УДК 94(477)“17”

Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев

РЕЗИДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ В БАТУРИНІ

Дослідження заміської резиденції Гетьмана України Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині, що ведуться з 1995 р. Батуринською Міжнародною археологічною експедицією Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України за участі канадських дослідників, дозволили не лише з’ясувати її планово-топографічну структуру, а й отримати унікальну інформацію про гетьманський палац, що являвся її архітектурною домінантою. Палац Івана Мазепи на Гончарівці є однією з не багатьох відомих мурованих світських споруд козацької держави. Дослідження архітектури, декору і будівельної техніки цієї інтригуючої пам’ятки має велике значення для вивчення ще маловідомого палацового мистецтва Гетьманщини та впливів на нього барокового зодчества Заходу.

Ключові слова: Батурин, заміська резиденція, Гончарівка, палац Івана Мазепи.

Сильні світу цього, від фараонів Єгипту і до президентів сучасності завжди прагнули мати можливість для усамітнення, щоб вирішувати певні державні чи приватні проблеми подалі від зайвих очей. Боголюбово і Фарос, Версаль і Петергоф увійшли в історію саме завдяки розташуванню в них заміських резиденцій можновладців. Не був виключенням і Гетьман України Іван Мазепа (1687 – 1709 рр.).

Свою заміську резиденцію він розмістив в ур. Гончарівка, за 2 км вище по течії р. Сейм від центру Батурина [1]. (Рис. 1).

Садиба займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси р. Сейм, утворений кромкою останньої та великим яром, що впадає в заплаву дещо південніше точки перетину шляхів Київ – Москва та Батурин – Конотоп. (Рис. 3). Судячи з конфігурації і правильної (близької до трикутної) форми (Рис. 2), резиденція створювалась за чітким, заздалегідь продуманим планом. Для її спорудження була обрана рівна ділянка від згаданого яру до повороту тераси, площею близько 9 га, по периметру якої з напільного боку (із заходу та з півдня) відривається рів та насипається вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими приблизно на однаковій відстані один від одного. Розпочинаються укріплення з бастіону № 1 (Північний), що знаходиться за 260 м від гирла яру, у північно-західному кутку дворища. Він має трапецієвидну форму (25 х 10 – 20 м) із заокругленими кутами. Висота від рівня майданчика – 3 м. Із заходу та півночі бастіон оперізує рів, глибиною близько 3 м. Від північного кута бастіону на південь відходить вал (висота 1,0 – 2,0 м, ширина підошви 10 м) та рів (глибина 1,8 – 3,0 м, ширина 10 – 15 м). За 75 м від попереднього розташований бастіон № 2 (Західний), що знівельований до рівня майданчика (20 х 7 – 15 м). Вірогідно, саме через нього проходила дорога до садиби. Від цього бастіону вал та рів повертають на південний схід. На відстані бл. 160 м від Західного бастіону, за свідченнями місцевих жителів, знаходився Центральний № 3 (зараз повністю зруйнований кар'єром). За 160 м від нього лежить бастіон № 4 (Південно-Західний), що також має підтрапецієвидну форму (10 – 30 х 35 м), заввишки 1,8 м. Від нього вал та рів зберігають свою попередньо орієнтацію протягом ще 110 м, а потім повертають дещо на схід, де за 50 м на краю тераси р. Сейм знаходиться бастіон № 5 (Південний). Він має оваловидну форму (20 х 35 м) і висоту 4 м. Рів (ширина 8 – 12 м, глибина – 1,5 – 2 м) та вал (висота 1,5 – 2 м при 10 – 15 м завширшки) біля Південного бастіону зберегли свій первісний вигляд. Вздовж краю тераси (з боку заплави) рештки будь-яких укріплень не виявлені (крім, можливо, ескарпу).

У середині 1970-х рр. на городищі був закладений кар'єр, що розпочинається за 50 м на південний схід від Західного бастіону і закінчується за 40 м на північний захід від Південно-Західного. Кар'єр зруйнував центральну частину городища (близько чверті його площі) та повністю знищив укріплення на ділянці близько 260 м і Центральний бастіон.

За 40 м на північний захід від бастіону № 4, на краю кар'єру зроблено розріз укріплень. Роботи показали, що рів мав глибину 2,8 м, ширину 6 м. Вал насипаний з шарів гумусу, глини та суглинків, що були переміщені з рову. Ширина підошви валу – 9 м, висота 1,5 м. Між валом та ровом зроблений

© Коваленко В.П., Мезенцев В.І., 2008

невеликий уступ – берма, шириною 1,2 м. Розрізом не зафіксовані будь-які оборонні конструкції у тілі валу [2].

Це примушує поставити під сумнів справедливість наведеної у доносі В. Кочубея на І. Мазепу 1708 р. інформації про гетьманську резиденцію на Гончарівці: "Батурин 20 років стоїть не лагоджений, і тому вали навколо нього осунулись і обвалились; через те й одного дня наступу неприятеля відсидітися неможливо <…> А подворок свій Гончарівку Мазепа звелів обнести потужним валом для якоїсь невідомої причини" [3].

За 100 м на південний захід від кінцівки мису, що утворений краєм тераси та рівчаком, є велика западина (15 х 15 м) з відгалуженнями, яку місцеві жителі пов'язують з палацем Івана Мазепи. Вона розташована за 9 – 11 м від краю тераси і орієнтована довгою віссю вздовж кромки схилу. Тут упродовж XIX – XX ст. батуринці видобували з фундаментів будинку цеглу, внаслідок чого, а також безперервних інтенсивних пошуків скарбів І. Мазепи місцевими краєзнавцями, поверхня западини являє собою безладне поєднання глибоких ям і пагорбів від відвалів. Знахідки на поверхні западини практично відсутні, окрім фрагментів кахлів та уламків цеглин, що мають розміри і вигляд, аналогічні до цегли Чернігівського колегіуму 1700 р.

Ще влітку 1960 р. тут пробувала провести розвідкові дослідження група українських архітекторів під проводом М. Цапенка. Навіть були закладені кілька невеличких зондажів, що не виявили непорушених ділянок кладки, і роботи були припинені [4]. З 1995 р. дослідженням вказаного об’єкту займається Батуринська Міжнародна археологічна експедиція Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (В. Коваленко) та Інституту археології НАН України (О. Моця) за участі науковців з Канади (В. Мезенцев). З 2001 р. Батуринський археологічний проект спонсорує Канадський Інститут Українських Студій (Програма дослідження Східної України ім. Ковальських), Наукове товариство ім. Шевченка в Америці (Фонд ім. Антона Савицького) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій у Торонто [5]. Саме внаслідок вказаних досліджень вдалося підтвердити припущення про розташування на цьому місці палацу Івана Мазепи.

Вперше “столовий гетьманський дім на Гончарівці” Івана Мазепи згадується у Літопису Самійла Величка при описі подій 1700 р. [6]. Очевидно, палац спорудили у другій половині 90-х рр. XVII ст. Під час розорення Батурина російською армією 1708 р. ця заміська вілла була вщент пограбована (у т. ч. були вивезені бібліотека, колекція зброї, архів І. Мазепи тощо), але не піддавалася тотальній руйнації. Проте відтоді вона стояла у запустінні, розграбовувалась і поступово руйнувалась й розбиралась на будівельні матеріали протягом XVIII – XX ст. Опис Батурина, виконаний ще 1726 р., коли місто передавали у власність О. Меншикову, свідчить про його запустіння й занедбаність: “Дворъ с садомъ на Гончаровке, где он ізменникъ Мазепа жилъ самъ, в оном дворе каменные полаты пустые и розбитые, там же церковь деревянная с некоторою частью иконостаса. В оном дворе гай березовой и около ево поле пахотное” [7].

Саме в палаці на Гончарівці наприкінці 1704 р. гетьман І. Мазепа приймав Жана де Балюза, надзвичайного посла короля Франції Людовіка XIV до царя Петра І. В листі до родича (лист зберігається в Національній бібліотеці в Парижі) де Балюз повідомляв: “З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

<…>Він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може ревалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Дуврі, коли святкували Піренейський мир. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голандські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід, загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з принцем дуже приємна: має він великий досвід у політиці; на протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з

найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

<…>У залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет його Величности. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів" [8].

Зі свідчень де Балюза, наведених тут, можна зробити деякі висновки щодо устрою, облаштування, звичаїв батуринськго палацу Гетьмана І. Мазепи. Це була досить велика, простора й імпозантна палацова будівля. Тут розташовувались особисті покої, кабінет та канцелярія Гетьмана, бібліотека, музей зброї, історичних реліквій і коштовностей, галерея історичних портретів. В палаці перебували секретарі, канцеляристи, лікарі, охоронці, обслуга. Тут були зали, де приймали дипломатів та почесних гостей, відбувалися урочистості, музичні і хорові концерти, бенкети. Вірогідно, палац будували й оздоблювали італійські майстри, яких згадує де Балюз.

Величний гетьманський палац був прославлений і в українській бароковій поезії. У поетичному описі резиденції І. Мазепи Івана Орловського початку XVIII ст. його з пафосом названо "палацом слави, <…> вічною пам'яткою Твоєї справи, Гетьмане. "Рідкісна на той час у Гетьманщині багато ярусність і монументальність резиденції художньо гіперболізується поетом у вислові: "гетьманський палац височіє до небес" [9].

Розкопки вцілілих частин підмурків та фундаментних ровів палацу дозволяють відтворити у загальних рисах його план (Рис. 4). Для того часу це була велика цегляна споруда підквадратної форми з прямокутною прибудовою з півночі і підвальним поверхом. Разом з прибудовою її довжина була, приблизно, 20 м і ширина 14,5 м (основний об'єм – 15 х 14,5 м). Підвал був поділений навхресними стінами на 4 приміщення, приблизно рівні за площею [10].

Головним джерелом для дослідження архітектури і декору Мазепиного палацу на Гончарівці являється малюнок його руїн (Рис. 5), автором якого є німецький колекціонер архітектурних малюнків з Росії та України і художник-любитель Фридрих-Вільгельм фон Бергхольц (1699 – 1771 рр.), який походив з родини гольштинського дворянина. 1744 р. він подорожував з Москви до Києва через Батурин та Козелець у складі почту імператриці Єлизавети, як обер-камергер спадкоємця російського престолу великого князя Петра Федоровича (майбутнього імператора Петра ІІІ), і створив серію цінних малюнків визначних світських й церковних споруд цих українських міст, у т. ч. – і палацу Івана Мазепи в Батурині. (Нині вони зберігаються в Національному музеї Швеції у Стокгольмі [11]. Виявлені на початку 1960-х рр. київською дослідницею Є. Горбенко). Берхгольців кресленик батуринського палацу є дещо спрощеним і схематизованим, що зумовлено, вочевидь, технічним станом руїн та короткочасністю авторової роботи. І все ж, у поєднанні з наслідками археологічних досліджень він дозволив створити графічну реконструкцію зовнішнього вигляду палацу. (Рис. 6 – 7).

За кресленико̀м Ф.-В. Бергхольца, палац Гетьмана І. Мазепи у Батурині мав симетричну центричну об'ємно-просторову композицію, був компактним, триповерховим. Четвертий поверх, мансардовий, завершувався великим бароковим фронтоном-аттиком із заокругленим вікном у центрі. На горішніх поверхах, зазвичай, розташовувались особисті покої господаря. Можливо, тут була і "світелка", де 2004 року ховалася Мотря Кочубей.

Будівлю оперізував розвинутий цоколь. Зовні поверхи відокремлювалися один від одного профільованими карнизами. Наріжжя головного фасаду палацу на кожному поверсі фланкували колони чи напівколони з базами й капітелями корінфського чи композитного ордеру (так їх можна трактувати за кресленико̀м, хоч кожен поверх палацу міг мати свій ордер). Використання напівколон в архітектурі палацу підтверджено в ході розкопок 2006 р., коли були знайдені масивні лекальні напівкруглі цеглини для їх мурування, як спеціально формовані (30 х 14 х 8 см), так і штучно підрізані (? х18-19 5,5 см). Розмір основи цілої лекальної цеглини показує, що ширина напівколон на фасадах палацу становила близько 30 см. Лінію напівколон над головним карнизом завершували два щипцеподібні фронтони, облямовані волютами. По центру розміщено головний вхід до палацу, обрамлений порталом з фронтоном-аттиком зі злегка ввігнутими крилами та великим арочним вікном мансардного поверху чи нішею. Фронтон фланкували наріжні стовпчики-пінаклі, облямовані волютами з обох боків і вкриті двосхилими дашками. Вони завершували лінії напівколон над верхнім карнизом. Портал входу чільного фасаду мав фігурне завершення у формі витягнутого горизонтально прямокутника, верхні кути якого зрізані ввігнутими до середини тягами. Обидві похилі донизу тяги цього тимпана портала узгоджені з плавним вигином крил трикутного фронтону. В центрі тимпану намальовано якусь круглу деталь – це міг бути ліпний у тиньку вінок з геральдичною символікою (вірогідно, там мав свого часу поміщатись герб гетьмана І. Мазепи).

За входом розташовувався вестибюль з парадними сходами на три поверхи. Покрівлі на кресленику немає (напевно, вона не збереглася на 1744 р.), але, судячи зі знахідок, будинок мав вальмовий дах, покритий керамічною полив'яною черепицею. Бічні стіни палацу порівняно простіше

оздоблені, позбавлені ордерних елементів та фронтонів. Таке зосередження орнаментальних елементів на чоловому фасаді було типовим для барокових католицьких храмів, особливо ієзуїтського та інших чернечих орденів, а також палаців і вілл Заходу. Стіни палацу були, очевидно, отиньковані й побілені. На видимій частині будівлі із заокругленими бічними стінами-ризалітами бачимо 15 великих прямокутних вікон (по три на другому і третьому поверхах головного фасаду), облямованих лиштвами з трикутними й лучковими сандриками. Зважаючи на очевидну симетричність будівлі, така ж кількість вікон могла бути й на протилежному фасаді палацу. Враховуючи вікна мансардового поверху, бічних ризалітів та цоколю будівлі, які на малюнку не зображені, можна припустити, що вікон було загалом понад 50. Архітектурні форми і композиція екстер‘єру Мазепиного палацу, за малюнком фон Берхгольця, були ясними, виразними, чітко артикульованими, лаконічними і не переобтяженими пластичними деталями чи ліпкою. Палац мав розвинутий цокольний поверх з глибокими мурованими підземеллями.

Поверхи палацу могли сягати у висоту 2 – 2,5 сажнів (4,26 – 5,33 м), а загальна висота будівлі з мансардним поверхом і покрівлею, на думку В. Ленченка, ймовірно, перевищувала 25 м. Як випливає з Берхгольцевого кресленика, перекриття батуринського палацу були не склепінчастими (як у багатьох тогочасних козацьких будинках-кам'яницях, Київській Академії чи Київському Магістраті на Подолі, будованих коштом І. Мазепи), а пласкими, по дерев'яних балках. Це давало змогу створити більш просторіші, вищі, світліші, імпозантніші палацові зали та приміщення. Зали тогочасних палаців мали анфіладне сполучення, різьблені кесоновані стелі, опалювалися камінами та печами, оздобленими поліхромними кахлями [12], прикрашали коштовні гобелени, тканини, люстри, світильники, меблі, зброя, картини. Це, безсумнівно, було і в батуринському палаці Гетьмана І. Мазепи.

Під час розкопок залишків споруди на Гончарівці у 1995, 2003 – 2005 рр. знайдено багато уламків керамічних круглих масивних плит. Вони мають мископодібну форму і з опуклого зовнішнього боку прикрашені рельєфними геометричними й рослинними орнаментами, частіше у вигляді розеток, і вкриті поліхромною поливою. Виявлені фрагменти з наскрізними отворами від цвяхів, якими плити кріпили до стін.

На основі фрагментів, знайдених 1995 та 2004 рр., вдалося встановити розміри і типологію цих плит за їх декором, а також запропонувати графічні реконструкції трьох типів. За підрахунками, більші диски мали діаметр 40 см, а менші – близько 30 см.

Своїми архітектурними новаціями й багатством гетьманський палац І. Мазепи в Батурині вирізнявся серед скромного житла козацької старшини, яке додержувало народних традицій. Досить поглянути на невеликий мурований будинок Василя Кочубея у передмісті Батурина Суха Річка. Автентичною частиною кам'яниці, перебудованої у XIX ст., є склепінчастий льох на кілька камер, з нішами й невеликими вікнами та продухами. Рідкісними пам'ятками мурованого житла козацької старшини мазепинської доби є Будинок Лизогуба (або ж Полкова канцелярія, Магістрат) у Чернігові, Кам’яниця Лизогуба в Седневі, Кам'яниця Полуботка в Любечі. Вони мають розпланування, близьке до української хати, масивні цегляні стіни, пластичний декор, склепінчасті перекриття, глибокі льохи.

Прямих архітектурних аналогій цьому батуринському палацу І. Мазепи – першої відомої нам світської споруди на Центральній Україні, побудованої і оздобленої в цілому за стилем раннього римського бароко, вірогідно, з модифікаціями раннього віленського бароко, – ми не знаємо. Однак, впадає в очі його спорідненість з українською архітектурою доби бароко. Окремі архітектурні деталі палацу нагадують про ту ж Київську академію, собори й церкви, будовані коштом І. Мазепи, зокрема, екстер‘єри Братського і особливо Микільського соборів [13].

Знищення палацу гетьмана І. Мазепи в Батурині перервало один із нових і перспективних напрямів світського будівництва в архітектурі України. Жоден гетьманський двір у Глухові чи Батурині (за винятком хіба що глухівського дерев'яного палацу гетьмана Кирила Розумовського, збудованого за зразком Царського палацу в підмосковному селі Перові), не міг зрівнятися своїми архітектурними якостями, шляхетною витонченістю та багатством з батуринським палацом І.Мазепи. Тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні з'явилися нові розкішні палацово-паркові ансамблі російських вельмож і нащадків козацької старшини (Качанівка, Сокиринці, Вишеньки, Ляличі та ін.). Але то вже була інша історична доба, з іншими архітектурними й мистецькими стилями, звичаями та уподобаннями.

Решта території Мазепиної резиденції на Гончарівці відома нам значно гірше. За 17 м від західної стінки котловану, в якому були виявлені рештки фундаментів палацу, є інша западина, орієнтована довгою віссю по лінії захід-схід, що має вісімкоподібну форму. Західна частина її має діаметр 6 м, східна – 8 м. Глибина від рівня сучасної поверхні – 2 м. У наведеному вище описі Батурина 1726 р. є згадка про існування на Гончарівці дерев'яної церкви, що, разом з орієнтацією та формою западини, начебто, дозволяло попередньо ототожнити її з рештками храму. Проте, розвідкове шурфування западини влітку 2002 р. показало, що тут до глибини 4,5 м (і глибше) залягають шари порушеного грунту. За переказами, палац І. Мазепи і церкву зв'язував підземний хід, що мав вихід на край тераси. Можливо, саме його сліди

і були виявлені в ході робіт, а слідом виходу потерни на схил тераси є чимала западина неподалік південно-східного кутка першої западини [14].

Поза всякими сумнівами, на території Гончарівки мали знаходитись також різні службові житлові, військові та господарські приміщення, проте на сьогодні вони практично нам невідомі. Розвідкове шурфування площі садиби на Гончарівці (понад 40 шурфів та 2 траншеї) показало, що заселеною у XVII – на початку XVIII ст. була лише незначна (близько 2,5 га з 9) частина території дворища у радіусі біля 100 м від решток палацу Івана Мазепи. При нових роботах 2007 р. в північно-східній частині садиби зафіксовано сліди фундаментів ще якоїсь мурованої споруди, характер і розміри якої поки залишились нез‘ясованими.

Ймовірно, також, що значну частину території садиби дійсно займав сад чи парк, згаданий в описі 1725 р. Повинна була знаходитись тут і площа для проведення відповідних офіційних церемоній. Відтак, відповісти на ці питання мають подальші археологічні дослідження, що їх планується розгорнути на Гончарівці в ході робіт по створенню тут, відповідно до ініціативи Президента України, військового ліцею.

Сьогодні ж можна лише зазначити, що палац Івана Мазепи на Гончарівці був однією з небагатьох відомих нам мурованих світських споруд козацької держави. Дослідження архітектури, декору і будівельної техніки цієї інтригуючої пам‘ятки має надзвичайне значення для вивчення ще й досі маловідомого палацового мистецтва Гетьманщини та впливів на нього барокового зодчества Заходу.

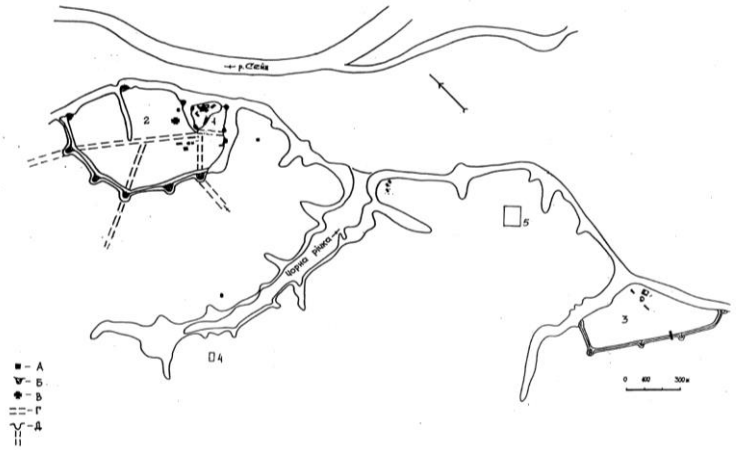

Рис. 1. **Схемплан Гетьманської столиці Батурина доби Івана Мазепи.**

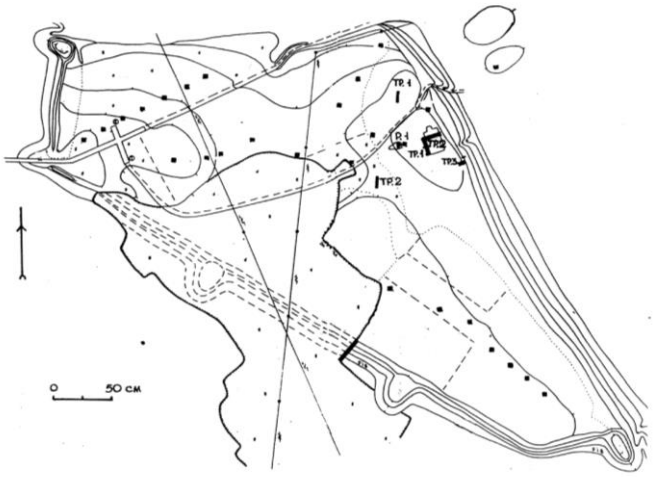

Рис. 2. **Схемплан ур. Гончарівка в Батурині.**

Рис. 3. *Садиба Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині. (Аерофотозйомка 2006 р.).*

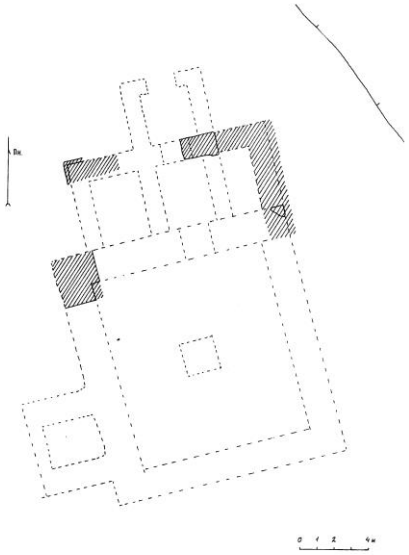

Рис. 4. *План фундаментів палацу Івана Мазепи на Гончарівці.*

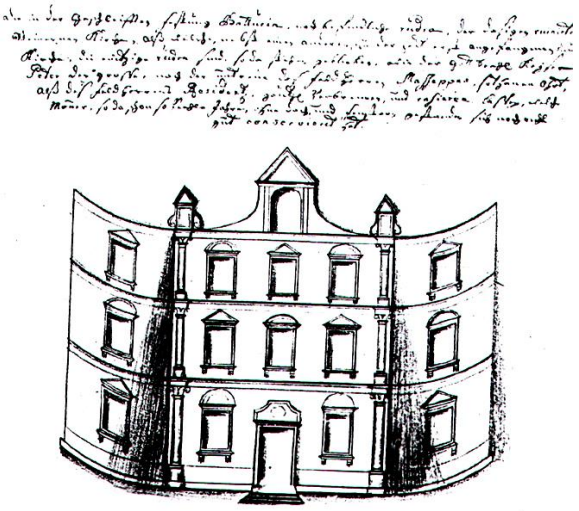

Рис. 5. *Малюнок руїн палацу Івана Мазепи на Гончарівці фон Бергхольця.*

Рис. 6 – 7. *Центральний фасад палацу Івана Мазепи на Гончарівці. (Реконструкція В. Коваленка, малюнок С. Дмитрієнка).*

Джерела та література

1. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Садиба І. Мазепи на Гончарівці в Батурині // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С.39 – 42; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Батурин: історико-топографічна структура та етапи розвитку // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів у Південно-Східній Європі. IV сесія спільної Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклору при НАН України. – К., 1997. – С. 8 – 13; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Городище І. Мазепи на Гончарівці в Батурині // Література та культура Полісся. – Вип.8. – Особливості розвитку культури Полісся XVIII – XX ст. та видатні її діячі. – Ніжин, 1997.– С.24 – 26.
2. Коваленко В. Батурин – гетьманська столиця // Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa (Mazepa and his time: History, culture, society) / Ed. G. Siedina. – Alessandria, 2004.– P. 209 – 210.
3. Цит. за вид.: Бантиш-Каменський Д. Источники малороссийской истории. В 2-х частях. Ч. 2. – М., 1859. – С. 106.
4. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – № 3. – С. 19 – 33; Його ж. Резиденція гетьмана Івана Мазепи в Батурині. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2006. – С. 120 – 126.
5. Mezentsev V. An Archaeological and Historical Survey of Baturyn, the Capital of Hetman Ivan Mazepa // Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa (Mazepa and his time: History, culture, society) / Ed. G. Siedina. – Alessandria, 2004.– – P. 239 – 240; Мезенцев В. Декор Мазепиного палацу в Батурині: італійське та українське бароко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали П'ятої науково-практичної конференції. – Глухів, 2006. – С. 72 – 82.
6. Величко С. Літопис. / Переклад В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602 – 603.
7. Мазепина книга. – Чернігів, 2005. – С. 310.
8. Цит. за вид.: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських джерелах. 1687 – 1709. Київ-Полтава, 1995. – С.104 – 105.
9. Радишевський С., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 442.
10. Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2006. – С. 88 – 89; Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали П'ятої науково-практичної конференції. – Глухів, 2006. – С. 82 – 89.
11. Національний музей Швеції в Стокгольмі. Tessian-Harleman Collection/ - Vol. THC 9076 – 25:III/ - Building, Baturin; Halstron B.H. Russian Architectural Dravings in the Nationalmuseum. – Stockholm, 1963. – P. 10, 12 – 13.
12. Виногродська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997 – 2002 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 120.
13. Мезенцев В.І. Західні елементи декору палацу гетьмана Мазепи в Батурині (за малюнком 1744 р.) // Сіверщина в контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали Шостої науково-практичної конференції. – Глухів, 2006. – С. 74 – 82; Мезенцев В., Коваленко В. Реконструкція архітектурних пам'яток та розкопки у Батурині в 2006 р. // Гомін України. – Рік LIX. № 11 (3213). – Торонто, 12 березня 2007 р. – С. 5 – 7.
14. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурина Бахмацького району Чернігівської області // Науковий архів Інституту археології НАН України.

Volodimir Kovalenko, Volodimir Mezentsev

RESIDENCE OF HETMAN IVAN MAZEPA ON GONCHARIVKA IN BATURIN

Investigations of the out-of-town residence of the hetman of Ukraine Ivan Mazepa on Goncharivka in Baturyn have been carried on since 1995 by the Baturyn International Archeological Expedition of the Chernihiv Shevchenko State Pedagogical University and the Institute of the Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine together with the Canadian researches. They let to clear up its plan-topographic structure and to get unique information about the hetman's palace, which had been its architectural dominant. The palace of Ivan Mazepa on Goncharivka is one of the few known stone buildings of the Cossack's State. Investigations of the architecture, décor and construction technique of this intriguing monument have huge importance for the studying of the badly jet known palace art of the Hetman's period and how the Western Baroque architecture influenced it.

Key words: Baturyn, out-of-town residence, Goncharivka, Ivan Mazepa's palace.

Надійшла до редакції 5.03.2008 р.

УДК 94(47)

Аркадий Комиссаренко, Антонина Чекунова

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА ЕКАТЕРИНЫ II

В статье дана характеристика религиозной политики времен Екатерины II. Проанализирована работа секуляризационной комиссии 1764 г., изменения подбора кандидатов на высшие церковные посты, попытка реформы духовных учебных заведений, отношения к разным конфессиональным группам в различных регионах империи.

Ключевые слова: религиозная политика, секуляризация, духовенство, православие.

Развитие российской государственности с конца XV по конец XVII ст. сопровождалось усилением автократического начала и умалением политического значения отдельных сословно-феодальных групп. Именно поэтому так остро к середине XVIII в. – эпохе окончательного создания абсолютистской системы власти – в религиозной политике остро встал вопрос об устранении земельной собственности православного духовенства, определивший секуляризационной курс правительства России [1]. Проводя секуляризацию, государственная власть завершала длительную борьбу с духовенством за политическую гегемонию, ликвидируя его претензии на властные функции. При этом правящий режим стремился смягчить накал сословных конфликтов, ставших постоянным фактором социально-политического состояния страны как в XVII, так и в XVIII веках [2].

Российская императрица Екатерина II (1729-1796 гг.), урожденная немецкая принцесса София Августа Фредерика Ангальт-Цербская, была приобщена к протестантизму лютеранского толка с младенчества. Приглашённая в Россию императрицей Елизаветой Петровной в качестве невесты, а затем и жены великого князя Петра Фёдоровича (будущего императора Петра III), в июне 1744 г. была крещена по православному обряду и стала великой княжной Екатериной Алексеевной. Она быстро поняла значение православия для русских людей и, в отличие от мужа, всячески демонстрировала свою набожность, но воспитанная на идеях рационализма просветительской философии, восприняла православие весьма неглубоко. Тем не менее, Екатерина понимала значение церкви для государственной власти и управления и строго выполняла религиозные обряды.

К началу правления Екатерины II во взаимоотношениях государства и духовных феодалов (монастырей, архиерейских домов, церквей) сложилась следующая ситуация: испытав сильный удар со стороны правительства Петра Великого, поставившего часть доходов духовных владельцев под контроль государства [3], монастырская и архиерейская администрация, воспользовавшись слабостью верховной власти при петровских преемниках и противоречиями в среде светских землевладельцев, сумела к

© *Комиссаренко А. И., Чекунова А.Е., 2008*

середине 40-х гг. XVIII в. почти полностью восстановить свою экономическую независимость [4]. С 1757 г. наступил новый этап во взаимоотношениях государства и церкви, вызванный в первую очередь опасным для абсолютизма ростом социального протеста крестьянства в духовных вотчинах.

На заседании Конференции при высочайшем дворе 30 сентября 1757 г. императрица Елизавета Петровна повелела подготовить указы о введении в духовных владениях офицерское управление взамен «монастырских служек», установлении «штатного содержания» монастырей, уравнении монастырских и архиерейских крестьян в податях с помещичьими [5].

Правительство, таким образом, вынуждено было спешить с разработкой секуляризационной программы. Самые общие принципы её были сформулированы к концу 1761 г. и нашли выражение в секуляризационных указах Петра III (февраль 1762 г.) [6]. Вместе с тем, принятые к исполнению этих указов меры были ограничены по масштабам и не до конца продуманными. Воцарившаяся на российском престоле 28 июня 1762 г. Екатерина II, не чувствуя пока себя прочно на вершине власти и не желая в связи с этим обострять отношения с иерархами православной церкви, а также стремясь подчеркнуть свой разрыв с непопулярной в дворянских и церковных кругах политикой своего свергнутого мужа – Петра III, она 12 августа 1762 г. подписала указ о передаче всех вотчин духовенству, вернув, таким образом, взаимоотношения абсолютистского государства и духовенства к периоду до 1757 г. [7]. Ликование по этому поводу духовной администрации было, однако, недолгим, так как уже первые шаги нового правительства показали, что полного возврата к прошлому не будет. Менялась лишь тактика, тогда как цель оставалась прежней, и, в отличие от эпох Елизаветы Петровны и Петра III она приобретала более осознанный характер как самой императрицей Екатериной II, так и её ближайшими советниками. В том же августе 1762 г. новая властительница передала князю Я.П. Шаховскому распоряжение о «рассмотрении синодальных.., архиерейских <…> и монастырских вотчин» [8].

С осени 1762 г. все эти направления внутренней политики Екатерина II поручает одному из своих статс-секретарей Г.Н. Теплову и новгородскому митрополиту Д. Сеченову, активно поддержавших июньский переворот. В бумагах Г.Н. Теплова сохранилась обширная коллекция различных материалов, связанных с подготовкой и проведением секуляризации духовных владений [9]. Г.Н. Теплов в написанном им в 1769 г. обозрении мероприятий правительства за начальный период нового правления считал важнейшей вехой на пути к реформе создание 27 ноября 1762 г. Комиссии о духовных (церковных) владениях [10]. Членами Комиссии стали: от духовенства – новгородский митрополит Дмитрий (Сеченов), санктпетербургский архиепископ Гавриил, переяславльский епископ Сильвестр, от светской власти – сенатор граф И. Воронцов, князь Б. Куракин, князь С. Гагарин, обер-прокурор Синода князь А. Козловский и действительный статский советник Г.Н. Теплов, который фактически её и возглавлял. Контроль за хозяйственной жизнью в вотчинах возлагался в соответствии с инструкцией, данной 29 ноября 1762 г., на «нарочных объезчиков или объезжих экономов». Тем самым во владениях церкви вводился режим правительственного надзора и опеки [11]. Создавая Комиссию о духовных имениях и начертав план её деятельности, абсолютистское правительство, не объявляя открыто о своих намерениях провести изъятие церковной земельной собственности и крестьян духовных земель, утверждало твердое желание подчинить своему надзору всю экономическую жизнь церковно-монастырской деревни и социальную политику духовных феодальных землевладельцев.

Сразу после возникновения Комиссия занялась поиском мер по водворению социального мира в духовных вотчинах [12]. К концу 1763 г. Комиссия располагала сведениями о волнениях крестьян в 42 вотчинах 5 архиерейских домов и 23 монастырей, не менее чем в 12 случаях для их подавления использовались войска [13].

Проведение политики правительства в отношении духовных владений Екатерина II возложила на воссозданную по проекту Г.Н. Теплова 12 мая 1763 г. Коллегию экономии, подчиненной в отличие от других центральных органов империи не Сенату, а прямо самой императрице, что особенно подчеркивало значимость этого направления правительственного курса. Это по сути дела чрезвычайное учреждение предприняло немало усилий по налаживанию описания хозяйственного быта в духовных владениях [14]. К 1 января 1764 г. в Коллегию поступило более 1500 подробных описаний – «офицерских описей», проверкой которых в самой коллегии занимался руководитель счетной экспедиции коллежский советник Андреян Поздняков [15]. Летом 1763 г. возник конфликт между Коллегией экономии и Московской синодальной конторой вследствие нежелания синодальных властей предоставить полную информацию о своих рентных доходах. Реагируя на жалобу по этому поводу князя Б. Куракина – президента Коллегии и М. Дмитриева-Мамонова, поданную 31 июля 1763 г., императрица 9 августа 1763 г. сделала резкий выговор крутицкому митрополиту, руководителю Московской синодальной конторы Амвросию, требуя от него «матерински <…> онимать силу наших указов <…> и с Коллегиею <…> соглашаться тою же ревностию и усердием» [6]. Для противодействия амбициям московской церковной верхушки 8 января 1764 г. в старой столице по императорскому указу была учреждена отдельная контора Коллегии экономии во главе со статским советником Чихачёвым.

Усилиями коллежских чиновников в государственную казну в 1763 – начале 1764 гг. было собрано с духовных земель 612677 руб. 20 коп. из ожидаемых 940758 руб., или 65,12% [17]. Коллегия экономии при явном, а чаще скрытом противодействии духовенства не могла быть эффективным инструментом в руках абсолютистского государства в деле изъятия денег (феодальной ренты) при сохранении прежнего юридического статуса духовных земель [18].

В Комиссии о духовных имениях были разработаны общие контуры предстоящей секуляризационной реформы. Важную роль в этом сыграл написанный Г.Н. Тепловым документ – «Мнение о монастырских деревнях», представленный им Екатерине II и одобренный ею. Нецелесообразность сохранения в государстве духовной земельной собственности формулировалась автором следующим образом: «Не токмо такая знатная часть числом народа, какая есть <…> за монастырями, архиерейскими домами.., не приносило государству помощи.., всемерно больше б к отягощению, нежели б к пользе ему служило» [19]. «Мнение» представляло собой тщательно подготовленный проект секуляризации духовных владений (с политической, социальной, фискальной, административной сторон). В многочисленных приложениях к документу (литеры З, Ж, И, І, К, Л, М, Н) обосновывались принципы упразднения большей части монастырей и штаты немногих оставляемых в ведении Синода. Главные идеи этого проекта были положены в основу проведенной по манифесту 26 февраля 1764 г. секуляризации духовной земельной собственности [20]. Церковные (монастырские и архиерейские) земли и крестьяне передавались в собственность государства и подлежали ведению Коллегии экономии. В казну перешли 8,5 млн. дес. земли, свыше 910 душ м.п. и более 1,5 млн. руб. ежегодного дохода. Епархии и монастыри делились на три «класса», причем к первому были отнесены только 3 епархии, ко второму – 8, к третьему – 15. Соответственно определялись и суммы на их содержание. Так, если мужской монастырь 1-го класса имел право получать ежегодно из государственной казны 2017 рублей, то монастырь 3-го класса только 806 рублей. Поставленной вне разряда Троице-Сергиевой лавре, назначалось в год 10070 руб., эта сумма пополнялась и пожертвованиями от императорского двора, дворянской аристократии и богатого купечества. В целом же, штатное содержание получили не все монастыри (их было более 900), а лишь менее половины их числа. Остальные были либо закрыты или должны были перейти на положение приходских церквей. В целом, секуляризация 1764 г. нанесла чувствительный дар по церковному и монастырскому землевладению. Земли и крестьяне отошли к ведению Коллегии и стали называться «экономическими». В 1786 г. секуляризационная реформа была проведена и на Украине – на территории Киевской, Черниговской и Новгород-Северской епархий, в 1788 г. – в Харьковском, Екатеринославском, Курском и Воронежском наместничествах, а в 1793-1795 гг. – в присоединенных губерниях Литвы, Западной Белоруссии и Западной Украины. Всего в результате секуляризации казённое содержание получили 272 монастыря, упразднено более 500, число монашествующих сократилось более чем в 2 раза [21].

Реформа нанесла удар по Церкви, но протест духовенства был достаточно слабым. Секуляризацию критиковали воспитанники Киевской академии – ростовский митрополит Арсений (Мацеевич), в 1763 г. осужденный, лишенный сана, а в 1767 г. и монашеского звания и умерший в заключении в Ревельском замке, тобольский митрополит Павел (Конюскевич), уволенный на покой в 1768 г. [22].

Важнейшим итогом реформы была ликвидация прежде могущественного и полунезависимого от государства слоя духовных феодалов, при этом в ведение абсолютистской власти перешло около 8,5 млн. дес. земли и почти миллион душ м.п. Секуляризационные мероприятия свидетельствовали о кризисе вотчинно-крепостнической системы в условиях развития капиталистических отношений и попытках нащупать первый подход к освобождению крестьян «сверху».

С воцарением Екатерины II изменился подбор на высшие церковные посты. При выборе кандидатов на архиерейские кафедры Екатерина II, в отличие от её предшественников, делала ставку на выходцев не из Малороссии, а из Великороссии, которые были более лояльны к политике императрицы. Среди них первую роль в Синоде играл архиепископ новгородский Дмитрий (Сеченов), едва не потерявший архиерейской кафедры при императоре Петре III за противодействия его планам проведения секуляризации церковных имений, а при Екатерине II ставший «главным деятелем в деле отобрания земель у церквей и монастырей и главным судьёй над Арсением Мацеевичем» [23].

Видным членом Синода был также окончивший Московскую Академию епископ псковский Гедеон (Криновский), ставший при Екатерине II архимандритом Троице-Сергиевой лавры и придворным проповедником. Архиереи Дмитрий и Гедеон оказывали «протекцию» воспитанникам той же Академии Гавриилу (Петрову), получившего кафедру тверского епископа (с 1770 г. – архиепископ Петербургский), а затем и пост ректора в Академии, епископу Платону (Лёвшину), занявшего при дворе должность законоучителя будущего императора Павла Петровича. В сентябре 1771 г. во время «чумного бунта» погиб последний «из киевлян», поднявшихся в руководство Русской церкви в период петровских реформ, московский архиепископ Амвросий (Зертис-Каменский). При этом нелишним будет сказать о том, что отдавая предпочтение при назначении на архиерейские кафедры великороссам, императрица

Екатерина II с уважением относилась к проповедническим и миссионерским талантам архиереев – «киевлян» - Самуилу Мислявскому и Георгию Конисскому [24].

Синод по-прежнему находился под контролем правительственных обер-прокуроров. Ими в царствование Екатерины II состояли: князь А. Козловский, И. Мелиссино, П. Чебышев, С. Акчурин, А. Наумов, граф. А. Мусин-Пушкин (открывший «Слово о Полку Игореве»). Некоторые из них занимали антиклерикальные, просветительские позиции, например, И. Мелиссино, а П. Чебышев, будучи масоном, открыто проповедовал безбожие) [25].

Правительство Екатерины II стремилось к тому, чтобы «сделать духовную власть пособницею и послушным орудием в достижении политических целей» [26].

Считая себя, по её же словам в письме к Вольтеру, «главою греческой церкви», Екатерина II требовала и от светских, и духовных властей беспрекословного повиновения. В архиереях она видела обычных чиновников, которых могла приблизить к себе или же лишить своего благорасположения [27].

Вместе с тем, императрица понимала и необходимость повысить образованность и нравственный уровень православного духовенства, уделяя внимание проблеме реформы духовно-учебных заведений. В 1762 г. была учреждена Комиссия для разработки плана преобразования духовных школ. Согласно проекту реформы (1766 г.), предполагалось разделить духовно-учебные заведения на высшие, средние и низшие, ввести новые предметы, современные методы обучения. Проект не был реализован. Для подготовки преподавателей Екатерина II предполагала открыть богословский факультет при Московском университете, однако эта идея не была осуществлена [28].

В конце 70-х гг. XVIII в. правительство осуществило «разбор духовенства». В 1778 г. были утверждены духовные штаты. В связи с этим сверхштатных церковников и их детей старше 15 лет, не учившихся в духовных семинариях, приказано было определить «в светские команды для распределения их по разным сословиям сообразно их желаниям». Обучение в духовных заведениях было затруднено и правительственными распоряжениями о назначении семинариям денежных окладов, явно недостаточных для их полноценной учебно-воспитательной деятельности [29].

По отношению к расколу правительство Екатерины II продолжало политику императрицы Елизаветы Петровны и императора Петра III, стремясь включить раскольников в формирующееся гражданское общество. В начале 60-х гг. XVIII в. сложились центры старообрядчества: Поморье, Стародубье (Черниговская губерния), Керженец (Нижегородская губерния), Иргиз. Возникли их общины в Москве – Рогожское кладбище, где объединились поповцы, Преображенское кладбище – центр беспоповцев, Покровская часовня – объединение феодосьевцев и поморцев. Немало раскольников бежало за рубеж. Особой притягательностью для них явилась область Ветки в Польше. Еще в царствование императрицы Анны Иоанновны в ходе русско-польской войны силами нескольких армейских полков было возвращено из Ветки в Россию и разослано по различным губерниям около 40 тыс. чел., а их селения были сожжены. Но к началу 40-х°гг. XVIII в. Ветка вновь стала многолюдной из-за не прекращавшегося притока беглых староверов. В 1762 г. и в последующие годы правительство Екатерины II раскольникам (называть себя староверами или скитниками им было запрещено еще в 1745 г. указом императрицы Елизаветы Петровны) предлагалось вернуться в Россию и поселиться по желанию в любых местах российского государства, но желающих откликнуться на эти призывы почти не нашлось. В 1764 г. на Ветку были посланы войска, которые разорили ее, более 20 тыс. безпоповцев – раскольников были насильно высланы на поселение в Сибирь. Разорению подверглись и другие центры раскола, например Стародубье, часть раскольников спаслась от правительственных репрессий, уйдя на р. Ингул. В отношении раскольников – поповцев правительство придерживалось более умеренного курса. Поповцы испытывали большие трудности с назначением епископов. В царствование Екатерины II они семь раз делали попытки обрести («достать») епископа, обращались даже в Синод, но ничего так и не добились. В 1787 г. раскольникам была предоставлена полная свобода, был отменен двойной подушный оклад и особые их списки. Официально отменено было и само название «раскольник». Приверженцев староверья разрешалось избирать на общественные должности. Появились и признаки примирения старообрядцев с официальным православием в форме «единоверия». Движение единоверцев получило распространение в 80-90-е гг. XVIII в. в Стародубье, Иргизе, Ингуле. В 1800 г. Синод одобрил правила единоверия, составленные митрополитами Гавриилом и Платоном. Сторонникам старых обрядов разрешалось открывать церкви, соборы, часовни [30].

Вопрос об отношении к католикам приобрёл особую актуальность в связи с разделами Польши в 70-90-ые гг. XVIII в. В результате первого раздела в 1772 г. к Российской империи отошла территория Восточной Белоруссии. В октябре 1772 г. она была разделена на Псковскую и Могилевскую губернии. Управляющему «присоединенных от Речи Посполитой» земель президенту Военной коллегии графу З.Г. Чернышеву еще именным указом от 13 августа 1772 г. было приказано издать от своего имени извещение о «ничем не ограниченной свободе в публичном отправлении веры». 22 ноября 1773 г. была учреждена Белорусская католическая епархия во главе с бывшим викарием Виленской епархии

епископом Малльским Станиславом Сестренцевич-Богушом, который отныне стал именоваться Епископом Белорусским Католических в России Церквей. Белорусская католическая епархия 6 февраля 1774 г. получила особую «Жалованную грамоту», гарантировавшую всем католическим орденам неприкосновенность и целостность их движимых и недвижимых имуществ [31]. При этом нужно отметить, что распоряжение папы Климента XIV от 21 июля 1773 г. об упразднении Ордена иезуитов (Общества Иисуса, созданного в 1534 г. для борьбы с Реформацией) было проигнорировано российским правительством. Хотя императрица не допустила орден в столицы, она расширила его права и привилегии в Белоруссии (освобождение от уплаты подушной подати и прочих государственных налогов). Орден иезуитов был привлекателен для правительственных кругов своей преподавательской деятельностью, которая была развернута четырьмя его коллегиями – в Полоцке, Орше, Витебске и Динабурге (Двинске) и двумя резиденциями – в Мстиславле и Могилёве. Обучение в них было бесплатным, а Полоцкая коллегия принимала в свои аудитории и православных, в том числе и русских дворян [32]. В Полоцком «коллегиуме» учился в возрасте восьми лет будущий знаменитый художник-медальер Федор Петрович Толстой (1783-1873). Он вспоминал: «У Полоцкого иезуитского монастыря в окрестностях <…> города было <…> двадцать тысяч душ крестьян.., в Полоцке <…> - ходил учиться к иезуитам, к пастору учиться немецкому языку, ездил верхом, танцевал на балах». По его воспоминаниям, в коллегии обучалось более 700 учеников. Он проходил курс агрономии и архитектуры, изучал основы рисования, черчения и живописи и «ходил в классы школы <…> учиться у <…> учителей-иезуитов наукам». Толстой особенно был привязан к патеру Груберу, «как отцу родному». Для будущего мастера-медальера особое значение имело то, что патер Груббер «рисовать <…> меня учил сам и находил у меня к этому искусству большую способность» [33]. В иезуитской Витебской коллегии учился и сын могилевского вице-губернатора, известный мемуарист – Л.Н. Энгельгардт, оценивший, однако, уровень занятий, проводившихся под руководством преподавателей-иезуитов, не очень высоко [34].

В отечественной историографии указывалось на то, насколько важен вопрос о роли иезуитской пропаганды в политике Екатерины II относительно Греко-католической (униатской) церкви [35]. Российское правительство надеялось на постепенное возвращение униатов к православию. В этой связи оно считало, что иезуиты, недовольные актом папы о запрете их ордена, развернут антипапскую пропаганду. Эти надежды оказались призрачными. Правительство предприняло собственные меры. После второго раздела Речи Посполитой (1793 г.) императрица Екатерина II открыто заявила о необходимости упразднения унии и предприняла шаги по укреплению авторитета православия в западных областях империи [36].

В пребывании иезуитов в Белоруссии, как полагает немецкий исследователь С. Шолер, правительство Екатерины II было заинтересовано еще и потому, что императрица «хотела иметь в своем распоряжении людей, которых можно было бы под видом миссионеров послать на Аляску или в Калифорнию, чтобы использовать в ходе колонизации этого региона, близкого к американским владениям Испании» [37]. Как справедливо заметил итальянский исследователь С. Павоне, причины, заставившие Екатерину II покровительствовать Ордену иезуитов, несмотря на папский запрет, «в большей степени касались интересов правительницы на европейской арене». Она видела в них оплот консерватизма «перед лицом процесса разрушения старых государств» - идея использовать орден в антиреволюционных целях была еще с большей энергией воспринята Павлом I, который позволил учредить иезуитскую коллегию даже в имперской столице – Петербурге с подчинением ей белорусских иезуитских школ [38].

Указом от 17 июня 1773 г. Екатерина II провозгласила принцип веротерпимости, дела «иноверцев» передавались из ведения епархиальных архиереев в юрисдикцию светской администрации [39]. Особое значение это имело для мусульманского населения. Было разрешено запрещенное прежде строительство мечетей, при которых создавались медресе. Татарским мурзам и «чиновным людям» с 1783 г. был разрешён приём на военную службу и присвоение офицерских званий, что давало возможность получить дворянство. Однако для получения звания выше премьер-майора требовалось разрешение императрицы. При Екатерине II готовился указ о том, что все мусульмане, показавшие себя преданными империи и имевшие благородное происхождение, приравнивались в привилегиях к дворянству. Этот указ был подписан уже Павлом I. Правительство Екатерины II не препятствовало преподаванию в казанской гимназии и медресе татарского, арабского, турецкого и других восточных языков и изучение Корана. С поощрительной политикой по отношению к мусульманской культуре татар связана активная просветительская деятельность С.Х. Хальфина (1732-1785 гг.) и его сына И.С.Хальфина, составивших в 1778 г. первую печатанную татарскую азбуку, русско-татарский словарь (более 20 тыс. слов) и др. пособия. В 1787 г. в Петербурге был напечатан арабский текст Корана с примечаниями [40].

Более сложной была имперская религиозная политика в Башкирии. Активное участие башкиров в восстании под предводительством Е.И.°Пугачева вызвало усиление контроля за башкирскими

общинами. В 1782 г. из рук старшин был изъят суд по мелким уголовным и гражданским делам, переданный нижним расправам, существовавшим параллельно с такими же расправами для русских крестьян. В 1788 г. в Башкирии было учреждено духовное магометанское собрание во главе с муфтием, подведомственное Уфимскому наместничеству, а позднее канцелярии Оренбургского губернатора. Светская администрация стала решать вопросы о назначении и на духовные мусульманские должности, а также споры и дела, подлежащие, согласно шариату, разбору в советах мулл и старшин. Она же следила за исполнением башкирами военной повинности (пограничная служба и участие в войнах) [41].

Освоение Сибири и расширение пашенных земель, освоенных русскими крестьянами, способствовали распространению православия среди местного населения. С распадом под ударами маньчжуро-китайских войск Джунгарского государства в середине XVIII в. в состав России перешли бывшие джунгарские вассалы – зайсанги южноалтайских родовых групп (дючин). После этого усилилось влияние быта русских крестьян, и среди местного населения (например, забайкальских бурят) возросла тяга к оседлости и земледелию. Появились целые деревни новокрещенных бурят, перешедших на оседлую жизнь. На бурят и эвенков-коневодов правительством Екатерины II была возложена обязанность нести пограничную службу, защищать, в том числе и свои земли от набегов монгольских ханов и тайшей. Вместе с тем, это способствовало распространению среди бурят, особенно забайкальских, буддизма в виде особой его разновидности – ламаизма. Западные же буряты в XVIII в. сохраняли свою старую религию (шаманизм), постепенно уступавшую к концу екатерининского правления православию [42]. Буддизм в форме ламаизма с XVII в. был распространен также среди калмыков, обитавших в междуречьи Яйка (Урала), Волги, Дона в Прикаспии, на Тереке и Куме. С откочёвской в 1771 г. большей их части в Китай, в Астраханской губернии осталось около 13 тыс. семей. В конце XVIII в. некоторая часть из них (главным образом жившие в Придонье) была приписана к казачьему сословию области войска Донского и постепенно перешла в православие [43].

Принцип веротерпимости распространялся и на иудеев. Главная масса еврейского населения, исповедовавшего иудаизм, жила в тех областях, которые отошли к России в результате разделов Польши в конце XVIII в., где они жили уже несколько веков. В результате этих событий в конце XVIII в. на территории Российской империи оказалось около 676 тысяч евреев. Большая часть из них проживала в сельской местности и городах-местечках, занимаясь ремёслами, мелкой торговлей, торгово-посредническими операциями. По указу Екатерины II 1791 г. правительство ограничило территорию проживания еврейского населения чертой оседлости. Затем в 1801-1828 гг. в Российскую империю вошло еще несколько тысяч грузинских евреев и почти 7 тысяч горских евреев Восточного Кавказа (татов) [44]. В соответствии с екатерининским законодательством еврейскому населению предоставлялось полное право исповедовать свою веру (иудаизм), открывать молельные дома – синагоги и учебные заведения.

Правительство не запрещало иудеям верить во всемогущего бога Яхве, богодухновенность Ветхого завета (в состав которого входит Тора, или Пятикнижие Моисея), догмат о приходе мессии и иные религиозные положения иудаизма. Проповедники-раввины пользовались большим авторитетом среди верующих евреев. Основная масса еврейского населения России была организована в религиозные общины-кагалы, находившиеся под жестким руководством раввинов [45].

В 1783 – 1795 гг. в ходе кризиса Речи Посполитой и её раздела в состав Российской империи вошли караимы, предки которых проживали на территории Хазарского каганата, а к XIII в. поселившиеся в Крыму в Солхате (г. Старый Крым). В конце XIV в. большая часть их по указам великого литовского князя Витовта была переселена на земли Литовского княжества (в район Трок, Луцка, Галича). Являясь этнически тюрками, они с X в. исповедовали иудаизм, выделившись в нём в качестве особой секты, отвергающей Талмуд. Они отрицали раввинистический иудаизм, признавали священной книгой только Танах – священное писание (письменную Тору), состоящее из трёх частей канона (Торы – закона, Невиима – учение пророков, Кетувима – Писания). Это учение караимов отличалось от раввинистического иудаизма, базирующегося на традиции толкования Торы (Пятикнижия Моисеева) через Талмуд (устной Торы – книга правовых и религиозно-этических положений иудаизма) [46]. Религиозным гонениям в России караимы не подвергались ни в XVIII, ни в XIX вв., наоборот, в 1863 г. они были полностью уравнены в правах с православными [47].

Таким образом, религиозная политика абсолютистского режима императрицы Екатерины II характеризовалась постепенным отходом от резкого противопоставления «первенствующей» религии – официального православия другим вероисповеданиям многоэтнической России, установлением религиозной толерантности при сохранении определенных политических ограничений для неправославных этнических групп.

Источники и литература

1. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России. - М., 1859; Ростиславов Д. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. - СПб., 1876.
2. Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А. Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы. - М., 1980.
3. Чекунова А.Е. Вотчинное хозяйство и крестьяне в конце XVII – первой четверти XVIII в. (по материалам Донского монастыря). / Автореф. канд. дисс. - М., 1979. - С. 16-17.
4. Булыгин И.А. Монастырские крестьяне в России в первой четверти XVIII века. - М., 1977.
5. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). - Ф. Сената (№ 248). - Оп. 40. - Кн. 3066. - Л. 482-482 об.
6. РГАДА. - Ф. Сената … Оп. 42. - Кн. 3575. - Л. 148-171.
7. Там же. - Ф. Сената… Кн. 3404. - Л. 557 об.-558.
8. Шаховской Я.П. Записки князя Якова Петровича Шаховского, полицмейстера при Бироне, обер-прокурора Святейшего Синода, генерал-прокурора и конференц-министра при Елисавете, сенатора при Екатерине II: 1705-1777. - Спб., 1872. - С. 193.
9. РГАДА. - Госархив Российской империи. Разряд 18. - Оп. 1. - Д. 197. - Л. 1-327.
10. Там же. - Госархив… Разряд 10 (Кабинет Екатерины II). - Оп. 1. - Д. 9. - Л. 1-11.
11. Там же. - Ф. Комиссии церковных имениях (№ 305). - Оп. 1. - Д. 75. - Л. 1-5 об.; Ф. Сената… Оп. 1. - Кн. 3400. - Л. 2-3 об.
12. Завьялов А.А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II. - СПб., 1900. - С. 215-248.
13. РГАДА. - Ф. Коллегии экономии (№ 280). - Оп. 4. - Д. 1775. - Л. 119-126.
14. Там же. - Госархив… Разряд 10. - Оп. 3. - Д. 432. - Л. 5 об.
15. Там же. - Ф. Сената… Оп. 1. - Кн. 3400. - Л. 356-357.
16. Там же. - Госархив… Разряд 10. - Оп. 3. - Д. 432. - Л. 23-29.
17. Там же. - Госархив… Разряд 18. - Оп. 1. - Д. 197. - Л. 210.
18. Верховский П.В. Населенные недвижимые имения Св. Синода, архиерейских домов и монастырей при ближайших преемниках Петра Великого: Коллегия Экономии и Канцелярия синодального экономического правления (15 июля 1726 г. - 12 мая 1763 г.): Исследования в области истории русского права. - СПб., 1909. - С. 323-345.
19. РГАДА. - Ф. Сношения государей русских с правительственными местами и должностными лицами по внутренним делам (№ 168). - Оп. 1. - Д. 231. - Л. 1.
20. Комиссаренко А.И. Русские абсолютизм и духовенство в XVIII в. (Очерки истории секуляризационной реформы 1764 г.). - М., 1990. - С. 119-120.
21. Там же. - С. 121-126; Русское православие: вехи истории. - М., 1989. - С. 284-286.
22. Комиссаренко А.И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII в. - С. 125-134.
23. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. - М., 1880. С. 45.
24. Карташёв А.В. Очерки по истории русской церкви. - Т. 2. - М., 1992. - С. 452-453; Русак В. История Российской церкви со времени основания до наших дней [Отпечатано в США], 1993. - С. 275.
25. Русак В. История Российской церкви… - С. 275-276.
26. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I… - С. 59-60.
27. Там же. - С. 61.
28. Проект Богословского факультета при Екатерине II в 1773 г. // Вестник Европы. 1873. - № 11; Миловидов А.И. Педагогические воззрения императрицы Екатерины II и влияние их на реформу духовной школы. - Вильна, 1905.
29. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I… - С. 76-98; Дулов А.В. Русское православие: очерк истории. - Улан-Удэ, 2000. - С. 181-183.
30. Гурьянова Н.С., Крамми Р.О. Историческая схема в сочинениях писателей Выговской литературной школы // Старообрядчество в России (XVII-XVIII вв.). - Сб. научных трудов. М., 1994. - С. 120-138; Русское православие: вехи истории… - С. 306-308.
31. Павлова М.А. Отношение к иезуитам Екатерины II и её ближайшего окружения // Россия и иезуиты. 1772-1820. - М., 2006. - С. 63.
32. Павлова М.А. Отношение к иезуитам… - С. 70-71; Ершова И.Ю. К вопросу о причинах сохранения Ордена иезуитов в России в правление Екатерины II // Россия и иезуиты… - С. 91-101.
33. Толстой Ф.П. Записки графа Федора Петровича Толстого. Составители А.Е. Чекунова, Е.Г. Горохова. М., 2001. - С. 61-63, 69; патер Грубер (1740-1805) – влиятельный представитель иезуитского ордена. После запрета папой Климентом XIV Ордена иезуитов в 1773 г. переехал в Белоруссию. При императоре Павле I был приглашен в Петербург. В 1802 г. избран генералом Ордена (Толстой Ф.П. Записки… С. 226).
34. Энгельгардт Л.Н. Записки. М., 1997. - С. 17-20.
35. Морошкин М.Я. Иезуиты в России с царствования Екатерины II и до нашего времени. - СПб., 1867. - С. 114-115.
36. Лушпай В.Б. Антипапские выступления иезуитов… // Россия и иезуиты… С. 137-139.
37. Schop Soler A.M. Die Spanisch – russischen Beziehungen im 18 Jahrhundert/ Wiesbaden, 1970. S. 101; Альперович М.С. Общество Иисуса в империи Екатерины II // Россия и иезуиты… С. 110.
38. Павоне С. Выживание иезуитов в России в публицистике того времени: некоторые мнения // Россия и иезуиты… С. 131-134.
39. Полное собрание законов Российской империи. - Изд. 1. - Т. 19. - № 13996.
40. Газиз Г. История татар. - М., 1994.
41. Руденко С.И. Башкиры. Историко-демографические очерки. - М.-Л., 1955.
42. Вяткина К.В. Очерки истории и быта бурят. - Л., 1969.
43. Батмаев М.М. Калмыки в XVII-XVIII вв. События, люди, быт. - Кн. 1-2. - Элиста, 1992-1993.
44. Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 г. Энциклопедия. Т. 2. - М., 1996. - С. 115-116.
45. Дубнов С.М. Всеобщая история евреев. - Кн. 1-3. - СПб., 1904-1906; Берлин И.З. Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского государства. - Пг., 1919. - С. 12-20.

46. Религиозная энциклопедия. Минск, 2007. - С. 510, 796-804, 806-818; Караимская народная энциклопедия. - Т. 1. - М., 1995.
47. Отечественная история… Энциклопедия. - Т. 2. - М., 1996. - С. 496.

Arkadij Komisarenko, Antonina Chekunova

RELIGIOUS POLITICS OF KATHERINE II

The article is devoted to the characteristic of the religious politics of Ketherine II. Work of the secularization committee in 1764, the change of the way of candidate selection for the supreme church posts, the attempt of the reform of seminaries, the attitude towards different confessional groups in different regions of the Empire are analyzed.

Key words: religious politics, secularization, clergy, Orthodoxy.

Надійшла до редакції 5.03.2008 р.

УДК 94 (477. 72) “18”

Юлія Маліцька

ШВЕДСЬКЕ НАСЕЛЕНЯ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ХІД МІГРАЦІЇ

У дослідженні вперше у вітчизняній історичній науці висвітлюються та аналізуються передумови, причини та хід міграції шведів з естляндського острова Даго у Новоросійський край Російської імперії в останній чверті XVIII ст.

Ключові слова: Російська імперія, Шведська корона, Північна війна, Естляндія, острів Даго, шведські мігранти, колонізація.

Міграційним процесам кожної країни внаслідок своєрідності її історичного розвитку, економічних, природно-географічних, етнічних та інших особливостей притаманні власні напрямки міграційних потоків [1]. Під міграцією розуміють всю багатоманітність просторового руху населення, незалежно від його характеру та цілей [2]. Виокремлюють безповоротну, тимчасову, сезонну, зовнішню і внутрішню міграції населення [3]. Безповоротний вид міграції (або переселення) вважається міграцією у точному значенні цього слова. Поняття мобільність і міграція не є синонімічними, оскільки міграція населення – це безпосереднє територіальне переміщення, а мобільність – це готовність до міграції [4]. У міграції кожна окрема подія, чи то прибуття або вибуття, чи то переселення, є елементарною складовою частиною [5]. Міграційний процес – це безліч подій, які ведуть до зміни місця проживання. Одні з цих подій видимі, наприклад, переселення, інші – латентні (формування рухливості) [6]. Будь-який завершений міграційний процес складається з трьох стадій:

– початкова, або підготовча стадія, яка являє собою процес формування готовності до міграції;
– основна стадія, власне переселення населення, міграційних потоків;
– заключна стадія, що являє собою приживання мігрантів на новому місці [7].

У вітчизняній історичній науці відсутні академічні дослідження, присвячені історії даної етнічної групи [8]. Причини тому різні: нечисельність і обмеженість джерельної бази, незадовільне збереження архівних матеріалів, фактична відсутність історіографічної традиції з даної тематики і необхідність евристичної роботи. У наявних публікаціях розповсюджено декілька точок зору щодо причини переселення шведів у Новоросію. Одна з них полягає у тому, що, нібито, Катерина ІІ силоміць переселила шведських селян, а інша – що шведські селяни змушені були переселитися, прийнявши запрошення імператриці, оскільки після переходу острова Даго до складу Російської імперії, там, нібито, було поширене кріпосне право, якого раніше не знали мешканці Даго [9]. Насправді ж, поринувши у дослідження даного аспекта етнічної історії шведів, ми прийшли до висновку, що жодна з цих причин не має під собою аргументів. У шведській історичній науці історія шведських колоністів Півдня імперії досліджена у значній мірі, однак наукові здобутки ґрунтуються на ресурсах шведських та естонських

© *Маліцька Ю.Г., 2008*

архівів [10]. Необхідною передумовою для відтворення об'єктивної та цілісної картини етнічної історії шведів України у контексті їх адаптації та облаштування на теренах Новоросії є залучення архівних ресурсів України, Росії та Швеції. Метою даної статті є вивчення передумов та причин міграційної мобільності групи шведів, а також особливостей їх безпосереднього переселення у Новоросію.

Предки мешканців Старо-Шведської колонії (шведською мовою – Gammalsvenskby, німецькою – Alt-Schwedendorf), заснованій шведами у 1782 р. у Новоросійському краї, мешкали протягом декількох століть на острові Даго (Dagö) (естонською мовою Хійумаа – Hiiumaa) Естляндського узбережжя [11]. Шведські поселення на острові були зконцентровані переважно у дві податні території у його північній частині, які згодом сформували два села – Рекі та Кідосте. Датська корона, єпископи міст Ревеля та Риги та, згодом, Лівонський орден – всі були зацікавлені аби Балтійське узбережжя було заселене християнським населенням. З початку в обов'язки естонських шведів входило надання допомоги потерпілим у можливих корабельних аваріях і забезпечення священнослужителів та парафіян рибою. Вперше шведи на Даго згадуються в офіційних документах у 1470 р., коли магістр Лівонського ордену звільнив їх від обов'язку щоденної праці, замінивши його щорічним внеском у 20 ризьких марок із податної території [12]. Тож, шведські селяни на Даго були вільним населенням. У 1561 р., коли влада Лівонського ордену занепала, Даго був захоплений шведськими військами і перейшов під шведське податне право [13]. Острів залишався під шведським правлінням до 1710 р., коли росіяни вторглися у Балтійський регіон і захопили Даго разом із іншими територіями. Шведська корона в особі її представників одразу ж після захоплення склала список селян, як шведських, так і естонських, які підлягали оподаткуванню. Спочатку корона поважала привілеї шведських селян острова. Однак, з початку XVIII ст. відносини між земельними власниками та селянами погіршилися. Перемоги Швеції у війнах проти Данії, Польщі та Росії були здобуті за підтримки феодалів, які знаходилися на службі у Шведській короні. Корона "віддячила" дворян за воєнну допомогу переданням або продажем завойованих земель. На відміну від естонців, які були закріпачені після 1343 р., шведам вдалося зберегти особисту свободу. Коли ж у 1624 р. шведський король Густав Адольф II продав графу Якобу Де Ля Гарді (Jakob De la Gardie) Даго в якості довічного феоду. Граф розпочав там політику закріпачення шведських селян. Останні наполегливо чинили супротив цьому, оскільки вже протягом декількох століть виборювали даровану їм особисту свободу [14].

У 70-х рр. XVIII ст. шведи острова Даго розпочали чергову битву за свободу, подавши влітку 1779 р. позов про надання їм повної свободи. Вони найняли німецького адвоката Генріха Стокера (Heinrich Ernst Stoecker), щоб той представляв їх інтереси. В липні 1779 р. четверо представників від шведських селян прибули до Ревеля з метою передати справу до суду Ревельської губернії. 18 липня граф Стенбок (чоловік онуки графа Axel-Julius De la Gardie) відповів суду, що повертає шведським селянам свободу. Щоб позбутися бунтівників, які завдали йому стільки клопоту, 5 вересня граф Стенбок надіслав усім 125 дворам оповіщення з вимогою звільнити острів протягом шести місяців. Не погодившись з рішенням, шведи негайно подали апеляцію в суд Ревеля. На початку грудня 1779 р. був винесений наступний вердикт: шведи залишалися вільними, але граф мав право запропонувати їм залишити острів. Незадоволені цим вердиктом, шведи передали справу у Колегію юстиції у Санкт-Петербурзі [15].

З часом конфлікт знов загострився. Усвідомлюючи, що розгляд справи у суді може обернутися проти нього, граф продав свою власність на острові Даго барону Отто фон Унгерн-Стернбергу (Otto Reinhold Ludwig Von Ungern-Sternberg). 9 березня 1781 р. барон Унгерн-Стернберг дозволив шведським селянам залишитися на своєму острові, за винятком деяких бунтівників. Однак насправді стан справ виявився значно іншим [16].

Як відомо, Російська імперія протягом XVIII ст. проводила активну воєнну політику [17]. Результатом переможної для Росії Північної війни (1700 – 1721 рр.) стало укладання Ништадтської угоди 30 серпня 1721 р., внаслідок якої естляндський острів Даго увійшов до складу Російської імперії [18]. Перемоги над Турцією у війнах 1768 – 1774 та 1787 – 1791 рр. забезпечили Росії контроль над Північним Причорномор'ям, за яким закріпилася офіційна назва "Новоросійський край" [19]. Із середини XVIII ст. у заселенні Новоросії визначилися дві тенденції: вільна народна та урядова колонізації [20]. Дізнавшись про конфлікт шведських селян, князь Потьомкін Таврійський, відповідальний за колонізацію південних територій імперії, зацікавився потенційними колоністами. Він переконав імператрицю Катерину II видати указ, який би надав можливість шведам острова переїхати у Новоросію. Цей указ був виданий 8 березня 1781 р., тобто за день до угоди між Унгерн-Стернбергом та шведами [21]. Князь вважав, що селяни погодяться на переїзд, якщо їм будуть надані вигідні умови. Безумовно, малочисельна група шведського населення не могла зіграти вирішальну роль у процесі колонізації Новоросії. Однак, ставши об'єктом колонізаційних процесів, які відбувалися у другій половині XVIII ст. із небаченим розмахом та швидкістю, вони отримали можливість вирішити судову тяганину, що тривала століттями. Помьомкіну також був вигідний подібний вихід із ситуації, оскільки

він був покликаний у найкоротші строки та будь-якими засобами реалізувати імперську політику щодо негайного включення нових земель у господарський обіг. Рішення було прийняте, і здавалося б усі повинні бути у виграші**,** всі, і Потьомкін, і Стенбок, але тільки не шведи.

Вже 10 липня 1781 р. на Даго прибув представник Григорія Потьомкіна полковник Іван Максимович Синельников з метою переконати селян переселитися у Новоросію на вигідних для них умовах. Синельников зібрав селян за межами церкви та голосно зачитав їм умови переселення у Новоросійський край, які були наступні: 1. у Новоросійській губернії для кожної сім'ї буде виділено по 60 дес. родючої землі; 2. протягом перших чотирьох років вони не сплачуватимуть податки, а потім платитимуть їх нарівні з "державними селянами"; 3. на спорудження будинків та первісне облаштування їм будуть видані державні будматеріали від Корони та грошова допомога в якості контрибуції по 12 крб. на родину; 4. буде виділена необхідна кількість насіневого матеріалу та казенний провіант для харчування на один рік; 5. на нових місцях вони будуть поселені "відрубними колоніями", окремо від поселенців інших національностей, і матимуть свою церкву і пастора; 6. під час переїзду на нове місце поселення їм надаватимуться всі види допомоги [22].

День від'їзду був призначений на 20 серпня 1781 р. У липні кількість майбутніх колоністів дорівнювала 935 осіб (чоловіків, жінок та дітей). Згідно тверджень першопоселенців колонії Старо-Шведської і вікарія сусіднього острова Ormsö, реальна кількість бажаючих переселитися склала близько 1207 душ обох статей [23]. Чернетка списку переїжджаючих шведів відмікрофільмована та зберігається в архіві Дніпропетровської області (ДАДО) [24]. Список є високоструктурованим джерелом і вміщує таку інформацію: ім'я переселенця, сімейний стан, вік, кількість кормових грошей, кількість худоби, коней, возів. Документ складається з двох частин. Перша частина містить список бажаючих переселитися у Новоросію із шведського села Рекі на острові Даго, друга частина – зі шведського села Кідосте на тому ж острові. Загальна кількість переселенців із обох шведських сел склала 967 осіб обох статей. Згідно цього документу нараховувалося: чоловіків – 482 душі, жінок – 485 душ, дорослих – 615 душ, малолітніх (особи до 16 років) – 352 душі [25]. У цілому вік шведів-переселенців був доволі молодим. Поіменний список складався у поспішному порядку, через що в ньому містяться помилки у підрхунку. Так, кількість людей у графі "Всього" не відповідає реальній кількості людей у списку. Згідно наших підрахунків у списку нараховувалося не 967 бажаючих переселитися у Новоросію, а 965 душ обох статей. Саме у такому складі переселенці вирушили у дорогу 20 серпня 1781 р.

Емігранти отримали гроші на переїзд у розмірі 4 крб. 65 коп. на дорослого і 3 крб. 15 коп. на дитину. Переселенці склали 127 господарств. Загалом Синельников надав 3968 крб. 55 коп. на переїзд шведських селян. Згідно списку переселенці перевезли із собою 321 коней, 115 волів та 260 возів. Напередодні від'їзду на острові панував поспіх і паніка, оскільки всім бажаючим переселитися необхідно було якнайшвидше врегулювати майнові питання. Все майно, яке не можна було взяти із собою, необхідно було продати. Тож здійснювалися вигідні правочини для населення, яке залишалося, оскільки шведи, що від'їжджали, продавали своє майно майже за безцінок [26]. Тяглу худобу, коней і волів Синельников вирішив переправити заздалегідь у місто Хаапсалу (місто на північному заході Естонії) [27], вимагаючи від місцевого магістрата зручних пасовиськ для тимчасового випасу худоби. Переїзд самих же переселенців був ускладнений через недостатню кількість суден на Даго. Граф Стенбок, намагаючись догодити Потьомкіну, виказав готовність допомогти у цій справі " всими своїми паромами, човнами і селянами " [28].

20 серпня 1781 р. 967 шведів залишили свій рідний острів із надією на краще. Тим часом, князь Потьомкін віддав Новоросійському генерал-губернатору Миколі Даниловичу Язикову наступний наказ: а) відвести на березі Дніпра, вище міста Кази-Кермена, кожному господарству шведів у складі чотирьох осіб по 60 дес. землі, а також для загального користування "достатню частину лісу на найближчих дніпровських островах"; б) "закупивши на губернські кошти для посіву жито і зібравши по запорізьких зимівках волів та плуги, виорати відведені площі за казену плату" і засіяти на кожний двір по дванадцять четвериків протягом осені 1781 р.; в) оскільки переселенці мають прибути пізньою осінню, то, капітану Макаретову доручалося "обравши вигідне село, розмістити їх на зиму, виділивши з казни необхідну кількість продовольства" [29].

Пора року для еміграції була не найсприятливіша. Відставний капітан російської армії Єгор Тимофійович Макаретов був відповідальний за безпеку емігрантів у дорозі. Переселенці дісталися через Естонію до Пскова, де полковник Синельников передав свої повноваження капітану Макаретову. Зі Пскова шведи-переселенці продовжили свій шлях через Білорусь на Україну. Язиков відвів переселенцям в якості зимового табору невелике село Решетилівка, що знаходилося у 25 км на схід від Полтави. У Решетилівку шведи прибули 26 листопада 1781 р. У письмовому рапорті Синельникова князю Потьомкіну з Кременчука від 9 грудня доповідалося, що переїзд відбувся за стерпних обставин. Далі Синельников продовжує в типовому для офіційного рапорта стилі: *"... но только обременялись малолетними детьми, от нападения на них в дороге оспы от коей и на месте еще страдают; впрочем,*

они, видя над собой благодеяния Вашей Светлости, изобильное продовольствие и землю обещающую им лучшую жизнь весьма довольны...” [30].

24 січня 1782 р. губернатор Язиков відрапортував Потьомкіну про те, що по дорозі померли 30 дорослих шведів через недугу і 56 дітей від чорної віспи, якою вони заразилися у Білорусії [31]. Загальна кількість померлих склала 86 душ обох статей. У Решетилівці залишилися у живих 880 душ обох статей. 16 квітня переселенці вирушили до Кази-Кермен [32].

1 травня 1782 р. 535 осіб нарешті прибули на територію Новоросійського краю. З 24 січня 1782 р. по дорозі до зимового табору померли ще 345 осіб [33]. Таким чином, лише біля 50% емігрантів із Даго реально дісталися пункту свого призначення на річці Дніпро. На нашу думку, існує декілька причин, що призвели до різкого зниження чисельності переселенців. По-перше, оскільки переїзд був несподіваним рішенням, була обрана несприятлива пора року, по-друге, зниженню чисельності переїжджаючих шведів сприяли незвичні кліматичні умови та хвороби протягом подорожі. На думку авторки, найголовніша причина високої смертності у дорозі полягає у віковому складі мігрантів. Адже значну кількість мігрантів – 36,27% – складали діти до 16 років, з них 12, 85% – діти від півроку до 5 років включно. Більше того, у далеку дорогу вирушили 8 дітей, яким на момент від’їзду було лише півроку. Природньо, що саме ця частина мігрантів була найуразливішою [34].

З прибуттям пастор Петер Юранссон провів молитовні збори. Згідно легенди, побачивши своє нове місце помешкання, першими словами шведських переселенців були: *“Nu värа ve rätt narrander!“ – Зараз ми дійсно ошукані!* [35]. Окрім козацької фортеці на пагорбі, не було ні обіцяних побудованих будинків, ані засіяних ланів.

Колоністи змушені були копати землянки під контролем старого козака для того, щоб мати укриття. Шведи збудували тимчасові житла там, де пізніше виникли німецькі колонії Мільгаузендорф і Клостендорф [36]. За запрошенням Потьомкіна для задоволення релігійних потреб шведів-лютеран у липні 1782 р. прибув пастор Іоган-Адольф Європеус (Johan Adolph Europaeus) із Фінляндії [37]. Спочатку проповіді відбувалися у вітальні пастора, а вже у 1787 р. була побудована шведська лютеранська дерев’яна хрестоподібна церква. Будівництво було здійснене українським майстром. Церква була розташована напроти будинку пастора.

У середині липня 1782 р. преподобний Іоган-Адольф Європеус розпочав перші церковні служби та нотатки. У той момент шведів-переселенців нараховувалося 484 душі обох статей. У період з липня 1782 р. по березень 1783 р. померли ще 336 душ. Померлі були поховані південніше від церкви. Пізніше було організовано кладовище у південно-західній частині колонії Старо-Шведської. У церковній книзі були позначені наступні причини смерті колоністів: від “захворювання діафрагми” померли 124 особи, від малярії – 48 осіб, від тифозної лихоманки – 46 осіб і т.д. Згідно церковних нотаток у березні 1783 р. залишилися живими лише 135 душ обох статей [38]. За часів царювання Павла І, у 1800 р., шведам, підданим Російської імперії з 1721 р., був наданий статус колоністів у зв’язку із віддаленістю та надзвичайною відмінністю нової місцевості від їх батьківщини, а також, оскільки, вони опинилися серед населення, яке сповідувало іншу релігію, звичаї, мову [39].

У результаті здійснення даного дослідження ми прийшли до певних висновків. Міграцію представників шведського етносу за типом можна вважати колонізаційною, не дивлячись на те, що їм відведена скромна роль у цьому процесі. У науці існує певна залежність: підвищення значущості економічних факторів при загасанні соціально-психологічних (родинні зв’язки, прив’язаність до рідних місць і т.п.) призводить до зменшення показників інтенсивності міграції населення. Економічний стан естонських шведів був не сприятливим, а отже вони охоче погодилися на переселення. Територіальна рухливість естонських шведів, тобто готовність до міграції, була сформована під тиском зовнішніх факторів, саме земельного конфлікту, а не завдяки внутрішнім настановам. Отже, вона мала вимушений, а не природній характер. З моменту прибуття для шведських переселенців розпочався важкий та дуже болісний процес облаштування, адаптації, акультурації, що супроводжувалися психологічними та фізичними жертвами та нестатками.

Джерела та література

1. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса (Очерки теории и методов исследования). – М.: Наука, 2001– С.64.
2. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения… – С.9.
3. Миграции населения / Словарь понятий и терминов: География / Энциклопедия: Просвещение.ru // http://www.internet-school.ru/Enc.ashx?folder=209&item=2578
4. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения…– С.13.
5. Хомра А.У. Миграция населения: Вопросы теории, методики исследования. – К. : Наукова думка. – 173 с.
6. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения…– С.16.

7. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения…– С.17.
8. Маліцька Ю.Г. Шведський етнос на Півдні Російської імперії (кінець XVIII – 1861р.): Історіографічний аспект // Вісник Дніпропетровського університету. – 2007. – № 6. – С.138 – 144.
9. Чумаченко О.А. Феномен “культурного шоку” на півдні України та його літературні рецепції // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21 – 24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997. – Ч. 2. –с. 211 – 215; Шведы под Херсоном. Под Полтавой шведы были биты. А под Херсоном – прижились // Херсонський вісник – 23 січня 1993. – №4/21. – с.5.
10. The Swedish Statearchive, Stockholm Sweden: Tax-rolls from Dagö 1564 – 1622; Material concerning the estates on Dagö 1672 – 1688. The Archive of the Estonian Generalgovernor 1699 – 1704. The Estonian State Archive: Dagöcensuses; Churchrecords from Dagö – 1728 – 1766 and 1780 – 1781.
11. Хийумаа / Википедия // http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B8%D0%B9%__D1%83%D0%BC %D0%B0%D0%B0.
12. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in the Ukraine. P.2 – Режим доступу: http://www.svenskbyborna.com/Historia/Historiska%20dokument/Hedman%20Zmiivka%20history%20eng%20vers.htm.
13. Ливонский орден / Википедия // http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0 %BE%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BD.
14. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P. 4 – 5.
15. Коллегии в Российской империи / Википедия http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%B8.
16. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P.8 – 9.
17. История дипломатии / Под ред. В.П.Потемкина. – М., 1941. – Т.1. – С.278.
18. Тарле Е.И. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С.466.
19. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К.,1889 – 118 с.
20. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И.Бобылевой. – Д., 1999. –с. 13.
21. Писаревский Г. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край (По документам Государственного архива) // Русский вестник.– М., 1899 – Кн. III. – С.246.
22. Писаревский Г. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край … – С. 247.
23. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P. 10.
24. ДАДО. – Ф. 134, О.1, Спр.1. Список, отправившихся на проживание в Новороссийскую губернию шведских переселенцев с указанием возраста колонистов, скота и повозок, принадлежащих колонистам, а также с указанием суммы кормових денег, выданных им на два с половиной месяца. 26 серпня 1781 р. – Арк.1–23.
25. ДАДО. – Ф. 134, О.1, Спр.1. – Арк. 23.
26. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P. 10.
27. Хаапсалу / Википедия // http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%BF%D1%81%D0%B0%D0%BB%D1%8C.
28. Писаревский Г. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край … – С. 248.
29. Кулинич І.М. Як і коли з’явилися шведські колонії в Південній Україні // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.119.
30. Писаревский Г. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край … – С. 249.
31. Там же.
32. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P.12.
33. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P.12-13.
34. ДАДО. – Ф. 134, О.1, Спр.1. – Арк. 1 – 23.
35. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P. 13.
36. Там само.
37. Писаревский Г. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край … – С. 250.
38. Jörgen Hedman. Gammalsvenskby. – P.13-14.
39. Кулинич І.М. Як і коли з’явилися шведські колонії в Південній Україні // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.121.

Yulija Malitska

SWEDISH INHABITANTS ON THE SOUTH OF RUSSIAN EMPIRE: PRECONDITIONS, REASONS AND THE PROCESS OF MIGRATION

This article is devoted to the analysis of the preconditions, reasons and the process of migration of the Swedes from Estland Island Dagö to the New-Russia province in the South of Russian Empire at the last quarter of the XVIII th. century.

Keywords: Russian Empire, Swedish Crown, Esthland, Dagö Island, Swedish migrants, Colonization.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 94(47)

Ольга Гейда

ПАМ′ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Серед різноманітних напрямків діяльності церковних установ Чернігівської Єпархії у XVIII – на початку XX ст., пам'яткоохоронна діяльність займала помітне місце, що було обумовлено як значною концентрацією об'єктів церковної старовини на її теренах, так і відповідною державною ініціативою та підтримкою. Нажаль, після відомих подій початку XX ст. всі ці набутки були втрачені.

Ключові слова: Православна церква, Чернігівська Єпархія, пам'яткоохоронна діяльність.

Питання збереження надбань минувшини постає перед кожною освіченою людиною і перед кожної державою на певному етапі її розвитку. На жаль, і зараз у XXI ст. – епосі високих технологій, гинуть від недбалих реконструкцій архітектурні пам′ятки, зникають унікальні рукописи, вивозяться за кордон безцінні ікони. Проте, ці явища виникли далеко не вчора. Людство впродовж декількох століть намагається запобігти знищенню культурної спадщини, змагаючись з невблаганним часом.

На Чернігівщині посилення інтересу до збирання пам′яток давнини припадає на кінець XVII – початок XVIII ст. Саме в цей період були зроблені перші кроки в сфері збереження церковних старожитностей та справі відбудови православних святинь краю. Але відсутність законодавчої бази спричиняло безконтрольне псування пам′яток церковної історії та епізодичність їх вивчення.

Питання збереження церковно-історичної спадщини з боку церковної влади почали ставитися лише з утворенням Синоду. Указ Синоду 1721 р. вимагав надсилати до Москви для зняття копій давні літописи та хронографи [19, № 3908]. Указ від 22 січня 1722 р. передбачав надання на розгляд Синоду описів та копій чудотворних ікон з монастирів та соборних церков. У березні того ж року виходить розпорядження Синоду надсилати відомості про монастирські і церковні дзвони [9].

Серед церковних старожитностей, що завжди потребували особливого захисту, були письмові пам′ятки, які гинули від пожеж, недбалого зберігання в сирих, холодних і непристосованих приміщеннях. В цьому відношенні вельми цікавим є "Заповіт" Стефана Яворського, складений 1721 р. для облаштування бібліотеки Ніжинського Благовіщенського монастиря. Документ передбачає устаткування бібліотеки у спеціально пристосованому мурованому приміщенні, запровадження посади бібліотекаря, дотримання чітких санітарних норм збереження, складання каталогу колекції [25, с.22]. З 1722 р. Синодом запроваджувалася посада "церковных вещей хранителя", який опікувався збереженням монастирських та церковних ризниць [8, 36]. Пізніше, для нагляду за збереженням церковного майна існувала посада екклезіарха, а церковні речі та богослужбові книги, що вийшли з щоденного ужитку передавалися до ризниці [10]. За розпорядженням чернігівського єпископа Іларіона Рогалевського 1738 р. було укладено перші з відомих описів майна Борисоглібського та Спаського соборів, а за дорученням єпископів Нікодима Сребницького 1740 р. та Феофіла Ігнатовича 1771 р. – перші описи ризниці Чернігівського архієрейського дому [6]. Але систематичне і обов′язкове звітування місцевих духовних консисторій перед Синодом про стан збереження церковних цінностей у ризницях монастирів та церков було започатковане тільки з 1775 р.

З 1720 р. згідно 44 статті "Генерального регламенту" при всіх установах утворювались самостійні структурні підрозділи – "архіви". Вони відокремлювались від канцелярій та поділялись на поточний та кінцевий відділи, останній складали справи більше ніж 3-річної давності, запроваджувалися посади архіваріусів. Указ Сенату від 1726 р. вимагав зберігати архівні справи в окремих відремонтованих приміщеннях. Указ 1736 р. піклувався про будівництво для архівів мурованих будинків, обумовлював найпростіші протипожежні заходи та норми зберігання документів [20]. У виконання цих указів єпископом Нікодимом Сребницьким 1738 р. були вдосконалені правила діловодства, започатковане складання першого каталогу архіву Чернігівської духовної консисторії [21, с.612]. Єпископом Ираклієм Комаровським було розпочате будівництво нового кам′яного корпусу, куди у 1765 р. переведено єпархіальний архів. Для облаштування архіву на новому місці було вироблено комплекс правил внутрішнього розпорядку та принципів діловодства, які передбачали введення посади архіваріуса, охоронця та п′яти помічників, обов′язкові щорічні ревізії, регулярне фінансування, заборону видачі справ з архіву, укладення єдиного хронологічного покажчика наявних документів [12].

© *Гейда О.С., 2008*

З другої половини XVIII ст. широкого розповсюдження набувають анкети-запити для написання Історії Російської, значна частина питань яких присвячена була пам′яткам церковної старовини. 1759 р. М. Ломоносов запропонував ідею збору відомостей про пам′ятки, що є власністю церковних установ. На вимогу Російської Академії наук було видано указ, що вимагав "присылку из монастырей копий с исторических описаний от времени построения оных". Саме до цього періоду належить ціла серія описів монастирів Чернігівщини. Згідно синодального указу від 3 лютого 1779 р., було складено каталоги бібліотек монастирів єпархії, з метою виявлення "между оными книг, касающихся до российской истории, летописцев примечания достойных". На теренах Чернігівської єпархії загалом описано сім монастирських бібліотечних зібрань, що складали 840 томів стародруків та рукописів першої половини XVII – XVIII ст., з зазначенням мови, розміру, іноді – техніки написання книги [11].

У 1783 р. на замовлення князя Г. Потьомкіна-Таврійського архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря Ієрофеєм (Малицьким) було укладено план і опис Спасо-Преображенського собору [17]. 1792 р. згідно наказу імператриці Катерини II в чернігівську духовну консисторію "велено учинить справку об имеющихся в церквях и монастырях, на стенах церковных зданий записей о знатных особах по случаю погребения их там или по другим обстоятельствам" [7]. У відповідь протопопом Спасо-Преображенського собору І. Левицьким упорядковано "Реестр князьям Черниговским и другим некоторым погребенным в Чернигове".

У першій половині XIX ст. починають виникати наукові товариства, до сфери діяльності яких, як правило, входили й питання охорони, збереження і вивчення пам′яток церковної старовини. Товариство історії та старожитностей російських 1823 р. прийняло "Програму розыскания, описания и исследования памятников", яка передбачала проведення загальноросійської інвентаризації історичних пам′яток. Товариством спільно з Міністерством внутрішніх справ було видано серію циркулярів, що вимагали надсилати відомості про старожитності губерній задля створення єдиного каталогу пам′яток. Але через недбалість місцевих чиновників, зібрати відомості в повному обсязі не вдалося. Так, наприклад, з 15 повітів чернігівської губернії вкрай обмежені та неповні відповіді надіслано тільки з десяти [3]. Значний внесок у зібрання, збереження та публікацію документів зробили Археографічна експедиція Російської Академії наук [22, с.144] та Київська археографічна комісія [16, с.178] , за роки діяльності яких було зібрано понад трьох тисяч історико-юридичних актів, у тому числі з монастирських та церковних архівів Чернігівщини, .

Друга половина XIX ст. позначилася удосконаленням законодавства у сфері збереження пам′яток історії та культури. 1853 р. Синод прийняв рішення про систематичні ревізії ризниць та запровадження єдиної форми їх опису, встановив відповідальність настоятелів монастирів за зникнення старовинних речей [13]. У 1869 р. через активне знищення єпархіальних архівних фондів, Синодом було прийнято указ, що забороняв знищувати архівні справи [1, 71]. Архієреям пропонувалося створювати для перегляду архівних справ спеціальні комісії з духівництва та викладачів духовних навчальних закладів [5, 492]. Згідно постанови Синоду 1878 р. питання збереження церковної старовини місцева єпархіальна влада вирішує разом з керівництвом археологічного округу до якого відноситься губернія [1, с.58]. Чернігівська губернія відносилась до Київського археологічного округу, центральними науковими установами якого були товариство Св. Нестора-літописця та Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії. Через відсутність у Чернігові на той час власного історичного осередку, церковні старожитності передавалися до Московського археологічного та Київського церковно-археологічного товариств [23, с.67], а членами означених осередків вивчалися церковно-історичні пам′ятки краю.

Ситуація змінилася лише з 1896 р., коли вирішення питань збереження, вивчення та опису пам′яток церковної історії перебирає на себе Чернігівська губернська вчена архівна комісія. Архів, що створюється при комісії для зберігання зібраних матеріалів, 1902 р. налічував близько 3000 справ, що на 70% складалися з архівних матеріалів з історії Чернігівської єпархії. Одним з напрямків роботи були наукові експедиції-екскурсії з метою збирання матеріалів з історії губернії та вилучення пам′яток старовини для музею, що виник відразу ж після утворення комісії. Найбільший розділ музейної колекції був присвячений церковним старожитностям та предметам християнського культу XVII – XIX ст. і мав підрозділи церковної скульптури, майна, іконопису, а також багаточисленні фотографії храмів та монастирів Чернігово-Сіверщини, колекцію картин та фотознімків Чернігівських архіпастирів XVII – XIX ст. [2]. Певний внесок у справу збереження церковних старожитностей краю зробила створена 1900 р. при Ніжинському історико-філологічному товаристві спеціальна комісія для збирання матеріалів до XII Археологічного з′їзду в Харкові [14, с.11].

Але, незважаючи на існування в губернії декількох зацікавлених установ, стан збереження пам′яток церковної історії залишався незадовільним. Цьому підтвердження – звіти консисторії про неодноразові крадіжки старовинних речей з монастирів та церков єпархії, їх незаконне вивезення та

продаж [4]. Тільки 1900 р. Чернігівська консисторія прийняла рішення про заснування єпархіального музею, проте, за браком коштів відкрито його було лише у 1906 р. Згідно зі статутом, метою створення Єпархіального Древлесховища було збирання та охорона пам'яток церковної старовини та їх наукове вивчення [24, с.1]. Музейна колекція на початку ХХ ст. нараховувала близько 4000 предметів: старовинні ікони, церковний одяг та посуд, документи, описи церков та парафій, унікальна колекція фотодокументів, пам`ятки церковної археології, чимала колекція стародруків Чернігівської та Новгород-Сіверської друкарень та рукописів [18, с.475].

З 1914 р. Єпархіальне Древлесховище та церковно-археологічна комісія, що сформувалася при ньому для адміністративно-господарчої діяльності, були перетворені на Історико-церковно-археологічне товариство. На засіданні 13 грудня 1914 р. товариство ухвалило постанову, згідно якої для нагляду за станом збереження старожитностей, їх збирання та вивчення створювались повітові археологічні комітети [15, с.104]. При комітетах планувалося створити церковно-археологічні музеї, що мали розміщатися в повітових Братських домах. Але, нажаль, заплановані вдосконалення в роботі комісії не дали значних результатів, бо вже у 1915 – 1916 рр. діяльність Чернігівського церковно-археологічного товариства через війну, революційні події та постійну нестачу коштів поступово сходить нанівець.

Оглядаючи становлення справи охорони пам′яток церковної старовини у XVIII – на початку ХХ ст., можна виділити декілька особливостей. По-перше, відсутність чіткого наукового визначення поняття "пам′ятки старовини". Так, на початку XVIII ст. під цим терміном розуміли "все что зело старо и необыкновенно", у другій половині XVIII ст. – "памятники замечательные по своей древности", в XIX ст. – "памятники до XVIII в., имеющие значение источников познания отечественной истории". По-друге, питаннями охорони церковних старожитностей переймалися відразу декілька установ (держава, Синод, історичні товариства), зацікавлення яких стикалися в сфері права власності на пам′ятки церковної історії, де не завжди переважали інтереси збереження останніх. По-трете, низький рівень історичної освіти більшої частини духівництва, не стимулював інтересу до історії та церковних старожитностей і залишав пересічних служителів церкви байдужими до проблем збереження пам′яток. По-четверте, завеликі розміри імперії не давали можливості реєстрації всіх пам′яток, поставала споконвічна проблема нестачі коштів. І, нарешті, по-п′яте концентрація старожитностей в музейних зібраннях Москви та Петербурга без вороття сиротила місцеві музейні колекції, а їх повернення на Батьківщину і зараз є болючим питанням.

Джерела та література

1. Гаврилов А. Постановления и распоряжения Синода о сохранении и изучении памятников древности // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып. VI.
2. Добровольский П. Описание исторического музея Черниговской архивной комисии. – Часть 1. – Чернигов, 1904.
3. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9046, 9048.
4. Там само. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4931; Оп. 3. – Спр. 944.
5. Там само. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 2018.
6. Там само. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1037; Оп. 9. – Спр. 6; Оп. 5. – Спр. 3.
7. Там само. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1491.
8. Там само. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 579.
9. Там само. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 581.
10. Там само. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 194, 199, 379, 99, 997, 1017.
11. Там само. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 329.
12. Там само. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 609; Оп. 9. – Спр. 6.
13. Державний історичний архів України у м.Києві. – Ф. 228. – Оп. 2. – Спр. 19.
14. Доклад председателя историко-филологического общества проф. М.Бережкова о занятиях археологической комиссии. – Нежин, 1903.
15. Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского за 1914 г. – Чернигов, 1915.
16. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921 рр. – К., 1993.
17. Записка о древностях Спаского собора, составленная в 1783 г. для князя Потемкина-Таврического // Г.Милорадович Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. – Чернигов, 1889.
18. Описание вещественных и письменных памятников Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – № 13.
19. Полное собрание законов Российской империи. – М., 1892. – Т. VI.
20. Свод законов Российской империи. – Спб., 1842. – Т. 2.
21. Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1876. – № 21.
22. Тодейчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. в "Трудах" Обшества историии и древностей российских. – К., 1989.
23. Труды II Археологического съезда. – Санкт-Петербург, 1871. – Т. 2.
24. Устав Черниговского Епархиального Древлехранилища. – Чернигов, 1907.
25. Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря. – Чернигов, 1883.

Olga Gejda

ACTIVITY ON PROTECTION OF MONUMENTS OF THE CHURCH ESTABLISHMENTS OF THE CHERNIHIV EPARCHY IN THE XVIII – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Among different directions of activity of the church establishments of the Chernihiv Eparchy in the XVIII – the beginning of the XX century activity on protection of monuments took an appreciable place. It was caused by significant concentration of the objects of the church antiquities on its territory and by corresponding state initiative and support. Unfortunately, after the well-known events in the beginning of the XX century these achievements have been lost.

Keywords: Orthodox Church, Chernihiv Eparchy, the protection of monument, museum work.

Надійшла до редакції 11.03.2008 р.

УДК 94(47)“1786/1917”

Оксана Безносова

ОСОБЕННОСТИ КОНФЕССИОНАЛЬНОГО СТАТУСА МЕННОНИТОВ В ЦАРСКОЙ РОССИИ 1786-1917 гг.

В статье проанализированы условия, особенности деятельности меннонитских общин, изменения их конфессионального статуса на протяжении всего периода существования в Росси с 1786 по 1917 гг.

Ключевые слова: меннониты, гуттеры, религиозная свобода, конфессиональный статус.

Современное постсоветское общество (да и не только оно) не только многонационально, но и поликонфессионально. Пережив в советский период тяжелую эпоху практически полного запрета и гонений на религию, оно жадно ринулось в плаванье по бурному морю свободной религиозной жизни. В результате сразу же стали остроактуальными проблемы социального статуса существующих конфессий и принципов их взаимоотношений с государством. Поэтому изучение накопленного опыта сосуществования и взаимодействия церкви и государства особенно важно для гармоничного развития любого гражданского общества. В этом смысле история существования меннонитских общин в условиях Царской России становится поистине неоценимым примером.

В Российской империи меннониты появились в 1786 г. в качестве иностранных колонистов, приглашенных императрицей Екатериной II для освоения новоприобретенных земель. Их рекомендовал правительству для поселения пригласить П.А.Румянцев, видя успешные результаты адаптации и развития гуттеров (которые входили с меннонитами в единое Анабаптистское братство и также ходатайствовали о приглашении для поселения своих единоверцев) в своем имении Вишенка на Черниговщине. Меннониты приняли решение о переселении в новую для себя страну не сколько из-за больших экономических преференций (как и всем остальным колонистам), но и имея твердое обещание правительства о нераспространении на них воинской повинности и предоставлении права полной автономности в разрешении вопросов церковного самоуправления (что также позднее нашло соответствующее отражение в законодательстве империи). Со своей же стороны и гуттеры, видя, сколь серьезных привилегий добились меннониты, также захотели получить равный статус. Поэтому с 1803 г. гуттеров (как живущих уже в Вишенках и Радичеве, так и вновь прибывающих из-за границы) правительственные чиновники стали именовать в документах «меннонитами» (меннонистами). Таким образом, в 1786-1871 гг. в Российскую империю из Пруссии и Данцига переселилось около 2300 меннонитских семей или 10 тысяч человек, образовав комплексы поселений-анклавов в Волынской,

© *Безносова О.В., 2008*

Екатеринославской, Таврической и Самарской губерниях [1]. Однако реалии жизни в России оказались гораздо более сложными, чем все их ожидания.

Главное и основное противоречие с традиционным меннонитским укладом составил сам организационный принцип обустройства самоуправления в иностранных колониях в Российской империи, породивший своеобразный симбиоз практически неограниченной свободы веры и жестких гражданских административных порядков. Общий административный надзор за меннонитскими поселениями, как и всеми другими колонистами, до 1871 г. осуществлял Попечительный Комитет. Церковные же дела находились в ведении исключительно духовных старшин меннонитских общин. В меннонитских поселениях также было введено и сельское (светское) самоуправление, наряду с традиционным для менонитов церковным, что вызвало недовольство части меннонитов и провоцировало постоянное вмешательство церковных старшин в светские дела. Некоторое исключение было сделано для гуттеров, у которых функции сельского старшины нередко выполнял церковный руководитель их общины. Таким образом, вопросы дисциплины у меннонитов курировали теперь уже не только церковные, но и сельские старшины [2]. Эта борьба вокруг принципов отношений с государственной властью была прямым отражением тенденции к оцерковливанию меннонитства как религиозной деноминации.

Жизнь «классических» меннонитских (не гуттерских) общин в немалой степени осложнялась как внутренними противоречиями, так и спорами на религиозной почве между их отдельными общинами. Так как каждый из меннонитов в принципе имел право выбирать, к какой общине он желает принадлежать, то в одной колонии нередко совместно проживали члены различных меннонитских общин. Поэтому российские чиновники, наблюдавшие внутреннюю жизнь их колоний, в один голос утверждали, что ссоры и споры на религиозной почве между меннонитскими общинами или отдельными их членами были «вполне ординарным явлением в их жизни» [3]. Однако, в случаях, если дела о «религиозных недоумениях» не могли разрешиться собственными силами «ко взаимному удовольствию», меннониты представляли их на рассмотрение в Попечительный Комитет, или же лично министру внутренних дел, так как они в церковном отношении не подлежали контролю Министерства государственных имуществ (как остальные протестанты). Министр внутренних дел вынужден был полагаться на мнение Генеральной консистории Евангелическо-Лютеранской церкви в России как представителя высшей духовной инстанции для протестантов империи, ибо у меннонитов в России, как и во всех других странах, не было какого-либо собственного «высшего духовного начальства». Этот церковно-административный казус вызывал недовольство как у самих меннонитов, так и российских чиновников, ибо согласно законам, меннонитам была предоставлена полная свобода в разрешении церковных дел, с излишками которой они сами не могли справиться.

Поэтому неудивительно, что в новых социальных условиях проживания сами меннониты к концу 40-х гг. XIX ст. в конце концов, пришли к мысли о необходимости модернизации традиционных для них методов самоуправления, ибо дальнейшее существование их как неорганизованного конгломерата независимых общин уже практически исчерпало потенциал самоуправляемости и внутреннего развития. Первая попытка изменения такого положения дел была осуществлена путем придания в 1851 г. их межобщинному совещательному органу Церковному конвенту новых (дисциплинарных) функций, так как (это признавали и сами меннониты) отсутствие какой-либо верховной власти губительно сказывалось на способностях меннонитов самостоятельно решать важнейшие вопросы своего сообщества [4]. Таким образом, Церковный конвент образца 1851 г. стал первой (переходной) стадией к современной форме общественной организации церковной жизни меннонитов, в процессе эволюции которой был сделан шаг в направлении иерархического пути развития, впоследствии признанный ошибочным.

Как процесс, затронувший практически все их сообщество, стадия перехода от общины верующих к церковному устройству конгрегационного типа вызвала появление целой плеяды новых религиозных групп, что, в свою очередь, практически привело к административной анархии, ибо новоменноните отказывались подчиняться старым органам власти. Религиозное движение 60-70 гг. фактически стало своеобразной социальной революцией, прямым результатом которой был отказ части общин признавать разделение на полных и неполных хозяев, принятое в колонистском сообществе. Это явление стало своеобразным ответом на социально-культурные условия жизни в Российской империи. Проведенная в 1871 г. правительством колонистская реформа имела тот же вектор социального действия, уравняв всех меннонитов не только в церковных, но и социальных правах внутри их общин. Таким образом, изменение религиозной политики правительства было, с одной стороны, вызвано проблемами неурегулированности границ полученной меннонитами религиозной свободы, ибо правительство уже к середине XIX ст. четко осознавало, что меннониты сами не в состоянии самостоятельно справляться со своими внутренними церковными (и прежде всего – церковно-административными) проблемами,

а с другой – самой логикой развития меннонитского сообщества, которое к этому времени в качестве конгломерата взаимообособленных автономных общин уже практически исчерпало свой ресурс управляемости и самоуправляемости.

Проведенная земская реформа в отношении колонистского населения была в целом одобрена меннонитами, не смотря на то, что ее осуществление вызвало довольно серьезные возмущения на Молочной [5]. Ободренные такой реакцией меннонитов власти начали активно зондировать почву среди них и относительно военной реформы, тем более что уже был пример Пруссии в разрешении данных проблем. Активные консультации правительства в конце 60-х гг., «особенно с наиболее влиятельными и зажиточными меннонитами с Молочной», показали, что значительная часть из них, «за исключением только религиозных фанатиков», все-таки готова согласиться с предполагаемыми преобразованиями, в том числе – и распространением на них военной службы в исключительно альтернативных формах. В число этих «фанатиков» вошли все гуттеры Российской империи, занявшие, в отличие от большинства более либеральных меннонитов, непримиримую позицию. В результате в 1874-1880 гг. Российская империя потеряла из-за эмиграции в Америку 18 тыс. человек или около трети всего своего меннонитского населения, в том числе – всех гунтеров [6].

Опыт разрешения данной проблемы продемонстрировал также и другое. Правительство увидело, что даже предпринятые им столь радикальные перемены с разной степенью энтузиазма, но все же воспринимаются либеральным большинством меннонитского сообщества, ибо в 70-80 гг. XIX ст. происходило окончательное вызревание современных форм организации церковной жизни меннонитов, то есть *конференций* как формы сотрудничества и координации между собой независимых менонитских общин. В эту эпоху объединительное движение внутри меннонитского сообщества приобретало все большую популярность. Одновременно также проявлялась все большая потребность в гармоничном сосуществовании с интенсивно меняющимся окружающим обществом. Поэтому когда правительство, подталкиваемое настоятельной необходимостью модернизации всего российского общества, перешло к кардинальным реформам, в основе которых лежала политика универсализации, оно уже было твердо уверено в том, что меннониты не только воспримут, но и примут внедряемые им сверху нововведения. 6 августа 1880 г. Департамент духовных дел иностранных исповеданий был выделен в самостоятельное учреждение, а 16 марта 1881 г. вновь включен в состав Министерства внутренних дел как часть общего Департамента духовных дел, куда в конечном итоге и было передано наблюдение за церковными делами менонитов [7].

Осуществление нового курса внутренней политики положило конец не только колонистскому статусу меннонитов в России (в числе прочих иностранных поселенцев), но и значительному урезанию их прежних религиозных прав и свобод. Прежде всего, изменения произошли в области сужения прав меннонитского церковного самоуправления в отношении его организационных и контрольных функций. Рассмотрение всех проступков меннонитов, попадавших под категорию уголовных преступлений и гражданских правонарушений, было выведено из-под контроля общины. Отныне уже и дела о нетяжких преступлениях передавались ведению местной гражданской или судебной администрации на общих основаниях. Кандидатуры церковных старшин, прежде утверждаемые в своих должностях органами опеки по факту выборов их общинами, отныне подлежали обязательному одобрению местной гражданской администрацией. Одновременно из-под исключительного контроля церковных старшин меннонитов в 1880 г. была выведена сельская школа (как и всех остальных колонистов); все обучение (кроме уроков закона Божьего и родного языка) было переведено на русский язык. На русский же язык была переведена вся метрикация меннонитских общин. Далеко не все эти перемены были с одобрением встречены меннонитами, однако и не встретили среди них сколь-нибудь серьезного сопротивления.

Тем не менее, вплоть до 80-х гг. отношение российских чиновников к меннонитам можно охарактеризовать как благожелательно-равнодушное, ибо, как писал в свое время известный А.Дородницын, «от иноверных религиозных обществ в догматическом отношении требовалось одно, чтобы в вероучении данного религиозного общества не заключалось ничего противного основным началам христианства, нравственности и гражданского устройства» [8]. Таким образом, можно предположить, что не смотря на планы радикальных реформ в разных сферах, правительство все же изначально не вынашивало планы по дальнейшему ограничению меннонитов в религиозных правах и сложившаяся в постреформационную эпоху система взаимоотношений между меннонитским сообществом (как религиозным сообществом) и российской государственной властью в целом все-таки устраивала обе стороны. Тем не менее, кардинальные изменения к худшему во взаимоотношениях между меннонитами и правительством произошли к концу XIX ст., причем в значительной степени они были спровоцированы самими же меннонитами.

К этому времени меннонитские общины всех существовавших в Российской империи конфессий уже практически прошли все стадии вызревания своего сообщества от общины к церкви. Социальное развитие сопровождалось и вполне успешным врастанием в систему организации конфессиональной

системы империи. Акцентуация на правильной организации своей внутренней жизни постепенно сменялась интересом к преобразованию на своих началах внешнего мира, поэтому вектор приложения их пиетизма приобрел принципиально новое направление, основой которого стало внешнее миссионерство. Со своей же стороны, разломав колонистскую систему, правительство само вытолкнуло жителей бывших изолированных иностранных поселений в окружающий их «большой мир». Поэтому все новоменнонитские конфессии, порожденные этой новой эпохой, отличались большой склонностью именно ко внешнему миссионерству, которое стало заметным явлением в религиозной жизни окружающего их инонационального и иноконфессионального населения. Однако изучение архивных документов показывает, что приписывание миссионерских влияний на окружающее население только братским меннонитам является не совсем корректным. В них содержатся многочисленные жалобы на миссионерскую деятельность меннонитов разных конфессий, хотя и при безусловным доминировании братских.

Правительство особенно тревожило активное распространение идей пацифизма в войсках, что было особенно опасным в условиях назревания Первой мировой войны. Поэтому, даже сделав ряд уступок в 1903-1905 гг. в религиозной сфере, оно перешло к активным действиям, целью которых было установить прямой и непосредственный контроль государства над внутренней жизнью всех религиозных общин, подобно тому, какой существовал тогда в отношении Православной церкви. Первым шагом в осуществлении этой цели стали введенные в 1910 г. новые правила регистрации и функционирования религиозных общин, вводившие прямую регламентацию и контроль их церковной жизни со стороны властей. Это нововведение принудило, наконец, меннонитов срочно созвать первую всеменнонитскую конференцию и начать предпринимать серьезные объединительные усилия по сплочению представителей всех меннонитских деноминаций для отстаивания своих интересов перед лицом правительства. Однако, не смотря на упорное сопротивление меннонитов, положение дел стремительно ухудшалось [9]. В дальнейших планах правительства уже в 1913-1914 гг. было установление всемерного контроля над всеми религиозными общинами [10]. Начало Первой мировой войны и развертывание антигерманской кампании разрушили всякую надежду на то, что меннонитам удастся сохранить свои религиозные права, пусть даже в значительно урезанном реформами 1871-1874 гг. виде. Поэтому вполне вероятным кажется предположение, что в конце концов правительство все же собиралось свести их статус до положения терпимой (легальной секты).

Таким образом, круг замкнулся: бежавшие из Польши и Пруссии меннониты вначале обрели в России столь желанную для них религиозную свободу и независимое самоуправление с широчайшими полномочиями, а затем, через 130 лет своей жизни в Российской империи вновь оказались перед реальной угрозой оказаться в положении практически религиозно-социальных маргиналов. С другой же стороны, меннонитские общины к началу XX ст. уже достигли стадии социальной (т.е. церковной) зрелости и сами желали гармоничного врастания в сложившуюся в империи систему межконфессиональных отношений, перейдя от состояния полного отрицания внешнего мира к стремлению его преобразования в соответствии с собственными правилами жизни.

Тем не менее, политика невмешательства в церковные дела меннонитов правительством проводилась ровно до тех пор, пока, с одной стороны, сами менониты желали и требовали от него этого и сами придерживались условий договора о соблюдении миссионерских интересов Православной церкви. А с другой – пока проблемы настоятельной необходимости модернизации всего российского общества не заставили правительство перейти к политике универсализма, кардинальным образом нарушив права этого религиозного меньшинства.

Источники и литература

1. *Friesen P.M.* Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789-1910) im Rahmen der mennonitischen Gesamgeschichte – Halbstadt, Raduga, 1911. – S.394; *Friesen P.M.* The Mennonite Brotherhood in Russia (1789-1910) / Trans. from the German. – Board of Christian Literature; General Conference of Mennonite Bretheren Churches. – Fresno, California, 1978. – P. 51-52, 928; Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 821. – Оп. 5. – Д. 940. – Л.11-12; Журавель В. Радичевские колонии гуттеров в Российской империи: Дипломная работа. – Днепропетровск, 2007. – 75 с. – Рукопис.
2. Безносова О.В. Меннонитская община-церковь в царской России: особенности устройства и взаимоотношений с государством в колонистский период (1786-1874) / Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI): Материалы XI международной конференции. Москва, 1-3 ноября 2006 г. – М.: "МСНК-пресс", 2007. – С.90-100.
3. РГИА. – Ф. 821. – Оп. 5. – Д. 940. – Л.12-13; Там же. – Д. 976. – Л. 9об, 75об; Там же. – Д. 1043. – Л. 3об; РГИА. – Ф. 383. – Оп.12. – Д.12327. – Л. 41-41об.
4. РГИА. – Ф. 821. – Оп. 5. – Д. 981. – Л.7-7об; *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистики иностранной колонизации в России. – СПб, 1869. – С. 175; *Бондарь С.Д.* Секта меннонитов в России. – СПб., 1916. – С.106.

5. *Бондарь С.Д.* Секта меннонитов в России… – С. 50-51, 63-64; ГАРФ. – Ф. 102 (3 д-во). – Оп.1886 г. – Д. 505. – Л.1-14; The Mennonite Encyclopedia. – Vol. IV. – P.712; *Reger A., Plett D.* Diese Steine. Ein Bildband zur Geschichte der Russlandmennoniten. – Manitoba, Canada, 2001. – S. 243.
6. РГИА – Ф. 821. – Оп. 5. – Д. 996. – Л. 20об-21, 103об, 108 об; *Friesen P.M.* The Mennonite Brotherhood… P. 591; ; *Reger A., Plett D.* Diese Steine…– S. 243.
7. Безносова О.В. Меннонитская община-церковь в царской России… С.100.
8. *Алексий (епископ)*. Религиозно-рационалистическое движение на Юге России во второй половине XIX ст. – Казань, 1909. – С.136.
9. Mennonites in Russia / Ed. by J.Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 345; *Клиппенштайн Л.* Отказ от военной службы по мотивам совести в меннонитских общинах царской России // Долгий путь российского пацифизма / Ин-т всеобщей истории РАН. – М., 1997. – С.160-170; История евангельских христиан-баптистов в СССР… С.439.
10. ГАРФ. – Ф. 102. – Оп. 1913 г. – Д. 85. – Л. 239 об.

Oksana Beznosova

PECULIARITIES OF THE CONFESSIONAL STATUS OF MENNONITE IN TSARIST RUSSIA (1786 – 1917)

The article analyzes some conditions, peculiarities of the Mennonite communities' activity, changes of confessional status during the period of their existence in Russia from 1786 to 1917.

Key words: the Mennonite, religious freedom, confessional status.

Надійшла до редакції 19.02.2008 р.

УДК 94(47)

Андрій Мащенко

ІНОЗЕМНІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

У статті з'ясовується вплив політики Російської імперії на формування іноземних колоній Північного Лівобережжя України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст.. Досліджуються також суб'єктивні чинники, що вплинули на становлення різного типу компактних поселень іноземців.

Ключові слова: Російська імперія, компактні поселення іноземців.

Різні аспекти політики уряду Російської імперії щодо колонізації Півдня України, Поволжя та Сибіру досить всебічно й ґрунтовно досліджувались у працях українських та зарубіжних істориків. Колонізація країни була викликана намаганнями уряду заселити вільні території й у такий спосіб дати новий поштовх економічному розвитку країни. Одне із стратегічних завдань колонізаційної політики Російської імперії полягало у стимулюванні сільського господарства шляхом впровадження передового західного досвіду діяльності німецьких колоністів. Крім того, приєднання великих південноукраїнських територій після турецьких воєн потребувало прискорення колонізації та освоєння цих земель.

Практика запрошення іноземців й політика масових переселень на вільні, малозаселені землі була одним із регуляторів раціонального розподілу населення відповідно до соціальних та економічних потреб. За дорученням російського уряду досвід такої політики в країнах Європи досить активно вивчався дипломатами та вченими того часу, який було враховано при підготовці законодавства про переселення іноземців[1, с. 18-19]. Розгортання промислової революції в першій половині XIX століття дало значний поштовх для створення вільної робочої сили. На думку О. Клауса, уряди німецьких земель намагалися позбавитися від „надлишку батраків або пролетаріату"[2, с. 151-152].

Юридично-правові основи залучення і поселення іноземців в російських землях були закладені указами і регламентами уряду Петра I. Низка указів та регламентів утверджували політику запрошення іноземців й регламентувала умови, права та привілеї іноземних громадян, в першу чергу підприємців та службовців. Особливий інтерес уряду мали запрошення фахівців для роботи та діяльності у військовій, комерційній та технічній сферах.

© Мащенко А.В., 2008

Радикальні зміни у політиці та в політико-правовому забезпеченні переселення іноземців в межах імперії відбуваються за часів правління Катерини II, яка не тільки продовжила політику своїх попередників, а й створила умови для утворення великих регіонів, заселених іноземними колоністами. Колонізація значних територій в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Відбувалась як результат урядового курсу про поселення іноземців в Російській імперії. У 1762-1763 роках Катерина II видала укази про переселення іноземців, вихідців із Голландії, Німеччини та інших країн Європи в регіони південної та Південно-Східної Європи" [3, с. 18]. Чітко визначені й прописані преференції для іноземців, що поселялися в межах Імперії, заклали юридично-правове підґрунтя для масового переселення іноземців, утворення як компактних поселень, так і утворення європейської діаспори.

Усі вище названі чинники та обставини створили підґрунтя для появи колоній у Північному Лівобережжі. Разом з тим утворення тут німецьких колоній слід розглядати як маргінес загального колонізаційного процесу в Російській імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.. У пропонованій статті здійснюється спроба з'ясувати особливості формування колоній даного регіону, та визначити регуляторні механізми внутрішнього життя колоністів.

В контексті імперської політики важливу роль відігравали суб'єктивні обставини, що викликали формування у Північному Лівобережжі розпорошених колоністських анклавів. Зокрема, ініціативу у їх створенні проявив Малоросійський генерал-губернатор граф П. О. Румянцев-Задунайський. Досвідчений адміністратор керувався прагненням дослужитися імператриці своїм ретельним виконанням її указів, а також створити зразки передового європейського господарювання. Не виключно, що указ про утворення тут колоній з'явився за його ініціативи, оскільки у цьому регіоні не було достатньої кількості землі для створення колоній. У 1765 – 1767 рр. в Борзенському повіті почалось створення перших колоніїі Проблема малоземелля від початку буде визначати внутрішній розвиток колоній.

Поряд із клопотами по облаштуванню Біловезьких колоній Румянцев особливу увагу приділяв створенню колонії у власних землях. На півночі Чернігівщини виникло поселення гутерівського братства, яке представляло собою колонію із специфічним суспільно-релігійним устроєм. Секту гутерів, які переховувались від переслідувань, граф П.О.Румянцев зустрів у Валахії за часів російсько-турецької війни 1768-1774 років й пообіцяв надати їм землі у власному маєтку у Вишеньках. На початку 1770-х років гуттерівцями була заснована тут колонія, в якій вони зберігали традиційний для них уклад життя на засадах загального майна і принципах рівного розподілу результатів праці. Колоністи досить швидко облаштувались на наданих їм землях, побудували село, досягли чималих успіхів у господарстві, зокрема у розведенні тутового шовкопряда. Колоністи встановили тісні контакти із своїми громадами в Австрії, завдяки чому з 1781 по 1790 рік у Вишеньки переселилося ще 65 осіб [4, с. 76]. Натомість поселенці не тільки зіткнулись із проблемою нестачі землі, а й з певними суб'єктивними обставинами, які викликали перше переселення.

Колонія Вишеньки невдовзі зазнає кризи, що призвело до зміни її становища. Син графа Румянцева С.П. Румянцев після смерті батька прохолодно поставився до батьківського експерименту і не проявляв турботи про їх подальший розвиток. Складність становища колоністів полягала в тому, що, перебування на землях графа фактично ставило їх у становище кріпосних і не давало перспектив на придбання нових земель. Гутерівці разом із біловезькими колоністами у 1799 році змушені були направити свого представника до Санкт-Петербургу з тим, щоб добитися нових земель і статусу іноземних колоністів. За клопотанням колоністів їм у 1801 році було дозволено переселитися на державні землі в селі Радичів з наданням їм таких привілеїв, які надавалися менонітам. Наступного року відбулося переселення, внаслідок якого виникло Радичівське гутерівське братство, яке в офіційних документах надалі іменувалося як менонітське поселення.

Утворення промислових колоній відбувалось на інших законодавчих засадах. Царський уряд створив певну законодавчу базу, яка сприяла розвитку мануфактурного виробництва й розвитку різних галузей промисловості. Так, в "золотий вік" Катерини II було видано Маніфест про вільне створення промислових підприємств (1775 р.), а також жалувана грамоту містам 1785 року. Утворенню промислових підприємств сприяв також Указ від 12 грудня 1801 року про надання купецтву, міщанам і казенним поселянам купувати землю без селян. Така міра мала на меті дати "нового сприяння народному землеробству і промисловості". В першій половині XIX ст.. 56% тих, що придбали землю на основі цього документу були купці.[5, с. 28-30].

В першій половині XIX ст. в Україні набувають розвитку товарно-грошові відносини. Розширюється внутрішній і зовнішній ринок, збільшується кількість промислових підприємств, на яких використовувалась праця найманих робітників. Залучення іноземних робітників було пов'язано із проблемами ринку робочої сили, його залежністю від кріпосної системи. Поряд із капіталістичними підприємствами, які базувались на використанні найманої праці, в Північному Лівобережжі утворилося чимало ткацьких мануфактур у поміщицьких господарствах, на яких працювали селяни-кріпаки [6, с.216].

Переважна більшість іноземців концентрувалась у промислових центрах, де був широкий попит на кваліфікованих робітників і фахівців. Найбільш потужним промисловим утворенням на Чернігівщині, де була задіяна значна кількість іноземних робітників у XIX ст., стає колонія Нові Мизиричи, заснована у 1833 році у Суразькому повіті, поблизу містечка Клинці [7, с. 186-197].

У першій половині XIX ст. посад Клинці стає центром великої машинної індустрії. Створення тут нових підприємств на початку 30-х років XIX ст.. мало певні труднощі, оскільки резерви кваліфікованих робітників були не безмежними. На відміну від аграрних поселень, де збільшення чисельності населення призводило до міграції, у промислових колоніях відбувалось забезпечення робочими руками внаслідок введення нових машин та верстатів [8, с.123].

Створення промислової колонії було пов'язано з ініціативою брестського купця Петра Ісаєва, який заснував тут сукняну фабрику й переселив сюди іноземних робітників, більшість яких складали німці. До цього він мав сукняну фабрику в Царстві Польському, в Мазовецькому воєводстві. Після польського повстання 1830 року, яке завдало шкоди виробництву, він вирішив заснувати виробництво у більш спокійному регіоні, на своїй батьківщині.

Більшість робітників переїхала із Польщі, переважно тих, хто мав досвід роботи. Поява назви Нові Мизиричи пов'язана з тим, що Ісаєв торгував сукнами, які вироблялися переважно у місті Мизиричи у Познанському воєводстві й славилися своєю високою якістю. Усі ці сукна були відомі під назвою "мизиричських". Намагаючись зберігати й посилити свою торгову і виробничу марку Ісаєв переніс назву польського містечка на своє фабричне поселення з додатком "Нові" [9, с. 186]. Для спорудження фабрики Ісаєвим було куплено маєток поміщика Борозни у Глинському повіті, з орними землями, "лісовими дачами" та іншими угіддями. Маєток обійшовся підприємцю у 36 тис. 636 руб. [10, Спр. 3371, Арк. 6].

Якщо у Клинцях, в першу чергу, на фабриці П. Ісаєва основну роль в організації колонії та виробництва відігравала приватна ініціатива, то німецькі колонії на Полтавщині утворилися на інших засадах – державному інтересі й адміністративному керівництву. Значною мірою це наклало свій відбиток на їх існуванні та діяльності, й породило численні економічні, фінансові та побутово-господарські негаразди, яких не було на приватних підприємствах.

За ініціативою Міністерства внутрішніх справ з метою сприяння розвитку сукняної промисловості було запрошено іноземних робітників на правах колоністів. 20 липня 1808 року було затверджено доклад міністра внутрішніх справ князя О. Б. Куракіна про запрошення іноземців. За допомогою російських резидентів та спеціального посланця було запрошено на поселення декілька сот майстрів із їхніми сім'ями, яких було поселено у Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді [11, с. 99]. Більшість колоністів, переважно німецького походження, прибули із Німеччини, частина із Ельзасу, Саксонії, Богемії та Моравії. Державний статус колоній, зарегламентованість внутрішнього життя та умов виробництва призвели до численних негараздів та скарг ремісників на низькі закупівельні ціни, умови праці, на відсутність ініціативи і широких прав в організації виробничої діяльності.

Внутрішній устрій та управління колоній Північного Лівобережжя мали як загальну основу, так і суттєві особливості, які визначались місцевими обставинами. У перші роки становлення колоній у Північному Лівобережжі за розпорядженням Румянцева управління Біловезькими колоніями було доручено генерал-майору князю Мещерському. Доручення патронату над колоніями людині такого рангу було пов'язано із тим, що призначені чиновники не зовсім вдало справлялися із своїми обов'язками. Головний нагляд за діяльністю колоній здійснював управитель колоній. Як правило, на цю посаду призначались офіцери царської армії. Посада наглядача колоній була ліквідована у 1844 році, а колонії були підпорядковані Борзенькому окружному начальнику [12, с. 34].

Румянцевим було призначено також чотирьох суддів із числа колоністів. Суддів рекомендувалося обирати із "найбільш достойних і поважних і відповідної поведінки" людей, котрі "рачили б про збереження у їх товаристві всякого благочинія і порядку".

Перше доручення, яке отримали судді, полягало у тому, щоб написати й перекласти з німецької мови на російську статут Біловезьких колоній "про дотримання поліції, домогосподарства і польового господарства" Статут було перекладено на російську мову і його було використано для румунських і болгарських колоній в Україні [13, с. 27].

З 1810 по 1841 рік Біловезькі колонії перебували у підпорядкуванні Одеської контори Опікунства над іноземними колоніями Південної Росії. З 1801 року було утворено округ з окружним приказом. Відповідно до цього колонії повинні були керуватися інструкцією для внутрішнього устрою та управляння іноземних Новоросійських колоній [14, с. 137]. Контора мала широкі повноваження і, фактично, переважна частина справ біловезьких колоній перебувала в полі зору цього органу управління. До того ж Контора періодично здійснювала ревізії колоній, розглядала питання переселення, земельного устрою разом із іншими органами місцевої влади. Міністерство внутрішніх справ зобов'язало колонії сплачувати внески на "утримання колоністського управління"[10, Спр. 5213, Арк. 22].

Значну роль у діяльності не тільки Контори, а в облаштуванні колоній, в тому числі й Біловезьких, відіграв головний суддя Контори дійсний статський радник С. Х. Контеніус. Зокрема, у 1799 році він здійснив ревізію Біловезьких колоній. Колонії знаходились далеко від Одеси, де була розташована Контора, і це далося взнаки на управлінні та поведінці колоністів, "багато з яких стали неробами і байдужими до господарства і розбещеними". Саме ця обставина стала причиною внесення змін до управляння й підпорядкування Біловезьких колонії Чернігівському цивільному губернатору, який повинен був "мати за ними суворий нагляд". Губернатором була визначена основна документація колоній, зокрема, книги приходу і видатків, які повинні були вести Окружний голова і шульци. Окружний голова та шульци мали також печатки [10, Спр.1261, Арк.. 1]. У 1838 року колонії було передано до ведення Чернігівської палати державних маєтностей [12, с. 34]. З 1841 року колонії перейшли до відомства Державного майна у безпосереднє підпорядкування Борзенського окружного начальника. У свою чергу окружний приказ було реформовано внаслідок чого він набуває функцій волосного управління. Канцелярія приказу знаходилась у Кальчиновці [14, с. 137].

У 1849 році в колоніях була створена каса взаємодопомоги. Пізніше статутом 1857 року рекомендувалось створювати каси допомоги бідним та жебракам з тим, щоб не допускати бродяжництва. Усі працездатні повинні були примушуватись до праці, а старих та немічних повинні були утримувати родичі і лише у випадках, коли була відсутня допомога, шульци і байзитцери повинні були надавати гроші або харчі із загальної каси. Для кращого порядку і правильного розподілу коштів нагляд за витратами покладався на священиків та церкву [3, с. 30].

До складу приказу входили обершульц, два окружних засідателі або як їх називали „гебітс-байзитцери", два попечителі каси взаємодопомоги, наглядач за магазинами і писар, на якого було покладено діловодство. У безпосередньому підпорядкуванні обер-шульцу перебували сільські старости – „шульци" або „байзитцери". У Біловезьких колоніях, центром управляння якої стає Кальчиновка, а у кожному селі були шульци, або шульгейси.

Гебітс-форштегери а також старости, відповідно до Інструкції Контори опікунств 1801 року, зобов'язані були опікуватися господарчими справами, з тим, щоб „у колоніях розвивались всілякого роду корисні ремесла і фабрики" [14,.с. 138].

В обов'язки голів та шульців входило забезпечення спілкування колоністів із вищими органами влади та державними установами. Крім того, вони фактично забезпечували виховні функції к колоніях. Прохання та скарги від зборів колоністів також повинні були підписані головами та шульцами. До того ж вони повинні були "врозумляти й повчати" добрим правилам, чемності та слухняності, поважному ставленню молодших до старших, дітей до батьків. Посадовці повинні були слідкувати за поведінкою поселян, не допускати пияцтва, гультяйства, бійок тощо.

Однак в управлінні колоніями існувало чимало проблем, пов'язаних із недосконалістю й складністю системи доведення наказів та розпоряджень. У 1838 році колоністи скаржились на те, що розпорядження та інформація від губернських структур надходить не завжди своєчасно, "біловезький окружний приказ не сповіщається" про розпорядження начальства, які призначені для загального керівництва та виконання" [10, Спр. 5933, Арк. 2].

Еволюція змін в управлінні колоніями була в цілому спрямована на поступове підпорядкування їх державним і місцевим органам загального характеру, що сприяло поступовому перетворенню колоній із специфічних поселень у звичайні, такі, що по своєму статусу і правам дорівнювались іншим громадам. Судові, карні справи колоністів розглядалась у Прилуцькій «нижній рас праві».

Таким чином іноземні колонії Північного Лівобережжя утворились під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників і відображали різні напрямки державної політики в галузі сільського господарства та промисловості. Іноземні колонії та діаспора принесли з собою досить різноманітний європейський досвід та уклад життя. Аграрні біловезькі колонії були побудовані на пристосуванні німецької агарної культури на тлі Лівобережжя. Гутерівське братство привнесло колорит й наслідки колишньої реформаційної кризи, яка докорінним чином змінила розвиток Європи й породила сподівання й відповідні соціальні рухи, що мали на меті побудову Царства Божого на землі, справедливого суспільства. Промислові колонії надали цінний інженерно-технічний розвиток, передачі передових технічних знань, які переймалися вітчизняними майстрами та виробниками.

Джерела та література

1. Бобылева С. И., Бочарова Н. В., Безносова О. В., Тутик Л. С., Осташева Н. В., Отаманенко С. В. Очерки истории немцев и меннонитов. –Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999.
2. Клаус А. Духовенство и школа в наших немецких колониях // Вестник Европы. –1869. – Т. 1. (январь - февраль).
3. История российских немцев в документах (1763-1992) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарева. – М., 1993.
4. Васильева М. Гутеры // Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002.
5. Российское законодательство X – XIX веков: в 9 томах. – Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. –М.: Юридическая литература, 1998.

6. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1954.
7. Ростовцев П. О фабричной и заводской промышленности в Черниговской губернии (О суконной фабрике Суражского уезда) // Черниговские губернские ведомости –1851. – №37.
8. Деревянкин Т. І. Промисловий переворот на України. Питання теорії та історії. – К.: Наукова думка, 1975.
9. Гуттман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости. –1852. – №18.
10. Державний архів Чернігівської області – Ф. 128. – Оп. 1.
11. Павловский И. Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1913. – Вып. 10.
12. Правительственные сообщения: извлечение из краткого исторического обзора иностранной колонизации в России. Колонии Черниговской и Полтавской губерний. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. - № 2. –Чернигов, 1870.
13. Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1888. -№ 18. – Часть неофициальная.
14. Маевский П. Беловежская немецкая колония // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862.

Andrew Maschenko

FOREIGN COLONIES OF THE NORTHERN LEFT-BANK UKRAINE AT THE CONTEXT OF IMPERIAL POLICY OF RUSSIAN EMPIRE (THE END OF THE XVIII – FIRST HALF OF THE XXth CENTURY)

The article is devoted to the analysis of the Russian Empire's influence on the formation of colonies in the northern left-bank Ukraine at the end of the XVIII – first half XXth century. Attention is paid to subjective factors which had an influence on making of compact foreigners' settlements of different types.

Key words: Russian Empire, compact settlements of foreigners.

Надійшла до редакції 21.04.2008 р.

УДК 63.3 (4) Нім.

Таісія Малиновська

ЗАВДАННЯ І ПОВНОВАЖЕННЯ СІЛЬСКОЇ ОБЩИНИ У НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Стаття присвячена дослідженню повноважень і функцій органів місцевого самоврядування у німецьких колоніях Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) Основну увагу приділено функціям мирського сходу.

Ключові слова: Німеччина, Україна, Російська імперія, німці-колоністи, місцеве самоврядування.

Перші колонії німців в межах Російської імперії з'явилися у 60-х роках XVIII ст., після видання 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р. маніфестів імператриці Катерини II, що запрошували іноземців переселятися до Росії на пільгових умовах. 1787 р. перша група переселенців з Німеччини прибула до Єлизаветграду, за нею приїхали інші, було покладено початок створенню цілої низки колоній німців та менонітів на теренах „южного края" імперії – Бесарабії і Новоросії. Поселення іноземців у цих регіонах розглядались законодавством Російської імперії як окрема категорія колоній.

Кількість публікацій, присвячених історії німецьких поселень у Російській імперії, є дуже значною [1], видано декілька узагальнюючих праць, зокрема, про колонії Півдня України [2]. Проте не всі аспекти проблеми висвітлені грунтовно. Серед малодосліджених питань - діяльність органів управління у колоніях. Наша робота має на меті визначити передбачені законодавством Російської імперії основні завдання і повноваження громади колоністів.

© Малиновська Т.В., 2008

Компетенції органів самоврядування у колоніях стосувалась низка царських указів та затверджених царями нормативних актів органів виконавчої влади. Основними з цих законів щодо колоній Півдня України були „Інструкція для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній" (16 травня 1801 р.) [3] та „Доповнення" до цієї інструкції (7 липня 1803 р.) [4]. Норми законів, що фіксували права та обов'язки колоністів, зокрема, регламентували діяльність органів самоврядування у колоніях, було систематизовано у „Зводі постанов і статутів про колонії іноземців в імперії (1857 р.), виданому у складі Зводу Російської імперії [5].

Посилаючись на Інструкцію 1801 р., Звод 1857 р. оголошував колоністів кожного окремого селища громадою („колонисты каждого селения составляют мирское оного общество") [6].

До закріплених у законодавстві функцій громади належали вибори сільської та окружної адміністрації, а також їхнє утримання. Окружний приказ складався з приказного голови (інакше – виборного) і двох окружних бейзицерів, сільський приказ - з шульца і двох бейзицерів; крім того кожні десять господарств представляв десятський. Окружна адміністрація обиралась на три роки, сільська – на два, десятські виконували свої обов'язки протягом місяця. В окружних і сільських приказах мали працювати по найму також писарі. Громади сплачували жалування шульцам, округи – головам і окружним бейзіцерам [7]. Затверджене Олександром І положення „Про головне управління колоністів південного краю Росії" (22 березня 1818 р.) наказувало обирати двох депутатів від колоній, які мали брати участь („иметь голос") у розгляді судових справ («для разбирательства судных и тяжбенных дел межу колонистами"). Утримання депутатів положення також покладало на колоністські громади [8]. Виданий у 1803 р. додаток до інструкції 1801 р. вимагав призначати і утримувати за рахунок громади пастухів („сие предписывается для того, чтобы молодые фруктовые и шелковичные деревья, равным образом виноградной лозы и другие овощи не были скотом повреждены или вовсе истребляемы") [9].

Іншим обов'язком громади було запрошення і забезпечення потреб духівництва. Відповідно до закону 31 грудня 1821 р. у тому випадку, коли парафія з протистантським населенням потребувала священника, консисторія складала запрошення ("пригласительную на вызов оного грамоту") і надсилала цей документ до державних органів ("колонистскому начальству"), які у свою чергу ознайомлювали зі змістом грамоти членів парафії („на мирском сходе"); зібрання парафіян мало право схвалити або відкинути запропоновані консисторією умови запрошення священника. Представники духівництва отримували від громад жалування. Принаймні раз на рік священник мав відвідати усі селища своєї парафії; парафіянам закон надавав вибір – або виплатити священнику гроші на проїзд, або забезпечити його транспортом [10].

Згідно з нормативним актом 19 березня 1764 р. земля, відведена для певної колонії під час її заснування, знаходилась у власності громади ("нераздельно во владении жителей той деревни") [11], ділянки колоністів передавались у спадок, але відчуженню не підлягали. Угіддя, не розподілені між окремими господарями, зокрема, водоймища та піски ("и прочие к пашне и сенным покосам негодные места"), надавались у загальне володіння членам громади. Водяні млини, збудовані на землі колонії, вважались громадською власністю („собственность колонистских обществ"). На власних ділянках колоністи могли вільно будувати вітряні млини, але для того, щоб збудувати вітряк на нерозподілених землях („на земле общественной"), вони мали отримати дозвіл від громади („от целого селения") і сплачувати їй оброк. Загальна згода („общее согласие") колоністів певного поселення була необхідною умовою складання угоди про відкуп водяного млина [12].

Громади законодавчо були зобов'язані піклуватись про себе і своїх членів, які потребували допомоги. Наказувалось створювати громадські запаси зерна, витрачати які дозволялось лише за рішенням сільського сходу. Якщо у господаря виявлявся несправним ("не от нерадения, а по другим каким-либо случаям или несчастным происшествиям") сільськогосподарський інвентар ("к полевой работе нужные снаряды"), то громада мала йому допомогти ("общею всех жителей силою"). Вимагалось також спільними зусиллями допомагати ("общественно делать помощь") тим господарям, які не встигали в сезон виконати необхідні роботи [13].

Колоністам заборонялось подавати звернення до будь-яких інстанцій ("куда-либо") без попереднього розгляду на зібранні членів громади. Звернення слід було оформляти як мирській приговор [14].

Окремий закон (27 листопада 1812 р.) визначав умови, за яких колоніст отримував права представника іншого стану. Змінити сословну приналежність представник стану ("звания") колоністів міг лише зі згоди громади. Надання відповідних дозволів ("письменных согласий") складало ще одне її повноваження [15]. Заборонялось санкціонувати масовий перехід до іншої станової групи ("увольнять колонистов в другие звания целыми селениями или в таком из одного селения количестве, чтобы оно от того расстроиться могло"). З іншого боку, громада не мала права відмовляти у наданні дозволу колоністу, який знайшов собі заміну ("представил вместо себя другого для продолжения его хозяйства"), або погодився виконувати обов'язки представників відразу двох станів (колоністського і того, до якого

перейшов). В останьому випадку дозволявся перехід до іншого стану мешканців цілого селища або великої групи колоністів [16]. З 1837 р. громада також набула право виключати зі свого складу людей з певними моральними вадами (“колонистов развратного поведения”), нездатних цих вад позбутись (“если колонист за всеми принятыми к удержанию его от разврата мерами останется в поведении своем неисправимым”) [17]. Навпаки, зарахування до стану колоністів від громади не залежало, рішення приймали державні установи [18].

Під час створення поселень, відповідно до маніфеста 22 липня 1763 р., колоністам надавались на певний строк пільги у виконанні повинностей та сплаті податків [19]. Ці пільги надавались не певним особам, а також громадам [20]. Громаді також доручалось встановлювати розкладку для збору податків та виконання повинностей [21].

Вирішення питань, пов’язаних зі здійсненням громадою своїх функцій, знаходилось у компетенції загальних зборів членів громади – сільского мирського схода [22]. Правила роботи схода були встановлені Інстукцією 1801 р. Колоністів – не менш одного представника від кожного господарства (“с каждого двора”) або стільки, скільки призначить державна влада (“сколько приказано будет”) – скликали на сход голова або шульц за допомогою десятських („рассылаемыми на сей конец чрез десятских повестками”). Від учасників схода вимагалось дотримуватись певних норм поведінки („немедленно поспешать на сход, где во всякой тишине приказанию внимать и в точности исполнять под штрафом за неповиновение или небытие по позову на сход 50 копеек, а за бесчинство и шум против того вчетверо”) [23]. Свод 1857 р. пом’якшив формулювання (“колонисты, собравшись на сход, должны соблюдать тишину и внимательно заниматься тем, что им предложено будет”) [24]. Уложення про покарання 1845 р. призначало покараня за неявку на зібрання сільської громади – штраф, до 20 копійок за кожний день відсутності [25].

У голосуванні брали участь усі присутні члени громади (“каждый подаёт свой голос по очереди”) [26]. Рішення приймалось більшістю голосів.

Стаття 42 Зводу 1857 р. узагальнювала норми інших законів стосовно компетенції (“предметов”) сільського мирського сходу у колоніях. До неї належали: 1) вибори сільських посадовив осіб; 2) надання дозволів на перехід до іншого стану; 3) затвердження умов запрошення священників; 4) розгляд звернень (“просьб и жалоб”) стосовно суспільних потреб і прийняття відповідних ухвал (“приговоров”); 5) розкладка податків та повинностей; 6) виключеня з громади розпусників [27].

Мирський сход також збирався, щоб вислухати розпорядження посадовців та настанови від духівництва і власної виборної адміністрації, яких Інструкція 1801 р. зобов’язувала виконувати виховні функції (“духовные, равно как головы и шульцы, должны при мирском собрании вразумлять поселян о благочинии церковном ”, “голове <…> и шульцу <…> в мирском собрании должно толковать, вразумлять и научать, что до добронравия и пользы в общежитии поселян относится”). На сході особи, що образили голову, шульца або іншого виборного посадовця, мали просити у постраждалого пробачення [28].

У общинах державних, удільних та приватновласницьких селян згідно з традиціями, що склались незалежно від держави, виборні посадові особи (старости та ін.) разглядались як виконавча влада „сельского общества”. Роль виборних у російських селян була подвійною. З одного боку вони представляли у громаді владу держави або поміщика і мали здійснювати їхні рішення, з іншого – мали виражати волю громади, що обрала їх на посаду. Самі селяни цю суперечливість часто не визнавали: “з позиції селян виборні мали завжди і в усьому слугувати громаді і виконувати волю сходу”. Держава і поміщики були вимушені з цим рахуватись [29].

У колоністів законодавство перетворювало їхніх виборних цілковито на урядових агентів. Завдання і розпорядження, згідно з законами, вони отримували від коронної адміністрації, сход лише обирав їх на посаду; контроль громади за їхньою діяльністю обмежувався тим, що наприкінці року колоністи обирали трьох представників (“надёжных и знающих хозяев”), які перевіряли фінансову звітну документацію голов і шульців і у випадку виявлення недостачі повідомляли про це державні органи влади [30].

Навпаки, виборні щодо односельців мали значні повноваження, могли накладати покарання. Функції виборних були чисельніши та ширші за функції сходу. Виборна адміністрація доводила до відома колоністів розпорядження коронних органів влади, забезпечувала збереження правопорядку у громадах, припинення та попередження правопорушень, слідкувала за дотриманням моральних норм і релігійних приписів, піклувалась про сиріт, осіб, нездатних до праці та таких, що не бажали працювати, впроваджувала заходи з підвищення ефективності господарювання, відала фінансами громади, здійснювала контроль за тими, хто приїздив до колонії і колоністами, що залишали її межі, накладала стягнення і покарання. Ті ж самі функції були передбачені законодавством для виборних посадових осіб державного та удільного села. За словами дослідника XIX ст., у державних селян волосному голові у волості та сільскому виборному у селі доручався “нагляд за селянами у всіх відношеннях: віросповідання, законів, працьовитості, землеробства, будівництва, створення запасних магазинів, збору податків та ін.” [31].

Аналіз діловодчих документів общинної адміністрації колоністів Півдня України, що зберіглися, зокрема, у фондах державних архівів Дніпропетровської та Одеської областей, дозволить знайти відповідь на деякі питання, пов'язані з функціонуванням органів самоврядування колоній. Так, певно, вдалося б з'ясувати ступінь і характер залежності виборних посадовців від думки громади, певних груп або окремих осіб. Вивчення документації державних органів влади, що опікувались колоністами, дасть можливість встановити, які завдання на основі законодавства, поза ним або, можливо, в порушення його норм ставили перед органами самоврядування колоністів представники коронної адміністрації, які функції ці органи виконували у дійсності. Розгляд цих питань, на нашу думку, становить перспективу подальшого дослідження теми.

Джерела та література

1. Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen. – München, 1994. – Bd. 1. Von der Einwanderung bis 1917. – XXII, 370 S.
2. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой . – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1999.
3. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 116-131.
4. Дополнения к Инструкции для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 150-161.
5. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т.12 . – Ч.2. – С. 1-100.
6. Там же. – Ст. 18.
7. Там же. – Ст. 13, 15-17, 25-27, 35.
8. Высочайше утверждённое положение «О главном управлении колонистов южного края России», 22 марта 1818 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652-1917. – М.: МФО: Материк, 2006. – С. 194.
9. Дополнение… - Параграф 10.
10. Свод учреждений… - Ст. 233-235, 381, 388.
11. Высочайше утверждённый доклад Сената «О размежевании земель, назначенных для поселения выезжающих иностранцев», 19 марта 1764 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 33.
12. Свод учреждений … – Ст.156, 162, 163, 185.
13. Там же. – Ст. 302-105, 312, 323.
14. Там же. – Ст. 392.
15. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета «О правилах на увольнение колонистов в другие звания», 27 ноября 1812 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917. – М.: МФО: Материк, 2006. – С. 171.
16. Там же. – Ст. 132, 136,139.
17. Там же. – Ст. 468.
18. Там же. – Ст. 110-112
19. Манифест «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерниях они пожелают и о дарованных им правах», 22 июля 1763 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917. – М.: МФО: Материк, 2006. – С. 25.
20. Свод учреждений … – Ст. 187-189.
21. Там же. – Ст. 42, 269.
22. Там же. – Ст. 19.
23. Инструкция для внутреннего распорядка … – Ст. 4.
24. Свод учреждений … – Ст. 21.
25. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. По изданию 1885 г., Продолжению 1906 г. и позднейшим узаконениям. // Законы уголовные / Сост. Н.А. Громов. – СПб., 1909. – Ст. 1436.
26. Свод учреждений … – Ст. 29.
27. Там же. – Ст. 42.
28. Там же. – Ст. 382, 391, 444.
29. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). – СПб.: «Дмитрий Буланин». – Т.1. – С.444.
30. Свод учреждений … – Ст. 26.
31. Смирнов А. Историческое обозрение управления государственных крестьян // Журнал министерства государственных имуществ. – 1862. – Ч. 81. – №10. – С. 229.

Taisija Malinovska

FUNCTIONS AND RASEARCH POWERS OF THE LOCAL GOVERNMENT IN GERMAN COLONIES ON THE SOUTH OF UKRAINE AT THE END OF THE 18 HT – AT THE BEGINNING OF THE 19 TH CENTURIES

The article deals with the research powers and functions of the local government in German colonies on the South of Ukraine at the end of the 18 th – at the beginning of the 19 th centuries.

Key words: German, Ukraine, German colonies, local government.

Надійшла до редакції 19.02.2008 р.

УДК 94 (477)(=112.2) «183/186»

Иван Задерейчук

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И.КОРНИСА И Ф.ВИБЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ

У статті розповідається про становлення та розвиток лісництв в німецьких колоніях півдня України. Розглядається діяльність практичної школи створеної І. Корнісом.

Ключові слова: німецькі колонії, Й, Корніс, П. Вібе.

В развитии современной Украины существует множество сложностей, начиная от экономических и политических, и заканчивая экологическими проблемами. Естественно, все это, в той или иной мере, было характерно и прошлым периодам истории нашего государства. В этой связи актуальным будет обратиться к изучению опыта накопленного предыдущими поколения, а особенно немцами. Именно эта этническая группа приложила максимум усилий для нормализации экологической ситуации в условиях степной Украины. Немцы, благодаря своему повседневному труду, обеспечили себе материальную независимость, что отобразилось и на благополучии колоний. Не последнюю роль в этом сыграла деятельность выдающихся просветителей Иоганна Корниса и его зятя Филиппа Вибе. Именно им принадлежат многие нововведения, определившие развитие меннонитской этноконфессиональной группы не только на юге Украины, но и в других регионах Российской империи. Необходимо отметить, что И. Корнис и Ф. Вибе активно принимали участие в передаче накопленного опыта в сельском хозяйстве окружающему населению – украинцам, русским, ногайцам. Это осуществлялось путем создания практической сельскохозяйственной школы и учебной лесной плантации.

К сожалению, приходится констатировать, что тематика просветительской и экологической деятельности меннонитов еще не стала объектом фундаментальных исследований. В исторической литературе существуют лишь фрагментарные упоминания. В частности, отдельные сведения встречаются в работах Я.Штаха, П. Фризена.

Цель данной стать заключается в освещении деятельности И. Корниса и его зятя Ф. Вибе на просветительской и экологической ниве.

В 1839 г. Иоганн Иоганнович дал свое согласие Министерству государственного имущества на обучение 16 детей из числа русских и ногайцев «правильному занятию сельским хозяйством». Взяв на себя такую обязанность, И. Корнис поставил перед чиновниками целый ряд требований: во-первых, возраст учащихся не должен был быть ниже 15 и превышать 17 лет; во-вторых, обучение продолжалось 10 лет. Такая длительность объяснялась тем, что в результате дети должны были получить знания во всех отраслях сельского хозяйства [1, л. 9 – 10]. И. Корнис просил, чтобы всем выпускникам, успешно прошедшим обучение, предоставлялось право освобождения от воинской повинности [2, с. 107]. Дети, показавшие отличные знания, в качестве поощрения награждались премией в размере 200 руб.

Необходимо отметить, что чиновники с Министерства государственного имущества приняли требования И. Корниса. Например, в 1847 г. выпускники практической сельскохозяйственной школы были освобождены на три года от рекрутской повинности. При этом ставилось условие, показать успехи в занятии земледелием. В случае выполнения этого требования крестьяне освобождались от рекрутской повинности [3, л. 2].

31 марта 1849 г. издано приказание о возвращении всех крестьян обучавшихся у И. Корниса в свои селения. Министерство государственного имущества мотивировало свое решение тем, что дети могли учиться улучшенному хозяйству на государственных учебных фермах [3, л. 110]. Несмотря на принятое приказание, местные чиновники имели противоположное мнение. Управляющий Таврической палатой государственного имущества с согласия Ф. Вибе возбудил ходатайство перед своим Министерством об оставлении 8 мальчиков для продолжения обучения у меннонитов. Объяснялось такое мнение необходимостью поиска дополнительных денежных средств для обучения детей за пределами губернии. Также Таврическая палата государственного имущества учитывала и то, что учащиеся получали основательные знания, а заведующий Ф. Вибе вкладывал все силы в действующую практическую школу. Авторитет имени выдающегося общественного деятеля Ф. Вибе видимо был высоким в Министерстве государственного имущества. В результате было принято положительное решение по вопросу ходатайства [3, л. 111 – 127].

© Задерейчук И.А., , 2008

В 1863 г. набор учеников прекратился. К этому времени учились дети украинских и русских крестьян из Таврической, Херсонской и Екатеринославской губерний [4, л. 8 – 19].

При рассмотрении истории деятельности практической школы под руководством И. Корниса и Ф.Вибе, интересным будет изучение методики обучения. Она выглядела следующим образом: учащихся задействовали на различных видах работ. Они заготавливали сено; учились разводить картофель, измерять площадь полей; познавали основы ветеринарии, посадки и прививки деревьев. Учащиеся изучали правила обработки земли под посев при помощи наиболее эффективно употребляемых в колониях земледельческих орудий [1, л. 98(об); 2, с. 107].

Следует отметить, что дети обучались не только на хуторе Юшанлы, но и в колонии Альтонау у Иоганна Энса и Давида Фризена, Бергарда Варкентина, в колонии Блумштейн в Якова Фризена и Класса Винса и в колонии Тиге – Корнелиуса Тевса

После прохождения курса обучения наиболее способных учеников поощряли. Например, в 1864 г. Ф.Вибе представил к награде 9 учеников, 1865 г. – 5 учеников и две ученицы. Интересным будет здесь отметить, что местные чиновники не пожелали удовлетворить просьбу о награде. Ф. Вибе пришлось использовать свой авторитет, чтобы требование было выполнено. Он просил у министерства государственного имущества выплатить мальчикам по 150 руб., а девушкам по 100 руб. Просьба была удовлетворена[5, л. 8-9.].

Результатом обучения стало создание двух русских колоний – Павловка в Мелитопольском уезде и Филиповка в Бердянском уезде[2, с. 107]. К сожалению, процесс строительства сел был сопряжен с большими трудностями. Так, государственные крестьяне оказывали всяческое сопротивление. В таких условиях защитником выступал Ф. Вибе. Например, он выступил в защиту Павла Шкурки, который неоднократно жаловался на притеснения со стороны жителей сел Спаского и Тнерпенье Бердянского уезда. Как следствие П. Шкурка, несмотря на свою старательность, не имел никакой пользы от земли, так как она находилась в общественном владении. Ф. Вибе просил отдать земли одному П. Шкурке. Дело было решено положительно[3, л. 127]. Кроме помощи в решении земельных вопросов, Филипп Вибе давал полезные советы и помогал выпускникам в обустройстве и покупке инвентаря, строительстве домов и хозяйственных построек[3, л. 155 – 156]. Такая заботливость объясняется словами самого Ф.Вибе «…моему сердцу весьма близки русские молодые крестьяне»[6, л. 63].

Таким образом, по окончанию выпускники были в состоянии рационально вести собственное хозяйство. В случае необходимости они могли наниматься на работу в крупные помещичьи и колонистские имения. Результатом деятельности этой практической школы стала организация ее выпускниками двух поселений. Эти населенные пункты выделялись по своему внешнему виду, а также методу хозяйствования среди всех других сел Мелитопольского и Бердянского уездов Таврической губернии.

Еще одним из важнейших достижений деятельности И. Корниса и Ф.Вибе стала забота о лесоразведение на юге Украины.

В 1841 и 1843 гг. Министерством государственного имущества были изданы предписания «об улучшении мер к успешному разведению лесов в тех частях Таврической губернии, которая имели наибольший недостаток». Реализация этого документа соприкоснулась с рядом трудностей. Прежде всего, с тем, что в большинстве уездов отсутствовали лесопосадки, в которых можно было выкапывать молодые деревья для посадки. Кроме того, в регионе практически не было специалистов по лесоразведению в условиях засушливых украинских степей. Исходя из этих обстоятельств, было принято решение, создать в северных уездах Таврической губернии древесные питомники.

Чиновники министерства государственного имущества предложили Таврической палате государственного имущества выделить 50-60 дес. земли для лесной плантации. Из них 30 десятин отвести непосредственно под питомник, а 30 отдать семьям меннонитов, которые будут работать на плантации.

В 1843 г. чиновники из министерства государственного имущества решили поручить это дело И.Корнису. Как считалось в министерстве Иоганн Иоганнович «…всегда готов содействовать всем общеполезным учреждениями… и что при его содействии, учреждение подобной плантации, при которой могут обучаться и крестьянские мальчики принесет несомненную пользу». Как результат, Иоганн Корнис принял предложение. Но и выдвинул главное требование, чтобы крестьянские мальчики обучались на тех же условиях, что ученики в сельскохозяйственной школе[7, л.1 - 49].

12 февраля 1845 г. из лесного департамента Министерства государственного имущества пришло разрешение на открытие учебной плантации [8, л. 1 – 11.]. Руководил работами до 1848 И. Корнис, а после его смерти заведующим стал его зять Ф. Вибе. [8, л. 3 – 138 (об).].

В 1848 г. по инициативе департамента сельского хозяйства был присоединен еще и Терпеньевский общественный сад, находившийся в Мелитопольском округе.

На Бердянской образцовой учебной плантации смотрителем по предложению Иоганн Иоганновича работал Герман Зудерман [8, л. 14]. Он занимал эту должность вплоть до 1853 г. Его сменил на этой должности Герман Найман, который работал до момента смерти 9 сентября 1855 г. Следующим смотрителем по предложению Ф. Вибе был назначен Давид Гамм, проживавший в колонии Орлов. Одним из преимуществ этого человека было его знание русского и немецкого языков [9, л. 70 – 79.]. Садовником с 1 августа 1845 г. и до смерти 30 июня 1865 г. работал Петр Фаст [8, л. 14; 9, л. 1.]

Для успешного развития учебной плантации необходимо было создать материально-техническую базу. Прежде всего, министерство требовало выкопать один колодезь и оборудовать его насосом для большего удобства добывания воды для полива. Наряду с этим было начато строительство одноэтажного задания из жженого кирпича для учащихся. Его строительство завершилось в 1847 г. и стоило 1723 руб. В этом же году закончено строительство дома для заведующего[11, л. 49 – 53]. В 1850 г. планировалось построить дом для шелководства; баню; кухню; комнату для вскармливания червей. Также Ф. Вибе хотел основать музей растений растущих в степной Таврии[8, л. 73 – 80].

К 1865 г. на Бердянской учебной плантации находились следующие постройки: дом для учеников, дом заведующего; баня, кухня, конюшня, теплица, три парника, пристройка для сборки золы[11, л. 20.].

Учеников набирали с Днепровского, Бердянского и Мелитопольского уездов. Это были дети государственных крестьян старше 17 лет. Срок обучения рассчитывался на 4 года.

Для успешного обучения учеников на учебной плантации были созданы все условия. Наибольшая заслуга в этом Ф. Вибе. Он понимал, что успех лесоразведения в условиях степи не возможен только лишь при помощи старательности, для этого еще необходима и теоретическая подготовка. Именно этим можно объяснить функционирование библиотеки. В ней были книги по шелководству, геометрии, арифметике, руководство для дикорастущих трав врачебных, Ботаника (Дютура), лесной словарь, порядок управления казенными лесами, лесоводство (Арнольда), азбука, вспомогательная книга для сельского хозяйства[11, л. 34]. Наличие библиотеки, бесспорно, способствовало росту профессиональной подготовки будущих лесничих.

Кроме того, как следует из отчета за 1850 г., зимой дети в свободное время занимались чтением, письмом и счетоводством, обучались вязанию соломенных настилок используемых для накрывания семенных грядок[8, л. 149]. Непосредственно весенние работы начинались 13 марта снятием соломенной обвязки с деревьев[8, л. 116]. Ученики также занимались подготовкой парников, приготовлением огородов, собирали гусениц. В мае кормили шелковых червей; очищали огороды от различных сорняков; стригли изгородь; распахивали землю для посадки в дальнейшем деревьев. В сентябре собирали семена, готовили почву для посадки фруктовых деревьев[4, л. 1 – 9.].

Об объеме работ, проделываемых персоналом Бердянской плантации, позволяют судить отчеты Ф.Вибе. Например, в одном из них, за 1848 г., говорилось, что в начале апреля было выкопано 2900 ям для посадки деревьев; вырыто для посадки живых заборов из акаций и тутовых деревьев. Вслед за этим, по распоряжению П. Фаста на хуторе Юшанлы и в некоторых других колониях было выкопано для посадки 6371 деревьев. Их высаживание продолжалось с 5 – 27 апреля. Из полученных деревьев в ямы было посажено 2961 и 7968 для живых заборов. За все это время было вылито 19542 ведер воды. Летом занимались поливкой деревьев, готовили землю для посадки деревьев и посева семян, красили заборы и т.д.[8, л. 260].

Вопрос финансирования обстоял следующим образом. Во время открытия министерством государственного имущества был утвержден бюджет учебной плантации. Он выглядел на 26 августа 1844 г. так: жалование садовнику и смотрителю по 200 руб. каждому в год; на содержанье 30 мальчиков по 43 руб. серебром в год; жалование сторожу – 60 руб.; на наем рабочих для садовых работ на плантации в год 200 руб.; на покупку деревьев в течении первых пяти лет 250 руб.; на ремонт здания, на покупку инструмента – 100 руб. и другие расходы 200 руб. Всего в год планировалось выделять 2500 руб. серебром в год[8, л. 5 – 11.].

В 1850 г. ситуация с финансированием была следующей: жалование смотрителю плантации – 200 руб.; сторожу – 75 руб.; садовнику – 200 руб.; содержания 30 учеников – 1290 руб.; на покупку и содержание инструментов – 85 руб.; на наем работников – 200 руб.; на канцелярские расходы – 28 руб.; на содержание всех домов – 210 руб.; на жалование одного учителя – 75 руб.; на покупку разных семян – 50 руб. Кроме того, Ф. Вибе планировал на протяжении первых пяти лет затратить дополнительно 250 руб. на покупку деревьев[8, л. 99 (об)].

Кроме финансовой поддержки, Бердянская учебная лесная плантация имела собственный земельный участок. В 1861 г. он занимал 307 десятин и 300 сажень из них на 70 десятинах земли рос лес [10, л. 5- 6]. В 1865 г. уже было 893 дес. [11, л. 22 (об)].

Благодаря финансовой поддержке, а также наделению землей и трудолюбию И. Корниса, а затем Ф. Вибе и других работников лесная плантация успешно развивалась. Лесной департамент был заинтересован в развитии лесоводства на юге Украины. Это ведомство оказывало всяческую поддержку

меннонитам. Например, 19 октября И. Корнис с лесного департамента пришло письмо, в котором говорилось «…что может быть Вам нужны семена некоторых пород для посева на образцовых плантациях… в случае необходимости обращайтесь с требованием своим в лесной департамент». Вместе с этим письмо Иоганн Иоганнович получил от палаты государственного имущества Таврической губернии семена дубовых желудей – 54 пуда 18,5 футов; буковых – 4 пуда 22,5 фута; грабовых – 39 футов; терновых – 30 футов; грушевых – 4 ¾ фута; барбарисовых – 4 ¼ фута; шиповниковых – 3 ¼; калина – 2 ¾ фута. И. Корнис воспользовался предложением и 31 октября 1845 г. просил выслать дополнительно 8 футов буковых; 4 фута – боярышника; 2 фута грушевых и 1 фут калины [12, л. 127 – 130].

Интересным будет также подчеркнуть, что в Бердянской учебной плантации занимались выращиванием винограда. Инициатором его разведения выступил Управляющий Таврической палатой государственного имущества барон Федор Федорович Розен. Он обратился с ходатайством к директору императорского Никитского ботанического сада Гартвису выслать 1000 чубуков разных сортов винограда на Бердянскую плантацию. Одним из главных требований, было прислать сорта винограда способных расти в условиях южно-украинских степей[8, л. 151].

Динамика роста количества насаждений в разные годы выглядела следующим образом: в 1847 г. посажено 10 971 штук, а всего росло 89395; 1848 г. было посажено 551 – фруктовых деревьев; 4383 – лесных деревьев; 1719 тутовых деревьев для живых заборов, а всего за год было посажено 17444 деревьев [8, л. 34 – 35]. К 1850 г. было посажено 86951 штук деревьев[8, л. 118(об)].

Также о значении Бердянской лесной плантации красноречиво свидетельствуют данные о количестве продажи деревьев. В 1849/1850 г. Ф. Вибе представил в управление Таврической палатой государственного имущества отчет, из которого видно, что было продано 25 000 двухлетних маслин по ¼ копейки серебром; 4 000 барбариса; 200 – абрикосов; 10 000 – кленовых – 1 год; 2000 – шиповников; 200 – тополей итальянских – 2 копейки; 100 – орешников волоских 5 копеек; 3000 – берейков[8, л. 109]. В 1851 г. ситуация выглядела следующим образом: глод – 100 шт.; желтая акация 500 шт.; ясень – 50 000 тыс. – ¼ коп.; шелковица – 25 тыс. – ¼ копейки; черный тополь – 200; ацероль – 5 тыс. шт.; боярышник – 1 000[8, л. 139]. Более подробно представить объем продажи деревьев окружающему населению в последующие годы позволят приведенные ниже в таблице данные [9, л. 80]:

Таблица №1.

Объемы продажи деревьев Бердянской лесной плантацией.

год	продано				Безденежный отпуск	
	лесных		фруктовых		лесных	
	штук	стоимость	штук	стоимость	штук	стоимость
1851	22456	142 руб. 23 коп.	-	-	-	-
1852	28916	91 руб. 42 коп.	-	-	-	-
1853	48348	144 руб. 22 коп.	-	-	54037	-
1854	1637	52 руб. 99 коп.	-	-	3009	-
1855	10735	49 руб. 85 коп.	97	2 руб. 95 коп.	1504	-
1856	16575	67 руб. 4 коп.	370	12 руб. 35 коп.	2401	-
1857	35 364	164 руб. 6 коп.	165	5 руб. 30 коп.	10268	-
всего продано 236 832 дерева на сумму 733 руб. 18 коп.						

Таким образом, приведенные выше цифры позволяют сделать утверждение, что на Бердянской учебной лесной плантации в довольно краткие сроки был создана надежная база. Именно этим в первую очередь можно объяснить такие объемы продаж деревьев. Конечно, этот успех достигнут благодаря самоотверженному труду И. Корниса и Ф. Вибе, а также всего персонала и учащихся плантации. Особенно хотелось бы подчеркнуть факт бесплатного отпуска деревьев, которые, видимо, отдавались небогатым сельским обществам.

Итак, есть возможность утверждать, что попытка передачи знаний окружающим этносам в лице Иоганна Иоганновича и Филиппа Вибе произошла успешно. Кроме того, создав практическую сельскохозяйственную школу и лесную образцовую плантацию, меннониты тем самым выполнили взятое на себя при переселении обязательство перед государством, а именно распространять достижения области сельского хозяйства среди окружающего населения. Также приведенные в статье материалы свидетельствуют, что европейцы не вели замкнутую жизнь, а наоборот шли на контакт с местным населением.

Кроме того, отдельно хотелось бы подчеркнуть, что в современных реалиях, представителям украинской политической и бизнес элиты стоило бы больше внимания уделять вопросам экологии и

вкладывать собственные средства в возобновление экобаланса. Ведь этому есть яркие примеры, а именно деятельность И. Корниса, Ф. Вибе, а также Ф.Э. Фальц-Фейна и созданного им заповедника в имении «Аскания-Нова».

Приведенные в статье данные позволяют современному украинскому обществу осознать важность решения экологических проблем. Накопленный немцами опыт показывает, что каждый гражданин страны, благодаря своему старанию, может внести большой вклад в развитие государства.

Источники и литература

1. Российский Государственный исторический архив. – Ф.398. – Оп. 2. – Д.174.
2. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – 266 с.
3. Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее - ГААРК). – Ф.81. – Оп.1. – Д.262.
4. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 1143
5. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 1107.
6. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 133.
7. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 152 е
8. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 189
9. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 122
10. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 786
11. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 1004
12. ГААРК. - Ф.81. – Оп.1. – Д. 511.

Ivan Zadereychuk

EDUCATIONAL AND ECOLOGICAL ACTIVITY OF I. CORNIS AND PH. WIEBE ON THE SOUTH OF UKRAINE

This article is about the foundation and development of the forestry in German colonies on the south of Ukraine. Especial attention is paid to the practical practice school created by I. Cornis and Ph. Wiebe.

Key words: German colonies, I. Cornis, Ph. Wiebe.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 94(47)

Владимир Духопельников

АБСОЛЮТИЗМ ПАВЛА I

В статье рассмотрена деятельность императора Павла I по реформированию государственных и местных органов власти и управления. Доказано, что император стремился создать стройную вертикаль власти всецело подчиненную ему. Возросло количество и значение чиновников. Аппарат стал работать эффективнее. Начинания Павла нашли свое завершение в реформах его преемника Александра I. Суть преобразований Павла в том, чтобы всех подчинить единому закону.

Ключевые слова: Павел, реформы, чиновники, единый закон, абсолютизм.

Личность императора Павла I, его государственная деятельность в течение 4-х лет и 4-х месяцев, современниками и большинством исследователей характеризовалась, в основном, в негативном плане. Историк Н.М. Карамзин, современник правления Павла, называл это правление «злом вредного правления. [Он] сделал в отношении к самодержавию [то, что] заставил ненавидеть злоупотребление оного». Историк, сравнивая правление Павла, с правлением Екатерины II подчеркивал: «Царствование [Екатерины] не могло быть истреблено в 4 года Павлова и доказывало, что мы были достойны иметь правительство мудрое, законное, основанное на справедливости»[1]. А. И. Герцен заявлял, что «Павел явил собой отвратительное и смехотворное зрелище коронованного Дон-Кихота» [2]. Однако по прошествии некоторого времени А.И. Герцен запишет: «Тяжелую, старушечью, удушливую атмосферу последнего екатерининского времени расчистил Павел». В. О. Ключевский в набросках к своему курсу русской истории в одном месте отмечает: «Одичалый человек, не умевший усвоить не только элементарнейших политических понятий, но и простейших правил людского общежития». В другом подчеркивает: «Царствование Павла было временем, когда была заявлена новая программа деятельности, хотя пункты этой программы не только не были осуществлены, но и постепенно даже исчезли из

© Духопельников В.М., 2008

неё» [3]. В статье “Императрица Екатерина II”, историк, как бы забывает время правления Павла, указывая: «И время Екатерины II пережило её самое, по крайней мере после четырехлетнего перерыва было официально воскрешено манифестом второго её преемника, объявившего, что он будет царствовать по законам и по сердцу своей бабки»[4]. В курсе же русской истории ученый иначе подходит к оценке правления Павла. В. О. Ключевский пишет: «Я не разделяю довольно обычного пренебрежения к значению этого кратковременного царствования; напрасно считают его каким-то случайным эпизодом нашей истории, печальным капризом недоброжелательной к нам судьбы, не имеющим внутренней связи с предшествующим временем и ничего не давшим дальнейшему»[5]. Таким образом, известный историк предложил новые подходы в изучении времени правления Павла. В тоже время В. О. Ключевский не рассматривал конкретную деятельность императора по укреплению единоличной власти. На наш взгляд, точка зрения В. О. Ключевского стала определяющей в оценках правления Павла советскими историками. При этом, советские историки основное внимание сосредоточили на крестьянском вопросе и обвинении Павла в насаждении прусских порядков, оставив в стороне вопросы реформирования государственной системы управления [6].

Между тем, еще в начале XX ст. профессор кафедры истории России Харьковского императорского университета Михаил Васильевич Клочков, заметив несоответствие оценок современников и историков внутренней и внешней политики Павла, решил написать научный труд, основанный на анализе документальных данных. В предисловии к своему исследованию М. В. Клочков отмечал: « В исторической литературе время Павла освещено односторонне. В основу этого освещения положены по преимуществу мемуары, материал противоречивый и пристрастный, к которому при пользовании следует относиться с большой осторожностью»[7]. М. В. Клочков подошел к рассмотрению деятельности Павла, основываясь не на мемуарной литературе и воспоминаниях современников, а на основе законов и указов, принятых в годы правления Павла. А принято их, по подсчетам Н.Я. Эйдельмана, за годы правления императора 2179, или 42 закона и указа в месяц[8]. М. В. Клочков пришел к выводу, что вся законодательная деятельность Павла была направлена на укрепление самодержавия, основанного на силе закона. При этом Павел считал, что закон обязателен для всех социальных слоев населения. Ещё в 70-е годы Павел записал: «Законы – основа всему, ибо без нашей свободной воли они показывают, что должно избегать, а следовательно, и то, что мы ещё должны делать… Основа этих законов в их применении к стране или государству служит руководством правительственной власти и её называют принципом правительства»[9]. Из мемуаров француза Сюлли Павел выпишет: «Первый закон для государя – соблюдение всех законов. Выше его самого два повелителя: Бог и Закон»[10]. Это положение Павел стремился распространить на все социальные слои населения. Именно такая деятельность Павла позволила историку В. М. Клочко назвать его “царем – демократом”[11].

Павел пришел к власти, когда в российском обществе. по утверждению князя М.М. Щербатова: «чины стали все продажны, должности недостойнейшим стали даваться и кто более за них заплатит, а и те платя. на народе взятками стали сие возмещать… торговля впала в презрение, недостойные вошли во дворяне, воры и злонравные награждены, развратность ободрена, и все под очами и знанием Государя; то можно ли после сего правосудия и безкористности от нижних судей требовать?»[12]. Павел, придя к власти в возрасте 42 лет, имел уже определенную, устоявшуюся позицию и свое понимание самодержавной власти. По утверждению Н. Я. Эйдельмана, этому способствовало воспитание Н. И. Панина, который привил воспитаннику мысль «об усовершенствовании российской политической системы, ограничении “временщиков, куртизанов и ласкателей”, сделавших из государства “гнездо свои прихотям”» [13].

Павел, практически, с первых дней своего царствования занялся пересмотром предшествующего законодательства, построением четкой вертикали власти. По его мнению, государственные учреждения должны иметь строгие границы своей власти и всецело зависеть от воли монарха. Как отмечал исследователь Е. С. Шумигорский «По словам Павла в правление матери ничего непоколебимого не было, частная воля отдельных лиц была законом, и злоупотребления были общи»[14]. Как мы уже отмечали выше, согласно убеждениям Павла, на верху вертикали власти стоит государь. Своим ближайшим сотрудником и помощником в дела внутреннего управления Павел избирает генерал - прокурора. В указе от 16 декабря 1796 г., данном на имя князя А.Б. Куракина сказано: «должность генерал – прокурора заключает в себе повсеместную бдительность о благоуспешном течении разного рода деле, в приказ производимых, и о точном сохранении законов, на все части государственного правления изданных»[15]. Генерал – прокурору А.А. Беклешову император говорил: «Ты да я, я да ты: мы одни будем делать дела»[16].

Реформирование Павел начал с сената. Сенат, как и раньше, оставался высшим правительственным учреждением. Однако в нем скопилось значительное количество нерассмотренных дел. Многие важные вопросы не находили своего разрешения. Павел, отмечает М. В. Клочков, увеличил

количество сенаторов с 46 до 90 человек. Штат канцелярии Сената возрос с 272 до 782 человек. (Правда, количество сенаторов в 1800 г. сократилось до 50)[17]. Для скорейшего рассмотрения дел в Сенате увеличилось количество департаментов. Павел следил за тем, чтобы дела в Сенате рассматривались быстро. Так, в указе от 22 марта 1797 г. указывалось: «Видя из течения дел Московских департаментов малое попечение об успехе решения оных… повелеваем Сенату обратить внимание свое, дабы вступающие дела самопоспесшнейшее окончание свое получили и никаких видов в проволочке оказываемо не было»[18]. Между тем, Сенат, формально сохраняя свои прежние функции, ступал главенствующее положение генерал – прокурору в руки которого переходили многие функции как-то: доклад императору и принятие самостоятельных решений по всем вопросам жизни государства. Сенат фактически свою работу сосредоточил на рассмотрении судебных дел. Император восстанавливает берг, мануфактур, комерц, камер коллегии, главную соляную контору. Одновременно создает три новых учреждения: государственное казначейство, департамент водяных коммуникаций и департамент (министерство) уделов. Если к концу царствования Екатерины II в стране действовало 10 высших установлений, то при Павле их количество увеличилось до 15 [19]. В этих высших государственных учреждениях вся полнота власти сосредотачивается в руках главных директоров (будущих министров). Главные директора – фактически главные чиновники учреждений. Так Павел снижает степень коллегиальности и отдает предпочтение единоличной власти чиновничества, в данном случае руководителя (будущего министра) того или иного ведомства. Они становятся не просто руководителями, а покорными исполнителями воли императора. Подтверждением этого может служить указ Павла о министре комерц – коллегии или департамента уделов[20].

Значительное внимание Павел обратил на реформирование местного дворянского самоуправления. Екатерина II своим указом “Учреждение для управления губерний Российской империи” грамотами “На права, вольности и преимущества благородного российского дворянства”, “На права и выгоды городам Российской империи” предоставила широкие права и полномочия дворянам [21]. Интересно отметить, что Екатерина II в записке генерал – прокурору А. А. Вяземскому по поводу губернской реформы писала: «Учреждения сии не касаются до тех губерний, кои имеют особо конфирмованные привилегии, как-то Малороссия, (в тот период включала Черниговскую и часть Киевской земли), Лифляндия и проч. и публикованы оные не инде будут, как тут, где учредятся по сему губернии»[22]. Именно ограничить своеволие и произвол дворянства, их привилегии, подчинить дворянство единому закону своей целью поставил Павел. Прежде всего император стремился централизовать местное управление, сократить государственные расходы на содержание местного аппарата, поскольку в 80-е годы столетия на его содержание ежегодно выделялось около 11 млн. рублей [23]. Указом 12 декабря 1796 г. “О новом разделении государства на губернии [24] вместо 50 существовавших губерний образовывалось 41 и Область Войска Донского. Установление новых границ губерний проходило в течение 1797 г. Причем установление новых границ между губерниями, как правило, решали полюбовно губернаторы. В следующем году административное деление завершилось. (Малороссийская губерния сохранилась в прежних территориальных рамках). В ходе этой реформы число чиновников губернского ранга в каждой губернии сократилось с 90 до 33 человек; число чиновников в уезде – с 37 до 21. В целом по губернии, из расчета 10 уездов в каждой губернии, с 460 до 243 [25]. Реформа привела к уменьшению государственных расходов на содержание аппарата губернии со 115.839 руб. до 72.420 руб. [26]. Простой расчет позволяет увидеть, что в целом в России расходы на содержание местного аппарата сократились более чем в 3 раза, с 11 до 3.5 млн. рублей. В тоже время данные, приведенные в сборнике Императорского Русского Исторического Общества, указывают, что на губернское правление и местные расходы в годы правления Павла выделялось по 6 млн. руб. в год. Серьезных расхождений в указанных суммах мы не видим, поскольку местные расходы – это не обязательно расходы на содержание чиновников[27]. Следует подчеркнуть, что не вся указанная сумма на содержание местного аппарата поступала из центрального бюджета. Указом императора от 18 декабря 1797 г. часть чиновников местного аппарата переводилась на содержание местного дворянства. В указе подчеркивалось: «установить особый сбор с дворянских имений, с каждой губернии точно определенную сумму».[28] В целом по империи эта сумма составила 1.640 тыс. рублей, а с 1799 г. возросла до 1.748 тыс. рублей. Одновременно этим же указом содержание городской полиции в тех местах, где она учреждалась « на счет городов тех губерний, предоставляя градским магистратам и думам, под смотрением начальствующих губерниями, расположить потребные на то суммы по состоянию городов и в них обитателей» [29]. Павел, возлагая содержание местного аппарата на дворян и горожан, в тоже время пошел на значительные ограничения дворянских свобод. Были закрыты приказы общественного призрения, управы благочиния; городское сословное управление было слито с органами полиции, городские думы ликвидированы. Реформе подверглась и созданная Екатериной судебная система: ряд судебных инстанций был ликвидирован вовсе, а палаты гражданского и уголовного суда слиты в одну. При Екатерине II около ста должностных лиц губернии избирались дворянством, что в

целом по стране составляло более 5 тыс. человек. 14 октября 1799 г. последовал указ об упразднении губернских дворянских собраний, ограничении прав уездных дворянских собраний и выборов. Число дворян – избирателей сокращалось примерно в пять раз. Место избираемых в органы власти дворян, заполняли назначаемые государственные чиновники. В жизни губерний широкие права получил губернатор [30]. Таким образом, к концу своей жизни Павел создал относительно четкую вертикаль власти, опираясь на которую, стремился осуществить задуманные планы «Всех под один закон». И в этом плане следует согласиться с мнением М.В. Клочкова, что здесь Павел выступает как «царь – демократ». С другой стороны, если рассматривать всю мелочную регламентацию жизни страны, то здесь Павел выступает ретроградом, слепо копирующим действия своего прадеда Петра I. Но уже прошло 70 лет после смерти Петра. Многое в обществе изменилось, да и Павел не был Петром. Свои идеалы о благородстве, верности, чести, храбрости, служении государю Павел противопоставил идеалам гражданской вольности, (хотя и гражданская вольность не исключает строгое выполнение законов государства) как её понимало екатерининское дворянство. Это, на наш взгляд, и привело к убийству Павла. Прав был А.И. Герцен, подчеркнув: «То было вопросом самосохранения для этих людей, день и ночь дрожавших под угрозой домокловой кибитки, уже заложенной для отправления в Иркутск или Нерчинск»[31]. Между тем, начинания Павла в строительстве четкой вертикали власти не пропали и нашли свое развитие во времена правления его последователей.

Источники и литература

1. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России. – СПб. – 1914. –С.42-44
2. Герцен А. И. Франция и Англия. //Полн. собр. соч. Т. XIII. – М.: 1958.- С.238
3. Ключевский В. О. Курс русской истории. Т. V. – М.: 1958.- С. 440-441
4. Ключевский В. О. Там же. – С. 309
5. Ключевский В.О. Там же. – С. 189
6. Павленко Н. И., Федоров В. А., Кобрин В. Б. История СССР с древнейших времен до 1861 года. - М.: 1986; История России с начала XVIII до конца XIX века.//Под ред. Сахарова А. Н. – М.: 1998 и др.
7. Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времен Павла I.- Петроград, 1916. – 1
8. Эйдедбман Н. Я. Грань веков. – М.: 1986. – С. 61
9. Русская старина. Т. IX. - 1874. – С. 678-679
10. Там же. Т. VIII.- 1873. – С. 740
11. Клочков М. В. Указ. соч. – С. 124
12. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России. Факсимильное издание. – М.: 1985. – С. 90
13. Эйдельман Н. Я. Указ. соч. – С. 33
14. Шумигорский Е. С. Император Павел I. Жизнь и царствование. – СПб.: 1907. – С. 18, 35
15. Полное собрание законов Российской империи (П.С.З.). Т. XXIV – СПб.: 1830. - № 17652
16. Цит. Клочков М. В. Указ. соч. – С. 114
17. Там же. – С. 185
18. П.С.З. Т. XXIV. - № 17884
19. Клочков М. В. Указ. соч. – С. 397
20. П.С.З. – Т. XXVI. - № 19554, 19679, 19775
21. Российское законодательство X – XX вв. – Т. 5. – М.: - 1987
22. П.С.З. – Т. XXI. – № 14400
23. Русская старина. – Т. X. – 1874. – С. 70
24. П.С.З. – Т. XXIV. - № 17634
25. Клочков М. В. Указ. соч. – С. 589-590
26. Там же.
27. Сборник Императорского Российского Исторического Общества. - Т. 43. – С. 74 – 84
28. П.С.З. – Т. XXV. - № 18278
29. Там же.
30. П.С.З. – Т. XXVI. - № 19676
31. Герцен А. И. Исторические очерки о героях 1825 года и их предшественниках, по их воспоминаниям // Полн. собр. соч. – Т. XX. – С. 228

Vladimir Dukhopelnikov

ABSOLUTISM OF PAVEL I

This article is analyzing of imperator Pavel I activity about state and local organs of power and govern reformation. The author is proving that imperator had aspirated to create the strong power system. The officials' number and power was grown. The apparatus began works more effective. Pavel beginnings was find its completion in the reforms of his successor Alexander I. The reforms idea was consist in submitting of the unique law.

The key words: Pavel, reforms, unique law, absolutism.

Надійшла до редакції 14.03.2008 р.

УДК 94(47)

Аркадий Минаков

РОЛЬ ВЕЛИКОЙ КНЯГИНИ ЕКАТЕРИНЫ ПАВЛОВНЫ В СТАНОВЛЕНИИ РУССКОГО КОНСЕРВАТИЗМА В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX в.

В статье рассматривается личность великой княгини Екатерины Павловны, ее влияние на внутреннюю и внешнюю политику Российской империи и роль в становлении русского консерватизма в первой четверти XIX в.

Ключевые слова: великая княгиня Екатерина Павловна, консерваторы, внутренняя политика, Отечественная война 1812 г.

Фигура великой княгини Екатерины Павловны (1788 – 1819) – рано ушедшей из жизни четвертой дочери Павла I и императрицы Марии Федоровны, внучки Екатерины II, любимой сестры Александра I, длительное время оставалась в тени ее царственного брата. Однако за последние несколько лет деятельность и взгляды великой княгини Екатерины Павловны привлекают все большее внимание историков. Наиболее заметными современными работами, посвященными ей, являются: статья московской исследовательницы Е.М.Собко, опубликованная в ведущем российском историческом журнале «Вопросы истории» [1], а также книга немецкого исследователя Д.Йена [2], воссоздающие основные вехи биографии героини их исследований. При этом оба историка не ставили своей главной целью подробно и доказательно показать то, что, собственно говоря, и являлось главной политической и исторической заслугой великой княгини, а именно – ее решающую роль в оформлении «консервативной партии» (термин, естественно, условен) в царствование Александра I. Попробуем это сделать мы [3].

Екатерина Павловна получила разносторонние воспитание и образование под руководством матери, императрицы Марии Федоровны. Великая княгиня знала французский, немецкий и английский языки, но при этом владела и русским языком. Ее переписка с Н.М.Карамзиным свидетельствует о том, что она хорошо писала по-русски (на французском языке написана примерно половина писем), что было редкостью среди образованных людей ее круга конца XVIII – начала XIX в. [4].

Красивая, обаятельная, крайне честолюбивая, Екатерина Павловна обладала сильным, мужским умом, обширными знаниями и широкими связями. Она активно вмешивалась в политику, используя при этом расположение к ней Александра I, на которого в определенные периоды имела большее влияние, чем кто-либо другой из родственников. Император боготворил сестру и писал ей письма, которые настолько напоминают переписку влюбленных, что это обстоятельство даже породило миф об инцестуальных отношениях между ними. К примеру, С.П.Мельгунов недвусмысленно утверждал, что в доверительных отношениях между братом и сестрой «была доля нежных чувств, выходящих уже за сферу родственной привязанности» [5].

Император часто советовался с великой княгиней по самым разнообразным вопросам внутренней и внешней политики и даже предварительно составлял программы бесед. В случае, когда брат и сестра не могли непосредственно общаться, они вели между собой обширную переписку, частично опубликованную [6]. Историки отмечали, что степень откровенности этой переписки были чрезвычайно велика и была лишена «той двойной игры, которая была обычным явлением в отношениях Александра с людьми вообще» [7]. К примеру, в конце декабря 1810 г., собираясь навестить сестру в Твери, Александр составил заранее программу разговора о политике, военных действиях и внутреннем управлении, включая обсуждение отчета Сперанского и проекта о предлагаемых им учреждениях и т.д. [8]. Политический вес и авторитет Екатерины в общественном мнении были настолько велики, что после заключения Тильзитского мира, вызвавшего резкое недовольство в широких кругах русского общества, по столице ходили слухи о готовящемся перевороте, в котором активную роль должна была сыграть Екатерина. Ее якобы прочили в новые русские императрицы. Шведский посол в Петербурге граф Стединг писал королю от 28 сентября 1807 г.: «Недовольство императором усиливается, и разговоры, которые слышны повсюду, ужасны… Говорят о том, что вся мужская линия царствующего дома должна быть отстранена, а так как императрица-мать и императрица Елизавета не обладают соответствующими данными, то на престол хотят возвести великую княжну Екатерину… Военные настроены не лучше, чем других подданные императора» [9]. О кандидатуре Екатерины Павловны на российский престол некоторые сведения сообщал также в своих донесениях французский посол А.Коленкур. В донесении

© Минаков А.Ю., 2008

Наполеону от 12 марта 1809 г. он утверждал, что в обществе много говорят о планах Екатерины Павловны обосноваться в Москве, куда по слухам назначают губернатором ее мужа принца Ольденбургского. «Великая княгиня, – пишет Коленкур, – подготовляет там почву… Я хотел бы ошибиться, но ее отношения с генералами и чиновниками, ее характер и намеки за последние четыре месяца – все это обнаруживает в ней одну из тех смелых женщин, которые издалека подготовляют крупные события» [10]. Само появление подобного рода амбициозных слухов было симптоматичным явлением.

Обворожительная и блистательная Екатерина Павловна была одной из самых завидных невест Европы. Уже в 13 лет возник проект ее замужества с принцем Евгением Вюртембергским, который не был реализован из-за смерти Павла I. В 18-летнем возрасте встал вопрос о ее замужестве с австрийским императором Францем. Имелись и другие брачные проекты. В 1808 г. к ней сватался Наполеон. Во время Эрфуртского свидания (27 сентября – 14 октября 1808 г.) Талейран по его поручению поставил пред Александром I вопрос об упрочении союза между Францией и Россией посредством брака с великой княгиней Екатериной Павловной. «Александр был не прочь согласиться на этот брак, – пишет в своих воспоминаниях графиня С.Шуазель-Гуфье, – но встретил такую сильную оппозицию со стороны вдовствующей императрицы Марии Федоровны и самой молодой великой княжны, что должен был им уступить. Они обе были женщины с характером, и открыто восставали против континентальной системы, принятой Александром. Наполеону пришлось в первый раз, со времени своего возвышения, получить отказ. Это была для него первая измена фортуны!» [11]. Реакция Екатерины Павловны на «нелегитимного» жениха была крайне резкой. «Я скорее пойду замуж за последнего Русского истопника, чем за этого Корсиканца» [12]. Этот отказ ухудшил отношения между Россией и Францией.

В 1809 г. Екатерина Павловна была помолвлена с незначительным немецким принцем Петром Фридрихом Георгом Гольштейн-Ольденбургским (1784 – 1812), знатоком немецкой литературы и почитателем Шиллера. Принц был глубоко предан Екатерине Павловне и находился всецело под ее влиянием. Быстрое обручение Екатерины Павловны вызвало особенный патриотический энтузиазм, поскольку было не только выражением глубокой антипатии самой Екатерины Павловны и ее матери к властителю Франции, но и, по существу, очередным вызовом новому союзнику [13]. После венчания принц Ольденбургский был назначен генерал-губернатором Новгородской, Тверской и Ярославской губерний и главным директором водных коммуникаций с резиденцией в Твери, которая в то время считалась одним из красивейших городов России. С этого момента “тверской двор” фактически стал центром объединения «русской партии» или консерваторов национально-патриотического направления. Атмосфера при «тверском дворе» отличалась строгостью и была проникнута нескрываемыми политическими амбициями. Жозеф де-Местр сообщал: «Двор ее [Екатерины Павловны – А.М.] походит на монастырь; по вечерам там нет другого развлечения, кроме чтения. Она сама учит своего мужа русскому языку и знакомит его с простолюдинами. Ее голова способна на дальновидные планы и на сильную решимость…» [14]. Историк консервативно-монархического направления И.Н.Божерянов отмечал высокие культурные запросы семейной четы Ольденбургов: «они толковали об украшениях дворца, об уничтожении бедствий человечества или занимались живописью, или упражнялись в русском языке, в котором старалась великая княгиня усовершенствовать своего супруга, а он, в свою очередь, обращал ее внимание на величайшие богатства мысли и духа произведений немецких писателей. Великокняжеская чета не оставалась в уединении. Лица высокого ранга и выдающейся учености посещали их двор, и среди них приезжало много немецких профессоров из Московского университета, имевших беспрепятственный приезд к принцу и беседовавших с ним о быстрых успехах искусств и науки» [15]. Великая княгиня выступала в качестве покровительницы русской литературы и пользовалась вниманием многих поэтов и писателей, из которых наиболее известны Г.Р.Державин, Н.М.Карамзин, В.А.Жуковский.

При дворе Екатерины Павловны образовался блистательный политический салон, участниками которого были Ф.В.Ростопчин, известный археолог и публикатор древних рукописей гр. А.И.Мусин-Пушкин, И.И.Дмитриев, А.Б.Куракин и др. Это были люди с явно выраженными консервативными политическими взглядами. Тверской салон стал одним из “идейных центров” консервативных настроений в российском обществе. Центральной фигурой салона была «тверская полубогиня» (выражение Н.М.Карамзина).

Екатерина, находясь в Твери, резко увеличила в сравнении с предшествующим периодом свою политическую активность. Она стала довольно часто видеться с императором, подолгу гостила в Петербурге и неоднократно принимала брата в Тверском дворце. Переписка между ними интенсифицировалась, приобретя более содержательный и деловой характер. В Твери обсуждались и решались назначения на многие ответственные посты; расположение великой княгини могло способствовать быстрой карьере, или, наоборот, опале. А.Коленкур писал в своем дневнике от 17 января 1809 г.: «Многие хотят усмотреть в великой княгине Екатерине Павловне все такое, что в будущем

отзовется громко. Она в переписке с большею частью видных генералов; она показывает вид, что возобновляет отношения с ранеными генералами и офицерами и отличает их; она ласкает Русских стариков, переписывается с ними об искусствах, науках или литературе. Говорили, будто бы она старается доказать всем, что способна воскресить все великие воспоминания, на которые указывает ее имя. Она старается быть более Русской, чем ее семья, или по вкусам, или по обычаям, со всеми разговаривает, объясняясь легко и с уверенностью сорокалетней женщины. Все это не ускользает от иных наблюдателей, которые видят в ней орудие ее матери, всегда отличавшейся властолюбием…» [16]. Екатерина Павловна поддерживала те группировки, которые требовали выхода Российской империи из континентальной блокады и решительных военных действий против Наполеона.

Как у большинства реальных политиков, взгляды Екатерины Павловны не носили развернутого концептуального характера. В своей деятельности она руководствовалась некоторыми основными положениями, вообще свойственными для русской консервативной мысли. Великая княгиня была женщина, «искренно ненавидевшая все, что отзывалось революцией» [17]. Для нее характерно было неприятие галломании. Екатерина Павловна была убеждена в великой миссии самодержавного образа правления, считая конституцию «совершенным вздором», а самодержавие полезным не только в России, но и в западноевропейских государствах. Достаточно, считала она, государю показать свою личную энергию, чтобы завладеть неограниченной властью: «…хорошие законы, которые исполняют, вот лучшая конституция» [18]. Россия с ее точки зрения должна быть гегемоном в Европе.

Существует документ, относительно которого большинство историков сходится в том, что в нем выражена развернутая политическая программа, во многом разделявшаяся Екатериной Павловной. «Она охотно бы подписала свое имя под этой работой, под этой горячей проповедью самодержавия и осуждения либеральных реформ» [19]. Речь идет о «Записке о древней и новой России» Н.М.Карамзина, наиболее глубоком и содержательном документе зародившейся русской консервативной мысли. Наряду с обзором русской истории и критикой государственной политики Александра I в «Записке» содержалась цельная, оригинальная и весьма сложная по своему теоретическому содержанию концепция самодержавия как особого, самобытно-русского типа власти, тесно связанной с православием и православной церковью.

Предыстория появления «Записки» была следующей. В конце 1809 г. Н.М.Карамзин в Москве познакомился с великой княгиней Екатериной Павловной через Ф.В.Ростопчина, который приходился родственником историку со стороны первой жены. Тогда же состоялась кратковременная встреча его с Александром I. После этого последовало приглашение Карамзина в тверской салон. Время сближения было определено некоторыми обстоятельствами внутриполитической борьбы того времени. В октябре 1809 г. Сперанский по поручению Александра I составил либеральный план государственных преобразований – «Введение к уложению государственных законов» и представил его императору. Учреждение Государственного Совета в 1810 г. свидетельствовало о начале реализации этого плана. Либеральный проект вызвал активное противодействие «консервативной партии», одним из лидеров которой являлась Екатерина Павловна. Консерваторы решили использовать в своих целях Карамзина как мощную идейную силу, фигуру, равную по своему интеллекту и возможностям влияния на широкую публику, и которая отчетливо заявляла о своих противоречиях со Сперанским.

Первый приезд Карамзина в Тверь произошел в феврале 1810 г. Карамзин впервые прибыл в Тверь, где пробыл несколько дней, читая в присутствии Екатерины Павловны и великого князя Константина Павловича вечерами рукопись «Истории государства российского». В дальнейшем Карамзин стал частым гостем салона Екатерины Павловны. В 1811 г. Екатерина Павловна даже предложила историку пост губернатора Твери, на что Карамзин отвечал, что он будет или «дурным историком, или дурным губернатором, тем более что к этой должности не готовил себя» [20].

Основательно ознакомившись со взглядами Карамзина, Екатерина Павловна в конце 1810 г. поручила ему написание специальной записки, предназначенной для императора, где были бы изложены не только исторические, но и политические взгляды. 14 декабря 1810 г., по возвращении Карамзина в Москву, великая княгиня Екатерина Павловна писала ему: «Жду с нетерпением Россию в ее гражданском и политическом отношениях» [21].

В феврале 1811 г. Карамзин привез «Записку» в Тверь, пробыл там в течение двух недель и несколько дней читал свою «Записку» великой княгине и ее супругу. «Записка» встретила полную поддержку самой Екатерины Павловны. В письме к И.И.Дмитриеву от 19 февраля 1811 г., где Карамзин описывает некоторые детали этой своей поездки в Тверь, он, среди прочего, посчитал необходимым подчеркнуть следующее: «Не отвечаю за будущее, но теперь милостивое расположение августейшей четы составляет одно из утешений моей жизни» [22].

В марте 1811 г. во время поездки Александра I в Тверь туда выехал и Карамзин. Чтение фрагментов «Истории государства российского» было лишь частью задуманного Екатериной Павловной плана. Главное заключалось в передаче карамзинской «Записки» императору. Она состоялась сразу

после чтения «Истории» и личных бесед Карамзина с императором 18 марта. В письме от 20 марта Карамзин, писал о двухчасовых чтениях своей «Истории» императору, «после чего я говорил с ним мало, но о чем же? О самодержавии! Я не имел счастья быть согласным с некоторыми его мыслями» [23].

После ознакомления с «Запиской» император холодно простился с Карамзиным. Это была реакция Александра I на те места «Записки», где критиковались либеральные меры самого Александра. На вопрос Карамзина, заданный Екатерине Павловне о судьбе своей «Записки», великая княгиня ответила: «Записка ваша теперь в хороших руках» [24]. Линия поведения великой княгини заключалась в том, чтобы и сохранить дружбу с литератором, и уладить его отношения с императором, в противном случае, ее политическая репутация была бы подорвана в глазах «консервативной партии». Эта задача была ей с блеском выполнена, тем более, что в тот период взгляды императора начали претерпевать эволюцию «вправо». По прошествии пяти лет лет, в 1816 г., Александр I, по свидетельству Д.Н.Блудова, награждая Карамзина Аннинской лентой, подчеркнул, что делается это не столько за его «Историю», сколько за его «Записку о древней и новой России…».

После 1811 г. происходит еще большее сближение великой княжны с Карамзиным, в чем был заинтересован и он сам. В письмах Карамзину Екатерина часто обращается к историку: “милый учитель”, “любимый учитель”, подчеркивая тем самым, что разделяет взгляды Карамзина и считает себя его последовательницей.

Другим «выдвиженцем» и постоянным корреспондентом великой княгини был Ф.В.Ростопчин. Фаворит Павла I, Ф.В.Ростопчин (1765 – 1826), с начала Александровского царствования пребывающий в опале, в 1807 г. выпустил знаменитый памфлет «Мысли вслух на Красном крыльце российского дворянина Силы Андреевича Богатырева», имевший шумный успех в обществе. Это был своего рода манифест складывающегося русского консервативного национализма, имеющий антифранцузскую направленность. Обличая «галломанию» русского общества, Ростопчин указывал на необходимость искать примеры для подражания в собственном русском национальном опыте. Ростопчинские «Мысли» были изданы неслыханным для того времени тиражом в семь тысяч экземпляров. Благодаря своей литературной деятельности Ростопчин выдвинулся в первые ряды так называемой «русской партии». После публикации «Мыслей вслух…» он стал желанным гостем в салоне великой княгини. В ноябре 1809 г. Александр I посетил сестру в Твери и имел продолжительную беседу с графом. Результаты этого разговора сказались быстро. В феврале 1810 г. Ростопчин был назначен обер-камергером и членом Государственного Совета. 29 мая 1812 г. он был произведен в генералы от инфантерии и вслед за тем состоялось его назначение Московским генерал-губернатором. Ему был также дарован титул Московского главнокомандующего. Очевидно, что таким образом Александр I хотел заручиться поддержкой «русской партии» в критический для России момент.

Таким образом, именно великая княгиня Екатерина Павловна способствовала назначению ранее опального вельможи на пост московского главнокомандующего и генерал-губернатора. Через нее Ростопчин направил императору «Записку о мартинистах» [25]. Коротко изложив в ней историю русского масонства, Ростопчин утверждал, что рядовые члены масонских лож являлись жертвами обмана, которые «надеялись приобрести царствие небесное, куда их прямо введут их руководители, которые проповедывали им пост, молитву, милостыню и смирение, и, присваивая себе их богатства, с целью очищения душ и отрешения их от земных благ». В царствование Екатерины II масоны планировали убийство императрицы, о чем Ростопчин сообщил Павлу I, нанеся тем самым, говоря его словами, “смертельный удар” мартинистам, после чего их руководители подверглись преследованиям. Покровителем масонов в царствование Александра I, по утверждению Ростопчина, стал М.М.Сперанский, “который не придерживаясь в душе никакой секты, может быть и никакой религии (в этом Ростопчин ошибался – ред.), пользуется их услугами для направления дел и держит их в зависимости от себя”. Начиная с 1806 г., после поражений русской армии от Наполеона, масоны “возбудили мысль о необходимости изменить образ правления и о праве нации избрать себе нового государя”. Ростопчин высказывал уверенность в том, что “Наполеон, который всё направляет к достижению своих целей, покровительствует им и когда-нибудь найдет сильную опору в этом обществе, столь же достойном презрения, сколько опасном”. Более того, руководители русских масонов "поставили себе целью произвести революцию, чтоб играть в ней видную роль, подобно негодяям, которые погубили Францию и поплатились собственной жизнью за возбужденные ими смуты». Исходя из вышесказанного, Ростопчин настаивал на необходимости принятия "строгих мер против общества, которое таинственностью своею должно привлечь внимание правительства и побудить к новому его распущению" [26]. «Записка о мартинистах» была направлена прежде всего против М.М.Сперанского, в опале которого Ростопчин сыграл известную роль.

В литературе имеется версия, что к Сперанскому у Екатерины были старые счеты, причем не только доктринального характера. После низвержения со шведского престола в 1809 г. Густава IV Адольфа в Россию шведской прорусской партией был послан специальный депутат, который вступил в

неофициальный контакт со Сперанским и попытался узнать через него, не согласится ли Александр на занятие шведского престола супругом Екатерины, герцогом Ольденбургским. Для нее возникала возможность стать шведской королевой. Но Сперанский по причине своей вражды к Екатерине Павловне не доложил об этом императору, и королем стал бывший французский маршал Бернадот [27]. Реакция честолюбивой великой княгини была предельно резкой. Ф.П.Лубяновский, служивший в канцелярии принца Ольденбургского, свидетельствовал, что когда он слушал «решительные, часто нещадные речи Екатерины Павловны», он начинал «в тайне сердца боятся за М.М.Сперанского и за самого себя» [28]. В марте 1812 г. Сперанский был отправлен в отставку и выслан в Нижний Новгород.

Так или иначе, деятельность Екатерины Павловны оказала существенное воздействие на внутреннюю политику, способствуя падению Сперанского, возвышению и консолидации «консервативной партии», представители которой в канун Отечественной войны 1812 г. были назначены по ее протекции на ряд ключевых постов.

В тяжелые времена Отечественной войны великая княгиня оказалась на высоте положения, неоднократно проявляя энергию и инициативу: «Эта умная, образованная, горячо любившая Россию и страстно ненавидевшая Наполеона женщина была в эти тяжелые дни лучшей собеседницей для императора. Если кто-либо, то именно она способна была поддержать в нем настроения, вызванные московским дворянством, укрепить его решимость, вселить в его душу твердую веру в непобедимую силу народа, в несомненный успех правого дела» [29].

С самого начала войны Екатерина Павловна настаивала (в отличие от великого князя Константина Павловича и вдовствующей императрицы Марии Федоровны) за продолжение войны с Наполеоном до последнего: «Но чтобы не случилось – не мириться: вот мое исповедание» [30].

Патриотические настроения великой княгине нашли наиболее яркое отражение в письме к Н.М.Карамзину от 13 ноября 1812 г., где она в духе манифестов А.С.Шишкова писала: «Все мы терпим по одной причине, мы терпим за мать, за славную Россию, но можем ею гордиться и гордо скажем порабощенным иноземцам: вы собрались со всех краев света, пришли с огнем и мечом, но мы, обращая грады наши в пепел, предпочли разорение их осквернению, и сим дали вам великий пример; славная наша столица погибла, мы не колебнулись; вы ожидали мира, нет, мы вам готовим смерть, на ваших могилах восстанут грады наши, яко на славнейшем подножии. Пленные завидуют имени Русскому, офицеры упрашивают честь носить наш мундир, ибо нет свыше оной: Россия была вторая в Европе держава, теперь и навеки она первая и скоро к стопам ее прибегнут цари, моля о мире и покровительстве. Веселитесь мыслею сею, она не мечта, но истина» [31]. В другом письме от 21 ноября 1812 г. она писала: «Россия, в борьбе со всеми соединенными силами Европы, как будто склоняется перед их бурным потоком, но скоро вновь воздвигает державное чело свое и является во всем блеске и величии. Можно гордиться, что мы русские; по крайней мере, этим чувством наполнена моя душа» [32]. Мессианско-националистические акценты ее писем вполне согласовывались с декларациями о том, что «правительство должно видеть гарантию успеха в единении его со всеми сословиями народа и участии последних при изгнании неприятеля» [33]. Великая княгиня Екатерина Павловна одной из первых высказала мысль о повсеместной организации народных ополчений. В письме к графу Е.В.Оболенскому она писала: «Графу [Ростопчину — А.М.]…, стоит только выяснить, какая опасность грозит отечеству и в какой мере начатая война есть война народная, чтобы воодушевить Московское дворянство, а из Москвы, где так много дворян из всех губерний, это патриотическое воодушевление охватит всю Россию. Скажите графу..., что стыдно, не принести все свое усердие и всего себя в жертву отечеству, что вы считаете для каждой губернии возможным выставить по одному полку в тысячу человек и… что дворянство должно взять на себя обязанность продовольствовать и содержать эти военные части в течение всей войны, а война тем скорее кончится, чем с большею энергиею ее поведут» [34].

Из своих крепостных Екатерина Павловна составила «егерский великой княгини Екатерины Павловны батальон». На содержание батальона ею было выделено 500 000 рублей – огромная по тем временам сумма. Великая княгиня предложила добровольцам из своих удельных крестьян служить в батальоне и обещала засчитать службу в нем за полную рекрутскую повинность. После увольнения со службы обещала также освободить на всю жизнь от выплаты ей оброка. К исходу военной кампании 1813 г. батальон, выполнивший свои задачи и участвовавший почти во всех основных сражениях того времени, был расформирован. Потери его были значительны: из семисот с лишним солдат погибло около трехсот.

«Выдвиженец» великой княгини Ф.В.Ростопчин сыграл исключительно важную роль в Отечественной войне 1812 г. На Ростопчина, наряду со всем прочим, возлагалась задача возбудить в Москве перед войной патриотические настроения. Для выполнения данной миссии Ростопчин выпускал «афиши», информирующие население и разъясняющие ему происходящие в стране события. Такие публикации в то время были явлением беспрецедентным и оказывали сильное влияние на население.

Название «афиши» они получили от того, что напоминали театральные афиши. Это были своего рода «мысли вслух», написанные в характерном для Ростопчина «народном» стиле.

Немалую роль сыграл Ростопчин в создании народного ополчения и сборе пожертвований на нужды армии. Кроме формирования ополчения он ведал снабжением русской армии, отступавшей к Москве, размещением и лечением раненых. 3 сентября, после занятия французами Москвы, вспыхнул грандиозный пожар, уничтоживший большую часть города. По разным причинам до конца жизни Ростопчин скрывал свою определяющую роль в подготовке этого события. Ныне же большинство историков, причем различных направлений и политических убеждений, склоняются к версии, что именно он подготовил все необходимые условия для этой акции: снарядил небольшую команду полицейских-поджигателей и вывез из Москвы все пожарные принадлежности. Сожжение Москвы имело огромное стратегическое и моральное значение и повлияло на весь дальнейший ход войны. В результате армия Наполеона была лишена жилья, в котором можно было перезимовать, и необходимых запасов продовольствия. В этом – заслуга Ростопчина, которая позволяет считать его одним из центральных деятелей Отечественной войны 1812 г.

В течение двух последующих лет Ростопчин оставался на посту Московского главнокомандующего. В августе 1814 г. он был отправлен в отставку с назначением в члены Государственного Совета.

Однако вернемся к генеральной сюжетной линии, связанной с деятельностью героини нашего исследования. В декабре 1812 г. от тифа скончался принц Ольденбургский, что было для Екатерины Павловны серьезным ударом. В результате начавшегося заболевания она выехала для лечения заграницу, попутно выполнив ряд важных дипломатических поручений Александра, способствующих вовлечению Австрии в борьбу против Наполеона.

В дальнейшем Екатерина Павловна сопровождала императора Александра в заграничных походах русской армии 1813 – 1814 гг., участвовала в Венском конгрессе. Следует отметить, что великая княгиня была посвящена в мистические поиски Александра I, приведшие в политическом плане к созданию «Священного союза», и «скорее их одобряла» [35]. Немецкий исследователь Д.Йена считает, что «именно благодаря ей мысль об особенном христианском предназначении российского императора овладела сознанием Александра и трансформировалась в идею союза христианских государей, направленного на поддержание мира и стабильности в Европе» [36]. Представляется, что этот тезис немецкого историка нуждается в серьезном обосновании.

В январе 1816 г. Екатерина вступила во второй брак с наследным принцем Вильгельмом Вюртембергским, который вскоре стал королем. Как и первый брак, он был браком по расчету. В Вюртембергском королевстве Екатерина Павловна развернула активную благотворительную и просветительскую деятельность, создав «Общество для оказания помощи нуждающимся», которое должно было «соединить силы свои, чтобы облегчить бедствия людей во всякое время». Екатерина руководствовалась принципом: «Доставить работу важнее, чем подать милостыню» [37]. Она также способствовала учреждению в королевстве «домов трудолюбия», которые бы «доставляли всякому гражданину средства не только пропитать себя, не оскорбляя чести его, но и быть полезным обществу своими трудами». По инициативе Екатерины были организованы ремесленная школа, школы по обучению девочек шитью и вязанию, прядильному ремеслу, открыты магазины по продаже различных изделий, изготовленных в этих школах.

В 1818 г. ею был создан институт для девушек, положивший начало созданию системы светского воспитания и образования девушек из высшего и среднего сословий.

Смерть Екатерины была скоропостижной, она скончалась внезапно в результате рожистого воспаления 28 декабря 1819 г. в Штутгарте.

Подводя итоги ее политической деятельности, следует подчеркнуть, что благодаря поддержке Екатерины Павловны консерваторы смогли перед войной выдвинуться на ведущие посты в государстве и оказать давление на монарха с целью заставить его отказаться от либеральных преобразований.

События 1812 г. и сопутствующих ему лет показывает, что именно эти годы стали переломными в становлении консерватизма идейно-политического направления. Напомним, что в 1812 г. была скомпрометирована и потеряла политическое влияние знаковая для либерализма того периода фигура М.М.Сперанского. Русский консерватизм оказался максимально востребованным в канун Отечественной войны 1812 г., причем потребность в нем была столь велика, что из «маргинального» течения он превращается в стержневое, вытеснив те идеологические модели, которые были характерны для просвещенного абсолютизма, а чуть позже – для политического мистицизма в духе евангельского государства и Священного Союза. Колоссальный идеологический сдвиг, который произошел за считанные годы, во многом объясняются исключительной ролью, которую сыграла во всех этих процессах великая княгиня Екатерина Павловна.

Источники и литература

1. Собко Е.М. Великая княгиня Екатерина Павловна // Вопросы истории. – 2004. – № 3. – С.135-139.
2. Йена Д. Екатерина Павловна: великая княжна – королева Вюртемберга. – М., 2006.
3. Работа В.Н.Бочкарева, в которой историк начала XX в. попытался это сделать в традиционном для русских либералов памфлетном стиле, к настоящему времени безусловно устарела. См.: Бочкарев В.Н. Консерваторы и националисты в России в начале XIX века // Отечественная война 1812 года и русское общество. – М., 1911. – Т. II. – С.194-220.
4. Пушкин Е.А. Письма великой княгини Екатерины Павловны. – Тверь, 1888.
5. Мельгунов С.П. Дела и люди Александровского времени. – Берлин, 1923. – С.105.
6. Великий князь Николай Михайлович. Переписка императора Александра I с сестрой великой княгиней Екатериной Павловной. – СПб., 1910.
7. Там же. – С.XXIII.
8. Богоявленский С.С. Император Александр I и великая княгиня Екатерина Павловна // Три века. – Т. 5. – М., 1913. – С.191.
9. Предтеченский А.В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. – М., Л., 1957. – С.220.
10. Там же. – С.221.
11. Император Александр I. В воспоминаниях графини Шуазель-Гуфье // РС. – 1877. – Кн. 12. – С.587–588.
12. Из записок Марии Сергеевны Мухановой // РА. – 1878. – С.307.
13. Зорин А. Кормя двуглавого орла… Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М., 2001. – С.224.
14. Булич Н.Н. Очерки по истории русской литературы и просвещения начала XIX века. – СПб., 1902. – Т. I. – С.275.
15. Божерянов И.Н. Великая княгиня Екатерина Павловна. – СПб., 1888. – С.45-47.
16. Из записной книжки Коленкура. 1809 – 1811 годы // РА. – 1908. – № 5. – С.6.
17. Мельгунов С.П. Указ. соч. – С.64.
18. Пушкин Е.А. Указ. соч. – С.74.
19. Богоявленский С.С.Указ. соч. – С.193.
20. Погодин М.П. Николай Михайлович Карамзин, по его сочинениям, письмам и отзывам современников. Материалы для биографии, с примечаниями и объяснениями. – М., 1866. – Ч. II. – С.61.
21. Там же. – С.69.
22. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика. – М., 2000. – С.42.
23. Божерянов И.Н. Указ. соч. – С.39.
24. Там же.
25. Записка о мартинистах, представленная в 1811 году графом Ростопчиным великой княгине Екатерине Павловне // Русский архив. – 1875. – № 9. – С.75-81.
26. Там же.
27. Русский консерватизм XIX столетия. – С.39-40.
28. Предтеченский А.В. Указ. соч. – С.271-272.
29. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. – Рига, 1886. – Т. I. – С.228-229.
30. Божерянов И.Н. Указ. соч. – С.56.
31. Пушкин Е.А. Указ. соч. – С.59.
32. Там же. – С.61.
33. Божерянов И.Н. Указ. соч. – С.52.
34. Пушкин Е.А. Указ. соч. – С.21.
35. Великий князь Николай Михайлович. Указ. соч. – С.XV.
36. Йена Д. Указ. соч. – С.5.
37. Божерянов И.Н. Указ. соч. – С.79.

Arkadiy Minakov

THE ROLE OF GREAT PRINCESS KATHERINE PAVLOVNA IN THE MAKING OF RUSSIAN CONSERVATISM AT THE FIRST FOURTH OF THE XIXth CENTURY

The article analyses the role of great princess Katherine Pavlovna in the making of Russian conservatism, her influence on the internal and external policy of Russian Empire at the first fourth of the XIXth century.

Key words: great princess Katherine Pavlovna, conservatives, internal policy, Patriotic War of 1812.

Надійшла до редакції 17.03.2008 р.

УДК 930:351.743“18”

Сергей Потрашков

МЕЖДУ ДВУХ ОГНЕЙ: РОССИЙСКИЕ ЕВРЕИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 г.

В статье рассматривается роль и место еврейского населения западных и юго-западных окраин Российской империи в событиях Отечественной войны 1812 г.

Ключевые слова: Российская империя, евреи, Отечественная война 1812 г.

Отечественная война 1812 г. затронула судьбы многих народов многонациональной Российской империи. Не стали исключением и российские евреи, основная масса которых проживала в западных и юго-западных губерниях, ставших театром военных действий. Как вело себя еврейское население в сложившихся обстоятельствах, каково было его отношение к обеим враждующим сторонам, какими мотивами руководствовалось оно в своих поступках – на эти вопросы пытается дать ответ автор.

По приблизительным подсчетам количество еврейского населения в Российской империи к началу XIX в. составляло 700 – 800 тыс. человек, что равнялось, примерно трети его общемировой численности и было больше, чем в любой другой стране [1]. Главным образом оно было сосредоточено в Литве, Белоруссии и на Украине, входивших в т.н. черту оседлости, за пределами которой свободное проживание не разрешалось. Поэтому в собственно России в то время еврей был редкостью и воспринимался как иностранец. Такое отношение объяснялось еще и тем, что евреи сравнительно недавно, в результате разделов Речи Посполитой, стали российскими подданными.

В экономической жизни западных окраин империи евреи играли заметную роль. У местных помещиков они брали на откуп или в аренду винокурение и продажу вина и водки, молочные фермы, мельницы, рыбную ловлю и т.д., скупали у крестьян хлеб, продавая взамен необходимые товары. По всем дорогам стояли еврейские корчмы, где останавливались проезжие, евреи содержали почтовые станции, города были наполнены евреями-ремесленниками: портными, сапожниками, скорняками, цирюльниками и т.д. «Эта земля без жидов, – писал один русский путешественник, – была бы как тело без души, была бы пустынею, страною бедствий и нищеты. Но чрезвычайное жидов множество портит все добро, какое могло от них произойти» [2].

Еврейские общины жили обособленной, скрытой от глаз посторонних жизнью. «Евреи составляли особое государство в государстве, – отмечает другой современник, Фаддей Булгарин. – Общественные еврейские дела управлялись общинными правлениями или кагалами, которые имели между собой беспрерывные сообщения, и в общем деле действовали всегда общими силами. Если надобны были деньги для общего дела, кагалы налагали подать на общины,… и в самое короткое время собирался миллион рублей, или сколько было нужно. Это денежная сила невидимо держала все в своей зависимости» [3].

Местная польская и литовская шляхта, несмотря на высокомерно-презрительное отношение к евреям, на каждом шагу прибегала к их услугам: «Жиды были общими тайными поверенными и барина, и его жены, и сыновей, и дочерей. Каждый и каждая отдельно забирали в долг у жидов и употребляли их агентами в своих делах, гражданских и частных, и в любовных интригах», – свидетельствует Ф.Булгарин [4].

Определяющую роль в бытии еврейского населения играла религия. «Религиозный принцип главенствовал над всеми проявлениями жизни; общественные отношения, семейный быт, строй воспитания – все проникнуто было религиозным началом, наполнявшим собою атмосферу, которою дышало и жило тогдашнее русское еврейство. Все мирское, земное имело значение и цену постольку, поскольку оно было необходимо для главного – служения Богу, изучения и соблюдения его закона», – писал еврейский историк С.Гинзбург [5]. С конца XVIII в. в еврейских общинах Литвы, Белоруссии, Польши и Украины распространяется хасидизм, идет острая идейная борьба между хасидами и их противниками, расколовшая еврейское общество.

Отношения евреев с российскими властями были отнюдь не безоблачными. Последние считали, что, монополизировав производство и продажу спиртного, евреи спаивали местных крестьян, следствием чего становилось их разорение и упадок земледелия в крае. Обращала на себя внимание и вопиющая нищета, в которой прозябало большинство еврейского народа. Вознамерившись обустроить жизнь своих подданных сообразно бытовавшим в то время представлениям об общем и частном благе, император Александр I учредил в ноябре 1802 г. особый «Комитет по благоустройству евреев». Всего, в период, предшествовавший нашествию Наполеона, существовало три таких комитета.

© Потрашков С.В., 2008

В декабре 1804 г. было утверждено «Положение об устройстве евреев», предусматривавшее запрет евреям содержать аренды, шинки, кабаки, постоялые дворы в сельской местности и переселение их в города и местечки в черте оседлости. Реализация этого плана грозила обернуться для евреев сущим бедствием, так как их вынуждали покинуть насиженные места и занятия, дававшие средства к существованию, и переехать туда, где для них не было ни жилья, ни работы. Однако, в силу ряда обстоятельств, исполнение столь грандиозного замысла было отложено. Не последнюю роль в этом сыграли обстоятельства, вызванные борьбой с Наполеоном.

Война с Францией в 1806 – 1807 гг. сделала западные губернии стратегически важной прифронтовой полосой. Поэтому власти посчитали за лучшее не подвергать испытанию лояльность местного еврейского населения, которая и без того представлялась им сомнительной. Положение усложнялось из-за инициативы Наполеона, созвавшего в 1806 г. Ассамблею еврейских нотаблей, избранных общинами всех подконтрольных Наполеону земель. В сентябре того же года было объявлено о намерении императора созвать Великий Синедрион раввинов и духовных руководителей, чтобы решения Ассамблеи получили санкции духовной власти [6]. Известия о деятельности Ассамблеи и Синедриона вызвали глубокое беспокойство в России. В феврале 1807 г. Министерство внутренних дел разослало циркуляр губернаторам западных и юго-западных областей империи с приказом выяснить, нет ли каких-нибудь сношений между парижским Синедрионом и местными евреями. Губернаторам рекомендовалось распространить среди населения слухи о том, что Синедрион намеревается изменить еврейскую религию [7]. Опасения по поводу влияния Синедриона явно звучали и в антинаполеоновской прокламации, изданной Святейшим Синодом в декабре 1806 г.

Позиция властей получила поддержку с неожиданной стороны: духовный лидер белорусских хасидов Шнеер Залман выступил яростным противником Наполеона и всего того, что несла евреям наполеоновская Франция. Но и противники хасидов испытывали к французскому императору не меньшую враждебность. И те, и другие «дружно сходились в строгом правоверии, в ортодоксальности, во враждебности к проявлению свободомыслия, в боязни всего того, что в отдаленной степени могло бы таковым угрожать. …Франция в глазах правоверного еврейства являлась очагом вольнодумства и безбожия, Наполеон – исчадием революции, восставший не только против земной власти, но и небесной. Доносившиеся вести о затеянных в Париже еврейских религиозных реформах, о Синедрионе лишь укрепляли этот взгляд на Францию, как на источник откуда распространяется зараза неверия», – утверждал С.Гинзбург [8].

Перипетии русско-французских отношений между 1807 и 1812 гг. не изменили отношения еврейских религиозных лидеров к Наполеону. Он оставался в их глазах воплощением кровожадной жестокости, соединенной с безграничной гордыней, и война, начавшаяся в 1812 году, была воспринята как борьба между мировыми силами зла и добра, где первую олицетворял Наполеон, а вторую – Александр I. Поэтому в письмах и воззваниях, обращенных к единоверцам, они призывали хранить верность русскому императору, оказывать всяческое содействие его войскам и молиться об успехах русского оружия [9]. Эти призывы сыграли решающую роль в определении позиции еврейского народа в российско-французском конфликте. По словам одного офицера Великой армии, православное духовенство и евреи питали одинаково решительную вражду к французам [10].

Другим фактором, повлиявшим на позицию еврейского населения, стало поведение солдат наполеоновской армии. По многочисленным свидетельствам участников похода в Россию, уже в самом его начале Великая армия испытывала колоссальные трудности в снабжении продовольствием и фуражом, поэтому, несмотря на жестокие меры против мародеров, командованию не удавалось удержать солдат от грабежей. Так в Вильно все дома еврейского предместья были «разграблены и покинуты». В местечке Троки, по свидетельству французского офицера Лабома, «…нас окружила толпа евреев с женами, детьми и длиннобородыми старцами; все они на коленях умоляли нас избавить их от алчности солдат, которые забирались во все дома и разоряли их, похищая все, что попадалось под руку. Мы старались утешить этих несчастных, сознавая, что слова наши останутся словами. В местечке не было магазинов, а наши солдаты давно уже не получали порций и жили только грабежом жителей…». В итоге «еврейские дома… были опустошены нашими войсками» [11]. В Могилеве на Днепре «общего грабежа не было; одни лишь лавки евреев были взломаны и товары расхищены или разбросаны» [12]. Одновременно солдаты совершали поступки, которые в глазах еврейского населения являлись святотатственными. В Вильно, например, они превратили еврейское кладбище в пастбище для продовольственного скота, в местечке Жижморы устроили в синагоге конюшню и т.п. [13]. Больше других грабили немцы и поляки, очевидно воспроизводя стереотипы отношения к евреям, бытовавшие у них на родине. Любопытно, что солдаты Великой армии не прекращали обирать и третировать евреев даже оказавшись на положении военнопленных [14].

Разумеется, контакты между наполеоновскими солдатами и евреями не сводились только к грабежам и насилию первых над вторыми. Мемуары участников похода отмечают готовность евреев

«из алчности подвергаться притеснениям наших солдат» и содержат многочисленные примеры услуг, которые оказали им евреи торговцы, проводники, санитары и т.п. [15]. Наконец, в рядах Великой армии попадались евреи – солдаты, офицеры, чиновники, маркитанты, выказывавшие уважение к еврейским обычаям и святыням и находившие общий язык со своими российскими единоверцами [16]. Однако примеры «человечных» контактов с захватчиками не меняют общей картины бедствий, которые претерпело еврейское население запада и юго-запада Российской империи в годину наполеоновского нашествия.

В этой связи показательными, на наш взгляд, являются факты жестокого обращения евреев с отступавшими французами в финальной фазе войны, зафиксированные иностранными и русскими источниками. В Вильно «горожане и особенно евреи выказали ужасную жестокость по отношению к больным. Без разбора они отнимали у них последнее и выбрасывали часто совсем раздетыми на мороз», – свидетельствует вюртембергский офицер [17]. «Евреи выгоняли из домов всех искавших прибежища и выбрасывали их на улицу, где они умирали», – подтверждает русский генерал А.Ф.Ланжерон [18]. Эти жестокие поступки, в общем не характерные для поведения евреев на протяжении войны, весьма красноречиво иллюстрируют их истинное отношение к «двунадесяти языкам».

Российские власти перед войной по-прежнему испытывали сомнения в лояльности евреев. В начале 1812 г. правительство предписало установить особое наблюдение за жителями западных губерний, и минский губернатор сообщал, что подозрительными являются все евреи [19]. Их подозревали в шпионаже в пользу французов и среди лиц, отправленных в 1811 – 1815 гг. по такому обвинению в ссылку, фигурировали несколько еврейских купцов. М.И.Кутузов, став главнокомандующим, приказал выслать всех евреев из Москвы в Нижний Новгород [20].

Поведение евреев с первых же дней нашествия развеяло имевшиеся опасения и заставило переменить мнение о них. «Мы не могли достаточно нахвалиться усердием и привязанностью, которые выказывали нам евреи, заслуживавшие тем большей похвалы, что они должны были опасаться мщения французов и населения. Но они… горячо желали успеха нашему оружию и помогали нам, рискуя своей жизнью и даже своим состоянием», – рассказывал, основываясь на личном впечатлении, А.Х.Бенкендорф [21]. «Евреи любят русских. Они были нам очень полезны…», – констатировал генерал А.Ф.Ланжерон [22]. В западных и юго-западных окраинах, недавно присоединенных к Российской империи, польское население почти поголовно сочувствовало Наполеону. Здесь власти, кроме малочисленного российского чиновничества, нашли опору в евреях. «Удостоверившись на опыте в приверженности к России еврейского народа, – сообщал в Петербург Волынский гражданский губернатор Комбурлей, – решился я сей народ по его способности употребить на тайное разведывание в рассуждении поведения помещиков, переписок их с заграничными и каких-либо приготовлений.

Вследствие сего, по приглашении полицмейстером, городничими и земскими исправниками надежнейших людей из общин еврейских и по предложении им уверенности моей в их преданности Росси, с большою охотою и удовольствием согласились они избрать из себя по два, по три и более людей проворных, которые бы наблюдали за образом жизни и поведением не только помещиков, но и крестьян, примечали за каждым действием и приготовлением, естьли какие либо клониться будут ко вреду общего спокойствия, и старались бы разведывать о переписках и связях с заграничными. Сих людей к сохранению тайны обязали они клятвами по своему закону и обещали им, что естьли не будут награждены они от правительства, то делать им от себя награждение, а особливо по случаю важнейших открытий» [23]. «Все вообще евреи, – сообщал знаменитый партизан Денис Давыдов, – … были к нам столь преданы, что при всей алчности к наживе и корыстолюбию они во все время отказывались от лазутчества противу нас и всегда и всюду давали нам неоднократные и важнейшие известия о неприятеле» [24]. Русское командование широко пользовалось услугами евреев-лазутчиков и даже специально инструктировало командиров частей и соединений по этому вопросу, как например А.Н.Сеславина: «Не связывая вас подробными наставлениями, я ограничиваюсь вам сказать, что проходя уже Белорусскую губернию, в жидах найдете большею частию людей к нам приверженных, обратите на сие внимание и если встретите особливо усердных, то препроводите их ко мне для разведывания о неприятеле» [25].

Это обстоятельство представляется тем более замечательным, потому что обращение русских военных с евреями порой мало чем отличалось от поведения французов. В ходе отступления солдаты и особенно казаки грабили еврейские лавки и жилища. Не церемонились с евреями и офицеры. Н. Муравьев приводит следующий эпизод, случившийся с ним в начале войны. В Свенцянах мостики на дороге через топкие места развалились и Н.Муравьев подучил приказ починить дорогу и мостики, для чего ему дали в помощь 8 человек кирасир Астраханского полка. «Я повел их в город на площадь, где застал собравшуюся из любопытства толпу жидов. Захватив из них человек 20, я погнался за разбежавшимися и переловил еще несколько человек, не смотря на их крик, вопли и плач. Я пригнал их

к мостикам и, разделив на части, начал работу, кирасиров же приставил смотрителями. Жиды сперва ничего делать не хотели, да и не доставало им инструментов, когда же их стали понуждать побоями, то они принялись за работу: кто грязь руками таскал, кто хворост собирал, и таким образом через несколько часов мостики были кое-как хотя для вида поправлены» [26].

Значительные услуги русской армии оказала т.н. «еврейская почта» – особый вид сообщений, обеспечивавший потребности еврейских торговцев и банкиров в быстрой пересылке необходимых сведений из города в город. «Эта специфическая почта имела свои особые тракты…, часто для выигрыша расстояния, пролегавшие по глухим местностям. Роль почтовых станций играли… еврейские корчмы, содержатели которых немедленно по получении писем передавали таковые далее через особых нарочных, к услугам которых здесь всегда были лошади. Эта почта… работала довольно исправно и быстро; во всяком случае, она значительно опережала тогдашних курьеров и фельдъегерей» [27]. Согласно преданию, о переправе Наполеона через Неман и начале войны находившийся в Вильно Александр I сначала узнал с помощью «еврейской почты», опередившей курьера с сообщением [28].

Благодаря сведениям, полученным от евреев, удавалось нанести французам чувствительные удары. С.Г.Волконский приводит в записках несколько эпизодов, имевших место в окрестностях Орши: «Ко мне явился жидок и извещает, что на панском дворе, верстах в трех или четырех, ночует французский генерал, с незначительной при нем свитой и не охраняемый отрядом. Был захвачен генерал Корсен, два его адъютанта и 4 конвойных спящими». В другой раз, от евреев поступило сообщение, что в одной деревне французы беспечно расположились по домам. Казаки, подкравшись ночью, без выстрела перевязали французов по хатам, взяв сотни пленных [29].

Порой евреи отваживались на поступки более решительные, чем просто сообщение или передача сведений. С.Г.Волконский вспоминал, что в начале войны, на пути к Витебску, неподалеку от Бабиновичей, «внезапно явилось к Винцингероде несколько евреев и привезли ими захваченного французского кабинет-курьера, ехавшего из Парижа к Наполеону. Этот курьер с депешами, при нем находящимися, отправлен был в Петербург. … Большая смелость для трусливых евреев, несмотря на неопределенность еще событий, решиться на опасный подвиг – схватить курьера и представить его в русский отряд; это было дело смелое и заслуживающее быть упомянутым…» [30].

При освобождении Витебска 7 ноября 1812 г. в ходе арьергардного боя отступавшие французы подожгли мост через р. Западная Двина. В разгар перестрелки, по свидетельству французов, евреи, «жившие на правом берегу, вышли потушить огонь, и неприятель с помощью этих каналий, которые действовали с рвением, когда дело касалось причинения вреда французам, восстановили мост, который вновь стал проезжим…». Русские источники подтверждают участие «усердных евреев» в тушении моста [31]. Однако подобные факты активной помощи русским войскам были скорее исключением, чем правилом.

Определенные услуги оказали еврейские подрядчики, поставщики и торговцы в снабжении русской армии. Наиболее известен коммерции советник Абрам Перетц – откупщик и подрядчик по строительству кораблей. Во время войны Перетц вложил деньги в организацию снабжения армии провиантом. После ее окончания казна задолжала ему около 4 млн. рублей, которые он никак не мог получить и, в итоге, разорился [32].

На заключительном этапе войны в опустошенных местечках Белоруссии и Литвы евреи часто оказывались единственными оставшимися жителями, и только у них русские солдаты и офицеры могли приобрести необходимые припасы. В г. Копыс, пишет И.Родожицкий, «после пятимесячной ретирады и преследования, увидели мы, хотя в разоренном, но не выжженном местечке жителей – жидов. Несмотря на отвратительные фигуры этих обманщиков, мы довольно обрадовались, найдя живые существа человеческие…, а как они в самой скудости чем нибудь да питались, то и мы кроме сухарей могли достать у них за деньги кой каких припасов» [33]. «Предвижу, что можно воспользоваться хорошим расположением евреев здешнего местечка и снабжения провиантом не только здесь, но даже и по дороге несколько приготовить», – доносил из Шклова генерал И.А.Саблуков [34]. «Евреи открывали для нас все то, что спрятали», – вспоминал А.Ф.Ланжерон [35].

Проявляя изворотливость и ловкачество, евреи ухитрялись извлекать для себя выгоду даже из суровых военных обстоятельств. Пользуясь тем, что французские солдаты не знали стоимости русских ассигнаций, евреи обманывали их при торговых сделках или размене денег. Врач вюртембергского конно-егерского полка Г.Роос приводит в мемуарах следующий характерный эпизод, имевший место в Борисове: «Какой-то немецкий гренадер, который так же мало знаком был с русскими ассигнациями, как и мы, держал в руках бумажник, туго набитый ими,… и предлагал его еврею за четыре бутылки водки и четыре хлеба. При такой выгодной сделке еврей остался настолько хладнокровным, что совершенно равнодушно сказал: «Я дам только три бутылки водки и три хлеба». Солдат согласился, и когда пришлось отдавать покупку, еврей заявил, что бутылки в счет не входят, однако уступил, когда солдат

сказал: “Без бутылок мне твоя водка не нужна”. Когда я впоследствии узнал цену русских бумажных денег, я убедился, что еврей получил за свой товар 3 – 4 тысячи рублей» [36].

Жертвами обмана оказывались и воины русской армии. Об этом поведал в своих записках А.Ф.Ланжерон. Евреи, пишет он, «были нам очень полезны, но и себя не забывали. Много их последовало за нашей армией и скупало у казаков огромную добычу… Евреи расплачивались фальшивыми русскими ассигнациями, которые Наполеон… отпечатал и распустил по Польше. Благодаря этой ловкой индустрии, евреи имели все, казаки – ничего» [37].

Но никакие ухищрения не могли изменить общего итога войны для российских евреев – повсеместного разорения и сокращения численности. Последнее обстоятельство было вызвано эпидемиями, виновниками распространения которых были, как свидетельствует французский источник, они сами: «Евреи, которые не могут жить без мелкого торгашества, покупали одежду умерших в госпитале от горячки людей, забирали домой и там мыли, чтобы потом извлечь из нее пользу. Таким образом они заражались, вымирали целые семьи, целые дома…» [38]. В результате еврейское население Витебска сократилось на треть, жестоко пострадали общины Вильно, Борисова, Минска. Официальная статистика не выделяла ущерба, понесенного еврейским населением из общей суммы, но по косвенным данным можно утверждать, что он составил многие миллионы рублей [39].

Русские власти не оставили без внимания многочисленных фактов преданности, проявленных евреям во время нашествия Наполеона. В июне 1814 г. император Александр I, находившийся в это время в Брюсселе, принял еврейскую делегацию. «Его Величество соизволил выразить еврейским кагалам свое милостивейшее расположение и повелеть, чтобы та же депутация или подобная отправилась в Санкт- Петербург, дабы там, во имя проживающих в империи евреев, выждать и получить выражение высочайшей воли и определение относительно их всеподданнейших желаний и просьб касательно современного улучшения их положения» [40]. Над улучшением положения евреев продолжали трудиться третий (упраздненный в 1818 г.) и четвертый (учрежденный в 1823 г.) Еврейские комитеты, но вплоть до конца царствования Александра I их деятельность так и не увенчалась каким-либо плодотворным результатом. Таким образом, монаршая милость осталась лишь обещанием.

Не забыли о поведении евреев и поляки, чьи надежды на восстановление независимой Польши рухнули с поражением Наполеона. Их неприязнь к евреям, помогавшим русской армии, стала приобретать черты явной враждебности. Газеты и журналы в изобилии печатали антисемитские статьи и взваливали на евреев всю вину за гибель Речи Посполитой [41]. На этой почве, в западных губерниях возникают одно за другим дела по обвинению евреев в ритуальных убийствах.

Подводя итог участию евреев в событиях войны 1812 г., следует отметить, что большинству их оказались одинаково чужды как наполеономания поляков, так и идея народной войны с захватчиками. Покорные воле своих религиозных лидеров, российские евреи отвергли союз с незваными гостями из Европы; вместе с тем, у них отсутствовала убедительная мотивация для активного массового участия в сопротивлении нашествию. Оказавшись между двух огней, евреи вынуждены были приноравливаться выживать в суровых условиях войны и, в конце концов, мириться с неизбежными человеческими и материальными жертвами.

Источники и литература

1. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Иерусалим, 1990. – Ч. 2: 1772 – 1882 годы. – С.12.
2. Там же. – С.24.
3. Булгарин Ф. Воспоминания. – М., 2001. – С.284.
4. Там же. – С.727, 728.
5. Гинзбург С. Отечественная война 1812 года и русские евреи. – Спб., 1912. – С.51.
6. Weider B. Napoleon and the Jews // Napoleonic Scholarship. – V. 1. – № 2. – December 1998. – P. 42, 43.
7. Клиер Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825. – М., 2000. – С.247, 248.
8. Гинзбург С. Указ. соч. – С.52.
9. Там же. – С.59 – 61; Клиер Д. Указ. соч. – С.270.
10. Гинзбург С. Указ. соч. – С.127.
11. Наполеон в России в воспоминаниях иностранцев: В 2 кн.– М., 2004. – Кн. 1. – С.57.
12. Французы в Могилеве на Днепре. 1812 (Рассказ очевидца) // Русская старина. – 1873. – Август. – С.236.
13. Гинзбург С. Указ. соч. – С.106.
14. Кандель Ф. Указ. соч. – С.81.
15. Наполеон в России… – Кн. 1. – С.62, 67, 128; Кн. 2. – С.147, 164, 400 – 403.
16. Кандель Ф. Указ. соч. – С.78, 79.
17. Наполеон в России… – Кн. 1. – С.484.
18. Из записок графа Ланжерона 1812 год // Русский архив. – 1895. – № 10. – С.160.
19. Кандель Ф. Указ. соч. – С.73.

20. Филюшкин А. От худости сердца. Измена в Отечественную войну 1812 года // Родина. – 2000. – № 8. – С.45, 48.
21. Записки Бенкендорфа. 1812 год. Отечественная война. 1813 год. Освобождение Нидерландов. – М., 2001. – С.47.
22. Из записок графа Ланжерона… – С.156.
23. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 1165. – Оп. 1. – Д. 113. – Л.63.
24. Давыдов Д. Военные записки. – М., 1982. – С.241.
25. Отечественная война 1812 года. Материалы ВУА. – Отд. I. – Т. XIX. – Спб., 1912. – С.161.
26. Записки Николая Николаевича Муравьева // Русский Архив, 1885. – Кн. 3. – № 9. – С.73.
27. Гинзбург С. Указ. соч. – С.79.
28. Кандель Ф. Указ. соч. – С.75.
29. России двинулись сыны: Записки об Отечественной войне 1812 года ее участников и очевидцев. – М., 1988. – С.115 – 117.
30. Там же. – С.91.
31. Попов А.И. Освобождение Витебска 7 ноября 1812 г. // Воин. – 2003. – № 12. – С.51, 52, 55.
32. Кандель Ф. Указ. соч. – С.31.
33. Походные записки артиллериста. – С.120.
34. Отечественная война 1812 года. Материалы ВУА. – Отд. I. – Т. XX. – Спб., 1912. – С.80.
35. Из записок графа Ланжерона… – С.156.
36. Наполеон в России… – Кн. 2. – С.173, 174.
37. Из записок графа Ланжерона… – С.156.
38. Наполеон в России… – Кн. 2. – С.488.
39. Гинзбург С. Указ. соч. – С.106.
40. Цит. по: Клиер Д. Указ. соч. – С.272.
41. Кандель Ф. Указ. соч. – С.91.

Sergey Potrashkov

BETWEEN TWO FIRES: RUSSIAN JEWS IN THE PATRIOTIC WAR OF 1812.

This article is devoted to the fate of the Jews of Russian empire during the Patriotic war of 1812.

Key words: Russian empire, Jews, Patriotic war of 1812.

Надійшла до редакції 19.02.2008 р.

УДК 94(47)“18”

Константин Ячменихин

ОХТЕНСКОЕ ВОЕННОЕ ПОСЕЛЕНИЕ: ХОЗЯЙСТВЕННО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ СТРУКТУРА

На основе архивных и других материалов проанализирован процесс зарождения и функционирования военных поселений артиллерии, созданных на базе Охтенского порохового завода. Особое внимание обращено на специфику организации его хозяйственной структуры.

Ключевые слова: военные поселения артиллерии, Охтенский пороховой завод, хозяйственная структура.

История военных поселений Российской империи первой половины XIX в. продолжает привлекать внимание исследователей. Её изучение происходит как в региональном [1], так и в общегосударственном масштабе [2]. На сегодняшний день достаточно полно изучены военные поселения пехоты (Новгородская, Могилевская, Витебская губернии) и кавалерии (Херсонская, Екатеринославская, Слободско-Украинская губернии). Слабо исследованными продолжают оставаться поселения кавалерии в Киевской и Подольской губерниях, созданных на базе конфискованных имений участников польского восстания 1830 – 1831 гг., а также военное поселение артиллерии, возникшее на базе Охтенского порохового завода (С.-Петербург). Настоящая публикация является попыткой в некоторой степени восстановить существующий пробел.

Военные поселения, как способ самообеспечения и самокомплектования армии, возник в период правления императора Александра I и, на наш взгляд, представляли собой определённую паллиативную меру, направленную на реформирование вооруженных сил без радикального изменения основ государственного устройства. Доказано, что первые опыты по насаждению военных поселений относятся к 1810 – 1812 гг., когда в Могилевской губернии началось создание округа поселения Елецкого мушкетёрского полка. Эксперимент был прерван начавшейся Отечественной войной. После окончания

© Ячменихин К.М., 2008

заграничных походов идея вновь была реанимирована, когда наряду с воссозданием разрушенного войной округа поселения Елецкого пехотного полка началось создание военного поселения на базе Охтенского порохового завода (С.–Петербург), находящегося в ведении Артиллерийского департамента. Поэтому отнесение данного поселения к артиллерии как роду войск является формальным.

Введение военных поселений можно, на наш взгляд, рассматривать как определённую коррекцию внутриполитического курса самодержавия. В случае достижения положительного результата должны были значительно сократиться государственные расходы, ликвидироваться рекрутские наборы в мирное время и тем самым ускориться развитие производительных сил. Созданием зажиточного военно-земледельческого сословия самодержавие могло расширить свою социальную базу. Военно-стратегические цели заключались в надёжном прикрытии границ, сокращении объёмов и расстояний передислокации войск в случае военных действий. Войска получали постоянные квартиры, за счёт чего ликвидировалась постойная повинность. Решающий момент в истории военных поселений наступает в 1816 – 1817 гг., когда начинается массовое поселение войск, как на севере, так и на юге страны.

В мае 1816 г. последовал указ на имя инспектора артиллерии генерала от артиллерии, барона П.И. Меллера-Закомельского о выборе и подготовке мест для создания военных поселений артиллерии. В виде первого опыта был избран Охтенский пороховой завод под С.–Петербургом. Общее руководство по созданию военных поселений осуществлял А.А.Аракчеев, непосредственным исполнителем был назначен начальник завода подполковник Д.Ф. Кандыба [3].

Подготовительный период по созданию округа поселения здесь растянулся на пять лет, поскольку необходимо было не только построить дома для поселян, но и рассчитать необходимое количество земли под пашню и сенокосы. Свободных угодий здесь почти не было, а владельцы за свои земли запросили очень высокие цены, поскольку их владения соприкасались с городской чертой столицы.

К 1824 году на заводе было обустроены только две роты, численностью 40 поселян-хозяев в каждой, занимавшихся исключительно сельским хозяйством и 80 поселян-хозяев-мастеровых, которые в свободное от работы на заводе время (два дня в неделю) могли изготавливать ремесленные изделия на продажу и тем самым содержать свои семьи. Поселенная рота принимала на постой и обеспечение продовольствием 120 постояльцев (по одному на поселянина-хозяина) из мастеровых рот завода [4]. В 1823 году началось обустройство третьей, последней, поселенной роты. Процесс этот затянулся до начала 1830-х гг.

Летом 1816 г. П.И.Меллер-Закомельский получил предписание обследовать другие заводы и арсеналы подобного профиля для создания на их базе военных поселений. Прорабатывались проекты обустройства поселений на Казанском и Шостинском пороховых заводах и Брянском арсенале, но они так и остались нереализованными.

После вступления на престол императора Николая I режим военных поселений был в значительной мере смягчен: военные поселяне-хозяева освобождались от военной службы и обязаны были только содержать солдат из действующих подразделений постоем и обеспечением продовольствием [5].

Организационная структура военных поселений в период правления императора Александра I была, практически, идентична общеармейской, поскольку они составляли только новый вид вооруженных сил. Главной отличительной чертой органов управления поселениями было сочетание в них руководства и контроля как в чисто военной сфере (боевая подготовка), так и в сфере хозяйственной (сельскохозяйственное производство, строительные и мелиоративные работы, торговля, промышленность). В принципе эти органы управления фактически синтезировали функции двух высших органов управления вооруженными силами страны – Главного штаба е.и.в. (оперативно-стратегические функции) и Военного министерства (комплектование и снабжение). Была еще одна особенность формирования управленческих структур в военных поселениях: они имели тенденцию развития снизу вверх, т.е. идти вслед за развитием самой поселенной системы.

В военном поселении Охтенского порохового завода были созданы только ротные комитеты, которые замыкались на командовании данным военным предприятием. Это было вызвано спецификой организации этих поселений, в отличии от пехотных и кавалерийских, где были организованы ротные, эскадронные и полковые комитеты. Ротные комитеты избирались поселянами-хозяевами и состояли из одного унтер-офицера и трех рядовых. Выборы производились в двух составах, после чего претенденты представлялись ротному командиру, которому принадлежало право окончательного выбора. Не вошедшие в состав комитета считались кандидатами и замещали членов комитета в случае необходимости. Срок полномочий состава комитета составлял один год [6]. Заседания комитета проходили раз в неделю, как правило, по субботам, чтобы не отвлекать поселян-хозяев от полевых и других работ. В компетенцию комитетов входило разбирательство хозяйственных споров между поселянами, в т.ч. и их постояльцами.

Специфика военных поселений социально-экономического характера, которая заключалось в соединении разнородных сфер деятельности их населения, предопределила своеобразное и обособленное его место в социальной структуре России первой половины XIX в. Перечень прав и обязанностей военных поселян, подчиненность военному ведомству позволяют выделить их в особое военно-земледельческое сословие. Сам по себе термин "военные поселяне" собирателен и включает ряд категорий жителей округов населения, отличающихся своим правовым положением и социальными функциями, что было отмечено еще в дореволюционной историографии [7].

Центральной фигурой в поселении был, несомненно, военный поселянин-хозяин, на которого возлагалось выполнение главных задач этого государственного института: обеспечение действующих войск продовольствием и фуражом и их комплектовании личным составом. В обязанности поселян-хозяев входило также содержание в чистоте и исправности жилищ, улиц, дорог, мостов, несение караульной службы и т.п.

Поселеные роты Охтенского порохового завода комплектовались как из солдат, так и коренных жителей данного региона. При этом учитывались такие факторы, как род занятий до поступления на службу, семейное положение (предпочтение отдавалось женатым солдатам), срок службы в армии и морально-психологические качества [8]. Все хозяйства поселян из солдат, а также малоимущих крестьян обеспечивались минимальным количеством рабочего и продуктивного скота, инвентарем и семенами. Коренные жители, не имевшие собственного хозяйства и годные к строевой службе, направлялись в действующие подразделения, остальные приписывались к хозяйствам зажиточных поселян в качестве работников, либо направлялись на общественные работы, в инвалидные дома и богадельни.

Во время интенсивных сельскохозяйственных работ строевые занятие должны были проводится не больше двух раз в неделю. На практике это положение зачастую нарушалось, когда командование произвольно увеличивало время, отведенное для военной подготовки. А.А. Аракчеев неоднократно обращал на это внимание командиров поселенных подразделений и приказывал придерживаться утвержденных правил [9]. В округе поселения Охтенского порохового завода поселяне-хлебопашцы работали на себя четыре, а поселяне-ремесленики два дня в неделю.

Этим положением юридически закреплялись крепостная зависимость военных поселян от государства. До реформирования военных поселений в конце 1820-х гг. поселяне-хозяева по своему социальному положению фактически были сравнимы с владельческими крестьянами. Их повинности были значительно обременительнее и тяжелее, чем в государственной и удельной деревне. Поселянин-хозяин был военным человеком в полном смысле слова и, кроме того, платил "налог крови", отдавая своих сыновей в действующие подразделения.

Возлагая на поселян-хозяев достаточно тяжелые повинности, государство вынуждено было предоставить им некоторые льготы. Они освобождались от уплаты государственных податей и от исполнения всех земских повинностей. Земская полиция не имела права вмешиваться во внутреннюю жизнь округов.

Поскольку поселяне-хозяева числились на действующей службе, они получали жалование (9 руб. ассигнациями в год), обмундирование, амуницию и оружие. Продовольственный паек ("солдатскую дачу") – муку и крупу – на себя и членов семьи получали только хозяева из солдат и только первые два года после водворения. Поселяне бесплатно лечились в лазаретах и госпиталях своих округов.

Николай I, придя к власти и учитывая долгий переход поселений на самообеспечение продовольствием, решил достаточно радикально их реформировать. Одним из самых радикальных положений реформы являлось освобождение поселян-хозяев от обязанностей военной службы. В "Положении о полном составе поселенного пешего полка" в связи с этим указывалось: "…он (поселянин-хозяин – К.Я) не имеет надобности в оружии и оружейной амуниции, получает обмундирование, ему свойственное, и предоставляется совершенно хозяйственным своим занятиям, сохраняя впрочем строевой порядок во всех частях и во всей строгости и подвергаясь за проступки законам военного суда" [10]. В строевом отношении служба в поселенных ротах Охтенского порохового завода ограничивалась только инспекторскими смотрами "общего и частного хозяйства".

Освобождение поселян-хозяев от военной службы позволяло им сосредоточить основное внимание на ведении хозяйства, что не могло не отразиться на уровне и темпах его развития, а также на предпринимательской деятельности поселян. С этого момента основной обязанностью поселян-хозяев становилось обеспечение действующих подразделений продовольствием и фуражом.

Кроме поселян-хозяев, в округе поселения Охтенского порохового завода проживали солдаты действующих подразделений, "не обмундированные" поселяне из коренных жителей, отставные солдаты (инвалиды), кантонисты и прочие [11]. Население округа в 1825 – 1831 гг. увеличилось с 1149 до 2611 человек [12]. В последующие годы динамика прироста населения снижается, и к моменту ликвидации поселений во второй половине 1850-х гг. оно составляло 3749 человек (в т.ч. мужчин 2482, женщин 1267) [13].

В 1851 г. было предложено ликвидировать военные поселения на Охтенском пороховом заводе, поскольку расходы на его содержание превышали доходы на 4779 руб. в год [14]. Кроме того, завод оказался в двойном подчинении: Департаменту военных поселений и Артиллерийскому департаменту, что порождало обширную переписку. Под руководством директора Департамента военных поселений Г.Ф.Пиллара фон Пильхау было разработано "Предначертание о упразднении военного поселения Охтенского порохового завода", которое не было реализовано ввиду начавшейся Крымской войны. Поселение было ликвидировано только в 1857 году.

Экономической основой военных поселений являлось сельскохозяйственное производство, а основной производственной ячейкой – хозяйство военного поселянина. Поселяне Охтенского порохового завода располагали 14152 дес. земли (0,4% от площади всех военных поселений), в том числе: 5130 дес. удобной (36,2%), 8518 под лесом (60,2%), неудобной 504 (3,6%) [15]. Отсутствие систематических данных о посевах, сборах и урожайности по данному округу в фонде Департамента военных поселений РГВИА не позволяет определить динамику сельскохозяйственного производства в нем. Косвенные данные свидетельствуют, что поселяне-хозяева округа Охтенского порохового завода так и не смогли перейти на самообеспечение продовольствием, о чем свидетельствует дефицит бюджета, а главное внимание сосредоточили на изготовлении ремесленных изделий и их реализации на рынках С.–Петербурга. Материальный уровень семей поселян-хозяев соответствовал уровню крестьян государственной деревни и каких-то экстраординарных случаев, связанных с неурожаями и массовым падежом скота в поселении, источники не зафиксировали. В округе, располагавшемся на окраинах С.–Петербурга, довольно успешно сдавались в аренду две крупные водяные мельницы (средняя плата до 19 тыс. руб. в год), несколько лавок, харчевни, пекарня и т.п., всего на сумму до 35 тыс. руб. ассигнациями [16]. Военные поселяне-хозяева-ремесленники обычно продавали молоко "в соседственных охтенских казенных слободах и самой столице". В трех поселенных ротах оптовой торговлей занимались только два поселянина.

Таким образом, эксперимент с введением военных поселений, в том числе и на таких крупных предприятиях, как Охтенский пороховой завод, завершился неудачей, этот государственный институт не сумел выполнить своей главной задачи и в преддверии серии буржуазных реформ был ликвидирован как атрибут архаической государственной системы, уходящей в прошлое.

Источники и литература

1. Кандаурова Т.Н. Развитие хозяйственной инфраструктуры в военных поселениях кавалерии // Динамика и темпы аграрного развития России: инфраструктура и рынок. – Материалы XXIX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Орел, 2006. – С. 211 – 219; Колеватов А.А. Организация и развертывание Слободско-Украинских военных поселений в 1817 – 1832 гг.// Русский сборник. – 2004. – № 1. – С. 9-28;
2. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006. – 443 с.
3. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Д. 59. – Л. 13.
4. Там же.
5. Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях. – СПб., 1826.
6. Проект учреждения о военном поселении пехоты. – Ч. II. – СПб., 1817. – № 418, 419.
7. Петров А.И. Устройство и управление военными поселениями в России // Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб., 1871. – С. 97; Щебальский П.Г. Военные поселения и граф Аракчеев //Русский вестник. – 1871. – № 10. – С. 489.
8. РГВИА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 30-33 об.
9. Центральный государственный исторический архив Украины (г.Киев, далее – ЦГИАК Украины). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 70.
10. Положение о полном составе поселенного пешего полка. – п. 9.
11. Ячменихин К.М. Армия и реформы… – С. 139-186.
12. РГВИА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Д. 3636. – Л. 181-191 об.
13. Там же. – Оп. 10. – Д. 1195, 1406, 1497, 1590.
14. Там же – Оп. 4. – Д. 7026. – Л. 252.
15. Там же. – Оп. 2. – Д. 6933. – Л. 298.
16. Там же. – Д. 3643. – Л. 30.

Konstantin Yachmenikhin

OKHTINSKIY MILITARY SETTLEMENT: THE HOUSEHOLD AND ADMINISTRATIVE STRUCTURE

On the base of archive and other materialsthe the process of origion and function of military settlements of artillery, set up on the base of Okhtinskiy gunpowder mill, is analysed. The special attention is paid to the specifics of its household structure management.

Key words: military settlements of artillery, Okhtinskiy gunpowder mill, household structure

Надійшла до редакції 5.03.2008 р.

УДК 94(47)“18”

Анастасия Готовцева

К ВОПРОСУ О НАСТРОЕНИЯХ В АРМИИ ПЕРЕД ВОССТАНИЕМ ДЕКАБРИСТОВ
(из истории Новороссийского драгунского полка)

В статье анализируются настроения в русской армии в первой четверти XIX в. На примере событий, происходивших в Новороссийском драгунском полку накануне восстания декабристов, показаны примеры нарушения армейской дисциплины, рассматриваемые правительством как следствие либерального отношения к подчиненным и проявление «революционного духа».

Ключевые слова: армия, Новороссийский драгунский полк, офицерство, декабристы.

Первая четверть XIX века, получившая в истории России название «Александровская эпоха» – действительно целая эпоха, наполненная отголосками европейских революций и гулом сражений наполеоновских войн, перевернувшими самосознание русского человека. Традиционно в этом находят истоки движения декабристов.

«Свободный образ мыслей», о котором спрашивали декабристов на следствии, мог быть заимствован ими отовсюду: из личных наблюдений победителей Наполеона, взявших Париж, из книг, из разговоров в литературных салонах, из речей самого императора, даровавшего конституцию Польше. Об этом говорили на следствии и потом писали в воспоминаниях многие декабристы. Подытоживая следственные показания, правитель дел Следственной комиссии А.Д.Боровков, отмечал: «Наполеон вторгся в Россию, и тогда народ русский ощутил свою силу, тогда пробудилось во сердцах чувство независимости, сперва политической, а впоследствии и народной. Вот начало свободомыслия в России».

«Дух преобразования», по выражению П.И.Пестеля, заставлял «клокотать умы» [1] всех образованных людей, среди которых офицерство занимало, пожалуй, первое место. Армия бурлила. Причины недовольства «противу начальства» могли быть самого разного рода. Грубое обращение, применение телесных наказаний, нарушения неписанного кодекса чести или даже более незначительные поступки армейских начальников могли стать поводом к неповиновению.

Русская армия последнего десятилетия Александровского царствования представляла собой причудливую смесь «вольнодумных» идей, заимствованных в заграничных походах, и беспрецедентной муштры и шагистики. Взаимодействие этих двух противоположных полюсов поддерживало армию в состоянии постоянного недовольства, «наэлектризовывало» ее.

Военная муштра переходила все мыслимые и немыслимые пределы. Цесаревич Константин Павлович, сам воспитанный своим отцом Павлом I на «гатчинских» порядках, с нескрываемой иронией писал начальнику штаба Гвардейского корпуса генералу Н.М.Сипягину: «Я более двадцати лет служу и могу правду сказать даже во время покойного государя был из первых офицеров во фронте, а ныне так перемудрили, что и не найдешься… Я таких теперь мыслей о гвардии, что ее столько учат и даже за десять дней приготовляют приказами, как проходить колоннами, что вели гвардии стать на руки ногами вверх, а головами вниз и маршировать, так промаршируют; и не мудрено: как не научиться всему – есть у нас в числе главнокомандующих танцмейстеры, фехтмейстеры» [2].

Видели происходящее в армии и боевые генералы. Командир 6-го пехотного корпуса 2-й армии генерал-лейтенант И.В.Сабанеев, известный своими либеральными взглядами, писал начальнику армейского штаба П.Д.Киселеву: «Учебный шаг, хорошая стойка, быстрый взор, скоба протии рта, параллельность шеренг, неподвижность плеч и все тому подобное, ничтожные для истинной цели предметы, столько всех заняли и озаботили, что нет минуты заняться полезнейшим. Один учебный шаг и переправка амуниции задушили всех от начальника до нижнего чина». В другом письме: «Каких достоинств ищут ныне в полковом командире? Достоинство фронтового механика, будь он хоть настоящее дерево… Нигде не слышно другого звука, кроме ружейных приемов и командных слов, нигде другого разговора, кроме краг, ремней и вообще солдатского туалета и учебного шага» [3].

Частым явлением в армии, также вызывающим протест, были отставки. «Герои Бородина» не успевали за сложностями учебных построений, в ходе которых, по выражению того же И.Сабанеева, «старика, ноги которого исходили десять тысяч верст, тело которого покрыто ранами», муштровали наравне в рекрутом «который, конечно, в короткое время сделается его учителем» [4].

Генерал И.Ф.Паскевич, в будущем покоритель восставшей Польши, сменивший на посту наместника Кавказа, слишком «вольнодумного» Ермолова, писал об одном таком массовом увольнении

© Готовцева А.Г., 2008

офицеров в 3-м пехотном корпусе: «Наши георгиевские кресты пошли в отставку и очутились винными приставами. Армия не выиграла от того, что, потеряв офицеров, осталась с одними экзерцирмейстерами. Я требовал строгую дисциплину и службу, я не потакал беспорядкам и распутству, но я не дозволял акробатства с носками и коленками солдат. Я сильно преследовал жестокость и самоуправство, и хороших храбрых офицеров я оберегал… Что сказать нам, генералам дивизий, когда фельдмаршал свою высокую фигуру нагибает до земли, чтобы равнять носки гренадеров? И какую потому глупость нельзя ожидать от армейского майора? … В год времени войну забыли, как будто ее никогда не было, и военные качества заменились экзерцирмейстерской ловкостью» [5].

Военное законодательство находилось в плачевном состоянии. Изменившаяся после наполеоновских войн армейская реальность требовала нового законодательного оформления. Объемные петровский и павловский военные уставы 1716 и 1796 гг. во многом уже не удовлетворяли требованиям времени, хотя продолжали применяться.

Новый пехотный устав 1816 г., для составления которого был создан специальный комитет, и новый кавалерийский устав 1818 г., явились всего лишь переизданием довоенных уставов с добавлением частей, касающихся линейного учения. По отзывам современников, требования на такого рода учениях стали значительно строже, чем были даже при императоре Павле I, известном своей преданностью шагистике [6].

О том, что новые уставы были однобоки, в основе своей посвящены только одной стороне подготовки войск – учениям на плацу, говорит и тот факт, что петровский «Устав воинский» или, как его еще называли, «Генеральный устав» был в 1820 г. в очередной раз переиздан [7].

В итоге, все это только запутывало и усложняло обучение войск. Нелепости в законодательстве были видны невооруженным глазом. Цесаревич Константин Павлович признавался, что бежал из столицы по двум причинам. Во-первых, от реверансов на балах и приемах, во-вторых же – от комитета, «сочиняющего устав». «Уже так перемудрили у нас уставы частыми переменами, — писал он Сипягину 12 ноября 1817 г., — что не только затвердить оные не могут молодые офицеры, но и старые сделались рекрутами, и я признательно скажу вам, что я сам даже по себе это вижу» [8]. «Нигде столько не марается бумаги и не выдумано столько форм, рапортов, как у нас. Ничто не соображено ни со способностями, ни с силами человеческими. У нас солдат для амуниции, а не амуниция для солдата» – досадовал Сабанеев в письме Киселеву [9].

Подобная мысль занимала, очевидно, и начальника Главного штаба генерала А.А.Закревского, писавшего тому же Киселеву 2 мая 1820 г.: «По мнению моему, должно испросить Высочайшее разрешение и разослать для руководства во все армии и корпуса, дабы было равенство, от которого мы теперь, кажется, совсем отстранились; в обеих армиях и отдельных корпусах печатают разные наставления по одному предмету, и во всех почти нет единообразия… Беда, если будет война и составится новая дивизия из разных армий и отдельных корпусов, тогда поздравляю дивизионного командира и высших начальников: во всех 6-ти полках дивизию составляющих будет различная служба, правила и внушение, которые мудрено будет скоро согласить против неприятеля, и наверно положить можно, что сия дивизия дурно будет драться» [10].

Д.Закревский был совершенно прав. Порою в разных частях войск, действительно, применялись разные постановления. Так, в 1823 г. в Петербурге и Варшаве вышли не тождественные друг другу правила о лагерной службе [11].

Законодательство о наказаниях находилось в том же состоянии, что и все остальное военное законодательство. Петровские артикулы предусматривали слишком жестокие наказания за незначительные провинности, поэтому, конечно, применялись с оговорками. Во многих случаях «казнить» или «миловать» было на усмотрении начальства. Такое положение, до войны никого не удивлявшее и не возмущавшее, стало резко неприемлемо после нее. Телесные наказания стали выглядеть дикостью. «В полку от ефрейтора до командира все бьют и избивают людей, …убийца тот, кто сразу умертвит, но кто в два-три раза забил человека, то не в ответе», – писал Сабанеев [12].

В одном из приказов, относящихся к 1822 году, главнокомандующий 2-й армией граф П.Х.Витгенштейн, хорошо знавший армейскую службу и армейские настроения, призывал офицеров: «Строгость и грубость, взыскание и обида суть совсем различные вещи, и сколь первая – необходима, столь вторая для службы – вредна. Всякий начальник должен необходимо требовать от своих подчиненных исполнения их обязанностей и в случае нарушения оных строго за то с них взыскивать; но именно в роде и образе взысканий должен он показывать свое благоразумие и всегда быть беспристрастным, ибо он взыскивает не по личности, но по службе; следовательно, никогда он не должен терять своего хладнокровия и всегда помнить, что кто не умеет владеть самим собою, тот не может командовать другими» [13].

Грань между «строгостью и грубостью» была очень тонкой, иногда едва различимой, ее полковые командиры, действительно, часто не замечали. Но верно и обратное. Офицеры, «наэлектризованные»

модным тогда «вольнодумством», зачастую видели обиду там, где ее, в сущности, не было. «Ряд блистательных кампаний, – отмечал военный историк В.А.Потто, – хотя возвел русское войско в редкую степенно величия и славы; но, вместе с тем, неизбежным последствием тех же войн было общее ослабление военной дисциплины. Несколько лет, проведенных сряду в походах, не могли не положить отпечатка на внутренней стороне общества, не охотно починяющегося теперь мелочным, часто скучным, но всегда необходимым требованиям мирного времени» [14].

Герои Бородина, Лейпцига и Парижа, еще несколько лет назад чувствовавшие себя вершителями мировой истории и вдруг оказавшиеся в отдаленном гарнизоне, конечно, не хотели подчиняться «требованиям мирного времени», отягощенным к тому же «танцмейстерством» и «фехтмейстерством» военных уставов. Многие полковые летописи содержат повествование о конфликтах между командирами и подчиненными им офицерами. Один из инцидентов, произошедший в Одесском пехотном полку, приводит в своих мемуарах декабрист Н.В.Басаргин. Офицеры полка, недовольные жестокостью своего полкового командира, открыто выступили против него, причем сделали это очень простым и незамысловатым способом: избранный по жребию офицер избил полкового командира на дивизионном смотре перед строем [15]. Подобное же происшествие было и в Нарвском драгунском полку [16].

Непосредственными участниками некоторых из таких историй были члены тайных обществ. Происшествия эти, таким образом, в сознании современником и потомков оказались связанными с историей декабризма.

Такова знаменитая «норовская история» 1821 г. Василий Норов, капитан лейб-гвардии Егерского полка, член тайного общества, вызвал на дуэль своего бригадного командира великого князя Николая Павловича, будущего императора Николая I. «Я вас в бараний рог согну!» – крикнул Николай Норову. Это было воспринято не только как личное оскорбление, но и как оскорбление всех офицеров полка. Норов за это был выписан из гвардии в армию и посажен под арест.

Самой продолжительной была так называемая Варшавская история, длившаяся около года. Ее активным участником был декабрист П.Х.Граббе. Офицеры лейб-гвардии Литовского полка, квартировавшего в Варшаве, выступили против произвола, царившего в полках корпуса: телесных наказаний и карточной игры, которую «уважали» некоторые ротные командиры. В конфликт был втянут великий князь Константин Павлович [17].

Однако самый известный плод армейского «бурления» начала 1820-х гг. – знаменитая Семеновская история. Первая, так называемая «государева», рота полка отказалась повиноваться полковому командиру полковнику Шварцу, мотивируя свое неповиновение жестоким обращением последнего с личным составом. Семеновская история была самой громкой, не только по масштабам огласки, но и по количеству «прикосновенных к делу» и наказанных офицеров и солдат – все они были переведены из гвардии в полки 1-й армии. Среди них – декабристы С.М.Муравьев-Апостол, М.П.Бестужев-Рюмин, А.И.Тютчев.

Конечно, царь и военное командование не могли не видеть того, что в основе армейского недовольства лежат злоупотребления командиров, неустроенность служебного быта. В январе 1821 г. начальник Главного штаба П.М.Волконский передал командиру отдельного Гвардейского корпуса И.В.Васильчикову пожелание государя видеть больше заботы о нижних чинах, больше осведомленности командования о действительном положении дел [18].

Для получения такой «осведомленности» объектами надзора становились разные чины, военные и гражданские [19]. Но более всего, конечно, следили за настроениями в действующей армии. Генерал-губернатор Новороссийского края граф М.С. Воронцов получил личное предписание государя разобраться с беспорядками в подведомственной ему области: «Я имею сведения, что в Одессу съезжаются из разных мест и в особенности из польских губерний и даже из военнослужащих без позволения своего начальника многие такие лица, кои с намерением или по своему легкомыслию занимаются лишь одними неосновательными и противными толками, могущими иметь на слабые умы вредное влияние» [20].

В 1821 – 1823 гг. под секретным надзором находилось 114 офицеров, заподозренных правительством [21]. Причины попадания в список «подозрительных» были различными. При составлении списков напротив каждой фамилии давалась ссылка на переписку по этому поводу во входящем журнале армейской канцелярии. Таких ссылок не было только в двух случаях. Напротив фамилий бывших офицеров-семеновцев, которых было более половины в каждом списке, коротко отмечалось: «из бывшего состава лейб-гвардии Семеновского полка». Напротив нескольких фамилий встречалась также формулировка: «из состава Новороссийского драгунского полка» [22].

В фондах Российского государственного военно-исторического архива хранятся материалы по этой «новороссийской истории», а также предшествующей ей еще одной скандальной истории в том же полку. Обе они были яркой иллюстрацией всего того, что происходило в армии в «декабристскую» эпоху практически повсеместно.

Новороссийский драгунский полк был сформирован 16 мая 1803 г. из эскадронов, отделенных по одному от драгунских полков Черниговского, Тверского, Северского и Смоленского. Вместе с русской армией прошел все вехи военных походов начала века: участвовал в антинаполеоновских кампаниях 1805 и 1806 – 1807 гг., в русско-турецкой войне 1806 – 1812 гг., войне против австрийцев в 1809 г., Отечественной войне 1812 г. и заграничных походах 1813 – 1814 гг. В походе 1815 г. дошел до Дрездена, где было получено известие о победе союзных войск под Ватерлоо.

В конце 1815 г., по возвращении из похода, полк был назначен в состав 4-го резервного кавалерийского корпуса. Такие корпуса были созданы сразу после войн с Наполеоном для самостоятельного действия больших масс кавалерии и ими же в случае необходимости усиливали главный резерв армии. 4-й резервный кавалерийский корпус был назначен в состав 1-й армии и состоял из 1-й драгунской и 1-й конно-егерской дивизий. Новороссийский полк состоял во 2-й бригаде драгунской дивизии. Вместе с ним в эту бригаду входил также Кинбурнский драгунский полк [23].

«Брожение» в полку началось практически сразу по возвращении из похода 1815 гг. Командир полка полковник Е.В.Кавер, подчиняясь общим веяниям времени и приказам высшего начальства, активно взялся за военную дисциплину и хозяйственное устройство полка. Ему, действительно, многое удалось сделать на этом поприще. Кроме успехов, сделанных по строевому образованию и хозяйственной части, Кавер обратил внимание на приобретение полком искусных мастеров по слесарному, кузнечному и оружейному делу, для чего способные люди отправлялись им для обучения на Ижевские заводы. Госпитальная часть в полку была доведена до совершенства и лазарет Новороссийского полка по превосходному устройству и малому числу больных во все время командования Кавера заслуживал преимущество перед прочими полками дивизии [24].

Однако офицеры, глотнувшие «воздуха свободы», не могли смириться с «крутыми» мерами своего командира. 6-го апреля 1816 г. Кавером был проведен смотр полка, на котором он нашел неудовлетворительным состояние 4-го эскадрона. Командир эскадрона капитан М.И.Станикович, герой Бородина, получивший контузию на Шевардинском редуте и тяжело раненый в «битве народов» под Лейпцигом, был одним из самых уважаемых в полку офицеров. Его отстранение от должности, последовавшее вскоре после смотра, вызвало всеобщее недовольство. Лидером «недовольных» был старший офицер полка, тоже герой прошедших войн, подполковник И.Ф.Борграф.

В эскадроне Станиковича служил прапорщик Д.П.Чичерин. Разжалованный в солдаты за «дерзость к начальству», в ходе заграничных походов заслужил солдатского Георгия и офицерские эполеты. Он был особенно недоволен Кавером, потому что имел еще и личные мотивы: Кавер явно к нему не благоволил. Отрицательная характеристика, данная Кавером Чичерину при очередной аттестации офицеров, стала «последней каплей». Чичерин стал искать случая объясниться. Случай вскоре представился – Чичерин и Борграф встретили Кавера во время прогулки. Объяснения видимо зашли далеко, потому что Чичерин даже выхватил саблю. К счастью, поблизости оказался один из офицеров, удержавший прапорщика.

В тот же день вечером Борграф и Чичерин отправились на квартиру Кавера. Двери были заперты, когда же офицеры стали стучать, Кавер вызвал стоявший по близости караул и приказал арестовать их. Для Борграфа дело закончилось относительно благополучно. «Во внимание его прежней службы и отличной храбрости противу неприятеля в минувших кампаниях» полевой аудиториат 10 июля 1817 г. постановил выдержать его в Бобруйской крепости полгода, а затем оставить от службы. Однако по высочайшему приказу он через 4 месяца вновь был определен на службу в Рижский драгунский полк, затем в 1827 г. получил в командование Кинбурнский драгунский полк и участвовал с ним в русско-турецкой войне 1828 – 29 гг. Прапорщик Чичерин был разжалован в рядовые и определен на службу в Митавский драгунский полк. Полковник Кавер строгого наказания не понес: он был арестован на 8 дней, затем вернулся к командованию полком [25]. Так закончилось «дело Борграфа и Чичерина», но «бурления умов» в полку это не успокоило, как не успокаивались оно и во всей русской армии.

После войны офицеры чувствовали себя вершителями судеб, изменившись внутренне, они пытались изменить мир вокруг себя. О том, что представляло собой в ту пору офицерское общество вообще и полковое общество Новороссийского полка в частности, очень ярко повествует в своем «Дневнике» Александр Никитенко, знаменитый в будущем цензор, литературный критик и друг Пушкина, а тогда четырнадцатилетний студент Воронежского уездного училища. В 1818 г. в городе Острогожске, где Никитенко зарабатывал на хлеб, давая частные уроки, главнокомандующий 1-й армией граф Ф.В.Остен-Сакен проводил дивизионный смотр. «Квартировать в Острогожске и его окрестностях была назначена первая драгунская дивизия, состоявшая из четырех полков: Московского со штабом, Рижского, Новороссийского и Кинбурнского, прибывшего несколько позже. С водворением их у нас наш скромный уголок преобразился. В нем закипела новая жизнь и пробудились новые интересы. Офицеры этих полков, особенно Московского, где в штабе был сосредоточен цвет полкового общества, представляли из себя группу людей и в своем роде замечательных. Участники в мировых событиях,

деятели не в сфере бесплодных умствований, а в пределах строгого, реального долга, они приобрели особенную стойкость характера и определенность во взглядах и стремлениях, чем составляли резкий контраст с передовыми людьми нашего захолустья, которые, за недостатком живого, отрезвляющего дела, витали в мире мечтаний и тратили силы в мелочном, бесплодном протесте. С другой стороны, сближение с западноевропейской цивилизацией, личное знакомство с более счастливым общественным строем, выработанным мыслителями конца прошлого века, наконец, борьба за великие принципы свободы и отечества – все это наложило на них печать глубокой гуманности – и в этом они уже вполне сходились с представителями нашей местной интеллигенции. Не мудрено, если между ними и ею завязалось непрерывное общение. И я не был отринут ими, напротив, принят с распростертыми объятиями и братским участием. Они видели во мне жертву порядка вещей, который ненавидели, и, под влиянием этой ненависти, как бы смотрели на меня сквозь увеличительные очки – преувеличивали мои дарования, а с тем вместе и трагизм моей судьбы. Отсюда отношение их к бедному, обездоленному мальчику носило характер не одного участия, но и своего рода уважения. Люди вдвое, втрое старше меня и неизмеримо превосходившие меня знанием и опытом, водились со мной, как с равным. Я был постоянным участником их бесед, вечерних собраний и увеселений. Они брали меня с собой на парады; я ездил с ними на охоту, а с одним из ближайших приятелей я даже ходил, когда он бывал дежурным, ночью осматривать посты. … Как бы то ни было, а сближение мое с этими людьми дало новый толчок моему развитию и значительно расширило мой умственный горизонт» [26].

Надо думать, что уездный городок Острогожск Воронежской губернии действительно стал на время смотра одним из центров «вольномыслия». Наверняка в ходе «бесед и вечерних собраний», о которых пишет Никитенко, обсуждалось и еще совсем свежее в памяти «дело Борграфа и Чичерина».

В июле 1820 г. за удачный смотр войск Александром I в Воронеже полковник Кавер был произведен в генерал-майоры, а командиром Новороссийского полка вместо него был назначен подполковник Черниговского конно-егерского полка С.В.Зыбин, произведенный тем же приказом в полковники [27]. С именем Зыбина связана самая громкая история в полку, так называемое «Зыбинское дело», по которому проходила почти половина офицерского состава полка.

Полковник Зыбин с одной стороны не обладал организаторскими способностями своего предшественника: по сравнению со временем командования Кавера полк много потерял и в строевой подготовке и в хозяйственном обеспечении и стал даже отставать от других полков дивизии [28]. С другой стороны, военачальником «суворовского типа» он тоже не был и любовью подчиненных не пользовался. Он просто пытался исполнять приказы начальства относительно укрепления дисциплины и линейного обучения войск. Офицеры были им недовольны.

Между тем в командном составе 4-го резервного корпуса произошел ряд изменений. Командир корпуса генерал-лейтенант граф П.П.Пален 1-й был в отпуске, в 1823 г. он выйдет в отставку, так и не вернувшись к командованию корпусом. Вместо него командующим был назначен генерал-лейтенант Н.М.Бороздин, который в описываемое время тоже отсутствовал, его должность исполнял командир 1-й драгунской дивизии генерал-майор П.П.Загряжский. Конечно, такая неразбериха с командованием не лила воду на мельницу дисциплины.

Командование Зыбина началось с мелкого, но показательного инцидента, совпавшего с его назначением командиром полка. Инцидент этот освещает, так сказать, другую сторону офицерского быта тех лет, ибо среди офицеров были не только просвещенные либералы, знакомые с трудами «мыслителей конца прошлого века» и носящие на себе «печать глубокой гуманности», но и тупые и жестокие служаки.

Один из солдат умер от жестокого обращения офицера. Солдат был якобы виноват в том, что не выполнил возложенного на него поручения и не заготовил фуража. Первое следствие, которое проводил в полку майор Гернгросс, кстати, участник будущей громкой истории, не внесло в дело никакой ясности. Согласно его выводам, деньги, которые солдат получил на закупку фуража, он пропил, за что был наказан палками, но побои, нанесенные ему по приказу эскадронного командира капитана Шлипенбаха, все же не могли стать причиной смерти. Дело, видимо, удалось бы замять, если бы не настойчивость командующего корпусом генерала Загряжского, который дважды возвращал дело на доследование и командировал специально для этого офицера из другого полка. В ходе двойного повторного расследования выяснилось, что солдат денег не пропивал, а раздал их ненадежным продавцам, которые не заготовили фуража, а побои и другие издевательства, которым подверг солдата Шлипенбах, стали причиной его смерти. Шлипенбах, поняв, что его ждет наказание, подал рапорт об отставке, которую и получил, но «учитывая открывшиеся обстоятельства», в отставку был отправлен «прежним капитанским чином», а не следующим, майорским, как это было положено.

Ситуация эта также добавляет и некоторые штрихи к портрету полковника Зыбина, характеризуя его как слабовольного человека, неспособного к командованию полком. Он не смог организовать следствие по делу и, чтобы выяснить все обстоятельства, потребовалось вмешательство «вышнего»

начальства. Однако затем, когда стало ясно, что Шлипенбах виновен, полковник дал ему плохую аттестацию в кондуитный список. «Зыбин, служа со мною только один месяц, и не имея еще случая удостовериться в моем поведении, замарал кондуит моей службы, который во все продолжение оной и до сего времени аттестовался всем начальством отлично», – жаловался Шлипенбах начальнику штаба 1-й армии И.И. Дибичу [29].

В 1821 г. Новороссийский драгунский полк был направлен в поход против революционной Италии. Вскоре революция была подавлена австрийцами и полк, не дойдя до Италии, остановился на стоянку в городе Орехове Таврической губернии. Эта Ореховская стоянка и ознаменовалась самым масштабным по количеству «прикосновенных к делу» офицеров после Семеновской истории происшествием в русской армии первой четверти XIX в.

24 сентября полковник Зыбин проводил полковое конное учение. Во время учения он заметил на одном из солдат 6-го эскадрона, которым командовал майор Гернгросс, «неуровненную амуницию» и «непригнанные стремена», за что «наказал того эскадрона старшего вахмистра Филиппова несколькими фухтелями» [30]. Как эскадронный командир, так и прочие офицеры полка сочли себя оскорбленными.

Ситуация, действительно была очень щекотливой. С одной стороны существовало приложение к Воинскому уставу 1716 г. «О экзерциции, о приуготовлении к маршу, о званиях и о должности полковых чинов», по которому в полку без ведом полковника «никакой офицер чего знатного не начинает, и как Капитан в своей роте, такое и еще более почтение и власть имеет Полковник в полку» [31]. Существовала также «Инструкция пехотного полка полковнику» 1764 г., согласно которой полковнику «как главному в полку начальнику в чине от первого до последнего подчиняются … ничто так чину его не предосудительно и порядку службы не вредно, как то, если без его воли какие повеления в полку даваны будут … вины и преступления, кои от его решения зависят, наказывать по важности преступления и без решения таковых дел отнюдь не оставлять» [32]. Зависели же от решения полковника, согласно «Инструкции», в полку все наказания, кроме тех, которые принадлежали к компетенции военного суда.

Исходя из этого, на конном учении не произошло ничего, чем офицеры могли быть недовольны. С другой же стороны, и петровский воинский устав и инструкция, несмотря на то, что продолжали применяться, были приняты, что называется «при царе Горохе». Гораздо важнее для офицеров в то время были неписанные правила, некий кодекс чести, по которому полковнику было неприлично заниматься взысканием с нижних чинов и солдат, это было дело эскадронных или ротных командиров. Артамон Муравьев признавался на следствии, что эти неписанные правила нарушал, «прибегая даже к тому, что по званию полкового командира даже не совсем прилично, находился сам при сличавшихся екзекуциях и наказывал виновных при себе пред полком, или караульном эскадроне» [33].

На другой день, 25 сентября, утром майоры Гернгросс и Крюков, а также капитан Зейдлиц и штабс-капитан Мищенко-Анисимов, пришли в квартиру к полковнику Зыбину для докладов по службе: первые два с рапортами о сдаче и вступлении в дежурство по караулам, а последние два для расчетов по продовольствию, бывших в их команде эскадронов. После положенного рапорта офицеры стали говорить Зыбину, что он невправе наказывать вахмистров без ведома эскадронных командиров. Полковник ответил, что «неисправность в одежде и уравнеии амуниции будет взыскиваться с гг. взводных офицеров и вахмистров и что, руководствуясь правом полкового командира, он обязан по мере вины взыскивать с каждого чина и что по сему взысканию его с нижних чинов не должны гг. эскадронные командиры принимать на свой счет и тем обижаться» [34]. Эскадронными командирами эти слова Зыбина были истолкованы как пренебрежение, будто полковник «их, эскадронных командиров, знать не хочет и они ему не нужны» [35].

Вечером того же дня четыре офицера, бывших на квартире Зыбина, подали рапорты о болезни. Причем действительно «одержим простудною лихорадкою» был лишь капитан Зейдлиц, что позже подтвердил полковой штаб-лекарь [36]. Остальным трем офицерам болезнь Зейдлица подала идею о таком своеобразном способе выражения недовольства. Полковник Зыбин, не увидев в офицерских рапортах ничего подозрительного, «полагая, что означенные эскадронные командиры действительно больны, приказал вступить в командование 4-м эскадроном до выздоровления капитана Зейдлица, от коего о болезни был первый рапорт, штабс-капитану Губенке, но и сей поданным рапортом 26 числа донес, что от приключившейся и ему болезни вступить в командование эскадроном не может» [37]. В командование 6-м эскадроном было приказано вступить поручику Раичу, который также подал рапорт о болезни.

27 сентября на квартире Зейдлица, состоялось нечто вроде общего совещания офицеров. На этом собрании «многие гг. офицеры изъясняли один другому о неудовольствии эскадронных командиров на полковника Зыбина и о согласии всех к подаче рапортов о болезни. Капитан же Зейдлиц говорил, что и обида, сделанная полковником Зыбиным эскадронным командирам должна быть ощутительна и для всех офицеров, почему и должны все подать рапорты о болезни и сим случаем удалить его от командования полком. После чего согласившиеся на таковое предложение в знак единодушия кричали ура!»[38]. Особенно отличился «в подговоре других офицеров рапортоваться больными» капитан Губенко.

Он «произносил бранные слова» в адрес своего эскадронного командира капитана Писанки «при всех бывших нижних чинах, …и сие сделано им единственно потому, что он, Писанка, не согласился по его предложению рапортоваться ложно больным» [39].

Следствием совещания в квартире Зейдлица было то, что Зыбин получил еще такие же рапорты еще от 13 офицеров. Позже, на следствии, они называли самые разные причины подачи рапортов. Одни подали рапорт о болезни, не имея «никаких личных неудовольствий на полковника Зыбина» а только «по случаю обидевшихся старших, имея намерение просить о переводе в другие полки» или увольнении от службы, другие – «по грубому будто бы обращению полковника Зыбина» или «по прежним на него неудовольствиям», третьи – «смотря на других офицеров» или просто «по случившейся в то время головной боли» [40].

Только после такого «вала» бумаг одного содержания Зыбин понял, что в полку что-то происходит. 30 сентября он написал рапорт бригадному командиру генерал-майору барону Розену [41], который, в свою очередь, сообщил о происходящем командующему корпусом П.П.Загряжскому. По рапорту Загряжского вскоре последовал приказ главнокомандующего 1-й армией графа Ф.В.Остен-Сакена: «Поступки гг. штаб- и обер-офицеров Новороссийского драгунского полка… не только нарушают военную дисциплину, но еще происшествие таковое явно обнаруживает дух неповиновения и дерзости против полкового их командира, которое ни в каком случае терпимо быть не может и требует по службе строгого и примерного с виновных взыскания, почему я предлагаю вашему превосходительству главнейших из них зачинщиков и подавших другим повод к таковому неповиновению и дерзости … предать военному суду арестованными при другом ближайшем полку» [42].

Комиссия военного суда была назначена при Кинбурнском драгунском полку, входящем с Новороссийским в одну бригаду. Во время следствия офицеры вели себя по-разному. Некоторые, например капитан Губенко, до конца упорствовали и не признавали того, что рассказывали о них проходящие по делу свидетели. Полковник Зыбин в очередной раз проявил себя слабым начальником. В представленных в комиссию военного суда формулярных и кондуитных списках он дал отрицательную аттестацию нескольким подсудимым. Скрупулезный генерал-майор Загряжский раздраженно писал по этому поводу: «Поелику же все сии офицеры преданы суду по представлению его, полковника Зыбина, и считают себя от него обиженными, а потому я полагаю, что ему, Зыбину, не следовало делать об них аттестации, а должен был, по мнению моему, отправя формулярные и кондуитные списки в комиссию военного суда, предоставить оной о службе их и о поведении аттестацию испросить у бригадного или дивизионного начальства и более еще потому должен он был сие сделать, что в прежних кондуитных списках вышеозначенные офицеры были им аттестованы хорошо, каковое мнение мое и предано на благоусмотрение начальства» [43].

8 человек, согласно сентенции, оказались наиболее виновными; все они были опытными офицерами, участниками наполеоновских войн. Менее виновными, «прикосновенными к делу», были признаны их младшие товарищи, молодые офицеры. Таковых оказалось 11 человек. Наиболее виновные «по лишению чинов, дворянского достоинства и отобрания имеющихся орденов» были приговорены к смертной казни. Еще 11 «прикосновенных к сему делу» офицеров полка, «хотя и подлежат по законам к точному приговору как выше определенным, но поелику они по молодости лет, неопытности и недавнему еще нахождению на службе завлечены в преступление, коего важность едва ли во всей силе могли постигать, то таковой их поступок вменить им в штраф арест со внесением в формулярные списки и при производстве обходить два раза чинами» [44].

Конфирмация главнокомандующего армией графа Сакена, последовавшая 11 мая 1822 г. была, конечно, мягче приговора суда [45]. Главных зачинщиков, по лишении чинов, орденов и дворянства, «разжаловать в рядовые впредь до отличной выслуги», и определить их на службу в конно-егерские полки». Впоследствии, в войне против турок 1828 – 1829 гг. почти все разжалованные выслужили эполеты прапорщика, а вместе с ними и дворянство.

«Прикосновенных к делу» офицеров «за подачу по подговору подсудимых ложных о болезни своей рапортов и уклонение от службы, в уважение, что они по молодости своей вовлечены в сей поступок старшими от них, сверх прежнего ареста, выдержать еще над оным два месяца и потом распределить по разным полкам со внесением штрафа сего в формулярные их списки».

«По случаю предания военному суду Новороссийского драгунского полка офицеров», в полку обнаружился недокомплект кадрового состава: из 55 офицеров полка по делу проходили 19, что составляло более одной трети штатного состава. К службе в полку были привлечены офицеры из других полков 1-й драгунской дивизии [46].

Кроме того, конфирмация предусматривала: «полкового командира полковника Зыбина за невместный отзыв к подчиненным, упущение и невнимательность по службе, и непредпринятие должных мер когда отрапортовались больными первые четыре штаб- и обер-офицеры, отрешить от командования полком и назначить в другой полк к старшему его в команду».

Полковник Зыбин был переведен в Кинбурнский драгунский полк, откуда вначале 1823 г. был уволен в отставку «за болезнью». Стоит добавить, что имя Зыбина известно более не как фигуранта полковой истории, а как покупателя части знаменитого Болдина, имения В.Л. и С.Л.Пушкиных [47].

Зыбин очень переживал свое отрешение от должности. «Таковое заслуживающее сострадания происшествие, быть может, послужит примером и предупредит впредь подобное, происходящее большею частию от легкомысленности, ибо только в таком случае не имеем в виду порядка службы, строгости дисциплины, должного повиновения и невыполнение возложенных на нас обязанностей.

Быв отрешен от столько лестного для командования, мне весьма прискорбно лишиться чести служить вместе с гг. штаб- и обер-офицерами Новороссийского полка, но я уверен, что новый полковой командир найдет во всех чинах отличных сотрудников, которые доставят ему способ сохранить честь и славу Новороссийского полка, приобретенные неусыпными трудами мирного времени, мужество и храбростию в битвах», – признавался он в своем прощальном приказе по полку [48].

Однако надеждам этим не суждено было сбыться. Последствием «Зыбинского дела» были постоянные проверки, проводимые генералом Загряжским, внимательно следившим за обстановкой в полку. В ходе одного из осмотров он нашел значительный недочет по казенным суммам. Полковник Д.Н.Беклемешев, назначенный на место Зыбина, был отстранен от командования полком, предан суду и по конфирмации разжалован в рядовые. Растраченная сумма была взыскана с его имений [49]. И лишь после этого «неприятности» в полку закончились.

Истории, происшедшие в Новороссийском драгунском полку, выпали из поля зрения исследователей, однако в том, что они были хорошо известны членам тайных обществ, сомневаться не приходится. «Ниточек» более чем достаточно. Командующий 4-м резервным корпусом Н.М.Бороздин приходился родным дядей женам декабристов В.И.Лихарева и И.В.Поджио. Декабрист А.С.Войнилович, квартирмейстер Черниговского пехотного полка, участник восстания, в 1816 – 1817 гг. служил в Новороссийском драгунском полку и был свидетелем «истории Борграфа и Чичерина». Знать ее мог и К.Ф.Рылеев, служивший в Острогожском уезде как раз во время блестящего дивизионного смотра, о котором писал А.В.Никитенко. В Северском конно-егерском полку, в который был определен разжалованный в солдаты майор Гернгросс, полковником служил декабрист П.Х.Граббе, декабрист Федор Вадковский служил в Нежинском полку, куда был переведен Губенко.

Тайное общество в Новороссийском полку распространено не было, очевидно в силу географического положения его квартир – полк был расквартирован в Воронежской губернии, далеко от основных центров деятельности декабристов. Однако через Воронежскую губернию пролегали дороги, связывающие юг и север, одно тайное общество с другим. В случае начала революции и движения восставших войск с севера на юг или с юга на север, декабристы, возможно, попытались бы использовать известные им настроения, царившие в 1-й драгунской дивизии.

Секретный надзор, установленный за офицерами, не принес, да и не мог принести никаких результатов. Он не помог обнаружить тайное общество в полках 1-й и 2-й армий и предотвратить вооруженные выступления в Петербурге и под Киевом. Дело в том, что способ действий тайного общества был принципиально иным, нежели он виделся правительству. Армейское «брожение», недовольство начальством, было не плодом его деятельности, а лишь «нивой» для нее.

«Цель Общества состоит в том, чтобы ограничить самодержавие в России, а чтобы приобресть для этого средства – признавалось необходимым действовать на войска и приготовить их на всякий случай», – вспоминал И.Д.Якушкин [50]. Отвечая на вопрос следствия о средствах к совершению одного из планов цареубийства, М.П.Бестужев-Рюмин показывал: «Предполагали мы употребить разжалованных офицеров находящихся в дивизии» [51].

«Семена» же, из которых должна была вырасти русская революция, были надежно спрятаны за блестящими служебными формулярами лидеров заговора Павла Пестеля и Сергея Трубецкого, ни в каких «списках подозрительных» никогда не числившихся. Сергей Муравьев-Апостол в такие списки входил, но только формально, как офицер «бывшего состава лейб-гвардии Семеновского полка», реально же у него была безупречная репутация в армии, к нему благоволило начальство.

Нарушения армейской дисциплины рассматривались правительством, как следствие либерального отношения к подчиненным, которое, в свою очередь, являлось проявлением «революционного духа». В реальности все было сложнее. Например, отмена телесных наказаний в том или ином воинском подразделении вовсе не была следствием «революционности» начальника этого подразделения. Так, либерал и противник муштры генерал Сабанеев вовсе не собирался поощрять в своем корпусе революционную пропаганду, которую вел среди нижних чинов майор 16-й пехотной дивизии В.Ф.Раевский с одобрения дивизионного командира М.Ф.Орлова. И вообще «солдатский защитник Сабанеев терпеть не мог солдатского защитника Орлова» [52].

Верно и обратное. Мечты о лаврах первого русского революционера не мешали полковнику Пестелю советоваться по поводу строевой подготовки войск с командиром 17-й пехотной дивизии генерал-лейтенантом С.Ф.Желтухиным, одним из самых яростных муштровиков, изобретателем так называемого «желтухинского» шага, используемого при обучении рекрут. Эти мечты не мешали ему и применять в полку телесные наказания, искореняемые, кстати, его ближайшим другом и товарищем по заговору, генерал-майором С.Г.Волконским.

«Не мне их судить», – будто бы произнес Александр I, получив информацию об антиправительственном заговоре. Но заговор не нашли не потому что не искали, или не хотели найти, а потому что искали «не там».

Источники и литература

1. Восстание декабристов. Документы и материалы (Далее – ВД). – М.;Л., 1927. – Т. 4. – С. 105.
2. Цит по: Шильдер Н.К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. – СПб., 1898. – Т. 4. – С. 16 – 17.
3. Цит по: Заболоцкий-Десятовский А.П. Граф Киселев и его время. – СПб., 1882. – Т. 1. – С. 86.
4. Там же.
5. Цит по: Шильдер Н.К. Император Николай I. Его жизнь и царствование. В 2 кн. – М., 1996. – Кн. 1. – С. 100.
6. Столетие военного министерства. Главный штаб. Т. IV. Часть I. Кн. II. Отд. III. Вып. I. – СПб., 1903. – С. 224 – 225.
7. Там же. – С. 334.
8. Цит по: Шильдер Н.К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. В 4 т. – СПб., 1898. – Т. 4. – С. 16.
9. Цит по: Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселев и его время. – СПб., 1882. – Т.1. – С. 83.
10. Русское историческое общество. – СПб., 1891. – Т. 78. – С. 224.
11. Столетие военного министерства. Главный штаб. Т. IV. Часть I. Кн. II. Отд. III. Вып. I. – СПб., 1903. – С. 340 – 344.
12. Цит по: Кожевников А.А. Русская армия после войн 1812 – 1814 гг. // Отечественная война и русское общество. – СПб., 1912. – Т. VII. – С. 238.
13. Цит по: Морозов Н. Воспитание генерала и офицера как основа побед и поражений. // Офицерский корпус Русской Армии. Опыт самопознания. – М., 2000. – С. 93 – 94.
14. Потто В.А. История Новороссийского драгунского полка. – СПб., 1866. – С. 63.
15. Басаргин Н.В. Воспоминания, рассказы, статьи. – Иркутск, 1988. – С. 63 – 64.
16. Нечкина М.В. Движение декабристов. – М., 1955. – Т. 2. – С. 19.
17. Ланда С.С. Дух революционных преобразований. – М., 1975. – С. 235 –239.
18. Лапин В.В. Семеновская история. – Л., 1991. – С. 222.
19. См., напр.: Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 1. – Оп. 1. – Т. 2а. – Д. 3474; Ф. 36. – Оп. 3/847. – Св. 4. – Д.12; Св. 7. – Д. 13.
20. РГВИА. – Ф. 36. – Оп. 3/847. – Св. 7. – Д. 14. – Л. 1.
21. Нечкина М.В. – Указ. соч. – Т. 2. – С. 19.
22. См. напр. РГВИА. – Ф. 14414. – Оп. 1. – Д. 186. – Л. 10 – 14, 19 – 26.
23. Потто В.А. Указ. соч. – С. 62.
24. Там же. – С. 68 – 73, 408.
25. Там же. – С. 63 – 68.
26. Писатели-декабристы в воспоминаниях современников. – В 2-х т. – Т. 1. – М., 1980. – С. 40 – 41.
27. Потто В.А. Указ. соч. – С. 65 – 67, 73 – 74.
28. Там же. – С. 76.
29. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 366. – Л. 10 – 11.
30. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 2 об.
31. Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ) – СПб., 1830. – Т. V. – С. 449.
32. ПСЗ. – Т. XVI. – С. 973 – 974.
33. ВД. – Т. 11. – М., 1954. – С. 117 – 118.
34. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 2 об.
35. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 502. – Л. 3 об.
36. Там же.
37. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 3.
38. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 502. – Л. 3 об. – 4.
39. Там же. – Л. 34 об.
40. Там же. – Л. 4.
41. Там же. – Л. 82 – 83.
42. РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 7 – 7об.
43. Там же. – Д. 502. – Л. 17 об.
44. Там же. – Л. 16.
45. Текст конфирмации: РГВИА. – Ф. 16231. – Оп. 1. – Д. 454. – Л. 22 – 23.
46. Там же. – Л. 11, 13.
47. см.: Щеголев П.Б. Пушкин и мужики. – М., 1928. – С.111.
48. Потто В.А. Указ. соч. – С. 79.
49. Там же. – С. 80.
50. Якушкин И.Д. Записки, статьи, письма. – М., 1951. – С. 44.
51. ВД. – Т. 9. – М., 1950. – С. 90.
52. Давыдов М.А. «Оппозиция Его Величества». Дворянство и реформы в начале XIX века. – М., 1994. – С. 16.

Anastasija Gotovtseva

TO THE QUESTION OF THE SPIRIT IN RUSSIAN ARMY BEFORE THE DECEMBRISTS' RISING. FROM THE HISTORY OF NOVOROSIJSKIJ DRAGOON REGIMENT

The article focuses on the spirit in Russian army at the beginning of the XIXth century. On the example of the events in Novorosijskij dragoon regiment on the eve of the Decembricts' rising the author shows misconducts in army. Government took it as a result of liberal treatment and the display of "revolutionary spirit".

Key words: army, Novorosijskij dragoon regiment, officers, Decembrists.

Надійшла до редакції 12.03.2008 р.

УДК 94(47)“18”

Оксана Киянская

ДВИЖЕНИЕ ДЕКАБРИСТОВ КАК ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В статье рассматривается господствующая в историографии классическая схема оценки движения декабристов. Автор приходит к выводу, что история общественного движения Александровской эпохи нуждается в очень серьезном пересмотре.

Ключевые слова: историографическая проблема, Александр I, движение декабристов, тайные общества.

Движение декабристов – особая тема в истории общественного движения в России начала XIX века. Оценки этого явления исторической наукой – прямо противоположные. Советские историки вслед за Лениным видели в декабристах «первый этап освободительного движения», который, естественно, оценивался безусловно положительно. В современной же науке господствуют другие представления: декабристы предприняли попытку разрушить великую империю – и, естественно, за это должны быть историей осуждены.

Однако при всей полярности оценок движения декабристов историография этого движения до сих пор строится по одной и той же уже ставшей классической схеме. С детства, со школьных лет каждый помнил схему: Союз спасения – Союз благоденствия – Северное и Южное общества – восстания в Петербурге и на юге – казнь и Сибирь. Декабристы, истинные патриоты, глубоко сочувствовавшие простому народу, создали тайные общества. Программы же этих обществ из года в год становились все более прогрессивными и радикальными: от договора с царем до цареубийства, от конституционной монархии до республики. И схему эту никто до сих пор не ставил под сомнение.

Однако схема эта – не более чем гипотеза. Гипотеза, которая, кроме всего прочего, не выдерживает проверку фактами. И задача данного исследования – показать, как эта схема сложилась, каким образом была впервые явлена миру и почему впоследствии стала базовой для отечественной историографии.

Когда 14 декабря 1825 г. молодой император Николай I подавил восстание на Сенатской площади, он, конечно же, еще ничего не знал ни о Союзе спасения, ни о Союзе благоденствия, ни тем более о Южном и Северном обществах. Начавшемуся сразу после восстания следствию предстояло выяснить, откуда взялся и как развивался «страшнейший из заговоров».

Правда, в первые дни допросов император добился немногого. Арестованные заговорщики – участники восстания на Сенатской площади – согласно показывали, что ими руководило желание защитить законные права на престол цесаревича Константина Павловича. Так, Д.А.Щепин-Ростовский сообщил, что причина восстания – готовность офицеров лейб-гвардии Московского полка «пролить последнюю каплю крови за императора Константина» [1]. «Я принял намерение после кончины государя Александра Павловича… что я сам собою, присягнув раз, присягать более никому не хотел без личного повеления моего императора», – показывал князь Е.П.Оболенский, руководивший на площади восставшими войсками. И добавлял, что эту мысль разделяли его «знакомые», вышедшие вместе с ним на Сенатскую площадь [2]. М.А.Бестужев утверждал, что он действовал во имя «удержания на престоле великого князя Константина Павловича, которому он присягал» [3]. Его брат А.А.Бестужев поведал, что 14 декабря собирался «испросить у его высочества личного и словесного отречения» [4].

Первым, кто дал показания о стоявшем за мятежниками тайном обществе, был К.Ф.Рылеев. Арестованный в ночь с 14 на 15 декабря и сразу же допрошенный, он утверждал, что тайное общество в столице «точно существует». Тогда же следствие узнало и о существовании общества на юге: «Я долгом совести и честного гражданина почитаю объявить, что около Киева в полках существует общество. Надо взять меры, дабы там не вспыхнуло возмущения» [5]. Ничего более конкретного на эту тему следствие от Рылеева не добилось. В следующем, данном через несколько дней, показании он добавит: «На счет южного общества подробностей, более того что показал, не знаю; но полагаю, что оное из сильнейших в России» [6].

Это показание позволило следователям сформулировать названия тайных организаций: общество на юге, «около Киева», превратилось в Южное общество, петербургская, «северная» организация вскоре стала Северным обществом. Названия эти закрепились в вопросах следствия и ответах подследственных, потом перешли в историографическую традицию. Но сведения, полученные от К.Рылеева, никоим

© Киянская О.И., 2008

образом не устраивали власть, желавшую получить подробные показания о возникновении, развитии и целях этих обществ.

Первая концепция развития тайных обществ и первая внятная попытка объяснить связь между этими обществами и восстанием 14 декабря принадлежала перу знаменитого декабриста, несостоявшегося диктатора восстания князя С.П.Трубецкого. Концепция эта состояла в следующем: тайные общества изначально возникли для того, чтобы помочь правительству. «Цель была – подвизаться на пользу общую всеми силами, и для того принимаемыя правительством меры или даже и частными людьми полезные предприятия поддерживать похвально», «способствование правительству к приведению в исполнение всех мер, принимаемых для блага государства», – писал он [7]. При этом князь сообщил и некоторые подробности деятельности тайных организаций. В частности, о том, как образовавшееся в 1816 г. тайное общество спустя два года было реформировано и названо Союзом благоденствия.

Однако следователи не поняли, каким образом члены столь благонамеренной организации могли устроить военный мятеж в столице? С.Трубецкому пришлось дополнять и уточнять свои показания: «во всяком подобном обществе, хотя бы оно первоначально было составлено из самых честнейших людей, непременно найдутся люди… порочные и худой нравственности», которые испортят прекрасные замыслы. И в данном случае такие люди нашлись, вернее, нашелся один человек – Руководитель Южного общества П.И.Пестель.

По словам С.Трубецкого, П.Пестелю было все равно, какой будет Россия в будущем – монархией или республикой. Пестель был злым и жестоким человеком, который стремился лишь к диктаторской власти и ради этой власти был готов на все. В том числе и на цареубийство: «Он обрекал смерти всю высочайшую фамилию… Он надеялся, что государь император не в продолжительном времени будет делать смотр армии, в то же время надеялся на поляков в Варшаве, и хотелось ему уговорить тож исполнить и здесь» [8].

Собственно, цель существования Северного общества, по словам С.Трубецкого, состояла в том, чтобы сорвать коварные замыслы П.Пестеля. Восстание на Сенатской площади было обусловлено теми же причинами: если бы его не было, то Пестель бы непременно привел в исполнение свое цареубийственное намерение. Трубецкой резюмировал: «Я имел все право ужаснуться сего человека, и если скажут, что я должен был тотчас о таком человеке дать знать правительству, то я отвечаю, что мог ли я вздумать, что кто б либо сему поверил; изобличить его я не мог, он говорил со мною глаз на глаз. Мне казалось достаточною та уверенность, что он без содействия здешняго общества ничего предпринять не может, а здесь я уверен был, что всегда могу все остановить — уверенность, которая меня теперь погубила» [9].

Естественно, С.Трубецкой в своих показаниях был неискренен. Сваливая вину на П.Пестеля, делая его главным виновником произошедшего, диктатор пытался спасти себя, скрыть от следствия свои собственные революционные приготовления. Князь желал также отвести подозрения от своего близкого друга, помогавшего ему готовить военную революцию – от С.И.Муравьева-Апостола.

Естественно также, что эта концепция не устроила следствие. Трубецкому не поверили. Но к личности Пестеля, который был арестован на юге за день до северного восстания и привезен в Петербург 3 января 1826 г.

Следственным действиям в отношении руководителя Южного общества предшествовала его беседа с императором с глазу на глаз. Император оставил об этой встрече короткую мемуарную запись: «Пестель был злодей во всей силе слова, без малейшей тени раскаяния, с зверским выражением и самой дерзкой смелости в запирательстве; я полагаю, что редко найдется подобный изверг» [10]. Иными сведениями об этой встрече историки не располагают.

Но очевидно, что между императором и «извергом» было достигнуто некое соглашение, о смысле которого можно судить по последующим показаниям П.Пестеля. Уже 4 января Пестель предлагает следствию контуры схемы развития тайных организаций – той самой схемы, которой историки пользуются до сих пор.

Согласно П.Пестелю, тайное общество возникло в 1816 г.; потом, «в 1817 и 1818 году, во время пребывания двора в Москве, общество сие приняло новое устройство»; а «в 1820 или 21 году оное общество по несогласию членов разошлось». Однако сам Пестель и его сторонники с роспуском не согласились: «Я был тогда в Тульчине, и, получа сие известие со многими членами, положили, что московское общество имело, конечно, право переобразования, но не уничтожения общества, и потому решились оное продолжать в том же значении. Тогда же общество Южное взяло свое начало и сошлось сей час с петербургским» [11].

Показания П.Пестеля содержат сведения о внутреннем устройстве Южного общества, о его руководящих структурах: «Южная управа была предводима г. Юшневским и мною, а третьего избрали мы Никиту Муравьева, члена общества Северного, дабы с оным быть в прямом сообщении. Северной же

думы члены были Никита Муравьев, Лунин, Н.Тургенев, а в скоре вместо онаго к[нязь] Оболенский, а вместо Лунина к[нязь] Трубецкой… Мой округ был в Тульчине, коему принадлежали… чиновники главнаго штаба. Другой же округ в сообщении с оным был в Василькове, под распоряжением Сергея Муравьева и Бестужева-Рюмина» [12].

Кроме того, П.Пестель рассказывает о других тайных обществах, существовавших в России. В частности, о Польском патриотическом обществе [13] и Обществе соединенных славян [14]. Он заявил и о том, что, возможно, тайное общество существует и на Кавказе, в корпусе генерала А.П.Ермолова: «С корпусом генерала Ермолова не было у нас никакого сношения прямаго; но слышал я, что у них есть общество… Все сии подробности извлек к[нязь] Волконский от Якубовича, который, несколько выпив, был с ним откровенен» [15].

Южный лидер отвергает версию С.Трубецкого о том, что участниками заговора двигали личные мотивы – и прежде всего мотив противостояния его собственным честолюбивым планам: «Первоначальное намерение общества было освобождение крестьян, способ достижения сего – убедить дворянство сему содействовать, и от всего сословия нижайше об оном просить императора». Поздние общества хотели «введения в государство конституции» [16]. Достичь же этого предполагалось с помощью военной силы.

Как «способ действий» участников тайных обществ G/Пестель признает и цареубийство. Он подробно рассказывает о «московском заговоре» 1817 г.: «В 1817 году, когда царствующия фамилия была в Москве, часть общества, находящаяся в сей столице под управлением Александра Муравьева, решилась покуситься на жизнь государя. Жребий должен был назначить убийцу из сочленов, и оный пал на Якушкина. В то время дали знать членам в Петербурге, дабы получить их согласие, главнейшее от меня и Трубецкого. Мы решительно намерение сие отвергли, и дабы исполнение удержать, то Трубецкой поехал в Москву, где нашел их уже отставшими от сего замысла» [17].

Естественно, что руководитель Южного общества, как и С.Трубецкой, не говорил следователям всей правды. П.Пестелю удалось на следствии скрыть собственную – вполне реальную – работу по подготовке в России военного переворота и свести всю деятельность заговорщиков к пустым разговорам о необходимости преобразований. Император же получил схему развития «злоумышленных тайных обществ», которая в ходе следствия корректировалась в мелких деталях, но в целом осталась неизменной. Нетрудно предположить, что именно в этом и заключалось соглашение, заключенное Пестелем и Николаем I 3 января 1826 г.

Следует заметить, что любые попытки подследственных отступить от этой схемы, сказать что-то свое пресекались достаточно жестко. Так, к примеру, М.П.Бестужев-Рюмин пытался рассказать императору «все о положении вещей, об организации выступления, о разных мнениях общества, о средствах, которые оно имело в руках… о Польше, Малороссии, Курляндии, Финляндии» [18]. Почти три месяца – половину февраля, март и апрель 1826 г. – заговорщик содержался в тюрьме в ручных цепях. Видимо, «многознание» Бестужева-Рюмина и желание поделиться этими знаниями с другими сыграло не последнюю роль и при вынесении ему смертного приговора.

Схема, предложенная Пестелем, нашла свое наиболее полное выражение в итоговом документе следствия – «Донесении следственной комиссии» [19], написанном правительственным пропагандистом Д.Н.Блудовым по итогам следствия. «Донесение» много раз подвергалось критике советскими историками. С.Гессен называл его «тенденциозным и лживым до последнего знака препинания» документом [20]. В декабристоведении этот тезис активно поддерживался и развивался. Так, например, В.А.Федоров усматривал «лживость» «Донесения» в том, что его составитель «замолчал либо грубо извратил» «благородные цели декабристов» [21]. Однако нельзя не заметить: с точки зрения фактологической «Донесение» строго следует следственным делам членов тайных обществ.

Для Блудова этот документ, предназначенный для публикации в открытой печати – отнюдь не первый опыт публицистического оформления императорской идеологии. В ночь с 14 на 15 декабря именно Блудову (по рекомендации Н.М.Карамзина) император поручил написать первое правительственное сообщение на Сенатской площади. Изучая это сообщение, исследовательница А.Г.Готовцева пришла к выводу: уже в нем интуитивно нащупана некая пропагандистская схема, которая потом станет краеугольным камнем официальной концепции развития тайных обществ. Схема эта, названная исследовательницей «схемой Блудова», состояла в следующем: «откровенно врать было невозможно, но и говорить всю правду тоже не следовало. Информацию нужно было давать, но преподносить ее следовало только в официальной трактовке, никаких иных толкований не допускающей. Истинные масштабы заговора, как и политические лозунги заговорщиков, следовало, по возможности, скрывать. Нужно было также проводить постоянную градацию участников, не забывая при этом выделять группу «заблудших», которым обязательно следовало декларировать «прощение». И, конечно же, венцом этой схемы становился постулат о «преданности» русских людей «законной монархии». При

этом незыблемым было и право Николая I на занятие престола» [22]. Впоследствии Блудов – по заданию царя – написал еще ряд публицистических текстов, где эту свою схему успешно развивал.

В «Донесении» же схема Блудова причудливо переплелась со схемой Пестеля. Во-первых, «Донесение» утвердило хронологическую канву движения. Схема развития декабризма Союз спасения – Союз благоденствия – Северное и Южное общества – восстания в Петербурге и на юге была полностью принята исторической наукой. Во-вторых, вслед за Пестелем и Блудовым и современники, и историки повторяли и повторяют тезис о том, что движение декабристов было практически полностью идеологическим. О конституционных проектах в основном тексте не говорится, но в примечаниях утверждается: «Один проект Конституции написан Никитою Муравьевым. Он предполагал монархию, но оставляя императорскую власть весьма ограниченную… Другая конституция, с именем «Русской Правды» и совершенно в духе республиканском, есть сочинение Пестеля» [23].

Окончательно формируя концепцию возникновения и развития тайных обществ, «Донесение следственной комиссии», конечно, несколько лукавило: ни из республиканских убеждений Пестеля, ни из конституционно-монархических воззрений Никиты Муравьева восстание на Сенатской площади напрямую не вытекало. М.С.Лунин иронически писал: «Достаточно, кажется, заметить, что заговор не длится десять лет сряду; что заговорщики не занимаются сочинением книг, дабы действовать словом и торжествовать убеждением… История народов всех времен не представляет сему примера» [24]. Но этого лукавства советские историки не поняли: большинство из них сводило «революционную тактику» декабристов именно к идеологии.

Еще один тезис «Донесения», практически без изменений воспринятый советской исторической наукой, – тезис о цареубийстве как составной части этой самой декабристской «тактики». Описывая в подробностях все, даже случайные разговоры на эту тему, большинство из которых были почерпнуты именно из показаний Пестеля, автор «Донесения» старался представить членов общества «злодеями» и оправдать в глазах общественности тяжелые приговоры, в том числе и смертную казнь. И дать возможность царю отделить, наконец, «вожаков» и «зачинщиков» от «заблудших» и «непричастных».

Историки же, декабристам, конечно же, сочувствовавшие, рассуждали о цареубийственных проектах как о показателе «революционной зрелости» заговорщиков. Схема Пестеля-Блудова в итоге вошла не только в историографию, но даже и в школьные учебники по истории.

На современном этапе развития исторической науки назрела необходимость по-новому, не замыкаясь в схеме Блудова-Пестеля, осмыслить феномен декабризма. Выскажу здесь лишь некоторые свои соображения.

Естественно, движение декабристов – составная часть общественного движения в России начала XIX в. Идеология тайных обществ декабристов не представляла собой ничего уникального. Александровская эпоха – это время повального увлечения идеями конституционализма. Причем первенство в постановке перед русским обществом вопроса о конституции принадлежит отнюдь не декабристам, а императору Александру I, даровавшему в 1815 г. конституцию Польше и планировавшего дать конституцию России. Конституции – более или менее радикальные – писали не только П.Пестель и Н.М.Муравьев, не только они требовали отменить крепостное право. О необходимости конституции и отмены рабства писали и говорили такие знаменитые сановники, как Н.Н.Новосильцев (который в 1818 г. по поручению Александра I разрабатывал «Уставную грамоту Российской империи», а три года спустя вместе с М.С.Воронцовым и А.С.Меншиковым разработал проект отмены крепостного права), А.А.Аракчеев (который в 1818 г. составил проект крестьянской реформы, предусматривавший постепенную отмену крепостного права), П.Д.Киселев, Н.Г.Репнин и многие другие.

С точки зрения организационных форм деятельности декабристские союзы тоже были вполне традиционны. Согласно сведениям, приведенным в книге В.М.Боковой «Эпоха тайных обществ», в России 1-й трети XIX в. существовало 160 общественных объединений [25]. Причем Россия не была в данном случае исключением: мода на тайные общества захватила всю Европу. Подобные организации создавались с различными целями, но наиболее распространенными были организации с целями политическими. Российские участники таких обществ занимались, в основном, разговорами о необходимости перемен, обсуждали либеральные идеи царя, писали проекты всякого рода конституций.

Тайные общества, в которых состояли те исторические деятели, которых мы сегодня называем декабристами, не были исключением. Они не представляли собой ничего уникального. Деятельность их также сводилась к более или менее либеральным разговорам о необходимости реформ. Но, несмотря на радикализм этих разговоров, никакой реальной опасности для власти не представляли и практически не были связаны с последующими вооруженными выступлениями.

Ведь далеко не все участники Союза спасения, Союза благоденствия, Северного и Южного обществ участвовали в вооруженных восстаниях 1825 – 1826 гг. И далеко не все участники этих восстаний состояли в обществах. Очевидно, что, причисляя то или иное общество к декабристским, мы

опираемся, прежде всего, на силу традиции. Традиции, заложенной на следствии П.И.Пестелем. Пестель состоял в этих четырех тайных обществах, был прекрасно осведомлен об их деятельности и именно об этой деятельности поведал следствию. Если бы он состоял, например, в Ордене русских рыцарей, то очевидно, что история декабризма традиционно отсчитывалась бы именно с этой организации.

Однако в России начала XIX в. общественная жизнь строилась отнюдь не вокруг общественных объединений. Она строилась вокруг армии: большая часть молодых дворян были офицерами, армия была единственным для дворянина способом сделать быструю карьеру. Офицеры, тем более те, кто прошел Отечественную войну и заграничные походы, были наиболее социально активным слоем населения. Поэтому не случайно вся конкретная работа по организации русской революции шла не в тайных обществах, а именно в армии. Документы свидетельствуют: армейский заговор начала века был большой и разветвленный, и у заговорщиков были в целом неплохие шансы взять власть в России [26].

Причем в этом заговоре участвовали как декабристы (П.Пестель, С.П. Трубецкой, А.П.Юшневский, С.Г.Волконский), так и люди, в тайных обществах не состоявшие. Заговор этот был сконцентрирован вокруг влиятельных армейских генералов, командовавших значительными войсковыми соединениями. Среди таких лиц следует назвать главнокомандующего 2-й армией генерала П.Х.Витгенштейна, его начальника штаба генерала П.Д.Киселева и командира 4-го пехотного корпуса генерала А.Г.Щербатова. И именно следствием деятельности этого заговора стали две неудачные попытки произвести революцию в России.

Схема же, предложенная Пестелем и дополненная Блудовым, оказалось удобной. Удобной прежде всего для императора Николая I, которому вовсе не нужно было показывать всему миру, что российская армия коррумпирована, плохо управляема, заражена революционным духом. И что о заговоре знали и заговорщикам сочувствовали высшие армейские начальники. Гораздо удобнее было представить декабристов как юнцов, начитавшихся западных либеральных книг и не имеющих поддержки в армии.

Можно понять и Пестеля. Полковник, скорее всего, предвидел: если следствие начнет распутывать армейский заговор, выяснять, кто и как на самом деле готовил русскую революцию, то круг привлеченных к следствию и – в итоге – осужденных окажется гораздо большим. Вырастет и число тяжелых приговоров: все же, согласно его собственным замечаниям на следствии, «подлинно большая разница между понятием о необходимости поступка и решимостью оный совершить», «от намерения до исполнения весьма далеко», «слово и дело не одно и то же» [27].

Из всего, сказанного выше, можно сделать следующий вывод: история общественного движения Александровской эпохи нуждается в очень серьезном пересмотре. Причем пересмотре не с точки зрения оценки тех или иных действий тех или иных исторических персонажей, а с точки зрения сбора и осмысления новых фактов. При этом нужно учитывать, что та картина деятельности декабристских тайных обществ, которая известна с 1826 г. и к которой мы привыкли, это не более, чем гипотеза, причем одна из наименее вероятных, наименее подтвержденных источниками.

Источники и литература

1. Восстание декабристов. Документы и материалы (Далее – ВД).– М.; Л., 1925. – Т. 1. – С. 393.
2. Там же. – С. 223.
3. Там же. – С. 479.
4. Там же. – С. 427.
5. Там же. – С. 151.
6. Там же. – С. 155.
7. Там же. – С. 23, 21.
8. Там же. – С. 26.
9. Там же. – С. 27.
10. Междуцарствие 1825 года и восстание декабристов в мемуарах и переписке членов царской семьи. – М.;Л., 1926. – С. 33.
11. ВД. – М.; Л., 1927. – Т. 4. – С. 79.
12. Там же. – С. 80.
13. «С польским обществом, коего Директория была в Дрездене, в сношении были мы чрез Бестужева-Рюмина и Сергея Муравьева… В 1825 году я сам был в сношении с князем Яблоновским и Гродецким, коих видил в Киеве» (ВД. Т.4. С.79).
14. «Сказывал мне Бестужев-Рюмин, что он слышал о существовании тайного общества под названием Соединенные Славяне» (ВД. Т.4. С.82).
15. ВД. – Т. 4. С.81.
16. Там же. – С. 79, 81.
17. Там же. – С. 81 – 82.
18. ВД. – М.; Л., 1950. – Т. IX. – С. 42 – 43.
19. Его императорскому величеству высочайше учрежденной Комиссии для изыскания о злоумышленных обществах всеподданнейший доклад // ВД. – Т. 17. – М., 1980.
20. Гессен С. Декабристы перед судом истории. – Л.; М., 1926. – С. 12, 15.
21. Федоров В.А. Предисловие // ВД. – Т.17. – С. 8.

22. Готовцева А.Г. Официальная пресса о декабристах: этапы формирования правительственной версии // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2006. – Вип. 33. – С. 77.
23. ВД. – Т. 17. – С. 35.
24. Лунин М.С. Письма из Сибири. – М., 1988. – С. 74.
25. Бокова В.М. Эпоха тайных обществ. – М., 2003. – С. 624 – 628.
26. См. об этом: Киянская О.И. Южное общество декабристов. – М. 2005.
27. ВД. – Т. 4. – С. 103, 112.

Oksana Kijanskaja

DECEMBRISTS' MOVEMENT AS A HISTORIOGRAPHICAL PROBLEM

This article deals with the typical for historiography classical plan in appreciation of Decembrists' movement. Author pays attention to the fact that the history of the social movement during the epoch of Aleksander needs reconsideration.

Key words: historiographical problem, Aleksander I, Decembrists' movement, Privy associations.

Надійшла до редакції 1.03.2008 р.

УДК 94(47)

Юрій Ткач

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

У статті аналізується перший етап створення військових поселень в Київській та Подільській губерніях на базі конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830-1831 рр. Дається опис процесу передачі конфіскованих маєтків з цивільного до військового відомства, аналізуються перепони на цьому шляху та узагальнені статистичні дані, що стосуються господарства переданих маєтків станом на 1836 рік.

Ключові слова: Вітт, Фохт, Київська губернія, Подільська губернія, військові поселення, маєтки, конфіскація.

В історії кожної країни завжди знайдеться період, який в майбутньому історики оцінюватимуть не тільки неоднозначно, а навіть діаметрально протилежно. Період 19 століття в історії Росії – це один з таких періодів, протягом якого було проведено низку заходів, що певним чином – одні більше, а інші в меншій мірі – вплинули і на ситуацію всередині країни і на її позиції в світі. До таких можна віднести не лише буржуазні реформи другої половини 19 століття, але і реформи першої половини століття, серед яких найбільш неоднозначними є реформи армії, а саме формування військових поселень.

Благородна мета реформування армії задля посилення її боєздатності обернулася не лише майбутніми словесними війнами істориків, що сперечались про природу реформ та методи їх реалізації, але і справжніми якщо не війнами, то повстаннями поселян, що протестували проти створення поселень чи проти порядків, заведених в них.

Вперше про реформування комплектування та утримання армії заговорили на серйозному рівні в 1810-1812 роках, коли в Могилівській губернії була зроблена спроба оселити запасний батальйон Єлецького піхотного полку, але війна перешкодила експерименту [1].

Після війни економіка Росії була в дуже важкому становищі: райони бойових дій розорені, скоротилася торгівля, фінансова система знаходилась в стані глибокої кризи. На армію припадало близько 50% бюджетних витрат. Зовнішньополітична обстановка вимагала збільшення армії шляхом створення навченого резерву. Рекрутські набори викликали невдоволення з боку селян, а також поміщиків, які втрачали зайві робочі руки. Прагнення вирішити хоча б частину проблем змусило повернутися до системи військових поселень [2].

Питання вирішувалося у вузькому колі, близько 1816, крім імператора туди входили тільки Аракчеєв, А.П. Єрмолов, генерал-майор І.О. Вітт і чиновники канцелярії Військового департаменту Державної ради І.Ф. Самбурський та О.І. Персидський. Олександр, очевидно, замишляв оселити всю

© Ткач Ю.В., 2008

армію. Про подібні наміри свідчить один зі збережених листів Аракчеєву. 14 січня 1822 року Олександр I писав: "Пришли мені загальну карту передбачуваного поселення всієї армії". Після довгих обговорень вирішили оселити піхоту біля Новгорода, а кавалерію на Україні [3]. Під тиском Аракчеєва приймається рішення про створення замкнутої одиниці у вигляді округу поселення окремого піхотного або кавалерійського полку.

Нова система, за задумом, повинна була скоротити витрати на утримання армії, ліквідувати рекрутські набори в мирний час і розширити соціальну базу самодержавства за рахунок військово-землеробського стану.

До 1825 військові поселення були створені в Петербурзькій, Новгородській (по р. Волхов і біля м. Стара Русса), Могилівській, Херсонській та Катеринославській губерніях.

В середині 1830-х рр. процес створення військових поселень зачепив і Правобережну Україну. Після поразки польського повстання, 1830-1831 рр. царський уряд вирішує створити округи військових поселень в Київській та Подільській губерніях на базі конфіскованих ще в ході повстання маєтків польських повстанців згідно з указом від 6 травня 1831 року [4].

4 квітня 1836 імператор підписав Указ урядуючому Сенату про передачу конфіскованих маєтків польських повстанців у відання Військового Міністерства. Необхідно відмітити, що згадані маєтки одразу після повстання були передані спочатку в управління місцевій казенній палаті, а ще раніше указом 10 травня 1832 року було встановлено, щоб від маєтків передавався певний відсоток в казну на приріст інвалідного капіталу. Цей відсоток мав виплачуватись справно також і після передачі маєтків у відання військового міністерства, про що особливо було наголошено в указі від 4 квітня 1836 року [5].

У згаданому указі сформульовані безпосередні причини передачі маєтків з відання казни до військового відомства. Насамперед було вказано, що значна частина з цих маєтків в Київській і Подільській губерніях постійно були зайняті військами і військовим приміщеннями. Саме тому згадані маєтки доручались нагляду головного військового начальства задля досягнення можливої зручності і простоти в їх управлінні. Вирок щодо їхньої подальшої долі був достатньо оригінальним: „Всі конфісковані маєтки бунтівників в Київській і Подільській губерніях в числі 80543 душ зі всім майном і всіма справами і борговими зобов'язаннями передати нині ж до особливого повеління Його Імператорської Величності у володіння Військового Міністерства. З цього числа не вилучаються і ті з цих маєтків, які перебувають у нероздільному і довічному володінні, без зміни, втім, їх нинішнього положення". Управління всіма зазначеними маєтками було ввірено генералові від кавалерії графові Вітту під безпосереднім начальством Військового міністерства.

Військове міністерство мало турбуватися про уклад тих маєтків і поліпшення приватного добробуту селян, що до них належали, організацію належного господарства і всебічний його розвиток. Разом з тим борги маєтків не списувались, а новому управлінню належало докласти зусиль для підсилення доходів для справної і невідкладної їх сплати. Питання про доцільність такої передачі збиткових маєтків потребує окремого аналізу, зараз ми обмежимось лише констатацією факту, що міністрові фінансів було велено наказати Київській і Подільській казенним палатам передати всі зазначені маєтки у ведення генерала від кавалерії графа Вітта з повними і точними списками про все майно, що знаходиться в них, і зі всіма справами і відомостями, що до маєтків цих відносяться. Разом з тим ліквідаційні комісії мали передати у ведення генерала Вітта всі справи, що все ще проводились по згаданих маєтках, і з цією передачею закінчити всі подальші обов'язки по тих маєтках, як щодо комісій, так і казенної палати.

13 квітня 1836 графу Вітте від військового міністра надійшов лист, в якому, на виконання вже згаданого указу імператора, до нього доводилася воля государя про передачу маєтків та про призначення графа управляючим маєтками [6]. Цим же листом графові Вітту було доручено приступити до прийому маєтків і повідомити міністра про розпорядження, яке з цього предмету буде зроблене, сповіщаючи свого часу про успіхи прийому маєтків, з докладними відомостями про стан останніх, а тим часом невідкладно зайнятися створенням докладного „Положення" по предмету управління маєтками.

Для управління конфіскованими маєтками, переданими в військове відомство, потрібно було створити Головну господарську контору в Умані, і Особливі окружні контори в кожній губернії, з тим, щоб перша з них підлягала головуванню особливо призначеному генералу, при 4-х членах і потрібному числі чиновників і писарів для діловодства і звітної частини, а останні – під головуванням штаб-офіцерів при 3-х членах і потрібному числі чиновників і писарів. Необхідних чиновників наказувалося вибрати графу Вітту негайно, щоб не зупинятися в розпорядженнях щодо виконання згаданого указу. Щодо ж самого положення про управління маєтками, то для його створення було передано графу Вітту програму по проекту положення та приписано доставити складене положення військовому міністру для рапорту Його Імператорській Величності.

Згідно з програмою по складанню „Положення" для управління конфіскованими маєтками в Київській і Подільській губерніях, воно мало включати весь хід управління конфіскованими маєтками в

Київській і Подільській губерніях і всю поступовість дій з цього управління як головних так і найближчих місцевих начальств, що входили до складу управління. Положення це повинне було бути розділене на 6 відділень, які охоплювали всебічно всю діяльність управління та принципи передачі та прийому маєтків. В положенні мали бути визначені обов'язки по управлінню маєтками сільського приказу, Окружних контор, Головної господарської контори і головного начальника маєтків та правила звітності про маєтки.

14 квітня 1836 року разом із програмою граф Вітт отримав від Департаменту військових поселень Воєнного міністерства 14 квітня 1836 рапорт разом з копією відомості по конфіскованих маєтках в Київській та Подільській губерніях. З цієї відомості дізнаємося, чиї маєтки були передані у військове відомство, де вони знаходились та дані про кількість душ та річний дохід. Варто відмітити, що відомість складена не повно, по деяких маєтках не подано докладні цифри доходу, кількості душ та сум боргів, тому для точнішої картини по конфіскованих маєтках необхідно залучити інші джерела. Частково необхідну інформацію можна почерпнути зі звітів казенних палат по доходах маєтків за час перебування під управлінням губернської влади.

Згідно з відомостями[7], по Київській губернії було конфісковано маєтків - 32, з кількістю душ в них – 35 122 та річним доходом – 165 984 руб. сріблом та 1 212 руб. асигнаціями, а боргових зобов'язань визнано на 286 092 руб. сріблом, 291 560 руб. асигнаціями, та в іншій валюті – 33 306 злотих.

По Подільській губернії картина виглядала таким чином: конфісковано маєтків - 68, з кількістю душ в них – 46 022 та річним доходом – 244 790 руб. сріблом, 1 983 руб. асигнаціями, а боргових зобов'язань визнано на 849 576 руб. сріблом та 1 674 306 руб. асигнаціями.

Таким чином загальна кількість конфіскованих маєтків сягнула за 100 з кількістю душ в них – 81 144, річним доходом в 410 774 руб. сріблом та 3 195 руб. асигнаціями, тоді як визнано за ними боргів на 1 135 668 руб. сріблом та 1 965 866 руб. асигнаціями, що відповідно в 2,8 та 615 разів більше щорічного сукупного доходу конфіскованих маєтків. Але слід вказати, що більшість з боргів сріблом становили борги приватним особам, тоді як борги асигнаціями становили переважно борги перед державними установами. Крім того великі суми боргів були відкинуті, а при умові їх задоволення вони зросли б майже в половину. Частина пред'явлених боргових претензій на момент передачі конфіскованих маєтків військовому відомству знаходилась в судових розглядах, що, ймовірно, могло збільшити суми боргів ще принаймні на чверть.

Граф Вітт, приступивши до виконання покладеної на нього місії, 29 квітня 1836 надіслав розпорядження начальникові штабу резервного кавалерійського корпусу генерал-майорові Фохту, в якому він ввіряв тому Головну господарську контору, що мала бути створена в Умані [8]. Цим же листом граф наказував, не втрачаючи часу, приступити до прийому маєтків. Для цього належало припинити всі розпорядження колишнього начальства, але у такий спосіб, щоб не було зупинки в прирості доходів по цих маєтках. Фохт також отримав розпорядження приступити до утворення Окружних контор у Меджибожі та Умані. Щоб не зруйнувати і не послабити існуючого управління, Вітт порекомендував залишити тимчасово на своїх посадах всіх економів, що знаходились на той час в маєтках, і всіх інших служителів, не забороняючи звільнити не здібних до виконання своїх обов'язків.

Також було наказано сформувати під головуванням Фохта комітет для створення „Положення" по управлінню маєтками. Маєтки було поділено між 4 „ключами", а останні в свою чергу поділені на ділянки. Наостанці граф Вітт наказав встановити суми видатків на утримання чиновників по управлінню маєтками.

У Київську та Подільську казенні палати граф Вітт направив листа, в якому просив зробити розпорядження про передачу у розміщену в м. Умані Головну контору даних про число душ селищ і всіх господарських закладів, всіх справ, що стосуються маєтків, боргових зобов'язань, ліквідацій і взагалі всіх справ закінчених і незакінчених з поясненням, в яких судових місцях останні розглядаються.

У справах щодо передачі маєтків казенні палати мали відноситися в Подільську в м. Меджибожі чи Київську в м. Умані окружну контору або в Головну контору по управлінню всіма конфіскованими маєтками в Київській та Подільській губерніях.

Незабаром Вітт отримав від Київського віце-губернатора Якова Пєнкіна відомості по конфіскованих маєтках, у тому числі про їхні доходи, про конфісковані капітали, про ліси, які їм належали, про ліквідації по Уманському маєтку, список чиновників відомства Київської казенної палати по управлінню конфіскованими маєтками, які з користю могли бути використані в новому управлінні.

Аналізуючи інформацію, яка міститься в цих документах, можна констатувати, що відомості про доходи від конфіскованих маєтків були надані докладно лише по Уманському маєтку графа Олександра

Потоцького, тоді як стосовно інших маєтків надана тільки зведена інформація про доходи за 1832-35 рр., тобто за період перебування маєтків у віданні цивільної влади. Необхідно ще додатково проаналізувати доходи маєтків, оскільки вже на прикладі маєтку графа Потоцького постає декілька питань, відповісти на які неможливо, використовуючи тільки дані з відомостей, наданих цивільною владою [9].

Разом з тим необхідно звернути увагу на стан лісів, що передавались військовому відомству. Як зазначається в супровідній записці Київського віце-губернатора, більшість лісів, що поступили в казну при передачі лісовому начальству, знайдені в жалюгідному і винищеному стані, крім маєтків Белілівського та Тележинського [10]. Уманські ліси як найважливіші по площі та місцевому положенню складали близько 15480 дес., зокрема під селянськими садами і левадами до 2480 дес. Ліси ці складалися з 29 окремих дач, з яких кожна поділялася на переліски, яких налічувалося до 132. Взагалі всі ліси були змішано-листяного роду. Не більше 1/3 всіх лісів знаходилося в молодому і збереженому вигляді, але зрідка досягає розмірів перших будівельних дерев. Дубові діброви складалися з перестояних дерев, що дивом залишилися після безладних вирубок. Найбільш розореними надійшли ліси в Шепалицькому і Шаульському маєтках. Таким чином будівельна сировинна база майбутніх військових поселень була значно послаблена та потребувала, на нашу думку, підвізної сировини.

1 травня 1836 з Київської казенної палати надійшло повідомлення, в якому, крім іншого, сповіщалось про рішення казенної палати щодо передачі конфіскованих маєтків. Зокрема, повідомлялось, що керівникам конфіскованих маєтків наказано, щоб вони негайно зайнялися підготовкою ввірених маєтків до здачі з повним і точним описом всього майна, не зупиняючись в русі господарської діяльності. Після прибуття ж чиновників від Вітта, не зволікаючи приступити до самої здачі за допомогою місцевих комісарів зі всім майном, готівкою та доходами. По виконанню поставленої задачі донести палаті з представленням докладних описів всього переданого військовому відомству за підписами адміністраторів про здачу та приймальників про прийняття.

Незважаючи на начебто обопільну згоду як цивільних так і військових властей прискорити процес передачі маєтків та уникнути непорозумінь, цього зробити не вдалося. Чиновники на місцях частково через свою необережність, частково через недбальство, а можливо і через свій умисел, не зовсім точно та в строки виконували приписи керівництва, а тому процес передачі маєтків ішов повільніше, ніж хотілося.

Граф Вітт звертав увагу Фохта на необхідність збереження наявного в економіях хліба, оскільки частина колишніх управляючих маєтками спішила продати урожай, на нашу думку, сподіваючись таким чином приховати реальні цифри кількості хліба та, можливо, нагріти на цьому руки. Це підтверджує, наприклад, лист Івана Шабельського Фохту про те, що він дізнався від керуючого всіма конфіскованими маєтками Г.Броніковського, що вони поспішають молотити пшеницю для продажу буцімто ще взимку законтрактованому підряднику. Особливо викликала підозру І. Шабельського поспішність згаданої молотьби – пшениця лежала горами, скирти були розкидані, а ціпи барабанили до нестями [11].

В той же час Київська казенна палата скаржилась Вітту на повільність військових інспекторів-приймальників та на плутанину з кадровими призначеннями Фохта та звільненням колишніх економів щодо передачі маєтків, що йшло всупереч розпорядженням Головного інспектора.

Лише в середині червня 1836 року Фохт відрапортував Вітту про своє розпорядження, направлене керуючим ключами та економам фільварків стосовно переходу останніх під юрисдикцію військового керівництва, а також оголошення селянам, що їм не варто хвилюватись з приводу переходу маєтків і що становище їхнє навіть має бути покращене. Також особливо наголошувалось на тому, що економи та управляючі маєтків мали виконати всі попередні зобов'язання, втім не починаючи жодних нових контрактів, крім, хіба що, продажу хліба військовим частинам.

Ще до початку вересня 1836 року залишалося багато неузгоджених справ між цивільною та військовою владами, особливо це стосувалося призначень керуючих маєтками, де спостерігалась певна плутанина. 7 серпня 1836 Вітт надіслав військовому міністру рапорт, в якому повідомив, що 13 травня 1836 року почалась передача в конфіскованих маєтків в Подільській, а з 08 червня 1836 року – і по Київській губернії. У цьому ж рапорті Вітт висловив припущення про прогнозоване збільшення доходів від маєтків, але зазначив, що потрібно провести багато всіляких робіт, особливо ремонтних, бо за останні роки ніхто цим не займався.

Відтак можна зробити висновок про недбале ставлення цивільної влади до управління маєтками. До того ж в рапортах Фохта неодноразово зазначалося про причини затримки передачі справ по конфіскованих маєтках, що полягали в повільності цивільної влади при передачі документів та також у відсутності необхідних справ за 1835 рік, згідно з якими і мала відбуватись передача.

У вересні-жовтні 1836 року було складено відомості про передачу маєтків Івангородського, Грановського та Меджибозького ключів Подільської губернії загальною кількістю 23646 душ селян, 138325 десятин землі, 7400 волів та 4531 коней [12], а у листопаді 1836 року – про передачу маєтків Уманського, Бабанського та Соколівського округів Київської губернії загальною кількістю 21006 душ, 129066 десятин землі, 6738 волів та 1204 коней [13]. Тобто в середньому по переданих у військове відомство маєтках трьох ключів Подільської губернії на одну ревізьку душу припадало 5,8 десятин землі, один віл на 3 душі та один кінь на 5 душ. По Київській губернії ці цифри були відповідно 6,1 десятин землі на одну душу, один віл на 3 душі та один кінь на 17 душ. Така ситуація, на нашу думку, не могла бути цілком сприятливою для створення військових поселень кінноти на території згаданих губерній через очевидну нестачу робочої худоби та коней.

Під кінець 1836 року майже всі маєтки були передані, але переписка з приводу неузгодженостей продовжувалась. Цивільна влада скаржилась на військову через повільність прийому маєтків, що була викликана занадто ускладненими формами прийому та відмовою приймати деякі маєтки. У той же час військові, як ми пам'ятаємо, скаржились на такі ж повільні дії з боку цивільних та на відсутність необхідних документів, згідно з якими мали бути передані маєтки.

Таким чином, можна зробити висновок, що в основному передача конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830-31 рр. з цивільного у військове відомство відбулась протягом 1836 року. Швидше та спокійніше цей процес проходив у Подільській губернії, а з більшими затримками у Київській губернії.

В столиці були занепокоєні таким станом речей, а тому Сенат 21 січня 1837 року прийняв указ, який наказував невідкладно передати всі конфісковані маєтки у військове відомство. На виконання цього указу Вітт вимагав від Фохта прийняти невідкладно всі маєтки, навіть ті, яких не було у відомостях, але які були конфісковані [14]. Таким чином у 1837 році прийом конфіскованих маєтків продовжився, а в кінці 1837 року згідно з указом імператора поселення військового відомства були перетворені у військове поселення Київської та Подільської губернії.

Джерела та література

1. *Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике Российского самодержавия.– Чернигов, 2006. – С.38-39.*
2. *Шармар О. Військові поселення в Україні (1817-1857рр.): історико-правовий аспект. // Воєнна історія. – 2003. – № 2. – С.92.*
3. *Там само.*
4. *Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике Российского самодержавия.– Чернигов, 2006. – С.76.*
5. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Од. Зб. 2. – Арк.8-9.*
6. *Там само. – Арк.6-7.*
7. *Там само. – Арк.32.*
8. *Там само. – Арк.16-19.*
9. *Там само. – Арк.50-71.*
10. *Там само. – Арк.75.*
11. *Там само. – Арк.87.*
12. *Там само. – Арк.198-207, 211-220, 225.*
13. *Там само. – Арк.264, 274, 300.*
14. *Там само. – Арк.343.*

Tkach Yuriy

RUSSIAN ARMY MILITARY SETTLEMENTS FORMATION ON THE TERRITORY OF KYIV AND PODILSKA PROVINCES

The article is devoted to the first period of military settlements formation on the territory of Kyivska and Podilska provinces on the basis of confiscated possessions of Polish rebellion of 1830-1831 participants. The description of the process of estate handover from civil to military authorities is given, obstacles on this way are analyzed and generalized statistic data of the economy of the transferred estates for a year of 1836 are given.

Key words: Vitt, Fokht, Kyiv province, Podilska province, military settlement, possessions, confiscation. .

Надійшла до редакції 1.04.2008 р.

УДК 94(47):355.486(47)(084.4)“18”

Татьяна Кандаурова

ВОЕННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ КАВАЛЕРИИ В КОНТЕКСТЕ МАТЕРИАЛОВ СТАТИСТИЧЕСКИХ АТЛАСОВ

В статье рассматриваются вопросы развития системы военных поселений кавалерии в 1830 – 1850-ее годы на основе анализа материалов Статистических Атласов. Анализируется информативная представительность данных источников, представляются тенденции развития кавалерийских военных поселений и их динамика, осуществляется компаративный анализ развития региональных поселений.

Ключевые слова: военные поселения кавалерии, тенденции социально-экономического развития, статистические атласы, информационные поля атласов, видеоряд.

В настоящее время история военных поселений в России первой половины XIX в. исследуется комплексно, включая аналитическую разработку массовых статистических источников, отложившихся в фондах различных архивов.[1] Среди множества источников по массовой статистике военного ведомства того периода наиболее интересным как в плане информативном, так и в плане наличия вариационных наборов социально-экономических, историко-географических и визуальных характеристик являются Статистические Атласы по трем региональным военным поселениям кавалерии. Данные источники относятся к группе комплексных материалов, так как отражают различные стороны развития военно-поселенной организации и содержат самую разнообразную информацию. Социально-экономические, географические, графические и другие показатели и характеристики здесь структурированы по нескольким блокам и рубрикам, которые включают разнородные информационные поля. По степени агрегирования статистической и визуальной информации Атласы отличаются определенной многоуровневостью построения, в них включены различные блоки статистической информации, отражающие состояние всех звеньев организационной структуры военных поселений кавалерии в Новороссии, Слободской Украине и в Киевской и Подольской губернии.

Статистические Атласы составлялись ежегодно по каждому региональному кавалерийскому военному поселению на протяжении 1830-1850-х гг. и в обязательном порядке предоставлялись в главное ведомство военно-поселенной организации вместе с рапортами руководства поселений – Департамент военных поселений. Эти статистические материалы входили в группу «непременной» отчетной документации за истекший год. В них предоставлялись статистические и визуальные (карты, планы) материалы, отражавшие в основных параметрах и характеристиках состояние полковых округов поселенных кавалерийских дивизий на 1 января последующего за отчетным года. Атласы по военным поселениям кавалерии являются единственным из массовых статистических источников, отложившихся в ведомстве Департамента военных поселений, который сконцентрировал в себе информацию географического, исторического и экономического характера, что позволяет исследователям представит комплексно масштабность военно-поселенной системы кавалерии и основные параметры ее как новой военно-хозяйственной организации. На страницах Атласов впервые в делопроизводственной практике Департамента были объединены данные графического и картографического (визуального) характера и статистические показатели, что позволило максимально полно или комплексно отразить состояние полковых округов в одном источнике.

Первый блок материалов, представляемых в Атласах, был визуальным, его составляли два видеоряда. Первый включал карты полковых округов, а второй - планы селений, где были расквартированы дивизионные, полковые и волостные штабы региональных поселений. Картографические материалы позволяют исследователям полно представить масштабы развития региональных военных поселений и каждого полкового округа, их основные географические и территориальные характеристики, пространственное положение селений округов, их численность в каждом округе, проследить изменение границ округов поселений во времени. Планы штабных селений с «изъяснениями» в отношении возведенных и проектируемых строений отражают процесс организации пространственной среды отдельных населенных пунктов военных поселений и процесс формирования нового социокультурного ландшафта, развития средств коммуникации, а также складывание хозяйственной инфраструктуры центров полковых округов, мест дислокации дивизионных штабов и

© Кандаурова Т.Н., 2008

центров отдельных волостей. Одновременно планы позволяют увидеть системный характер организации жизненного пространства внутри полковых селений военно-поселенных округов и регулярность планировки и застройки.

В 1830-50-х гг. в военных поселениях кавалерии активизировался процесс строительства новых хозяйственных заведений и зданий армейского назначения. Возводились в окружных селениях магазины для хлеба и малые запасные хлебные магазины, [2] магазины для хранения овса,[3] амбары, «заводы для выжиги извести» [4] и известково-обжигательные печи, кирпичные и черепичные заводы, кирпичные сараи с печами, черепичные сараи с печами, воловые парки, провиантские магазины, кухни с ледниками и пекарни, каменные и деревянные водяные мельницы, конские заводы, манежи, конюшни, кардегардии, экзерцисгаузы, цейхгаузы для хранения амуниции и оружия, артиллерийские сараи, конные лазареты, полковые мастерские и мастерские в селениях «для швальни, плотни и малярни» [5] и дома щорни и сапожни, пороховые погреба, оранжереи, бани, дома при шелковых плантациях, шелковичные сады с домами для плантации, сараи для казенных овец, овчарни, воловни, [6] клуни на общественных токах, полковые деловые дворы, аммуничники, полковые кузницы, караульни, казармы для рот рабочего батальона, сараи с конюшнями для пожарных лошадей и инструментов, дома для почтовых станций, караульни на казенных токах, разбивались шелковичные плантации [7] и сады, возводились также шелковичные сараи и для образцовых пасек в г. Умани, с. Маньковке и с. Лысогорке (Киевско-Подольское военное поселение) «темник для пчел, сарай для ульев и дом для пчеловодов, деревянные»[8]. В селениях 3-го округа этого же поселения были возведены на счет казны молотильные и веяльные машины.[9]

Проектировались и строились новые административные здания и общественные – окружне и волостные комитеты, полковые канцелярии со школами, [10] лечебные заведения (госпиталя, полугоспиталя, аптеки), школы со службами и казармы для кантонистов,[11] манежи, казармы для военнослужащих, дома для эскадронных, полковых и бригадных командиров и других представителей военной администрации, «дома для квартирования офицеров», дома для приезда начальников, дома «для трубачевских школ», дома для инвалидов, приютные дома, школы для кантонистов, церкви, дома для приходских и полковых священников, торговые лавки на базарной площади,[12] дома для трактиров,[13] и харчевые галереи в г. Умани и м. Гранове.[14] Отстраивались также новые кварталы домов для военных поселян, мещан и разночинцев и другие здания. К началу 1848 г. в г. Чугуеве (6-й округ Украинского военного поселения) было построено «166-ть каменных домов с плетневым надворным строением и от улиц каменными заборами, для жительства военных поселян»,[145 в Вознесенске (11 округ Новороссийского военного поселения) к 1856 г. было построено «домов для военных поселян из сырцового кирпича 36 и из камня 28».[16] В Вознесенске был даже возведен театр и «каменная ресторация с флигелями», в казенному саду были проложены водопроводные трубы.[17] В 4-м округе Киевско-Подольского поселения в отдельных селениях к этому времени были также возведены «экономическими средствами» деревянные военнопоселянские дома: в. с. Трибуховцы – 150, в с. Ставница – 143, в с. Лысогорка – 47, в с. Голосково – 102, в с. Копачевка – 49, в с. Масиовцы – 47, в с. Пероговцы – 72, с. Копыстине – 62, в с. Русановцы – 26, в с. Бахматовцы – 74, в с. Давидковцы – 127, в с. Шпичинцы – 46, в с. Стуфчинцы – 54, в с. Терешковцы – 83, в с. Пархомовцы – 119, в с. Ружичной – 96, в с. Ружичанке – 58, в с. Волосовцы 98, в с. Редвинцы – 55, в с. Маломолинцы – 84, в с. Митковцы – 101, в с. Лысановцы – 88, в с. Штрубково – 108 домов,[18] в с. Западницы – 22, в с. Ярославке – 101, в с. Панковцы – 25.[19]

Помимо строительства новых зданий в округах поселенной кавалерии осуществлялась и перестройка уже имевшихся строений или приспособление их под нужды поселенных частей. В м. Шаулихе (2 округ военного поселения Киевской и Подольской губернии) был перестроен «из разобранных двух ветхих домов» деревянный дом для волостного начальника и «при нем: кухня, конюшня с сараем, ледником и кладовыми, деревянныя».[20] Деревянный дом был перестроен «из бывшаго владельческаго для учебных частей эскадрона». В с. Кищинцах того же округа таким же образом был перестроен бывший владельческий дом «для Окружнаго Медика и при нем кухня с людскою деревянныя». И здесь же были «приспособлены для временнаго помещения полугоспиталя: дом деревянный, при нем: конюшня с сараем для пожарного инструмента и лошадей, цейхгауз в три отделения и баня, деревянныя». [21 В г. Вознесенске, где был расквартирован штаб Бугской уланской дивизии и находился начальник Новороссийского военного поселения, «баня каменная» была перестроена «для архива 11-го округа о 6-ти комнатах».[22]

Активное и масштабное строительство в округах поселения кавалерии привело к освоению новых территорий за счет расширения границ селений и закреплению принципов системности при планировке селений и производстве строительных работ, а также к развитию производства строительных материалов. Строительство в поселенных округах велось под руководством штатных архитекторов силами военно-строительных подразделений армии и рабочих рот. Детальные «изъяснения» к планам

штабных селений дают исследователям представление и о способах строительства в плане использования различных стройматериалов (каменные, кирпичные, плетневые, деревянные, меловые, фаферковые строения, строения из сырцового кирпича, [23] хворостяные[24]).

Карты поселенных округов в Атласах также сопровождались подробными ведомостями о строениях с указанием их местоположения. Ведомости включали подробный перечень строений, возведенных в каждом отдельном селении полкового округа, и предполагаемых к постройке с указанием, на какие средства осуществлено строительство. Все строения в округах разделялись на «возведенные на счет казны» и на возведенные хозяйственным способом или экономическими средствами»[25], т. е. за счет внутренних резервов волостей и полковых округов.

Вторая группа материалов в Атласах была представлена статистическими таблицами и ведомостями, которые в полной мере отражали социально-экономическое состояние и развитие каждого округа региональных военных поселений кавалерии. Статистические таблицы включают информацию по различным ступеням ее агрегирования: статистика по селениям, волостям, полковому округу, поселенной дивизии. В таблицы включались следующие разделы: народонаселение, где показывалась численность всех категорий или групп военных поселян; скотоводство - численность рабочего и продуктивного скота; хозяйственные заведения (церкви, дома, мельницы); удобная земля, лес и кустарник (данные только по округам и дивизиям). Помимо этого в Атласы включались сравнительные ведомости по состоянию народонаселения, скотоводства, посевов и капиталов (денежные, запасные хлебные магазины, запасы фуража) – на момент организации полкового округа и на отчетный период. Отдельно представлены были в Атласах сводные ведомости о капиталах и запасах по всем округам региональных поселений и о развитии отдельных отраслей сельскохозяйственного производства, например, о состоянии пчеловодства в округах военного поселения Киевской и Подольской губернии. В виде сводных таблиц в Атласы включались и данные о народонаселении, которое не относилось непосредственно к категориям военных поселян, но проживало в округах. Это были купцы, мещане и разночинцы. В статистических таблицах указывались поименно командиры округов и волостные командиры.

Демографические сведения, т. е. показатели по народонаселению, представлены в Атласах по рубрикам: общее число душ мужского и женского пола и с разделением их соответственно на различные категории: хозяева 1 и 2 разряда, нехозяева, дети военных поселян м.п., непоселенные нижние чины, нестроевые с госпитальными, инвалиды – служащие и неслужащие, служащие временных рабочих рот, служащие военно-рабочих батальонов, действующие служащие, военные кантонисты трех возрастов – большого, среднего, малого, кантонисты кавалерийских учебных эскадронов. Подобная репрезентативность данных по народонаселению позволяет реконструировать модель социальной структуры военных поселений в ее основных составляющих, т. е. выделить все категории военных поселян и микросоциумы и определить количественные характеристики каждой из них. Наличие практически полного комплекта атласов за последние 25 лет существования военных поселений кавалерии дают возможность проследить динамику по разделу демографии и выявить соотношение роста показателей по всем микросоциумам, составлявшим социальную структуру военно-поселенной организации.

Статистические материалы Атласов представляют возможность получить развернутые характеристики хозяйственного состояния и развития селений, волостей, округов, дивизий, а также представить экономический потенциал всех звеньев организационного построения военных поселений. Отражают материалы Атласов и уровень развития земледелия и скотоводства в поселенных округах (посевы, запасы, наличие рабочего и продуктивного скота).

Аналитическая разработка статистических материалов Атласов по отдельным хронологическим срезам с использованием методов количественного анализа позволила извлечь скрытую информацию и сформировать новые блоки информационных полей, провести вариационный, корреляционный и кластерный анализ и построить модели с учетом среднестатистических параметров социально-экономического состояния военно-поселянского хозяйства, селения и округа военных поселений кавалерии, а также провести широкий сравнительный анализ основных социально-экономического характеристик на уровне трех региональных поселений кавалерии. Такой источник, как статистические Атласы, дает исследователям возможность работать с информацией как на микро-, так и на макроуровне, используя системный подход при анализе и разработке информационных массивов и полей.

На основе данных статистических Атласов округов региональных военных поселений также были построены временные ряды, отражающие динамику социально-экономического развития поселенных округов во второй период их развития. Параметры, характеризующие социально-экономическое развитие этих поселенных структур, представлены в динамических рядах демографическими данными (численность мужского и женского населения – рабочая сила), показателями по развитию земледелия (посевы военных поселян и общественные) и скотоводства (коневодство, разведение крупного рогатого

скота и овцеводство). Статистический анализ временных рядов, как и в случае с первым периодом развития поселенной организации, был осуществлен с использованием метода аналитического выравнивания. Подобный подход позволяет представить графически тенденции развития хозяйственного потенциала и всех основных отраслей аграрного сектора кавалерийских поселенных округов, а также темпы хозяйственного развития поселенных дивизий трех региональных военных поселений. Уравнения трендов позволили рассчитать среднегодовые коэффициенты прироста по всем показателям, характеризующим социально-экономическое развитие поселенных кавалерийских дивизий.

Демографические показатели во всех региональных поселениях отражают устойчивый рост населения в период 1830-50-х гг. В Новороссийском поселении в Бугской уланской дивизии (далее - БУД) прирост мужского населения в год в среднем составлял 627 человек, в 3 уланской дивизии (далее - 3 УД) соответственно 745 человек, в 3 Кирасирской дивизии (далее - 3 КД) – 390 человек. В Киевском и Подольском поселении, где была расквартирована одна уланская дивизия и конно-артиллерийская бригада - 5 округов, прирост мужского населения составлял 1024 человека в год. В Слободско-Украинском поселении также в двух поселенных дивизиях отмечается тенденция роста численности мужского населения в 1832-1857 гг. Во 2 КД ежегодный прирост в среднем составлял 414 человек, во 2 УД – 39 человек. Численность женского населения также имела тенденцию роста, хотя и с различными показателями по поселенным дивизиям. В БУД годовой прирост составлял 627 человек, в 3 УД соответственно 390 челок, в 3 КД – 83 человека. В поселении Киевской и Подольской губерний численность женского населения в год возрастала в среднем на 645 человек. Во 2 УД прирост в среднем в год численности женского населения составлял 114 человек, во 2 КД соответственно – 334 человека в год. Во всех дивизиях также отмечается рост абсолютных показателей по численности населения в 1830-1850-х гг.

В развитии скотоводства в исследуемый период отмечались различные тенденции как на региональном, так и на внутри дивизионном уровнях, т. е. на уровне отдельных полковых округов. В Киевско-Подольском военном поселении все отрасли животноводства по данным статистики Атласов имели положительную динамику. Численность поголовья лошадей увеличивалась в среднем в год на 409 голов, стадо рабочего скота (волы) росло в год на 246 единиц. Поголовье продуктивного скота прирастало в год на 1007 единиц, а численность овец увеличивалась ежегодно на 1831 единицу. В Новороссийском поселении отмечалась устойчивая положительная динамика по овцеводству в 3 КД (+ 1925 ед.), в БУД – (+ 98 ед. в год), в 3 УД - (+ 1941 ед.) в год. Коневодство имело прогрессивную тенденцию только в 3 УД (+ 15 ед. в год). Численность поголовья лошадей уменьшалась в среднем в год в год в 3 КД на 79,7 ед., а в БУД соответственно на 10,8 ед. Положительная динамика в разведении крупного рогатого скота (продуктивный скот) отмечалась в 3 УД (+ 213 ед.) и в 3 КД – (+ 418 ед. в год). В БУД поголовье продуктивного скота сокращалось в год в среднем на 643,5 ед. Подобные разнохарактерные тенденции могут быть объяснены различными природно-климатическими условиями в конкретных районах Новороссийского военного поселения (неурожаи, истребление посевов саранчой, падеж скота или продажа его с целью возмещения убытков в земледелии и др.).

Развитие земледелия характеризовалось в поселениях Киевской и Подольской губерний положительными тенденциями. За время развития поселенных округов на землях, конфискованных у участников польского восстания 1830-31 гг., объемы военнопоселянских посевов ежегодно возрастали на 1976 четвертей. Устойчивая тенденция роста отмечалась и в двух поселенных дивизиях в Новороссии: в БУД объемы высеваемых зерновых и фуражных культур увеличивались на 922 четвертей в год, а в 3 УД – на 658 четвертей. В 3 КД в среднем в год высевали на 29,6 четвертей меньше. Подобное минимальное сокращение посевов не вело к недостатку продовольствия в округах данной дивизии. Помимо этого здесь были значительными изначально объемы общественных посевов, за счет которых обеспечивалось также продовольствие расквартированных полков. В Слободскол-Украинском поселении отмечались отрицательные тенденции в динамике военнопоселянских посевов земледельческих и фуражных культур. Здесь сокращались и абсолютные и относительные показатели по развитию земледелия военных поселян. В целом по поселенным округам посевы сокращаются более чем на половину. Во 2 УД ежегодное сокращение посевов составляло в среднем 1944,5 четвертей, во 2 КД соответственно – 1701, 6 четвертей.

Аналитические разработки материалов Атласов с привлечением материалов других источников позволят более полно представить тенденции социально-экономического развития по всем региональным военным поселениям кавалерии и рассмотреть процессы на микро- и макроуровнях. Военные поселения XIX в. позволили на определенное время сократить расходы казны по содержанию уланских и кирасирских дивизий. Достигалось это за счет создания хорошей хозяйственной организации поселенных округов, что позволяло военнопоселянскому хозяйству иметь достаточную экономическую базу и условия для динамичного развития на всех этапах их существования. Все это подтверждается материалами массовых статистических источников, которые позволяют вполне репрезентативно оценить экономический потенциал военных поселений кавалерии и представить в полном объеме тенденции их социально-экономического развития. Неравномерность развития аграрного сектора и отдельных отраслей животноводства отмечается в поселенных дивизиях в двух региональных поселениях:

Новороссийских и Украинских. Третье региональное поселение, расквартированное в Киевской и Подольской губерниях, отличалось устойчивыми тенденциями развития земледелия и животноводства. Все отрасли сельского хозяйства здесь развивались с положительной динамикой и положительным балансом.

Источники и литература

1. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военнных поселений и их управление в 1816–1831 гг. //История СССР. 1989. №1; Ячменихин К.М. Военные поселения на Кавказе в 30–50-е годы XIX в. //Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 1991. № 4; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военнных поселений в России //Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 1993. № 2; Ячменихин К.М. Военнные поселения в России (история социально-экономического эксперимента). Уфа, 1994; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов, 2006. Кандаурова Т.Н. Военнопоселянское хозяйство по посемейным спискам: социально--экономический аспект и опыт количеств. анализа //Круг идей: развитие исторической информатики. Труды II конференции ассоциации «История и компьютер». М., 1995; Кандаурова Т.Н. Социальная организация военных поселений в России //Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 1997. № 4; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) //Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. Труды IV конференции Ассоциации «История и компьютер». М.,1997; Кандаурова Т.Н. Воен. поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история: Ежегодник. 2000. М., 2001; Кандаурова Т.Н. Модели развития воен. поселений в России в XIX в.: общее и особенное //Документ. Архив. История. Современность. В. 2. Екатеринбург, 2002 и др..
2. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.М., б. г. Л. 3.
3. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. 1840. Б. м., б. г. – Ведомость о строениях в 1-м Округе Украинского Военнаго поселения.
4. Атлас статистический округов 1го Резервнаго Кавалерийскаго корпуса за 1833й год. К 1 январю 1834го года. Б. м., б. г.. – Ведомость о строениях в округе Астраханского Кирасирского полка.
5. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.М., б. г. Л. 3 об.
6. Там же. Л. 99.
7. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. 1841. Б.м., б. г. – Ведомость о строениях в 5-м Округе Украинского Военнаго поселения.
8. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.М., б. г. ЛЛ. 50,58, 68.
9. Там же. Л. 63.
10. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. 1840. Б.м., б. г. – Ведомость о строениях в 6-м Округе Украинского Военнаго поселения.
11. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.М., б. г. Л. 3.
12. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. 1840. Б.м., б. г. – Изъяснение к плану слободы Ново-Серпухова.
13. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.М., б. г. Л. 10.
14. Там же. ЛЛ. 79, 97.
15. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. 1847. Б.м., б. г. Л. 52.
16. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.м., б. г. Л. 14.
17. Там же.
18. Там же. ЛЛ. 68 об., 69.
19. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1852. Б.м., б. г. Л. 46.
20. Там же. Л. 59.
21. Там же.
22. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1856. Б.м., б. г. Л. 14.
23. Атлас статистический округов Украинского военного поселения. 1841. Б.м., б. г. – Ведомости о строениях в 1-м и 8-м Округе Украинского Военнаго поселения.
24. Атлас статистический округов последних четырех Новороссийскаго и пяти Киевскаго и Подольского военного поселения. 1855. Б.М., б. г. Л. 64 об.
25. Там же. Л. 3.

Tatiana Kandaurova

SYSTEM OF MILITARY SETTLEMENTS ON THE MATERIALS OF THE STATISTIC ATLASES

In the article the questions of development of system of military settlements of cavalry are analyzed. Analysis is based on the materials of the Statistic Atlases. The informational adequacy of these sources is analyzed; the tendencies of development of military settlement of cavalry and their dynamic are represented; comparative analysis of development of regional settlements is realized.

Key words: military settlements of cavalry, the tendencies of social economical development, the statistic atlases, informational structures of atlases, visual materials.

Надійшла до редакції 1.03.2008 р.

УДК 355:930.1“18”

Олена Козинець

ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ДРУГОЇ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті зроблена спроба проаналізувати стан розробленості історії підготовки кадрів російської армії другої чверті XIX ст. у дореволюційній та радянській історіографії. Проаналізовані основні праці видатних істориків з вказаної проблеми.

Ключові слова: історіографія, підготовка військових кадрів, Російська імперія, імператор Микола I.

Період правління імператора Миколи I внаслідок різних причин був досить нерівномірно висвітлений в історичній літературі. При вивченні історичних подій другої чверті XIX ст. вчені, як правило, особливу увагу приділяли дослідженню таких проблем, як повстання декабристів 1825 р. та поразка у Східній (Кримській) війні 1853 – 1856 рр., а значну кількість не менш важливих сюжетів історіографи залишали поза увагою. Така доля, наприклад, спіткала проблему підготовки кадрів російської армії другої чверті XIX ст.

Потрібно відмітити, що підготовка військових кадрів і комплектування армії в другій чверті XIX ст. була однією з важливих складових частин військової політики і військової історії даного періоду. Слід підкреслити, що історіографія військової політики імператора Миколи I досить невелика. Така ситуація склалась, незважаючи на те, що практично всі дослідники періоду правління Миколи I так чи інакше звертались до окремих сюжетів цієї проблеми, зокрема, найбільше уваги приділено питанням військової освіти, як складовій частині підготовки військових кадрів.

Взагалі в історіографії даної проблеми можна умовно виділити декілька етапів: перший – 60-80-ті рр. XIX ст., коли це питання тільки-но було порушене історичною наукою і дістало висвітлення переважно в публіцистичних роботах, хоча з’явились і окремі монографічні дослідження; другий – кінець XIX – початок XX ст., коли історики звернулись до архівних джерел і з’явились наукові праці, присвячені окремим аспектам внутрішньої політики періоду царювання Миколи I; третій – за радянських часів, коли основна увага дослідників була приділена соціально-економічним проблемам і питанням класової боротьби; четвертий – останнє десятиріччя XX – початок XXI ст.

У даній розвідці ми проаналізуємо як відображена проблема підготовки кадрів російської армії другої чверті XIX ст. в дореволюційній та радянській історіографії або відповідно до зазначеної періодизації в перші три періоди розвитку історіографії проблеми.

У військово-історичній дореволюційній науці, на думку Л.Г.Безкровного, можна виділити дві течії: офіційну (охоронну) та прогресивну [1]. Представники офіційної течії прагнули зміцнити існуючу військову ідеологію, натомість представники прогресивної – намагались обґрунтувати необхідність її зміни.

У Російській імперії другої чверті XIX ст. провідне становище в науці належало офіційній течії, головним завданням якої була боротьба за недоторканість існуючої системи суспільних відносин, збереження існуючих порядків у галузі освіти та виховання в армії. Більшість авторів інтерпретували історичні події в рамках історіографії романтизму, хоча в ряді питань вони ще не відійшли від методології просвітництва. На початку другої половини XIX ст. ситуація дещо змінюється, хоча офіційна (консервативна) течія неохоче поступалася місцем прогресивній (ліберальній). Справа в тому, що автори праць, які друкувалися протягом 50-х – 60-х рр., у своїй більшості залишалися, як і раніше, під впливом офіційної ідеології. Поступово історіографія почала підпадати під вплив позитивістської методології, що сприяло її подальшій лібералізації.

Перші ґрунтовні дослідження з історії виникнення та розвитку військових навчальних закладів належали військовому історику М.М.Мельницькому [2]. Автор на основі великого фактичного матеріалу висвітлює історію виникнення та розвитку військової освіти в Російській імперії від початку XVIII ст. до середини 50-х років XIX ст.

Особливу увагу М.М.Мельницький приділяє періоду правління імператора Миколи I, коли інститут військової освіти розглядався як частина внутрішньої політики та системи державного управління. Він зазначає, що “зі вступом на престол Миколи Павловича настала для військових

© Козинець О.Г., 2008

навчальних закладів блискуча епоха. До того часу ці заклади не могли мати нічого спільного: внутрішній та зовнішній порядок, система виховання, предмети – все було різним" [3]. І лише після вступу на престол імператора Миколи І, вважає М.М.Мельницький, почалася уніфікація військової освіти, створення єдиних програм навчання. Він висвітлює історію розвитку військових навчальних закладів за періодами царювання, при цьому звертає увагу на причини змін, які відбувалися за часів правління кожного монарха.

Із запровадженням ліберальних реформ, які розпочинаються за часів правління Олександра ІІ, відбуваються зміни і в концептуальних характеристиках системи військової освіти другої чверті XIX ст. Так, 1863 р. виходить праця М.В.Медема [4], якого вважають засновником прогресивної військово-теоретичної течії. Автор піддає критиці характер військової освіти другої чверті XIX ст. та систему навчання в кадетських корпусах. Серед головних недоліків він виділяє поєднання спеціальної військової та цивільної освіти, а також збільшення кількості кадетських корпусів. На його думку, це не призводило до зміни якості навчання, бо кожний новостворений корпус неможливо було забезпечити необхідною матеріальною базою, що, в свою чергу, зумовило появу недоліків у підготовці офіцерів. Автор також намагається довести згубність поєднання військової освіти з цивільною, як це робилося в кадетських корпусах у другій чверті XIX ст.

У другій половині 70-х рр. інтерес до військових навчальних закладів другої чверті XIX ст. відновлюється. У цей час знову надається схвальна характеристика миколаївської системи військової освіти. Так, М.П.Лебедєв у своїй оглядовій праці, присвяченій всім закладам освіти, приділяє увагу і кадетським корпусам [5]. Часи правління Миколи І він вважає періодом розквіту військових навчальних закладів завдяки особистій турботі Миколи І.

Подальший розвиток дослідження проблеми підготовки військових кадрів отримують у праці військового історика М.С.Лалаєва [6]. Друга її частина присвячена історії військових навчальних закладів другої чверті XIX ст. М.С.Лалаєв відзначає зміни, яких зазнали кадетські корпуси після вступу на престол Миколи І, напрямки розвитку існуючих і створення нових військових навчальних закладів. Особливу увагу він приділяє характеристиці новостворених губернських корпусів. Автор також аналізує принципи комплектування військових навчальних закладів, систему освіти та виховання, наводить дані про кількість випускників за роками. Основним недоліком праці є те, що історія військової освіти представлена у вигляді переліку фактів і подій, майже без аналітики.

Таким чином, на першому етапі розвитку історіографії проблеми були зроблені спроби окреслити її окремі сюжети, здійснена спроба залучити деякі статистичні матеріали. Концептуальні рішення більшості авторів не виходять за межі "охоронної" теорії "офіційної народності", яка домінувала в той час. Деякою мірою роботи авторів цього періоду можна вважати свідченнями сучасників, оскільки писалися вони по "гарячих слідах" безпосередніми свідками подій, що відбулися. Різне, діаметрально протилежне ставлення до змін у справі підготовки військових кадрів свідчить про складність та суперечність процесів, що відбувались у цій сфері.

Інтерес до періоду правління Миколи в цілому та до військових навчальних закладів, зокрема, пожвавився наприкінці XIX – на початку XX ст. переважно у зв'язку зі сторіччям з дня народження Миколи І. Це знайшло відображення в цілому ряді досліджень, присвячених Миколі І та розвитку збройних сил за його доби. Серед цих робіт виділяється своєю ґрунтовністю і сумлінністю праця генерала М.К.Шильдера [7]. Результатом дослідження життя та діяльності Миколи І стали два фундаментальних томи з численними додатками і документами. На жаль, М.К.Шильдер описав події лише до кінця 20-х рр. XIX ст. Дослідження М.К.Шильдера засвідчили пробудження інтересу до періоду правління Миколи І серед фахових істориків. Свою роль, безумовно, відіграло і часткове відкриття архівів, у тому числі видання значної кількості джерел у збірниках Російського історичного товариства. Зміни настроїв у середовищі дослідників виявились і в роботах істориків, які звернулися до періоду царювання Миколи І. Справедливо критикуючи його методи управління імперією, вони водночас знаходили багато позитивного у його діях [8]. У порівнянні з попереднім періодом, дослідники більше уваги звертали вже не на особистість Миколи І, а на його державну політику. Так, наприклад, О.О.Кізеветтер, детально проаналізувавши внутрішню політику Миколи І, дійшов висновку, що імператор, усвідомлюючи необхідність реформ, прагнув до змін у суспільному ладі. Але побоювання потрясінь, впевненість у тому, що суспільство ще не готове до змін, стримували його наміри. Саме тому імператор вдавався лише до часткових, паліативних заходів і спирався тільки на діяльність низки "таємних комітетів", розраховуючи на перспективу. Автори зазначених праць в цілому не сприймали і тим більше не схвалювали політику Миколи І, але аналізували період його правління, застосовуючи більшою мірою наукові методи, і намагались відійти від суто суб'єктивних тверджень.

У цей же час вийшла праця М.С.Лалаєва [9], в якій автор охарактеризував систему народної освіти взагалі та військової зокрема. Він наголосив, що "після вступу на престол Микола І взяв наші військові навчальні заклади під своє особисте заступництво і висловив волю, щоб ці заклади були оновлені за

всіма частинами внутрішнього влаштування" [10]. У цілому М.С.Лалаєв схвалював систему військової освіти, яка існувала в другій чверті XIX ст., що дало йому можливість зробити наступний висновок: "Більшість вихованців виходила із закладів у самостійне життя, маючи найкращу підготовку до нього, більш скромні, ніж зараз, запити, менш чутливу сприйнятливість до неминучих негараздів у житті, таку відданість своєму обов'язку, яка відрізняла колишніх кадетів як на службі, так і в побуті" [11]. Для підтвердження своєї точки зору М.С.Лалаєв наводить висловлювання колишніх вихованців військових навчальних закладів, які також схвально ставились до "миколаївської" системи навчання та виховання. Факт залучення свідчень сучасників М.С.Лалаєвим вказує на те, що він уперше в історіографії зробив спробу охарактеризувати систему підготовки військових кадрів, безпосередньо звертаючись до оцінки сучасниками тих подій, які він описував.

Окрім робіт, присвячених імператору Миколі I, внутрішній політиці уряду в цілому, продовжували з'являтися роботи, в яких предметом дослідження були різні аспекти розвитку армії та функціонування військового відомства.

Зокрема, наприкінці XIX ст. з'являється нарис з історії військової справи в Росії, в якому досліджуються проблеми комплектування армії унтер-офіцерськими кадрами [12]. Автори цієї праці схиляються до думки, що миколаївська армія була в достатній кількості забезпечена молодшою командирською ланкою. У другій чверті XIX ст. існували два основні джерела поповнення армії унтер-офіцерами: по-перше, за рахунок підвищення у чинах рядових за багаторічну бездоганну службу і, по-друге, унтер-офіцерами ставала більшість кантоністів після закінчення спеціальних військових навчальних закладів.

Подальшу розробку проблема комплектування армії та підготовки військових кадрів отримала в XX ст. Так, на початку століття починається публікація ювілейного видання, приуроченого до сторіччя Військового міністерства. Серед них були праці, безпосередньо присвячені системі військових навчальних закладів та проблемам комплектування армії за часів імператора Миколи I. Так, наприклад, у роботі П.В.Петрова [13] розглядаються основні аспекти підготовки військових кадрів та комплектування армії офіцерами, які пройшли спеціальний курс навчання у військових навчальних закладах. Автор на підставі багатого фактичного матеріалу намагається відтворити цілісну картину підготовки військових кадрів у Російській імперії в другій чверті XIX ст., звертає увагу на перетворення в системі військової освіти, у галузі підготовки офіцерських кадрів, які відбувалися упродовж зазначеного періоду.

Інший автор праць цього циклу В.В.Щепетильников [14] досліджував питання комплектування армії нижніми чинами в період правління імператора Миколи I. Автор приділив увагу основним проблемам реалізації рекрутської повинності, зокрема, методам проведення рекрутських наборів. Він також звернув увагу на інститут військових кантоністів, які після отримання початкової військової освіти у спеціальних військових навчальних закладах (батальйони, напівбатальйони та роти військових кантоністів) були джерелом комплектування армії не тільки найбільш підготовленими солдатами, але й поповнювали склад унтер-офіцерів та спеціалістів технічного профілю. В.В.Щепетильников зазначав, що уряд, усвідомлюючи неможливість скасування рекрутських наборів за умов кріпосного ладу, намагався послабити тягар рекрутської повинності в другій чверті XIX ст. частково за рахунок змін у порядку проведення рекрутських наборів, а частково за рахунок окремої категорії населення, яка отримала назву військових кантоністів.

У цей же час побачила світ праця П.А.Галенковського [15], який, змальовуючи зміни, що сталися в результаті реформ Петра I та його наступників, характеризує систему військової освіти та виховання за часів правління кожного монарха. Основну увагу автор приділяє методам виховання, покарання та заохочення у військових навчальних закладах. На думку П.А.Галенковського, позитивні зміни в системі військової освіти та функціонуванні військових навчальних закладів починаються в другій чверті XIX ст., коли думка про "необхідність дати єдине начало в заснуванні виховання і навчання вихованців військово-навчальних закладів стала реальністю" [16].

Історії підготовки військових кадрів російської армії присвячена праця Ф.В.Грекова [17], який, аналізуючи систему військової освіти упродовж тривалого часу її існування, зазначав: "За Олександра I був покладений початок урегулюванню військово-навчальних закладів, а правильний устрій кадетських корпусів, приведення їх до стрункої системи і подальшого розвитку було завершено за царювання імператора Миколи I" [18]. Ф.В.Греков звертає увагу на зміни, які відбувалися в галузі військової освіти, в організації військових навчальних закладів за часів Миколи I і зауважував, що "причиною перетворення старих кадетських корпусів і інших військово-навчальних закладів, що існували за царювання Миколи I, була та обставина, що організація їх, задовольняючи попередні потреби держави та військового відомства зокрема, вже не могла відповідати новим потребам загальної і військової освіти, які виникли і швидко розвивались у нас після вступу на престол Олександра II" [19].

У дореволюційній історіографії стану армії другої чверті XIX ст. надавалися не лише схвальні та нейтральні характеристики. Мали місце й критичні погляди. Так, 1911 р. з'являється праця військового історика С.П.Міхеєва, який, називаючи часи правління Миколи I в історії Російської імперії "перехідною епохою", дає критичну оцінку армії в цей період [20]. Відводячи помітне місце заходам уряду Миколи I в галузі військової політики та військової освіти, автор робить висновок, що рівень освіти, яка надавалась у військових навчальних закладах другої чверті XIX ст., не позначався на бойовій підготовці армії [21]. С.П.Міхеєв звинувачував армію часів Миколи I у забутті принципів О.В.Суворова на користь "пруській бездумній шагістиці" та у відсутності належного духу солдатів, а також зазначав, що у підготовці військових кадрів основна увага була звернена на зовнішність, на плац-парадні методи бойової підготовки армії [22].

Серед досліджень, присвячених історії російської армії, відрізняється праця генерала від інфантерії А.М.Зайончковського [23]. Автор аналізує стан армії на початку 50-х рр. XIX ст., при цьому постійно акцентує увагу на тому, що з кінця 20-х рр. XIX ст. російська армія розвивалася під впливом військових реформ, проведених імператором Миколою I [24].

На базі значної кількості джерел офіційного походження була написана робота О.Ф.Редігера [25]. Автор торкається проблеми комплектування російської армії та управління нею. Він не тільки досліджував питання бойової підготовки різних родів військ, але й робив це у порівнянні з іноземними арміями. Автор також висвітлює процес комплектування армії унтер-офіцерськими та нестройовими кадрами, підкреслюючи при цьому, що в Росії, в одній із перших країн у Європі, була закладена система підготовки нижчої командної та технічної ланки.

Останньою вагомою роботою у дореволюційній історіографії, присвяченою періоду правління Миколи I, але надрукованою у 1918 р., стала робота М.О.Полієвктова [26]. Слід відзначити, що автор достатньо скептично ставився до особи Миколи I, але під час характеристики внутрішньої та зовнішньої політики намагався бути об'єктивним. М.О.Полієвктов у загальному контексті висвітлення подій часів правління імператора Миколи I приділив увагу і військовій справі. Зміни та перетворення, які відбувалися в сфері управління армією, галузі військової освіти та комплектуванні армії в другій чверті XIX ст., автор називає реформами [27], визнаючи тим самим позитивні результати військової політики Миколи I. М.О.Полієвктов говорить і про наявні недоліки, існування яких було відоме й імператору Миколі I: "Сам імператор Микола усвідомлював окремі негативні сторони цієї (військової – О.К.) системи" [28]. Усвідомлюючи наявність негативних рис, Микола I намагався внести корективи в управління армією, поліпшити якість військової освіти, полегшити тягар рекрутських наборів для податних станів. Глибина та масштаби цих заходів дали можливість деяким історикам назвати їх реформами.

Революційні події 1917 р. внесли значні корективи у процес наукової розробки питань російської історії, в тому числі і військової політики другої чверті XIX ст. У перші роки після Жовтневої революції інтерес до історії військової освіти різко знизився. Цей аспект внутрішньої політики практично не досліджувався, оскільки дореволюційна система військової освіти упереджено розглядалася радянськими вченими виключно як антинародна та цілком бездарна.

Починаючи з 20-х рр. XX ст., на зміну академізму історичних досліджень початку XX ст., прийшов агітаційно-пропагандистський напрям. У ті часи особу Миколи I сприймали через ідеологічні кліше "страж абсолютизму", "коронований барабанщик" тощо. Подібного роду характеристики висловлювалися як стосовно внутрішньої політики Миколи I в цілому, так і військової зокрема. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. негативні оцінки цієї епохи стали загальноприйнятими. Саме в цей час марксистська методологія остаточно перемогла залишки позитивістської та неокантіанської історіографії. Якщо громадськість дореволюційної Росії деякою мірою могла судити про армію другої чверті XIX ст. здебільшого на підставі праць, подібних праці Л.М.Толстого [29], які носили публіцистичний характер, оскільки на формування суспільної думки більше впливає саме публіцистика, а не наукові праці, то для формування негативного сприйняття політики Миколи I у післяреволюційний час було накопичено багато матеріалу. У розпорядженні авторів був класовий метод дослідження, який дозволяв робити упереджені висновки. У цей час з'являється низка робіт, автори яких пишуть про фантастично тяжке становище солдатів та селян. Автори, які належали до революційно-публіцистичного напряму, намагалися, насамперед, розкрити усі "жахи" самодержавства. Так, Є.Тарасов [30] засуджує методи внутрішньої та зовнішньої політики Миколи I та відзначає такі риси його правління, як деспотизм, формалізм [31]. З різкою критикою внутрішньої політики Миколи I на початку 20-х рр. також виступив М.Ашукін [32].

Спеціальних праць, присвячених проблемам підготовки військових кадрів, комплектування армії, у цей період не було створено, але з'являються роботи, в яких ці проблеми вивчалися побіжно, як частина історії російської армії, російського військового мистецтва.

Одним із щасливих виключень була праця відомого російського історика О.Є.Преснякова [33]. Критикуючи методи правління Миколи І, називаючи їх "військово-династичною диктатурою", "казенним націоналізмом", автор у вивченні внутрішньої політики другої чверті XIX ст. спирається на наукові методи дослідження, намагаючись об'єктивно оцінити події та визначити місце й роль у них Миколи І. Треба відзначити, що О.Є.Пресняков залишався на позиціях психологічного методу позитивістської соціології і намагався уникнути спрощеного класового трактування історичних подій і фактів.

У довоєнні часи не велися дослідження з історії розвитку військової освіти. Ситуація змінюється лише у середині 40-х рр. XX ст. По-перше, радянський уряд заохочував вивчення військової історії Російської імперії у зв'язку з піднесенням патріотизму в роки Вітчизняної війни. По-друге, створення суворовських училищ зумовило необхідність вивчення та використання досвіду дореволюційних загальноосвітніх військових навчальних закладів. Так, на початку 1944 р. з'являється стаття М.І.Алпатова про кадетські корпуси, яка містила переважно матеріали про виховну роботу в них [34]. Того ж таки року Т.П.Жестковою була захищена кандидатська дисертація з історії кадетських корпусів як спеціальних військових навчальних закладів [35], у якій автор також поставила питання про необхідність вивчення дореволюційної системи військової освіти.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни значно розширюється тематика наукових досліджень з військової історії дореволюційної Росії, поглиблюється розробка проблем підготовки військових кадрів, вивчаються такі важливі проблеми, як рівень підготовки педагогічних кадрів військових навчальних закладів, їхній соціальний склад [36]. Але найбільш суттєвих успіхів у вивченні питань підготовки військових кадрів та комплектування армії дореволюційної Росії радянські вчені досягли у 50-х рр. XX ст.

Однією з масштабних робіт цього напрямку стала праця М.І.Алпатова, яка узагальнила дослідження, розпочаті ще у 40-ві рр. XX ст. [37]. Автор детально проаналізував систему організації військових навчальних закладів з моменту їх зародження до 1917 р., дав характеристику загальним педагогічним принципам, яких дотримувались вихователі майбутніх офіцерів. Практика навчання та виховання у військових навчальних закладах дореволюційних часів на сторінках його праці виглядає цікавою та багато в чому повчальною. М.І.Алпатов вважав, що до вивчення історії розвитку військової освіти потрібно ставитись критично, бо у навчально-виховній роботі військових навчальних закладів були закладені глибокі суперечності, зумовлені російською дійсністю. На жаль, автор приділив недостатню увагу підготовці майбутніх офіцерів, змісту військової освіти, її взаємозв'язку з розвитком військової справи, а також обійшов увагою заклади, які давали спеціальну військову підготовку.

Значний внесок у вивчення питань підготовки офіцерських, унтер-офіцерських кадрів та солдатів російської армії вніс Л.Г.Безкровний [38]. У праці, присвяченій російській армії та флоту, Л.Г.Безкровний приділяє увагу проблемі підготовки унтер-офіцерських кадрів. Залучаючи різноманітні джерела, дослідник робить висновок, що "особливої системи підготовки унтер-офіцерських кадрів у першій половині XIX ст. не існувало. Як правило, унтер-офіцерські чини надавалися кантоністам, які отримували освіту у військово-сирітських відділеннях, та солдатам із старослужбовців" [39]. Характеризуючи стан військової системи другої чверті XIX ст., він визнає в ній наявність змін, називаючи їх реформами.

У подальшому історія військової освіти, комплектування армії не були об'єктом спеціального дослідження аж до початку 90-х рр. XX ст.

Таким чином, дореволюційна та радянська історіографія досліджуваної проблеми нараховує роботи різноманітного характеру як за змістом, так і за формою. Аналіз дореволюційної історіографії військової політики Миколи І у галузі підготовки кадрів російської армії свідчить, що вона накопичила певний фактичний матеріал. У науковий обіг була введена значна частина архівних матеріалів, у тому числі джерел особового походження, але разом з тим зазначена проблема не розглядалась комплексно, дослідники торкались лише деяких її аспектів. У цілому дореволюційні дослідники дотримувались переважно схвальних характеристик військової політики Миколи І в галузі комплектування армії. Але, як правило, зазначені вище праці являли собою перелік фактів про досягнення чи недоліки в галузі виховання та освіти, про методи та прийоми підготовки та комплектування армії. Динаміка процесу в цілому залишилася поза увагою дослідників. Такий підхід був притаманний позитивістській історіографії, котра на перше місце ставила факт, а не процес і намагалась уникнути концептуальних рішень. Ситуація змінилася на межі XIX – XX ст., але за радянських часів на зміну академізму історичних досліджень початку попереднього періоду, прийшов агітаційно-пропагандистський напрям дослідження проблем, пов'язаних з будівництвом збройних сил. Але, вже в 50-60-х рр. XX ст. було розширено коло досліджуваної проблематики, введено у науковий обіг нові архівні матеріали, які дозволили суттєво уточнити уявлення про військові навчальні заклади та методи комплектування армії.

Джерела та література

1. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии. – М., 1962. – С.48.
2. Мельницкий Н.Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство. – В 4-х тт. – Спб.,1857.
3. Мельницкий Н.Н. Сборник сведений... – Т.2. – С.7-8.
4. Медем Н.В. Мнение о том, какие недостатки обнаруживаются в наших военно-учебных заведениях. – Спб.,1863. – 26 с.
5. Лебедев Н.А. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений, кадетских корпусов, послуживших к образованию русского народа с 1025 по 1855 год. – Спб.,1875. – 228 с.
6. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг. В 3-х ч. – Спб.,1880. – Ч.2. – 283 с.
7. Шильдер Н.К. Император Николай Первый, его жизнь и царствование. В 2-х книгах. – М.,1997.
8. Кизеветтер А.А. Император Николай I как конституционный монарх // Кизеветтер А.А. Исторические очерки. – М.,1912. – С.402-412; Кизеветтер А.А. Внутренняя политика императора Николая Павловича // Там само. – С.419-502; Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.,1993. – 446 с.; Готье Ю.В. Император Николай I. Опыт характеристики. – М.,1913. – 132 с.
9. Лалаев М.С. Император Николай I. Зиждитель русской школы. Исторический очерк. – Спб.,1896. – 276 с.
10. Лалаев М.С. Император Николай I... – С.161.
11. Лалаев М.С. Император Николай I... – С.185.
12. Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени /Под ред. А.Н. Петрова. – В 2-х т. – М.,1897. – Т.2. – 569с.
13. Столетие Военного министерства. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк / Составитель П.В.Петров – Спб.,1907. – Т.10. – Ч.2. – 164 с.
14. Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – Спб.,1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – 330 с.
15. Галенковский П.А. Воспитание юношества в прошлом. Исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (1700-1856 гг.). – Спб.,1904. – 122с.
16. Галенковский П.А. Воспитание юношества в прошлом... – С.91.
17. Греков Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений: 1700-1910. – М.,1910. – 192 с.
18. Греков Ф.В. Краткий исторический очерк ... – С.10.
19. Греков Ф.В. Краткий исторический очерк ... – С.23.
20. Михеев С.П. История русской армии. – В 6-ти выпусках. – М.,1911. – Вып.4.Переходная эпоха. – 72 с.
21. Михеев С.П. История русской армии... – С.16.
22. Михеев С.П. История русской армии... – С.21-29.
23. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. – В 2-х т. – Спб.,1908. – Т.1. – 763 с.
24. Зайончковский А.М. Восточная война ... – С.6-17.
25. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство военной силы. – В 2-х ч. – Спб.,1914.
26. Полиевктов М.А. Николай I: Биография и обзор царствования. – М.,1918. – 392 с.
27. Полиевктов М.А. Николай I... – С.326.
28. Полиевктов М.А. Николай I... – С.334.
29. Толстой Л.Н. Николай Палкин. – М.,1917. – 15 с.
30. Тарасов Е. Николаевщина (Время Николая I). – Пг.,1917. – 16 с.
31. Тарасов Е. Николаевщина... – С.13.
32. Ашукин Н.С. Николай Палкин. Как жилось солдатам и крестьянам во времена Николая Первого. – М.,1924. – 32 с.
33. Пресняков А.Е. Апогей самодержавия. Николай I // Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – М.,1990. – С.245-302.
34. Алпатов Н.И. Историческая справка о кадетских корпусах в России в XIX в.// Советская педагогика. – 1945. – №20. – С44-48.
35. Жесткова Т.П. Кадетские корпуса. Краткий исторический очерк. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02. – М.,1944.
36. Кончаков Б.М. Педагогические кадры военно-учебных заведений в царской России // Труды Высшего военно-педагогического института им. М.И. Калинина. – Л.,1947. – №2. – С.154-189.
37. Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – М.,1958. – 244 с.
38. Бескровный Л.Г. Из истории высшей военной школы в России // Военная мысль. – 1946. – №10. – С.107-122; Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. – М.,1957. – 453 с.; Бескровный Л.Г. Военное образование в России в XIX веке. Доклад на секции сравнительной военной истории XIII Международного конгресса исторических наук. – М.,1970. – 13 с.; Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. – М.,1973. – 616 с.
39. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот... – С.237.

Olena Kozynets

PREPARATION OF MILITARY MEN IN RUSSIAN ARMY DURING THE SECOND QUARTE OF THE XIXth CENTURY IN PRE-REVOLUTIONARY AND SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article analyses the state of research of the history of military men's preparation in Russian army during the second quarter of the XIXth century in pre-revolutionary and soviet historiography. The main works on this problem of famous historians are analyzed.

Key words: historiography, preparation of military men, Russian empire, emperor Mykola I.

Надійшла до редакції 11.03.2008 р.

УДК 94(47)“17/19”

Сергій Малишко

ВІЙСЬКОВІ СВЯЩЕНИКИ АРМІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ПРОШАРОК ДУХІВНИЦТВА

У статті характеризується інститут військових священиків, їхні права і обов’язки за військовими уставами та церковними канонами. Висвітлено наявні на сьогоднішній день історіографію та джерельну базу проблеми. Проведено порівняння особливостей молитов та богослужіння у церквах військового відомства та єпархіальних приходах.

Ключові слова: протопресвітер, військовий священик, військове відомство, Священий Синод, обер-священик, богослужіння, військовий устав, церковний канон, Російська імперія.

Про військових священиків у армії російської імперії у наш час, на жаль, відомо дуже мало. Це зумовлено тим, що для висвітлення історії та особливостей їхньої діяльності дослідник повинен знати загальну історію Російської імперії, військову та церковну історію. Тобто він повинен суміщувати в собі світського, насамперед, військового історика та історика Церкви. Донедавна це ускладнювалося недостатньою кількістю науковців серед церковних діячів та нестачею серед світських істориків спеціалістів з історії функціонування Церкви.

Військові священики належали одразу до двох відомств Російської імперії: військового та церковного. Зі сторони військового відомства вони були окремим підрозділом у військових формуваннях поруч з медичним та іншим допоміжним персоналом. Відповідно, по церковній лінії вони підпорядковувалися протопресвітеру військового і морського духівництва (до 1890 р. – Головний Обер-священик армії та флоту), який мав повноправний статус у Священному Синоді.

Військові священики виконували важливу місію: вони постійно перебували поряд з армією, відправляли богослужіння для військових чинів, фактично виконуючи функцію психологічної служби, підтримуючи належний бойовий дух, а також допомагали у роботі медичному персоналу передових перев’язочних пунктів.

У вітчизняній історіографії цій проблемі приділено недостатньо уваги. Це, напевно, обумовлено тим, що у радянські часи ця проблема не вважалася науково важливою, а до революції дослідженню їхньої діяльності приділялась увага лише як приклад любові до батьківщини. Питанню діяльності духівництва у роки Вітчизняної війни 1812 р. приділяли увагу К.Воєнський, І.Студитський, Г. Шавельський (з 1911 р. – протопресвітер військового і морського духівництва) [2, 13, 19]. А.Смирнов оприлюднив свої результати дослідження історії військового духівництва від Петра І і до Першої світової війни [18, с. 91].

На сьогоднішній день існує лише декілька сучасних публікацій, присвячених висвітленню діяльності військових священиків. Так, С.Чимаров опублікував два дослідження: “Религиозно-нравственное воспитание в Русской армии: ритуалы, обряды и церемонии. Исторический очерк” [17] та “Русская Православная Церковь и Вооруженные Силы России в 1800 – 1917” [18], в яких він описує обряди, що мали місце у житті військових, і серед них – прийняття присяги, до якої їх підводив священик, зустріч новобранців та проводи у запас, освячення прапорів, штандартів, знамен та образів, проведення полкових та корабельних свят, увіковічення пам’яті героїв. Також ним наводяться тексти доповідей протопресвітера Г.І.Шавельського перед відкриттям з’їзду військового та морського духівництва 1 липня 1914 р. та 2-ї богослужбової секції з’їзду, що були опубліковані у Віснику військового та морського духівництва (далі – ВВМД) № 15 – 16 за 1914 р. [17, с. 57 - 65]. Треба зазначити, що друге дослідження С.Чимарова є більш фундаментальним. У ньому автор аналізує діяльність Православної Церкви за всю історію існування військового відомства. Він висвітлює діяльність протопресвітера Георгія Шавельського з часу його призначення на цю посаду у 1911 р. і до ліквідації відомства протопресвітера у 1918 р. Окрім того, він коротко характеризує стан духівництва, його діяльність, завдання та призначення у такі визначальні для Російської імперії роки Російсько-японської та Першої світової воєн. Важливим є те, що він залучає рідкісні архівні джерела фондів Російського державного історичного архіву [18, с. 86 - 96, 168 - 182]. Загальному стану духовності у російській армії кін. XIX – поч. XX присвячена робота – В.Шамбарова. У своїй монографії “За веру, царя и Отечество” він досліджує сприйняття релігійних догматів та особи священика в армії. Але

© Малишко С.В., 2008

проблемі діяльності військових священиків він приділяє дуже мало уваги [21]. Таким чином, можна констатувати, що у сучасній вітчизняній історіографії ця проблема, нажаль, є малодослідженою.

Щодо джерел, то з цієї проблеми їх існує чимало. В першу чергу, це – документальні джерела: документи канцелярій протопресвітера, головних священиків та гарнізонних благочинних, військові устави. Матеріали канцелярій головних священиків Північного фронту (ф. 2044), Південно-Західного фронту (ф. 2082) та Румунського фронту (ф. 15566) представлені у Російському державному військово-історичному архіві м. Москви. Матеріали канцелярії протопресвітера містяться у фонді 806 Російського державного історичного архіву м. Санкт-Петербургу. Військові устави, у яких прописано всі обов'язки священиків військового відомства, зберігаються у Державній піблічній історичній бібліотеці Росії у м. Москва. Інша група джерел – наративні – репрезентована, в першу чергу, періодичним виданням Управління протопресвітера – "Весник военного и морского духовенства" – а також спогадами самого протопресвітера Г.Шавельського [20]. До цієї групи належать і єпархіальні періодичні видання, на сторінках яких в деякій мірі висвітлювалась діяльність військових священиків.

Першовитоки інституту військових священиків на сьогоднішній день не встановлені. Достоіменно можна лише стверджувати, що таке поняття у російський лексикон увійшло за часів правління Петра I [3, с. 4]. Відомо, що на флоті священики з'явилися 1704 р. Можна припустити, що приблизно у цей час з'являються священики і у сухопутних військах, але ця посада не була штатною. У квітні 1710 р. була затверджена "Инструкция или Артикулы военные, Российскому флоту", проте в ній взагалі не згадується про священика. Також не йдеться про них і в Указі про комплектацію чинів флоту та розмір їх утримання від 26 січня 1713 р. Але у квітні 1717 р. було наказано імператором утримувати на військових судах 39 священиків [3, с. 5]. Перевага надавалася, зазвичай, білому духівництву, але, зважаючи на постійну нестачу священиків навіть у парафіях, частина корабельних священиків комплектувалася чорним духівництвом. До відкриття у 1721 р. Св. Синоду право призначати на флот ієромонахів належало виключно Олександро-Невській лаврі [3, с. 7]. Зважаючи на те, що флот діяв лише влітку, усі священики призначалися тимчасово, і після закінчення кампанії поверталися до своїх парафій чи монастирів. Це стосувалося Балтійського флоту. Про священослужителів Азовського, Каспійського флотів та сухопутних сил у цей час майже нічого не відомо, але важко уявити, щоб тисячі людей залишалися без усілякого духовного керівництва та релігійної опіки. Можна припустити, що пастирські обов'язки виконувалися тут обмеженою кількістю священиків, які призначалися місцевими єпархіями.

Пізніше статус та обов'язки священика військового відомства були прописані як військовими уставами, так і церковними канонами. Але досить часто священик зіштовхувався з тим, що заважало його діяльності набагато більше ніж низький духовний рівень пастви. Бюрократична система розглядала церковного діяча як чиновника, справа якого – подавати звіти. Про формальне ставлення військового керівництва до віри свідчить той факт, що у багатьох військових підрозділах не було ранкових молитов. Не дотримувалися в армії і постів. Хоча це було пов'язано із особливостями функціонування армії: за умов постійних нарядів, чергувань, стройової та бойової підготовки піст послаблював солдат, і тому у більшості частин початку XX ст. піст тримали лише у Перший та Четвертий тижні Великого посту, Страсний тиждень та три дні говінь перед Причастям. За таких умов постування воїни фізично ослабнути не встигали.

Головною проблемою військового священика можна назвати відсутність у нього свободи дій. Так, насамперед, Устав внутрішньої служби забороняв священику вести бесіду на політичну тематику, якою вважалась навіть така тема, як ратні подвиги слов'янських воїнів у Грюнвальдській битві чи ознайомлення з так званим "слов'янським питанням". Траплялися випадки, коли командир полку призначав військовому священику тему для позабогослужбових бесід з нижчими чинами, при цьому визначаючи програму і метод ведення їх, а також вимагаючи перегляду записаного повчання перед виголошення його солдатам. За проступки у поведінці чи недотриманні цього наказу командир робив священику публічну догану або зауваження, як словесно, так і у наказах по військовій частині [11, арк. 16; 9, арк. 60 - 61 звор.].

Відповідно до Уставу польової служби церква і священик постійно знаходилися поруч зі своїми військовими підрозділами, до яких були приписані, про них піклувалися, як і про санітарний обоз. Під час руху обозом у піхотних та артилерійських частинах вони знаходилися у тилу, а в інженерних військах – йшли відразу за своїми відділеннями. На перепочинок церква і священик розташовувалися біля штабного намету [15, ст. 65; ст. 139, п. 1 - 4]. Про міцність входження церкви до повсякденного життя армії і флоту може свідчити устав гарнізонної служби. Так, наприклад, ним передбачено було на світанку одразу після двох ударів колоколу і команд "до зорі", "струнко" барабанщик відбивав мелодію "на молитву". Після цього караульний начальник віддавав команди: "на молитву", "капелюхи геть" і наказував одному з чинів караулу читати "Отче наш". Ця молитва передувала ранковому правилу, яке читав священик і закінчувалася командою "накрийсь" [14, гл. 7, ст. 132, с. 48]. Ця практика мала

поширення не лише в армії, а й у військових шпиталях. Окрім того, якщо хтось із хворих мав бажання залишити духовний заповіт (або як зараз кажуть просто заповіт), то при цьому повинні бути присутніми черговий офіцер, шпитальний священик та черговий ординатор [14, Гл. XI, ст. 297, с. 96].

Морські устави 1899 р. та 1912 р. регламентували діяльність та обов'язки старшого священика або благочинного морського духівництва [6, Р.II, Гл. 6, Від. XIII, ст. 250 - 253], чітко зазначали права і обов'язки корабельного священика [6, Р. III, Гл. 15, ст. 697 - 706] та порядок відправи ним Служби [6, Р.IV, Гл. 1, ст. 920 - 931]. Так, в них зазначено, що священик обідає у кают-компанії і благословляє обід – це передбачалося уставом [6, Р.IV, Гл. 12, ст. 1120, с. 428]. І тому в цьому випадку не може бути розмов про те, що офіцери за власним бажанням годували священика і в результаті цього насміхалися над ним. Існує і у наш час негласне правило: приход годує свого священика і якщо він цього не робить, то і священика у них не буде. Якби офіцери відмовилися годувати свого духовного наставника, або відносилися до нього дуже зневажливо, то духовне начальство відізвало б священика з того корабля взагалі. Тим паче, що навіть подавати чи не подавати обід чи вечерю залежало від священика: в суботу і напередодні свят і святкових днів їжу давали лише після церковної служби і молебну на честь свята. Не виконати свій обов'язок священик не міг: він був зобов'язаний служити, у противному випадку його могли звільнити, а якщо таке траплялося під час походу, то капітан корабля мав повне право замість Служби наказати будь-кому з молодших чинів читати звичайне молитовне правило. Статтею 1240 Морського уставу святковими днями для обов'язкової відправи Служби було визначено: Новий рік, Богоявлення, Пасха, Різдво, інші двунадесяті свята, день коронації імператора, дні тезоіменитства імператора та будь-кого з членів імператорської родини.

Стосовно підпорядкування військових священиків по духовній лінії, то воно здійснювалося у такий спосіб. Військові священики бригад, батальйонів та полків підпорядковувалися Благочинному армії, який, у свою чергу, в мирний час звітувався Обер-священику округу (Головному священику) і Обер-священику армії та флоту (Протопресвітеру військового та морського духівництва), а у військовий – Головному священику фронту. Обер-священик армії та флоту (Протопресвітер) надавав звіт про свою роботу Св. Синоду. Утримувалася канцелярія Протопресвітера за державний кошт.

В першу чергу для відправи богослужінь потребувалося приміщення. У розписі окладів для псаломщиків військового відомства передбачалися кошти для найму приміщення з опаленням та освітленням. У залежності від місцевості ця сума коливалася у межах 48 – 180 рублів [12, с. 303]. Але потрібно зазначити, що оренда відбувалася у тому випадку, коли єпархіальне керівництво місцевості не мало змоги забезпечити військового священика приміщенням для відправи богослужінь та треб, що передбачено Уставом про земські повинності. Також з казначейства військового відомства виділялися кошти на просфорні та приготування їжі. Звичайно, що і приміщення для просфорень повинні були бути з опаленням та освітленням. Суми на них також вказані в Уставі про земські повинності, щоправда дещо менші [12, с. 303]. Також зазначалися розміри приміщень під військові похідні церкви для різних підрозділів [12, с. 331].

Зазвичай діяльність військового священика заключалася у пастирській настанові солдат, відправи богослужінь, здійсненні треб по військовому відомству. Як Літургію, так і вечірню вони служили за єдиним церковним уставом – Типіконом. А от відправа треб для військових священиків регламентувалася дещо інакше, ніж парафіяльних. Так, відповідно до вказівки Священного Синоду від 1805 р., II, 6, полковим священикам заборонено здійснювати треби на приходах, за виключенням крайніх випадків (до прикладу, причастити вмираючого, коли приходський священик далеко). Ієромонахам заборонялося здійснювати взагалі будь-які треби, але виключення складали флотські ієромонахи (за розпорядженням Св. Синоду від 1721 р., III, 15) [1, с. 949]. Особлива вказівка була дана Синодом Протопресвітеру стосовно переходу військових з однієї релігії в іншу: від іновірців у православ'я приймати без вагань, а зворотній перехід протягом перебування військового на дійсній службі не повинен бути взагалі [1, С. 1024].

Стосовно вінчання, військовий священик не мав права вінчати осіб, які не належать до приходів військового відомства. А військовослужбовців повинен вінчати лише священик власного відомства: у полку – полковим священиком (Свод военных постановлений, VII кн., изд.1892 г., ст. 950) [1, с. 1166]. Вінчання мало відбутися лише у тому випадку, якщо військовослужбовець мав вік не менше 23 років [1, с. 1171], отримав дозвіл від начальства [1, с. 1193] та не належав до нижчих чинів [1, с. 1204]. Як при вінчанні цивільного населення, так і при вінчанні військових обов'язково потрібно було вимагати передшлюбне свідоцтво, що за канонами Православної Церкви вони мають право одружитися [1, с. 1225 - 1226].

Відповідно до "Руководсвенных указаний духовенству действующей армии", виданих 1915 р., кожен день священика був чітко регламентований. Його обов'язки, у порівнянні з військовими уставами та приписами Обер-священика чи Протопресвітера, збільшувалися. Він повинен був перед боєм обов'язково відслужити молебен, а після бою – паніхіду за вбитими воїнами. Під час бою він повинен

був знаходитися не далі ніж на передовому перев'язочному пункті. Священик не повинен був залишати без християнського поховання жодного вбитого воїна. Кожен священик повинен був вміти перев'язувати. Також на його плечах лежав малоприємний обов'язок повідомляти сім'ям вбитих місце і час поховання воїна. Шпитальний священик повинен був відвідувати поранених та проводити з ними пастирські бесіди. За неможливості служити повну Літургію обов'язковим було відправляти хоча б Обідницу. При веденні метрик обов'язково потрібно було зафіксувати соціальний стан. При відспівуванні на священика було покладено обов'язок слідкувати, щоб тіло було вимитим та одягненим у чисту одежу. На могилі обов'язково повинен бути встановлений хрест з усіма вихідними даними загиблого, написаними фарбою, а не чорнилом. Але найнеобхіднішим вважалося те, що священик повинен був мати великий запас Святих Дарів для причастя, всі воїни повинні були наставлятися священиком, а священик повинен був підтримувати бойовий і моральний дух [10, арк. 34 - 37А].

Зважаючи на особливості несення військової служби, все коло богослужінь було складено з урахуванням специфіки порядку у гарнізоні. Так, кожен день у військах починався з молитви [14, Отд. 2, Гл. VII, ст. 132, с. 48]. А зважаючи, що військова служба була складною, молитовники, видані для потреб військових та рекомендації для священиків військового відомства мали дещо відмінний зміст від таких самих видань для потреб цивільного населення. Сам порядок молитов у молитовнику зберігався, але було зменшено їхню кількість (залишено лише необхідні). Це ілюструється таблицею 1, у якій порівняно військовий зразка 1915 р., цивільний зразка 1915 р. та сучасний цивільний зразка 1995 р. молитовники. До того ж характер певних молитов відображав потреби того чи іншого прошарку населення. Стосовно порядку богослужіння, то у церквах військового відомства він також був спрощений. Це обумовлено тим, що командуванням та постановами Обер-священика (протопресвітера) рекомендувалося, а у деяких випадках – наказувалося, щоб тривалість богослужіння була від 1год. 15 хв. до 1 год. 45 хв. [10, арк. 34 - 37А, 69; 11, арк. 8 - 10]. В наслідок цього зменшувалося тривале скупчення мас у військовий час і фізичне навантаження на особовий склад за умов постійних нарядів та чергувань.

Щоб унеможливити самовільне скорочення священиками богослужіння, протопресвітером було наказано весь порядок богослужіння уніфікувати за певним зразком. Цей зразок наведено у таблиці 2, у якій він порівняний зі звичайним приходським богослужінням. Богослужіння у скороченому варіанті по всіх церквах військового відомства в такий спосіб було уніфіковане лише 1915 р. під час Першої світової війни, про що не можна сказати про богослужіння у роки Російсько-японській війни. Як зазначає о. Митрофан Сребрянський, організація духовенства та богослужіння, матеріальне забезпечення священиків залишало бажати кращого. А йому самому доводилося скорочувати богослужіння на свій власний розсуд [7, с. 166 - 167].

Таким чином, висвітливши основні риси та особливості такого соціального інституту як військові священики можна зробити такі висновки. Як окремий прошарок серед духівництва, військове та морське духівництво виокремилось у першій чверті XVIII ст. у роки правління Петра I. Воно було створено з єпархіального духівництва для задоволення духовних потреб діючих армії та флоту. Відповідно до військових уставів та церковних канонів, ці священики мали власне військове начальство та духовне керівництво, власне коло обов'язків, специфічні права та спеціальне грошове утримання. Складність роботи військових та морських священиків полягала в тому, що маючи статус однаковий з обер-офіцерами, вони повинні були бути наставниками як для молодших за себе, так і для старших. У визначальні для Батьківщини роки такі, як Вітчизняна війна 1812 р., Кримська війна, Російсько-турецькі війни, Російсько-японська війна, Перша світова, вони виконували не лише свій прямий обов'язок, а також допомагали всіма силами особовому складу задля забезпечення перемоги над ворогом.

Таблиця 1.

Порівняння молитовників (подано мовою оригіналу).

Молитовник сучасний 1995 р. [5, с.3-56].	**Молитовник цивільний** 1915 р. [16, с.175-190].	**Молитовник військовий** 1915 р. [4, с.3-16].
Утренние молитвы	**Утренние молитвы**	**Утренние молитвы**
Молитвы начальные: Трисвятое: Отче наш. Тропари Троичны: Воставше от сна:, От одра и сна:, Внезапу судия приидет. Господи помилуй (12 раз).	Молитвы начальные: Трисвятое: Отче наш. Тропари Троичны: Воставше от сна:, От одра и сна:, Внезапу судия приидет. Господи помилуй (12 раз).	Молитвы начальные: Трисвятое: Отче наш. Символ веры. Краткая Ангелу-хранителю. Богородице Дево, радуйся: Моли Бога о мне:

От сна востав, благодарю: Приидите поклонимся: Псалом 50. Символ веры. Боже, очисти мя грешнаго: (Макария Великого). От сна востав, полунощную: (того же святого). К Тебе, Владыко Человеколюбче: (того же святого). Господи, иже многою Твоею Благостию: (того же святого). Господи Вседержителю, Боже сил: (Василия Великого). Тя благословим Вышний Боже: Воспеваю благодать Твою, Владычице: Многомилостиве и Всемилостиве Господи: Святый ангеле, предстояй окаянней моей души: Прясвятая Владычице моя Богородице: Моли Бога о мне: Богородице Дево, радуйся: Спаси, Господи, люди Твоя: Помяник. Окончание: Достойно есть: Господи Иисусе Христе, Сыне Божий.	От сна востав, благодарю: Приидите поклонимся: Псалом 50. Боже, очисти мя грешнаго: (Макария Великого). От сна востав, полунощную: (того же святого). К Тебе, Владыко Человеколюбче: (того же святого). Господи, иже многою Твоею Благостию: (того же святого). Господи Вседержителю, Боже сил: (Василия Великого). Святый ангеле, предстояй окаянней моей души: Прясвятая Владычице моя Богородице: Моли Бога о мне: Богородице Дево, радуйся: Спаси, Господи, люди Твоя: Помяник. Окончание: Достойно есть: Господи Иисусе Христе, Сыне Божий.	Святии славнии Апостоли: Спаси, Господи, люди Твоя: Помяник. Славлю, пою, величаю: Иисусова молитва. Владычице моя, Пресвятая Богородице: Достойно есть: Боже, очисти грехи моя.
Молитвы в течении дня Перед началом всякого дела. По окончании всякого дела. Перед учением. После учения. Перед обедом и ужином. После обеда и ужина.	**Молитвы в течении дня** Перед началом всякого дела. По окончании всякого дела. Перед учением. После учения. Перед обедом и ужином. После обеда и ужина.	**Молитвы в течении дня** Молитва перед всяким делом. Молитва перед сражением.
Молитвы вечерние Молитвы начальные: Трисвятое: Отче наш. Тропари: Помилуй нас, Господи, помилуй нас: Господи, помилуй нас: Милосердия двери отверзи: Господи помилуй (12 раз) Боже вечный и Царю всякаго создания: Вседержителю, Слово Отчее: Господи, Царю небесный: Что Ти принесу: Господи Боже наш, еже согреших: Господи Боже наш, в Негоже веровахом:	**Молитвы вечерние** Молитвы начальные: Трисвятое: Отче наш. Тропари: Помилуй нас, Господи, помилуй нас: Господи, помилуй нас: Милосердия двери отверзи: Господи помилуй (12 раз) Боже вечный и Царю всякаго создания: Вседержителю, Слово Отчее: Господи Боже наш, еже согреших: Господи, не лиши мене небесных Твоих благ: Благаго Царя Благая Мати: Ангеле Христов, хранителю мой святый:	**Молитвы вечерние** Молитвы начальные: Трисвятое: Отче наш. Символ Веры. 1-й и 3-й тропари вечерних молитв: Помилуй нас, Господи, помилуй нас: Милосердия двери отверзи: Господи Боже наш, еже согреших: Ангеле Христов, хранителю мой святый: Ослаби, остави: Огради мя, Господи: Да воскреснет Бог: Псалмы 50 и 90. Окончание: Достойно есть:

Господи, не лиши мене небесных Твоих благ: Господи Иисусе Христе, Сыне Божий, ради честнейшия: Благаго Царя Благая Мати: Ангеле Христов, хранителю мой святый: Взбранной Воеводе: Преславная Приснодево: Все упование мое: Упование мое Отец: Достойно есть: Владыко Человеколюбче: Просвети очи мои: Заступник души моея: Преславную Божию Матерь: Да воскреснет Бог: Ослаби, остави: Ненавидящих и обидящих нас прости, Господи: Исповедаю Тебе Господу Богу: В руце Твои:	Взбранной Воеводе: Преславная Приснодево: Все упование мое: Упование мое Отец: Достойно есть: Просвети очи мои: Заступник души моея: Преславную Божию Матерь: Да воскреснет Бог: Ослаби, остави: Ненавидящих и обидящих нас прости, Господи:	Господи Иисусе Христе, Сыне Божий. 10 заповедей

Таблиця 2.

Порівняння богослужіння (подано мовою оригіналу).

Порядок богослужіння у приходських церквах (1915 р.) [8, с.3-56].	**Порядок богослужіння у військових церквах (1915 р.)** [10, арк.35-37а].
Часы обычные. Великая вечерня – обычная. Утреня: Шестопсалмие (6 псалмов разделенных на две части). Тропари: гласа, праздника, богородичны. Кафизма (в монастырях – 2). Седальны. Канон (1, 3 – 9 песни). Ектеньи после 3-й, 6-й и 9-й песни. После 8-й песни – Песнь Богородицы на 6 стихов. Великое Славословие обычное В праздничные дни читалось три паримии, служилась лития и полиелей. Литургия Литургия без сокращений.	Часы обычные. Великая вечерня – обычная. Утреня: Шестопсалмие сокращено до 4-х псалмов: 2 с первой половины и 2 со второй. Тропари по шестопсалмии – один. Кафизма сокращена до одного псалма. Из канона – 4-я и 5-я песни по 2 – 3 тропаря без ектений. Из 6 стихов Песни Богородицы полагалось петь только 2 – 3. Великое Славословие обычное. В праздничные дни полагалось читать одну из трех паримий, служить литию и полиелей. Литургия На Литургии оглашенных после Мирной ектеньи полагалось петь сразу Единородный Сыне:, опуская два антифона и две Малых ектеньи.

Джерела та література

1. Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителя: В 2 т. – СПб., 1913. – Т.2. – 1772 с.
2. Военский К.А. Русское духовенство и Отечественная война 1812 г. – М., 1912.
3. История флотского духовенства: Сборник / Сост. А.Б. Григорьев. – М.: Андреевский флаг, 1993. – 80 с.
4. Краткий молитвенник для православных воинов. – Пг.: Тип. Армейского вестника, 1915.
5. Молитвослов. – К.: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 1995. – 391 с.
6. Морской устав 1899 г. – СПб.: Типография Морского Министерства, в Главном Адмиралтействе, 1899. – 571 с.
7. о. Митрофан Сребрянский. Дневник полкового священника, служащего на Дальнем Востоке. – М.: Изд-во “Отчий дом”, 1996. – 352 с.
8. Православный богослужебный сборник. – М.: Издание Московской патриархии, 1991. – 351 с.
9. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 2044. – Оп. 1. – Спр. 13. – 156 арк.
10. РДВІА. – Ф. 2044. – Оп. 1. – Спр. 6. – 114 арк.
11. РДВІА. – Ф. 2082. – Оп. 1. – Спр. 1. – 163 арк.
12. Свод законов Российской империи, в 5 кн. Издание неофициальное. – СПб.: Русское книжное товарищество “Деятель”, 1912. – кн.2. – Т.V.
13. Студитский И.М. Русское духовенство в Отечественную войну 1812 г. – Кострома, 1912.

14. Устав гарнизонной службы. Высочайше утвержден 16 мая 1900 г. с изменениями, объявленными в приказах по военному ведомству по 1-е апреля 1911 г. – СПб.: Военная Типография (в здании Главного Штаба), 1904. – 211 с.
15. Устав полевой службы. Высочайше утвержден 27 апреля 1912 г. – СПб.: Военная Типография (в здании Главного Штаба), 1912. – 287 с.
16. Часослов учебный для начальных сельских училищ. – Петроград: Синодальная типография, 1915. – 192 с.
17. Чимаров С. Религиозно-нравственное воспитание в Русской армии: ритуалы, обряды и церемонии. Исторический очерк. – СПб.: ВИККА имени А.Ф. Можайского, 1997. – 68 с.
18. Чимаров С. Русская Православная Церковь и Вооруженные Силы России в 1800 – 1917. – СПб., 1999.
19. Шавельский Г. Военное духовенство в борьбе России с Наполеоном. – М., 1912.
20. Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота: В 2 т. – Нью-Йорк, 1954.
21. Шамбаров В. За Веру, царя и Отечество. – М., 2003. – 768 с.

Sergey Malyshko

MILITARY PRIESTS OF RUSSIAN EMPIRE ARMY AS A SPECIFIC CATEGORY OF CLERGY

In the article is characterized the institute of military priests, their rights and duties according to the military regulation and church canons. Modern historiography and source base are also presented here. The features of prayers and divine service conducted in the churches of military department and diocese arrivals are compared in the article.

Key words: protopresviter, military priest, military department, Sacred Synod, ober- priest, divine service, military regulation, church canon, Russian empire.

Надійшла до редакції 28.02.2008 р.

УДК 94 (430) “16”

Марина Рейко, Володимир Тандура

МЕНТАЛІТЕТ ГОРЦІВ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ ОЧИМА РОСІЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ XIX СТОЛІТТЯ

У статті аналізується відображення російськими письменниками національного характеру представників народів Північного Кавказу та динаміка цього явища протягом XIX ст. Уявлення про менталітет горців є елементом суспільної думки імперської Росії стосовно краю в даний відрізок часу.

Ключові слова: Північний Кавказ, горці, хижість, войовничість.

И дики тех ущелий племена,
Им Бог – свобода, их закон – война
Они растут среди разбоев тайных,
Жестоких дел и дел необычайных.
Там в колыбели песни матерей
Пугают русским именем детей.
Верна там дружба, но вернее мщение;
Там за добро − добро, и кровь за кровь,
И ненависть безмерна как любовь…

Так в 1828 р. М.Ю. Лермонтов охарактеризував горців Північного Кавказу [1]. Для кінця першої третини XIX ст. дана тема не стала в новину, адже вона вже була надзвичайно популярною, і цікавість до неї підігріли саме письменники. Творча інтелігенція мала надзвичайний вплив на сучасників і не гребувала цим користуватись. Починаючи з 1814 р. в “літературний ефір” ретранслюються твори, які для російського читача стають чи не єдиним джерелом інформації [2]. До того ж, дані повідомлення легко засвоюються та без проблем запам’ятовуються. Тому не зайвим було б поцікавитись, що за образ горця передавали вони некритичній більшості, який ставав потім частиною уявлень росіян про край та його жителів.

© Рейко М.М., Тандура В.М., 2008

На превеликий жаль, дослідження даного напрямку нам не відомі, хоча кавказька тематика може посперечатися своєю історіографією з іншими найважливішими сторінками російської історії.

Метою статті являється заглиблення в процес формування суспільної думки стосовно Північного Кавказу протягом XIX ст. та дослідження відображення національного характеру горців російськими письменниками. Також, оскільки протягом XIX ст. російська суспільна думка про Кавказ поповнилась новим терміном – хижацтво, ми вирішили прослідкувати дане явище та віднайти кореляцію в роботах російської творчої інтелігенції.

Починаючи характеризувати менталітет горців очима російської творчої інтелігенції, необхідно виокремити поняття "менталітету", адже дослідники цього явища дещо розходяться у його визначеннях. Менталітет розуміється нами як глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й безсвідоме, що характеризується сукупністю соціальних настанов та нахилів до дій, мисленням та відчуттям [3]. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і несвідомого, логічного і емоційного, тобто глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій. Формуючими менталітет чинниками є географічне становище, політичні інститути і соціальні структури суспільства, культура, традиції. Отже, спробуємо виокремити риси горців, які, на думку письменників тієї доби, були характерні як окремому представнику народів Кавказу, так і всім їм разом.

Вперше ми знаходимо характеристики горців в творі В.А. Жуковського "До Воєйкова" (1814 р.), де, описуючи гірське життя, автор зазначав, що тубільці повсякчас "готуються до нових вбивств" [4], таким чином наголошуючи на войовничому характері місцевих жителів.

1821 р. в імперії вибухнув "Кавказький полонений" О.С. Пушкіна [5], який ряснів національним колоритом гірського життя. Твір був також і першою ластівкою романтичного напрямку в художній літературі, тому не дивно, що Олександр Сергійович зупинився саме на особливостях історичної долі кавказьких народів, на проблемах їх національного характеру та культури. Для Пушкіна кавказці вольнолюбні, близькі до природи, швидкі в рухах, войовничі та емоційні. О.С. Пушкін, як і В.А.Жуковський, наголошує на войовничості тубільців Північного Кавказу та романтично зображає це явище: "Сердца, рожденные для войны!" [6]. До того ж, поет акцентує увагу на суворості народного характеру горців, небагатослівності, гордості та дикості, але дикість ця проявляється головним чином через близькість до природи та має романтичний відтінок.

Наступним кроком в характеристиці ментальності тубільців Північного Кавказу стали твори М.Ю. Лєрмонтова "Черкеси" та "Кавказький полонений" [7, 8]. Для Лєрмонтова в кавказьких народах втілений дух вольності, він часто називає Кавказ "жилищем вольности простой", черкесів же характеризує епітетом "свободный". В даних роботах автор говорить про швидкість рухів кавказців, їх сміливість. Черкеси у Лєрмонтова злостиві, схожі на хижих вовків, але така поведінка викликана втратою свободи та самозахистом. Автор оспівує та ідеалізує імпульсивний характер горців, для якого захист власної території тотожний із захистом власного життя, тому й "неистов горец в борьбе", тому й порівнює він горців з хижими тваринами.

1830 р. О.І. Полєжаєв називає тубільців синами свободи та волі, гордими, але віроломними, відданими ідеї, але безкультурними і далі зазначає: "Но ни огонь, ни меч, ни цепи // Не уничтожили страстей // Звероподобного народа! // Его стихия – кровь и бой, // Насильство, хищность и разбой, // И безначальная свобода" [9]. Тут ми вперше зустрічаємось з визначенням тубільців хижими, звіроподібними. Але Олександр Іванович, все ж таки, не зраджує романтизму, звеличуючи вольнолюбність народів Кавказу. Загалом, автор не схильний був ідеалізувати ані Кавказьку війну, ані кавказьке життя, ані місію Росії в цій війні, показуючи мародерство російських військ в переможених аулах. Поет-бунтівник достатньо прозаїчно та в грубих формах описував події та своє ставлення до них.

1832 р. побачила світ ціла низка творів про Кавказ, в яких змальовується його вольнолюбний образ. В прозовому творі "Аммалат-бек" О.О. Бестужев-Марлінський говорить про виняткову емоційність горців: "Все нежные и все злобные чувства так легко играют душой азиатца!", а також про непостійність та зрадливість їх характеру: "Варварский деспотизм Персии, столь долго владевший Азербайджаном, воспитал в кавказских татарах самые низкие страсти, ввел в честь самые низкие происки" [10]. О.О. Бестужев-Марлінський також не забуває про войовничість тубільців Північного Кавказу і, зображаючи бійку між черкесами, далі пояснює її словами Ахмет-хана: "У нас это обыкновенная вещь − такие сшибки поддерживают между нами воинственный дух и боевой навык. Месть для них – святыня, разбой – слава!" [11].

М.Ю. Лєрмонтов говорить про чуттєвість та емоційність своїх героїв. В поемі "Ізмаїл-бей" автор підкреслює: "Чувства, страсти // В очах навеки догорев, // Таятся, как в пещере лев, // Глубоко в сердце; но их власти // Оно никак не избежит!" [12]. М.Ю. Лермонтов також звертає увагу на відвагу горців та нерозривно пов'язану з нею розбійничу поведінку. Михайло Юрієвич пропагує ідеалізовано вільне життя представників Північного Кавказу, до того ж, автор наголошує на негативному ставленні горців до благ цивілізації, яка може лише отруїти невинне серце. В системі цінностей горців помста стоїть на першому

місці, навіть не поступаючись коханню: “Блаженство то верней Любови // И только хочет слез да крови” [13].

О.І. Полєжаєв підкреслив в “Посланні до О.П. Лозовського” (1833 р.) запроданство, розбещеність та агресивність представників кавказьких народів [14].

1835 р. О.С. Пушкін писав: “Дух дикого их рыцарства заметно упал. Здешняя сторона полна молвой об их злодействах. Почти нет никакого способа их усмирить, пока их не обезоружат, что чрезвычайно трудно исполнить по причине господствующих между ими наследственных распрей и мщения крови. Кинжал и шашки суть члены их тела, и младенец начинает владеть ими прежде, нежели лепетать. У них убийство – простое телодвижение” [15]. Автор пропонує реалістичний погляд на життя тубільців, не перевантажуючи твір романтичними образами.

1837 р. М.Ю. Лєрмонтов говорить про те, що невід’ємною рисою кавказців являється гордість [16]. Наступного року автор демонструє нам у романтичному світлі ставлення горців до кровної помсти, характеризуючи її як основну рису тубільців Північного Кавказу [17]. 1839 р. М.Ю. Лєрмонтов наголошує на агресивності представників кавказьких народів в поетичному творі “Дари Терека” [18]. В прозовій роботі “Герой нашого часу” вустами одного з головних героїв автор говорить про низький інтелектуальний розвиток горців та про агресивність як невід’ємну рису їх характеру: “Преглупый народ! Поверите ли? Ничего не умеют, не способны ни к какому образованию! Уж, по крайней мере, наши кабардинцы или чеченцы хотя разбойники, зато отчаянные башки, а у этих (осетин – Р.М.) и к оружию никакой охоты нет” [19]. Не варто забувати про контекст творів і хочеться наголосити, що агресивність представників народів Північного Кавказу для М.Ю. Лєрмонтова – набута якість, вона стала невід’ємною характеристикою гірського життя через необхідний захист власного життєвого простору.

1862 р. до кавказької теми вперше звертається світоч російської літератури другої половини століття Ф.М. Достоєвський в автобіографічній роботі “Нотатки з Мертвого будинку” [20]. Описуючи перебування у в’язниці, автор згадує трьох дагестанських братів, які єдині в цьому місці мали людяні обличчя та приязність: “Меня удивило его прекрасное, открытое, умное и в то же время добродушно-наивное лицо” [21].

Останнім акордом в описанні яскравих рис кавказьких характерів став твір Л.М. Толстого “Хаджі-Мурат”, де автор наголошує на небагатослівності горців Кавказу: “Веревка хороша длинная, а речь короткая” [22]. Словами солдат, які несли службу на Кавказі Лев Миколайович виражає думку про агресивність тубільців: “Попадись ему только один на один, он тебе требуху выпустит” [23]. В той же час автор змальовує свого головного героя як уважну, обережну, розумну, справедливу, спокійну та проникливу людину, для якої особиста гідність та сім’я важливіше державних інтересів. Толстой підкреслює в кавказцях взагалі неймовірну відданість справі та своєму лідеру.

Геній Л.М. Толстого в тій же роботі вводить надзвичайно сильний та поетичний символ Кавказу – живучий реп’ях в розпалі цвітіння. Автор захотів зірвати цю квітку: “Мало того, что стебель кололся со всех сторон, даже через платок, которым я завернул руку, - он был так страшно крепок, что я бился с ним минут пять, по одному разрывая волокна. Когда я наконец оторвал цветок, стебель уже был весь в лохмотьях, да и цветок уже не казался так свеж и красив. Кроме того, по своей грубости и аляповатости он не подходил к нежным цветам букета. Я пожалел, что напрасно погубил цветок, который был хорош на своем месте, и бросил его. “Какая, однако, энергия и сила жизни, – подумал я, вспоминая те усилия, с которыми я отрывал цветок. – Как он усиленно защищал и дорого продал свою жизнь” [24]. Лев Миколайович зображує горців сильними, прекрасними в своїй силі, і за такими характеристиками вони не підходять до “букету” Російської імперії. Толстой резюмує, що стільки сил знадобилося для підкорення краю, що по суті вже не має сенсу приєднувати його до імперії. Автор підкреслює, що як би не намагалась Росія убезпечити себе від горського опору, все одно вони продовжували досягати поставленої мети. Лев Миколайович прославляє енергію та волю до життя представників Північного Кавказу, зазначаючи, що бажану свободу вони продали недешево [25]. Автор вважає, що таких зусиль це було не варте, і кожна “квітка” гарна на своєму місці, в своєму природному середовищі.

Отже, проаналізувавши історичну проекцію ставлення російських письменників до менталітету горців, можна зробити висновок, що перші такого роду міркування з’являються разом із поезією В.А.Жуковського та “Кавказьким полоненим” О.С. Пушкіна. Починаючи з 1821 р. можна відмітити двояку тенденцію в осягненні характерних рис горців: з одного боку ми бачимо героя вольнолюбного, самовідданого, небагатослівного, гордого, справедливого, непохитного в своїх думках та діях, доброго, розумного, логічного, близького з природою, швидкого в рухах, а з іншого – агресивного, емоційного, віроломного, розбещеного, нелогічного, нерозумного, безкультурного та звіроподібного. Цікаво, що дані характеристики рідко представлені в чистому вигляді й частіше являють собою симбіоз, в якому вольнолюбність переростає в емоційність, а з відти в агресивність. І якщо О. І. Полєжаєв як найбільш, нібито, різко настроєний проти тубільців говорить про “злодея”, то це романтичний злодій, який захищає свій дім. Варто зазначити, що така риса характеру горців як агресивність в літературних роботах представлена головним чином як войовничість, і вона є тією наскрізною ниткою, яка поєднує всі роботи і романтичного, і реалістичного періоду. Для письменників вона стала основною характеристикою менталітету тубільців.

Аналізуючи твори письменників, ми лише два рази зустріли поняття хижість, яке використовували О.О. Бестужев-Марлінський та О.І. Полєжаєв, а більшість представників творчої інтелігенції вживали визначення інстинктивності поведінки горців.

Взагалі, у представників романтичного літературного напрямку можна помітити таку синтезовану тенденцію зображення тубільців Північного Кавказу, в якій нібито негативні риси національного характеру зображені як результат втручання Росії в життєвий простір тубільців, як необхідність пристосування до змінених умов існування. Така особливість освітлення кавказького національного характеру абсолютно ідеалістична. Чіткіше ці дві сторони національного характеру в сприйнятті поетів та письменників розділилися в другій половині XIX ст., коли на літературну арену виходить реалізм. До того ж, позитивне ставлення до менталітету горців залишається здебільшого характерним для російської творчої інтелігенції, а негативно забарвлена сторона народного характеру стає загальноросійською думкою, що відображено в роботах Л.М. Толстого. Така позиція дає нам право говорити про паралельність існування цих поглядів в суспільстві, що і намагалися відобразити в своїх творах автори.

Джерела та література

1. Лермонтов М.Ю. Аул Бастунжи // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. –Т. 2. – М., 1986. – С.214.
2. История русской литературы XIX века. Т. 1. / под ред. проф. С.М. Петрова. – М., 1970. – С. 31.
3. Философия истории / Под. ред. А.С. Панарина. – М., 1999. – С. 245.
4. Жуковский В.А. К Воейкову // Жуковский В.А. Стихотворения. – М., 1980. – С. 118.
5. Пушкин А.С. Кавказский пленник // Пушкин А.С. Собрание сочинений в трех томах. – Т. 1. – М., 1980. – С. 224-238.
6. Пушкин А.С. Кавказский пленник... – С. 226.
7. Лермонтов М.Ю. Черкесы // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 2. – М., 1986. – С. 267 - 288.
8. Лермонтов М.Ю. Кавказский пленник // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 2. – М., 1986. – С. 224 - 229.
9. Полежаев А.И. Акташ-аул // Полежаев А.И. Избранные произведения. – М., 1983. – 367 с.
10. Бестужев-Марлинский А.А. Аммалат-бек // Бестужев-Марлинский А.А. Сочинения в двух томах. – Т. 1. – М., 1981. – С. 175.
11. Бестужев-Марлинский А.А. Аммалат-бек... – С. 179.
12. Лермонтов М.Ю. Измаил-бей // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 2. – М., 1986. – С.144.
13. Лермонтов М.Ю. Измаил-бей... – С. 147.
14. Полежаев А.И. Послание к А.П. Лозовскому // Полежаев А.И. Избранные произведения. – М., 1983. – С.97.
15. Пушкин А.С. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года // Пушкин А.С. Собрание сочинений в трех томах. – Т. 2. – М., 1980. – С. 237.
16. Лермонтов М.Ю. Измаил-бей... – С. 143 - 151.
17. Лермонтов М.Ю. Беглец // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 1. – М., 1986. – С. 116 - 118.
18. Лермонтов М.Ю. Дары Терека // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 1. – М., 1986. – С. 99.
19. Лермонтов М.Ю. Измаил-бей... – С. 144.
20. Достоевский Ф.М. Записки из Мертвого дома // Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в девятнадцати томах. – Т. 3. – М., 1982. – С. 3 - 313.
21. Достоевский Ф.М. Записки из Мертвого дома... – С. 15.
22. Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л.Н. Собрание сочинений в двенадцати томах. – Т. 12. – М., 1984. – С. 118.
23. Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат... – С. 134.
24. Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат... – С. 153.
25. Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат... – С. 167.

Marina Rejko, Volodimir Tandyra

MENTALITY OF THE NORTHERN CAUCASIAN MOUNTAIN DWELLERS IN WORKS OF RUSSIAN WRITERS OF THE XIXth CENTURY

Such investigation has focused on Russian writers' reflections of national character of the Northern Caucasian dwellers and peculiarities of this phenomenon during the XIXth century. The idea of mountain dwellers' mentality is a constituent of a social thought of Russian Empire concerning country at the given period of time.

Key words: Northern Caucasus, mountain people, preying on others, warlike character.

Надійшла до редакції 12.03.2008 р.

УДК 94(47)

Олена Маслюк

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В РОКИ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ І

У статті розглядаються питання землеволодіння та економічного життя Російської православної церкви у другій чверті XIX ст. Доводиться, що держава, проводячи протекціоністську економічну політику щодо Церкви, посилила контроль над нею, остаточно перетворивши її на одну з гілок державного апарату.

Ключові слова: Микола І, Російська православна церква, монастир, земельні наділи, лісові угіддя.

У першій половині XIX ст. православна церква в Російській імперії остаточно перетворилася на один із державних інститутів, який суттєво впливав на всі сфери життя як суспільства в цілому, так і окремої людини. Тому вивчення історії церкви потребує комплексного підходу, а отже і врахування серед інших аспектів її діяльності економічних чинників.

Тривалий час ця проблема розглядалася переважно в моралізаторському аспекті, підґрунтям для чого був сам факт наявності у церкви певного майна та його несумісність з первісними християнськими ідеалами аскетизму. За такого підходу церква та її економічне функціонування були вирвані в історіографії з контексту історичного розвитку суспільства. Відновити поступовість можна було б враховуючи той факт, що церква є суспільним інститутом і тому еволюціонує разом із суспільством, відбиваючи ступінь його духовного, соціально-політичного і економічного розвитку, а також керуючись потребами, які ставить перед нею власний внутрішній розвиток. Тому актуальним і важливим є вивчення проблеми господарсько-економічного життя Церкви та його взаємозв'язку з політичними, релігійними й економічними процесами в Російській імперії на різних етапах її історичного розвитку.

Окремі аспекти даної проблеми частково розглядалися дослідниками історії церкви. Однак, незважаючи на значну кількість праць, які у тій чи іншій мірі торкалися церковного землеволодіння та господарства, ступінь висвітлення цієї теми не може вважатися задовільним, оскільки не створено жодної спеціальної наукової праці, де б комплексно розглядалося питання про засади та особливості економічної діяльності церкви в Російській імперії у другій чверті XIX ст.

Серед існуючих досліджень по даній проблематиці треба відзначити, насамперед, загальні праці з історії Російської православної церкви. Так, у праці під редакцією О.І. Клібанова [15] висвітлено широке коло питань, пов'язаних з історією Російської православної церкви, її місцем в культурно-історичному розвитку держави. Особлива увага в роботі приділяється державно-церковним взаєминам та процесу одержавлення Російської православної церкви. Але щодо господарсько-економічної діяльності Церкви даного періоду подається розрізнений фактаж, який не дає змоги відтворити цілісну картину цього вектору її життя. Подібне спостерігається і у працях А. Полянського [13] та І.К. Смолича [16]. При цьому, робота останнього є цікавою насамперед тому, що для її написання автор залучив широку джерельну базу: законодавчі матеріали, джерела особового походження тощо.

Серед наукових робіт, які дають систематичний виклад історії церкви синодального періоду і опубліковані за межами України та Росії, ґрунтовні дослідження відсутні.

Джерельну базу роботи складає Звід законів Російської імперії 1857 року, матеріали якого охоплюють весь період правління Миколи І. Це – третє (доповнене) видання (перше – 1832 р., друге – 1842 р.). Між виданнями Зводу законів виходили щорічні і звідні (за декілька років) продовження Зводу з вказівкою на відмінені чи змінені статті. Нове видання Зводу законів передбачалося робити кожні десять років, але цей намір вдалося здійснити лише раз, у 1842 р., третє ж видання вдалося здійснити лише через п'ятнадцять років. Після 1857 р. Звід законів повністю не перевидавався, а виходили лише окремі томи (так звані неповні видання Зводу законів 1876, 1892 рр. і т.д.).

Звід є результатом унікальної кодифікації і систематизації законодавства. До 15 томів Зводу включені лише діючі закони, розташовані на відміну від Повного зібрання законів не в хронологічному порядку, а за тематичним принципом (всього – 8 тематичних блоків). В основу структури Зводу покладено розподіл права на публічне і приватне, запозичений з західноєвропейських концепцій та своїм корінням сягаючий римського права. Майже в кожному томі Зводу законів містяться постанови, що стосуються духовенства та церковного управління. Так, в I томі знаходяться основні державні закони; у III томі – постанови про пенсії та нагороди по духовному відомству; IV том містить положення щодо церковного майна та міських податків; VIII том – щодо лісового господарства; IX том є найбільш

© Маслюк О.Ю., 2008

суттєвим: він містить закони про стани, тобто закріплює правове становище монастирів, церков, архієрейських будинків, священно- і церковнослужителів; X том містить положення шлюбно-сімейного права; XII том включає в себе нормативні акти щодо будівництва; XIII том – щодо єпархіальних закладів, бідних і т.ін.; XV том встановлює покарання за злочини проти віри та Церкви, а XIV том регулює судочинство у цих справах і вміщує поняття з цивільного права щодо церковних закладів.

Цікавий матеріал з історії Російської православної церкви даного періоду міститься у джерелах особового походження. Так, у листах митрополита Філарета (Дроздова) [9] містяться відомості щодо взаємин між державою та Церквою, членами Синоду та обер-прокурором, становище духовенства у миколаївську епоху та багато іншої цікавої інформації.

Окрему групу джерел для написання даної роботи склали матеріали фондів Державного архіву Чернігівської області. Насамперед, це діловодна документація – листування духовних правлінь Чернігівської єпархії з Чернігівською духовною консисторією з різноманітних питань, а також справи, присвячені окремим аспектам життя Чернігівської єпархії.

Мета дослідження – на основі аналізу архівних і опублікованих джерел, наукових розвідок з'ясувати засади і виявити особливості господарсько-економічної діяльності Російської православної церкви в Російській імперії у зазначений період.

Серед імператорів XIX ст. Микола I більше за інших сприяв збільшенню обсягів церковного майна. Так, в період його правління кількість церковних земель збільшилася в 2-3 рази. В цілому в 1837 р. державні асигнування на церковні потреби збільшилися порівняно з 1832 р. на 26% і склали 1 136 500 руб., а через 10 років – в 1847 г. – 3 601 800 руб. Тобто їх сума збільшилася в тричі, склавши майже 2% всіх державних витрат. 1855 р. ця сума вже досягла 6 млн. руб. [15, с. 334] (див.: табл. 1). Таку ж тенденцію до збільшення можна послідкувати і щодо бюджету Синоду та його капіталу загалом (див.: табл. 2).

Таблиця 1.

Частина видатків на потреби Церкви у процентному відношенні до загального державного бюджету [16, с.655].

Рік	Сума (руб.)	%
1832	902 400	0,6
1837	1 136 500	0,7
1847	3 601 800	1,8

Таблиця 2.

Бюджет Священного Синоду [6, Ст. 657].

Рік	Сума (руб.)
1825	671 237
1850	3 804 299
1861	5 028 364

Широкого розмаху протекціоністська політика Миколи I відносно Церкви набула з 1829 р. – часу виходу „Положень про способи щодо покращення стану духовенства". Храми, монастирі та архієрейські будинки наділялися землею та угіддями (млинами та рибними ловами), причт – будинками [6, ст. 323]. Значно збільшився обсяг коштів на утримання монастирів, духовенству призначалися пенсії. Покращилося матеріальне становище сільських парафій: відбулося призначення постійних і допоміжних окладів частині парафіяльного духовенства [6, ст. 321]. Починаючи з 1842 р. парафіяльному духовенству західних губерній виділялося з казни жалування [6, ст. 246] (переважній більшості російського духовенства платню призначили лише 1871 р.). У духовенства з'явилися нові привілеї – звільнення від податків, а також рекрутської повинності [6, ст. 256, 281] та тілесних покарань [6, ст. 258, 283]. Хоча контроль держави над господарською діяльністю духовенства не слабшав, як і раніше, уряд суворо слідкував за тим, щоб у духовенства не було земель з особисто залежними селянами [6, ст. 259, 304]. Так,

після возз'єднання 1839 р. уніатів з Російською православною церквою заселені маєтки уніатського духовенства були переведені до казни, замість них причту виплачувалося грошове утримання. Але заборона володіти кріпосними як із землею, так і без землі не розповсюджувалася на дворян, прийнятих до духовного звання [6, ст. 284].

В період правління Миколи І відбулося подальше розширення прерогатив обер-прокурора. 1836 р. обер-прокурор М.О. Протасов створює Господарський комітет (з 1839 р. перейменований у Господарське управління), повністю контролюючи грошові та майнові питання духовенства з метою "сообщить самому синодальному хозяйству надлежащую правильность и подчинить его строгой отчетности" [16, с. 428]. Суворому контролю підлягали як безпосередньо синодальні кошти, так і суми, виділені на утримання духовенства з державної казни. Так, після того, як у Савина монастиря залишилися невитрачені суми після завершення будівельних робіт, монастирська влада зобов'язана була надлишкові кошти внести до Московського повітового казначейства і передати до Господарського управління при Синоді відповідну квитанцію, отриману в казначействі.

У 1830-ті рр. уряд наділяв монастирі значними земельними угіддями, придатними для ведення господарства. Справа в тому, що 29 травня 1835 р. член Сенату Ф. Дурасов подав записку, в якій визнавав, що уряд не здатний забезпечити духовенство гідним утриманням. Монастирі „приходят в совершенный упадок по скудности определенного им от казны содержания по отобрании от них вотчин. Так, у Кизлярского монастыря Кавказской епархии малое количество пахотной земли, небольшой виноградный сад и милостинная дача, производимая из казны в 85 р. серебром - вот все способы монастыря для его содержания" [16, с. 439]. Автор записки зазначив, що для казначейства "было бы весьма обременительно" збільшити штатне утримання, і вихід пропонував у наступному: наділити монастирі земельними ділянками розміром 100–150 десятин для ведення господарства. Цю землю пропонувалось обробляти монахам чи найманим робітникам, або ж віддавати в оренду.

За порадою про доцільність таких змін уряд звернувся до митрополита Московського Філарета (Дроздова), який користувався особливою повагою імператора Миколи І. Філарет підтримав ідею наділення духовенства землею: "накопление недвижимых имений церковью наиболее простой, удобный и реальный выход из создавшейся ситуации, без обременения государства, сулящий выгоды, материальные и нравственные, всем: церкви, самому государству, народу" [6, с. 132]. Митрополит також зазначив, що "если бы ее достояние, взятое в прошедшем столетии в распоряжение государства.., было сбережено в пользу церкви, она была бы в довольстве, и не требовала бы пособий от государства. Но это поглощено государством, и оно дает теперь церкви только малую долю из казны, следовательно, и из казны дает церковное" [6, с. 143]. Після цього розпочався широкомасштабний процес наділення духовенства землею.

Земля для потреб духовенства відводилася з відомства Міністерства державного майна. З 1835 р. монастирі та парафіяльні церкви отримували земельні наділами розміром від 100 до 150 десятин, кожному архієрейському дому виділялося 60 десятин землі, а 1838 р. – від державних лісових дач монастирі отримували угіддя розміром від 50 до 150 десятин [16, с. 514]. Однак, практика показувала, що кількість наданих земель перевищувала встановлені норми і після проведення таких заходів у монастирів навіть виявлялися надлишки землі. Так, наприклад, Троїце-Сергіївська лавра 1858 р. додатково до тих угідь, які вже мала, отримала ще 1250 десятин лісу; новоутворена Донська єпархія отримала приблизно 1 тис. десятин землі, хоча при заснуванні нової єпархії архієрейський будинок міг отримати лише 120 десятин. Монастирі наділялися землею та лісовими угіддями поступово: землю отримували від 2 до 8 монастирів на рік, ліси – від 2 до 17 монастирів. Так, 1837 р. архієрейські будинки, монастирі та парафіяльні церкви отримали майже 15 тис. десятин лісових угідь та 10 тис. десятин орної землі [16,с. 586].

У 1782 р. вийшов наказ про вільну експлуатацію заповідних лісів, однак лісовими угіддями монастирі почали активно наділяти лише з 1838 р., коли "велено было отделять из казенных лесных дач участки и сдать оные в их [монастирів – О.М.] правление и заведывание" [14, с. 332]. Іноді лісові угіддя виключалися з державного лісового відомства і передавалися у повну власність монастирям. Монастирі могли користуватися лісом лише для задоволення власних потреб, але не для отримання прибутку (торгівля лісом розповсюдилася лише з другої половини XIX ст.). Необхідно відмітити, що уряд ретельно слідкував за монастирським прибутками, і якщо такі з'являлися, то їх рекомендували витрачати на потреби благодійництва. Так, якщо продавалася частина монастирського лісу, то гроші витрачалися "на усиление средств попечительства о бедных духовного звания" [14, с. 328]. Але лісовими угіддями монастирі наділялися не лише для покращення їх матеріального становища. Державі було вигідно передати охорону лісів під нагляд монастирів, які вкрай економно використовували лісові ресурси. Прибутку від лісових угідь монастирі практично не мали.

Спочатку монастирі могли користуватися лише молодняком, пізніше дерева, що підросли братія могла використовувати на власні потреби "с разрешения епархиальных преосвященных, и с тем, чтобы

лесонасаждение в монастырских участках не было истощаемо" [14, с. 331]. Монастирям, які не наділялися лісовими угіддями, дозволялося безкоштовно отримувати певну кількість лісового матеріалу для ремонту та будівництва монастирських приміщень [6, ст. 302]. Так, 1826 р. на ремонт церковних приміщень сіл Шеболтасівки та Радичівки Кролевецького повіту Чернігівської губернії безкоштовно було виділено лісові матеріали [1, с. 2]. Того ж року лісові матеріали виділені для будівництва дзвіниці в с. Вовни Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії [2, с. 5]. Не виділялися лісові угіддя монастирям, які не мали можливості охороняти їх. Подальші накази підтверджували наміри уряду доручити нагляд за лісами монастирям. "В лесах, принадлежащих церквам и монастырям, ввести правильное лесное хозяйство, чтобы лесная дача, без истощения древесного запаса, могла навсегда служить источником постоянного дохода" [12, с. 284]. З 1832 р. державними лісовими угіддями наділялися сільські приходи. Слід зауважити, що державна казна і в роки правління Миколи І, і у післямиколаївський період наділяла монастирі переважно лісовими угіддями.

Як зазначено у звіті обер-прокурора за 1842 р.: "в великороссийских епархиях, на основании высочайшего повеления 1833 года, лесные участки отведены: Саввино-Сторожевскому монастырю, Борисо-Глебскому, Аносину ..." [17, с. 826] (всього 19-ти монастирям). Суперечливі дані щодо західних губерній. Як пише І.К. Смолич: „Секуляризація [1764 р. – О.М.] не розповсюдилась на Західні губернії: Вітебську, Гродненську, Могильовську, Віленську, Ровенську, Мінську, Поділля, Волинь та Київщину. Вона була проведена пізніше: наказом від 25 грудня 1841 р. конфісковано землі архієрейських будинків та монастирів, а за наказом від 10 травня 1843 р. – землі приходів. 1842 р. для жіночих і чоловічих монастирів цих губерній були встановлені штати. Всі їхні маєтки і прибуткові промисли передавалися у власність держави. Теж саме за наказом від 5 листопада 1852 р. відбувалося і у Грузії." [16, с. 258]. Але за даними Положення про забезпечення православного сільського духовенства землями, будинками та одноразовими допомогами у губерніях Вітебській, Могильовській, Мінській, Віленській, Гродненській, Ровенській, Київській, Подільській та Волинській від 20 липня 1842 р. [6, додаток до ст. 323], церквам, монастирям, архієрейським будинкам, священно- та церковнослужителям вище перерахованих губерній відводилися землі, але не з державного фонду, а з маєтків прихожан [6, п. 1,2 додатку до ст. 323]; у кожній сільській церкві мало бути збудоване за кошт прихожан приміщення для священно і церковнослужителів, [6, п. 40,41 додатку до ст. 323]; прибуваючи до парафії, священики отримували від прихожан одноразову допомогу [6, п. 70,71 додатку до ст. 323]. Таким чином, для духовенства західних губерній Російської імперії законодавством не передбачалися ніяких утисків у правах, а забезпечувалися ті ж умови матеріального утримання, що й для духовенства усієї імперії.

Норма для парафіяльних церков лишалася такою які і раніше – 33 десятини землі для причту. Якщо селяни мали більше 15 десятин, то церквам відводилося по 99 десятин, якщо від 12 до 15, то 66, якщо до 12, то 49. Тобто кількість землі, що надавалася церквам, безпосередньо залежала від кількості землі, яку мали селяни. Але такий принцип найчастіше зберігався лише для церков, які знаходилися на державних землях. Церкви ж, які знаходилися на поміщицьких землях мали лише по 33 десятини землі [6, ст. 309]. Зазвичай, у церков, які володіли 33-а десятинами землі, 2 – 3 з них відводилися під город, а більшу частину землі складали луки або ліси.

Земельні угіддя при парафіяльних церквах визнавалися „неприкосновенной церковной собственностью, не могущей быть отторгнутой на каком-либо основании и огражденными от всяких посторонних притязаний" [6, ст. 309, 312]. У разі ж ліквідації парафії, і, відповідно, закриття церкви, землі та інші угіддя, що їй належали, не „поверталися" прихожанам, а передавались тій церкві, до якої переходили прихожани закритої церкви [6, ст. 313]. За Зводом законів церковні землі поділялися на садибні, до яких належали землі під церквами та особистими будинками духовенства, сади, городи, та польові, до яких відносилися оранки та сінокоси [6, ст. 311].

У зв'язку з ростом землеволодінь у причта виникла необхідність у спеціальних знаннях з сільського господарства. 1845 р. у семінаріях відкриваються класи з вивчення основ ведення сільського господарства. Переглядалися програми духовних учбових закладів враховуючи, на думку обер-прокурора Синоду М.О. Протасова, більшу практичність: „…Им надобно знать сельский быт и уметь быть полезным крестьянину даже в его делах житейских… На что такая огромная богословия сельскому священнику? К чему нужна ему философия…?"[16, с. 428]. Так, з 1840-х рр. було запроваджено викладання сільського господарства, землемірства, медицини та інших дисциплін природничого характеру за рахунок скорочення загальноосвітніх предметів [16, с. 368]. Відповідні підручники розподілялися по церквах з духовних управлінь та розповсюджувалися серед кліру. У 1840-ві рр. уряд закликав священиків власним прикладом спонукати селян до застосування інноваційних методів обробітку землі та вирощування нових сільськогосподарських культур [6, ст. 286].

Як і раніше серед духовенства була широко розповсюджена оренда землі. За законами 1842 р. рухоме і нерухоме майно, що належало архієрейським будинкам, церквам та монастирям, могло здаватися в оренду, але на певних умовах: 1) орна земля здавалася на строк не більше року; 2) оброчні

статті (будинки, лавки, млини, рибні лови тощо) орендувалися з торгів на строк не більше 12 років, з обов'язковим затвердженням єпархіального начальства, але не під торгові заклади [6, ст. 316].

Якщо церковну землю продавали, то отримані гроші вносили до Опікунської ради з дозволом причту користуватися відсотками, якщо не було термінової потреби у використанні цих коштів. Будівельні та ремонтні роботи в монастирях та церквах проводилися за державний кошт. З державної казни виділялися асигнування на утримання штату, будівлі для монастирів також купувалися за державні кошти. Наприклад, у 1854 р. Спасо-Бородинському монастирю за державний рахунок придбано дерев'яний будинок із землею. Незаселені будівлі також купувались самими монастирями [6, ст. 186, 398, 435], але в більшості випадків вони переходили у власність останніх у якості пожертв. Так, 1832 р. поміщиця Махова заповіла свій маєток Троїцькому дівочому монастирю Сосницького повіту Чернігівської губернії [3, с. 5].

Крім того, монастирі та архієрейські будинки (але не церкви) також мали право спадкування з обмеженою кількістю спадкоємців, а саме, архієрейські будинки безумовно наслідували священні речі, які залишились після архієрея (не залежно від того, за його власні кошти вони придбані чи ні), а також його особисте майно, якщо він не залишив заповіту. Монастирі успадковували майно у трьох випадках:

1) успадковували залишені монахами ризниці (якщо стосовно них не було зроблено окремого духовного розпорядження, але з 1831 р. і в цьому випадку речі не могли залишити межі „духовних місць");

2) рухоме майно ченців обов'язково, а особисті речі – за відсутності заповіту;

3) будівлі всередині монастирів, збудовані самими ченцями за власний кошт чи світськими дарувальниками [6, ст. 305, 306] .

Всі будівлі, які належали монастирям, навіть ті, які здавалися в оренду, звільнялися від постою, поземельного збору та інших земських повинностей, за винятком мостового та ліхтарного зборів [6, ст. 287, 303, 330]. Але бідні монастирі звільнялися і від цієї повинності.

Ще з 1810 р. судові спори щодо церковного майна розглядалися як справи про державне майно, і таким чином, через процесуальні норми на церковне майно були розповсюджені способи захисту державного майна. Було також заборонено відчуження церковних маєтностей без відома Сенату [11, с. 217].

Таким чином, у другій чверті XIX ст. держава проводить активну протекціоністську політику щодо Російської православної церкви. Храми, монастирі та архієрейські будинки наділялися земельними ділянками та лісовими угіддями, причти – будинками. Значно збільшилося утримання монастирів, починає впроваджуватися пенсійне забезпечення духовенства. Покращилось матеріальне становище сільських приходів. Виділяючи значні асигнування для потреб Церкви, держава посилювала контроль над нею і остаточно перетворила її на одну з гілок державного апарату. У такий спосіб держава отримувала надійного помічника у справі виховання народу, утримання його у відповідних моральних, етичних та громадських рамках. Головна національна ідея цього часу – „православ'я, самодержавство, народність" – впроваджувалася і за рахунок протекціоністської політики уряду, одним з проявів якої була фінансово-економічна підтримка державою церкви.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4174. – Арк. 1 – 5.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4175. – Арк. 1 – 6.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4210. – Арк. 1 – 5.
4. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. I. – Ч. 2: Учреждения государственные. – Ст. 1217 – 1220.
5. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. II. – Ч. 1: Общее губернское учреждение. – Ст. 80 – 85.
6. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. IX: Законы о состояниях. – Ст. 244 – 323.
7. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. X: Законы гражданские и межевые. – Ст. 345 – 359.
8. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. XIV: Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стажей и о ссыльных. – Ст. 47 – 66.
9. Филарет (Дроздов), митрополит. Письма к родным. – М., 1882.
10. История православной церкви в XIX веке. Славянские церкви. – М., 1998. – С. 585 – 631. (Подається за виданням: Лопухин А.П. История христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный восток. – Петроград, 1901.)
11. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. – СПб., 2003. – С. 217 – 269.

12. Никольский Н.М. История Русской церкви. – М., 1983. – 384 с.
13. Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. – 1996. – №1. – С. 3 – 15.
14. Российское законодательство X – XX вв. в 9 тт./ Отв. ред. О.И. Чистяков. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX в. – М.,1988. – 364 с.
15. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М., 1989. – 720 с.
16. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917 // Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. – М., 1996. – Т. 8. – Ч. 1. – 889 с.
17. Тальберг И. История христианской церкви. – М., 1991. – С.735 – 740, 758 – 817, 824 – 835, 840 – 851, 888 – 895.

Olena Maslyuk

CHURCH LANDOWNERSHIP DURING THE YEARS OF MYKOLA I GOVERNMENT

This article deals with the questions of landownership and economic life of the Russian Orthodox Church during the second quarter of the XIXth century. It proves, that the state, following a protectionist economic policy towards the church, strengthened its control over it, having transformed it completely into one of the branches of the state machinery.

Key words: Mykola I, Russian Orthodox Church, allotment, forests, monastery, convent.

Надійшла до редакції 1.03.2008 р.

УДК 393.98 (47)

Олена Терещенко

ВДОВА І КУЛЬТ ПРЕДКІВ У НАРОДНІЙ СВІДОМОСТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ)

У статті аналізуються особливості участі вдови в обрядовому житті селянської громади (Центральні регіони Росії та Полісся). Особливий наголос робиться на магічній силі даної категорії жінок, яка спрямована в основному на підтримання контакту між світом людей і світом предків. Саме цим обумовленні і конкретні групи обрядів, до яких залучалися вдови.

Ключові слова: вдова, культ предків, пологи, обряд оборювання, поминальні обряди.

Розглядаючи роль жінки у релігійно-обрядовому житті сільської громади, слід враховувати певні фізіологічно-вікові аспекти, від яких, в першу чергу, залежала участь тих чи інших категорій жінок у різних видах обрядів. Так, ще з часів язичництва основним різновидом жіночої магії була магія родючості. Саме з цим і пов'язана участь заміжніх жінок, особливо вагітних, в обрядових діях, спрямованих на забезпечення майбутнього врожаю. Часто подібні ритуали носили яскраво виражений еротичний характер. Дослідження цієї групи жіночих культів неодноразово привертало увагу дослідників. Можна згадати праці Д.Зеленіна [1] і особливо Т.Бернштам [2], яка приділила значну увагу статево-віковому аспекту життя російської громади XIX – початку XX ст. Однак, розглядаючи роль жінки у світоглядних уявленнях селянства, ми не можемо залишати поза увагою інший бік жіночого архетипу, а саме зв'язок жінок із культом предків і потойбічним світом взагалі. Серед усіх соціально-вікових груп жінок такі функції, зокрема, мала вдова. Цим пояснюється її участь у відповідних групах обрядів. Питанню становища вдови в українському селі присвячена стаття української дослідниці гендерних проблем О.Кісь [3]. Побіжні згадки зустрічаємо і в роботах етнографів як XIX, так і XX ст. Узагальнюючи фольклорний та етнографічний матеріал, ми спробуємо довести зв'язок вдови із конкретною групою обрядів, які мали безпосередній стосунок до культу предків, пережитки якого все ще існували в XIX ст. Ми також спробуємо виділити окремі регіональні особливості участі вдів у тих чи інших групах обрядів, а також виявити і більш архаїчні, загальнослов'янські пласти цих вірувань.

Перш за все, слід зазначити, що віра в особливі магічні здібності вдови є поширеною як у російському, так і в українському селі. О.Кісь вважає це своєрідним наслідком руйнації бінарної опозиції "жіноче – чоловіче". Не врівноважена чоловічою, жіноча сутність може набути досить

© Терещенко О.А. , 2008

загрозливих рис. Можливо, саме з цим пов'язана віра в те, що вдова є відьмою [3]. В Тульській губернії серед селян побутувало вірування, що до вдів можуть ходити вночі лісовики та інша нечисть [4]. В народних піснях, зафіксованих на Поліссі, дружина застерігає чоловіка від чарів вдови-розлучниці:

Не дивися єї в очі,

Бо боюся я, що тая вдова

Причарує тебе вночі... [5].

Втім, подібні пересторогимогли бути викликані і суто життєвими ситуаціями. Самотня жінка, тим більше молода, природно могла привертати до себе увагу чоловіків. А розповіді про вдів-відьом, які видоювали чужих корів, ще українські етнографи XIX ст. пояснювали суто економічними причинами [6]. Ми, звичайно, не можемо не враховувати соціально-економічний аспект становища вдови та його вплив на сприйняття цієї категорії жінок сільською громадою. Однак, в контексті даної статті основна увага буде зосереджена на суто обрядових функціях вдови, які ще на початку XIX сторіччя грали значну роль у релігійному житті селянської громади.

Характерним є те, що при описі більшості обрядів підкреслюється, що вдова обов'язково мала бути "чесною", зберігати вірність своєму чоловікові. А ще краще, якщо вона буде вже досить похилого віку, щоб унеможливити повторне заміжжя. Т.Бернштам припускає, що вдова, яка повторно не виходила заміж, таким чином ніби повертала собі цноту, вважалася "чистою" [7]. Ми не можемо однозначно пояснювати ці уявлення впливом християнства, адже у язичницьких традиціях багатьох народів вдова навіть мала супроводжувати свого чоловіка в потобічний світ. Тобто вірність вдови таким чином навіть ставала посмертною. Фіксуються такі звичаї й у давніх слов'ян.

Таким чином, магічні здібності вдови, за умов збереження нею цноти, активно використовувалися з позитивною метою. Так, в Орловській губернії вдови виконували роль повивальних бабок. Крім того, підкреслювалося, що якщо така бабка не зберігала вірність чоловіку, то прийняті нею діти будуть помирати або хворіти [8]. Отже, жінка, яка обрала для себе ремесло повитухи, сама була зацікавлена у власній добрій репутації аби не втратити практику. Пологи у традиціях всіх народів, в тому числі і слов'ян вважалися процесом, що руйнує межу між світами. Саме тому головний обов'язок повивальної бабки – убезпечити немовля та породіллю від можливих негативних впливів мешканців потойбічного світу. Повитуха фактично проводить душу дитини у цей світ, контактуючи таким чином зі світом предків. Вдова як жінка, наділена надзвичайними магічними здібностями, і уособлювала зв'язок із потойбіччям. Звісно, чисто практична складова тут також була – для самотньої вдови повивання – додаткове джерело доходу [9].

У цьому зв'язку також цікаво прослідкувати, що ще в XIX ст. зберігалося уявлення про те, ніби процес жнив – це символічні "пологи ниви". Тому "зажинкам" надавалося яскраво виражене сакральне значення, а вимоги до зажинальниці були близькими до тих, які пред'являлися до повивальних бабок. Часто громадською зажинальницею, знову ж таки, ставала вдова [10].

В той же час, О.Кісь подає свідчення етнографів про те, що, наприклад, на Поліссі вдова не могла бути повитухою і взагалі виключалася з усіх ритуалів, пов'язаних з народженням [11]. Однак, твердження це потребує додаткової перевірки, оскільки згадки про вдів-повитух характерні не лише для Центральної Росії, а також для північних її територій та Білорусі.

Також цікавим для порівняння є обряд "троецыплятницы", описаний Д.Зеленіним на матеріалах В'ятського краю. Обряд "троецыплятницы" (своєрідна ритуальна трапеза з поїданням курки, яка принесла вже три сімейства курчат) виконувався виключно жінками ("старушки и вдовы"). Проводили його у випадку хвороби когось із членів сім'ї, інших нещасть, а також, що цікаво для нашого випадку, важких пологів. Д.Зеленін зазначає, що збереженість цього обряду лише у північному регіоні не може свідчити про його відсутність у минулому на інших територіях, і наводить приклади інших суто жіночих обрядових дійств [12]. Подібне дійство, як його описує Д.Зеленін, дуже нагадує якесь язичницьке жертвоприношення і, ймовірно, колись подібний обряд і мав на меті задобрити душі предків та випросити в них благополуччя для родини.

Ще одним обрядом, що здебільшого передбачає обов'язкову присутність вдів, є обряд оборонювання села під час мору худоби або епідемій. Найбільш поширений він саме у центральних регіонах Росії, де свідчення про нього майже ідентичні. До цього ж регіону відносяться і найбільш ранні задокументовані свідчення про нього (1810 р., Тульська губернія) [13]. Участь вдів в цьому обрядовому дійстві майже повсюдно є обов'язковою. Перелік саме цих категорій жінок входив навіть у своєрідні заговорні тексти, які вдалося зафіксувати, зокрема в середині XIX ст. Їх вигукували під час обряду:

...Мы идём,

Девять девок,

Три вдовы...

(Воронезька губернія)

Аналогічні примовки були зафіксовані і в Орловській губернії:

Смерть, смерть, выйди вон!

Мы идём, восемь дев, две вдовы... [14]

Це ще раз свідчить про зв'язок вдів із потойбічними силами. По-перше, участь вдів, ймовірно, мала забезпечити прихильність предків. Непрямим свідченням цього є той факт, що в деяких регіонах обрядова процесія несла із собою ікону святого Власія – захисника худоби. Втім, ще етнографи XIX ст. вважали це певним пережитком служіння язичницькому богу Велесу [15]. Слід також додати, що ймовірний зв'язок обрядових дій із культом Велеса – бога потойбічного світу – ще раз засвідчує, що обряд оборювання мав прямий стосунок до хтонічних божеств і культу предків.

Обряд має яскраво виражене архаїчне коріння, і, ймовірніше, є загальнослов'янським. Проте, на Україні він майже не зафіксований. Дещо подібне спостерігали на Волині, але в цьому обряді брали участь усі мешканці села [16]. Натомість, на українських землях вдови були активно задіяні в обрядах викликання дощу. Зокрема, на Поліссі вдова крала у гончаря горщики і кидала їх у криницю, обливалася водою на пасовищі. Також у криницю могли сипати мак. На Житомирщині три вдови з тією ж метою обходили стару криницю з хлібом-сіллю [17]. Такі дії не можуть не свідчити про їхній зв'язок зі світом предків, які, за давнім віруванням, мають владу над погодою.

Повсюдною була участь вдови у поховальних ритуалах. Тут їй належала головна роль. Зокрема, в українських селах в обов'язки вдів входили нічні чатування біля тіла покійника, обмивання, поховальні голосіння [18].

Про зв'язок вдів зі світом предків також можуть свідчити і дані фольклорних джерел. Зокрема, в них є характерним порівняння вдови із зозулею. Зозуля, і ця тенденція є загальнослов'янською, слугує своєрідним медіатором між світом живих і померлих. А в піснях зозуля – тужлива вдова [19]. Тут не став виключенням і знаменитий епос "Слово о полку Ігоревім", де Ярославна, оплакуючи загибель свого чоловіка, зображається "зегзицей", тобто зозулею. "Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви..." [20].

Також для російського фольклору є характерним порівняння вдови із совою. Наприклад, у підблюдних піснях, які пророчать вдівство, використовується цей образ [21].

Таким чином, аналізуючи характеристики образу вдови, притаманні українським та центрально-російським територіям, можемо зробити такі висновки. Спільним і, мабуть, загальнослов'янським є приписування вдові надзвичайних магічних здібностей. При чому досить часто вона може розглядатися як відьма, в силу як певних релігійних уявлень, так і соціально-економічних причин. У ставленні до вдови проявлялася своєрідна амбівалентність. З неї витікали і обрядові функції вдови в народній свідомості. Участь вдови в обрядових дійствах, спрямованих на відвернення від громади негативних зовнішніх впливів (епідемії, посухи), та її роль у відповідних обрядах дозволяють припустити її зв'язок із культом предків, пережитки якого на даний період, як ми побачили, все ще зберігаються. Звідси ж витікає і участь вдови у поховальних ритуалах, що фіксується як на території Росії, так і України. Суперечливим моментом є участь вдови в родинних ритуалах як повивальної бабки. Це питання потребує додаткового вивчення і, по можливості, чіткого окреслення тих територій, де подібна участь була неприпустимою.

Джерела та література

1. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.,1991. – 511 с.
2. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX вв. – Л.,1988. – 280 с.
3. Кісь О. Особливості ставлення до вдови в українців (у XIX – на поч. XX ст.) // „Жіночі студії". Спеціальний випуск незалежного культурологічного журналу „Ї". – Львів, 2000. – № 17 / http:// www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis2.html.
4. Колчин А. Верования крестьян Тульской губернии // Даль В.И. О поверіях, суевериях и предрассудках русского народа. – СПб.,1996. – С.238.
5. Пісні родинного життя. – К.,1988. – С.271.
6. Иванов П.В. Народные расказы о ведьмах и упырях // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.,1991. – С.438.
7. Бернштам Т.А. Названа праця. – С.164.
8. Листова Т.А. Русские обряды, обычаи и поверья, связанные с повивальной бабкой // Русские: семейный и общественный быт. – М.,1979. – С.149.
9. Там само. – С.155.
10. Бернштам Т.А. Названа праця. – С.152 – 153.
11. Кісь О. Названа праця.

12. Зеленин Д.К. «Троецыплятница»: этнографическое исследование / Зеленин Д.К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1901 – 1913. – М.,1994. – С.105-150.
13. Померанцева Э.В. Роль слова в обряде опахивания // Обряды и обрядовый фольклор. – М.,1982. – С.26.
14. Там само. – С.30.
15. Там само.
16. Там само. – С.28.
17. Кісь О. Названа праця.
18. Там само.
19. Никитина А. “Сестрица моя, покукуй по мне…” // Язык – гендер – традиция. Материалы международной научной конференции, 2002 // http://www.folk.ru/propp/publics/gender.html.
20. Древняя русская литература. – М.,1988. – С.109.
21. Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия. – Л.,1984. – С.82.

Olena Tereschenko

WIDOW AND CULT OF ANCESTORS IN THE FOLK CONSCIOUSNESS IN THE FIRST PART OF THE XIX – TH CENTURY (ON THE MATHERIALS OF THE CENTRAL RUSSIA AND UKRAINIAN POLISSIA)

The article deals with the peculiarities of the role of the widow in the ritual life of the peasant community (Central Russia and Ukrainian Polissia). Special attention is made on the magic power of this feminine group. This power was directed on the maintenance of the contact with the world of ancestors. This contact influensed on the groups of rituals in which the widows took part.

Key words: widow, cult of ancestors, childbirth, funeral rites

Надійшла до редакції 17.02.2008 р.

УДК 94 (470+571)

Геннадий Гончаров, Александр Каплин

СВЯТИТЕЛЬ ИГНАТИЙ (БРЯНЧАНИНОВ) О РАЗРЕШЕНИИ КРЕСТЬЯНСКОГО ВОПРОСА И ДУХОВНОМ СОСТОЯНИИ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА XIX в.

У статті розглядається духовна оцінка однієї з ключових подій російської історії середини – другої половини XIX століття у спадщині видатного православного богослова, святителя Ігнатія (Брянчанінова). Особлива увага приділяється деяким маловивченим теоретичним та історіографічним аспектам, пов’язаним з селянською реформою в Росії.

Ключові слова: святитель Ігнатій (Брянчанінов), російське суспільство XIX ст., духовний стан, селянська реформа.

Для понимания российской истории последних столетий чрезвычайно важно проследить, какие изменения в общественном сознании могли, помимо внешних обстоятельств, вызвать глубокие социальные потрясения в Российской империи.

Светская историческая наука пока довольно редко обращается к освоению богатейшего духовного наследия православных богословов. Достойны глубокого интереса, в связи с этим, сочинения святителя Игнатия (Брянчанинова) (1807-1867 гг.), в которых нашли осмысление различные стороны внутрицерковной жизни России XIX в., характер охвативших страну умонастроений, пророчески предуказаны их исторические последствия. В данной статье мы остановимся лишь на некоторых суждениях святителя Игнатия, связанных с коренным реформированием жизненного уклада в России 1850-1860- гг.

Размышляя над судьбою России, святитель не случайно заметил однажды, что её грядущие бедствия будут скорее нравственные и духовные, нежели политические и военные от столкновений с внешним врагом [1, с.107-108]. Именно первые, как явствует из наследия святителя, являются предвестниками и причинами гражданской нестабильности.

Глубоко одухотворенное отношение к жизни придавало особый смысл в глазах святителя Игнатия

© Гончаров Г.В, Каплин А.Д., 2008

понятию прогресс. Он от души сочувствовал ему, когда это слово предполагало преуспевание человечества в христианстве, в добродетели, в науках и искусствах, но всегда оставался непримиримым врагом прогресса вне Бога, религии и нравственности. Он был противником революционных идей, в которых видел стремление преуспевать в безбожии и безнравственности. Революционное развитие, по его убеждению, приведет к ниспровержению всех властей и законов [2, с.200].

Между тем, общественная мысль Европы была насквозь пропитана безбожным, бездуховным рационализмом [3, с.494-495]. Являясь мировоззренческой основой Просвещения, рационализм начал потрясать спокойствия народов с конца XVIII столетия и чем далее, полагал святитель Игнатий, тем действие его будет обширнее и разрушительнее. Всплеск революционных событий на Западе в 1848 году он считал прямым его следствием и ожидал в грядущем только усиления "мятежей" [3, с.494-495].

Россия здесь не была исключением, ибо проповедь фанатичного атеизма "с разрушительными предположениями и намерениями" и общая безнравственность пали и на её почву [1, с.680]. Многие журналы откровенно силились истребить в народе веру и нравственность [1, с.569]. Среди таких органов были и некоторые религиозные издания.

Накануне реформ 60-х годов XIX столетия периодическая печать не только светского, но и духовного содержания была прикована к наиболее острому и волнующему тогда Россию крестьянскому вопросу. На епархиальных архиереев и рядовых священнослужителей государство возлагало в то время большую надежду по сохранению миллионов православных мирян различных сословий в согласии, взаимном мире, уважении и терпимости. Органы печатного слова тех лет стали выразителями различных взглядов на ход и характер реформ, на их содержание и значение для страны.

Представители общественной мысли нередко от имени православной церкви провозглашали свои мнения, за которыми святитель Игнатий, тем не менее, далеко не всегда признавал это право. Появление двух анонимных статей в "Православном собеседнике" [4, с.40-76; 5, с.334-355], журнале Казанской духовной академии, он встретил особым воззванием к духовенству кавказской епархии от 6 мая 1859 г.

Обе публикации, на его взгляд, представляют новость в русской духовной литературе, ибо излагают учение новое, неслыханное в православной церкви. Мало того, "Слово об освобождении крестьян", говорит святитель, в нарушение церковных постановлений, сделало воззвание к сельским священникам [5, с.354], хотя закон воспрещает кому бы то ни было помимо Св. Синода и епархиального архиерея входить в дела епархии и позволять себе распоряжения в ней [6, с.18-19 разд. паг.].

Иностранная литература, продолжает он, богата такого рода сочинениями, над составлением которых трудится партия революции и беспорядка. "Статьи собеседника объединяет с ней общий метод, выставляющий злоупотребления власти отдельных лиц, и, на этом основании, выступающий против всякой власти" [6, с.19-20 разд. паг.].

Преимущественное внимание архипастырское воззвание уделяет "Слову об освобождении крестьян", в котором учение Вселенской Церкви об отношении христианства к рабству и рабовладению искажено. Святитель был убежден, что "Голос древней Русской Церкви об улучшении быта несвободных людей" в разрез с названием, этого учения не представил, подменив его голосом отцов российской церкви против злоупотреблений, а не против самой власти и принадлежащих ей прав [6, с.26 разд. паг.].

Тщательно прочитав обе работы, такой вывод преосвященного трудно оспорить. Святитель Игнатий взял на себя труд восполнить упущение статей "Православного собеседника", указав на их ложность и вред для согласия в обществе.

Воззвание подробно показывает, что Св. Писание и церковь, как вселенская, так и российская, в лице святых отцов никогда не говорила об уничтожении гражданского рабства. Святитель Иоанн Златоуст, авторитетнейший из церковных учителей, который произнес самые сильные обличения против злоупотреблений властью, за что сделался жертвой, призывает в своем толковании на апостола Павла повиноваться властям, как учрежденным от Бога. Последнее он относил и к подчинению слуг господам, ибо покорность власти не подрывает благочестия [6, с.31 разд. паг.]. Златоуст объясняет послание к коринфянам в полном согласии с его церковнославянским переводом, который говорит рабам: "аще и можеши свободен быти, тем паче поработи себя". Апостол, поясняет вселенский учитель, показал, что рабство не приносит никакого вреда, напротив, приносит пользу, ибо его можно употребить в сильное средство спасения посредством смирения [6, с.32-33 разд. паг.]. В нарушение церковного учения "Православный собеседник" допустил произвольное, противоречащее святым отцам толкование неканонического перевода Писания: "Рабом ли кто призван, не смущайся; но если можешь сделаться свободным, тем лучше, умей воспользоваться этим". Тем самым, нарушен святой и важный характер православной церкви, извращен её голос, ибо греческий и латинский тексты тоже исключают такой перевод [6; 2, с.204-205].

Святителю Игнатию также непонятна причина, по которой "Слово об освобождении крестьян" переносит учение Христа о духовной свободе на понятие о свободе гражданской [5, с.336-337], хотя между первой и второй нет ничего общего. Имеющий духовную свободу, нисколько не нуждается в

гражданской: он и в рабстве и в тюрьме, в оковах и руках палача – свободен, тогда как лишенный духовной свободы, есть раб греха и страстей и узник вечный, хотя бы и пользовался полной гражданской независимостью [6, с.34 разд. паг.].

Развивая эту мысль, святитель Игнатий говорит: "Спаситель мира установил на земле Свое Царство, но Царство духовное, могущее пребывать во всяком человеческом обществе, как бы это общество по гражданскому устройству своему не называлось, монархиею или республикою, или чем другим: потому что Царство Христово, будучи не от мира сего (Иоан.18,36), не имеет никакого отношения к гражданской форме государства, доставляя впрочем, всякому государству самых добродетельных и потому самых полезных членов. Точно так и свободу Господь даровал духовную, не уничтожив ни одной власти гражданской; ибо свободный духовно, при всей гражданской подчиненности своей, не подчинен греху и страстям, не подчинен самым разнообразным обстоятельствам и превратностям земной жизни…" [6, с.29 разд. паг.]. Отношения власти и подчиненности падут с разрушением мира: их поглотит и заменит любовь, заключает он.

В противоположность такому свидетельству Божьего Слова, революционные писатели провозглашают уничтожение властей, равенство и братство во время жизни мира. "Во Франции не раз удавалось увлекать мечтателям народ к этой мечте… какие же были последствия? – Последствиями были потоки крови, потрясение государства внутренним беспорядком… Доколе человечество подвержено влиянию греха и страстей, дотоле необходима власть и подчиненность. Они непременно будут существовать в течение всей жизни мира: только могут являться, являются, будут являться в различных формах" [6, с.20-21 разд. паг.].

Вместе с тем, освобождение рабов, настаивает свт. Игнатий, всегда признавалось церковью добрым делом, делом милости и братской любви. Церковная история сохранила немало примеров христиан, которые, стремясь к совершенству, отпускали своих рабов и продавали имения по заповеди Христовой (Мф.19,21). Иные не только освобождали всех рабов, но и себя продавали в рабство, как св. Петр Мытарь, или св. Павлин, епископ Нолы, сделавший это ради искупления сына вдовицы. Такое поведение многих избранников Божьих не было общим правилом. Общим для всех была заповедь любви к ближним, следовательно, и к рабам, а её нарушение подвергалось обличениям и вразумлениям [6, с.30, 34 разд. паг.]. На основе такого учения церкви, святитель Игнатий называет предстоящее освобождение крестьян величественным, великолепным и называет его исторически необходимым, великим отечественным делом.

Подводя итог сказанному, преосвященный обращает пастырей к слову Евангелия о различении лжеучений и ложных учителей. По плодам их узнаете их (Мф.15-16), напоминает он и вслед за другим апостолом поясняет, что плод добрый, духовный есть любовь, радость, мир, долготерпение, благость, милосердие, кротость, воздержание (Гал.5, 22).

Учение истинное имеет непременно своим последствием плод духовный, изображенный апостолом Павлом; если оно не свидетельствуется этим плодом, то оно ложно, хотя бы произносящий его носил имя пророка или глубокого и важного ученого [6, с.16, 24 разд. паг.]. "Какой же плод статей "Собеседника"? Они напыщают ум, разгорячают воображение и кровь, дают о предметах неправильные понятия, постоянно заключая от частного к целому, нарушают мир между сословиями, влекут их к взаимной вражде и столкновению. Эти последствия уже очень печальны; но за ними в будущности стоят последствия самые мрачные… Всякого блага начало есть правильная мысль, всякого зла начало есть мысль ложная, по свидетельству Евангелия, которое показывает неразрывную связь лжи с гибелью человечества (Иоан.8,48)" [6, с.26 разд. паг.].

"Православный собеседник", убежден святитель Игнатий, влечет к столкновению сословий, ибо в основу его статей положена главная причина сословной вражды – зависть к земным преимуществам, любостяжание. Вот, считал он, побудительная причина витийства вообще якобинского, то есть революционного, духом которого пропитаны обе публикации. Статья "Голос древней Русской Церкви…" в смысле ложности своих оснований характерна еще тем, что полностью извращает памятник древнерусской словесности "Моление Даниила Заточника" в уста которого вкладывает обличения холопства и мысли о неповиновении боярской и, по сути, княжеской власти, причем утверждает, что голос заточника поддерживала вся русская церковь [4, с.47-48; 6, с.20 разд. паг.].

Святитель Игнатий справедливо усомнился в этом, ибо анонимный автор не подтвердил своих положений ни единой ссылкой на церковных писателей. Святитель, между тем, вряд ли мог допустить полное переиначивание статьёй цитат "Моления…" по изданию, на которое она же ссылается. Сопоставление цитируемых мест с текстом оригинала поражает бесстыдством фальсификации [4, с.47-48; Ср. текст "Моления…" к которому отсылает нас "Голос древней Русской церкви…": Послание Заточника Даниила к Георгию Долгорукому // Памятники российской словесности XII века. – М., 1821. – С.227-240.]. Разбор публикаций "Православного Собеседника" святителем Игнатием не занял бы столько места в настоящей статье, если бы с ними не связан был факт, весьма знаменательный в характеристике

революционно-демократического крыла общественной жизни России и понимании святителем альтернативы революционных перемен в русском государстве.

Вскоре по оглашении воззвания святителя Игнатия, в его адрес был направлен желчный памфлет А.И. Герцена, изданный в небезызвестном тогда зарубежном органе революционных демократов – "Колоколе". Не к чести автора надо сказать, что в памфлете полностью отсутствует правда, а ехидно-насмешливый тон, который мы здесь опускаем, роняет достоинство писателя. Уже название ("Во Христе сапёр Игнатий") говорило само за себя. Элементарное знакомство с биографией святителя указывает на его нелепость.

В бумагах святителя Игнатия, после его кончины, был найден ответ на все обвинения "Колокола", однако издан он был только многие годы спустя в "Богословском вестнике" [2, с.198-207]. Приемы борьбы каждой из сторон, отмечает редакция "Вестника", их язык, основные идеи – всё здесь выразительно противопоставлено друг другу. Но наиболее замечательно сочетание имен: едва ли не самый умный из представителей революционной России 60-х гг. – Герцен (если уместно в данном случае говорить об уме в истинном смысле слова) сталкивается с, должно быть, одним из наиболее одухотворенным русских иерархов того времени [7, с.195].

В безупречно благородной манере возражать противнику, святитель Игнатий шаг за шагом опровергает возведенные на него обвинения. Биографические сведения, пишет он, доставленные о епископе Игнатии, вполне ложны. Пребывая только 6 месяцев по окончании училища в группе инженерных офицеров, он, таким образом, не работал в сапёрах, ибо после увольнения сразу ушел в монастырь. Равно, он никогда не был настоятелем Сергиевой лавры и уже поэтому не мог быть "наставителем многих московских магдалин", как выражается Герцен о набожных женщинах [8, с.140]. Оделяя епископа Игнатия ругательствами, "Колокол" столько же несправедлив к его воззванию, осыпая последнее клеветами. Это ясно обнаруживается при сравнении воззвания с памфлетом. "Колокол" приписывает епископу Игнатию мысль, будто рабство учреждено Самим Богом [8, с.140], тогда как о рабстве в воззвании сказано ясно, что оно есть последствие ниспадения человечества во грех [6, с.20 разд. паг.]. "Далее, – цитирует "Богословский вестник" Герцена, – архиерей восстает против прогресса, глумится над тем, что академия употребляет это слово и оканчивает апологией рабства, доказывая, что нету счастливее состояния, как крепостное право" [8, с.141].

В воззвании, однако, слово прогресс вовсе не упомянуто, тем более в связи с Казанской академией, а об отношении к нему святителя уже говорилось. Из воззвания, как можно было заметить, также ясно и то, что крепостное право святитель считал несвоевременным и сочувствовал его отмене [2, с.200].

Искренность такой точки зрения лишний раз подтверждает частное письмо святителя Игнатия к его сестре Елизавете Александровне: "Надо молить Бога, чтоб Он благословил эти нововведения, которые несомненно доставят России развитие и выведут её из младенческого состояния, в котором она находится" [1, с.676-677].

Правда, оговаривает святитель, в воззвании выражено желание, чтоб уничтожение крепостного права совершилось правительством, при сохранении спокойствия в государстве, а не вследствие якобинских возгласов. (В позапрошлом веке революционно мыслящий человек носил имя "якобинца" – Г.Г., А.К.). "Это-то и не нравится партии, которой представитель заграничный… призывает крестьян к топорам" [2, с.200].

В системе революционных взглядов, подметил святитель, крестьянский вопрос служит лишь ширмой, за которой революционеры скрывают своё стремление захватить верховную власть в стране [2, с.202]. "Епископ сердечно желает, чтоб события доказали, что такое воззвание было лишним, а якобинские статьи безвредны. Надо дождаться, что скажут события" [2, с.200], – события к несчастью, комментирует редакция "Богословского вестника",- доказали, что предостережения, сделанные епископом в его воззвании вполне основательны, ибо события были предугаданы, предсказаны им [2,с.200].

Итогом замечаний святителя Игнатия стала оценка "Колокола", которую, в свете сказанного, трудно в чем бы то ни было упрекнуть: "Начало журнала, как и якобинства – есть ложный образ мыслей; оружие его: софизмы, ирония, ругательство; характер – исступленная дерзость, отвержение правды, любви, приличия, благопристойности. Он может действовать увлечением на слабоумных: силы убеждения в нем нет. Напротив того, всякий основательный человек тотчас поймет, как "Колокол" понимает свободу и как пользуется ею – поймет, что народ, руководимый таким исступленным руководителем, непременно должен прийти в смятение, взяться за топоры и ножи" [2, с.204].

Путешествуя как-то по западной части своей епархии, менее развращенной чем другие места, Кавказский владыка вынес самые горькие впечатления: "…и сюда проникло европейское просвещение с блудом своим, а о казенных крестьянах и говорить нечего. Чиновники у них голые и голодные, кончили курс в разных университетах, веруют, кажется в одни деньги; на корне зла вырастают все ветви зла. Что

из этого будет? По всей вероятности, такие, кончившие курс в университетах, вскорости сделаются правителями и руководителями всего простого народа» [1, с.65].

В предчувствии грозной беды для России, святитель Игнатий указывал соотечественникам религиозные средства её врачевания. Народ, – и в частности душа человеческая недоступны безбожному рационализму со всеми его последствиями, пока они ограждены святой верой [3, с.496, 452, 194-196]. Источником духовно-нравственных сил русского народа, по убеждению святителя, всегда была православная вера, а потому, от развития идей православия и твёрдости в православии "зависит энергия народа нашего, самостоятельность его духа" [1, с.761].

Святитель Игнатий (Брянчанинов) подробно раскрыл теснейшую связь между внутренним миром человека и его внешним образом жизни как порождением внутреннего, между состоянием общественного сознания и ходом, а также характером исторического процесса. Эту связь он подтвердил многими фактами современной ему действительности, не упустив из виду и обратного влияния внешней среды на умонастроения общества.

Вместе с тем, решающее значение он придавал свободной воле каждого отдельного человека – способности делать осознанный выбор того или иного исторического пути, отдавая предпочтение либо духовному, либо земному. Увядание православных основ церковной и государственной жизни России не могло укрыться от взора святителя. Равнодушное, пренебрежительное и даже враждебное отношение к ним, охватившее все сословия, преобладающее устремление большей части русского общества к земным выгодам и материальным благам было главным предметом его мысли. В религиозно-нравственном опустошении многих своих современников, он, согласно духовным законам, предвидел разрушительные церковные и гражданские катаклизмы.

Христианская Церковь, по заключению святителя Игнатия, вступила в наиболее скорбный и мрачный период своей истории, когда явные преследования христиан сменились более утончённым и лютым гонением на самую жизнь Церкви – Святого Духа, заменой "Духа и Его уставов лжеименным разумом и уставами исходящими от миродержца…" [3, с.495; 1, с.517-518]. По этой причине истинное Слово Божие всё реже звучало в устах человеческих, хотя и часто можно было слышать поддельное [1, с. 518; 3, с.166-167].

Святитель Игнатий, пожалуй, в более острых чертах отобразил различные стороны общественного сознания и жизни в России, нежели его современник святитель Феофан Затворник. Говоря о болезнях православного общества, святитель Феофан часто признаётся в своем недостоинстве, редко обличает прямо, а больше обращает внимание на то, какой должна быть христианская жизнь и призывает читателей самих в совести своей судить об ослаблении церковного духа, и затем исправлять недостатки.

Тон святителя Игнатия звучит суровее, порою резче и жестче. Вместе с тем, высота его жизни и самоотверженное подвижничество, презрение к мирским выгодам и строгое послушание святоотеческому православию давали ему полное моральное право на это, равно как и святителю Феофану, который, однако, воспользовался им несколько иначе. Это обстоятельство для нас очень важно, поскольку в устах светского критика подобные мысли не могли бы восприниматься серьёзно: они звучали бы не иначе как пасквиль. В устах же простого мирянина и даже рядового священнослужителя – как ханжеское оскорбление Церкви, как высокомерная ревность не по разуму, но не как объективное суждение о её положении.

В трудах святителя Игнатия (Брянчанинова) мы, напротив имеем дело с уникальным источником, которому в XIX веке едва ли найдутся аналоги по глубине и достоверности отражения внутреннего состояния русского православия.

Для России и её духовно заблудшего образованного общества святитель Игнатий находил только одно действенное лекарство – искреннее сердечное покаяние. Написанием, а затем и изданием своих сочинений, святитель Игнатий показал и свой не лишенный оптимизма взгляд на будущие времена, во всяком случае, в этом нельзя не заметить его надежды на духовное, христианское возрождение русской земли.

Источники и литература

1. Игнатий (Брянчанинов), святитель. Собрание писем / Сост. игумен Марк (Лозинский). – М.- СПб., 1995.
2. Игнатий (Брянчанинов), епископ. Замечания на отзыв журнала "Колокол" к Кавказскому епископу Игнатию // Богословский вестник. – 1913. – N 2.
3. Игнатий (Брянчанинов), епископ. Сочинения. Т. 4. Аскетическая проповедь и письма к мирянам. -2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1886.

4. Голос древней Русской Церкви об улучшении быта несвободных людей // Православный собеседник. – 1859. – Ч.1.
5. Слово об освобождении крестьян // Православный собеседник. – 1859. – Ч.1.
6. Игнатий (Брянчанинов), епископ. Архипастырское воззвание к кавказскому духовенству по вопросу об освобождении крестьян от крепостной зависимости от 6 мая 1859 г. // Соколов Л. Епископ Игнатий Брянчанинов. Его жизнь, личность и морально-аскетические воззрения. – Ч.2. – К., 1915.
7. "Во Христе сапёр": К столкновению А.И. Герцена и преосвященного Игнатия Брянчанинова // Богословский вестник. – 1913. – N2.
8. Герцен А.И. Во Христе сапер Игнатий // Герцен А.И. Собрание сочинений: В 30 т.– М., 1958. – Т.14.

Gennady Goncharov, Aleksandr Kaplin

ST. IGNATIUS (BRIANCHANINOV) ABOUT THE SOLUTION OF THE PEASANT QUESTION AND SPIRITUAL STATE OF THE RUSSIAN SOCIETY OF THE XIXth CENTURY

The article is concerned with the spiritual appraisal of one of the momentous events of Russian history in the middle and second half of the 19th century given in the works by a prominent orthodox theologist – St. Ignatius (Brianchaninov). Particular attention is paid to certain little-studied theoretical and historiographical aspects related to the evaluation of the Peasant Reform of 1861 in Russia.

Key words: St. Ignatius (Brianchaninov), Russian society of the 19th century, spiritual state, the Peasant Reform.

Надійшла до редакції 13.03.2008 р.

УДК 2:94 (477.51)

Наталія Ципляк

ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ ВИХОВАНЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

У статті на підставі спогадів сучасників та нововиявлених документів висвітлено умови життя і побуту вихованців Чернігівської духовної семінарії. Детально розглянуто основні форми організації дозвілля, а також конфлікти на цьому ґрунті між семінаристами й керівництвом навчального закладу.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, Синод, побут, дозвілля.

Чернігівська духовна семінарія (1786-1919) являла собою солідний навчальний заклад, який давав своїм вихованцям грунтовну підготовку і відігравав помітну роль у культурно-освітньому житті регіону. Її випускники мали змогу продовжувати своє навчання як у духовних, так і в світських навчальних закладах, займати церковнослужительські місця та вчительські посади. Зважаючи на певну ізольованість духовної семінарії від зовнішнього світу, значна увага в ній приділялась вихованню семінаристів. Головним засобом виховання була добре організована система суворого нагляду, контролю за кожним кроком вихованців: “Око надзирателей должно быть обращено на них в классах, следовать за ними вне классов и невидимо сопровождать их даже вне училища” [1]. Практично цілодобово вихованці перебували під наглядом інспекторів, які мали вести особові справи вихованців, заносячи туди відомості щодо їхньої моральності, старанності та здібностей. У замкненому семінарському просторі символом порядку та часу був дзвін – він піднімав на ранкову молитву, направляв до класів, визначав перерви на обід, короткий відпочинок, вечірню молитву [2].

Вихованці духовних семінарій мали мешкати в гуртожитках, на чому постійно наголошував Св.Синод: “Ученические общежития должны были организовываться на подобие больших семейств, в которых учителя и надзиратели заменяли бы место отцов и основывали свое значение на началах любви и своего нравственного авторитета” [3]. Але в Чернігівській семінарії постійно бракувало місць у гуртожитку, відтак там мешкали лише казеннокоштні вихованці, а своєкоштні винаймали квартири. У деяких випадках керівництво семінарії було змушене частину казеннокоштних вихованців також

© Ципляк Н.О., 2008

відправляти на квартири. Ситуація дещо змінилася після проведення капітального ремонту семінарських будівель у 60-х рр. XIX ст. і відкриття нового гуртожитку, але місць для всіх вихованців у ньому не вистачало. Остаточно цю проблему було розв'язано лише у 1905 р., коли під гуртожиток було відведено окремий корпус, і мешкати поза межами гуртожитку було дозволено лише тим, хто жив вдома та у найближчих родичів.

На утримання вихованців коштів виділялося замало, а враховуючи той факт, що "из означенных средств шла известная сумма на отопление здания и на содержание сторожей" [4], вихованці інколи не доїдали і "в избежание такой беды должны были обращаться к мирскому подаянию" [5]. Умови життя та харчування своєкоштних вихованців суттєво не відрізнялося від казеннокоштних: "Не много между ними было счастливцев, отцы которых в состоянии были содержать своих детей безбедно на более или менее удовлетворительных квартирах или которые могли жить в училищном городе у каких-нибудь достаточных и сердобольных своих родственников" [6].

Керівництво семінарії забороняло просити милостиню, тому вихованці робили це потайки, здебільшого суботніми вечорами. Як згадував сучасник, ще на початку XIX ст. "вместе с захождением солнца, бывало, ходит по дворам человек 15 семинаристов 18, 8 и 7-ми летнего возраста. Их называли бурсаками. Ходили они в синих пестрядинных халатах и сюртуках такой длины, что закрывали босоножие. Став в кружок посреди двора, они бывало поют согласным хором: "Боже, зри мое смирение, зри мои плачевны дни" и т.д. По окончании жалобного канта, из середины этой толпы вырывается резкий дрожащий детский голосок: "Борщику!" Изобильно наделяемые хозяевами, певцы удалялись с низкими поклонами" [7].

Семінаристи переважно винаймали найдешевші квартири й селилися по 6-10 осіб [8]. Ці квартири зазвичай розташовувались у віддалених частинах міста: у середині XIX ст. " почти все ученики жили на окраине города за Семинарией по старой Петербургской дороге в местности под названием "Березки". Квартиры эти помещались в домах местных мещан и содержались частью домовладельцами, а главным образом разными вдовами сельских священников, которые, овдовев, перебирались с детьми в Чернигов, снимали здесь у какого-нибудь мещанина дом или два с кухней, весьма скромно меблировали их и помещали в них квартиры учеников" [9].

Для нагляду за порядком на квартирах та для допомоги в навчанні ректор призначав на квартири з числа кращих вихованців старших класів "інспекторів" [10]. Як згадує И. Кулжинський, який навчався в Чернігівській духовній семінарії на початку XIX ст., " находясь в риторике, я, между прочим, был уже и инспектором, т.е. имел уже кондицию, состоявшую из двух учеников младших меня, с которыми я жил на одной квартире, и за мое инспекторство над ними пользовался даровою квартирой со столом" [11]. У середині XIX ст. в Чернігівській семінарії квартирні "інспектори" отримували платню 7-8 крб. на рік з кожного вихованця, до того ж на квартирі вони мешкали безкоштовно. Для семінаристів така квартира коштувала 40 крб. на рік разом з харчуванням. Більшість вихованців грошима вносила лише половину, а решту – продуктами [12].

Семінаристи також мали наглядати і за учнями духовного училища. В гуртожитку училища була окрема крихітна кімнатка, де жив вихователь чи, як називали його натоді, репетитор з числа вихованців старших класів семінарії. Репетитор мусив мати голос (тенор чи бас) і співати разом з учнями в хорі, а також наглядати за їхньою поведінкою та допомагати готувати уроки. Як згадує П. Тичина, коли в духовне училище прийшов репетитором М. Подвойський, "все в нашому гуртожитку змінилося. Микола Ілліч відкрив у нас касу взаємодопомоги, а в міській бібліотеці декого з нас записав на свій абонемент. Водив він нас у цирк, де ми бачили ще самого першого з родини Дурових – Анатолія. Двічі ходили ми з ним до театру: на виставу гоголівського "Ревізора", а потім на якусь п'єсу" [13].

Готували для семінаристів на найманих квартирах господарки. Раціон, за спогадами самих вихованців, виглядав так: "в скромные дни утром – небольшой кусок сала, обед – борщ и суп с одним куском мяса на всех, ужин – борщ и гречневая каша с салом. По субботам на завтрак были блины. В постные дни утром только хлеб, обед и ужин обычные, но постные. В воскресные и праздничные дни на обед было три блюда: борщ, жаркое, молочная каша или вареники. Чаю в то время никто не получал, чаепитие считалось роскошью и устраивалось за свой счет, обыкновенно после обеда в складчину, и то изредка" [14].

Казеннокоштні вихованці забезпечувались одягом, а своєкоштні мали вдягатися за свій рахунок: "Одевались в длинные камзолы или затрапезные халаты, скрывая их длиннотой и пестрядинные порты и босоножье" [15]. Зазвичай вихованці намагалися берегти суконний одяг для свят, тому в класах доношували в основному літній одяг або власний одяг різного кольору та фасону [16].

Формений одяг для чернігівських семінаристів було запроваджено лише у 1895-1896 навчальному році:

"1. Двубортное драповое или суконное пальто; воротник откладной с застежкой на крючок для обхвата горла; на плече поперечная нашивка с светло синего суконного канта; на каждом плечевом знаке

должны быть металлические буквы “Ч.Д.С.”; зимнее пальто может быть на вате или на меху с теплым барашковым воротником; пуговицы на пальто металлические белые, гладкие в два ряда по 6 в каждом.

2. Сюртук из черного сукна, двубортный с глухим стоячим воротником; плечевые знаки как и на пальто; пуговицы как на пальто.

3. Брюки суконные одного цвета с сюртуком.

4. Фуражка из черного сукна с форменным козырьком “Ч.Д.С.” (зимняя и летняя).

5. Домашняя одежда: зимняя – из темно серого сукна блуза с брюками того же цвета или одинаковая с сюртуком, летняя – парусиновая блуза с такими же брюками” [17].

У 1905 р. Правління Чернігівської семінарії порушило питання щодо спрощення учнівської форми. Металеві літери “Ч.Д.С.” на плечових знаках було вирішено замінити вишитими, а також прибрати канти з одягу, оскільки вони суттєво впливали на його вартість [18]. У 1908 р. Правління семінарії звернуло увагу, що одяг вихованців нагадує одяг вихованців вищих навчальних закладів. Саме тому було вирішено поновити форму, зразок якої було розроблено у 1895 р. з певними корективами. Брюки мали бути без канта. Для підперізування блузи використовувати шкіряний ремінь з металевою бляхою та ініціалами “Ч.Д.С.” [19].

У 1914-1915 навчальному році в Чернігові було відкрито вчительську семінарію, форма одягу вихованців якої була подібною до форми вихованців Чернігівської духовної семінарії, що викликало певні труднощі під час нагляду за вихованцями. Правління семінарії дійшло висновку, що кардинальні зміни одягу не можливі, бо потребують значних витрат, але деякі зміни необхідно зробити: викарбовати ініціали “Ч.Д.С.” на гудзиках пальто і тужурок [20].

Спогади вихованців Чернігівської духовної семінарії містять цікаві відомості щодо їхнього дозвілля. На початку XIX ст. “первое замерзание реки Стрижня и первое падание снега, всегда ознаменовывалось сражениями, происходившими между семинаристами и учениками народного училища, питавшими бессознательную, непримиримую вражду. По первому льду, бывало, вечерком, подкатываются под стены семинарии, сначала начинщики из учеников народного училища, стараясь вызвать семинаристов; завязывалась частная стычка, которую подоспевшие к обеим сторонам сикурсы, обращали в кулачный бой до такого остервенения, что если бы духовное начальство, узнав о баталии, не разогнало ратоборцев, то это легко могло окончиться кончиною которого нибудь. С первым падением снега, возобновлялась драка в снежки, в средину которых иные любители безрассудства вкладывали камушки, и, в кого попадала такая снежная граната, тот получал надолго отвращение от храбрости” [21].

У середині XIX ст., як згадував ще один колишній вихованець, “свободное от учебных занятий время мы проводили так: в начале осени, весной и летом мы совершали прогулки по полям, играли в мяч, кегли (городки), ходили в Яловскую рощу, на р. Стрижне, к северу от Чернигова, а зимой развлечением служила игра в снежки, иногда устраивались так называемые “кулачки”, состоявшие в том, что квартиры ученические разделялись на две партии и одна партия шла на другую в рукопашную битву. Но до больших драк, оканчивавшихся увечьем и смертью, в мое время не доходило: раньше, говорят, были случаи увечий” [22].

Однією з найулюбленіших розваг чернігівських семінаристів були співи: “Пели по преимуществу русские, а не малороссийские песни. Последние вошли у нас в моду под влиянием малороссийского или как теперь называют украинского движения. Движение это совпало с польским восстанием 60-х годов. Тогда же начали носить и малороссийские народные костюмы: широкие синие шаровары, вышитые рубахи, сивые шапки и т.п.” [23].

У святкові дні семінаристи зазвичай ходили до Міського саду слухати музику, а також “любоваться на танцы горожан в открытом садовом павильоне” [24]. Ходили вихованці і на Болдину гору “до кобзарів і лірників, які кожного святного дня збиралися коло собору Тройцького, а потім, після відправи церковної, майже всі шли на Болдину гору. Там, неподалік від пам’ятника Опанасу Марковичу, стояли вже групи парубків та дівчат із вулиці Лісковиці. Приходили архієрейські конюхи – один із скрипкою, а другий із бубоном, – і починались танці” [25].

Ще однією традиційною формою дозвілля чернігівських семінаристів були так звані “маївки”. У 30-х рр. XIX ст. “давались семинаристам, так называемые, рекреации или свободные дни в мае месяце. В эти дни обыкновенно семинаристы рано утром толпою шли в Елецкий монастырь и под окнами ректора громко кричали: rogamus! Ректор медлил выходить к ним, но после этого продолжительного крика являлся и по предварительному соглашению с преподавателями разрешал рекреацию под условием, чтобы они на другой день исправны были в классах. Вся семинария с ректором, инспектором и преподавателями отправлялась за город в находившийся вне города в 4-х верстах лесок, называемый Еловщиною. Поздно вечером, а иногда и ночью, вся эта компания возвращалась в Чернигов с пением” [26].

А ось так описує “маївки” колишній вихованець Чернігівської семінарії, який навчався в середині XIX ст.: “в мае месяце устраивали так называемые маевки, гулянья в Яловицком лесу с чаепитием и закуской. В ней принимали участие не только семинаристы всех классов, но и учителя училища и семинарии. Во время этих маевок ученики сближались с учителями и между ними устанавливались часто хорошие, сердечные отношения” [27].

На початку XX ст. характер “маївок” змінився: “Обычно они происходили на протекающей через город речушке Стрижень. Усадьба семинарии была на берегу этой речки и отделялась от нее большой ивовой рощей. Весной, когда р. Десна разливалась, ее воды устремлялись и в Стрижень, поднимая и здесь уровень воды. Стрижень делался полноводным и выходил из берегов, затапливая прибрежные рощи. Вся пойма реки со всей древесной растительностью покрывалась разливом, образуя чудесное место для катания на лодках. Особенно много молодежи собиралось к вечеру. Лодки брались на расхват, и все они собирались на затопленной пойме Стрижня под Валом. Там где много молодежи, там, конечно, и песни. Семинаристы, конечно, принимали в этом деле горячее участие и обычно являлись запевалами. В семинарии широко практиковалось хоровое пение и было много хороших молодых голосов, участвовавших в церковных хорах г. Чернигова, и поэтому хорошо спевшихся. Собирались компании таких певцов, брались большие трехпарные лодки и выплывали на разлив Стрижня к Красному мосту. Запевалась песня, за ней другая, и над разливом гремел чудесный хор молодых мужских голосов. Около поющих скапливалось все больше и больше городской молодежи, любителей песни; одни, чтобы послушать, другие – принять участие в общем хоре. Попозже к вечеру под покровом темноты кто-то запевал “Дубинушку”, и над городом неслись слова надежды “но настанет пора и проснется народ”… Тут же скрытый кустами чей-то голос четко призывал: “Долой самодержавие!”, “Да здраствует политическая свобода!” На Красном мосту в это время собиралось много гулящей публики, желающей послушать хорошее пение и посмотреть на катающихся. Здесь появлялась и полиция. Последняя, видя, что такое гулянье начинает перерастать в импровизированный митинг, обычно принимала свои меры. С моста раздаются полицейские свистки и крики: “Перестать безобразничать”, “Не разрешается собираться” и т.д. Но к катавшимся им не добраться, так как к этому времени все прокатные лодки обычно бывают разобраны, а своих лодок полиция не имела. Чтобы избежать столкновения с полицией молодые сильные руки нажимали на весла и лодки, прикрываясь нависшими над водой ветками, уплывали в другое место.

Семинарское начальство старалось тоже выловить “бунтовщиков”, оно посылало своих надзирателей к воротам и калиткам семинарии, чтобы перехватить возвращавшихся с маевки учеников. Но участники маевки обходили ворота и калитки и возвращались в общежитие через заборы” [28].

Зав’язані на “маївках” знайомства з молоддю інших навчальних закладів міста закріплювались потім під час спільних поїздок за р. Десну на риболовлю, велосипедних прогулянок за місто. Товаришували семінаристи з вихованцями чоловічої та жіночої гімназій, реального училища. Для спілкування зі своїми однолітками використовували також літературно-музичні вечори, що відбувалися в семінарії: “Вечера эти пользовались большим успехом у передовой интеллигенции Чернигова. Ведь семинария имела лучший в городе хор, хороший духовой оркестр, оркестр народных инструментов, прекрасных чтецов и декламаторов. На эти вечера приглашались воспитанницы из Епархиального училища, а так же разрешалось, после тщательного контроля, приглашать отдельных гимназисток” [29].

Семінаристам заборонялося читати книги на власний розсуд, знайомитись на вулиці, відвідувати театр та розважальні заклади: “Всякого рода светские развлечения признавались неприличными для духовных воспитанников. Чтение книг допускалось только серьезных, беллетристические произведения писателей и поэтов признавались вредными. Посещение театра тоже не позволялось, преследовались танцы” [30].

Усі випадки порушення дисципліни з боку вихованців розглядалися на педагогічних зібраннях. У скандальних ситуаціях керівництво семінарії часто вирішувало справи на користь вихованців, намагаючись не допускати розголосу та пояснюючи вчинки своїх підопічних “эмоциональными всплесками”, “ребячьими выходками” [31].

Але були випадки, коли керівництво семінарії жорстко реагувало на поведінку своїх підопічних: “Весьма даровитый юноша Павел Рознатовский замечен был начальством в увлечении современной либеральной литературой, должен был уйти из семинарии. Еще ранее под влиянием новых идей вышел из семинарии даровитый юноша Николай Слоницкий” [32]. Незважаючи на це, “вберегти” семінаристів від забороненої літератури воно було не в змозі: “Нам, по крайней мере некоторым из нас, были знакомы

сочинения по психологии – Вундта “О душе”, история философии Люиса, сочинения Лейбница в извлечениях, по истории – монографии Костомарова, Кудрявцева, Стасюлевича и др. Брали эти сочинения в библиотеке Кранца и у частных лиц. Знакомы были отчасти с журналом “Современник”, известны нам были сочинения Белинского, Добролюбова и даже Чернышевского и Писарева. Читалось все это отрывками, без всякой системы, тайком. Впоследствии мы ознакомились с сочинениями Дрепера, Бокля и Дарвина. С духовными же журналами и творениями о.о. церкви нас никто не знакомил и мы ими не интересовались. Некий интерес к ним проявился среди нас уже тогда, когда перешли в богословский класс, под влиянием лекций учителя истории церкви Докучаева” [33].

Іноді гуляння семінаристів закінчувались відвідуванням трактирів, публічних домів, супроводжувались бійками. Незважаючи на заборони та інші заходи, які застосовували інспектори, відчайдухи-семінаристи “ночью уходили из семинарского корпуса и квартир и устраивали у обывателей города танцы и выпивки” [34]. Часом ці гуляння закінчувались трагічно. Так, у 1896 р. двох вихованців 4 класу семінарії – Ларкіна і Прозорова було вбито в одному з місцевих “домов терпимости” [35].

У 1880 р. вихованці були помічені у трактирах, але пояснювали це бажанням “напиться чая, за неимением самовара на квартире” [36]. За гру в карти карали голодним столом. Найбільш серйозним проступком вважалося пияцтво. Так, у травні 1877 р. вихованець 3 класу М. Глядиковський під час богослужіння перебував у трактирі й пив горілку та пиво зі своїми знайомими. Його було відраховано за неблагонадійність. Іншого вихованця, Богословського, якого було помічено в нетверезому стані вперше, покарали карцером [37].

У випадку відвідування театру без дозволу семінаристів також карали голодним столом. Але, незважаючи на заборони, вихованці використовували будь-які засоби, щоб потрапити до театру: “Билет в театр стоил на галерку 20 коп., сумма не для всех доступная, то любители театра прибегали к разным средствам, чтобы бесплатно попасть хотя бы на последнее действие шедшей пьесы. Влияние театра отражалось на учениках в том, что в свободное время на праздники или на маслянице устраивали на квартирах спектакли, причем текст пьесы сочиняли обыкновенно сами же актеры и сочиняли каждый по своему вкусу. Славились, например, пьесы: “Каменный гость” или “Дон Жуан”, в легкой и своеобразной переделке” [38]. На початку ХХ ст. при семінарії існував драматичний аматорський гурток, який ставив п’єси як “Невольник”, “По ревізії” М. Кропивницького, “Нахмарило” Б. Грінченка, “Як ковбаса та чарка” М. Старицького, “Ревізора” М. Гоголя, “Скупого рицаря” О. Пушкіна [39].

Збиралися семінаристи для спілкування і на найманих квартирах: “Собирались на квартире у И.Подвойского на Стриженской улице. Дом, в котором он жил, был во дворе. Окно его комнаты выходило в большой сад. Здесь можно было встречаться с товарищами, вместе почитать, поспорить о прочитанном, а в случае опасности скрыться через сады...Иногда встречи с товарищами происходили в пивной Стржибрны в отдельной комнате на втором этаже. Заказав полдюжину пива, мы могли свободно обсуждать беспокоившие нас вопросы” [40].

Вихованці семінарії влаштовували й випускні вечори: “Чтобы еще раз пробыть в своей среде, мы устроили вечеринку в одном из частных садов, лежавших в Березках: пили чай, говорили прощальные тосты, пели, бегали, шутили и вообще развлекались сообразно своему вкусу и желанию и около полуночи разошлись мирно по квартирам, а затем и разъехались” [41]. Організовувалися й зустрічі колишніх вихованців. Так, 24 червня 1914 р. відбулася зустріч колишніх вихованців Чернігівської духовної семінарії, які закінчили її 25 років тому [42].

Таким чином, жили вихованці Чернігівської духовної семінарії за чітким розпорядком дня, у якому певне місце відводилось дозвіллю. Члени семінарської корпорації всіляко намагалися урізноманітнити дозвілля своїх вихованців, влаштовуючи колективні прогулянки на природу, публічні музично-літературні вечори. Але семінаристи намагалися уникнути нагляду з боку інспекторів, спілкувалися з учнями інших навчальних закладів міста, відвідували театр та публічні розважальні заклади, читали заборонену літературу.

Джерела та література

1. Белявский Ф. О реформе духовной школы. – СПб., 1907. – С. 48.
2. Леонтьева Т. Г. Православная культура и семинарский быт (конец XIX – начало XX в.) // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 173.
3. Белявский Ф. О реформе духовной школы... – С. 30.

4. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 81.
5. Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С. 654.
6. Там само. – С. 657.
7. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет / Підготовка до друку і примітки О. Коваленка // Старий Чернігів. – 1994. – № 1 (4). – С. 1.
8. Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г... – С. 657.
9. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 78.
10. Бугославский К. К истории Черниговской духовной семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 14 . – С. 63.
11. Кулжинский И. Воспоминания старинного Черниговского семинариста // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 215.
12. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 79.
13. Тичина П. З минулого – в майбутнє. – К., 1973. – С. 20.
14. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 79.
15. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет... – С. 1.
16. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 797. – Оп. 50. – Спр. 101. – Арк. 3.
17. Образец формы одежды для воспитанников Черниговской духовной семинарии, составленный Правлением оной семинарии // Черниговские епархаильные известия. – 1895. – № 11. – С. 407.
18. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 10. – Спр. 52. – Арк. 25 зв.
19. От Правления Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 13. – С.447.
20. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 15. – Спр. 1293. – Арк. 15 зв.
21. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет... – С. 1.
22. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 89.
23. Там само. – С. 95.
24. Там само. – С. 96.
25. Григорій Верьовка: Спогади. – К., 1972. – С. 16.
26. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800-1886 гг.) // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 33.
27. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 90.
28. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-8860. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 28-29.
29. Там само. – Арк. 30.
30. Белявский Ф. О реформе духовной школы...– С. 56.
31. Леонтьева Т. Г. Быт, нравы и поведение семинаристов в начале XX в. // Революция и человек. – М., 1997. – С.27.
32. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 71.
33. Там само. – С. 64.
34. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 9. – Спр. 22. – Арк. 15 зв.
35. Там само. – Арк. 20.
36. РДІА. – Ф. 797. – Оп. 50. – Спр. 101. – Арк. 80 зв.
37. Там само.
38. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – Часть неофициальная. – С. 92.
39. Губар О. Павло Тичина. – К., 1981. – С. 15.
40. ДАЧО. – Ф. Р-8860. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 36-38.
41. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 75.
42. Юбилейный сьезд бывших воспитанников семинарии // Вера и жизнь.– 1914. – № 13. – С. 118.

Natalia Tsyplyak

EVERYDAY LIFE AND LEISURE OF PUPILS OF CHERNIHIV THEOLOGICAL SEMINARY

The article focuses on the everyday life of pupils of Chernihiv theological seminary on the base of contemporaries' memoirs and newly-revealed documents. Special attention is made on the basic forms of leisure organization and some conflicts between seminarians and heads of the educational institution on this base.

Key words: Chernihiv theological seminary, Synod, everyday life, leisure.

Надійшла до редакції 4.03.2008 р.

УДК 947+ 348.01/07

Андрей Михайлов

ПРЕОДОЛЕВАЯ УТРАЧЕННУЮ ПРАВОСЛАВНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ БАЛКАН: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОМЕСТНЫХ ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКВЕЙ В КАЗАНСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ

В статье анализируется становление в рамках церковно-исторической науки XIX в. особого направления по сравнительному изучению истории поместных православных церквей (в России и на Балканах). Этот процесс освящен на примере научной школы церковных правоведов в Казанской духовной академии, возглавляемой И.С.Бердниковым. Данный процесс рассматривается в контексте интеллектуального ответа российской духовной элиты на попытки правительств балканских стран затруднить свободное общение между православными церквями.

Ключевые слова: Балканы, поместная (автокефальная) церковь, государственно-церковные отношения, церковное право, религиозно-культурная идентичность, Казанская духовная академия.

Возрождение национальной государственности на Балканах в XIX в. под патронажем ведущих европейских держав имело серьезные последствия для религиозно-культурной идентичности балканских народов. Неправославные монархи во главе государств, иностранная политическая элита, прозападные проекты местной интеллигенции зачастую ставили под сомнение принадлежность этих стран к православному ареалу. Национально-религиозная переориентация приводила к ослаблению традиционных связей с Россией, а часто и к русофобским настроениям. Естественно, что это не моглj не волновать российскую политическую, духовную и интеллектуальную элиту. В условиях становления национальных «государственных» церквей в этих странах актуальным стал вопрос о природе автокефалии православной церкви, а особенно о свободном общении между помесными церквями, что часто оспаривалось государственной властью. Ибо в этом был залог их самостоятельности и независимости от светских властей.

Интеллектуальная элита российской церкви в рамках духовных академий университетов разработала ответ притязаниям «прозападных» сил на Балканах. Это выразилось в становлении особого междисциплинарного направления на стыке истории и церковного права – сравнительного изучения положения поместной церкви в православных обществах нового времени, канонического строя национальных церквей. Наиболее рельефно этот процесс проявляется на примере Казанской духовной академии (далее – КазДА), в рамках особого научного сообщества церковных правоведов (В.В. Колокольцев, Ф.А.Курганов, П.Д.Лапин, М.Чельцов), возглавляемых профессором И.С.Бердниковым [1].

Актуальность подобных штудий один из представителей школы В.В. Колокольцев объяснял не разработанностью данного вопроса. В числе причин этого он называет следующие: 1) недостаток сношений между поместными национальными церквями (между балканскими церквями и Россией, прежде всего, между румынской и русской церковью ввиду русофобской настроенности правительства); 2) малодоступность источников церковного права поместных православных церквей [2].

Генеральной тенденцией в рамках этого направления являлось рассмотрение положения автокефальной православной церкви в отдельном национальном государстве («поместной» церкви), ее государственно-общественного статуса и канонического строя. Предметом рефлексии авторов были:

1) тенденции в развитии суверенного, собственно церковного законотворчества, ставился вопрос о «законодательной правоспособности» поместных церквей;

2) характер государственного законодательства по внешним делам церкви, то есть очерчивания ее юрисдикции в обществе;

3) соотношение церковного и светского законотворчества в плане выявления его специфики в рамках различных национальных традиций (эллинской, славянской и романской).

В центре внимания всех исследователей – Ф.А.Курганова, В.В.Колокольцева и М.П.Чельцова [3] – конфигурация юрисдикции церкви в обществе, определенная по действующему государственному и церковному праву.

© Михайлов А.Ю., 2008

Естественно, все авторы как квалифицированные канонисты и гуманитарии начинают свое исследование и историческую ретроспекцию вопроса о взаимоотношении общества, церкви и государства в Греции, Сербии и Румынии [4].

Авторы отмечают, что на протяжении всего XIX в. самоописание поместных церквей – греческой и румынской – идет с позиции секулярного, имперско-протестантского дискурса. По действующему церковно-гражданскому законодательству, как в Греции (декларация Маурера (1833 г.), изменение статуса церкви в связи с введением конституции 1843 г. и конституционный закон 1852 г.) [5], так и Румынии (декларация об автокефалии 1864 г., конституция 1866 г., огранический закон 1872 г. и Томос константинопольского патриарха 1878 г.) [6] сложилась новая структура государственно-церковного механизма, функционировавшая по схеме: «монарх – министр исповеданий – генеральный синод» [7].

Для утверждения лидерства Российской империи в православном мире авторы подчеркивают, что такая модель церковно-государственных отношений была заимствована из России. Как церковные правоведы, они понимали, что это положение вещей не канонично, но все же подчеркивали, что определение государственного положения и социального статуса православной церкви в возрождаемых балканских государствах идет путем копирования сценария Российской империи – единственной страны Нового времени с православной государственностью.

В итоге можно видеть «дважды протестантскую» систему церковно-государственных отношений, когда на российский сценарий (реформированный Петром Великим на протестантский лад) накладывались протестантские преобразования «иноверных» правительств балканских стран.

Показательно, что практической реализации этих нововведений предшествовала теоретическая переориентация правового сознания «церковного народа» с канонической парадигмы в плоскость западных либеральных ценностей и секулярного гражданского права.

Так, один из пунктов Декларации о фактической независимости румынской церкви князя А.Кузы от 1864 г. гласил, что «все прежние законы (относительно церкви – то есть каноны и канонические постановления – А.М.), несогласные с настоящими узаконениями, отменяются» [8].

Позиция же греческого правительства в деле формирования нового правосознания церкви исходила из принципов:

1) недействительности византийских императорских законов в связи с тем, что Греция не является правопреемницей Византийской империи;

2) бездейственности соборных постановлений не догматического характера [9], хотя общепризнанно, что для эпохи Вселенских соборов понятие «канон-орос» и догмат являются тождественными [10].

В плане интеллектуальных баталий за новое правосознание церкви греческое правительство активно эксплуатировало *теорию «иерархической зависимости»* или *«происхождения иерархии».* Изучая генезис иерархического устройства церкви, греческие интеллектуалы (иермонах Формакид и др.) [11] утверждали, что в своем развитии она прошла несколько стадий – демократии (апостольский период), аристократии (введение епископского начала) и олигархии (митрополиты и патриарх). Достигнув этой фазы развития, каждая поместная церковь (в пределах митрополии) при наличии сложившегося национального государства имманентно правоспособна провозгласить свою независимость (автокефалию) [12].

Разумеется, что вопрос об обработке всего фонда канонических постановлений на предмет их взаимотменяемости или дублирования, то есть кодификации, не поднимался греческим и румынским правительством. Они, как и в случае с Уставом Духовных Консисторий (1838 – 1840 гг.) в России, санкционировали к действию церковное право иного порядка, альтернативное каноническому.

По действующему церковному праву (Записка духовенства в Румынии 1865 г. и принятый на основе ее органический закон об управлении церковью 1872 г. [13], доклад «семичленной комиссии» в Греции 1830 – 1833 гг. [14]) к сфере внутренних дел церкви относились: устройство и организация церкви, догматическое развитие церкви, институт монашества и образование духовенства. К области смежных дел было отнесено: дело народного образования, бракоразводное право, механизм избрания епископов и вопрос финансирования церкви вследствие проведенных секуляризаций.

Более каноническая ситуация сложилась в Сербии. Здесь по действующему церковно-государственному законодательству (конституция 1869 г. и закон о покровительстве 1862 г.) был закреплен следующий механизм взаимодействия: «князь – архиерейский собор (во главе с митрополитом)» [15]. В Сербии «соборный принцип» об эклезиологическом равенстве всех епископов проведен был с большей последовательностью, чем в Греции или Румынии. Попытки антинационального, русофобского правительства Пирочанца сформировать новое правосознание церкви и урезать каноническую юрисдикцию архиереев (в судебном плане по закону 1890 г.) потерпели неудачу [16].

По действующему церковному праву (конкордат с патриархом 1832 г., «Начертание о консистории» 1836 г., «Установление духовных властей княжества сербского» 1847 г.) архиерейскому собору как высшему органу церковной власти была предоставлена широкая юрисдикция по внутренним (догматика, устройство церкви, свободное сношение с другими поместными церквями) и смежным (избрание епископов, суд, бракоразводное право, народное образование) вопросам [17]. Государством признавалась полная юридическая правоспособность собора в законодательной, исполнительной и судебной сферах.

Главная заслуга сочинения М.П.Чельцова, по мнению И.С.Бердникова, в том, что он актуализирует проблему беспрепятственного общения между национальными церквями. Во второй половине XIX в. это было особо актуально, ибо в немецкой и русской литературе появились ложные теории «будто нет и не может быть общения между поместными православными церквями» [18]. Стоял вопрос об изменение православной эклезиологии, существенным моментом которого является свободное общение между поместными церквями как залог их независимости от национальных государей.

Показательно, что на процесс конструирования нововременной религиозно-культурной идентичности балканских церквей повлиял ряд факторов, сходных для всех трех помесных церквей – греческой, румынской и сербской:

1. «Модерное» формулирование религиозной идентичности происходило после 300-400-летнего перерыва в полноценном существовании церквей, полулегальное существование привело к уничтожению или трансформации многих институтов в церкви.

2. Провозглашение автокефалии церквей шло в контексте двух параллельных процессов: возрождения национальной государственности у греков, румын и сербов и борьбы с универсалистскими претензиями Константинопольского патриархата как вселенского центра православного мира (28 Правило Халкидонского Собора (451 г.).

3. Поиск идентичности национальных церквей шел в условиях, когда у власти находились антиправославные режимы (католическое правительство Оттона I в Греции, секуляризация кн. А.Кузы и католическая ориентация Карла Гогенцоллерна в Румынии, «проавстрийское» правительство Пирочанца в Сербии). Отсюда вытекает их чуждость национальному каноническому сознанию православных народов и желание искусственно насадить развитие по западному сценарию, в том числе и в плане организации церкви (протестантский сценарий) и ее взаимоотношений с обществом и государством. Именно в подобном контексте становится ясной русофобская позиция балканских правительств (особенно последовательно проводимая в Румынии, где господствовала точка зрения, что романский народ должен быть католическим) и запрет свободного общения между поместными церквями (прежде всего с российской). Известно, что беспрепятственное общение автокефальных церквей, выход на уровень международного права является залогом их независимости от национальных правительств.

Анализируя работы этого направления, вырисовывается схема (механизм) изменения правового положения православной церкви в государственно-общественной структуре балканских стран XIX в. на основе интеллектуальной революции – *формирования нового правосознания церкви* (создание альтернативного свода действующего церковного права) осуществлялась выгодная национальным правительствам *общественно-правовая организация церкви* и *механизм ее взаимодействия с государством* (подчинение через Синод и министерство исповеданий). Результатом этого явилось вариативное *разграничение общественных полномочий* (смежная область интересов) между церковью и государством в интерпретации последнего.

Одной из центральных работ в рамках данного направления является труд П.Д.Лапина [19] – одного из наиболее глубокомысленных учеников И.С.Бердникова, его приемника по кафедре церковного права в КазДА. Данное исследование явилось итоговым трудом, написанным на основе выпускной работы в КазДА [20] и ряда публикаций на страницах православного собеседника [21].

Посвящена диссертация изучению структурной организации церкви на основе «соборного принципа» в управлении, истории его практической реализации на всех уровнях церковной строя.

В фокусе внимания исследователя, говоря современным социологическим языком исторического описания, «социальная природа» церкви как общественной корпорации, правового института и механизма поддержания стабильности в обществе.

Стержневой в сочинении является проблема соотношения демократического (европейского) и единоличного (диктаторского, тиранического – восточного) начал в организации власти в церкви [22].

Механизм утверждения того или иного «принципа в управлении церковью», по мнению автора, происходит посредством его усвоения и санкционирования «правовым сознанием церкви», которое легитимизирует его от имени «церковного народа», всей полноты церкви как клерикально-мирянской корпорации [23].

Практическую реализацию тропа «соборность» в управлении церковью П.Д.Лапин изучает как в ретроспекции (апостольское, послеапостольскле время, эпоха вселенских соборов, период со второй половины IX в.), так и на современном ему этапе развития церкви (российская, балканские церкви в XIX в., идея «вселенской» церкви и возможность всеправославного собора в XIX в.) [24].

В контексте вселенской церкви, он анализирует митрополичью, экзархальную и патриаршую форму церковного управления. По его мнению, вектор эклезиологического развития был направлен в сторону сокращения демократического и усиления единоличного начал в организации церковно-правительственной власти. На уровне внутрицерковного описания тенденция развития прошла путь от эпохи, когда «носителем высшей власти в епархии признавался не епископ митрополии, а соборы всего ее епископата» [25], до времени, когда концепт «синод» подменил собой принцип «собора». То есть произошла подмена всеобщего, равного (для иерархии, прежде всего) представительства поочередной и не равноценной (разделение на постоянные и временные члены) кооптацией.

Таким образом, произошел переход от «соборной эклезиологии» в чистом виде, как она декларируется в идеале по канонам вселенских соборов, к синтетической «имперско-епископской эклезиологии», основанной на принципах «епископского монархизма» и праве «монарха как внешнего епископа». В такой ситуации совершенно игнорировался мирянский элемент – «церковный народ» – большая и составляющая часть церкви как общественной корпорации.

На протяжении Средневековья и Нового Времени «имперско-епископская эклезиология», функционирующая под видом «соборной», породила неканонический церковный строй в большинстве православных стран. В России это выразилось сначала в проведении «неполноценных» соборов, а затем в полном отказе от «соборного принципа», замены его на бюрократический. «Область рассеивания» вокруг понятия собор в России XVI – XVII вв. простиралось в отечественной церковно-секулярной историографии XIX в. от «освященного» (совещательные функции Синода) и «малого» (заседают архиерей, случайно оказавшиеся в Москве) до «избирательного», великого поместного [26].

Показательно, что на уровне внутрицерковного самоописания «синодальный строй» трактовался не как уничтожение, последовательная реализация сборного принципа в управлении. В этой связи наивными кажутся тенденциозные формулы известных иерархов – историков русской церкви о том, что Синод – это перманентный поместный собор, пролонгированный во времени [27].

В балканском регионе это привело к складыванию «синодальных систем» церковного управления подобных российской. Так, декларация Маурера (1833 г.) и конституционный закон 1852 г. [28] сформировали в Греции антиканонический строй, основанный на «протестантских идеях…, пересаженных иноверным правительством на греческую почву» [29]. Серьезную проблему П.Д.Лапин видит в конструировании в Греции нового, либерального правового сознания, альтернативного каноническому, которое было сильно у греков [30].

По интерпретации автора, именно «церковно-каноническое сознание» является гарантом гармоничного устройства церковно-общественной корпорации, препятствием для усиления диктаторских начал «епископского монархизма» и гипертрофированной мирянской охлократии.

Аналогичный «синодальный строй» сложился в Румынии в 60-е гг. XIX в. Нестабильное положение церкви здесь было опосредованно культурной борьбой румынской элиты за «европеизацию» и «романизацию» страны, ее антиправославными, русофобскими настроениями.

«Соборный принцип» в Карловацкой [31] и Сибинской [32] поместных церквях был реализован в формате «церковно-народных конгрессов», подконтрольных австрийскому правительству. Девальвацию идеи соборности автор видит в чрезвычайном усилении мирянского представительства (2/3 депутатов – миряне и только 1/3 – священство; иерархия как таковая оставалась естественно в меньшинстве.). Это была, конечно, демократия, но управляемая (австрийским правительством), противоречащая православной эклезиологии, основанная на протестантских началах. По сути, подобие светского парламента заменило церковный собор.

Из всех поместных церквей наиболее полно «соборный принцип» реализовался в сербской церкви, к которой в принципе отсутствовал институт Синода. Формально и фактически власть принадлежала архиерейскому собору с мирянским представительством от епархий. Незначительные наступления государства на канонический строй сербской митрополии (прежде всего, закон 1890 г. – о значительной секуляризации высшего духовного суда) были отвергнуты «правовым сознанием» церкви и отменены вскоре после введения [33]. В этом, по-видимому, заключалась особенность православно-славянской цивилизации на Балканах, ее отличие от эллинской и романской.

Очевидно, что изучая преломление «соборного принципа» на национальной почве (в России, на Балканах, на православном Востоке и обзорно на Западе), П.Д.Лапин продолжает традиции сравнительного изучения канонического устройства поместных церквей, методологической установки, заложенной И.С.Бердниковым.

Таким образом, академические штудии по сравнительному изучению феномена «государственной церковности» и социального статуса православия в условиях нововременной государственности являлись экспертным заключением, ответом российских интеллектуалов западным. Канонический тезис о свободе общения между поместными православными церквями был переосмыслен в терминах формирующейся науки XIX в. Теперь право беспрепятственного общения между православными церквями, подвергнутое сомнению западной, протестантской мыслью, стало более очевидным, адекватно прочитываемым для российского правительства и западноевропейских интеллектуалов.

Православие как квинтэссенция национально-культурной идентичности балканских народов, не замкнутое на национальной секулярной власти, стало мыслится как залог их сохранения в рамках православного ареала, в тесной связи с православной империей.

Источники и литература

1. Илья Степанович Бердников (1839 – 1915) – выдающийся церковный правовед, профессор Казанской духовной академии и Казанского императорского университета. Известен своей активной реформаторской деятельностью в рамках Предсоборного присутствия (1905 – 1906), своими трудами по государственно-церковным отношениям (среди них самый объемный в православном мире Курс церковного права: В 2 т. – Казань, 1903 – 1913) и созданием особого направления в рамках науки церковного права – «внешнего» церковного права. Оформилось это направление в виде научной школы. Исследовательской проблематикой выступало изучение правового положения религии в нововременных государствах Европы (Е.Н.Темниковский – во Франции, В.К.Соколов – в Германии, архимандрит Владимир (Путята) – в Италии) и сравнительное изучение поместных православных церквей (Ф.А.Курганов, В.В.Колокольцев, М.П.Чельцов).
2. Колокольцев В.В. Устройство управление румынской православной церкви со времени ея автокефальности. – Казань, 1897. – С.VII. Именно на расширение источниковой базы как на достоинство работы обратил внимание рецензент А.Волков. См.: Национальный Архив Республики Татарстан (далее – НАРТ). – Ф. 10. – Оп 2. – Д. 2037. Волков А. Отзыв о сочинении студента КазДА XXXIV курса Вениамина Колокольцева «Особенности в управлении румынской православной церкви». – Л.2.
3. Следует отметить, что все три исследователя начали заниматься данными темами еще со студенческой скамьи. Их печатные кандидатские диссертации являются публикацией рукописных студенческих работ. См.: НАРТ. – Ф. 10. – Оп. 2. – Д. 157. «Церковь королевства сербского со времени приобретения ею автокефальности». Курсовое сочинение студента КазДА XXXV курса Михаила Чельцова. 231 л.; НАРТ. – Ф. 10. – Оп. 2. – Д. 406. «Особенности в управлении румынской православной церкви». Курсовое сочинение студента КазДА XXXIV курса Вениамина Колокольцева. 212 л. Студенческое сочинение Ф.А.Курганова было сразу опубликовано в ПС и отдельным изданием в формате магистерской диссертации.
4. Колокольцев В.В. Указ. сочинение. – С.I – X, 1 – 15.; Курганов Ф.А. Устройство и управление в церкви королевства греческого. – Казань, 1872. – С.1 – 74.; Чельцов М.П. Церковь королевства сербского со времени преобретения ею автокефальности. – Казань, 1899. – С.1 – 28.
5. Курганов Ф.А. Указ. сочинение. – С.140 – 141, 178 – 179, 233 – 247.
6. Колокольцев В.В. Указ. сочинение. – С.13,80,82,79.
7. В своей рецензии на Колокольцева В. И.С.Бердников отмечает его «оценку административного строя, государственного и общественного положения румынской православной церкви с общеканонической точки зрения» и его отказ «от нарочито критической оценки порядка церковного управления». См.: НАРТ. – Ф. 10. – Оп. 2. – Д. 2037. Бердников И. Отзыв о сочинении студента КазДА XXXIV курса Вениамина Колокольцева «Особенности в управлении румынской православной церкви». – Л.1 об. – 2.
8. Колокольцев В.В. Указ. сочинение. – С.14.
9. Курганов Ф.А. Указ. сочинение. – С.116 – 117.
10. См.: Карташев А.В. Вселенские соборы. – М., 1994. – 542 с.; Бумис П. Авторитет и сила священных канонов // Непогрешимость православия. – М., 2001. – С.28 – 31.
11. О нем подробнее см.: Курганов Ф.А. Указ. сочинение. – С.148.
12. Там же. – С.109 – 116. В целом, нельзя не отметить исключительную способность Ф.А.Курганова к интерпретации западных теорий функционирования общества и государства в рамках российской богословско-канонической науки. Так, помимо указанной, он так же познакомил российское церковное право с протестантской теорией «христианского государства» Р.Рота. Суть ее в том, что по мере того, как государство «христианизируется», то есть приобретает функции церкви, сама церковная организация, церковь как социальный институт становится излишней и отмирает. Подробнее см.: Курганов Ф.А. Отношения между церковной и гражданской властью в византийской империи. – Казань, 1880. – С.86 – 87.
13. Колокольцев В.В. Указ. сочинение. – С.58, 82.
14. Курганов Ф.А. Указ. сочинение. – С.106.
15. Чельцов М.П. Указ. сочинение. – С.31.
16. Там же. – С.39.
17. Там же. – С.63 – 65.
18. Бердников И. Отзыв о сочинении преподавателя Калужской духовной семинарии Михаила Чельцова, представленном для получения степени магистра богословия, под заглавием: «Церковь королевства сербского со времени приобретения ею автокефальности (1879 – 1896). Историко-канонический очерк» // Православный Собеседник. – 1900. – Ч.1. – Приложение 7. – С.1; См. так же отзыв В.Керенского, который отмечает лишь «логические скачки» и «отсутствие систематичности», затрудняющие понимание: Керенский В. Отзыв на сочинении г-на М.Чельцова «Церковь королевства сербского со времени приобретения ею автокефальности (1879 – 1896)» // Православный Собеседник. – 1900. – Ч.1. – Приложение 8. – С.1 – 4.
19. Лапин Павел Дмитриевич (2.10.1877 г., с. Бутря, Карачаевского уезда Орловской губ. – не известно), после Орловской духовной семинарии (1892 – 1898 гг.) в 1898 – 1902 гг. (XLIII курс) учился КазДА, затем преподавал в ней в качестве экстроординарного профессора церковного права вплоть до закрытия (1910 – 1921гг.), активный

церковно-общественный деятель, член Поместного собора 1917 – 1918 гг., избран в Высшее Церковное Управление. Занимался популяризацией и изучением наследия своего учителя – И.С.Бердникова, привлекая к этому студентов. На Поместном соборе 1917 г. являлся последовательным проводником идей учителя (соборное управление, восстановление патриаршества и др.), высказанных им в рамках Предсоборного присутствия 1906 г. Как представитель Высшего Церковного Управления наблюдал за процедурой жеребьевки на выборах патриарха в 1917 г.

20. НАРТ. – Ф. 10. – Оп. 2. – Д. 1014. Собор как высший орган церковной власти. Курсовое сочинение студента XLIII курса КазДА Павла Лапина. 385 с.
21. Например: Лапин П.Д. Соборный принцип в восточных патриархатах. Судьба соборного принципа на Востоке в XVIII – XIX вв. // Православный Собеседник. – 1908.
22. Лапин П.Д. Собор как высший орган церковной власти. Историко-канонический очерк. – Казань, 1909. – С.4 – 5.
23. Там же. – С.5, 576. Термин «церковно-правовое сознание» или «правовое сознание церкви» не раз используется П.Д.Лапиным в своей работе. У И.С.Бердникова и других представителей школы он не встречается. Это свидетельствует о тенденции в канонике, связанной с осмыслением социальной действительности, общества как части церковно-общественной корпорации. В XX в. это направление и этот термин получит детальную разработку в трудах протоиерея Н.Афанасьева. См.: Афанасьев Н., протоиерей. Каноны и каноническое сознание // Библиотека русской религиозно-философской и церковно-исторической мысли. На исходе XX века. – Вып.1. Путь 1925 – 1940. / Сост. и ред. Прот. Б.Даниленко. – М., 2000.
24. В качестве недостатка работы П.Д.Лапина рецензент Ф.А.Курганов отметил «отсутствие признаков истинного собора», то есть неопределенность канонических критериев собора. Как следствие этого автор копирует модели других ученых «поноценный/неполноценный» собор, что не дает ответа на вопрос – каким же должен быть идеальный собор? См.: Курганов Ф.А. Отзыв о сочинении П.Лапина «Собор как высший орган церковной власти» // Православный Собеседник. – 1909. – Приложение 7-е. – С.194. Ответ на этот вопрос дает И.С.Бердников в своей рецензии, говоря, что глава о теории собора является непереработанным студенческим сочинением без должного научного осмысления. См.: Отзыв заслуженного ординарного профессора И.С.Бердников о сочинении преподавателя Казанской Д. Семинарии П.Лапина под заглавием «Собор как высший орган церковной власти», представленный на соискание степени магистра богословия // Православный Собеседник. – 1909. – Приложение 6-е. – С.176.
25. Там же. – С.228.
26. Лапин П.Д. Собор как высший… – С.291. В данном случае П.Д.Лапин ссылается на исследовательский опыт историков П.Ф.Каптерева («избирательный» и неполные (большие/малые) соборы), Виноградского («освященные» и повременные), М.Горчакова и Лихницкого (великие (все архиереи) и малые (архиереи, находящиеся по делам в Москве). Он разделяет точку зрения двух последних ученых.
27. Так, в Учебнике по русской церковной истории (1837г.) читаем: «Синод – это непрерывный поместный собор» или же у архиеп. Филарета (Гумилевского): «Св. Синод по составу своему то же, что законный церковный Собор». Митр. Филарет (Дроздов) со свойственной ему осторожностью и корректностью говорил о Синоде, что он ближе подошел к древнему образцу священноначалия, чем патриашая форма управления церковью. Цит. по: Смолич И.К. История русской церкви. Синодальный период 1700 – 1917 гг. – М., 1998. – Т. 8. – Кн. 1. – С.97.
28. Лапин П.Д. Собор как высший… – С.385, 392.
29. Там же. – С.408.
30. Там же. – С.392.
31. Там же. – С.483. В «церковно-народном конгрессе» Карловацкой митрополии, состоявшем из 75 членов, 50 являлись мирянами и 25 – представителями духовенства. Нужно учитывать, что одной из главных задач конгресса было избрание предстоятеля церкви.
32. Там же. – С.493. В «Церковно-народном» конгрессе Сибинской митрополии (для румын в Венгрии) из 90 членов 60 насчитывалось мирянами и 30 духовенством.
33. Там же. – С.447, 450 – 451.

Andrew Mikhailow

NATIONAL ORTHODOXY IN RUSSIA AND BALKANS: THE ORIGIN OF ACADEMY TRADITION OF COMPARATIVE STUDY OF LOCAL CHURCHES.

In the article becoming research tradition on comparative studying of independent (national) Orthodox Church in Russia and on the Balkans during New Time is analyzed. The author underlines that this direction was appeared in ecclesiastical academies as the intellectual answer to the antiRussian policy of the governments of the Balkan countries. An essence of this direction is a scientific substantiation of free dialogue between the national Russian and Balkan (Serbian, Greek, Romanian) orthodox churches.

The keywords: orthodox identity, independent (national) orthodox church, state-church relationship, the church low, canonical order, the Kazan`s ecclesiastical academy, the Balkans.

Надійшла до редакції 20.02.2008 р.

УДК 94 (477)

Сергій Троян

ОТТО ФОН БІСМАРК І РОСІЯ: ДИПЛОМАТИЧНІ «МІЖСВІТИ» РЕЙХСКАНЦЛЕРА

У статті аналізуються дипломатичні аспекти діяльності Отто фон Бісмарка. Особлива увага при цьому приділяється «східному» вектору його політики.

Ключові слова: імперський канцлер, Росія, дипломатія.

В історії багатьох країн і народів були періоди, коли особливо зростала роль окремих політичних і державних діячів. Саме ці особистості в момент перебудови суспільно-політичного й економічного життя справляли вирішальний вплив на формування державної політики і характер реформаційних перетворень. Такими були, наприклад, Петро І – у Росії, Наполеон І Бонапарт – у Франції, К.Меттерніх – в Австрії, А.Лінкольн – у США. Гідне місце серед цих особистостей займає перший канцлер Німецької імперії, відомий державний і політичний діяч князь Отто фон Бісмарк. У складний і драматичний період становлення єдиної німецької держави саме ця особистість визначала напрямки розвитку нової Німеччини, характер її внутрішньої та зовнішньої політики. Більше того, як талановитий дипломат Бісмарк справляв вирішальний вплив на становлення та розвиток системи європейських міжнародних відносин другої половини XIX – початку XX ст. Його активна діяльність на дипломатичній ниві відіграла головну роль у визначенні основних напрямків німецької зовнішньої політики та становленні військово-політичних угрупувань великих європейських держав. Завдяки своєму таланту, здібностям і нестримній енергії перший німецький канцлер майже три десятиліття залишався центральною фігурою у політичному житті Німеччини та в європейській зовнішній політиці. Тому феномен Бісмарка як дипломата та державного діяча, який стояв біля витоків міжнародних відносин нового часу і становлення єдиної державності німецького народу, весь час був у центрі уваги не тільки німецької, але й загальноєвропейської суспільно-політичної думки.

Аналіз життя та діяльності рейхсканцлера Бісмарка залишається актуальним і в наш час, в умовах, коли проходить процес становлення незалежної Української держави. Розуміння ролі політичних лідерів у державному будівництві та реформуванні соціально-економічної системи суспільства має важливе значення для визначення місця окремих особистостей як в історичному минулому, так і на сучасному етапі державотворення. Адже не секрет, що конкретний хід історії, інтенсивність розвитку тих або інших тенденцій, більша чи менша ціна, яку доводиться платити народам за економічний і соціальний прогрес, усі неповторні зигзаги історичного розвитку в значній мірі визначаються політикою провідних політичних діячів. Крім того, наукова розробка даної теми зумовлена необхідністю подальшого вдосконалення зовнішньополітичної доктрини Української держави, для чого важливе значення має осмислення характеру міжнародних відносин у Європі в даний час та історичних традицій зовнішньополітичної діяльності великих європейських країн, зокрема Німеччини, напрямки політики та дипломатії якої у значній мірі були вироблені ще першим імперським канцлером.

Особа Бісмарка привертала увагу істориків багатьох країн у всі часи. У цьому плані всі вони є продовжувачами німецького дослідника Г.Блюма, який ще у 90-х рр. XIX ст. видав шеститомну біографію Бісмарка [1]. З нових праць сучасних західних істориків варто виділити монографії Е.Енгельберга, Ф.Герре, А.Хілльгрубера, А.Палмера, Е.Людвіга [2] і особливо книгу голови Союзу німецьких істориків Лотаря Галла “Бісмарк: білий революціонер” [3]. Російська дослідниця С.В.Оболенська оцінила її як “найсерйознішу і повну наукову біографію Бісмарка, яка ґрунтується на використанні практично всіх опублікованих матеріалів Бісмарка і про Бісмарка” [4]. Серйозні наукові дослідження життя та діяльності німецького рейхсканцлера були здійснені марксистською історіографією. Тут особливо слід відзначити роботи російських істориків А.С.Єрусалимського “Бісмарк. Дипломатія і мілітаризм» та В.В.Чубинського «Бісмарк: політична біографія” [5].

На жаль, в українській історіографії не так часто зверталися до аналізу державницької ролі Бісмарка, в тому числі його зовнішньополітичних успіхів і прорахунків. Хочемо звернути увагу на праці Г.Павленка, В.Хасанова та І.Сюндюкова [6]. У 1994 р. автор пропонованої наукової розвідки спільно з дослідницею Т.Горечан здійснив одну з перших в українській історіографії спроб пов’язати психологічні моменти життя німецького канцлера з його політичною діяльністю. Саме цим, насамперед, мотивується поява невеликого нарису “Отто фон Бісмарк: соціально-психологічний портрет на фоні німецької історії

© Троян С.С., 2008

XIX століття" [7]. У роботі була здійснена спроба показати роль глибинних внутрішніх конфліктів, які вплинули на формування особи Бісмарка; коротко проаналізувати процес становлення особистості політичного і державного лідера, дипломата і урядовця ще до того часу, коли він став рейхсканцлером Німеччини. У цьому сенсі важливо розширити та поглибити цілий ряд сюжетних ліній, що стосуються дипломатичного хисту Отто фон Бісмарка, зокрема вибору способів поведінки у найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних обставинах 40 – 60-х рр. XIX ст., діяльності на посаді прусського посланника в Санкт-Петербурзі. Насамперед вказаним аспектам присвячена ця наукова розвідка, в центрі сюжету якої знаходиться складна та суперечлива, але, безумовно, неординарна та доленосна постать князя Отто фон Бісмарка-дипломата.

Дипломатичні здібності Бісмарка виявилися не зразу, хоча мати ще в дитинстві визначила для нього саме цю кар'єрну лінію та й сам князь особливо не заперечував. На шляху до політичної та дипломатичної кар'єри, про яку він мріяв дуже рано, існував ряд перешкод. У сім'ї Бісмарка не було ніяких традицій дипломатичної служби. Його батько, Фердінанд Бісмарк, був типовим юнкером, який нічим не виділявся серед представників свого класу. Дипломатичні пости в Німеччині займали переважно іноземці, а прусським дворянам доводилося задовольнятися громадянською або провінційною службою [8]. Найбільше цінувалося знання французької мови, і пізніше Бісмарк писав, що володіння цією мовою хоча б на рівні знань оберкельнера давало значні переваги при просуванні на дипломатичній службі.

Сімейні традиції швидше могли підштовхнути молодого Бісмарка до думки про військову кар'єру. Протягом трьох століть предки Бісмарка брали участь у війнах проти Франції. Його батько разом з шістьма іншими родичами відзначився у боях з Наполеоном. Пізніше Бісмарк неодноразово шкодував, що не обрав військової кар'єри. Він звинувачував у цьому свою маму, яка вийшла з чиновницько-професорської сім'ї. Вона не поділяла військових нахилів молодого юнкера і віддавала перевагу успіхам свого сина на дипломатичній арені.

Ще однією несподіваною перешкодою у виборі дипломатичного шляху могла стати лінькуватість молодого Отто. Вона яскраво проявилася ще під час навчання у Геттінгенському університеті: про свої знання він не дуже піклувався, а лекції відвідував від випадку до випадку. Коли ж звернувся з проханням про рекомендацію до одного відомого ученого-юриста, той написав, що ніколи не бачив цього студента на лекціях [9]. Один із чиновників у Потсдамі, де майбутній рейхсканцлер нетривалий час служив у місцевому управлінні, зазначив: "Якщо фон Бісмарку вдасться перебороти свою особисту лінь, то він буде здібний до всіх високих державних посад" [10].

У якості представника поміщицького класу, Бісмарк потрапив у 1847 р. до прусського сейму замість хворого депутата Брауміга. За його словами, він дотримувався ліберальних ідей, одержаних у спадщину від діда по материнській лінії, який був міністром. Бісмарк вважав своїм ідеалом монархію під контролем парламенту та преси. Але вже на початку парламентської кар'єри він на практиці зовсім не дотримувався того, що було, як він запевняв, його ідеалом. Російський публіцист Л.Полонський так характеризував Бісмарка на початковому етапі його становлення як політика: "Ця людина спочатку говорила просто різким, навіть неприємним голосом, а часом заїкаючись, зупиняючись, відшукуючи підходящий вираз, причому в голосі його вчувалося щось подібне до ридання" [11]. Ці особливості можна було приписати сором'язливості Бісмарка, його невмінню говорити публічно. Досвіду публічних виступів і справді не було, але не було також сором'язливості. Головною рисою його викладу була точність, яка доходила до різкості, самовпевненості й оригінальності не думки, а вираження її. У відповідь на бурхливу обструкцію, влаштовану опозицією під час першого виступу в Ландтазі, він спокійно кинув в обличчя своїм противникам знищувальну репліку: "У нечленороздільних звуках я не бачу аргументів" [12]. Після цього Бісмарк змушений був покинути трибуну. Пізніше у своїх мемуарах він згадував: "Я хотів сказати більше, але внутрішнє хвилювання не дозволило мені продовжувати, я гірко заплакав і змушений був піти з трибуни" [13].

Уже в період революції 1848 р. в Бісмарка повною мірою виявилися ті риси, які в подальшому були характерними для його діяльності: впевненість у своїх силах, ненависть до демократичного руху, презирство до "парламентського базікання", уміння досить точно оцінити сили противника. У Бісмарка було достатньо сміливості, йому, як писав Л.Полонський, "не вистачало тільки терпіння. Він не міг сидіти нерухомо там, де відбувалася боротьба" [14]. У революційні місяці народився новий Бісмарк. Цей Бісмарк не просто дотримувався певних поглядів – він доводив їх до логічного завершення і висловлював з такою відвертістю, яка шокувала навіть його однодумців. Це свідчило про появу в майбутньому діяча великого масштабу, вільного від паралізуючих волю коливань і нерішучості.

У лютому 1849 р. відбулися вибори обох палат ландтагу, на яких була висунута з поміж інших і кандидатура Бісмарка. Виступаючи на зборах виборців, він так виклав свою платформу: "Хто чесно ставиться до своєї вітчизни, той повинен тепер надати підтримку уряду на обраному ним шляху для того, щоб побороти революцію, яка загрожує нам усім» [15]. При цьому він віддавав перевагу відкритій

боротьбі перед компромісом. Бісмарк відчув смак у політиці. Подальша його доля була вже немислима без політичного життя, де він зайняв певне, чітко визначене місце і проявив себе, за влучною оцінкою В.Чубинського, “завзятим і твердолобим консерватором” [16].

У липні 1851 р. Бісмарк був призначений представником Пруссії у Союзному сеймі. Очевидно вважали, що ця “сильна людина” буде енергійно відстоювати у сеймі консервативні прусські інтереси. Виходячи з власного щоденного досвіду та безпосередньо зіткнувшись із складним переплетінням відносин між окремими німецькими державами, Бісмарк зумів створити політичну концепцію, якій завжди залишався вірним, і яку поклав в основу всієї своєї діяльності. Він краще за всіх політиків і дипломатів свого часу зрозумів об’єктивні завдання, які висувалися ходом історичного розвитку, і, перш за все, неминучість об’єднання Німеччини. Спираючись на армію і на всю систему прусського мілітаризму, Бісмарк приступив до справи. Він вважав, що у ході боротьби за гегемонію над німецькими державами військове зіткнення між Пруссією і Австрією неминуче. Зрозумівши це, Бісмарк став наполегливо і послідовно готуватися до війни, яка повинна була знаменувати один із суттєвих етапів на шляху об’єднання Німеччини на юнкерсько-династичній основі, під егідою Пруссії.

Поставивши перед собою це завдання, Бісмарк разом з тим зрозумів, яке значення для його вирішення має зовнішньополітична обстановка. На створення найсприятливіших міжнародних умов і була направлена його діяльність як політика і дипломата. Це був період, коли склалися і повністю розкрилися основні риси бісмарковської дипломатії. Як дипломат Бісмарк пройшов хорошу школу. Протягом восьмирічного перебування у Франкфурті, у цій, за його словами, “лисячій норі союзного сейму”, він мав можливість старанно вивчати “всі ходи і виходи”, всі складні дипломатичні хитросплетіння, які виникли з суперечливих інтересів окремих німецьких держав [17]. Пізніше, отримавши призначення на пост посланця в Петербург, Бісмарк вивчив і досвід російської дипломатії. У сфері політики та дипломатії у нього був ще один зразок – Наполеон ІІІ. На посаді прусського посланця у Парижі в 1862 р. Бісмарк зміг багато чого запозичити з арсеналу французького бонапартизму. Тим більше, що методи Наполеона ІІІ імпонували прусському юнкеру, який поставив перед собою мету: задовольнити національні інтереси буржуазії і юнкерства, підпорядкувавши німецькі держави інтересам мілітаристської Пруссії.

Бісмарка часто порівнювали також з французьким дипломатом початку XIX ст. Ш.-М.Талейраном. Обом сприяв успіх, вони добре вміли маскувати свої думки, використовувати у своїх інтересах суперечності в таборі своїх противників. Але вони все ж належали до людей різного типу. Основними рисами характеру Талейрана були зовнішня стриманість і вміння приховувати думки [18]. Талейран, перш за все, був продажний, особистий успіх для нього мав вирішальне значення. Бісмарк був непідкупний. Вирішуючи основні політичні питання в інтересах юнкерсько-буржуазної держави, Бісмарк був доступний впливу окремих фінансових груп. Його характерною рисою, на що звертають увагу дослідники, була велика сила волі, якою він паралізував своїх партнерів. З одними він був підкреслено чемним, з іншими – прямолінійним та грубим [19]. Бісмарк для досягнення своєї мети міг пристосуватися до кожного, у залежності від того, яке враження хотів залишити у партнерів. Але він завжди знаходився у стані боротьби і готовності до вирішального удару. Як Талейран, так і Бісмарк відзначалися хитрістю. Бісмарк водночас був енергійною і діяльною натурою, яка буквально не знала спокою. Його мозок безперервно і невтомно працював у пошуках все нових дипломатичних комбінацій. Бісмарк майже завжди чітко знав, чого він хоче, і вмів спрямувати всю свою силу волі для досягнення мети. Йшов він до неї інколи напролом, але частіше складними, часом заплутаними і темними, завжди різноманітними і тривожними шляхами. Бісмарк у якості політика, державника, дипломата віддавав перевагу самостійній творчості, уникаючи порад. Інколи він тиснув своєю наполегливістю, використовував шантаж, погрози, але в необхідних випадках міг бути дуже приємним, навіть захопити і зачарувати свого співрозмовника. Він володів виключними здібностями, і це зближувало його з Талейраном, у будь-якій ситуації завойовувати союзників. З ким би він не вів боротьбу, противник завжди опинявся в ізоляції [20].

Головним аргументом для Бісмарка була сила, в якій він бачив альфу й омегу великого політичного та дипломатичного успіху. Трохи пізніше він заявив: “Німецьке питання не може бути вирішене в парламентах, а тільки дипломатією і на полі битви, і все, що ми до цих пір базікаємо і вирішуємо, коштує не набагато більше місячних мрій “сентиментального юнака” [21]. Силою волі Бісмарк часом паралізував своїх партнерів. Але головною ареною, де він міг у повній мірі проявити її, були політика стосовно правлячих класів, які бачили в ньому свого кумира, а ще більше дипломатія, яка спиралася на мілітаризм і мала забезпечити найсприятливіші умови на випадок війни. Тут сила волі ніколи не покидала Бісмарка, хоч у разі потреби він міг обмежити свої зазіхання. І навпаки, досягнувши своєї мети дипломатичним шляхом, він вважав за потрібне закріпити її силою волі.

Бісмарк умів нав’язувати свою волю міністрам, статс-секретарям, а особливо своїм співробітникам по відомству закордонних справ, незалежно від їх становища і рангу. Дипломатичні представники за кордоном, на його думку, ніколи не повинні були знати про справжні наміри більше, ніж їм призначалось, а їх надмірну активність, якщо вона виходила за рамки його політики, він розцінював як

“консульську хворобу”, яка може принести тільки шкоду. Але інколи він мирився з цією хворобою і навіть посилював її прояви, якщо вважав вигідним використати симптоми і наслідки у своїх внутрішньополітичних і дипломатичних цілях. Бісмарк завжди зміцнював свої зв’язки з керівними колами – з вищим генералітетом, військовим міністерством і Великим генеральним штабом Пруссії. Він почувався у цих колах своєю людиною, хоча й не мав змоги брати участі при вирішенні деяких конкретних питань, які мали військове та політичне значення.

Уміючи поєднувати спритність з погрозами, Бісмарк завжди знаходив засоби, щоб нав’язати свою волю прусському ландтагу. Опозицію він ненавидів і терпів лише у тій мірі, в якій вважав, що вона йому не заважає. Взагалі-то Бісмарк боровся проти неї, з яких би елементів вона не складалась: консервативно-юнкерських, ліберально-буржуазних чи католицьких. Своїми несподіваними ударами, політичними або просто поліцейськими, а з другого боку економічними поступками окремим групам правлячих класів чи просто великими подачками у державному масштабі, як відзначав А.Єрусалимський, він не раз вносив паніку в ряди опозиції, розколював її або привертав на свій бік одну частину, залишаючи іншу в стані ізоляції [22].

У своїй політичній і дипломатичній діяльності Бісмарк досить уміло спирався на пресу. Він не любив і навіть ненавидів пресу, називаючи газету великим листком паперу, забрудненим типографською фарбою [23], але завжди використовував її у своїх цілях. Він знав, що преса продажна, безпринципна і брехлива. Разом з тим Бісмарк розумів її роль і тому намагався вплинути на неї в потрібному напрямку, вміло використовував друковане слово у своїх інтересах. Бісмарк мріяв про той золотий час, коли всі газети Німеччини будуть писати тільки те, що йому забагнеться.

Доленосними для Бісмарка, Пруссії та Німеччини стали 1861 – 1863 рр. У липні 1861 р., коли він виклав королю свої думки про Німецький союз, в уряді відбулися переміщення. Бісмарк тоді не отримав посади ні міністра закордонних, ні внутрішніх справ, тому що, за словами короля, “не вистачає тільки людини, яка б усе перевернула” [24]. Та, не дивлячись ні на що, внутрішньополітичні обставини наблизили його зоряний час.

Цьому сприяла і його дипломатична діяльність у Росії та Франції впродовж 1859 – 1862 рр. Хоча туди Бісмарка, який на той час досконало вивчив усі хитросплетіння дипломатичної науки, навчився приховувати думки і говорити ні про що, вигострив дотепність, навіть навчився гарно танцювати, відправили за незгоду з новим прусським королем Вільгельмом. “Охолонути на берегах Неви. Там, мовляв, снігу багато, холодно і дрова дорогі...” [25], – влучно зауважує В.Хасанов.

Кажуть, дорогою до Петербурга Бісмарк найняв ямщика, але мав необережність засумніватися, що його схожі на щурів коні можуть їхати швидко. “Ничего-о!” – відповідав ямщик і понісся нерівною дорогою так, що Бісмарк затривожився, чи була не випаде з саней. А ямщик тільки кричав “Ничего-о!”, аж поки сани не перекинулися і Бісмарк не випав у сніг, до крові розбивши обличчя об пень. “Ничего-о!” – промовляв ямщик, відмахуючись від сталевої палиці розлюченого Отто, загрібаючи ручищами сніг і витираючи закривавлене обличчя дипломатичного посланника. Пізніше в Петербурзі Бісмарк замовив із цієї палиці кільце з написом “Ничего!” і зізнавався, що в особливо важкі хвилини промовляв це слово і відчував полегшення. Недаремно, коли залізного канцлера звинувачували у надто м’якому ставленні до Росії, той відповідав, що в Німеччині лише він один говорить “ничего!”, а в Росії – весь народ.

Незважаючи на таку пригоду і морози, зустріли Бісмарка з надзвичайною теплотою. Він не лише був прийнятий при дворі, а навіть перебував у дружніх стосунках із багатьма членами царської родини. Запросто обідав у палаці, міг вільно викурити одну-дві сигари в компанії самого імператора. Відомо, що Олександр ІІ наполегливо запрошував Бісмарка на службу, але той виявився справжнім патріотом-юнкером – обов’язок перед Батьківщиною узяв гору над поштивістю потомственого дворянина, а далека Пруссія тримала його в лейтенантах. Огляди, паради, прийоми – усі навколо генерали, а він – лейтенант. Прикро, але зате, на думку В.Хасанова, це давало Бісмарку імпульс до кипучої діяльності; уже чого, а молодецького запалу і вогню йому не бракувало. Бісмарк багато подорожує Російською імперією, знайомиться з визначними пам’ятками, жваво цікавиться культурою, вивчає мову, захоплюється прислів’ями і приказками, бачачи в цьому істинну суть народу. Завдяки своїм здібностям і працьовитості перебування в Росії йому пішло на користь: багато чого навчився, багато що зрозумів, зробив для себе і своєї Батьківщини корисні висновки, серйозно, говорячи сучасною мовою, підвищив свої професійні якості. Йому вдалося оцінити внутрішньогерманські проблеми немов збоку, з висоти становища великої держави.

Особливі взаємини пов’язували посла з геніальним керманичем російської дипломатії, найближчим радником царя Олександром Горчаковим. Досить сказати, що Горчаков показував Бісмарку депеші російських послів із позначками та резолюціями імператора, – таким був ступінь довіри між цими людьми. Можна припустити, звісно, що мудрий Олександр Михайлович робив це з певною метою, продиктованою державною необхідністю, але форма такої доцільності виходила за межі узвичаєних норм. Є й документальні підтвердження їхніх добрих взаємин: після закінчення строку повноважень посла Прусського королівства Горчаков пише йому про кандидатуру наступника: “Ніхто не зуміє Вас замінити, хоч яким би був вибір, вкладіть у нього стільки від Бісмарка, скільки зможете” [26]. Сам Бісмарк твердив згодом, що він цінний для Горчакова як найкращий учень, що, по суті, було правдою, але не слід при цьому забувати про головне: в політиці друзів не буває й особисті стосунки справа

другорядна. Недаремно динаміка їхнього спілкування нагадує температурний графік хворого на пропасницю: симпатія – дружба – ворожість – терпіння – ворожнеча. Причини того різні, так само, як різнилися і політичні цілі російської та німецької дипломатії. Достовірно одне: Бісмарк не лише багато навчився у Горчакова, але й прекрасно засвоїв основні механізми здійснення і напрямки зовнішньої політики Росії.

У 1861 р. принц-регент стає прусським королем Вільгельмом І. Бісмарк по-своєму готувався до майбутньої коронації. Він підготував меморандум про перенесення прикордонних стовпів, щоб назавжди покласти край роздробленості нації. Ні мало ні багато – "перехрестити" Пруссію на Німеччину. Можна лише припустити, який переполох викликав у Берліні меморандум, але його все ж дослухалися, належно визнаючи авторитет і політичний досвід Бісмарка. Переляканий Вільгельм І знову не включив його до складу нового кабінету, твердячи на кожному кроці: "Цього тільки бракувало: людину, яка б усе перекинула!" [27] Але, схоже, час політичних потрясінь настав, а отже, час Бісмарка, у якому він почував себе, як риба у воді, також.

Наприкінці квітня 1862 р. князь залишив Петербург. Він віз із Росії відчуття значущості, готовність до здійснення великих справ, орден Олександра Невського, повне нерозуміння значення російських слів «ничего», «ладно» і «авось», а також повне неприйняття методів відомого лікаря Пирогова, котрий, як радикальний хірург-практик, мав намір відтяти йому пошкоджену на полюванні ногу. Тільки одного разу Бісмарк повернеться в Росію – уже в якості рейхсканцлера він у 1873 р. супроводжував імператора Вільгельма І під час його офіційного візиту.

Влітку того ж таки 1862 р. Бісмарк вручає вірчі грамоти зарозумілому французькому імператору Наполеону ІІІ. Однак у Парижі, незважаючи на розвиток мексиканської експедиції Максиміліана Габсбурга під французькою егідою, якраз був "мертвий сезон", і Бісмарк розумів, що його дипломатична посада тимчасова. Він залишив новий пост і подався до Лондона на Всесвітню виставку, де у властивій йому манері ошелешив місцевий політичний істеблішмент заявами про швидке призначення його прем'єр-міністром, реорганізацію армії, оголошення війни Австрійській імперії й об'єднання Німеччини. Можна лише гадати, що спонукало тоді Бісмарка на такі заяви, але впродовж наступних кількох років все здійснилося мов за помахом чарівної палички.

Разом з тим, уже через півтора місяця – 8 жовтня 1862 р. – Бісмарк був офіційно призначений державним міністром і виконуючим обов'язки міністра-президента Пруссії. Німецький соціаліст А.Бебель у своїх спогадах з цього приводу писав: "Конфлікт все більше загострився і король, не знаючи що робити, покликав у вересні 1862 р. пана фон Бісмарка, який відомий як дуже енергійна і нещадна людина" [28].

Пам'ятаючи про репутацію, яка давно і міцно закріпилася за Бісмарком, не важко уявити собі реакцію на його призначення у колах, причетних до політики. Навіть найближчим родичам, у першу чергу дружині та сину, а також своїм помічникам король вимушений був пояснити несподіваний і небачений для них вибір як результат безвихідного становища, в якому він опинився. У пресі і відгуках політичних діячів переважали не стільки вигуки обурення, скільки зневажливі насмішки над "авантюристом", "посередністю", "безумцем", у чиї руки віддано управління країною [29].

Але якщо хтось ще сумнівався в тому, що Бісмарк ризикне оголосити війну палаті депутатів, то він постарався негайно розвіяти ці сумніви. Це, звичайно, не заважало йому постійно повторювати про своє небажання загострювати конфлікт. Бісмарк роками мріяв про самостійну діяльність, про можливість впливати на політику своєї країни. Він довгі місяці чекав призначення на міністерський пост, чудово розуміючи складність обставин, які склалися в Пруссії, і знаючи, як він буде в цій обстановці діяти. Бісмарк, безсумнівно, розумів, що в іншій, спокійнішій ситуації йому ніколи не бути міністром-президентом, а можливо не бути і просто міністром. У перші місяці перебування при владі Бісмарк міг протиставити королю і його оточенню лише свою цілеспрямованість, рішучість, твердість, сміливість в управлінні бурхливою країною. Але тому, що саме цих якостей не вистачало правлячій верхівці, вона виявилася для Бісмарка міцною опорою.

Призначення Бісмарка головою прусського уряду поклало початок його більш як чвертьвіковому співробітництву з королем Вільгельмом І. Смерть короля (тоді вже імператора) у 1888 р. по суті зумовила кінець блискавичної кар'єри "залізного канцлера", хоча він деякий час продовжував займати свій пост. Немає нічого дивного, що психологічні екскурси на тему "Бісмарк і Вільгельм І" завжди займали багато місця у працях біографів обох державників.

Союз короля (імператора) і міністра-президента (канцлера) спирався в кінцевому підсумку на ідейну близькість. Вільгельма І спочатку відлякувала крайня реакційність Бісмарка. Це пояснювалось не зовсім правильним розумінням його прагнень, односторонньою оцінкою як «шаленого юнкера», частково просто політичною боязню короля, невмінням і небажанням зробити всі логічні висновки, продиктовані власною позицією, небезпекою революції та загрозою загибелі династії. Насправді "картечний принц" не був ліберальнішим або прогресивнішим, ніж "шалений юнкер". Швидше навпаки. Недаремно у внутрішньополітичних поразках, які привели Бісмарка до влади, йому доводилося головним чином протистояти легкодухості та нерішучості короля без всякого зазіхання на його монархічні переконання. За довгі роки перебування на посту міністра-президента Пруссії і канцлера Німецької імперії Бісмарк не раз вступав у гострі конфлікти з монархом з питань внутрішньої, а особливо

зовнішньої та військової політики. У ряді випадків Вільгельм І не розумів змісту, методів і цілей бісмарковської політики, яка часом здавалася йому хитрою і мудрою. Але Бісмарк мало рахувався з цим. Як правило, він ставив короля-імператора перед фактом, який вже відбувся, а потім намагався знайти цьому факту виправдання, щоб добитися кінцевої санкції монарха. Якщо він і досягав успіху, то подавав прохання про відставку. Такий маневр Бісмарк повторював десятки разів і завжди досягав своєї мети. Вільгельм І звик до подібного роду погроз, інколи ставився до них іронічно, частіше лякався і нарешті поступався.

Немає сумніву, що на зміну ставлення Вільгельма І до Бісмарка вплинули сенсаційні успіхи політики "заліза і крові" в середині 60-х рр. Оглядач російського ліберального журналу "Вестник Европы" зауважував, що як у внутрішньому, так і в зовнішньому плані Бісмарк був вище свого сюзерена, чудово його розумів і прекрасно використовував сильні та слабкі сторони монарха [30]. Коли потрібно було, Бісмарк вміло грав і на прусському патріотизмі короля, і на почутті офіцерської честі, і на вірі у божественне походження монархічної влади, і на високому уявленні про королівський обов'язок, який змушував Вільгельма І старанно заглиблюватися у всі справи. При цьому він завжди виставляв напоказ свою монархічну лояльність і відданість. За характером людина відверта і різка, Бісмарк іноді дозволяв собі у розмовах з третіми особами насміхатися над королем або натякати на те, як важко йому з ним. Доводиться досягати поставленої мети будь-якою ціною – за допомогою дипломатичних інтриг, династичних війн, підлості та віроломства. "Великі питання часу вирішуються не промовами і парламентськими резолюціями, а залізом і кров'ю" [31], – заявив Бісмарк.

Плануючи ті чи інші військові або дипломатичні дії, Бісмарк намагався одержати максимум відомостей про потенціал і фінансове становище інших держав. Одного разу Бісмарк сказав, що вважає добродушність дорогоцінною рисою дипломата. Але він зовсім так не думав і сам не мав такої якості, хоча на початку своєї дипломатичної кар'єри ще володів витримкою, яка у поєднанні з великою енергією дивувала всіх, хто стикався з ним. Він також зовсім не був холоднокровним, скоріше гарячим і запальним. Німецький генерал і дипломат граф Швейниць, який багато років знав Бісмарка, вважав, що у його характері поєднуються такі риси: суверенне і при всьому цьому життєрадісне свавілля, брутальна нещадність і обережне лукавство [32]. Деякі його риси дивні і навіть наївні можуть представляти його несерйозною людиною. Наприклад, це постійна поява дипломата Бісмарка у військовому мундирі, хоча він перебував у ландвері, тобто був цивільним [33]. Насправді ж він вважав себе військовим за духом і покликанням і навіть відкрито гордився цим. "У моїх грудях, – сказав Бісмарк одного разу, – я ношу серце прусського офіцера, і це краще у мені" [34].

Перші шістнадцять місяців на посту міністра-президента Пруссії були критичним періодом його діяльності. Приступити в повному обсязі до здійснення своєї програми він ще не міг. Сам підсумок цих шістнадцяти місяців був невизначеним, як невизначеними були особисті перспективи Бісмарка. Між тим, все, що принесли з собою наступні роки та десятиліття, закладалося наприкінці 1862 і протягом 1863 рр.: всі напрямки зовнішньої та внутрішньої політики, методи керівництва державою, підхід до суті проблем і вибір дипломатичних кроків з метою їх вирішення.

Князь Отто фон Бісмарк за значенням своєї діяльності та за масштабами політичних і дипломатичних обдарувань займає видне місце в історії XIX століття. Талановитий дипломат і державний діяч майже три десятиліття залишався центральною фігурою як у політичному житті Німеччини, так і в європейській і світовій зовнішній політиці. "Звичайно, – відзначав український дослідник Г.В.Павленко, – було б невірно не бачити великих прорахунків та помилок у його політиці. Деякі дипломатичні та політичні комбінації Бісмарка, направлені на встановлення німецької гегемонії в Європі, потерпіли у кінцевому підсумку фіаско і мали негативне значення для дальшої долі німецького народу" [35].

На схилі віку сам Бісмарк сказав: "Важко і кепсько у мене на душі. За все життя я нікого не зробив щасливим, ні друзів, ні сім'ю, ні навіть себе. А зла заподіяв дуже багато. Я був причиною трьох війн, з моєї ласки вбиті тисячі невинних людей, за якими плачуть матері і жінки у різних країнах. У всьому цьому я дам звіт на небесах, але зате не маю радості життя... І якщо я напишу мемуари, нехай їх надрукують після моєї смерті, а читачі, закривши книжку, скажуть: "Ух, який був мерзотник" [36].

Не раз виступав Бісмарк і проти тих, хто хотів би прискорити біг часу, перевівши стрілку годинника вперед. Однак не слід приймати на віру його власні "скромні" слова про безсилля людини перед обличчям історії. Німецький державник чудово відчував динаміку подій і сам намагався підштовхнути історію вперед. Але від інших прусських керівників тих часів він, безумовно, відрізняється неабиякою державною волею, умінням досконально зважити весь комплекс факторів, які відзначають міжнародну обстановку, і приступити до вирішальних операцій у найсприятливіший момент. За невеликий проміжок часу Бісмарк перетворився на "національного героя". У громадській думці утвердився новий образ Бісмарка як політика не тільки зухвалого і талановитого, але й геніального. Недаремно ще у 1864 р. французький письменник П.Меріме сказав: "На жаль на кожне століття припадає по одній великій людині. Для нашого – Бісмарк" [37]. Очевидно він сам проймався вірою в те, що завжди знайде вихід з найзаплутанішого становища. До цього часу історики розбираються у хитросплетіннях бісмарковської зовнішньої та внутрішньої політики, його дипломатичних кроків, які сформувалися ще на початку державницької діяльності першого канцлера Німецької імперії.

Пам'ятають про Отто фон Бісмарка і в Росії. На місці проживання прусського посланника в Санкт-Петербурзі на Англійській набережній 50 у будинку Стенбок-Фермора в 1998 р. була встановлена меморіальна дошка за участю його потомка князя Карла-Эдуарда фон Бісмарка. На ній німецькою і російською мовами написано: "Здесь в 1859 – 1862 гг. жил и работал ОТТО фон БИСМАРК ПРУССКИЙ ПОСЛАННИК БУДУЩИЙ КАНЦЛЕР ГЕРМАНИИ". У центральній частині дошки між текстами знаходиться барельєф Бісмарка, над ним – його князівський герб.

Джерела та література

1. Blüm H. Fürst Bismarck und seine Zeit: Eine Biographie für das deutsche Volk. Bd.l – 6. – München, 1894 – 1895.
2. Engelberg E. Bismarck: Urpreusse und Reichsgründer. – Berlin,1985; Engelberg E. Bismarck: Das Reich in der Mitte Europas. – Berlin,1990; Herre F. Bismarck: Der preussischer Deutsche. – München, 1993; Хилльгрубер А. Отто фон Бисмарк – основатель великой европейской державы – Германской империи. – М.,1979; Палмер А. Бисмарк. – М., 1997; Людвиг Э. Бисмарк. – М., 1999.
3. Call L. Bismarck: Der weiβe Revolutionär. – F.a.M., 1980.
4. Оболенская С.В. Бисмарк в современной западногерманской буржуазной историографии // Ежегодник германской истории. 1984. – М.,1986. – С.175.
5. Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. – М.,1968; Чубинский В.В. Бисмарк. Политическая биография. – М.,1988.
6. Павленко Г.В. Бисмарк. Германская империя и уроки истории // Новая и новейшая история. – 1971. – № 5; Хасанов В. Furor Teutonicus, або «Бісмарк, який пережив себе, але не свою велич» // Дзеркало тижня. – 2005. – № 38 (566). – 1 – 7 жовтня; Сюндюков Игорь. Отто фон Бисмарк — «канцлер железа и крови» // День. – 2007. – 17 марта.
7. Горечан Т., Троян С. Отто фон Бісмарка: соціально-психологічний портрет на фоні німецької історії XIX століття. – Чернівці, 1994.
8. Бисмарк в своих и чужих воспоминаниях // Исторический вестник. – 1899. – №3. – С.985.
9. Чубинский В.В.Названа праця. – С.12.
10. Там само. – С.17.
11. Полонский Л. История Бисмарка в связи с историей его страны // Вестник Европы. – 1872. – № 6. – С.583.
12. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: В 3-х т. – М.,1940 – 1941. – Т. 2. – С.271.
13. Там само.
14. Полонский Л.Названа праця. – С.582.
15. Бисмарк О.Названа праця. – Т. 2. – С.274.
16. Чубинский В.В.Названа праця. – С.51.
17. Ерусалимский А.С. Названа праця. – С.27.
18. Борисов Ю.А. Шарль Морис Талейран. – М.,1989. – С.37.
19. Ерусалимский А.С. Названа праця. – С.30.
20. Шнеерсон Л.М. На перепутье европейской политики. – Минск,1984. – С.12.
21. Бисмарк О. Названа праця. – Т. 2. – С.72.
22. Ерусалимский А.С. Названа праця. – С.34.
23. Там само. – С.38.
24. Чубинский В.В. Названа праця. – С.103.
25. Хасанов В. Названа праця.
26. Там само.
27. Там само.
28. Бебель А. Из моей жизни: Пер. с нем. – М.,1963. – С.33.
29. Чубинский В.В. Названа праця. – С.116.
30. Практическая философия XIX века (Идеи, практические взгляды Бисмарка на войну и мир и практическое применение) // Вестник Европы. – 1873. – № 1. – С.203.
31. Бисмарк О. Названа праця. – Т. 2. – С.47.
32. Ерусалимский А.С. Названа праця. – С.31.
33. Полонский Л. Названа праця. – С.558.
34. Бисмарк О. Названа праця. – Т. 1. – С.23.
35. Павленко Г.В. Названа праця. – С.158.
36. Бисмарк О. Названа праця. – Т. 2. – С.7.
37. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX в.: События и люди. – ЛГУ, 1991. – С.46.

Sergij Trojan

OTTO FON BISMARC AND RUSSIA: DIPLOMATIC "MIZHSVITY" OF THE REICHSCHANCELLOR

The article focuses on the diplomatic aspects of Otto fon Bismarc's activity. The particular attention is paid to the "southern" vector of his politics.

Key words: imperial counselor, Russia, diplomacy.

Надійшла до редакції 16.02.2008 р.

УДК: 930.9 (Р477.22)(=112.2).

Виктор Ганкевич, Алла Задерейчук

О ПРОЦЕССЕ ПРОДАЖИ АНГАЛЬТСКИХ КОЛОНИЙ Ф.И.ФЕЙНУ

(К 180-летию основания колонии Аскания-Нова)

У статті розглядається початковий етап історії розвитку всесвітньо відомого заповідника Асканія-Нова. Він був пов'язаний із створенням на півдні України маєтку-колонії ангальт-кетенского герцогства Асканія-Нова та процесом продажу її молочанському колоністу Ф.Фейну.

Ключові слова: Герцогство Ангальт-Кетен, німецька колонізація, Асканія-Нова, Дух-фіней.

Значение заповедника Аскания-Нова в истории нашей страны велико и значимо. В степи был создан рукотворный оазис, где впоследствии сформировались авторитетные академические структуры, ведутся интенсивные научные исследования, эколого-воспитательная, просветительская и природоохранная работа. У истоков создания экономической и научной базы для Аскании-Нова стояли трудолюбивые и настойчивые колонисты из германских государств.

Исследователями истории немецкой колонизации юга Украины подробно разбирались вопросы о месте в этом процессе выходцев из герцогства Ангальт-Кетенского. Важным элементом этого является их вклад в этно-культурное и хозяйственное развитие края.

Как известно, Ангальт-Кетен в начале XIX в. являлся «одной из ведущих овцеводческих областей Германии». Вскоре двор Ангальт-кетенского герцога Фердинанда I (1769 – 1830) с интересом узнал о поиске контактов представителей российского имперского правительства с целью организации разведения в степях Таврии мериносных овец. Первый реальный контакт зафиксирован уже 30 ноября 1826 г. Именно в это время по поручению герцога Фердинанда I советник Альберт обратился в письме к государственному советнику фон Фрейгангу с предложением основать овцеводческое хозяйство на территории колонизируемого юга Российской империи. Вскоре российский министр финансов фон Канкрин передал через фон Фрейганга свое согласие [1].

3 марта 1828 г. императором Николаем I был подписан указ, который разрешал создание ангальтской колонии и передавал в вечное владение два участка земли общей площадью 48 000 га. Уже 13 декабря 1828 г. прибыл первый ангальтский транспорт в Таврическую губернию. Колония была основана и начала свое динамичное развитие. В степи была организована Аскания-Нова, а на побережье Черного моря – Дух-финей. Герцог Ангальт-Кетена Фердинанд I передал свой престол брату – Генриху (1778 – 1847). Он живо интересовался развитием колоний и дал им названия – Аскания-Нова, Дух-финей, а хутора и овчарни были названы в честь представителей ангальт-кетенской династии: Фердинандка, Юлианка, Генриково и Августово. К сожалению герцог Генрих оказался бездетным и кетенская ветвь ангальтского рода прекратила существование.

Угасание одной ангальт-кетенской династии и передача герцогства другой ветви рода – ангальт-дессауской, частая смена руководства колонии, неблагоприятные природные условия, нашествие саранчи в 1852 – 1853 гг., тяготы Восточной войны 1854 – 1856 гг. привели к постепенному упадку хозяйства и убыточности колонии. Правительство герцога Леопольда IV Ангальт-дессауского, не разделяло увлечения овцеводством герцогов Фердинанда и Генриха. Оно приняло решение избавиться от движимого и недвижимого имущества ангальт-кетенских колоний Аскании-Нова и Дух-финей.

Поэтому отдельного рассмотрения, без сомнения, заслуживает и сюжет, связанный с причинами и ходом продажи движимого и недвижимого имущества герцога – Аскания-Нова и Дух-финей. Он освещался и в ряде научных исследований и популярных публикациях. Авторы большинства публикаций лишь указывают факт сначала покупки земли правительством Ангальтского герцогства, а затем продажи земли Федору (Фридриху) Ивановичу Фейну [2], некоторые исследователи, в частности В.Е. Борейко, более подробно описывают историю Аскании-Нова до момента продажи ее Ф.И. Фейну. Автор, в этой связи, писал, что после смерти основателя колонии герцога Фердинанда Ангальт-Кетенского, потомки поспешили «сбыть разорительную обузу первому попавшемуся покупателю», очевидно Ф.И. Фейну [3]. С этим утверждением трудно согласиться. Потому, что, во-первых, представители управления ангальтской колонии участвовали на I Таврической выставке сельских произведений в Симферополе в 1846 году, где и встретились с Ф.И. Фейном, который тогда получил золотую медаль за развитие мериносного овцеводства от министерства государственных имуществ. Поэтому он был многим известен как рачительный и состоятельный хозяин, который активно и успешно

© Ганкевич В.Ю. Задерейчук А.А., 2008

занимался овцеводством. Во-вторых, уже в 1849 году представители Ангальтского герцогства вели активные переговоры с Ф.И.Фейном, предлагая ему взять в аренду Асканию-Нова. Оговаривались сроки и размер оплаты аренды. В-третьих, в 1856 году именно с Ф.И. Фейном была совершена купчая крепость на Асканию-Нова. Поэтому говорить о продаже «первому попавшемуся покупателю» этого имения было бы не справедливо.

Кстати, довольно подробно об этих событиях писал в своей книге воспоминаний один из потомков покупателя Ф.И. Фейна В.Э. Фальц-Фейн, очевидно знакомый с архивами собственной семьи [4].

Все указанные ученые, говоря об этом важном и сложном процессе, в основном опирались на материалы архивохранилищ, прежде всего, Государственного архива Херсонской области. Известные большинству исследователей истории Аскании-Нова диссертационные черновые рукописи Артура Дрюкке предоставляют довольно детальную информацию о приобретении земли и хозяйственной деятельности правительства Ангальтского герцогства на юге Российской империи. Однако в этом источнике отсутствуют указания на конкретные документы [5].

Однако для дальнейших научных исследований, связанных с местом и ролью выходцев Ангальт-Кетенского герцогства в этнокультурной и хозяйственной жизни юга Украины крайне важным является введение в научный оборот новых документов и материалов. Прежде всего, это относится к богатейшим архивным комплексам. Ряд подобных документов и материалов хранится в Государственном архиве при Совете министров Автономной республики Крым (ГААРК).

Целью данного исследования является анализ документов, связанных с процессом продажи герцогом Леопольдом Фридрихом Ангальтским колонисту Федору Ивановичу Фейну участка генерального межевания Таврической губернии Днепровского уезда под названием «Дача отведенной земли по высочайшему повелению его светлости герцогу Ангальт-Кетенскому для водворения колонистов». Имеется в виду, в первую очередь «Дело о вводе во владение колониста Федора Иванова Фейна», хранящееся в ГААРК [6]. Это дело находится в фонде Таврическая губернская палата гражданского суда, где купчая крепость «в книгу под № 40 записана» [7].

Рассматриваемое дело состоит из семи важных документов. В их числе находятся следующие: Прошение колониста Молочанского округа колонии Молочной колониста Фейна; Копия купчей крепости; Выписка из журнала, учиненного в Днепровском уездном суде 28 февраля 1857 года; Рапорт Днепровского земского суда в Днепровский уездный суд от 17 апреля № 365; Вводный лист; Вводный лист; Выписка из журнала, учиненного в Днепровском уездном суде 30 апреля 1857 года.

16 августа 1856 г. уполномоченные представители герцога Леопольда IV регирунгс-президент фон Бадеов и регирунгс-асессор фон Брамигк заключили с представителем Ф.И.Фейна венским банкиром Хорни сделка о продаже ангальтских колоний. Уже на следующий день, 17 августа 1856 г. по поручению правительства герцогства инспектор овцеводства Ангальта Франц Федорович Билиб начал процесс ликвидации хозяйства колоний. Накануне утверждения договора купли-продажи, 3 октября Ф.И. Фейну Ф.Ф. Билибом были переданы 49123 голов овец, 297 коз, 549 крупного рогатого скота и 640 лошадей [8]. Сам документ, как известно, был подписан 6 октября 1856 г.

При анализе копии купчей крепости Аскании-Нова, можно сделать вывод, что А. Дрюкке в своих материалах мог пользоваться оригиналом именно этого документа. В частности, нужно отметить, что архивная копия и текст, приводимый в черновых записях диссертанта А. Дрюкке практически идентичен [9], поэтому публиковать его смысл пока не представляется нужным. Кроме того, подробный анализ купчей на Асканию-Нова с пространным цитированием приводится в мемуарах В.Э. Фальц-Фейном [10]. В дополнение, думается, необходимо сделать важное уточнение, что свидетелями совершенной купчей на имения, в том числе и Асканию-Нову, были: титулярный советник Семен Иванович Тулубовский, коллежский секретарь Иван Григорьевич Белокриницкий и секретарь титулярный советник Иван Фесенко. С этой сделки была взыскана пошлина в размере 4% с проданной суммы всего 12.006 рублей 3 копейки серебром. Купчая была написана и совершена титулярным советником Дмитрием Саввичем Раповым и оформлена на гербовой бумаге со стоимостью листа в 600 рублей. Кроме того, на обороте этого важного в истории Аскании-Нова документа, хранящегося в фондах Государственного архива при Совете министров АР Крым имеется автограф «Федор Фейн» [11].

Другим важным документом является «Прошение колониста Молочанского округа колонии Молочной Фейна» от 28 февраля 1857 года [12]. Данный источник начинается с обращения на имя действовавшего в то время монарха: «Всепресветлейший державнейший великий государь император Александр Николаевич, самодержец Всероссийский государь всемилостивейший». В этом документе отмечалось: «По купчей крепости, совершенной в 6 день октября 1856 г. в Таврической гражданской палате приобрел я покупкой по повеления его высочества герцога Ангальт Леопольда Фридриха от уполномоченного ангальтского правительства инспектора овцеводства Билиба недвижимое имение…

в Днепровском уезде, заключающееся в земле, показанной на плане под № 17 42.345 десятин и под № 48 6000 десят[ин] со всеми постройками обзаведенными овцеводством и скотоводством, на которое Акт у сего представлен всеподданнейше прошу.

Дабы повелено было, по предъявлению мною купчей, учинить установленный обряд как надписью на Акте в действии//тельности его, так и вводом во владение меня приобретенным имением по существующим границам, купчую по снятии копий возвратить мне марта 1* дня 1857 г. к подаче надлежит в Днепровский уездный суд прошение это со слов просителя переписывал коллежский регистратор Павел Пахалович – [по] прошению колонии Молочной колонист Федор Фейн» *надпись другим почерком февраля 23 [13]. (Подпись Ф.Фейна – в автографе).

Кроме того, в деле подшита «Выписка из журнала, учиненного в Днепровском уездном суде» от 28 февраля 1857 года. В этом документе говорилось о том, данная уездная инстанция, на основании предоставленной купчей крепости, рассмотрела прошение Ф.И. Фейна о введении его во владение купленным имением Аскания-Нова, приобретенным у герцога Л.Ф. Ангальтского. В результате Днепровский уездный суд издал указ от 2 марта 1857 года за № 164.

На основании этого указа, был составлен соответствующий рапорт от 17 апреля 1857 г. под № 365 за подписью старшего заседателя Филатова и секретаря Калиновского. В этом документе отмечалось, что «во исполнение указа оного [Днепровского] уездного суда от 2 прошлого марта за № 164 [Днепровский] Земский суд при сем имеет честь представить два вводных листа за №№ 5 и 8-мь во владение// колониста Молочанского округа колонии Молочной (Пришиб) Федора Иванова сына Фейна движимым и недвижимым имением, приобретенным от его высочества герцога в Ангальте Леопольда Фридриха Ангальтского по купчей крепости совершенной в Таврической гражданской Палате 6 октября 1856 года за № 40-м» [14].

Ценным документом является специальный «Вводный во владение лист» [15]. Он составлен на гербовой бумаге, стоимостью в 15 копеек серебром. Согласно этому документу Днепровский уездный суд указом от 2 марта за № 167 предписал Днепровскому земскому суду ввести во владение колониста Ф.И. Фейна. Он приобретал имение, находящееся в данном уезде и купленное им у герцога Л.Ф.Ангальтского – Аскания-Нова (42345 десятин) и Дух-финей (6000 десятин). В копии купчей крепости, подготовленной для Таврической палаты гражданского суда, отмечалось следующее. Во-первых, Ф.Ф. Билиб продал имение, принадлежавшее его правительству, согласно указу от 3 марта 1828 года. Впоследствии оно стало потомственным по указу от 5 июня 1831 года и заключалось в двух участках с указанием их размеров. Во-вторых, с передачей этих имений во владение Ф.И. Фейна, покупатель принимал на себя, согласно императорскому указу, платежи и ежегодные повинности. Они составляли за каждую десятину в Аскании-Нова по 8 копеек, а в Дух-финей по 15 копеек со времени окончания льготных лет, то есть с 17 сентября 1858 года. Эти средства должны были перечисляться в срок в государственное казначейство, а так же соответствующие средства по земским повинностям. В документе особо отмечалось, что Ф.Ф. Билиб получил за проданные имения 300.000 рублей серебром.

На основании соответствующих процедур чины Временного отделения Днепровского земского суда прибыли в приобретенное Ф.И. Фейном имение для ввода во владение Асканией-Новой и Дух-финей. При этом присутствовали местные чиновники и служащие: земский исправник, пристав, уездный стряпчий, депутат со стороны государственных имуществ и управляющий округом. После этого, был составлен «Вводный лист», копия которого должна была быть вручена новому хозяину. Этот важный документ был скреплен подписями членов Временного отделения Днепровского земского суда, депутата окружного управления.

Но больший интерес, очевидно, представляют соседи имений Аскания-Нова и Дух-финей. Очевидно, что они могли контактировать с представителями правительства и управленческой администрацией герцогства в этих имениях.

Оказывается, что согласно процедуре ввода во владение Аскания-Нова и Дух-финей Ф.И. Фейна именно соседи должны были официально и публично заявить, что «спору не имеют» к недвижимости нового владельца поместьями. Среди них были: жена коллежского секретаря А.Волковская, вдова надворного советника Олимпиада Самойлова, владелец Александр Герман Ксольц и управляющий по доверенности помещика генерал-майора Молотцова А.Крыжевский [16]. После проведения процедуры ввода во владение, копия документа через земского исправника была передана в Днепровский земский суд.

По каким-то причинам отдельный «Вводный лист» был составлен и на приобретенный Ф.И.Фейном участок Дух-финей в 6000 десятин [17].

Как свидетельствует В.Э. Фальц-Фейн «весь персонал Аскании-Нова перешел к Фейну. Чиновники герцога не поступили к нему на службу или прослужили у него короткое время. Часть из них возвратилась в Германию, остальные остались в стране, ставшей для них второй родиной» [18]. Достоверно известно, что после завершения всех формальностей с передачей колонии, Ф.Ф. Билиб с шестью пастухами и 215 породистыми лошадьми прибыл в Дессау. Вскоре правительство Ангальтского герцогства за довольно крупную сумму реализовало этих лошадей с аукциона [19].

Таким образом, комплекс хранящихся в Государственном архиве АР Крым документов и материалов позволяет сделать важные уточнения. Они, в первую очередь, восстанавливают сложную процедуру законной продажи имений герцога Л.Ф. Ангальтского молочанскому колонисту Ф.И. Фейну. Кроме того, они восстанавливают всю сложную и, порой, рутинную, но важную последовательность введения во владение приобретенных движимых и недвижимых имуществ, с которыми долгие годы трудились выходцы из Ангальтского герцогства. Так же, зная Ф.И. Фейна в качестве трудолюбивого и справедливого хозяина, правительство герцогства не случайно передало эти земли именно ему. В этом сказалась забота о ангальт-кеттенцах, которые оставались в Российской империи после продажи имущества, некогда принадлежавшего герцогству. Передав серьезную экономическую базу, которая сформировалась за долгие годы упорного труда ангальт-кеттенцев, представителям рода Фальц-Фейнов значительно проще удалось добиться грандиозных экономических результатов и создать всемирно известный заповедник Аскания-Нова.

Источники и література

1. Аскания-Нова в исторических планах и рисунках 1828 – 1856 гг./ Сост. Х.Шван.– Магдебург – Кетен – СПб.: Синел, 2008.– [С. 7.]
2. Аскания-Нова: степной заповедник Украины/ Сб. статей под. ред. М.М. Завадовского, Е.К. Фортунатова. – М.: Госиздат, 1923. – 376 с.; Бушаков В.А. О первоначальном названии Аскания-Нова – Чапли// Советская тюркология. – 1980. – № 1. – С. 50 – 52; Гордєєв Б.В. Асканія-Нова – перлина Півдня України// Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX – XX ст./ Зб. наукових праць III регіональної наукової конференції 14 – 15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: ЗДГУ, 2000. – 131 – 134.
3. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 1995. –С. 16.
4. Фальц-Фейн В.Э. Аскания-Нова. – К.: Аграрная наука, 1997. – С. 17 – 46.
5. Государственный архив Херсонской области. – Ф. 250. – Оп. – 1. Д. – 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». (1904 – 1913 гг.). – 154 л.
6. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 «О вводе во владение колониста Федора Иванова Фейна» (28.02.1857). – 14 л.
7. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731. – Л. 11.
8. Аскания-Нова в исторических планах и рисунках 1828 – 1856 гг./ Сост. Х.Шван.– Магдебург – Кетен – СПб.: Синел, 2008.– [С. 9.]
9. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 2 – 2 (об.), 13 – 13 (об.)
10. Фальц-Фейн В.Э. Аскания-Нова. – К.: Аграрная наука, 1997. – С. 40 – 42.
11. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 13 (об.)
12. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 1 – 1 (об.)
13. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 1 – 1 (об.)
14. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 4 – 4 (об.)
15. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 5 – 5 (об.), 10 – 10 (об.)
16. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 10 (об.)
17. ГААРК. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 . – Л. 6 – 6 (об.), 9 – 9 (об.)
18. Фальц-Фейн В.Э. Аскания-Нова. – К.: Аграрная наука, 1997. – С. 42.
19. Аскания-Нова в исторических планах и рисунках 1828 – 1856 гг. / Сост. Х.Шван.– Магдебург – Кетен – СПб.: Синел, 2008.– С. 9.

Viktor Gankevich, Alla Zadereichuk

ABOUT THE PROCESS OF SELL OF ANGALTSKIYE COLONIES TO F.FEIN

In the article is analyzed the initial stage of history of development of the wild-known estate colony of the angalt-ketenskogo dukedom Askaniya-Nova and the process of its sale to molochansky colonist F.Fein.

Keywords: The Angalt-Keten dukedom, German colonization, Askaniya-Nova, Dukh-Finey.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 94(477.6)(=112.2) «181/191»

Алла Задерейчук

АСКАНИЯ-НОВА – ОБРАЗЦОВОЕ ХОЗЯЙСТВО НА ЮГЕ РОССИИ (1818 – 1919 гг.)

Статья посвящена изучению истории возникновения и развития экономии «Аскания-Нова». Отдельно рассматриваются вопросы, связанные с развитием сельского хозяйства, созданием зоопарка и ботанического сада. Уделено внимание вкладу рода Фальц-Фейнов в формирование образцового хозяйства на юге Российской империи.

Ключевые слова: «Аскания-Нова», Фальц-Фейны, немцы.

Аскания-Нова – «оазис в степи», «рай для животных», «рукотворный оазис», «содеяный рай», существует еще множество красивых эпитетов в отношении этого уголка природы, расположенного в Северном Причерноморье. Его создателем был род обрусевших немцев, крупных землевладельцев Таврической губернии – Фальц-Фейнов. Сегодня биосферный заповедник Аскания-Нова является крупнейшим эколого-просветительским центром на юге Украины, который ежегодно принимает тысячи экскурсантов. Заповедник широко популярен не только на территории Украины, но и за ее пределами, как организация, занимающаяся фундаментальными и прикладными проблемами сохранения экосистем.

Существует множество научных и научно-популярных публикаций об Аскании-Нова. Первые из них появились еще в дореволюционной историографии. В журнале Естествознание и география в 1898 г. вышла статья Н.Деппа «Несколько слов о зоологическом саде Ф.Э.Фальц-Фейна» [1]. В 1911 г. в Севастополе была издана работа С.А.Мокржецкого «Несколько слов об Акклиматизационном зоологическом парке в Аскании-Нова Ф.Э.Фальц-Фейна» [2]. В советский период интерес к истории заповедника не ослабевает. В 1923 г., например, выходит сборник статей под редакцией М.М.Завадовского и Е.К.Фортунатова «Аскания-Нова: Степной заповедник Украины» [3]. Здесь приводится краткий очерк возникновения и развития Аскании-Нова как частного заповедника в Российской империи, а также дальнейшая деятельность заповедника в первые годы советской власти. История пополнения флоры и фауны Аскании-Нова освещается в вышедшей в 1987 г. в Москве монографии «Заповедники Украины и Молдавии» [4]. В современной украинской историографии Аскания-Нова стала объектом активного изучения. Ряд исследователей освещают историю возникновения и развития частного заповедника на юге Российской империи. К таким можно отнести А.Ф.Рубцова, Н.О.Гавриленко, Л.О.Слепченко, В.Е.Борейко и др. [5]. Некоторые авторы, в частности В.М.Рябко, В.М.Туринский, Н.Е.Дрогобыч, основное внимание уделяют вопросам, связанным с жизнедеятельностью самого основателя заповедника Ф.Э.Фальц-Фейна и тех личностей, которые внесли заметный вклад в развитие Аскании-Нова [6].

Однако Аскания-Нова – это не только заповедник или зоопарк, являвшиеся объектом исследования ученых до сих пор, но еще и образцовое хозяйство со сложной инфраструктурой. Поэтому целью данной статьи является попытка воссоздания всесторонней картины жизни и деятельности имения Аскания-Нова, с момента основания колонии герцогом Ангальт-Кетенским до начала советской власти в Аскании-Нова.

Изучение имений, подобных тем, которые принадлежали Фальц-Фейнам, становится актуальным в наше время. Это связано в первую очередь с появлением большого количества частновладельческих хозяйств и отсутствием опыта у современных владельцев. Кроме того, исследование крупных частных землевладений Российской империи позволит восстановить целостную картину развития сельского хозяйства на юге Российской империи на протяжении определенного исторического периода. При этом возникают следующие задачи: обобщить разрозненные сведения о хозяйствовании в Аскании-Нова, показать главные успехи в различных отраслях сельского хозяйства, выявить нововведения Фальц-Фейнов в ведении хозяйства в имении.

Территория Аскании-Нова была заселена еще в период поздней бронзы [7], однако, история ее как имения начинается в 1828 г., когда по указу императора Николая I от 3 марта участок генерального межевания Таврической губернии Днепровского уезда под № 71 в размере 42345 десятин перешел во владение Ангальт-Кетенского герцога. 27 июля 1828 г. состоялась торжественная передача степи в присутствии Симферопольского губернатора новым хозяевам [8]. Ангальтское правительство предполагало заниматься на приобретенных землях выгодным в то время мериносным овцеводством.

© Задерейчук А.А., 2008

Для управления имением в Кетене было создано высшее управление Таврических владений, в состав которого вошли тайные советники по финансам фон Бер и Альберт. Управляющим должен был назначаться человек, имеющий практический опыт помещика, и в подчинение ему передавалось все владение [9]. Переселение колонистов и доставку овец в Асканию-Нова было решено осуществить в три этапа. С августа 1828 г. (отправление первого каравана) до конца 1830 г. в колонию доставили штаммы около 8000 голов овец. И теперь главной задачей стало развитие колонии.

Население Аскании-Нова состояло из ангальтцев. При ее основании насчитывалось 100 – 120 человек, 1853 – 238 человек, к моменту продажи в 1856 г. – 150-200 человек. Условия жизни были благоприятными. Семейные пастухи получали в год 600 руб., холостые – 320 руб. Колонисты могли пускать своих животных на пастбища. Договор о найме заключался на 12 лет или пожизненно. Чиновники имели право на пенсию.

5 января 1831 г. в колонии была открыта школа. Число учеников в ней колебалось от 20 до 30 человек, с каждого ежегодно взималась плата 2-3 руб. В Аскании-Нова была построена молельня. Церковную службу, кроме конфирмации и бракосочетания, осуществлял учитель.

Несмотря на казалось бы благоприятные условия и старания герцогских управляющих хозяйство в Аскании-Нова не приносило тех результатов, которые предполагались изначально. Именно поэтому уже в 1849 г. ангальтское правительство попыталось передать имение в другие руки: велись переговоры с Фридрихом Фейном с предложением взять в аренду Асканию-Нова на период с 1 июля 1849 г. по 1861 г. с уплатой 16000 талеров в год. Переговоры не увенчались успехом. Колония еще несколько лет вплоть до 1856 г. оставалась во владении ангальтского герцога. С 1850 г. управляющим имением стал некий Киллиус, положение в Аскании-Нова улучшилось, стадо увеличилось с 45884 голов в 1850 г. до 54606 в 1853 г. [10]. Однако даже некоторые успехи в ведении хозяйства при новом управляющем не изменили намерения ангальтского правительства продать имение при первом удобном случае. В качестве покупателя Аскании-Нова ангальтцы выбрали того самого Ф.Фейна, с которым вели переговоры об аренде земель за несколько лет до этого. Выбор их не был случайным. Ф.Фейн к тому времени уже славился как рачительный хозяин, занимавшийся доходным овцеводством. 6 октября 1856 г. Аскания-Нова была продана за триста тысяч рублей серебром [11], начался новый этап в истории бывших имений герцога Ангальтского в Таврии. Оправдывая свои неудачи в разведении овцеводства на юге Российской империи, ангальтцы ссылались на частую смену управляющих, а также непригодность земли в степи для успешного ведения сельского хозяйства. Однако последнее их утверждение опровергли новые владельцы Аскании-Нова, создав на тех же землях образцовое хозяйство.

30 октября Ф.Фейн принял имущество колонии. Стоимость земли оценивалась в 113120 талеров. Новый хозяин стал собственником стада овец в 49123 голов, 297 коз, 640 лошадей, 549 голов рогатого скота, общая стоимость поголовья скота, приобретенного Ф.Фейном, оценивалась в 331987 талеров, а инвентарь – в 79893 талеров [23, С.42]. Имея опыт, накопленный в течение многих лет в области животноводства, Ф.Фейн занялся увеличением поголовья своих стад, а также направил свои усилия на улучшение качества шерсти и выносливости породы. По данным 1864 года в Аскании-Нова числилось только 12 овчарен для размещения многочисленных стад овец [12]. Кроме того, учтя ошибки герцогских управляющих, которые занимались исключительно овцеводством и не уделяли должного внимания земледелию, Ф.Фейн начал развивать эту отрасль в Аскании-Нова. Опыт нового владельца показывал, что без земледелия в неурожайные годы животноводство обрекалось на голод и мор. После приобретения имения соотношение между пашней и пастбищем составляло 2:98, т.е. на пашню выделялось в абсолютных цифрах лишь 2400 моргенов земли [13]. Усердным помощником, сотрудником и продолжателем дела Ф.Фейна стал его зять Иоганн Пфальц, имевший специальное образование животновода. Он сумел передать своим сыновьям Густаву и Эдуарду Фальц-Фейнам уже хорошо налаженное образцовое хозяйство. В 1879 г. они уже имели в Аскании-Нова до 100 тысяч испанских овец лучшей породы, более 1200 голов рогатого скота и более 200 лошадей [14]. Они также продолжали активно развивать земледелие.

В 1887 г. Густав Фальц-Фейн обратился к Днепровскому уездному земскому собранию с прошением оказать содействие в его ходатайстве об открытии на собственные средства в имении Чапли (Аскания-Нова) почтовой станции с приемом простой и денежной корреспонденции, на что получил согласие [15].

После смерти Эдуарда и Густава Фальц-Фейнов управление Асканией-Нова перешло в руки старшего в семье – Фридриха Эдуардовича Фальц-Фейна. При нем имение достигло своего наивысшего расцвета.

Одной из ведущих отраслей сельского хозяйства в экономии продолжало оставаться животноводство. Основное внимание, как и при предыдущих хозяевах, уделялось овцеводству. В Аскании-Нова разводили овец и баранов ряда ценных пород: каракули, чунтуки, цегеи, волошские и испанские овцы и др. Численность овец в период с 1904 по 1913 гг. колебалась в пределах 36 тысяч, преобладали в имениях стада испанских овец. Каракули с 1904 по 1909 гг., судя по всему, мало

интересовали владельца имения, т.к. численность в стадах колебалась в пределах 60 овец. Но с 1910 г. ситуация резко изменилась и численность увеличилась до 400 овец. Стада овец остальных пород за период 1904 – 1913 гг. сохранялась приблизительно на одном уровне [16]. Продажа шерсти, баранины, овчины составляла основные доходы от овцеводства. Ф.Э.Фальц-Фейн улучшил условия стрижки овец, сосредоточив эту работу в одном определенном отведенном для этого месте. Стрижку овец доверяли только опытным работникам, которые обслуживали фейновское поголовье из года в год. До начала XX в. цена стрижки составляла 2,5 коп. за овцу, впоследствии – 5 коп. Качество шерсти, производимой в Аскании-Нова, была разной и зависела от условий содержания и питания животных. Цены на свою продукцию Ф.Э. Фальц-Фейн устанавливал в соответствии с Лондонским рынком шерсти. [17]. Для обслуживания овцеводства в имении состоял целый штат служащих, получавших в зависимости от занимаемой должности в среднем от 175 до 800 рублей в год [18].

Аскания-Нова была издавна известна масштабами и искусством разведения крупного рогатого скота, а также – лошадей и верблюдов.

Для получения рабочих животных держали стада серого подольского крупного рогатого скота. Численность голов в период с 1904 по 1913 гг. варьировала от 1152 до 1500. Кроме серого крупного рогатого скота в Аскании-Нова разводили коров и быков шортгорнской породы. Их численность тоже колебалась. В 1904 г. стада имели наибольшее количество голов – 158, с 1907 г. численность скота этой породы уменьшилась и составляла 70 – 80 голов. Животные в имении имели особый уход. С мая по ноябрь стада находились в степи и не получали подкорма. С 1 ноября часть стада отправлялась на зимовку в имение Елизаветфельд. Оставшиеся животные получали немного соломы и сена, большую часть времени содержались под открытым небом. Периодически стада обновлялись за счет покупки новых животных. Так, с 1904 по 1913 гг. в Аскании-Нова было куплено 1006 голов на общую сумму 56815 рублей, причем количество покупаемых голов в среднем не превышало 55, лишь в 1904 г. и 1908 г. было куплено 300 голов скота. Покупали преимущественно серый степной скот. На продаже крупного рогатого скота Аскания-Нова за период 1904 – 1913 гг. заработала 115563 руб., продав 1163 животных шортгорнской и серой степной породы [19].

В 1890 г. в Аскании-Нова открылся конный завод, который занимался разведением лошадей верхового и упряжного сорта. В 1899 г. завод получил свидетельство на освобождение производителей завода от обязательной поставки в войска [20]. И тем не менее, из молодого поголовья ежегодно выбирали животных для поставки в армию в качестве ремонтных лошадей. На асканийском конном заводе постоянно занимались улучшением породы, и постепенно он приобрел известность и высокую оценку современников, о чем свидетельствовали многократные награды на выставках. Поголовье лошадей в табунах увеличивалось из года в год. С 1904 по 1913 гг. их число возросло с 278 до 405 голов. Стремление создать идеальный тип ремонтного животного осуществлялся не только за счет спаривания имеющихся в конюшнях животных, но и покупкой самых дорогих жеребцов–производителей из лучших русских конюшен, а также из заграничных конных заводов. Так, с 1904 по 1913 гг. было куплено 183 лошадей на сумму 24 тысячи руб. Однако продажа собственных животных приносила огромные прибыли. За указанный период было продано 260 животных за 90594 руб. [21]. Весомым вкладом в развитие коневодства в Российской империи стало искусственное оплодотворение, опробованное впервые в Аскании-Нова.

Особое внимание в экономиях Фальц-Фейнов в целом и в Аскании-Нова в частности уделялось разведению верблюдов. Сам Ф.Э.Фальц-Фейн говорил о том, что «верблюд во многих отношениях, как рабочее животное, не заменим и далеко превосходит своими качествами вола и лошадь» [22]. В среднем стадо верблюдов в 1904 – 1913 гг. состояло из 80 – 90 животных, лишь в 1911 и 1912 гг. их количество составило 139 особей [23]. Главное преимущество верблюдов – это невзыскательность и неразборчивость в пище, а работают они в течение всего года и в любую погоду. Одно животное при покупке или продаже стоило около 150 руб., однако это не являлось статьей прибыли в Аскании-Нова. Случаи торговых операций с верблюдами с 1904 по 1913 гг. были единичными.

Занимались в Аскании-Нова и разведением свиней, различных домашних животных и птиц. Количество свиней, содержащихся в имении, увеличивалось из года в год, и к 1913 г. их численность составляла 168 животных.

Ф.Э.Фальц-Фейн постоянно анализировал результаты хозяйственной деятельности, поэтому постепенно в Аскании-Нова изменилось соотношение между пашней и пастбищем, и к 1916 г на пашню отводилось 17,5% площади всех земель. Ф.Э.Фальц-Фейн разработал и внедрил строгую систему земледелия. Неупорядоченное некогда сельское хозяйство постепенно приобрело черты управляемого по науке. В Аскании-Нова стали использовать так называемый «черный пар» в той зоне, где раньше этим никто не занимался, ввели пятипольный севооборот, что значительно увеличило урожайность [24]. В Аскании-Нова выращивали рожь, озимую и яровую пшеницу, ячмень, овес, просо, лен. На эти полевые культуры выделялись существенные площади. На озимую пшеницу отводилось в среднем 300 десятин земли, рожью, яровой пшеницей и ячменем засевали от 700 до 1500 десятин земли. Всего в период с 1904 по 1912 гг. было собрано около 1042472 пудов зерновых [25]. Урожай убирали при помощи паровой молотилки, которая впервые была куплена еще при Иоганне Фальц-Фейне. При Ф.Э.Фальц-Фейне стали использовать дополнительное устройство к молотилке, что улучшило ее работу и усилило

безопасность работников. Кроме зерновых культур, в Аскании-Нова выращивали огородные культуры: картофель, фасоль, горох, свеклу и т.д.

Хозяйство Аскании-Нова обеспечивалось большим количеством разнообразных по назначению машин и приборов. Их постоянное применение естественно требовало готовности к проведению ремонтных работ, поэтому в имении открыли специальные ремонтные мастерские – литейную, кузнечную, жестяных и столярных изделий. Цеха мастерских имели новейшее оборудование.

Для обеспечения такого огромного и разнообразного хозяйства необходимо было наличие большого числа рабочих. Оплата труда начислялась в зависимости от пола и количества выполняемой работы. Так, полный рабочий мужчина в Аскании-Нова получал в среднем 130 руб., мужчина, работавший на ¾ – от 95 до 110 руб., подросток мужского пола зарабатывал 70 руб. в год, а женщина – от 63 до 67 руб. Кроме основного штата существовала необходимость в так называемых сезонных рабочих, их нанимали на ярмарке в Каховке. На зимний период с 1 июня по 15 мая нанимали только полных рабочих мужского и женского пола, их зарплата составляла в среднем 55 – 65 и 30 – 40 руб. соответственно. На летний период с 15 мая до 1 июня в Аскании-Нова требовалось значительно большее число работников, поэтому нанимали работников мужского и женского пола на ¾ и полную работу, а также подростков. Зарплата распределялась следующим образом: полный рабочий мужчина получал – 50-65 руб., ¾ – 42 – 50 руб., подросток мужского пола – 22-30 руб.; полная рабочая женщина зарабатывала – 35 – 48 руб., ¾ – 27 – 40 руб., подросток женского пола – 20-25 руб. Кроме основного заработка в летний период предполагались добавочные вознаграждения при расчете за примерную работу. Они составляли в разные годы от 20 коп. до 6 руб. [26].

Для обеспечения всей хозяйственной деятельности в Аскании-Нова была создана контора. В ней сосредотачивалась управленческая деятельность администраций всех имений Ф.Э.Фальц-Фейна: бухгалтерия, переписка, архив, связь, деловые встречи. Был установлен незыблемый порядок: к определенным срокам составлялись балансы, объективно отражающие картину производства. На содержание конторы, кроме жалования служащим в среднем расходовалось: типографских расходов – 1000 руб., канцелярских – 500 руб. В целом содержание экономической конторы Аскания-Нова, включая жалование управляющему и его помощнику, составляло от 4674 руб. до 5507 руб. в год [27].

В Аскании-Нова была создана развитая социальная инфраструктура: частная школа, больница, церковь. Маленькая больница была открыта еще при Фридрихе Фейне. Заболевших служащих и рабочих здесь лечили бесплатно, причем их жалование или заработок в это время не уменьшались [28]. Лютеранская церковь, построенная еще при ангальтцах, продолжала действовать и при новых хозяевах. Однако в ней благодаря усилиям последнего хозяина Аскании-Нова проводились богослужения всех трех религий [29]. Для удобства связи функционировали телеграфная станция, почта, принимающая корреспонденцию всех родов, почтово-телеграфная дорога [30].

При Ф.Э.Фальц-Фейне, очень любившем и интересовавшимся природой, на территории имения был создан заповедник, ставший впоследствии всемирно известным. Первые заповедные земли для сохранения первозданной степи с ее растительным и животным миром были заложены в 1889 г., однако место было выбрано неудачно. В 1898 г. Фридрих Эдуардович заложил несколько новых заповедных территорий общим размером 2640 моргенов [31]. Параллельно с заповедованием степи хозяин имения занимался созданием ботанического и зоологического сада. С 1886 г. Ф.Э.Фальц-Фейн начал активную переписку с немецкими торговыми фирмами по доставке диких животных, а к началу XX в. зоопарк уже обрел четкую форму и определенные закономерности. Благодаря приплодам и новым приобретениям постоянно обогащался состав животных, а соответственно увеличивались средства, вкладываемые в зоопарк. Если в 1902 г. для служащих зоопарка было выделено около 10000 руб., то в 1912 г. затраты по этой статье превышали 42000 руб. Зоопарк привлекал внимание общественности, здесь проводили экскурсии. Число посетителей увеличивалось из года в год. Если в 1903 г. его посетило – 170 человек, то в 1914 г. – уже 4600 [32].

Оригинальной идеей Ф.Э.Фальц-Фейна было создание в условиях засушливой степи ботанического сада. В планы создателя входило коллекционирование растений – представителей различных географических регионов. Ботанический сад был заложен на площади в 28 га по проекту художника-пейзажиста Дю Френа под руководством художника садовода В.Падалки, а окончательно оформлен В.Д.Орленко. Посадочный материал привозился из Крыма, Бессарабии, Риги, Познани, Западной Украины. При закладке парка в 1887 г. было использовано 220 видов растений (не считая садовых форм). Основные посадки были завершены к 1895 г., а до 1902 г. его полностью упорядочили [33].

Аскания-Нова приковывала к себе внимание различных слоев населения. Это и соседи-помещики, перенимавшие опыт Фальц-Фейнов в ведении хозяйства в экономии, ученые, интересовавшиеся экспериментами в области зоологии и биологии, проводившимися в Аскании-Нова. Самым ярким и неординарным примером интереса к экономии может являться факт посещения Аскании-Нова царем Николаем II. Это событие произошло 23 апреля 1914 г. (по старому стилю). «Аскания-Нова стала первым случаем, когда царь посещал частное лицо в его собственном доме и гостил у него в течение нескольких дней» [34].

1914 г. стал пиком в развитии крупного имения. Начало войны отразилось и в хозяйстве Аскании-Нова: многих лучших специалистов, незаменимых, в хозяйстве мобилизовали в армию, пришлось отказаться от целого ряда научных экспериментов. Положение ухудшалось вплоть до революции 1917 г. В январе 1918 г. в Аскании-Нова установилась власть большевиков. Много раз имение переходило из рук в руки, здесь хозяйничали и большевики, и немцы. В апреле 1919 г. декретом Совнаркома УССР акклиматизационный парк и участок целинной степи были провозглашены национальным парком [35].

Таким образом, рассмотрев историю Аскании-Нова на протяжении почти ста лет, можно сделать следующие выводы: во-первых, неудачная попытка хозяйствования Ангальт-Кетенского правительства стала основой крупного имения на юге Российской империи; во-вторых, именно благодаря упорству Фальц-Фейнам удалось организовать хозяйство, служившее образцом для современников. В Аскании-Нова основное внимание уделялось овцеводству и земледелию, однако наряду с этим существенное внимание уделялось и другим отраслям. Все Фальц-Фейны внимательным образом рассматривали новшества в области сельского хозяйства и активно внедряли их во всех своих хозяйствах, в том числе и в Аскании-Нова, не считаясь порой с очень большими затратами. В-третьих, любовь к природе последнего владельца Аскании-Нова привела к созданию крупного заповедника, продолжающего оставаться в центре внимания ученых и общественности и в наши дни. В целом Аскания-Нова является уникальным комплексом, на базе которого можно изучать развитие сельского хозяйства на юге Российской империи на протяжении определенного исторического периода.

Источники и литература

1. Депп Н. Несколько слов о зоологическом саде Ф.Э.Фальц-Фейна // Естествознание и география. – 1898. – № 3. – Март. – С.62-67.
2. Мокржецкий С.А. Несколько слов об Акклиматизационном зоологическом парке в Аскании-Нова Ф.Э.Фальц-Фейна. – Севастополь, 1911. – 14 с.
3. Асканія-Нова // Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Ред. колегія О.Є.Касьяненко, М.М.Авдальян, П.М.Балковий та ін. – К., 1972. – С.642.
4. Заповедники Украины и Молдавии. – М., 1987. – 271 с.
5. Борейко В.Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826 – 1993). Документально-публицистическое исследование. – К., 1994. – Вып. 1. – 157 с.; Рубцов А.Ф., Гавриленко Н.О. Зелена перлина Таврії: Путівник – Асканія-Нова, 2001. – 90 с.; Слепченко Л.О., Гавриленко Н.О. Наукова діяльність дендропарку «Асканія-Нова» // Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Асканія-Нова, 1998. – С.110-113.
6. Дрогобич Н.Е. Охрана природы степи и Фридрих Фальц-Фейн // Степной бюлетень. – 2003. – № 14. – С. 52 – 53; Рябко В.М., Туринский В.М.. Истоки, достижения и перспективы науки в Аскании-Нова. – К., 2001. – 256 с.
7. Аскания-Нова: Степной заповедник Украины / Сборник статей под ред. М.М.Завадовского, Е.К.Фортунатова. – М., 1923. – С.639.
8. Государственный архив Херсонской области (ГАХО). – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.10.
9. Фальц-Фейн В.Э. Аскания-Нова. – К., 1997. – С.24.
10. ГАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.51–52.
11. Государственный архив Автономной Республики Крым. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1731 «О вводе во владение колониста Федора Иванова Фейна» [28.02.1857]. – Л.2–2 об., 13–13 об.
12. Мыц Л.А. Крымские письма П.И.Кеппена 1829 года. // «О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических». Сборник научных трудов по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения П.И.Кеппена. – К., 2004. – С.19.
13. Фальц-Фейн В.Э. Указ. сочинение. – С.154.
14. Постановление Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 1879. – Алешки, 1879. – С.24.
15. Постановление Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 12 – 15 октября 1886 и чрезвычайного собрания созыва 29 апреля 1887 с приложениями к ним. – Алешки, 1887. – С.209.
16. ГАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.71–154.
17. Фальц-Фейн В.Э. Указ. сочинение. – С.151.
18. Памятная книжка Таврической губернии под ред. К.А.Вернера – Симферополь, 1889. – С.31.
19. ГАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.71–154.
20. Список частных конских заводов в России – СПб., 1904. – С.654.
21. ГАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.153–154.
22. Разные известия // Земледельческая газета. – 1893. – № 10. – С.203.
23. ГАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.138.
24. Фальц-Фейн В.Э. Указ. сочинение. – С.154.
25. ГАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 3. «Диссертационные черновые рукописи об истории возникновения овцеводства в Аскании-Нова в переводе Чаплинского». [1904 – 1913]. – Л.71–154.
26. Там же. – Л.79, 81, 83.
27. Там же. – Л.138.
28. Дрогобыч Н.Е. Фридрих Эдуардович Фальц-Фейн как общественный деятель Таврии // Фальц-Фейнівські читання. – Херсон, 1999. – С.64-68.
29. Фальц-Фейн В.Э. Указ. сочинение. – С.131.
30. Календарь и Памятная книжка Таврической губернии на 1898 год. – Симферополь, 1898. – С.103.
31. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. – К., 2002. – С.204.
32. Асканія-Нова // Історія міст і сіл Української РСР... – С.51.

33. Лыпа А.Л. Ботанический парк в «Аскании-Нова» // Журнал Института Ботаники АН УССР. – 1939. – № 20 (28). – С.15.
34. Фальц-Фейн В.Э. Указ. сочинение. – С.187.
35. Аскания-Нова: Степной заповедник… – С.642.

Alla Zaderejchuk

"ASKANIYA-NOVA" IS AN EXEMPLARY HOLDING IN THE SOUTH OF RUSSIA (1818 – 1919).

The article deals with the study of the history and origin of the development of the economy of "Askaniya-Nova". The questions connected with the development of agriculture, creation of the zoo and botanic garden are considered separately. Much attention is devoted to the contribution of the Falts-Feins family to the formation of this exemplary holding in the south of Russian Empire.

Key words: "Askaniya-Nova", Falts-Feins, germans.

Надійшла до редакції 18.02.2008 р.

УДК 94(47)"18"

Валерий Никулин

ГУБЕРНСКИЕ ДВОРЯНСКИЕ КОМИТЕТЫ ОБ УЛУЧШЕНИИ БЫТА КРЕПОСТНЫХ КРЕСТЬЯН (НА МАТЕРИАЛАХ СЕВЕРО-ЗАПАДА РОССИИ)

В статье проанализирована деятельность губернских дворянских комитетов накануне реформы 1861 г. Даны оценки наиболее дискуссионным вопросам предстоящего освобождения крестьян, высказанные помещиками трех северо-западных губерний России.

Ключевые слова: дворянские комитеты, Александр II, крестьянская реформа, помещичье землевладение.

Вопрос о деятельности губернских дворянских комитетов в период подготовки реформы 1861 г. представляет несомненный интерес, поскольку их создание и начало работы сделало необратимым процесс ликвидации крепостного права, инициированный либеральной бюрократией. Вызванные к жизни монаршей волей, они, однако, проявили некоторую самостоятельность в период обсуждения и подготовки проектов отмены крепостного права, выходя за рамки, очерченные властью. Некоторые комитеты (их меньшинство) пытались идти путем радикализации замыслов высшей бюрократии и выступали большими либералами, чем инициаторы реформы. Другие же комитеты (они составляли подавляющее большинство) рассматривали программу правительства с консервативных, а в некоторых случаях, с реакционных позиций. Значительный интерес представляет вопрос о причинах размежевания внутри самих комитетов, в ряде которых были выработаны проекты меньшинства и большинства, с изложением принципиальных позиций, как сторонников либеральных идей, так и противников реформы.

В Петербургской губернии еще весной 1857 г. появились первые проекты, подготовленные дворянами Ямбургского и Петергофского уездов. С них началась подготовка местного положения о крепостных крестьянах [1]. Особым комитетом, состоявшим из уездных предводителей дворянства и депутатов от дворянства, было составлено положение о вотчинном управлении помещичьих крестьян Петербургской губернии. Члены Секретного комитета, рассмотревшие проекты, пришли к выводу, что они "не вполне соответствуют общим видам правительства. Оно желает не сохранения в прежней силе крепостного состояния, а прекращения оного".

Результатом обсуждения в Секретном комитете стал рескрипт Александра˚II от 5 декабря 1857 г. в адрес петербургского военного генерал-губернатора П.Н. Игнатьева о предоставлении права открыть губернский комитет и приступить к "улучшению быта крестьян" [2]. Рескрипт П.Н.˚Игнатьеву стал типовым для последующих 44 рескриптов [3]. Несколько позднее Главным комитетом по крестьянскому

© Никулин В.Н., 2008

делу была разработана специальная “Программа занятий губернских комитетов”, разосланная при циркуляре МВД от 21 апреля 1858 г. [4].

По сходному сценарию развивались события в Новгородской и Псковской губерниях. 1 апреля 1858 г. Александр II подписал рескрипт об открытии Новгородского [5], а 3 мая 1858 г. - об открытии Псковского губернского комитета [6].

В январе 1858 г. начались заседания Петербургского губернского комитета. В его составе были откровенные крепостники, решительно выступавшие против каких-либо изменений в положении крестьян [7]. Среди дворян-аристократов были люди, которых С.С. Ланской в записке “Взгляд на положение крестьянского вопроса в настоящее время (август 1859 г.)” назвал представителями “сословного интереса” [8]. Лидером этой части членов комитета был губернский предводитель дворянства граф П.П. Шувалов.

Заседания проходили в острой полемике между членами комитета по основным вопросам: о правовом положении крестьян, о земле – надельной и усадебной, о привилегиях дворян-помещиков. Направленность обсуждаемым вопросам в значительной степени задавал П.П. Шувалов. Его позиция получила поддержку большей части членов комитета.

Предводитель дворянства столичной губернии не был против отмены крепостного права. Свою позицию по этому вопросу П.П. Шувалов изложил в одной из черновых записей о готовящейся крестьянской реформе. “Крестьянский вопрос до такой степени важен, скорое и возможно удовлетворительное по понятиям участвующих сторон разрешение сего вопроса, столь тесно связано со всеми жизненными началами нашего отечества - писал граф, - что было бы безрассудно в какой-либо степени воспрепятствовать сему разрешению”[9]. Но осуществить освобождение крестьян от крепостного права Шувалов предлагал “мерами постепенными и сопряженными с наименьшим расстройством для хозяйства помещиков” [10]. Стремление любыми доступными средствами обеспечить, прежде всего, имущественные интересы помещиков-дворян вывело графа Шувалова на передовые позиции в той борьбе, которую вела консервативная часть дворянства против замыслов и конкретных предложений и решений либеральной бюрократии. Позднее, будучи членом-экспертом Редакционных комиссий, Шувалов постоянно сталкивался по целому ряду вопросов с либерально настроенным большинством ее членов. Разумеется, П.П. Шувалов отстаивал не только свою личную точку зрения. Именно это обстоятельство имел в виду Я.И Ростовцев, когда в письме к Александру II от 23 октября 1860˚г. написал, что значительная часть членов-экспертов “считает себя обязанною (может быть и справедливо) отстаивать мнения своих Губернских Комитетов, признавая невозможным отделять себя от солидарности со своим дворянством” [11].

Согласно проекту Петербургского комитета вся земля, по-прежнему, должна была находиться в полной собственности помещиков, которые предоставляли бы ее в пользование крестьянам за определенные повинности. Было заявлено, что “дворянство отказывается от крепостного права, но сохраняет за собой неприкосновенное право собственности на землю и связанное с ним вотчинное право” [12]. Помещику предоставлялось право “вотчинного начальника над водворенным в его имении сельским обществом”. Против этого пункта столичного проекта резко выступил Я.И. Ростовцев, заявивший, что намерения комитета “удержать за собою, в виде вотчинного права, некоторый остаток крепостного права, род феодальной власти над выкупленною даже собственностью крестьянина <…> положительно вредны и не могут быть утверждены Правительством, заботящимся об улучшении экономического быта целой России”. Такие меры, считал он, “завязывают навсегда узел полукрепостнических отношений между крестьянами и помещиками” [13].

В основу определения крестьянских повинностей в пользу помещиков была положена барщина: “за предоставленную землю крестьяне обязаны отбывать помещику повинности работой” [14]. Переход с барщины на оброк был обставлен многочисленными рогатками и условиями, крайне невыгодными для крестьян [15].

Особенно жесткими условиями обставили члены Петербургского комитета возможность выкупа крестьянами усадебной земли [16]. Такая позиция определялась широким распространением в столичной губернии отхожих и местных крестьянских промыслов и боязнью землевладельцев остаться без рабочих рук. Члены губернского комитета полагали, что крестьяне, выкупив усадьбу, могли отказаться от обременительного для них полевого надела и уйти на заработки [17].

Сельские общества и должностные лица крестьянского самоуправления оказывались в полной власти помещика. Четко и недвусмысленно было заявлено, что “помещику сохраняется вотчинное начальство над водворенными в его имении сельскими обществами, крестьяне же обязаны помещику полным повиновением” [18].

В ходе обсуждения проекта некоторыми членами губернского комитета были высказаны отдельные замечания и предложения. Н.Ф. Кандалинцев предложил обсудить проект на уездных дворянских собраниях, поскольку он “во многих заключениях своих крайне стесняет помещиков” [19].

С.С.˚Лихонин резко выступил против права выкупа крестьянами усадьбы. Эта позиция была прикрыта рассуждениями о “пользе” такой меры для крестьянина [20]. С.М.˚Борщов, предложил не обременять крестьян никаким выкупом и предоставить им усадебную оседлость безвозмездно, “но с непременным условием сохранения в неприкосновенности прав собственности помещиков на всю их землю, предоставляя крестьянам таковую в определенном размере и лишь только во временное их пользование” [21].

Барон Ю.Ф. Корф и А.А. Ольхин полагали, что предоставление помещикам права разрешать выход крестьян из сельского общества будет использовано только в их интересах. Они были убеждены, что сохранение в течение 12 лет временнообязанных отношений породит напряженные и неприязненные отношения между крестьянами и помещиками. В особом мнении барон Ю.Ф. Корф записал, что в положении с самого начала должна быть ясно указана конечная цель реформы – выкуп крестьянских угодий в собственность при поддержке правительства [22].

Лидер консервативного крыла в комитете А.П. Платонов настаивал на сохранении власти помещика, иначе он будет бессильным в возможных конфликтах с крестьянами [23]. С.С. Ланской, ознакомившись с замечаниями, счел мнение Платонова “неприличным” [24].

Проект положения был принят Петербургским комитетом 1 ноября 1858 г. [25]. В мае 1859 г. в Общем присутствии Редакционных комиссий Я.И.˚Ростовцев зачитал записку “Ход и исход крестьянского вопроса”, одобренную Александром II. Главная мысль записки заключалась в признании конечной целью реформы выкуп крестьянами полевой земли в собственность. С этой позиции Ростовцев раскритиковал проект Петербургского комитета, в котором отсутствовала идея выкупа земли крестьянами в собственность [26].

Новгородский губернский комитет начал свою работу 16 сентября 1858 г. [27]. В ходе работы комитета его члены разделились на большинство и меньшинство. В результате были подготовлены два проекта положения. Проект меньшинства в большей степени учитывал интересы крестьян, нежели проект большинства, но в главном – сохранении социальных и экономических привилегий помещиков, оба проекта были весьма близки.

Практически все члены Новгородского комитета стояли за сохранение права собственности помещиков на всю принадлежащую им землю [28]. За помещиками было сохранено право “округлить свои земли” и, следовательно, переселить крестьян в другое место [29]. Все леса были признаны “исключительной собственностью” помещиков.

Определяя норму крестьянского надела, большинство Новгородского комитета признало достаточным предоставление крестьянам за выкуп 5 дес. на тягло под усадьбу, пашню и покосы [30]. Меньшинство остановилось на цифре 2,5 дес. земли на душу. Комитет постановил, что по окончании “срочнообязанного времени, земли, бывшие в пользовании крестьян и не выкупленные ими, поступают в полное распоряжение помещиков” [31]. За отведенный надел крестьяне обязаны были “обрабатывать помещику то пространство земли, какое они получат в пользование” [32].

В ходе обсуждения вопроса об устройстве сельских обществ было предусмотрено сохранение “начальственной (распорядительной, полицейской и судебной) власти каждого помещика над бывшими его крестьянами” [33].

В целом проекты, как большинства, так и меньшинства Новгородского комитета предусматривали, прежде всего, защиту интересов дворян-землевладельцев. Было сделано все, чтобы предотвратить разорение части помещиков, которые не могли сразу перейти от обязательного труда к вольнонаемному из-за нехватки оборотного капитала [34].

В августе 1859 г. С.С. Ланской, представив в Главный комитет по крестьянскому делу проекты, подготовленные большинством и меньшинством Новгородского комитета, высказал при этом ряд замечаний. Так, в частности, “к отступлениям от взглядов правительства” он отнес предложение новгородского меньшинства о немедленном прекращении крепостного права после обнародования положения.

Деятельность Псковского губернского комитета по выработке проекта освобождения крепостных крестьян началась в ноябре 1858 г. Рассмотрев вопрос о поземельных правах землевладельцев, члены комитета сошлись на том, что собственность помещиков на все земли, входящие в состав их населенных имений является неприкосновенной, она определяет их вотчинные права и преимущества. Сохранено было право помещика на недра, леса и воды “во всех вообще землях его имения” [35]. В проект

положения было записано в качестве одного из основополагающих принципов освобождения крестьян оставление за помещиками “вотчинного права”. Псковский губернатор не согласился с этим параграфом, утверждая, что с отменой “личного крепостного права на крестьян само собою должно отмениться и вотчинное на них право” [36].

Каждое имение должно было составлять отдельное сельское общество, начальником которого становился помещик. Только с его санкции мог быть собран мирской сход, приговоры которого также утверждались помещиком.

В надел крестьянам члены комитета предполагали выделить на каждое тягло от 5 дес. в малоземельных, до 9 дес. земли в многоземельных имениях. Лес в надел не включался, он полностью оставался в собственности помещика. За предоставленные сельскому обществу в постоянное пользование земельные участки и прочие угодья крестьяне обязывались “отбывать помещику работою, которая, по усмотрению помещика, может быть заменяема: а) денежной повинностью (оброком); б) повинностью смешанной (оброком и работой)” [37].

16 февраля 1859 г. комитет рассмотрел главу проекта, где речь шла о правах помещиков. Было записано, что крестьяне обязаны полностью и беспрекословно повиноваться помещикам “во всех их законных требованиях”. Каждому помещику, потомственному дворянину и владельцу имения, составляющего отдельное сельское общество, присваивалось название вотчинного начальника. Он должен был надзирать: а) за благоустройством и порядком в селения; б) за правильностью действий мирских сходов, сельской расправы и сельских должностных лиц по разбору жалоб между крестьянами, по раскладке и своевременному отбыванию всех повинностей, по сбору хлеба в хлебозапасные магазины и расходованию общественных денег. Кроме того, помещику было предоставлено право утверждать приговоры мирских сходов, карать за неповиновение, требовать своевременного отбывания натуральных и денежных повинностей срочнообязанных крестьян и дворовых людей [38].

Псковский губернатор В.Н. Муравьёв знакомился с материалами комитета. Уже в декабре 1858 г. он информировал МВД о своем несогласии с некоторыми положениями комитета, в которых “под видом вотчинных прав протаскиваются крепостные права, стесняющие крестьян” [39]. Позднее, в феврале 1859 г., Муравьёв обратился в губернский комитет с пространным письмом, в котором изложил целый ряд критических замечаний на уже подготовленные главы проекта положения. Он высказался против предполагаемого фактически обезземеления крестьян, поскольку считал, что подобная ситуация непременно скажется не только на положении земледельцев, но нанесет ущерб как самому помещику, так и государству. Муравьёв предложил уменьшить количество и размеры крестьянских повинностей, поскольку им придется выкупать не только пахотную, но и усадебную землю [40]. Однако все возражения и предложения губернатора были отвергнуты членами комитета.

В апреле 1859 г. В.Н. Муравьёв представил проект положения, подготовленный Псковским комитетом, в Главный комитет по крестьянскому делу [41]. Проект псковских помещиков, вызвал серьезные возражения С.С.˚Ланского.

О степени разочарования, которое испытал Александр II в связи с итогами деятельности губернских комитетов, свидетельствует его переписка с братом. В письме от 16 ноября 1858 г. Александр II известил Великого князя Константина Николаевича о том, что получены пока только два проекта губернских положений – Нижегородского и Петербургского комитетов. “Хотя я большого прока от них не ожидаю, - писал император, - но все-таки можно будет воспользоваться хорошими мыслями, которые можно надеяться найти, если не во всех, то, по крайней мере, в некоторых из них”. Однако оптимизма императору хватило не недолго. В письме, отправленном 1 февраля 1859 г., Александр II написал о “жалком зрелище”, представляемом почти всеми губернскими комитетами и о крайней скудости хороших и практических мыслей в подготовленных ими проектах освобождения крестьян [42].

Общая атмосфера и характер обсуждения в дворянских комитетах северо-западных губерний России различных вопросов, связанных с предстоящей реформой, свидетельствуют о крайне негативной реакции подавляющего большинства членов комитетов относительно намерения правительства освободить крепостных крестьян. В концентрированном виде эта позиция была отражена в проектах, подготовленных губернскими комитетами. Несомненно, что проекты выражали точку зрения не только членов губернских комитетов, но подавляющего большинства помещиков Петербургской, Новгородской и Псковской губерний. В записке “Взгляд на положение крестьянского вопроса в настоящее время (август 1859 г.)” С.С. Ланской дал общую оценку представленных проектов. “В большинстве представленных Комитетами проектов, - отметил Ланской, - не замечается беспристрастного соблюдения

интересов обоих сословий, нет даже ясного понимания самих выгод помещика. В них выразилось стремление к безземельному освобождению крестьян, и в то же время затрудняются им переходы; составители проектов жалуются, что по неимению капиталов земли их остаются без рук и вместе с тем уменьшают наделы <…>. С сожалением должно сознаться, что комитетские положения не решают крестьянского вопроса и знакомят только с тем, как смотрит на него большинство дворянства" [43]. Эта характеристика полностью приложима и к проектам, подготовленным дворянскими комитетами трех северо-западных губерний России. Последняя же фраза С.С. Ланского свидетельствует, что в итоге высшая бюрократия стала рассматривать подготовленные губернскими комитетами проекты освобождения крепостных крестьян не как базу для выработки общего для империи положения, а как своеобразную форму выражения коллективного мнения помещиков-дворян.

Источники и литература

1. Российский государственный исторический архив (РГИА). - Ф. 1291. - Оп. 1. (1857 год). - Д. 1. - Л. 3-11.
2. Там же. Ф. 577. - Оп. 50. - Д. 266. - Л. 4; Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1968. - С.86; Революционная ситуация в России в середине XIX века. - М., 1978. - С. 123.
3. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856-1861. - М., 1984. - С. 81.
4. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. - СПб., 1861. - Т. 1. - С. 156-168.
5. РГИА. - Ф. 1291. - Оп. 36 (1857 год). - Д. 11. - Л. 49; 51-52.
6. Там же. - Л. 13-14; 19-20.
7. См.: Фирсов Н.Н. Силуэты времени реформ (Воспоминания шестидесятника) // Исторический вестник - 1910. - Т. 119. - № 2. - С. 486.
8. См.: Семёнов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. - СПб., 1889. - Т.1. - С.831.
9. РГИА. - Ф. 1092. - Оп. 1. - Ч. 1. - Д. 200. - Л. 1.
10. Там же. - Д. 201. - Л. 6.
11. См.: Семёнов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. - СПб., 1890. - Т. 2. - С.931.
12. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 195. - Л. 2.
13. Второе издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. - СПб., 1860. - Т. 2. - Ч. 1. - С. 9-10.
14. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 195. - Л. 54-75.
15. Там же. - Л. 59-60.
16. Там же. - Л. 19-27.
17. Койстинен Г.С. Проведение крестьянской реформы 1861 года в Петербургской губернии. / Автореф. дисс. …канд. ист. наук. - Махачкала, 1953. - С. 9-10.
18. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 195. - Л. 104-116.
19. Там же. - Л. 231-234.
20. Там же. - Л. 237.
21. Борщов С.М. Из воспоминаний о князе А.Ф. Орлове // Русская старина. - 1905. - Т. 122. - С.419.
22. РГИА. - Ф. 1291. - Оп. 123 (1860 год). - Д. 26. - Л. 11.
23. Там же. - Оп. 1 (1857 год). - Д. 1. - Л. 247-260.
24. Там же. - Л. 170.
25. Там же. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 155. - Л. 230.
26. См.: Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856-1861. - М., 1984. - С. 148-149.
27. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 153. - Л. 53; Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. - СПб., 1860. - Вып. 2. - С. 37.
28. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 153. - Л. 123-127.
29. См.: Муравьёв В.М. Материалы по истории освобождения крестьян от крепостнической зависимости в Новгородской губернии. - Новгород, 1911. - С. 23.
30. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 153. - Л. 59.
31. Там же. - Л. 66-67; 126.
32. Там же. - Л. 75.
33. Там же. - Л. 102; 105.
34. См.: Муравьёв В.М. Материалы по истории освобождения крестьян от крепостнической зависимости в Новгородской губернии. - Новгород, 1911. - С. 21.
35. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 154. - Л. 194-195.
36. Второе издание материалов Редакционных комиссий, для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. - СПб., 1860. - Т. 2. - Кн. 1. - С. 6; 8.
37. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 154. - Л. 256-306.
38. Там же. - Л. 333-339.
39. Там же. - Ф. 1291. - Оп. 36 (1857 год). - Д. 7. - Л. 61.
40. Там же. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Д. 154. - Л. 365-366.

41. Там же. - Ф. 1291. - Оп. 36 (1857 год). - Д. 7. - Л. 107; Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. - СПб., 1860. - Вып. 2. - С. 37.
42. Переписка Александра II с Великим князем Константином Николаевичем. - М., 1994. - С. 88.
43. РГИА. - Ф. 1609. - Оп. 1. - Д. 37. - Л. 4-5; Семёнов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. - СПб., 1889. - Т. 1. - С. 828-829.

Valerij Nikulin

PROVINCE NOBILITY COMMITTEES ABOUT IMPROVEMENT OF SERVES' LIFE

(ACCORDING TO THE MATHERIALS OF THE NORTHWEST RUSSIA)

The activity of nobility committees on the eve of the Reform of 1861 are analyzed in the article. The particular attention is paid to the most debatable question of the coming peasants' liberation expressed by landowners of three provinces in the Northwest of Russia.

Key words: nobility committees, Alexander II, peasant reform, land-ownership of the manors.

Надійшла до редакції 15.02.2008 р.

УДК 94(47).081

Владимир Шаповалов

ДВОРЯНСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ
в 60-е гг. XIX века

В статье рассматривается процесс модернизации дворянских хозяйств Центрального Черноземья Российской империи в первые пореформенные годы. Анализ проведен с учетом общепринятой стратификации дворянских хозяйств.

Ключевые слова: дворянское хозяйство, аренда, структура сельскохозяйственных угодий, система полеводства, Воронежская, Курская губернии.

Изучение дворянского хозяйства пореформенного периода традиционно ограничивается хронологическими рамками 80 – 90-х гг. XIX в., исходя из наличия земских обследований по частновладельческим хозяйствам. Во многом это оправдано, так как на 60 – 70-е гг. XIX в. систематизированные массовые источники по дворянскому хозяйству отсутствуют. Но основные тенденции в развитии дворянского хозяйства закладывались в 60-е гг. XIX в. и именно этот период имеет важное значение в хозяйственной эволюции поместий.

Перед поместными дворянами после отмены крепостного права встала задача реорганизации своих хозяйств на новых началах. Освобождение крепостных крестьян лишало в принципе поместных владельцев бесплатных рабочих рук, крестьянского инвентаря и рабочего скота, а в итоге гарантированного дохода без особых затрат со стороны помещиков. Психологически большая часть поместного дворянства к этому моменту уже была подготовлена прессой и всем ходом разработок проектов реформы отмены крепостного права к неизбежным кардинальным переменам в системе ведения хозяйства. Поместные владельцы до конца не осознавали всю сложность и поэтапность перехода к капиталистическим методам ведения хозяйства. Сразу же после реформы часть среднего и крупнопоместного дворянства выписала сельскохозяйственные машины, обзавелась рабочим скотом, но результаты оказались ниже скромных [1, С.6]. Хотя и наметилась тенденция сокращения барщинной системы, переход к системе хозяйства, организованного на капиталистических началах, был невозможен по ряду причин. В аграрном секторе экономики России еще не сложился достаточный рынок вольнонаемного труда, помещики, особенно среднепоместные и крупнопоместные, не имели опыта непосредственного руководства собственными хозяйствами, у большей части помещиков отсутствовал

© Шаповалов В.А., 2008

свободный капитал на приобретение сельскохозяйственных орудий и рабочего скота. К тому же оставалась возможность внеэкономического принуждения: временно обязанное состояние крестьян, круговая порука и т.п. Таким образом, дворянское поместье после реформы 19 февраля 1861 г. в системе хозяйствования должно было быть переходным, сочетавшим черты барщинной системы и капиталистических новаций.

Сложность переходного периода заставляла местное дворянство организовываться в сословные землевладельческие союзы, которые должны были отстаивать хозяйственные интересы помещиков. Инициаторами выступили дворяне Бобровского уезда Воронежской губернии. В январе – феврале 1861 г. ими был составлен проект Воронежского общества сельского хозяйства с целью «взаимного сохранения выгод землевладельцев, устройства механического заведения улучшенных машин и орудий, принятия возможных мер для поддержания нормальных цен на хлеб и ограждения губернии от недостатка рабочих рук» [4, Л. 6]. Проект был отправлен на имя министра Государственных имуществ, а 2 сентября 1861 г. местное дворянство получило положительный ответ вместе с аналогичным министерским проектом. Министерский проект, мало отличавшийся от проекта бобровских дворян, был рассчитан на все губернии, где вводилось положение 19 февраля 1861 г. [4, л. 19]. Дату начала работы указанного общества источники не позволили установить.

Анализ экономического положения поместных хозяйств Черноземья в начале пореформенного периода (1865 г.) проведен на примере 288 дворянских поместий Белгородского уезда Курской губернии. Рассматриваемый источник включает все частновладельческие хозяйства уезда, поэтому нами были исключены владения до 5 дес., где было определенное количество крестьянских хозяйств [5, л.1–16].

Важным показателем хозяйственной деятельности помещиков являлось соотношение различных сельскохозяйственных угодий в дворянских имениях (см. Табл. 1).

Таблица 1.

Площадь дворянской земли под основными видами сельскохозяйственных угодий в 1865 г. [6].

Кол-во имений по числу владельцев	Категория дворянских хозяйств (в дес.)	Сельскохозяйственные угодья (в дес.)		
		Пашня	Сенокосы и выгоны	Огороды, сады, усадебная земля
172	5-50	2898,1	113	105,8
79	51-500	9245,5	1072,4	424
37	Свыше 500	16076	275,6	619,2

Площадь арендуемых земель в дворянских хозяйствах не включена в приведенные выше показатели, так как в источнике она не распределена по отдельным видам угодий. В итоге это снижает площадь пашни (при аренде пользовавшейся большим спросом) в средних и крупных имениях.

В имениях мелкопоместного дворянства из общего фонда земель, на котором велось собственное хозяйство, пашня составляла 93 %, сенокосы и выгоны – 3,6 %, под усадьбой, огородами и садами – 3,4 %. В поместьях среднего дворянства под пахотные угодья отводилось 86 % всех земель, сенокосы и выгоны – 10 %, под усадьбу, сады, огороды – 4,15 %. В хозяйствах крупных дворян-помещиков под пашню распахивалось 94,7 % общего земельного фонда, сенокосы составляли 1,6 %, оставшиеся рассматриваемые угодья – 3,6 %. В имениях мелкого и крупного дворянства пашня занимала практически всю площадь культивируемых земель. Площадь сенокосов и выгонов в дворянских имениях была весьма незначительной. Лучше других категорий поместных владельцев этим видом угодий были обеспечены хозяйства среднепоместных дворян. Пропорциональное соотношение между пашней и сенокосами указывает, что поместные хозяйства не могли содержать необходимого количества рабочего скота. В этом случае владельцы имений обрабатывали земли руками временнообязанных крестьян и за отработки.

Важным показателем состояния землевладения дворянского хозяйства являлось его агротехническая база. Массовые источники по оснащенности имений сельскохозяйственным инвентарем на начало пореформенного периода отсутствуют. Материалы нестатического характера по отдельным имениям и уездам определенного ответа на данный вопрос также не дают. Но показывают усиление тенденции, которая зарождалась еще в пореформенный период: быстрое техническое переоснащение отдельных крупных поместий, практически полное вытеснение в них крестьянского инвентаря помещичьим. В ряде случаев крупное дворянское хозяйство становилось центром по изготовлению и

ремонту сельскохозяйственной техники в масштабах уезда [11, с. 319 – 323]. Так, в имении Анна Бобровского уезда Воронежской губернии производилось только одних железных плугов по 18 штук в год, некоторые по образцам заказчиков. Подавляющая часть поместий данного уезда ремонтировала свой инвентарь в этом имении. В самом же имении Анна сельскохозяйственная техника была очень разнообразна, начиная от почвоуглубителей и заканчивая английскими паровыми молотилками [11, с.319 – 323]. В поместье Чернянка помещика М.П.Щербинина Новооскольского уезда Курской губернии также большую часть собственной запашки обрабатывали владельческим инвентарем [10, С. 24]. Эти имения, конечно, не отражали общую картину в поместных хозяйствах. Большинство дворян-помещиков при обработке полей использовали в основном крестьянский инвентарь и рабочий скот. Объяснение этого только нежеланием помещиков перестраивать свои хозяйства будет односторонним. Для закупки сельскохозяйственных орудий необходим был значительный свободный капитал, не обремененный долговыми обязательствами, и ремонтная база для него. При переходе от докапиталистических форм хозяйствования к хозяйству, основанному на вольнонаемном труде, в имении Шебекино помещиков Ребиндеров Белгородского уезда Курской губернии с фондом земель в 3200 дес. на приобретение сельскохозяйственных орудий было затрачено 20 тыс. руб., на рабочий скот – 30 тыс. руб. [12, с. 4]. Далеко не каждое крупное дворянское имение располагало таким крупным свободным капиталом. С другой стороны, например, в Воронежской губернии ремонт сложной техники требовал её отправки в Москву, так как ремонтной базы в губернии не было. Хозяйства типа Анна были редкостью. Наличие капитала в вышеуказанных поместьях обеспечивалось доходами с сахарных и винокурных заводов и частью от краткосрочных займов [2, с. 39].

Система полеводства в 60-е гг. XIX в. оставалась в большинстве трехпольной. В 288 рассматриваемых дворянских хозяйствах из 28219,6 дес. экономической запашки на четырехполье приходилось 1335 дес. (4,7 %), шестиполье – 132 дес. (0,04 %), десятиполье – 1688 дес. (6 %), залежи – 635 дес. (2,2 %), подсеку – 40 дес. (0,01 %) [5, л.4–16]. Свыше 70 % пашни находилось в трехпольном севообороте. Здесь больших изменений в сравнении с дореформенным периодом не произошло. Площадь удобряемых земель также оставалась на мизерном уровне. Почвы еще сохраняли высокое естественное плодородие.

Принимая в расчет исключительную роль зернового хозяйства в дворянских имениях, необходимо рассмотреть площади посевов под различными культурами на землях поместных владельцев.

В 172 белгородских мелкопоместных имениях под посевами озимой ржи и пшеницы находилось 916,5 дес. (29,3 % общего фонда пахотных земель с учетом пара). Рожью засевалось 777,5 дес. или 84,8 % всей площади посевов озимых. Под яровыми культурами – 1225,2 дес. Из них свыше 95 % составляли овес, просо. Посевы кормовых трав (1,5 дес.) производились только в 1 имении с площадью земель в 49,5 дес.

Площадь пахотных угодий под озимыми в 79 среднепоместных белгородских хозяйствах составляла 2538,5 дес. (15 % пашни с учетом пара). Из них под рожью было 1702 дес. (67 %). Яровые высевались на 2612,2 дес. Основные культуры – овес, просо, гречиха. Их посев в яровом клину доходил до 93 %. Кормовые травы были включены в севооборот двух имений (28 дес.). Картофелем засевалось 86,4 дес. Посев культуры отмечен в 1 имении (4 дес.).

В 37 имениях крупнопоместного дворянства в озимом клину находилось 3727 дес. (23,1 % пахотных угодий). Рожь занимала 3186 дес. (85,4 %). Посев яровых составлял 4563 дес. (59,7 % ярового поля). В отличие от мелкопоместного и среднего дворянства в крупнопоместных хозяйствах в севооборот вводились яровая пшеница и ячмень. Посев первой – 533 дес. или 12,8 % ярового клина, второго – 568 дес. Кормовые травы занимали в имениях площадь в 445 дес., подсолнечник – 307 дес., кукуруза – 17 дес. Под картофелем находилось 76,5 дес. [5, Л. 4 – 16].

Преобладание трехпольной системы земледелия привело к тому, что более 1/3 пахотных земель было выведено из севооборота. Озимые культуры преобладали, занимая в среднем около 1/4 части пахотных угодий. Среди озимых рожь являлась главной культурой. В яровом клину основная площадь засевалась овсом, просом и гречихою. Причем посевы первого доминировали. По мере расширения размеров земельного фонда дворянских хозяйств увеличивалось и количество выращиваемых культур. В крупных имениях посевы пшеницы занимали значительную часть посевов. Необходимость более тщательной обработки почвы затрудняло её выращивание в более мелких хозяйствах, несмотря на высокую доходность пшеницы. Структура посевов в имениях указывает на рыночную ориентированность поместных хозяйств, так как овес, просо и большая часть пшеницы предназначались на продажу. Мизерную площадь посевов занимали технические культуры и кормовые травы. Недостаток посевов кормовых трав в поместьях указывает на мизерное количество рабочего скота в них.

Урожайность различных культур, в среднем по Курской губернии была сам 4. Чистый доход с 1 дес. в имениях с частичным использованием наемного труда составлял: озимой пшеницы – 9 руб.

57 коп., яровой – 19 руб. 96 коп., овса – 4 руб. 28 коп., проса – 5 руб. 70 коп., гречихи – 3 руб. 94 коп. [10, С.21- 23]. Высокая доходность пшеницы заставляла расширять её посевы в средних и крупных имениях.

Наличие сельскохозяйственных орудий, машин, качество обработки почвы, урожайность непосредственно зависели от степени обеспеченности поместных хозяйств рабочими руками и характере эксплуатации их. С началом перехода крестьян на выкуп число бесплатных рабочих рук в поместьях стало сокращаться. Тем не менее, в период временнообязанного состояния крестьяне продолжали отбывать барщину или платить оброк, значительная часть из них несла смешанную повинность. На момент отмены крепостного права основное число крестьян в Воронежской и Курской губерниях отбывало барщину (54 %). В период 1861 – 1863 гг., когда предусматривалось, что переход на оброк до 19 февраля 1863 г. может быть только с согласия помещика, барщинная система практически себя полностью дискредитировала. По донесениям мировых посредников крестьяне были убеждены, что с окончанием двухлетнего срока им будут возвращены их прежние наделы, а землю, находившуюся в их пользовании, считали своей собственностью. Отсюда следовало низкое качество выполняемых работ [7, Л. 9]. Сроки уборки затягивались, так как на работу крестьяне часто выходили по очереди, человек 10-15 в день [3, С. 6]. Дворяне-помещики терпели убытки и не препятствовали переходу крестьян на оброк. В Воронежской губернии в указанное время на оброк перешло 46,6 % барщинных крестьян, в Курской губернии – 21,2 %, а в следующее трехлетие – еще 25,8 %. Данные цифры свидетельствуют о нерентабельности барщинного труда. К началу 70-х гг. XIX в. в рассматриваемых губерниях на барщине оставалось 30,7 % бывших помещичьих крестьян [9, С. 296].

Динамика выхода на выкуп в имениях с различной формой эксплуатации была различной. В Воронежской губернии в оброчных поместьях в первое пореформенное пятилетие на выкуп вышло 42,7 % временнообязанных крестьян, в смешанных – 63,7 %, в барщинных – 76,6 %. В Курской губернии относительный показатель вышедших на выкуп крестьян в оброчных имениях составлял 68,6 %, в смешанных – 64, 2 %, в барщинных – 76,4 % [9, С. 370, 374]. Из приведенных данных видно, что число временнообязанных крестьян было наименьшим в барщинных хозяйствах, и они особенно нуждались в дополнительных рабочих руках. По-видимому, барщинные имения и составляли основное число хозяйств, сдававших землю в аренду за отработки.

В начале пореформенного периода земля в дворянских поместьях играла ключевую роль. В качестве примера для анализа арендных отношений в помещичьих хозяйствах взяты вышеуказанные 288 белгородских поместий.

Из 172 мелкопоместных хозяйств с 3613 дес. землю в аренду сдавали в 14 имениях (8,1 %). Количество арендуемой земли в имениях составляло 258 дес. или 7,1 % общего фонда земель этой категории. Поместье в полном составе сдавались в 6 хозяйствах, что составляло 72,4 % общей площади, сданной в аренду земли мелкопоместным дворянством. В 3-х имениях с площадью земель в 56 дес. в аренде находилось свыше 50 % их земельного фонда (32,5 дес.) или 12,6 % общего количества арендованной земли. В 4-х имениях (109 дес.) не раскрыт характер использования 96,5 дес. По-видимому, определенная часть этих земель находилась в аренде, но нет возможности и приблизительно определить её размер [5, Л.1-16]. Таким образом, аренда в хозяйствах мелких дворян-помещиков в этот период не получила широкого распространения. Большая часть сданной в аренду земли приходилось на долгосрочную аренду, так как имения, снимаемые полностью по контракту, обычно передавались в пользование на срок более 3-х лет. Сведений о характере аренды источник не содержит.

В 79 среднепоместных хозяйствах в аренде были земли 29 имений (36,7 % общего числа). Площадь сданной земли – 336,7 дес. или 19,9 % от общего её количества. Полностью по контракту арендовались 3 поместья с площадью земель в 510 дес., что составляло 15,1 % к сданной земле по этой группе дворянства. Более половины земельного фонда передавалось в аренду в 9 имениях, где из 2217,5 дес. снималось 1652,5 дес. (74,5 %) или 49 % всей арендованной земли у среднепоместных дворян. Внутри рассматриваемой категории дворянства свыше 80 % сдаваемых в аренду земель приходилось на имения с земельным фондом более 200 дес. [5, Л. 1 – 16]. Погрешность в приведенных подсчетах составляет около 5 %, что связано с неучтенными 841 дес. по этой категории помещиков. Для категории среднего дворянства характерной была краткосрочная аренда [8, С. 140].

Из 37 крупных дворянских хозяйств с земельным фондом в 38859,3 дес., земли сдавались в 20 имениях (54 %). Количество арендованной в поместьях земли – 7132 дес. (18,3% общей площади). Крупные владельцы имения в полном составе не передавали в аренду. Но в 3-х имениях из 4396,5 дес. арендовалось 3980,4 дес. (90,5 %), что практически тождественно полной сдаче поместий. В 5 имениях с площадью земель в 4752 дес. в источнике не распределены 3034 дес. ни под посевами культур, ни причислены к сданным в аренду. То есть, около 70 % земель не классифицированы [5, Л. 13 – 14]. Вряд ли это простая небрежность переписчика и, вероятно, количество земли, оставшееся после

распределения под посевами, им было отнесено к аренде как само собой разумеющийся факт. Поэтому, не будет серьезным искажением, если мы отнесем 50 % неучтенных земель к сдаваемым в аренду и, по-видимому, это будут заниженные показатели. В этом случае крупные дворяне-землевладельцы сдавали в аренду около 8650 дес. (22,2 % общего фонда земель). Учитывая сказанное, крупнопоместные владельцы практически 1,4 часть своих земель передавала в аренду, и этот показатель превосходил соответствующие данные по остальным группам дворянства. Как и у среднепоместных владельцев, здесь преобладала краткосрочная аренда.

В целом по всем категориям дворянства в 63 хозяйствах (21,8 % их общего числа) сдавалось в аренду 12275,5 дес. или 20,6 % всей площади земли. По числу поместий, сдающих землю, и количеству передаваемой в аренду земли лидировали крупные дворяне-помещики. Традиционно долговременная аренда считается характерной для среднего и крупного дворянства, так как оно имело наибольший резервный фонд земель и могло сдавать земли крупными участками. Из приведенных подсчетов видно, что в Курской губернии, наоборот, относительный показатель долгосрочной аренды выше у мелкопоместных владельцев.

Долгосрочная аренда в Воронежской губернии, в отличие от Курской губернии, главным образом, имела место в крупных имениях [13, С. 79]. Это показывает разноплановость тенденций в арендных отношениях отдельных губерний Центрального Черноземья.

В середине 1860-х гг. наметился процесс перестройки в дворянских хозяйствах рассматриваемого региона. Барщинная система повсеместно заменялась оброком, при широком культивировании обработок. В отдельных крупных хозяйствах владельческий инвентарь и рабочий скот стали основой обработки господской запашки, а озимая и яровая пшеница превращалась в главную зерновую культуру. Труд вольнонаемных сельскохозяйственных рабочих еще не имел заметного влияния.

В то же время, структура сельскохозяйственных угодий мало чем отличалась от дореформенной. Свыше 90 % сельхозугодий отводилось под пашню, что не позволяло помещикам самостоятельно вести рациональное хозяйство. Трехполье продолжало оставаться господствующей системой полеводства. Подавляющая часть помещиков, в силу дефицита наличных денег и аграрного традиционализма, была вынуждена в качестве отработок использовать на господской запашке крестьянский инвентарь и рабочий скот. Краткосрочная аренда дворянских земель имела смешанный характер, земля передавалась за деньги и определенный вид отработок. Все это подчеркивает сложность переходного этапа модернизации дворянских хозяйств в первые годы пореформенного периода.

Источники и литература

1. Алтагонский. Каким путем привести в порядок расстроенное хозяйство помещиков? – М., 1865.
2. Афанасьев Н. Памятная книга Воронежской губернии. – М., 1915.
3. Георгиевский Д. Помещичьи нужды. – СПб., 1887.
4. Государственный архив Воронежской области. – Ф. 29. – Оп. 1. – Д. 863.
5. Государственный архив Курской области (далее. – ГАКО). – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 55.
6. Там же. Посчитано нами. – В.Ш.
7. ГАКО. – Ф. 68. – Оп. 2. – Д. 61. – Подсчитано нами. – В.Ш.
8. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861 – 1880. – М., 1978.
9. Литвак Б.Г. Русская деревня в реформе 1861 г. Черноземный центр. 1861 – 1895 гг. – М., 1972.
10. Нежданов И. Описание хозяйства слободы Чернянки, имения тайного советника М.П. Щербинина Курской губернии, Новооскольского уезда. – СПб., 1865.
11. Село Анна Воронежской губернии Бобровского уезда // Труда Императорского Вольного экономического общества. – СПб., 1869. – Т. 2. – Вып. 4.
12. Хозяйство с. Шебекина Курской губернии, Белгородского уезда гг. Ребиндер. – Харьков, 1882.
13. Шаповалов В.А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период. – М., Белгород, 2002.

Vladimir Shapovalov

NOBILITY ESTATE OF THE CENTRAL BLACK SOIL REGION IN 1860s

The article deals with the modernization process of the nobility estates of the Central Black Soil region of the Russian Empire in the first post-reform years. The analysis is carried out taking into account the generally accepted classification of the nobility estates.

Key words: nobility estate, lease, structure of the arable land, field-crop cultivation system.

Надійшла до редакції 15.02.2008 р.

УДК 94(47).081

Иван Шатохин

ГОТОВНОСТЬ ГУБЕРНСКОЙ КОРОННОЙ АДМИНИСТРАЦИЯ К ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ РЕФОРМ 1860 – 1870-х гг.

Губернская коронная бюрократия и структура местных органов государственного управления не в полной мере были готовы к проведению крестьянской реформы. Осуществление последующих реформ сопровождалось изменением структуры и соподчиненности органов местного управления.

Ключевые слова: бюрократия, коронная администрация, реформы Александра II, губернатор.

К середине XIX в. в Российской империи сложилась и упрочилась устойчивая система государственного управления и государственной службы. Практически все исследователи склоняются к тому, что в правление Николая I: окончательно сформировался бюрократический строй, произошло укрепление и количественное расширение бюрократии, а чиновничество стало господствующей социальной группой в империи; монарх с этим согласился, сделав ставку на бюрократию, как свою социальную опору. Аргументация этих точек зрения неоднократно приводилась в многочисленной монографической литературе. За первую половину XIX в. численность коронных чиновников в России выросла в 6 раз (с 21,3 тыс. чел. в 1796 г. до 119,3 тыс. чел. в 1857 г.), а их доля в населении страны в 1857 г. достигла исторического максимума для всего досоветского периода – 2,01 государственного служащего на 1000 чел. населения [8, с. 200]. Такая многочисленная армия, осуществлявшая управление страной, представляла собой мощную социальную силу, с которой не мог не считаться император. Он был убежден, что «империей управляют двадцать пять тысяч столоначальников» [Цит. по: 4, с. 64].

Внешние параметры могущества бюрократии накануне реформ 1860 – 1870-х гг. свидетельствуют о ее потенциальной готовности решать сложные управленческие задачи. Однако, как нам кажется, сила ее измеряется не только этими весьма убедительными параметрами. Попытаемся ответить на вопрос: была ли готова провинциальная бюрократия рубежа 1850 – 1860-х гг. к эффективному решению управленческих задач по осуществлению и сопровождению крестьянской и других реформ Александра II?

На наш взгляд, кадровый состав учреждений коронного управления по своему профессиональному опыту, менталитету, а также, в некоторой мере и сама структура органов местного управления, не были готовы к осуществлению столь масштабных и концептуальных реформ, проводившихся реформаторским окружением Александра.

Структура местных учреждений коронного управления, основное содержание управленческих усилий местных служащих были направлены на осуществление так называемых полицейских функций, т.е. поддержание общего устоявшегося порядка социальных, экономических отношений в сочетании с жестким противодействием любому проявлению даже мысли об изменении этого порядка в рамках существовавшего общественно-политического строя. С такими внутренними установками чиновничество не могло благосклонно отнестись к началу подготовки и осуществлению крестьянской реформы. Если открытого выступления и не последовало, то внутреннее разочарование и недоумение возникло. Особенно, если учесть, что многие чиновники копили деньги на приобретение «крещеной собственности» и земли.

Косвенным подтверждением этого являются следующие факты. Накануне отмены крепостного права резко сократилось число имений, купленных чиновниками и их женами. Если в 1850 г. владельцами имений стали 622 чиновника, то в 1857 – только 105. Число покупателей сократилось почти в 6 раз, большинство из них составляли чиновники 9-14 класса. На сокращении количества покупок, вероятно, сказалась и боязнь грядущих перемен, связанных с подготовкой реформы, но более существенную роль сыграло ухудшение материального положения служащих в результате борьбы со взяточничеством и казнокрадством, ведь основным источником для столь дорогих покупок могли быть только неправовые доходы, а не скудное жалованье этой, наименее обеспеченной части бюрократии [11, с. 8-9].

Другим важным психологическим фактором неготовности провинциального чиновничества была его чрезвычайно высокая коррумпированность. По подсчетам П.А.Зайончковского за 1840 – 1859 гг. к ответственности за должностные преступления палатами уголовного суда были привлечены

© Шатохин И.Т., 2008

78496 чиновников 9-14 классов, а Сенатом – 13481 чиновник 5-8 классов. Таким образом, в поле зрения судебных инстанций за 19 предреформенных лет попало 91977 провинившихся государственных служащих (в среднем по 4840 чел. в год). По сведениям того же исследователя в 1851 г. на всех классных должностях в Российской империи было 74330 чиновников [5, 26, 28, 221]. Если принять это число за среднегодовую численность чиновничьего корпуса, то около 6,5 % его состава ежегодно оказывалось под следствием и судом. Даже Николай I вынужден был признавать, что только двое его губернаторов не берут взятки: «Что не берет взяток И.И. Фундеклей (киевский губернатор – И.Ш.), это понятно, потому что он очень богат, ну если не берет А.А.Радищев (ковенский – И.Ш.), значит, он чересчур честен» [5, с. 156].

Александр II с первых лет своего правления более активно повел борьбу за чистоту чиновничьей корпорации: за взятки и другие служебные преступления чиновников увольняли со службы целыми учреждениями. В 1857 г. министр государственных имуществ граф М.Н.Муравьев во время проверки губернских палат государственных имуществ находил такие палаты, в которых «весь состав присутствия изгонял вон и, заперев двери присутствия и положивши ключ в свой карман, объявлял, что палата закрыта до сформирования для нее нового состава» [3, с. 671; 11, с. 18 – 19]. Сенатор А.Г.Казначеев в своих воспоминаниях приводит факт хорошо организованного коллективного воровства и взяточничества. Когда он прибыл в одну из губерний в качестве нового начальника казенной палаты, то обнаружил, что «все начальствующие лица, начиная с писаря…, представляли крепко устроенную организацию с целью обирания казны и крестьян» [7, с. 825].

С подобной картиной столкнулся в 1861 г. и только что назначенный курским губернатором В.И. Ден. На Пасху председатель казенной управы И.Я.Телешев пришел к губернатору с поздравлениями, суть которых заключалась в передаче ему предназначавшейся взятки в 15 тыс. руб. от откупщиков (по одной тысячи с каждого уезда). Ставшие уже традицией, так называемые «писанки, с каждого уезда по одной», полетели в лицо страшно удивленному председателю. Позже И.Я.Телешев «уверял всех своих знакомых, что он никогда не мог себе представить подобной странности в новом губернаторе, и что бывшие перед ним шесть губернаторов не только за это не обижались, но, совершенно, напротив, находились с ним в самых дружеских отношениях» [13, с. 543 – 545].

Николай I, признавая и понимая место и роль чиновничества, стремился искусно управлять этой силой, устраняя возможности для произвола; принуждая исполнять свои должностные обязанности исключительно в рамках закона и на основе закона; немилосердно изгоняя со службы всех, кто опорочил себя проступками и преступлениями; покровительствуя более подготовленным к государственной службе. Для Александра II эти усилия стали приоритетными, т.к. от этого зависело осуществление планируемых реформ и успехи в модернизации страны. С началом реформ стали вноситься изменения в саму структуру местных органов управления. Соратники самодержца прекрасно понимали, что государство при проведении кардинальных изменений не могло опираться на сложившуюся систему учреждений. Старые процедуры управления не были эффективны для проведения реформ, зачастую тормозили или искажали их суть. Для осуществления реформ необходимы новые и более рациональные управленческие институты или реорганизация старых на новых принципах. Однако такая перестройка коронных учреждений и государственной службы «неизбежно приводит к бюрократизации – процессу, который является во многом одновременно причиной и следствием реформ» [1, с. 204].

Обратимся к анализу изменений в структуре и механизме функционирования коронных учреждений на губернском и уездном уровне в период проведения реформ. В рассматриваемый период главной властной фигурой в местном управлении был губернатор – высшее должностное лицо в губернии. Будучи чиновником МВД, он был непосредственным начальником всех местных структур этого ведомства, возглавлял все коллегиальные органы губернского управления, обладал большими властными полномочиями надзорного и распорядительного характера в отношении местных учреждений других ведомств, органов земского и городского самоуправления.

Компетенция, основные права и обязанности губернатора определялись 350 статьями «Общего учреждения губернского» [10]. Исполнение многочисленных и разношерстных обязанностей требовало от губернаторов, с одной стороны, большого объема их рабочего времени, а с другой стороны, многочисленного по составу аппарата управления. В начале 1860-х гг. в прямом подчинении губернатора, кроме его канцелярии, губернского правления и полиции, были комитеты: статистический, тюремный, коннозаводства, народного здравия, оспенный, мануфактурный, рекрутский; комиссии: народного продовольствия, строительная и дорожная, посредническая, а также приказ общественного призрения, попечительство детских приютов, присутствие по земским повинностям. Большинство из них были присутствиями, включавшими в себя высших должностных лиц губернского уровня в различных комбинациях, и, как правило, не имели штатных сотрудников за исключением секретаря (делопроизводителя), да и тот мог быть привлеченным сотрудником – чиновником губернаторской канцелярии и губернского правления.

Правительство постоянно стремилось к тому, чтобы губернаторы обладали достаточной полнотой власти для проведения в жизнь правительственной политики. Тем не менее, после 1861 г. наблюдались

две разнонаправленные и, казалось бы, взаимоисключающие, тенденции в изменении объема губернаторских властных полномочий. В 1861 г. роль губернаторов в проведении крестьянской реформы была ключевой. Самодержавию был необходим сильный губернатор для противодействия консервативно настроенному поместному дворянству в его попытках взять под контроль проведение реформы и выхолостить ключевые ее положения. А с другой стороны, необходим был решительный и твердый губернатор, способный оперативно и уверенно подавить возможные крестьянские волнения и бунты. Усилением власти губернатора за счет дворянских прерогатив стало изменение статуса руководителя полицейской службы в уезде. В 1862 г. избираемый местным дворянством капитан-исправник был заменен назначаемым губернатором (соответственно, и подчинявшийся непосредственно ему) уездным полицейским исправником.

В среде уездных предводителей дворянства своеобразной доблестью считалось «иметь своего исправника», причем это достигалось предводителями либо через «организацию назначения» своего кандидата, либо через приручение присланного чиновника. Амбициозные предводители добивались своего, даже вступая в конфликт с губернаторами. Например, новооскольский предводитель князь Н.Ф.Касаткин-Ростовский, обидевшись на курского губернатора П.П. Косаговского за отказ утвердить его кандидата на должность уездного исправника, добился смещения назначенного губернатором исправника, предъявив к нему обоснованные претензии за недостойное полицейского чиновника поведение [12, с. 1063 – 1064, 1066].

Двойственность положения исправника заключалась в том, что формально его непосредственным начальником был губернатор, в то же время в ежедневной своей практической работе он должен был сотрудничать с уездным предводителем дворянства. Если же между губернатором и уездным предводителем возникали натянутые отношения, то «чуб трещал» у исправника, а иногда ему доставалась и роль «козла отпущения». В уездах с сильными дворянскими корпоративными традициями исправнику приходилось ладить и с земскими начальниками, и с влиятельными дворянскими кланами, так как в случае столкновения с ними уступать и даже покидать уезд приходилось полицейскому чиновнику [6, с. 275; 9, с. 113].

Осуществление буржуазных реформ 1860 – 70-х гг. невозможны были без выдвижения на первые роли в государственном управлении новой генерации высшего чиновничества, которая в свою очередь стремилась найти, выдвинуть и на местах чиновников, разделявших те же либерально-буржуазные взгляды. «Среди губернской администрации появляются такие честные, образованные и либерального образа мыслей губернаторы, как В.А.Арцимович, К.К.Грот, А.Н.Муравьев, В.И. Ден. Однако число их было невелико» [5, 190], и служили в губерниях они часто не продолжительное время.

В.И. Ден был курским губернатором в 1861 – 1863 гг. [14, с. 106; 15, с. 98] Флигель-адъютант, генерал-майор В.И. Ден до назначения в Курск командовал Смоленским пехотным полком, «и хотя считался строгим и взыскательным командиром, был честным и справедливым человеком» [13, с. 543]. В Курске он не безуспешно боролся с взяточниками в полиции и казначействе, вступив в конфликт с местным дворянством, пытался назначать на должности мировых посредников наиболее деятельных и объективных лиц [13, с. 546 – 547].

В.А.Арцимович губернаторствовал в Твери в 1858 – 1862 гг. При проведении крестьянской реформы он устранил из списка кандидатов в мировые посредники тех лиц, которые были наиболее угодны дворянской партии, и подобрал людей с университетским образованием, одушевленных желанием служить народному благу. Озлобление среди дворян достигло крайней степени: мировых посредников они называли «шайкой разбойников», губернатора – «атаманом». Вскоре на В.А.Арцимовича последовали доносы, организованные лидерами крепостников генерал-майором С.И.Мальцовым и помещиком Д.И. Потуловым. Пользуясь связями в высших сферах, они вели против губернатора интригу в Петербурге. В августе 1861 г., по представлению министра внутренних дел П.А.Валуева, в Калужскую губернию был послан для производства ревизии сенатор Капгер. Ревизия закончилась полной реабилитацией В.А.Арцимовича; все действия его были признаны вполне законными и достойными поощрения. Тем не менее, П.А.Валуев в конце 1862 г. настоял на удалении его из Калуги и назначении сенатором в Москву [18, с. 491].

Некоторое усиление губернаторской власти в 1864 г. стало сменяться ее ослаблением в земских губерниях и в губерниях, в которых вводились новые судебные уставы. Создание земских структур повлекло за собой изменения в структуре губернских органов: были упразднены Приказ общественного призрения, комиссия народного продовольствия и особое присутствие о земских повинностях. Компетенция этих учреждений передавалась губернским и уездным земским собраниям и управам. В пользу структур земского самоуправления происходило перераспределение полномочий сохранявшихся в составе губернского правления Комитета общественного здравия, Врачебной управы, Строительной и Дорожной комиссии. Все эти изменения в своей практической плоскости означали сокращение властных полномочий губернатора и коронной бюрократии.

Реформа судебной системы, на первый взгляд, не столь существенно повлияла на положение губернатора и чиновничества. Губернатор был освобожден от утверждения решений судов, что было незначительным сокращением его обязанностей, т.к. считалось, что это нагрузка была небольшой, в т.ч. и из-за поверхностного к ней отношения [8, с. 62]. А вот статусные возможности губернатора от этого

пострадали значительно. И дело даже не в том, что он потерял контроль над судебными органами, изменилось его положение в отношении суда: теперь его мог привлечь к суду не только лично монарх, но и Правительствующий Сенат. Чиновники теперь не могли влиять через губернатора на выносимые судебные решения, но и сами попали под юрисдикцию коронного суда, как и остальные подданные. Только за преступления по службе они привлекались судебными палатами.

Полномочия губернатора вскоре были значительно усилены: в 1866 г. был принят закон об усилении власти губернаторов, в 1876 г. – «хозяева губерний» получили право издавать обязательные для местного населения постановления, с 1879 г. – главы губернских администраций могли и обязаны были контролировать кадровую политику органов земского и городского самоуправления. Самым же значительным актом в этом ряду стало Положение 1881 г. «О мерах к охранению государственной безопасности и общественного спокойствия». При этом парадоксальным было то, что степень усиления власти совершенно не соответствовало получаемому эффекту. Громадные властные прерогативы губернаторов резко контрастировали с практикой использования этих полномочий, т.к. «хозяева» губерний далеко не всегда имели возможность и стремились воспользоваться этой частью своей власти.

Каждое министерство стремилось быть полностью самостоятельным в осуществлении своей компетенции на местах. Сначала в 1863 г. акцизные управления Министерства финансов лишили определенную часть провинциального чиновничества, в т.ч. и многих губернаторов, возможности получать взятки от питейных откупщиков. В 1864 – 1866 гг. созданные в губерниях Контрольные палаты не только ограничили контрольные функции губернаторов по отношению к местным учреждениям министерств, но и имели право ревизии губернских правлений, покончив с не целевым расходованием и перерасходом средств казны. Затем другие министерства под разными предлогами стали ограничивать вмешательство «хозяев губерний» в дела своих губернских и уездных учреждений. Так, даже чиновников Министерства народного просвещения губернатор не мог единолично наказать или уволить. Таким образом, за пределами компетенции губернаторов к концу XIX в. оказались новые судебные учреждения, прокурорский надзор, контрольные палаты, акцизные управления, отделения государственного банка, таможни, горные управления, техническая часть железнодорожного и почтово-телеграфного ведомств, расквартированные в губернии армейские части.

Губернаторы, отвечая на анкеты комиссии по подготовке изменений в системе местного управления еще в 1870 г., не настаивали на расширении своих контрольных полномочий в отношении местных учреждений других ведомств, кроме того, «многие из них готовы были отказаться от некоторых уже закрепленных юридических прав» [17, с. 123 – 124]. Они прекрасно понимали, что, не имея в губернском правлении достаточного числа компетентных и высоко квалифицированных специалистов, рискованно вмешиваться в дела специализированных учреждений Министерства финансов, Министерства путей сообщений, почтово-телеграфного и других ведомств. Это могло привести к серьезным конфликтам, так как ни один министр не простит такому губернатору посягательств на устоявшуюся практику внутренней автономии, а это значит, что карьера губернатора окажется под угрозой.

Усиление влияния и авторитета местного самоуправления, амбиции земских лидеров на самостоятельное принятие управленческих решений, подкрепленные постепенно возрастающими финансовыми возможностями, постоянно подпитывали стремление столичной и местной бюрократии к реставрации дореформенных порядков, когда она была безраздельным хозяином положения в сфере управления. Даже сотрудничество «верховной власти с общественностью разных направлений» в период царствования Александра II, отнюдь не означало благостных отношений земства и власти всех уровней: 52 % земских ходатайств к правительству удовлетворено не было [8, с. 220]; земские и общественные деятели 1860 – 1870-х гг. А.А.Головачев, А.Д. Градовский, Н.М. Коркунов, В.П.Безобразов, В.Ю.Скалон и др. небезосновательно говорили и писали о постоянном умалении роли и реальных возможностей (даже юридически закрепленных) земства со стороны губернских администраций [2].

Таким образом, соглашаясь с метким выражением современника, можно сказать, что «вся власть местного управления разошлась по частям, либо в центральные учреждения, либо к местным начальникам отдельных частей», а губернатор – «высший представитель государственной власти в местности… превратился в старшего чиновника одного из министерств…» [16, с. 51]. Сокращение реальных властных полномочий привело в определенной мере к расшатыванию некогда монолитного психологического стереотипа в сознании губернатора – стереотипа, определяемого правовым статусом полноправного «хозяина» губернии. Чиновники местных органов коронной власти оказались разобщенными ведомственными интересами, тянули одеяло на себя, что, по нашему мнению, не способствовало эффективности их деятельности в проведении реформ.

Источники и литература

1. Буганов В.И., Медушевский А.Н. Административные реформы в России и проблемы их изучения в современной западной историографии // Отечественная история. – 1992. – №3.
2. Верещагин А.Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты). – М., 2002.
3. Глорианов В.И. Потомственные дворяне канцелярского происхождения // Русский архив. – 1905. – Кн. 1 – № 4.
4. Государственная служба / Отв. ред. А.В. Оболонский. – М., 2000.

5. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978.
6. Зырянов П.И. Социальная структура местного управления. 1861 – 1914 гг. // Исторические записки. – Т. 107. – М., 1982.
7. Казначеев А.Г. Между строками одного формулярного списка: 1823 – 1881 // Русская старина. – 1881. – № 12.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2 т. – СПб., 2003. – Т.2.
9. Новиков А. Записки земского начальника. – СПб., 1899.
10. Общее учреждение губернское. Ст.357-706 // Свод законов Российской империи.– СПб., 1857. – Т. 2.
11. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // Человек. – 1995. – №3. На сайте: http//vivovoco.nns.ru//VV//PAPERS/MEN/PISAR_1.HTM С.8-9.
12. Плетнев И.Т. Воспоминания шестидесятника // Русская старина. – 1915. – № 11.
13. Решетов Н.А. Дела давно минувших дней // Русский архив. – 1885. – № 12.
14. Список высшим чинам государственного губернского и епархиального управления. – СПб., 1861.
15. Список высшим чинам государственного губернского и епархиального управления. СПб., 1863.
16. Страховский И.М. Губернское устройство (правительственные учреждения). – СПб., 1913.
17. Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – начале 80-х гг. XIX века. – М., 1991.
18. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон (в 12 томах). Биографии. Т 1. – М., 1991.

Ivan Shatohin

PREPAREDNESS OF THE PROVINCIAL CROWN ADMINISTRATION TO THE 1860-1870s REFORMS IMPLEMENTATION

The provincial crown administration and structure of the local governing bodies were not quite prepared to the peasant reform implementation. Realization of the subsequent reforms was accompanied by change of the structure and local governing bodies hierarchy.

Key words: bureaucracy, crown administration, reforms of Alexander II, governor.

Надійшла до редакції 14.02.2008 р.

УДК 94 (477.51) ″1861/1905″

Олександр Герасимчук

НАСЕЛЕННЯ ТА ЗАНЯТТЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1861-1905 рр.)

У статті аналізується зв'язок між зміною чисельності населення Чернігівської губернії за період 1861-1905 рр. і станом селянського землеволодіння, висвітлюється галузева специфіка господарства регіону. Особлива увага при цьому приділяється впливу демографічних процесів і зайнятості населення на підготовку аграрних реформ початку XX століття.

Ключові слова: аграрна реформа, господарство, землеволодіння, землеробство, населення, община, переселення.

Українські землі протягом історичного розвитку переживали багато земельних реформ. Реформування аграрного сектору економіки продовжується і в наш час. Нинішнє вирішення земельних проблем нагадує проведення аграрних перетворень в Україні на початку XX ст., коли селянським господарствам було надано право виходу з общини, і проведення яких пов'язують з діяльністю П.А.Столипіна – прем'єр-міністра Росії і одночасно міністра внутрішніх справ. Головна мета столипінської аграрної реформи полягала в тому, щоб насильно зруйнувати селянську поземельну общину і на її руїнах створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння, а також на базі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників із найзаможнішої частини селянства [1]. Це була остання реформа на українських землях, проведена на засадах ринкового господарювання. Саме тому дослідження досвіду реформування аграрного сектору господарства актуальне і до цього часу. Не стояла осторонь процесу аграрних перетворень і Чернігівщина, в якій на початку XX століття общинне землеволодіння становило близько 53% всіх селянських господарств [2].

© Герасимчук О.М., 2008

У другій половині XIX ст. облаштування селянського побуту визначалось, безумовно, прийняттям акту про звільнення селянства від кріпосної залежності в 1861 р. Наділення кріпосних селян землею стало на Чернігівщині важливою подією, оскільки до скасування кріпосного права про землеволодіння у цієї категорії селян мова не йшла. Щоправда, надані чернігівським селянам наділи були невеликі (від 2,75 до 4,5 десятин на ревізьку душу), але все ж селяни, хоч і з труднощами, але одержали нарешті власну землю. Недостачу землі селяни компенсували, орендуючи поміщицьку або казенну землю. Після реформи 1861 р. землекористування селян Чернігівщини збільшилось не менш ніж на 79 тисяч десятин [3].

Однак, законодавство 1861 р. не вирішило всіх земельних проблем і вже з кінця 60-х років XIX ст. в суспільстві знову заговорили про появу нового «аграрного питання» і підготовку нових законопроектів. На думку і критиків реформи 1861 р., і селян, виникнення нового «аграрного питання» було обумовлене малоземеллям, що виникло через малі наділи, які отримували селяни від колишніх власників-поміщиків. Насправді ж, як виявилось в кінці століття, земельний голод був спричинений невідповідністю між обмеженою кількістю землі і зростаючим населенням [4]. Чернігівська губернія в цьому відношенні не становила винятку.

Чи ж справді зростання населення в Чернігівській губернії могло вплинути на селянське землеволодіння? Який зв'язок між змінами чисельності населення Чернігівщини в післяреформений період та аграрними перетвореннями початку XX ст.? Яким чином специфіка господарювання жителів Чернігівської губернії впливала на підготовку майбутньої столипінської реформи? Щоб дати вичерпні відповіді на ці питання, необхідно провести дослідження динаміки народонаселення і специфіки господарювання жителів Чернігівщини на межі XIX - XX ст., що і є метою автора при написанні даної статті.

Найважливішими джерелами для такого дослідження є статистичні матеріали, які стосуються чисельності населення, зокрема дані Губернського статистичного комітету і перепису 1897 р. [5], а також дані земельних переписів, проведених Центральним статистичним комітетом при Міністерстві внутрішніх справ Росії у 1877, 1887 та 1905 рр., причому найповнішим з них є останній, здійснений в усіх 50-и губерніях європейської частини Російської імперії. Серед томів, присвячених кожній окремо взятій губернії, в тому числі і дев'яти губерніям України, був і том, присвячений Чернігівській губернії [6], а також окремий узагальнюючий том по всіх губерніях Російської імперії [7]. Як і будь-які статистичні збірники, ці джерела не позбавлені недоліків, на що вказує історик-дослідник В.М.Шевченко і пропонує робити кореляцію даних за допомогою місцевих джерел, але широта і різноманітність представленого матеріалу дозволяє говорити про «Статистику землевладения 1905 года» як про важливе джерело для вивчення еволюції земельних відносин [8].

Аналіз демографічних, господарських, земельних відносин на Чернігівщині кінця XIX – поч. XX ст. певною мірою вже був відображений у публікаціях вітчизняних дослідників. Багато уваги цим питанням приділив історик і етнограф О.О.Русов у своїх описах чернігівського краю [9]. Цими проблемами займався і продовжує займатись дослідник аграрної історії В.М.Шевченко, який вивчав економічний розвиток і становище селянства як всієї Лівобережної України так і Чернігівщини зокрема [10]. Згадується Чернігівщина і в роботах інших вітчизняних істориків, які присвячуються земельним питанням початку XX ст., наприклад, у роботі професора М.А.Якименка [11] та ін.

Віддаючи належне вищезгаданим вченим, інтерес автора даної статті полягає у дослідженні зайнятості і динаміки населення Чернігівської губернії в плані показу їх впливу на підготовку аграрних реформ початку XX ст., які традиційно називають столипінськими, хоч початок їх можна віднести до більш раннього періоду, який передував приходу на посаду прем'єр-міністра П.А.Столипіна. Це період економічного розвитку Чернігівщини після селянської реформи 1861 р., яка не вирішила всіх селянських питань, і до початку XX ст., коли проблеми в сільському господарстві загострились настільки, що вже потребували більш радикального вирішення.

Перш чим характеризувати населення і зайнятість жителів Чернігівської губернії в кінці XIX - на поч. XX ст. для кращого розуміння специфіки галузевого господарювання регіону доцільно дати коротку характеристику природно-географічних умов краю. Кордони сучасної Чернігівської області лише на північному заході співпадають з колишніми межами Чернігівської губернії. На рубежі XIX – XX ст. Чернігівська губернія межувала: на півночі – з Могилівською, Смоленською і Орловською губерніями; на сході – з Орловською і Курською; на півдні – з Полтавською; на заході – з Київською, Мінською і Могилівською губерніями [12].

Маючи форму неправильної трапеції, територія Чернігівської губернії була похилою рівнинною поверхнею, яка спускалась до течії Дніпра. Рівень поверхні губернії коливався від 40 до 110 сажень над рівнем моря (1 сажень = 213 см). Найбільш високий пункт губернії висотою в 109 сажень (762 футів = 232,2 м) знаходився на кордоні Мглинського і Стародубського повітів (с. Рохманів Мглинського повіту) [13]. Мглинський, Стародубський і Глухівський повіти були найбільш високими; Новозибківський,

Новгород-Сіверський і Кролевецький – вище середньої висоти; Суразький, Сосницький, Конотопський, Борзнянський – середні за висотою над рівнем моря; Городнянський, Чернігівський, Ніжинський – нижче середнього рівня, а Козелецький і Остерський були найнижчими в губернії за рівнем рельєфу [14].

В основному рівнинна поверхня Чернігівської губернії місцями перетиналась рядами горбів і похилих височин, місцями була заболочена і порізана ярами і долинами річок [15]. Річками Десною і Сеймом ґрунти губернії ділились на три групи. Ліва сторона – чорноземна, права – суглиниста і супіщана, яка вимагала добрив і землі між правим берегом Сейму і лівим берегом Десни, які містили значні добавки крейди і вапна. Найкращі чорноземи знаходились в тих повітах, які прилягали до Полтавської губернії [16].

Всі річки губернії (в кількості близько 170) належали до басейну Чорного моря і впадали або в Дніпро, або в Десну чи Сож. Значної економічної користі річки краю не приносили [17]. Чималі площі губернії займали ліси і болота, але непрохідних боліт було мало і розміщені вони були в основному на південному заході вздовж лівих берегів Дніпра, Десни і Сейму [18].

Якщо до всього вищесказаного додати, що клімат губернії на всій її території був помірно континентальний без значних коливань в рівні опадів, то можна зробити висновок, що природно-кліматичні умови Чернігівської губернії були сприятливими для ведення землеробства. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н.Рождественський у своїй «Записці про стан сільськогосподарської промисловості в Чернігівській губернії» у 1903 р. зазначав: «Губернія за своїми ґрунтовими і кліматичними умовами становить багаті задатки для стійкого і прогресивного розвитку сільського господарства, а отже і добробуту населення… Природні умови разом з працьовитим населенням немало сприяли розквіту губернії, яка входила до складу «благословенної Малоросії», і дійсно губернія з надлишком забезпечувала власному населенню предмети харчування. Але в другій половині минулого століття в побуті Чернігівської губернії відбулись різкі зміни, які суттєво змінили її добробут; губернія втратила своє багатство, від якого залишились лише слабкі залишки, а населення наростаючим потоком прагне у віддалені місцевості Сибіру (на Амур), несучи із своєї батьківщини важкі спогади про труднощі існування в ній» [19].

Що ж стало причиною такого різкого погіршення стану господарства губернії за порівняно невеликий період? Прихильники аграрних реформ початку ХХ ст. вважали, що такий стан справ у сільському господарстві Чернігівщини (а саме ця галузь була провідною в господарстві губернії) був спричинений існуванням общинного землеволодіння, яке стримувало ініціативу селян і заважало впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. Чи так це було насправді, зокрема в Чернігівській губернії? Спробуємо дати відповідь на це питання, розглянувши деякі аспекти соціально-економічного розвитку регіону на межі XIX-XX ст.

На початку ХХ ст. господарство Чернігівщини посідало важливе місце не тільки в українській, але й в загальноімперській економіці. Площа Чернігівської губернії була значно більшою за нинішню територію Чернігівської області і складала за даними «Першого Загального перепису населення Російської імперії 1897 р.» 46 042,3 квадратних верст (1 кв. верста = 1,138 кв. км = 104,1 десятин) [20], тобто 52,4 тис. км^2 (зараз площа Чернігівської області 31,9 тис. км^2). Поділялась губернія на 15 повітів, а ті, у свою чергу, на 174 волості. Найбільшим повітом був Остерський (близько 4 тис. кв. верст), найменшим – Конотопський (2,1 тис. кв. верст) [21].

У 1859 р. в Чернігівській губернії проживало 1 461 500 чол. (чоловіків – 709 268, жінок – 752 232, в Чернігові – 12 908 чол.). За даними перепису 1897 р. наявне населення губернії вже становило 2 297 854 душ (чоловіків - 1 118 696, жінок - 1 179 158), густота населення становила 49,91 чол. на кв. версту (табл. 1). Постійних жителів за переписом налічувалось навіть дещо більше – 2 316 818 чол. (чоловіків – 1 134 755, жінок – 1 182 063). Проживали жителі губернії в основному в сільській місцевості, у містах жило лише 209 453 жителів (в Чернігові – 27 716, в Ніжині – 32 113 чол.) [22].

Таблиця 1.

Населення Чернігівської губернії у 1897 р.

(складено за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.. – Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.)

Повіти	Площа у кв. верстах	Наявне населення			Густота населення	Грамотних (у %)	
		Чоловіки	Жінки	Обох статей			

Чернігівський	3 226,7	80 741	81 382	162 123	50,24	22,40
Борзнянський	2 463,7	72 092	74 503	146 595	59,50	21,75
Глухівський	2 716,6	70 059	72 602	142 661	52,51	23,11
Городнянський	3 528,0	74 591	78 449	153 040	43,38	17,80
Козелецький	2 726,0	66 548	68 581	135 129	49,57	16,89
Конотопський	2 118,3	77 659	78 876	156 535	73,90	19,67
Кролевецький	2 366,7	63 942	67 147	131 089	55,39	19,24
Мглинський	3 319,5	67 677	71 666	139 343	41,98	16,05
Н-Сіверський	3 417,3	71 442	74 794	146 236	42,79	16,29
Новозибківський	3 354,9	75 404	89 436	164 840	49,13	17,65
Ніжинський	2 510,5	82 324	86 394	168 718	67,20	21,49
Остерський	3 991,4	73 230	77 128	150 358	37,67	13,10
Сосницький	3 775,9	83 395	86 662	170 057	45,04	19,31
Стародубський	2 892,0	68 974	75 859	144 833	50,08	16,51
Суразький	3 634,8	90 618	95 679	186 297	51,25	12,69
Усього по губернії	46 042,3	1 118 696	1 179 158	2 297 854	49,91	18,23
В тому числі у містах	-	102 521	106 932	209 453	-	38,42

Дані наведені у таблиці свідчать, що губернія була населена не надто густо, найбільш заселеними були південно-східні повіти (Ніжинський, Конотопський), найменш – Остерський і найпівнічніший Мглинський. Вісім повітів мали заселеність вищу за середню по губернії, а сім – меншу за середню. Найгустіше населеними в губернії були ті місцевості, які заселились раніше. Ті території, які знаходились на захід і північ від Десни (так зване Задесення), були найменш заселеними. Цей регіон в давнину був глухим краєм, густо покритим лісом, і тому заселявся повільніше за інші місцевості [23].

За підрахунками О.О.Русова на основі даних Губернського статистичного комітету у 1896 р. постійного населення в губернії було 2 321 900 чол. (чоловіків – 1 140 105, жінок – 1 181 795, жителів міст – 207 390 чол.) [24]. Як бачимо, дані цих джерел не надто відрізняються. У 1904 р. за даними Губернського статистичного комітету населення губернії зросло до 2 619 390 душ (чоловіків - 1 320 289, жінок - 1 299 101), а густота населення складала 56,8 чол. на кв. версту, що свідчить про активний приріст населення Чернігівщини на межі XIX – XX ст. [25]. У середньому по губернії природний приріст населення становив 36,5%, коливаючись від 26% у Кролевецькому повіті до 52% у Ніжинському. Такий досить високий рівень природного приросту населення безумовно впливав і на земельні відносини, адже він вів до неухильного подрібнення селянських наділів і, відповідно, до інтенсивнішого обробітку землі, виснаження її і зниження врожайності [26].

Отже, протягом 1859-1905 рр. за даними перепису 1897 р. і Губернського статистичного комітету населення в Чернігівській губернії зросло на 1 157 890 чоловік [27; 28]. Площа землекористування за 1877 – 1905 рр. зросла на 578 823 дес. [29], тобто на одного доданого жителя припало 0,5 дес. новоосвоєної землі. Така невідповідність між зростанням населення і землеволодінням сприяла парцеляції земель і прогресуючому малоземеллю, що загострило аграрні проблеми в кінці XIX - на початку XX ст.

Порятунок від малоземелля селяни шукали у пошуках заробітків за межами губернії та в переселеннях на інші землі. Чернігівщина займала третє місце серед українських губерній за кількістю від'їжджаючих на схід – до Сибіру, на Далекий Схід і в Середню Азію. За даними переселенської контори, яка функціонувала в Саратовській губернії поблизу головної переправи через Волгу, в 1887-1894 рр. з Чернігівської губернії на схід прямувало 3,2% всіх переселенців (з Полтавської – 5,4%, з Харківської – 3,3%, Катеринославської – 0,4%) [30].

Чернігівська губернія, як вже зазначалось (див. табл. 1), була населена в основному селянами, значного розвитку промисловості і торгівлі не мала. Маючи сприятливі для землеробства ґрунти (в тому числі значні площі чорноземів) Чернігівщина була виключно землеробською і в сільськогосподарському відношенні її можна було розділити на три частини:

1) південну, де хліборобство було головним джерелом добробуту населення. На півдні Чернігівської губернії крім зернових культур також було поширене вирощування тютюну, за обсягами виробництва якого Чернігівщина займала перше місце в Російській імперії;

2) райони, де поряд із зерновим виробництвом вирощували цукрові буряки;

3) північну, де зернове виробництво було розвинуте слабо, а вирощували льон і коноплі [31].

У своїй «Записці» уже згадуваний управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н. Рождественський зазначав: «Із огляду на існуючі в губернії системи землеробства необхідно зробити висновок, що якою б низькою не здавалась тут сільськогосподарська культура, вона знаходиться у суворій відповідності із ґрунтовими умовами з однієї сторони і з умовами ринку для збуту сільськогосподарських продуктів – з іншої» [32].

Розглянемо тепер районування Чернігівської губернії за системами селянського землекористування. Общинне землеволодіння на Чернігівщині переважало в тих повітах, які знаходились на півночі регіону – Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Глухівському, Сосницькому і Новгород-Сіверському. В центральних і південних повітах переважало подвірне землеволодіння. Існували в губернії і господарства хутірського типу (в місцевостях, де жили німецькі колоністи) [33].

Порівняння умов господарської діяльності у цих місцевостях показує, що в Чернігівській губернії тип землекористування значною мірою не впливав на ефективність сільськогосподарського виробництва. Характерною рисою господарювання в різних повітах було те, що на півночі губернії з її бідними ґрунтами і общинним землеволодінням проживало найбільш підприємливе населення. Особливо виділялись тут Новозибківський і частково Суразький повіти: звідси їздили артілі робітників не тільки на південь Росії, але і у Польщу, і навіть у Америку. В Суразькому повіті підприємливий дух місцевого населення поклав початок такому промисловому центру, як Клинці, де зосереджена значна кількість фабрик і заводів, що славляться своїми виробами. У Мглинському повіті, який був одним із найгірших у губернії за своїми ґрунтами, успішно вирощували тютюн. Сосницький, Глухівський і Новгород-Сіверський, в яких була значна частка общинного землеволодіння, належали до числа найбільш промислових і багатих повітів; але якщо в цих повітах заможність населення можна було пояснити задовільними ґрунтовими умовами, то таке пояснення зовсім не годиться для повітів з бідними ґрунтами, зокрема Новозибківського і Суразького, які розміщувались майже суцільно на одних пісках [34].

За основними групами занять населення Чернігівської губернії на межі XIX – XX ст. розподілялось наступним чином (табл. 2):

Таблиця 2.

Заняття населення Чернігівської губернії у 1897 р.

(складено за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 22.)

Заняття населення	Кількість зайнятого населення у даній галузі	Частка зайнятих (у % до всього населення)
Сільське господарство, мисливство і рибальство	1 812 395	78,87
Промисловість добувна і обробна	213 194	9,28
Торгівля	77794	3,39
Служба у приватних осіб	71605	3,12
Візничий промисел	14263	0,62
Служба державна, громадська і станова	12704	0,55
Діяльність юридична, навчально-виховна, медична	11961	0,52
Служба в армії, флоті і на кордоні	5629	0,24
Інші заняття	78309	3,41
Всього	2 297 854	100

Як свідчить таблиця, більше трьох чвертей населення Чернігівщини напередодні масових змін у аграрному секторі початку XX ст. жило за рахунок сільського господарства. Крім сільського господарства, у промисловості, торгівлі, візничому промислі і службі у приватних осіб було зайнято близько шостої частини населення [35].

Такий розподіл населення за основними групами занять свідчить, що жителі Чернігівської губернії добували собі засоби для життя виключно завдяки землі, що підтверджує те, яку важливу роль у губернії відігравали земельні відносини і все, що з ними пов’язано. Безперечно, аграрні проблеми, які накопичились в губернії на межі XIX-XX ст., необхідно було вирішувати, однак, реформи, які передбачались, потребували ретельного врахування місцевих умов кожного конкретного регіону, і Чернігівщини це стосувалось повною мірою. Неврахування цього фактору і стало причиною того, що

столипінські аграрні реформи початку XX ст. проходили в Чернігівській губернії повільно і не принесли очікуваного результату.

Джерела та література

1. Мордвінцев В.М., Мордвінцева В.Ф. Земельна реформа Столипіна та її вплив на землеустрій в Україні (сучасний погляд на події) // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 2001. – № 11. – С. 33.
2. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 40.
3. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 47
4. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 4.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905.
6. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб., 1906.
7. Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-и губерниям Европейской России. – СПб., 1907.
8. Шевченко В.М. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213-218;
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1-2. – Чернигов, 1898-1899.
10. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у 2 половині XIX – на поч. XX століття // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці 19 – поч. 20 століття // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С.71-78; його ж. Вплив черезсмужжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. – С. 22-24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45-50; його ж. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213-218; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 111-119.
11. Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861-1905) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 65 – 71; його ж. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 3-14.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.
13. Там само. – С. 2.
14. Там само. – С. 3.
15. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 243.
16. Там само. – С. 245.
17. Там само. – С. 248.
18. Там само. – С. 251.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб., 1903. – С. 57-58.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.
21. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 235.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 9.
24. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 8.
25. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 235.
26. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 49.
27. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.
28. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 235.
29. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906. – С. 42.
30. Якименко М.Я. Міграції українського селянства (1861-1905 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 65.
31. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 252.
32. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб., 1903. – С. 63.
33. Там само. – С. 68.
34. Там само. – С. 69.
35. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 22.

Oleksandr Gerasimchuk

POPULATION AND OCCUPATION OF THE DWELLERS OF CHERNIHIV PROVINCE DURING THE PERIOD OF PREPARATION FOR THE AGRARIAN REFORM (1861 – 1905)

This article is devoted to relationship between change the number of the population in the Chernihiv province in 1861-1905 years and condition of peasant landowning, is characterized branch specifics facilities region. Especial attention is paid to influence of the demographic processes and employment of the population to preparing of the agrarian reform at the beginning of the XX of century.

Key words: agrarian reform, facility, landowning, agriculture, population, community, migration.

Надійшла до редакції 2.03.2008 р.

УДК 94 (47)“1866/ 1928”

Назар Котельницький

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА У РОБОТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗІБРАННЯ ДВОРЯНСТВА (1875 – 1878).

Публікація присвячена діяльності І.І.Петрункевича в Чернігівському губернському зібранні дворянства. Розглядаються питання організації дворянських корпорацій, участі І.І.Петрункевича у роботі дворянського зібрання, гострої політичної боротьби між консервативно-реакційною і ліберальною групами дворянства. Формулюється теза про демократичний, модерний характер діяльності І.І.Петрункевича.

Ключеві слова: дворянська корпорація, зібрання дворянства, розмежування земель, прогресивні ініціативи, модернізація.

Серед діячів громадсько-політичного руху другої половини XIX століття в Україні яскраво вирізняється постать Івана Ілліча Петрункевича (1843 – 1928). На жаль, його життя та діяльність належать до малодосліджених сторінок української історії. Ця стаття є спробою висвітлити маловідомий аспект діяльності політика – участь І.І.Петрункевича у роботі Чернігівського губернського зібрання дворянства.

Як відомо, дворянські зібрання були вищими органами дворянської корпоративної організації. Зазвичай, вони збирались один раз на три роки, але могли збиратися і надзвичайні засідання, за умови дозволу губернатора та з відома міністерства внутрішніх справ. Функціонували як повітові, так і губернські зібрання, однак усі важливі корпоративні рішення приймало саме губернське зібрання [1]. Наявні архівні джерела датують появу І.І.Петрункевича у Чернігівському губернському зібранні дворянства серединою 70-х років XIX століття. Відносно пізній початок діяльності у дворянському зібранні героя нашого нарису має свою причину. Полягає вона у специфіці законодавчих актів, які регламентували питання складу та умов участі дворян у корпоративному зібранні. Згідно правових норм, у дворянських зібраннях могли брати участь лише спадкові дворяни, які були внесені до губернських родовідних книг. Однак, право голосу у зібранні мали лише ті дворяни, які крім цього мали нерухомість, були володарями ордену чи службового чину, мали атестат про закінчення учбового закладу або прослужили три роки на виборних дворянських посадах. Але була й інша умова – дворянин для отримання права голосу повинен був мати прибуток, еквівалентний майновому цензу, який встановлювався законом у розмірі трьох тисяч десятин незаселеної землі або кількості кріпаків, не менше 100 душ чоловічої статі [2]. Вище викладені вимоги не дозволяли І.І.Петрункевичу безперешкодно потрапити до складу зібрання. Справа у тому, що після відміни кріпосного права, родинний маєток політика опинився у стані глибокої економічної кризи, а реальна земельна власність становила близько 440 десятин [3]. Такий земельний статок дозволяв балотуватися у земські установи, але він не давав можливості брати участь у роботі дворянського зібрання. Ситуація змінилася у пореформену епоху, коли законодавці змушені були враховувати зміни у соціально-економічному становищі дворянства, щоб стабілізувати його соціально-політичний статус.

Міністерство внутрішніх справ у 1865 році передало на розгляд дворянських корпорацій новий проект Статуту дворянських зібрань. У результаті дискусій, 1 липня 1870 року був прийнятий закон, який зрівняв умови участі у дворянських зібраннях з земським виборчим цензом у площині земельних володінь. Закон суттєво знижував майнові вимоги для дворян, які були зафіксовані в інтервалі 200-600 десятин землі [4]. Реалізовані бюрократичні зміни дозволили І.І.Петрункевичу потрапити до депутатського корпусу дворянського зібрання і поряд з земською діяльністю, продовжити громадську роботу у дворянських корпоративних органах.

4 червня 1875 року голова Чернігівського дворянського депутатського зібрання представив І.І.Петрункевича зібранню, у якості повноправного депутата [5].

Відразу після офіційного представлення І.І.Петрункевич активно включився до роботи зібрання. Його діяльність отримала виражений прогресивний характер, що цілком відповідало його іміджу земсько-ліберального опозиціонера. Сповідування ліберальних політичних поглядів і переконань

©Котельницький Н.А., 2008

стимулювали інтерес політика до реформістських проблем. Так, 4 червня 1875 року, І.І.Петрункевича було обрано до спеціальної комісії зібрання щодо створення дослідних станцій від Борзнянського повітового дворянства [6]. 6 червня 1875 року спеціальна комісія зібрання, що займалася питанням створення хіміко-агрономічної станції у Чернігівській губернії, з подачі І.І.Петрункевича, підготувала доповідь зібранню. Комісія дійшла висновку, що станція не тільки дуже корисна, але і вкрай необхідна для того, щоб дати можливість, на ґрунті наукових знань і досліджень, почати новації в аграрному секторі, користь яких не підлягає сумнівам. Комісія відзначила, що станція повинна допомогти, у першу чергу, у практичних питаннях аграрних проблем. Однак для цього необхідно провести наступні дослідження: з'ясувати якість ґрунтів у губернії, умови розвитку рослинності, вказати використання мінеральних добрив, проаналізувати кількість запасів кормових речовин. У площині теоретичних досліджень, дворянська комісія вирішила асигнувати на допоміжну лабораторію – 3000 рублів. Крім цього, було вирішено надати 5000 рублів на організаційно-інфраструктурні потреби: організацію наукової бібліотеки, найм квартири з опаленням, асигнування гонорару директору лабораторії, його помічнику та прислузі [7]. Виходячи з того, що подібна справа ще не досить поширена, дворянська комісія вирішила для початку запросити спеціаліста з Європи, для здійснення нагляду за технічним устаткуванням дослідної станції. Комісія висловила думку, що оскільки це питання вкрай складне і остаточного рішення відразу приймати не можна, особливо у фінансовій частині справи; виходячи з того, що це питання важливе не тільки для дворян, а й для землевласників всіх станів губернії, губернське дворянське зібрання вважає можливим передати це питання на додаткове обговорення у Чернігівське губернське земське зібрання [8]. Отже, вже перші ініціативи І.І.Петрункевича у дворянському зібранні свідчили про прогресивну направленість його діяльності. Ідея створення хіміко-агрономічних станцій була частиною соціально-економічної програми ліберального дворянства в умовах пореформеної доби. Подібні установи повинні були стати науковою базою капіталістичного розвитку аграрного сектору та пристосування дворян землевласників до нових економічних умов.

Ще більшого розмаху набула діяльність І.І.Петрункевича у роботі дворянського зібрання 1878 року. 28 травня 1878 року І.І.Петрункевич виступив з промовою по проблемі запровадження стипендій імені генерала М.Драгомирова для дворянських нащадків. Політик висловив свою незгоду з заснуванням цієї стипендії. На його переконання, витрати на такі речі не складають загальної потреби дворянства. Цілком очевидно, зауважив політик, що стипендія Драгомирова у Конотопському повіті для виховання дітей бідних дворян не може бути віднесена до числа загальних потреб дворянства, а тому ці внески обов'язкові для тих дворян, які бажають їх добровільно. Примушування дворян до участі у зазначених витратах, визнання їх обов'язковими для всіх дворян, на думку І.Петрункевича, є безпідставним, а тому, І.Петрункевич вважає ці витрати такими, що не можуть бути затвердженими. Губернський предводитель дворянства у відповідь на промову І.Петрункевича зачитав у зібранні пункти закону, які дозволяють запроваджувати подібні заходи для освіти бідних дворян. Однак, продовжуючи свою промову, І.Петрункевич вказав на те, що для правильного вирішення цього питання, необхідно визначитись: чи є витрати на запровадження стипендії Драгомирова потребою загальнокорисною, чи вони утворюють суму благодійного внеску, з метою вшанування ім'я Драгомирова. І.І.Петрункевич висловив думку, що пропозиція Конотопського дворянства – доброчинна справа з метою вшанування Драгомирова, а відтак, ця пожертва повинна бути зроблена шляхом добровільних внесків з власних доходів дворян, які беруть участь у цих витратах, але не шляхом встановлення обов'язкового податку. Після довгих дискусій зібрання одноголосно постановило: запровадити стипендію імені генерал-майора Михайла Драгомирова для навчання дітей збіднілого дворянства у Конотопському повіті. Проти такого рішення категорично проголосували: І.Петрункевич, В.Савич, О.Ліндфорс, І.Рашевський, О.Карпинський, Г.Волк-Карачевський, П.Михно, М.Лайкевич, М.Ге, М.Константинович, М.Милорадович [9].

Подібні дискусії і несприйняття з'явились і при обговоренні питання щодо Полтавського кадетського корпусу. Доповідь губернського предводителя дворянства про капітали, пожертвовані дворянством на Петровський Полтавській кадетський корпус – військову гімназію, викликали різнобарв'я думок зібрання. Консервативна більшість, в особі депутата А.Савицького, запропонувала ініціювати збільшення стипендій дворянству Чернігівської губернії, а у випадку бюджетних недоїмок – звернутись до у Кабінету Міністрів, а якщо необхідно – у Правлячого Сенату. І.І.Петрункевич виступив з промовою, в якій піддав сумніву доцільність таких рішень, оскільки, на його думку, подібні справи є досить складними і обширність докладу не знімає сумнівів по цьому питанню, а тому необхідно було б створити комісію, яка б розглянула цю проблему, і у своїй доповіді виклала б результати своєї діяльності на наступній сесії. Однак зібрання, вважаючи це питання важливим і не вимагаючим ніякого аналізу, відхилило пропозицію І.Петрункевича і ухвалило наступне рішення: збільшити стипендії для освіти дворян та ліквідувати наявні бюджетні недоїмки. Щоправда, 29 травня 1878 року ліберальному угрупуванню вдалося раціоналізувати вирішення цього питання. О.Карпинський звернув увагу депутатів

на те, що наявні бюджетні залишки призначені для формування дворянських стипендій складають 61 тисячу карбованців. Цей залишок і зможе покрити дворянську недоїмку у розмірі 51 тис. карбованців. Сума яка залишиться, повинна бути зарахована до капіталу дворянства. Відтак, О.Карпинський запропонував ліберальний проект вирішення проблеми: недоїмку ліквідувати за рахунок бюджетних залишків, залишені суми зарахувати до капіталу дворянства, але кількість стипендій повинна визначатися виключно у залежності від кількості відсотків, отриманих з основного капіталу дворянства. Зібрання ухвалило компромісний проект ліберальної меншості [10].

Як бачимо, вже перші засідання сесії 1878 року засвідчили конфронтацію консервативної і ліберальної груп дворянства. Джерела дають нам підстави стверджувати, що І.Петрункевичу вдалося створити опозиційну групу у дворянському зібранні, на кшталт ліберальних груп у Борзнянському повітовому та Чернігівському губернському земствах. Більше того, має місце збіг персонального складу земської і дворянської груп. Отже, по суті, на нашу думку, мова може йти про наявність у Чернігівській губернії міцної ліберальної фронди у представницьких громадських установах. Грунт конфронтації – питання фінансування освіти дворянських дітей, не є випадковим. У пореформену добу, капітали дворянських корпорацій все більше направлялися на потреби субсидіювання дворян – банкрутів та фінансування освіти і виховання дворянських нащадків. Це питання стало вкрай важливим, бо мова йшла не тільки про гуманітарний аспект, а й політико-ідеологічний. Справа у тому, що й у пореформені часи, дворянство залишилось основним постачальником кадрів для державного апарату. Відтак, корпорації щедро фінансували функціонування спеціальних закритих учбових закладів для дворян, де їх нащадки виховувались і навчались безкоштовно, маючи статус дворянських стипендіатів. Найпопулярнішими були кадетські корпуси та пансіони – притулки при гімназіях. Цими закладами завідували предводителі дворянства і почесні попечителі, які і вирішували всі проблеми. Однак, буржуазно-демократичні трансформації 60-70 років XIX століття нівелювали звичний спосіб буття дворянства. Суспільство демократизувалось, з'явились представники нової ідеології – лібералізму, які вважали корпоративну освіту і виховання архаїчним пережитком минулого і явищем, не сумісним з ідеями демократії, рівноправ'я, соціальної справедливості. Тому, коли з середини 70-х років XIX століття, з'явились тенденції до повернення внутрішньої політики у царину консервативно-бюрократичних рудиментів, ліберальний соціум склав опозицію таким прагненням. Повернення до корпоративно-станової освіти, на думку дворянства, мало забезпечити відновлення панування дворян в апараті державного чиновництва. Крім того, необхідно було знівелювати конкуренцію з боку міського соціуму, а також запобігти популяризації серед дворянської молоді ліберально-демократичних ідей. Саме тому і з'являється курс дворянства на повернення до традиційного корпоративного виховання дворянства. Усвідомлюючи можливість реставрації дореформених порядків, не сприймаючи подібної філософії, ліберали відкрито виступили проти такого курсу, прекрасно розуміючи необхідність пристосування до капіталістичного розвитку країни [11].

Боротьба ліберальної групи І.Петрункевича з консервативною більшістю набула характеру гострої міжпартійної боротьби під час розгляду проблем розмежування земельного фонду Чернігівської губернії. На думку провідного дослідника аграрної історії Чернігівщини другої половини XIX – першої чверті XX століття В.М.Шевченка, Чернігівська губернія у пореформений період являла собою сприятливий регіон для поширення черезсмужжя – специфічної, але вкрай характерної для губернії форми землекористування, при якій ділянка землі господаря складає не єдине ціле, а кілька дрібних ділянок, розпорошених на відстані і розташованих на різних за якістю ґрунтах [12]. Дійсно, черезсмужжя спотворювало земельні наділи, затримуючи розвиток капіталізму в аграрній сфері. Патріарх чернігівської статистики і земської діяльності – О.Русов, у своїх фундаментальних дослідженнях, наголошував не тільки на різноманітті ґрунтів (11 категорій), що перешкоджало інтенсивному веденню господарства, але й катастрофічній конфігурації земельних наділів, які посилювали залежність селян від маєтків поміщиків [13]. Навіть офіційні губернські інституції визнавали великий масштаб проблеми. Так, у звіті губернської межової комісії за 1870 рік зазначалось, що у губернії нема жодного повіту, у якому б не було черезсмужжя [14].

Ситуацію вкрай загострювала ще одна обставина. У своїх мемуарах, І.І.Петрункевич вказував, що черезсмужжя дало підстави дворянству ініціювати спеціальне розмежування маєтків з такими проблемами. Якщо б розмежування проводилось на справедливій основі – через взаємні домовленості або громадсько-урядовий арбітраж з справедливою компенсацією при неминучому обміні наділами, то вдалося б уникнути багатьох претензій, але уряд, задовольняючи апетити дворянства, ліквідував будь-який нагляд за межуванням і передав всі процедури по цьому питанню в розпорядження дворянства, визнавши при цьому обов'язкову необхідність розмежування у всіх маєтках, де є черезсмужжя. Саме така позиція уряду, на думку І.І.Петрункевича, надала дворянству монополію у вирішенні цієї проблеми, що у свою чергу стимулювало повне ігнорування дворянством інтересів інших соціальних верств у цьому питанні. Були організовані спеціальні межові комісії, де більшість голосів була за дворянами, які

в силу пореформеної кризи поміщицьких господарств були найбільш зацікавлені у розмежуванні, оскільки ця процедура, з одного боку, дозволяла дворянам збирати арендну плату з селян за користування угіддями, а з другого – надавала можливість стабілізувати стан маєтків, тимчасово користуючись феодальними формами фіскальної політики, з можливістю еволюційного переходу до капіталістичної аграрної системи – фермерства. Звичайно, що подібне розмежування не було в інтересах дрібних власників. Однак, найганебнішим було те, на переконання І.І.Петрункевича, що дворянство почало зловживати правилами розмежування і перетворило межові установи у корупційні заклади, де проблеми вирішувались виключно в інтересах дворянських корпорацій: де-факто, дворянські межові комісії негайно розмежовували дворянські латифундії, а після цього члени комісій подавали у відставку. Апеляційна установа – губернська межова палата, працювала у такому ж режимі, а відтак патронувала ці процеси [15]. Саме такий ,,гострий фон'' сприяв не менш гострому обговоренню проблем межування у зібранні дворянства, тим більше що опоненти дискусії вже були ,, добре знайомі'' по політичних сутичках у земських установах.

30 травня 1878 року дворянське зібрання розглянуло питання розмежування Чернігівської губернії. Спочатку зібрання розглянуло ,,особливу думку'' по проблемам межування депутата М.Марковича, яка відображала позицію консервативного дворянства по цьому питанню. Суть документу зводилась до того, що процеси межування у Чернігівській губернії проходять нерівномірно – одна частина повітів вже розмежована, інша – тільки починає межуватися. Відтак, ці процеси накладають фінансовий тягар на податкову систему. Виходячи з цього, М.Маркович вважає за потрібне, просити дворянське зібрання, ініціювати перед урядом питання про рівномірне розподілення межових робіт у Чернігівській губернії [16].

У відповідь на таку ініціативу консервативного дворянства, І.І.Петрункевич виступив з великою промовою по питанню розмежування земель. Він зауважив, що проблема межування не вперше розглядається у дворянському зібранні. На глибоке переконання І.Петрункевича, межова справа зачіпає інтереси дворянства по двух аспектах: по- перше – аспект майновий, землевласницький і пов'язаний з ним процес прогресу аграрної справи; по-друге – аспект морально-етичний. Загальновідомо, зазначив оратор, що розмежування запроваджено за ініціативою дворянства, тільки для його потреб, всупереч інтересам податкових верств і знаходиться цілком у віданні дворянства, оскільки саме воно обирає голову Межової палати і межових комісій. Звідси випливає і той моральний обов'язок дворянства, яке мусить влаштувати межову справу на такій висоті, яка б відповідала впливу дворянства у цій справі і нівелювала б всілякі думки про неповагу, у всякому разі у межах закону, до власності інших соціальних верств. Однак, на превеликий жаль, практика межової справи, як у минулому, так і сьогоденні, базується на системі, яку не можна по-іншому назвати як ,,систему послуг''. З легкої руки бувшого голови Межової палати, службовці межових установ були заражені пристрастю вирішення межових справ виключно для себе, своїх друзів і своїх замовників. Межові комісії наповнюються людьми, які обіймаючи посаду, миттєво розмежовують земельні дачі, де знаходяться їх власні маєтки, або маєтки осіб наближених до них. Інтереси ж окремих осіб й інтереси податних верств ігноруються, і порушуються найганебнішим чином [17]. Отже, І.І.Петрункевич відкрито висунув обвинувачення представників дворянства у корупційних діях у сфері межування земель. У своїй промові, І.Петрункевич привів кілька прикладів кричущих зловживань по рідному для нього Борзенському повіту, акцентував увагу зібрання на відсутності покарань за ці неподобства, аргументував необхідність скорішого вирішення проблеми межування появою соціальних сутичок на цьому грунті, які ставлять дворянство у фальшиве становище, а також великим фінансовим тягарем, пов'язаним з тим, що межування губернії проходить нерівномірно, всі процеси затягуються, процедури потребують перевірки, а все це неймовірно здорожчує межові роботи. Саме такий стан справ, на переконання І.Петрункевича, змушує його нагадати дворянству, що величезна частина населення губернії, не тільки потребуючи розмежування, а й значно втрачаючи від нього, має, у всякому разі, право на повагу їх інтересів у межах закону. Виходячи з цього, І.Петрункевич запропонував дворянству прохати уряд про призначення урядової комісії, за участю депутатів від усіх соціальних станів, для дослідження на місці ходу межової справи, щоб цим шляхом знайти можливість, яка дозволить покінчити з існуючою системою і забезпечити інтереси інших осіб, через ліквідацію вакханалії корупції і службових зловживань. Завершуючи свою промову, І.Петрункевич звернув увагу зібрання на те, що деякими депутатами розпущені чутки про те, що ініціатори розгляду питань межування, бажають зайняти керівні посади у Межовій палаті. І.Петрункевич однозначно заявив, що ці чутки направлені на дискредитацію групи депутатів – ініціаторів питання, з метою надати цій проблемі характеру міжособистісного конфлікту. І.Петрункевич додав, що ніхто з його групи не претендує на балотування у межові установи [18].

Промова І.Петрункевича викликала небачений до того опір і дискусії з боку консервативної більшості зібрання. Так, депутат І.Єсимонтовський, у своїй промові висловив думку, що наведені І.Петрункевичем приклади зловживань великою мірою перебільшені, а подекуди й зовсім відсутні. Що ж стосується тверджень І.Петрункевича про те, що практика межової справи ґрунтується на системі послуг, то це, на глибоке переконання І.Єсимонтовського – брутальна брехня. На захист І.Петрункевича стали його соратники по ліберальній групі дворянства. З великою промовою виступив О.Карпинський у якій

привів ще декілька прикладів нахабних зловживань у межовій сфері, звернувши увагу зібрання на те, що зацікавлені особи вступають до межових комісій і чинять неподобства, ігноруючи права інших власників. Виступ О.Карпинський викликав жорстку реакцію консерваторів. Депутат І.Єрмолинський заявив, що О.Карпинський публічно ображає осіб, які проводять межові роботи. Все сказане О.Карпинським на думку І.Єрмолинського – брутальна брехня, і взагалі, на його переконання, О.Карпинський не розуміє межової справи, оскільки вона не має нічого спільного з веденням протоколів журналів засідань земських зібрань. О.Карпинський резюмував І.Єрмолинський, нахабно звинувачує добропорядних і чесних людей. Депутат М.Демидовський заявив, що О.Карпинський займається збором компромату на порядних людей. На його думку, О.Карпинський - кон'юнктурна персона: у повітовому зібранні дворянства він вихваляє межові установи, а у повітовому земстві – очерняє всіх і вся. Депутат М.Савін відкинув пропозицію І.Петрункевича, оскільки порушення правил межування, які наявні у губернії, можуть бути оскаржені лише у інстанціях межових установ, згідно діючого законодавства [19].. Депутат О.Ліневич подав письмову заяву, де заявив, що твердження О.Карпинського – є брутальною образою і нахабною брехнею. Причиною проблем межування, на думку О.Ліневича, є заяви О.Карпинського у земстві, у яких він стверджує, що межування вигідне виключно дворянам, які використовують його з метою наживи. Саме ці заяви О.Карпинського, на думку О.Ліневича, і заважають процесам межування [20]. Після вкрай гострого обговорення проблем межування, предводитель дворянства Чернігівської губернії поставив на голосування пропозицію І.Петрункевича про створення спеціальної комісії з представників уряду і соціальних верств, якій би було доручено дослідити практику межової справи у Чернігівській губернії і знайти інструменти для покращення ходу межових робіт. Дворянське зібрання, таємним голосуванням, більшістю голосів – 153 проти 103, відхилило пропозицію І.Петрункевича і ухвалило консервативний проект М.Марковича, про ініціювання більш рівномірного розподілу межових робіт по Чернігівській губернії [21].

Як бачимо, категорична позиція ліберальної групи дворянства і її лідера І.І.Петрункевича спричинила гостру політичну сутичку у дворянському зібранні. На нашу думку, можна говорити про політичну самоідентифікацію дворянського зібрання, по аналогу з земськими установами. Ліберальна партія І.І.Петрункевича хоч і була у меншості, але завдяки блискучому таланту політичного ораторства її лідера, вона нічим не поступалась у ідеологічній боротьбі. Межовий скандал яскраво ілюструє різницю у характері політики консервативної і ліберальної течій дворянства. Можемо погодитись з висновками А.П.Кореліна, який стверджував, що все ж таки дворяни-ліберали намагались враховувати потреби капіталістичного розвитку країни і репрезентували себе відповідно до нових суспільних реалій. Ліберальне дворянство вважало за необхідне яко-мога скоріше пристосуватись до тенденцій капіталістичної еволюції, перевести свої маєтки на сучасні рейки буржуазної методології господарства, модернізувати політичну і правову систему держави, заради гармонізації суспільних трансформацій [22]. Саме розуміння правової модернізації суспільства і спричинило розгляд проблеми розмежування земель. І хоча ,,голос лібералів'' так і не було почуто, але за враженнями І.І.Петрункевича ці дворянські слухання призвели до змін у ставленні до цієї проблеми, а викриті у зібранні межові адміністратори втратили свій ,,поважний статус''. Подальші події, на глибоке переконання І.І.Петрункевича показали, що ніякими засобами землевпорядкування, ні навіть ,,округленням'' дворянських маєтків за рахунок інших станів, підтримати дворянське землеволодіння не можливо, оскільки воно ґрунтується на рабовласництві і кріпосній праці. Разом зі знищенням цих умов, воно було приречено на розруху. Історична роль дворянства, на думку І.І.Петрункевича, вже була зіграна: дворянство перестає бути єдиним освіченим станом; роль дворян, як привілейованих представників землеробства стає неможливою, коли землеробська промисловість стає елементом світового торгівельно-економічного обміну, коли вона займає перше місце в імпорті і коли її виробництво повинно піднятися до висоти сучасних наукових знань і торгівельного досвіду [23].

Слід відзначити, що намагання збалансування інтересів усіх верств суспільства прослідковуються і у відношенні до інших проблем серед депутатів ліберальної групи. Скажімо, значну увагу І.І.Петрункевич приділяв питанням корпоративної організації дворянства, зокрема питанню умов участі дворян у зібранні і пов'язаними з цим питаннями внесення дворян у родовідні книги та фінансовими аспектами функціонування дворянських установ [24]. Велика увага приділялась і питанням формування дворянських бюджетів. Депутат від ліберальної групи - М.Константинович вніс пропозиції, щоб видатки дворянських установ були чітко розподілені на обов'язкові і необов'язкові. Однак, у проекті на 1879 – 1881 роки ліберальні ініціативи не були зафіксовані. І.І.Петрункевич заявив що не надасть голосу за такий проект видатків [25]. Більше того, ліберальна група подала протест проти постанови про затвердження кошторису видатків дворянства на 1879 – 1881 роки, яка протирічить законодавству, не розподіляючи видатки на обов'язкові і необов'язкові і не маючи оплатних процедур по окладним листам. Наведемо поіменний список підписантів листа, бо по суті, мова йде про персональний склад дворянської ліберальної партії І.І.Петрункевича: В.Савич, Г.Волк – Карачевський, М.Ге, М.Константинович, О.Ліндфорс, М.Лайкевич, К.Перепеліцин, П.Михно, О.Карпинський, І.Рашевський, М.Шишкевич, І.Петрункевич [26]. Позиція партії І.І.Петрункевича мала успіх і дворянське зібрання на засіданні 2 червня 1878 року, затвердило постанову у редакції О.Ліндфорса:

1) запропонувати дворянському зібранню розробляти кошториси видатків за зразками земських бюджетів;

2) просити уряд про надання прав дворянським установам оподатковувати дворянськими зборами майно, виходячи з його цінності і доходності;

3) оподаткування повинно відбуватись не лише по земельному фонду, але і на інші дворянські власності, зокрема нерухомість [27].

По суті, ця постанова відображала позицію земської ліберальної партії І.І.Петрункевича у економічній площині, зокрема ідеї рівного і справедливого оподаткування, прогресивної шкали податкоутворення, створення системи всеохоплюючого реєстру об'єктів і власності, що повинні підлягати оподаткуванню. У цілому, на нашу думку, участь І.І.Петрункевича у роботі Чернігівського губернського зібрання дворянства є яскравою складовою громадської діяльності І.І.Петрункевича на Чернігівщині. ЇЇ характерними рисами стали спроби синхронізації роботи з земськими установами у постановці болісних соціально-політичних і економічних проблем та фактичної консолідації ліберальних угрупувань І.І.Петрункевича у земському і дворянському зібраннях. Дослідження багатьох аспектів дає нам підстави стверджувати про конструктивний, прогресивний, ліберально-демократичний характер діяльності політика, спрямований на капіталістичну модернізацію громадського організму Російської Імперії другої половини XIX століття.

Джерела та література

1. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861 – 1904). – М., 1979 . – С. 132-133.
2. Там само. – С. 137-138.
3. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. – М., 1977. – С. 270-271.
4. Корелин А.П. – Вказ. праця. – С. 139-140.
5. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1875 год. – Чернигов 1875 г. – № 22, С. 76.
6. Там само. – С. 77.
7. Там само. – № 25. – С. 81-82.
8. Там само. – С. 83-84.
9. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. – Чернигов, 1878 г. – № 3. – С. 7-8.
10. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 г. – № 3. – С. 11-12. – № 4. – С. 14-16.
11. Корелин А.П. – Вказ. праця. – С. 160-161, 169-172, 177.
12. Шевченко В.М. Вплив черезсмужжя на соціально – економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991. – С. 22-24.
13. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898 г. – Т.1 – Ч 1. – С. 87 – 138.
14. Отчет о состоянии межевания Черниговской губернии за 1870 год. – Чернигов, 1871. – С. 212 – 219.
15. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 18 – 19.
16. Приложения к журналам заседаний Черниговского губернского собрания дворянства // Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. – № 5. – С. 55-56.
17. Постановления…за 1878 год. – № 5. – С. 27.
18. Там само. – № 5. – С. 27-31.
19. Там само. – № 5. – С. 31-38.
20. Приложения к журналам заседаний Черниговского губернского собрания дворянства // Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. – № 6. – С. 57.
21. Постановления… - за 1878 год. – № 5. – С. 39.
22. Корелин А.П. – Вказ. праця. – С. 283, 290.
23. Петрункевич И.И. – Вказ. праця. – С. 19-20.
24. Постановления…за 1878 год. – № 6. – С.40-43.
25. Там само. – С. 45-46.
26. Приложения…// Постановления…за 1878 год. – № 6. – С. 58-59.
27. Постановления…за 1878 год. – № 8. – С. 52.

Nazar Kotelnitskyj

TO THE QUESTION OF I.I. PETRUNKEVICH'S ACTIVITY IN CHERNIGIV PROVINCIAL MEETING OF NOBILITY (1875 – 1878)

This publication is dedicated to I. I. Petrunkevych's activity in Chernigiv provincial meeting of nobility. The points of organization of some nobility's corporations, a progressive I.I.Petrynkevych's aktivity in the process of nobility's meeting and a sharp political struggle between reactionary (conservative and liberal) nobility's groupings are considered here. The thesis of democratic and modernistic character of I.I.Petrunkevych's activity and his liberal party is determined here.

Key words: a nobility's corporation, a nobility's meeting, the progressive initiatives, the delimitation of lands, the modernization.

Надійшла до редакції 1.04.2008 р.

УДК [94:352](470+571) “452”

Алла Ващенко, Олег Обушний

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЗЕМСЬКИХ НАЧАЛЬНИКІВ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1890-1917 РР.)

У статті проаналізовано головні аспекти запровадження та функціонування у низовій ланці системи управління Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. інституту земських дільничних начальників. Зокрема, розкрито адміністративну діяльність земських начальників Чернігівської губернії протягом 1890-1917 рр.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, земські начальники, дворянство, селянський стан, селянське самоврядування, адміністративні повноваження.

У другій половині XIX ст. система управління Російської імперії перебувала у стадії перманентного реформування. При цьому періоди ліберальних і досить кардинальних перетворень (60-ті рр.) перемежовувалися низкою консервативних кроків, покликаних привести у відповідність із реаліями суспільного життя принципи та структуру системи управління. У першу чергу це стосується низової ланки адміністративної та судової системи, юрисдикція котрої поширювалася на селянський стан. Зважаючи на багатовікову юридично-правову відрубність селянства, на значні відмінності у характері господарсько-поземельних відносин та етнокультурних особливостей різних його категорій, на панування звичаю у середовищі селян та на низький освітньо-культурний рівень - вони потребували близької, сильної та звичної влади, яка мала діяти в рамках перехідного періоду, під час якого селянство поступово долало ту прірву, що відділяла його від інших станів. Саме такою владою став інститут земських дільничних начальників, запроваджений у 1889 р. Його діяльність отримала досить суперечливі оцінки сучасників. А у радянській історіографії цей інститут безапеляційно відносили до реакційних інститутів Російської імперії. Проте архівні документи свідчать, що земські начальники стали важливою ланкою у системі управління кінця XIX – початку XX ст. Їхня діяльність проходила у надзвичайно складних умовах швидкої трансформації російського суспільства. Саме на земських начальників покладалося завдання адаптації селян до нових умов життя та господарювання.

Дія Закону про земських начальників від 12 липня 1889 р. поширювалася на Чернігівську губернію вже з 1 лютого 1890 р. поряд із Московською, Володимирською, Калузькою, Костромською та Рязанською, тобто губерніями Центральної Росії [1]. Загалом, Чернігово-Сіверщина у стратегії імперських чиновників вважалася суто російською територією і тому законодавчі нововведення поширювалися на неї фактично без будь-яких виключень чи поправок.

Із введенням інституту земських начальників підлягали ліквідації повітові та Губернські у селянських справах присутствія, посади неодмінних членів і кандидатів до них, посади дільничних і додаткових мирових суддів (та їхні з’їзди), а також судових приставів, що були при них. Всі свої справи вони мали передати новостворенним інститутам: земським начальникам, їхнім з’їздам, неодмінним членам та Губернським присутствіям відповідно до компетенції.

Зважаючи на одну з основних ідей, якими керувались автори законопроекту - максимальне наближення нового інституту до населення - його влада мала поширюватись на невелику територію. Дільниці земських начальників створювались шляхом поділу повітів з урахуванням уже існуючих волостей та кількості населення, яка визначалась чисельністю чоловічих душ. Питання про збільшення кількості дільниць чи зміну їхніх кордонів вирішувались губернським присутствієм. Так, у Чернігівській губернії у 1891 р. існувало 72 дільниці земських начальників: у Городнянському, Кролевецькому та Остерському – по чотири, а у решті – по п’ять. Чисельність земських начальників не була сталою. Найбільші зміни відбулися після 1912 р., коли було поновлено інститут мирових суддів. Так, у Чернігівській губернії було скорочено 14 посад земських начальників.

Юрисдикція земських начальників не поширювалася на міста та містечка, перелік яких визначався та затверджувався окремо. Так, у Чернігівській губернії зі складу дільниць земських начальників виключались м. Чернігів та всі повітові міста, а також: містечко Почеп (Мглинський повіт); залізнична

© Ващенко А.В., Обушний О.О., 2008

станція Конотоп із сусідніми поселеннями (Конотопський повіт); м. Погар із посадами Єліонка, Воронок, Лужки, Нова-Млинка (Стародубський повіт); м. Конотоп (Кролевецький повіт); м. Нове-Місто з посадами Злинка, Шеломи, Тимошкін-Перевіз, Митьківка, Климов (Новозибковський повіт); посад Добрянка (Суразький повіт) [2, с.432].

Керуючись ідеєю створення суто дворянського владного інституту, закон визначав і порядок призначення та звільнення земських начальників. Ними могли стати місцеві спадкові дворяни старше 25 років із вищою освітою або досвідом адміністративної чи судової служби у системі управління, а пізніше – і у земських органах. Для кандидатів встановлювався майновий ценз. Але він був наполовину менший від того, який давав право обирати гласних до повітових земських зборів.

При нестачі осіб, які б відповідали цим вимогам, освітній ценз знижувався (середня освіта), але для таких осіб майновий ценз зростав удвічі. Зрештою дворянинові для отримання посади досить було зберегти свій маєток і мати високий освітній ценз. У виключних випадках міністр внутрішніх справ міг затверджувати і осіб, що не належали до місцевих спадкових дворян, але мали високий освітній ценз. У цьому разі вони отримували статус службовців, призначених від уряду.

На кожного земського начальника заводився формулярний список, в якому були представлені дані про станову приналежність, службову кар'єру, освіту, віросповідання, сімейний стан, нагороди та відзнаки або покарання. Як приклад, можна навести справу земського начальника 2 дільниці Сосницького повіту Чернігівської губернії Миколи Леонтійовича Радченка [3, арк.1-19]. У своїй доповіді до Міністерства внутрішніх справ від 8 січня 1890 р. Чернігівський губернатор О.К. Анастасьєв наголошував на нестачі кандидатів на посади земських начальників із місцевих дворян і просив призначити у Сосницький повіт кандидата Київського університету, колезького асесора М.Л. Радченка, який служив раніше в цьому повіті мировим суддею і добре себе зарекомендував. До цієї характеристики приєднувався і повітовий предводитель дворянства. Земський відділ дав дозвіл. Сам М.Л. Радченко був сином купця. У Сосницькому повіті мав паровий лісопильний завод, а за межами повіту ще й 1192 десятин землі. Його мати володіла у Конотопі будинком із садибою, лавкою та 12 дес. землі. Навчався М.Л.Радченко у Київському університеті Св. Володимира і закінчив його зі ступенем кандидата математичних наук у 1872 р. Спочатку працював вчителем математики у Ростові-на-Дону, потім у 1887 р. став мировим суддею Сосницького мирового округу. Був нагороджений орденом Святої Анни 3 ступеня, до відповідальності не притягувався. Отже, цей земський начальник відповідав усім вимогам, що ставились до кандидатів на посаду земських начальників.

На посаду земського начальника не могли претендувати особи, що перебували під судом, слідством чи мали судимість, виключені із дворянських зборів чи служби, оголошені боржниками, або ті, хто знаходився під опікою за розтрати [1, ст.10].

Поряд з цим, земськими начальниками ставали не лише потомствені дворяни, а й ті, хто мав особисте дворянство. Так, у 1900 р. земським начальником 1 дільниці Сосницького повіту було призначено "личного дворянина" А.П.Куриленко [4, арк.75]. Цей випадок не був одиничним. Типовим був приклад дворянина П.В.Романовича-Славотинського, який став земським начальником у 1889 р. у Козелецькому повіті Чернігівської губернії, маючи лише домашню освіту. Загалом по губернії таких осіб було 9 [4, арк.29].

Певну уяву про склад земських начальників дає аналіз їхнього службового статусу. У 1894 р. по Чернігівській губернії на 72 посадах земських начальників було 4 колезьких регістратори (XVI клас), 4 губернські секретарі (XII клас), 9 колезьких секретарів (X клас), 4 титулярні радники (IX клас), 4 колезькі асесори (VIII клас), 6 надвірних радників (VII клас), 1 колезький радник (VI клас), 3 статські радники (V клас) і один представник вищого чину - дійсний статський радник (IV клас). Серед 15 військових було: 9 поручиків, 2 підпоручики, 2 штабс-капітани і 2 капітани. Поряд з ними служили 15 дворян без чину, один технолог-інженер і один кандидат права [5, с.242-244].

Контроль за земськими начальниками здійснювався через розгляд скарг на їхню діяльність та ревізію дільниць. Але ревізії проводились дуже рідко. Так, у 1903 р. у Чернігівській губернії було ревізовано лише 5 дільниць із 75 [6, арк.7; 86-87].

Питання про службову відповідальність земських начальників розглядались Губернським присутствієм та міністром внутрішніх справ [7].

Запровадження інституту земських начальників супроводжувалося частковою реорганізацією системи місцевого управління на рівні губернії та повіту. Повітове у селянських справах присутствіє було замінене повітовим з'їздом земських начальників, який поширював свою владу на весь повіт. З'їзд

складався із двох присутствій: адміністративного та судового [1, ст.69-70.]. Адміністративне присутствіє зосереджувало в своїх руках адміністративну владу в повіті, а судове присутствіє було апеляційною інстанцією по вирішених земськими начальниками справах.

Наступною ланкою в системі органів місцевого управління було Губернське присутствіє, яке створювалось у кожній губернії і було правонаступником Губернського у селянських справах присутствія. Очолював його губернатор. Присутствіє контролювало і спрямовувало діяльність земських начальників.

Маючи за мету створення близької та доступної влади для селян, законодавці наділили земського начальника широкими адміністративними повноваженнями, значна частина яких перейшла до нього від мирових посередників та мирових суддів, але із явним їх розширенням в області контролю за органами селянського самоврядування [1, ст.22; ст.60].

Також до земських начальників перейшла частина повноважень Повітового у селянських справах присутствія та його неодмінних членів, наприклад, по розверстанню вигонів, що були у спільній власності поміщиків та селян [1, Ст.60.]. З роками, через постійне ускладнення господарського і соціального механізму села, ці повноваження розрослися до величезних розмірів і часто земські начальники просто фізично не були в змозі ґрунтовно їх вивчити та вирішити.

До того ж, при запровадженні інституту земських начальників урядовці частково відійшли від станового принципу: влада земського начальника по адміністративному управлінню обмежувалась кордонами дільниці і поширювалась не лише на представників селянського стану, а і на решту жителів, що мали нерухомість, промисли або проживали на цій території в плані захисту їх законних інтересів, які могли порушуватися сільськими чи волосними товариствами.

Земський начальник повинен був добре знати свою дільницю, особливості її адміністративного, поземельного устрою, характер та звичаї місцевого населення. Він мав письмово повідомляти селян про місце свого проживання, про час виїздів до волостей і сільських товариств та про години прийому у камері. А взагалі, земський начальник був зобов'язаний приймати скарги і прохання від селян у будь-який час і у будь-якому місці, навіть за межами дільниці, що було дуже зручно для селян, які почували себе досить непевно поза своїм поселенням [1, ст. 54].

Земський начальник виступав у якості контролюючої та наглядової інстанції по відношенню до органів селянського самоуправління та їх посадових осіб [Там само. - Ст.23.]. Зокрема, досить великий вплив земський начальник мав на волосний сход. По-перше, він щорічно призначав чергові, а у окремих випадках і позачергові волосні сходи, а також здійснював попередній розгляд складеного волосним старшиною переліку справ і міг доповнювати його. А по-друге, саме земський начальник перевіряв правильність рішень сходу і міг визнати їх незаконними і не затвердити, при цьому він мав передати це рішення на розгляд повітового з'їзду [1, Ст.25; 30-31.].

Обов'язковому затвердженню земського начальника підлягали накази сходів про використання мирських капіталів, про отримання із кредитних установ капіталів малолітніх селян, про відчуження польових ділянок (при общинному землеволодінні), про відібрання у окремих селян паспортних книжок [9, ст.61], про розукрупнення для продажу подвірних ділянок у колишніх дворових селян [10, с.10].

Під безпосереднім контролем земського начальника знаходились всі посадові особи органів селянського самоврядування, для них він був найближчим начальником. Земський начальник слідкував за дотриманням правил про вибори посадових осіб, а при скарзі 1/5 членів товариства на порушення під час виборів – міг призначити нові. На прохання селян земські начальники також могли відмінити постанови сходів про обрання їх на другорядні посади, а таких прохань було досить багато. Земські начальники затверджували на посаді волосного старшини одного із двох обраних сходом кандидатів і приводили його до присяги, а також затверджували інших посадових осіб, наприклад, польових та лісових сторожів. Також земський начальник мав систематично проводити ревізії селянських органів самоврядування.

При виявлених ним порушеннях, або реагуючи на скаргу селян про неправильні дії цих посадових осіб, земський начальник міг, без формального розгляду справи, накладати на них стягнення у вигляді зауважень, доган, штрафів (не більше 5 руб.) чи арешту (не більше 5 днів), а також міг тимчасово усунути з посади, з переданням справи до повітового з'їзду [1, ст.62]. А сільських та волосних писарів вони могли усувати самі [Там само. – Ст.29.]. У адміністративній практиці земських начальників Північного Лівобережжя було досить багато випадків, коли вони притягували до відповідальності або клопотались про звільнення за недобросовісне виконання повноважень посадових осіб сільського та

волосного правлінь. Так, земський начальник 2-ї дільниці Ніжинського повіту Чернігівської губернії тільки у 1898 р. оштрафував трьох сільських старост Володьково-Дівицької волості та писаря Ніжинської волості по 3 руб. кожного (гроші передавались на потреби приходу), а також часто застосовував такі покарання, як арешт при волості на 3-5 діб [12]. Подібних справ було багато і в інших земських начальників.

Значний об'єм адміністративних повноважень земських начальників був пов'язаний з вирішенням великого кола спірних питань та проблем, що виникали в процесі життєдіяльності селянського товариства. Так, на їхній розгляд виносились позови і тяжби, що виникали при розв'язанні поземельних питань між селянами, та між селянами і поміщиками в період тимчасовозобов'язаного стану перших. Таких справ у практиці земських начальників було найбільше. Другою великою групою справ, що розглядались земськими начальниками були скарги на неправильні дії та постанови сільських та волосних посадових осіб [1, ст.28].

Також вони слідкували за опікунськими справами. Наприклад, у земського начальника 2-ї дільниці Пирятинського повіту Чернігівської губернії П.П. Гаркуші було під наглядом аж 482 опіки (треба врахувати, що дані взяті за 1915 воєнний рік, коли під опіку потрапило багато солдатських вдів та сиріт, що потребували особливої уваги), але він вміло справлявся з обліком та контролем опікунських справ [13, арк.3]. Поряд із цим земські начальники вирішували справи по сімейним розділам, яких також було досить багато.

Ще однією дуже важливою ділянкою роботи земських начальників був нагляд за станом та використанням мирських капіталів [1, ст.36]. Затвердженням, або, навпаки, опротестуванням рішень сходів про витрати із мирських сум він міг спрямувати використання цих грошей для найважливіших потреб, за умови, що його досвід та розум дозволяли правильно оцінити ситуацію.

На земського начальника також покладався контроль за різними сільськими кредитними установами в межах його дільниці. Найчастіше це були позиково-ощадні каси, сільські банки та каси взаємодопомоги [Там само. - Ст.37.]. Наприклад, у дільниці вже згадуваного нами земського начальника П. П. Гаркуші в належному порядку (за висновками ревізорів) утримувалось три каси і три банки [13, арк.2]. У плані контролю за кредитними установами, земські начальники могли встановлювати терміни погашення позики. Із 9-ти волосних кас взаємодопомоги Чернігівського та Остерського повітів, лише в дільниці № 2 Чернігівського повіту позика видавалась на три роки, що давало можливість селянам більш ефективно використати та сплатити її. В решті дільниць практикувались позики лише на рік [14, с.74-75].

У плані благоустрою та підвищення добробуту населення дільниці, земські начальники мали слідкувати за епідеміологічною ситуацією та санітарно-гігієнічним станом, вживати протипожежні заходи, бо пожежі були справжнім лихом для дерев'яних та густозаселених сіл. Також земський начальник вирішував питання про розподіл землі під садиби [1, ст.43].

Коло адміністративних повноважень земських начальників постійно розширювалося за рахунок виконання заходів, котрі були прерогативою інших чиновників повіту та губернії, наприклад, фінансових інспекторів (сплата недоїмок), повітових справників (питання мобілізації), присутствія по військовій повинності (нагляд за воєнно-кінськими дільницями) тощо. Також земські начальники опікувались справою народної тверезості. Зокрема, земські начальники Ніжинського повіту Чернігівської губернії досить часто порушували справи про незаконний продаж спиртних напоїв, а також штрафували селян за пиятику у громадських місцях [15].

Лісовий статут надавав земським начальникам право розпочинати справи про порушення правил збереження лісів, а також вони мали слідкувати за збереженням лісових масивів переселенцями. Загалом земський начальник повинен був наглядати за використанням селянами лісових ресурсів дільниці. В цих питаннях він мав співпрацювати з Лісоохоронним комітетом повіту. Це додаткове навантаження додало земським начальником лісостепової зони значного обсягу роботи. Зокрема, це стосується Чернігівської губернії, територія якої мала лісистий характер.

Велику роль земські начальники відігравали і у питаннях розвитку системи освіти. За висновком "непременного члена" Губернського присутствія Карпинського, земський начальник 3-ї дільниці Суразького повіту Чернігівської губернії Г.С. Булацель приділяв велику увагу освіті. Так, у селі Гордіївка за його активної участі було розпочато будівництво двоповерхової кам'яної споруди для двокласного міністерського училища [16, арк.108].

Аналіз матеріалів ревізій дає можливість виділити головні недоліки адміністративної діяльності земських начальників. Це, насамперед, тривалість або повільність при розгляді справ, слабкий контроль за волосним правлінням, недотримання правил оформлення документації та повільність або ж безучасність при впровадженні столипінських земельних законів та ін. Також зустрічається багато нарікань на перевищення земськими начальниками влади. Наприклад, земський начальник 4-ї дільниці Городнянського повіту Чернігівської губернії О.Я.Раєвський здійснював тиск на волосний сход при

виборі старшини [7, арк.208]. Ще один земський начальник Сосницького повіту цієї ж губернії наказав сільському сходу села Кудрівки прийняти постанову про виключення із товариства всіх його членів, хто будь-коли був засуджений за крадіжку чи інший проступок. На такі дії земського начальника скаржилася Єфросинія Зуєва, чоловік якої 15 років тому був засуджений за крадіжку і тепер підлягав вигнанню, що було явним безглуздям [Там само. - Арк.195-196.].

Були також скарги на прикриття земськими начальниками різних фінансових махінацій сільських та волосних посадових осіб, з яких вони ймовірно мали певний зиск. Такою була справа земського начальника 2-ої дільниці Остерського повіту Чернігівської губернії В.М. Калиновського про продаж селянам лісу площею близько 500 дес., за що сам начальник, за словами місцевого священика, отримав хабар у 4000 руб. Губернське присутствіє винесло рішення про тимчасове усунення земського начальника з посади і про відкриття карної справи, але міністр внутрішніх справ обмежився лише його відставкою [17, арк.1-210].

Про обсяг адміністративного навантаження земських начальників свідчать статистичні дані. Зокрема, у реєстрі земського начальника з Чернігівської губернії В.А. Шамраєва на 1908 р. було 84 справи, з них - 11 перейшло з 1907 р. Вирішував він їх досить оперативно, бо на момент ревізії лишилось тільки 9, а найдовше - 1 рік, розв'язувалась лише 1 справа [16, арк.86].

За даними ревізії селянських установ Чернігівської губернії, проведеної у 1910 р., у земського начальника 3-ї дільниці Чернігівського повіту І.В.Красовського у 1908 р. було 314 справ, із них 47 перейшло з 1907 р. За рік цей начальник вирішив 300 справ, при цьому допускалась повільність у розгляді справ. А у 1909 р. у розгляді було 643 справи, а залишилось невирішеними лише 12 і то з поважних причин [18, арк.2-10].

Говорячи про роль земських начальників у місцевому управлінні, слід зазначити, що коло остаточно вирішуваних ними питань було досить вузьким і носили вони другорядний характер: доповнення списків справ на волосні сходи, звільнення з посад волосних та сільських писарів, взяття під варту "порочных членов", покарання селян без формального розгляду по ст.61, а також, накладення стягнень на посадових осіб теж без формального розгляду. На решту адміністративних постанов земських дільничних начальників можна було подавати скарги протягом 3-х днів до Повітового з'їзду чи Губернського присутствія у відповідності до їх компетенції.

Значна частина адміністративних повноважень земських дільничних начальників була пов`язана із землевпорядною діяльністю: по розподілу вигонів, що були у спільній власності поміщиків та селян, по врегулюванню усіх поземельних питань при розділі одного товариства на декілька. Обов'язковому засвідченню земського начальника підлягали накази сільських та волосних сходів про виділення землі із общинної у подвірну власність. Він вирішував питання про дозвіл продажу частини суспільної землі, а також про обмін її чи здачу в оренду тощо. У дільницях, де існувало общинне землеволодіння, земські начальники повинні були слідкувати за переділами мирської землі. На земських начальників було покладено турботу про поземельний устрій колишніх державних селян.

Найбільш суттєві зміни в характер адміністративної діяльності земських начальників, пов'язаної із контролем за поземельними відносинами селян, були внесені у зв'язку із прийняттям столипінських аграрних законів від 9 листопада 1906 р. та 14 червня 1910 р., які були спрямовані на індивідуалізацію селянської земельної власності. Земський начальник, як адміністратор, мав сприяти утвердженню на селі інституту особистої земельної власності. Ця їхня діяльність контролювалась повітовою комісією із землеустрою, яка керувала процесом впровадження столипінських реформ в життя. З усіх питань своєї роботи в межах дільниці вона співпрацювала із земським начальником. У цьому плані повноваження земських начальників поширювались на всіх жителів дільниці, в тому числі і на дворян-поміщиків [19, ст.67].

У Чернігівської губернії особливу активність у справі впровадження столипінських аграрних проектів проявляв земський начальник 3-ої дільниці Суразького повіту Г.С. Булацель, який у 1907-1909 рр. прийняв 42 постанови про переведення членів товариств на індивідуальне землекористування. Також він дуже багато робив для освіти селян та для підняття агротехнічної культури. Приділяючи значну увагу благоустрою селян, Г.С. Булацель запросив із Московського губернського земства агронома для проведення консультацій по багатопільній системі землекористування, також він розвивав практику травосіяння у своїй дільниці. Цей земський начальник став ініціатором осушення боліт на надільних селянських землях, розгорнув активну діяльність по будівництву доріг, мостів, гребель тощо. Як видно, його діяльність була спрямована на підвищення господарського добробуту селян і, розуміючи переваги індивідуального землеволодіння, він ініціював швидкий розпад общини [16, арк. 91-108].

Також земські начальники залучалися до проведення переселенської політики. Для земських начальників Полтавської та Чернігівської губерній, які були на першому місці в імперії по кількості переселенців, це також стало додатковим навантаженням.

Деякі земські начальники брали активну участь у громадському житті повіту. Наприклад, серед фундаторів та активних діячів Чернігівської губернської архівної комісії був земський начальник К.М. Подольський [20].

Земські начальники нерідко ставали земськими гласними, що було природно і, більше того, необхідно. За результатами виборів в губернські земські гласні Чернігівської губернії на 1896-1898 рр. було обрано 36 земських начальників, що становило 9,5 % від загальної кількості перших [21, с.359]. Входили вони і до повітового земства. До того ж, будучи гласними, могли ставати членами земських підготовчих комісій, які вели попередній перегляд справ, що мали розглядатись на зборах.

Поряд із адміністративними, земські начальники за Законом 1889 р. отримали й досить широкі судові повноваження. Саме ця сторона їхньої компетенції зазнала найбільшої критики як на етапі розроблення Закону про земських начальників, так і після введення його в дію. Зрештою, у 1912 р. було прийнято рішення про поновлення мирової юстиції. Земські начальники втратили судові повноваження і перетворились суто на адміністраторів. Такий крок був своєчасним та виправданим, бо земські начальники були надзвичайно перевантажені судовими позовами, та й абсолютна більшість із них не мали ні юридичної освіти, ні юридичної практики.

Зрештою, слід зазначити, що земський начальник, як представник низової ланки системи управління був, з одного боку, провідником державної політики на місцях, а з іншого, стоячи найближче до селян, знаючи їх спосіб господарювання, побут та світогляд, - він мав стати джерелом, яке наповнювало цю політику певним змістом.

Хоча система управління в Російській імперії у ІІ половині XIX - на початку XX ст. ще перебувала в стадії формування і місцеві органи управління не являли собою чітко вибудуваної системи, але у реформаторській діяльності уряду вже простежувалася тенденція до встановлення більш тісного взаємозв'язку між ними та міністерством внутрішніх справ. Земські начальники теж не стояли осторонь державної системи управління і, незважаючи на особливий статус (становий ценз), спостерігалось поступове перетворення їх на державних чиновників. Інститут земських начальників досить органічно вписався у систему управління Російської імперії, поєднуючи у собі риси інституту перехідного періоду.

Джерела та література

1. Положение о земских участковых начальниках.//Полное собрание законов Российской империи. –Собр. 3-е. 1889 г. – Т. IX. - Спб., 1891. - № 6196
2. Расписание числа земских участков в уездах губерний Владимирской, Калужской, Костромской и Черниговской // Собрание узаконений Российской империи. – 1890. – I полуг.
3. Дело земского начальника 2-го участка Сосницкого уезда Черниговской губернии Н.П. Радченко. –січень 1890 – листопад 1904. – на 19 арк. // Російський державний історичний архів (далі - РДІА). - Ф. 1291. - Оп.28. - Спр.86.
4. О назначении и увольнении земских начальников по Черниговской губернии. –листопад 1889 – березень 1899. – 176 арк.// РДІА. - Ф.1291. - Оп.30. - Спр.41-II.
5. Календарь Черниговской губернии на 1892 г. – Чернигов, 1891
6. Со сведениями о числе произведенных в 1903 г. ревизий крестьянских учреждений ио суммах произведенных на счет казны расходов на коммандировки по ревизиям. – квітень-вересень1904. – 90 арк.// РДІА. - Ф.1291. – Оп.30. - Спр.95.
7. По жалобам разных лиц на действия земских начальников по Черниговской губенрии. – 19 марта 1892 – 18 ноября 1896. – 341 арк.// РДІА. – Ф.1291. – Оп.28. – Спр.205.
8. По внесенному из Государственого Департамента законопроекту о введении в действие Закона 15 июня 1912 г. о преобразовании местного суда. – 1 травня 1913 – 2 червня 1913. – 972 арк.// РДІА. - Ф.1162. - Оп.3. - Спр.204.
9. Устав о паспортах // Свод законов Российской империи. - Т. XIV
10. Наказ земским начальникам 11 августа 1905 года и циркуляр Министра Внутренних дел от 31 того же августа о введение наказа в действие. - Спб., 1905. –105с.
11. Переписка земского начальника 2-го участка с Нежинской земской больницей о медицинском освидетельствовании лиц, подлежащих избранию в десяцкие и соцкие. – 12-18 грудня 1894 р. – на 15 арк. // Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО) в м. Ніжині. – Ф.350. – Оп.1. – Спр.65.
12. Дело о положении земским начальником 2-го участка денежных взысканий на старост за нерадивое отношение к службе. – на 80 арк. – січень 1898. // ДАЧО в м. Ніжині. – Ф.350. – Оп.1. – Спр.92; Постановления земського начальника 5-го участка Нежинского уезда об административном наказании должностных лиц волостных правлений. – на 34 арк. – 1909.// ДАЧО в м. Ніжині. – Ф.1207. – Оп.1. – Спр.40; Дело о положени штрафа на полицейского десяцкого с. Андреевки С.С. Багмета за недобросовестное отношение к служебным обязанностям. – на 2 арк. – 1908.//ДАЧО в м. Ніжині. – Ф.1207. – Оп.1. – Спр.259; Дело о взятии под арест сельских старост И.П. Фурсы, А.А. Кардаша и других за недоброе отношение к служебным обязанностям. – на 8 арк. – 1908.// ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1207. – Оп.1. – Спр.260.
13. С ревизионными отчетами местных крестьянских учреждений Полтавской губернии за 1915 г.// РДІА. - Ф. 1291. - Оп.31. - Спр.173.
14. Земский сборник Черниговской губернии. Январь.1912. – Чернигов, 1912.
15. Дело по обвинению И. Вовкодава в незаконной продаже водки. – на 8 арк. – 1892.// ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1206. – Оп.1. –Спр.993; Дело по жалобе мещанина Д.Х. Росса на земского начальника 3-го участка за снятие патента на продажу спиртных напитков. – на 2 арк. – 1896.// ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1205. – Оп.1. –Спр.97; Дело по жалобе мещанина М.Д. Гуревича на земского начальника 3-го участка за снятие патента на продажу спиртных напитков. – на 2 арк. – 1896.// ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1205. – Оп.1. –Спр.100.

16. О результатах ревизии крестьянских учреждений Черниговской губернии. – на 216 арк. – березень 1908-червень 1909.// РДІА. - Ф.1291. - Оп.31. - Спр.99.
17. О служебной деятельности земского начальника 2-го участка Калиновского. – грудень 1897 – липень 1900. – 251 арк.// РДІА. - Ф.1291. - Оп.29. - Спр.774.
18. С ревизионными отчетами местных крестьянских учреждений Черниговской губернии за 1910 г. – 165 арк.// РДІА. - Ф.1291. - Оп.31. - Спр.119.
19. Положение о землеустройстве // СЗРИ. – Изд. 1912 г.– Т.Х. – Ч.III.
20. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897-1898. – 2-е изд. – Вып.1. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1914
21. Русов А.А. Описание Черниговской губернии: В 2 т. / Чернигов, 1899.- Т.2. – 377с+127Прил.

Alla Vaschenko, Oleg Obyshnuj

FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF ZEMSTVO HEADS (ZEMSKIE NACHALNIKI) OF CHERNIGIV PROVINCE (1890 – 1917)

The main aspects of establishment and functioning on the local link of the system of administration of the Russian Empire of the late 19th to early 20th century of the institute of district zemstvo heads are analyzed in this article. Special attention is paid to the administrative activity of zemstvo heads of Chernigiv province in 1890 – 1917.

Key words: the Russian Empire, Chernigiv province, zemstvo heads, the nobility, the peasantry, peasant self-government, administrative powers.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 94 (477. 51) “18”

Андрій Католик

ПРОБЛЕМИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СТАЦІОНАРНОЇ МЕДИЦИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються проблеми запровадження стаціонарної системи медичного обслуговування населення Чернігівської губернії у другій половині XIX століття. Особлива увага при цьому приділяється кадровій політиці земств в галузі охорони здоров’я на Чернігівщині.

Ключові слова: земство, губернія, земська медицина, місцеве самоврядування, земський діяч, земський лікар, земський фельдшер.

У другій половині XIX ст. новоутворені земства стали невід’ємною складовою громадського, соціально-економічного та політичного життя на Чернігівщині. За роки свого існування земства накопичили значний практичний досвід в організації системи охорони здоров’я, що помітно підвищило їх авторитет як органів місцевого самоврядування. Шлях земської медицини, який охоплює півстоліття складної для нашої держави епохи, тривалий час продовжує привертати увагу діячів науки і культури, медичних працівників, підприємців, спеціалістів в галузі менеджменту, державних службовців.

Перші дослідження процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині з’являються вже у другій половині XIX ст. Авторами цих публікацій виступали переважно активні земські діячі та лікарі. Доволі об’ємний, різноманітний за характером і змістом статистичний матеріал з історії земської медицини у Чернігівської губернії представлений в роботах Є.Святловського та В.Хижнякова [1]. Деякі проблеми запровадження стаціонарної медицини на Чернігівщині були розглянуті Г.Соколовим [2]. О. Русов звернув увагу на «фельдшеризм», як головну перешкоду на шляху до утворення ефективної системи медичної допомоги сільському населенню [3]. У процесі формування радянської історіографії під керівництвом колишнього земського лікаря С.Ігумнова в проблемно-хронологічному порядку були досліджені основні аспекти земсько-медичної справи, в тому числі і по Чернігівській губернії [4]. Системно досліджували земську медицину з моменту її започаткування до Першої світової війни І.Страшун та С.Каган [5]. Варто підкреслити, що крім статистичної інформації, яка

© Католик А.В., 2008

характеризувала стан земської медицини в цілому, автори зазначених праць наводять цікаві дані по організації стаціонарної системи охорони здоров'я на Чернігівщині. Протягом 80-90-х років минулого століття історико-медичні дослідження процесу становлення земської медицини на Чернігівщині продовжували А.Груша, М.Дуля, В.Гончаренко та ін. [6].

Але незважаючи на значну кількість праць, присвячених земсько-медичній тематиці, залишається дискусійним питання у визначенні характерних рис становлення системи охорони здоров'я у Чернігівській губернії. У даній статті автор акцентує увагу на таких аспектах історії земської медицини Чернігівщини: 1) аналіз кадрової політики земств у медичній галузі; 2) особливості процесу запровадження стаціонарної системи медичного обслуговування населення. Для розв'язання поставлених завдань автор вважає за доцільне розглянути сутність «фельдшеризму» як одного з гальмівних чинників розвитку земської медицини на Чернігівщині в другій половині XIX ст. Це дасть змогу зрозуміти природу взаємовідносин органів місцевої влади і медичного персоналу, обміркувати причини успіхів та прорахунків в справі поліпшення медичного обслуговування населення регіону на перших етапах створення стаціонарної медицини.

Процес реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині у другій половині XIX ст. суттєво ускладнювався прогалинами в організації медичного обслуговування, набутими за часів приказної медицини. У середині 60-х рр. XIX ст. прийнята земствами медична спадщина від Приказу громадського піклування мала численні недоліки, а саме: незадовільний господарчий стан лікарень, низько кваліфіковані кадри, відсутність сучасного медичного і господарського ремонту, велика епідемічна захворюваність та висока смертність [7].

Для підвищення якості медичного обслуговування сільського населення земства почали запрошувати досвідчених лікарів, а також випускників медичних факультетів провідних університетів Російської імперії (Київського, Харківського, Московського, Санкт-Петербурзького, Тартуського та ін.). Перший дільничний лікар на Чернігівщині з'явився у Ніжинському земстві в 1867 р., а через рік – у Борзнянському та Сосницькому земствах.

Водночас наголосимо, що одним з основних недоліків земської медицини на Чернігівщині у другій половині XIX ст. було нерівномірне забезпечення медичними працівниками волостей і повітів губернії. При розгляді вищенаведеної проблеми необхідно визначити не тільки головні причини прорахунків земств у цій сфері, а і зрозуміти особливості кадрової політики місцевої влади в цілому. Досліджені матеріали свідчать про наявність надлишку медичного персоналу в містах, а села, незважаючи на постійне зростання інфекційних хвороб, відчували гострий дефіцит професійних медичних кадрів. За даними, які наводить доктор Є.В. Святловський, спираючись на матеріали звітів 4-го з'їзду земських лікарів, у 1886 р. на одного лікаря в Чернігівській губернії припадало 30 838 мешканців. Якщо б у Чернігові на той час проживало в 1,5 рази більше населення, то у губернському центрі працював би тільки один лікар, а не 30 [8]. За нормами, які були встановлені земствами для сільської місцевості, в Чернігові 25 тис. мешканців повинні були б обслуговувати 2 лікаря, але ж тільки губернська земська лікарня вимагала наявності 7-8 провідних спеціалістів з різних галузей. У той же час в селах іноді не можна було знайти лікаря на відстані 10-15 верст [9].

У повітах розподіл лікарів був ще більш нерівномірний. Наприклад, у Конотопському повіті на одного лікаря при загальній площі медичного обслуговування в 354 кв. верст припадало 18 тис. мешканців. Привертає увагу те, що в Чернігові у 1886 р. медичну допомогу такій же кількості населення надавали, як зазначено вище, 30 лікарів. В Глухівському повіті один лікар на площі в 1363 кв. верст обслуговував 60 тис. жителів, а в Чернігівському повіті з площею 3215 кв. верст та населенням 108 172 осіб медичну допомогу надавали тільки 4 лікарі [10].

За перші 15 років існування земської медицини в Чернігівській губернії було створено 46 лікарських дільниць, на кожного лікаря припадало в середньому 1180 кв. верст та 40 тисяч населення регіону. За встановленими земствами нормативами зразкова лікарська дільниця повинна була надавати медичну допомогу 10 тисячам мешканців, а радіус її дії повинен становити до 17 верст. У другій половині XIX ст. таких нормативів земства Чернігівщини не дотримувались. Як наслідок, середнє навантаження на одного земського лікаря на Чернігівщині за площею медичного обслуговування було збільшене майже в 34 рази, а по кількості населення – в 4 рази, що призводило до зниження якості надання медичної допомоги селянам.

Отже, однією з головних проблем земської кадрової політики в галузі охорони здоров'я у другій половині XIX ст. була нерівномірність розподілу медичного персоналу в Чернігівській губернії. Через збільшення лікарів в містах, сільська медицина опинилися в стані кадрового дефіциту, що відчутно гальмувало процес створення стаціонарної системи медичного обслуговування. Крім того, перевантаження лікарів суттєво вплинуло на якість медичних послуг. Вирішення цього нагального питання модернізації лікарської справи вимагало не тільки розуміння проблеми провідними спеціалістами в галузі охорони здоров'я, а і бажання надати допомогу у її розв'язанні місцевою владою.

Наступна особливість процесу становлення стаціонарної медицини на Чернігівщині полягала у проблемі подолання «фельдшеризму» як характерної риси дореформеної медицини. У деякій мірі такий недолік у сфері охорони здоров'я пояснювався тим, що повітові земства, не маючи можливості посилатися на медично-організаційну практику інших країн, змушені були використовували досвід колишньої медицини відомства державного майна.

На жаль, через дефіцит медичних кадрів та небажання певних земських діячів Чернігівщини (Ф.Лизогуба, Ф.Уманця та ін.) розуміти необхідність докорінної зміни сфери медичного обслуговування, більшість управ встали на шлях «фельдшеризму» і продовжували надавати медичну допомогу селянам через малодосвідчених фельдшерів. За визначенням О.Русова, сутність «фельдшеризму» полягала не стільки в небажанні влади поширювати лікарську практику, скільки в порушенні елементарних норм лікарської праці. Так, окремі лікарі, спираючись на досвід приказної медицини, відвідували фельдшерські пункти лише 1-2 рази на місяць (іноді – 3-4) для контролю роботи фельдшерів та прийому тих хворих, хто не в змозі приїхати на огляд [11]. Крім того, земці-поміщики пропонували брати на службу для лікування селян не лікарів, а фельдшерів, оскільки селяни хворіють на прості хвороби і потребують простих ліків, тому для них більш відповідним є не «панський лікар, а мужицький фельдшер» [12]. Врешті-решт, стає зрозумілою низька якість надання медичних послуг та прогресуюче зростання інфекційних хвороб серед сільського населення. Один з відомих земських діячів Чернігівської губернії Г.Соколов, розуміючи всю серйозність посталої проблеми, піддавав гострій критиці місцеву владу та окремих лікарів за недбале ставлення до поліпшення медичного обслуговування мешканців села [13].

Поділяючи міркування про те, що за часів земської медицини значно покращилась сфера охорони здоров'я, необхідно визнати – у другій половині XIX ст. модель надання медичних послуг сільському населенню в Чернігівській губернії була далеко не ідеальною. Місцева влада прагнула наблизити існуючу систему медичного обслуговування до стаціонарної, але все ж таки у перших проектах реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині переважав роз'їзний тип надання медичної допомоги. За такою схемою у великих селах призначались фельдшери (лікарі), які повинні були обходити відведені їм населенні пункти протягом 4-5 днів, а 2-3 дні відпочивати, приймати та лікувати хворих. Роз'їзна система медичного обслуговування змушувала земства контролювати роботу фельдшерів, які в більшості не мали достатньої освіти і практичного досвіду, через спеціально запрошених лікарів. Один з делегатів 1-го з'їзду лікарів губернії В.Ільїн наполягав на тому, щоб фельдшери взагалі проводили тільки консультації, не лікуючи хворих, а потім вчасно повідомляли лікаря про необхідність надання медичної допомоги, особливо в край важких випадках (епідемії, складні діагнози, травми) [14].

У світі зазначеного належить підкреслити, що фельдшери поділялись на дві групи: самостійні фельдшери (ті, які працювали самостійно в призначених населених пунктах) та лікарняні фельдшери (ті, які працювали у лікарнях). В 1870 р. доля лікарняних фельдшерів серед медичного персоналу у Чернігівській губернії складала 24 %, а самостійних фельдшерів – 76 %. З часом, у 1890 р. ці показники дещо змінилися: лікарняних фельдшерів стало більше – 37,8 %, а самостійних – менше (72,2 %). Але досліджені матеріали засвідчують той факт, що при постійному зростанні кількості лікарняних фельдшерів загальний процес збільшення кількості лікарів і фельдшерського персоналу відбувався майже однаково – в 6,7 рази протягом всього земського періоду [15].

За умов відсутності стаціонарної системи медичного обслуговування, недостатньої кількості лікарів та поширення саме фельдшерської практики необхідно було докорінно змінити ставлення земських установ до особи фельдшера та його професійної підготовки. За клопотанням Чернігівської земської управи 8 травня 1868 р. в губернському місті було відкрито фельдшерську школу, яка у 1870 р. перейменована у земську фельдшерську. Вже у 1882 р. з 12 фельдшерів, які працювали в Чернігівському повіті, семеро спеціалістів були випускниками саме Чернігівської фельдшерської школи.

Крім того, через зростання захворюваності, пов'язане із складною епідеміологічною ситуацією в регіоні, фельдшерська медицина цілком закономірно стає дорожчою за відповідні послуги лікарів і тому необхідно було знайти кошти для її оплати. Розуміючи, що розв'язання даної проблеми вимагає від земства значних фінансових та організаційних зусиль, передові діячі медичної громади для подолання дореформеного «фельдшеризму» пропонували збільшити кількість лікарів, постійно підвищувати якість фельдшерської освіти та покращувати організацію фельдшерської школи, використовуючи досвід відомих медичних об'єднань як на Чернігівщині, так і за її межами (напр. – «Общины сестёр милосердия Св. Георгія»).

На жаль, розгляд цих пропозицій найкращих лікарів Чернігівщини залишався поза увагою земств, що призводило до гальмування процесу перетворень у медичній сфері. Як реакція на таке сповільнення темпів реформування системи охорони здоров'я, в пресі з'являються критичні зауваження, адресовані, в першу чергу, земським установам. Недарма земські лікарі на 4-ому з'їзді у 1886 р. зазначали про

песимістичні настрої населення щодо змін у медичній сфері, про загальну суспільну думку, що «…земская медицина застыла почти сплошь в данных ей формах, что нигде не заметно её развития, движения вперёд…» [16]. Без сумніву, процес запровадження стаціонарної системи медичного обслуговування в регіоні значно ускладнювався його великою територією та наявністю великої кількості малих населених пунктів. За умов платності медицини та схильності до давніх традицій, селяни в більшості віддавали перевагу в лікуванні народним засобам, ніж професійним консультаціям лікаря або фельдшера.

Звичайно, не можна відкидати проблему віддаленості селян від лікарської дільниці. Так, відстань між місцепроживанням лікаря та найдальшим пунктом в Березинській лікарській дільниці Чернігівського повіту складала 28 верст, в Горбовській – 35, в Козлянській – 37, а в Роїщенській – 58 верст [17]. Лікарі жили в повітових містах і повинні були приїжджати в певні дні до певних сіл, маючи при собі медикаменти та інструменти. Часто траплялося, що лікар у призначеному місці не знаходив хворих, а хворі не заставали лікаря. Лікарі називали таку систему не обслуговуванням, а «грою в хованки» [18].

Отже, стаціонарної мережі медичного обслуговування населення на Чернігівщині у другій половині XIX ст. не існувало. Більшість лікарів виконували свої обов'язки у формі виїзду до хворого у випадку епідемії, важкого діагнозу, для віспощеплення або в інших екстремальних ситуаціях. Певні ознаки зародження стаціонарної медицини мали лише Козелецький, Кролевецький, Суражський та Городнянський повіти. В Чернігівському повіті у 1895 р. «фельдшеризм» зникає взагалі, але на думку О.Русова така перемога земства здобута лише завдяки збільшенню загальної кількості лікарів у 10 разів [19]. Що стосується інших повітів, то там була або роз'їзна (виїзна), або змішана система надання медичної допомоги сільському населенню. За обставин, що склалися в Чернігівській губернії у другій половині XIX століття, 45 % населення регіону отримували медичну допомогу від фельдшерів, а в окремих повітах цей показник був ще вищий (наприклад у Глухівському повіті фельдшерською допомогою було охоплено 89,6 % хворих) [20].

Таким чином, підсумовуючи викладене, у перші десятиріччя реформування системи охорони здоров'я в Чернігівській губернії за ініціативою земств були створені необхідні умови для поступового поповнення медичної галузі професійними кадрами та визначені напрямки постійного вдосконалення кадрового потенціалу. Водночас наголосимо, що в процесі запровадження стаціонарного медичного обслуговування на Чернігівщині порушувався один з найголовніших принципів організації земської медицини – загальнодоступність медичної допомоги, її своєчасність та ефективність. Нерівномірність розподілу медичного персоналу та кадровий дефіцит призвели до того, що у другій половині XIX ст. в Чернігівській губернії медичну допомогу надавали переважно фельдшери, які не мали ані достатнього досвіду, ані нормальних умов для проведення медичної практики. Як наслідок, враховуючи консерватизм мислення окремих земців, усталеність традиційних поглядів селян, платність медичних послуг та віддаленість лікарських дільниць від населених пунктів, в більшості повітів губернії продовжував панувати «фельдшеризм». За 25 років існування земської медицини на Чернігівщині відсутність стаціонарного медичного обслуговування, нерівномірне забезпечення медичним кадрами повітів губернії, перевантаження лікарів не стали нагальними проблемами тільки медицини, а перетворилися на недоліки земської політики в цілому. Ці прорахунки в організації системи охорони здоров'я однозначно відбилися на якості надання медичних послуг сільському населенню, що в подальшому спровокувало погіршення епідеміологічної ситуації в Чернігівській губернії.

Джерела та література

1. Святловский Е.В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г. (по отчётам делегатов 4-ому очередному съезду врачей) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 9-10. – С. 151-188; Доклад губернського гласного В.М. Хижнякова о медико-санитарной организации в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – С. 1-22.
2. Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1-2. – С. 104-107; № 10. – С. 58-118.
3. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т. II. – Чернигов, 1899. – С. 296-319.
4. 4. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму. – К., 1940. – 153 с.
5. Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864-1914) // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 30-68; Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Там же. – С. 82-92.
6. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – С. 15-36; Груша А.М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – С. 8-12; Из истории здравоохранения Черниговщины / Гончаренко В.А., Груша А.Н., Петрик А.И. и др. – Чернигов, 1989. – С. 6-17.
7. Верхратський С.А. Історія медицини. – К., 1983. – С. 286.
8. Святловский Е.В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г…. – С. 157-158.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии… – С. 318.
10. Приложения к протоколам 6-го съезда врачей // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – С.122-123.

11. Русов А.А. Описание Черниговской губернии… – С. 309.
12. Верхратський С.А. Історія медицини… – С. 287.
13. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму… – С. 97.
14. Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. – № 10. – С. 126.
15. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму… – С. 50-51.
16. Святловский Е.В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г… – С. 164.
17. Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии… – С. 122-123.
18. Верхратський С.А. Історія медицини… – С. 287.
19. Русов А.А. Описание Черниговской губернии... – С. 309.
20. Святловский Е.В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г… – С. 163.

Andrij Katolyk

PROBLEMS OF INTRODUCING STATIONARY MEDICINE IN CHERNIGOV PROVINCE IN THE SECOND PART OF THE 19-TH CENTURY

The article analyses the problems of introducing stationary system of medical service of the population of Chernigov province in the second part of the 19-th century. Special attention is paid to zemstvo (country-states) staff politics in the field of health care in the Chernigov region.

Key words: zemstvo (country-states), province, medicine, self-government, country-states figure, country-states medical staff, country-states meeting.

Надійшла до редакції 19.02.2008 р.

УДК 94(44)“18”

Светлана Бобылева

«ВЕСТНИК ЕВРОПЫ» О РОЛИ И МЕСТЕ РЕЛИГИИ ВО ФРАНЦИИ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

В статье анализируются материалы «Вестника Европы», опубликованные в 80 – 90-х гг. XIX ст. В них подчеркивается деструктивная роль католической церкви в процессе консолидации республиканской администрации.

Ключевые слова: «Вестник Европы», католическая церковь, республиканская администрация.

Последняя треть XIX – начало XX веков в истории российского общества занимает особое место. Стремительно начавшийся с отменой крепостного права и реформами 60^{x} – 70^{x} годов процесс модернизации в России породил не только рост экономики, объемов промышленного производства, но и серьезные сдвиги в общественном сознании, формировании и развитии российского либерализма, который с учетом специфики исторического пути развития государства становился органической частью либерально-консервативной идеологии. Ее умеренно-реформистская концепция, сформировавшаяся в условиях форсированного индустриального рывка страны, представляла собой синтез на консервативной основе традиционных ориентаций и новой либеральной парадигмы.

Предлагаемые модернизационные реформы определялись идеей поступательного развития российского общества и становились органической частью либерально-консервативной идеологии. Ее умеренно-реформистская концепция, сформировавшаяся в условиях форсированного индустриального рывка страны, представляла собой синтез на консервативной основе традиционных ориентаций и новой либерального парадигмы. Предлагаемые модернизационные реформы определялись идеей поступательного развития российского общества. При этом предполагался не только поиск национальных форм и методов совершенствования общественных отношений, но и возможность использования западноевропейского опыта. В этом сказывалось влияние ранее популярных идей

© Бобылева С.И., 2008

западников. Либерализм в противовес революционному радикализму и политическому охранительству, выступал как фактор гражданского примирения [1].

Важную роль в жизни общества играла либеральная пресса, являвшаяся средством выражения общественного мнения и воздействия на власть [2]. Среди изданий этого направления особое место занимает «Вестник Европы». Уже само название журнала определяло содержание его материалов. Между тем издание не только информировало своих читателей о культурной жизни западноевропейских стран, но большое внимание уделяло анализу политической жизни Европы. В этой политической палитре освещалась и политическая история Франции. Объяснение этому следует искать не столько в сближении франко-российских интересов в последней трети XIX века, скорлько в сложности общественно-политической жизни Франции, явившей миру целый ряд революций, потрясших как саму Францию, так и Европу в целом.

Имеющиеся публикации по истории Франции конца XIX века недостаточно использовали информационный потенциал журнала [3].

Целью данной статьи является анализ материалов «Вестника Европы», касающийся проблем религии и церкви во Франции тех лет. Поскольку в России церковь играла одну из определяющих ролей в системе политической устойчивости самодержавия, изучение роли и места католической церкви во Франции, ее взаимоотношений с государством предпринятые изданием, вполне понятны и объяснимы. Реализация поставленной цели позволит преодолеть в определенной мере существующую одномерность характеристики внутриполитической жизни Третьей республики во Франции; получить представление об отношении либералов к вопросам религии и церкви; ввести в научный оборот новый фактологический материал по истории Франции.

Проблемы политической истории Франции 80^{x} – 90^{x} годов XIX века прямо связаны с вопросами религии и церкви. Во Франции католическая церковь всегда являлась не только главной идейной опорой господствующего класса, но и непосредственной активной участницей партийно-политической борьбы [4]. В силу того, что эта сторона общественной жизни была предметом достаточно пристального внимания либерально-демократических кругов России, «Вестник Европы» в своих материалах уделял внимание вопросу религии во Франции. Католическая церковь во Франции имела давние традиции, а они, как известно, оказывают существенное влияние на политические процессы [5]. Перед Третьей республикой в свое время стояла задача не только очистить территорию страны от оккупационных немецких войск, но и перевоспитать нацию, деморализованную режимом 2 декабря [6].

Проблемы нравственного возрождения нации, желавшей продвигаться по пути развития буржуазной демократии, республиканизма, сталкивались с политическими интересами консервативных сил, опирающихся на католическую церковь. Защита интересов церкви стало символом сплочения правых. В такой ситуации история Третьей республики последней четверти XIX века стала свидетельницей не столкновения религии и атеизма вообще, а ареной борьбы церкви в общественно-политической жизни страны: «Конфликт с церковью, как учреждением, обусловлен длительным союзом ее с правыми в социально-экономических вопросах и в вопросах государственного строя. Это был, – писал американский исследователь французских политических партий Ричард Бэрран, – главным образом политический, а не религиозный конфликт» [7]. Перипетии политических событий страны, когда многие вопросы решались с помощью голосов избирателей, тоже в немалой степени обусловили особую активность республиканских сил различных оттенков в области взаимоотношения с клерикализмом. Шедший во Франции процесс «дехристианизации», отхода от церкви населения как городе, так и в деревне, имел не только географические очертания но и политическую окраску; «дехристианизированные» районы голосовали за левые партии (Юг, Юго –Запад, Северо – Восток). В тоже время регионы сравнительно слабо урбанизированных местностей являлись надежным оплотом католицизма. Изучая результаты выборов на протяжении достаточно длительного периода, А.Зигфрид в книге «Политическая картина Западной Франции в эпоху Третьей республики», проанализировав итоги их, отмечал удивительное постоянство в соотношении сил между большинством и меньшинством в этом районе Франции и указывал на одну из определяющих причин этого «социального контекста памяти», – постоянное подпитывание католицизма» [8]. Строжайше централизованный церковный аппарат, спаянный тысячелетней традицией железной дисциплины, единством религиозных канонов и обрядов культа, оказался организационным стержнем для внепарламентских структур всех без исключения правых группировок, а антиклерикальное фраккомасонство – костяком левобуржуазных партий (сначала умеренных республиканцев, затем радикалов) [9]. Однако католическая церковь, являясь в то время господствующей, находилась под покровительством государства и не желала поступаться своими привилегиями [10]. Этим объясняется то, что после «водворения республики» католическое духовенство «имело неосторожность резко броситься в политику и оказывало явное покровительство проектам восстановления монархии. В свою очередь такая ситуация давала основание вождям республиканских партий смотреть на нее как на своего врага [11].

Грубо скомпрометировав себя сначала сотрудничеством с властями Второй империи, затем активным участием в свирепой реакции периода так называемого «морального порядка» и в попытках реставрации монархии (1873 – 1877 гг.), церковь, а вместе с ней и католические круги на многие десятилетия вперед оказались обреченными на бесплодную оппозицию.

Видя огромную роль католической церкви в идеологической и политической поддержке монархических сил периода президентства Мак-Магона, лидеры республиканцев пустили в обращение знаменитую фразу: «Клерикализм – вот наш враг».

«Вестник Европы», касаясь практически всех политических кризисов во Франции тех лет, всегда отмечал заметную, часто инициирующую (Панамский скандал), а иногда и определяющую (дело Дрейфуса) роль католической церкви в них [12]. Все это вместе взятое определило взаимоотношение пришедших к власти в 1873 г. умеренных республиканцев с клерикалами.

18 марта 1880 г. правительство опубликовало ряд декретов:

- о роспуске иезуитских организаций в трехмесячный срок и об освобождении зданий, занимаемых ими;
- декрет, по которому конгрегации должны были испрашивать у властей разрешение на свою деятельность под угрозой закрытия в случае отказа. Таким образом, религиозные конгрегации были поставлены под контроль правительства.

Реакции «Вестника Европы» на эти действия нового правительства во Франции в 1880 году не последовало. И тем не менее она была. Речь идет о публикации в журнале «Парижских писем» Э. Золя [13]. С 1875 по 1880 год он напечатал здесь 64 корреспонденции, многие из которых появились в России раньше, чем во Франции. Один из очерковых циклов Э. Золя в «Вестнике Европы» имеет название «Типы духовенства во Франции» [14]. Целью этих очерков, по словам автора, было «выяснить социальную и политическую роль, которую играют патеры». Писатель стремился быть абсолютно объективным, выступая перед иностранной аудиторией. Однако представленная им «голая правда» нескольких эпизодов, выхваченных из жизни, достаточно красноречива. Так аббат Пекту, о котором писал Золя, один из тех, кому предоставлено право быть моральным и политическим воспитателем французской общественности. Он слишком слабый, чтобы стать чернорабочим или солдатом, и слишком тупой для какой бы-то ни было интеллигентной профессии – «смиренный вол», «грузовая лошадь» церкви, – писал Э.Золя.

А между тем, накануне выборов в муниципалитет, Пекту очень ловко навязывал своим деревенским прихожанам инструкции, полученные от епархии. И так далее… В руках церкви, – писал Э.Золя, – школа, префектура, министерства. Публицистическая критика, необычайно богатый документальный материал, свойственные очеркам сохранялись и в его художественной прозе. В частности, в крупном антиклерикальном произведении – романе «Завоевание Плассана» (1874 г.), писатель, пройдя школу франко-прусской войны в качестве «парламентского корреспондента» Национального собрания (1871 года), показал реакционную роль клерикалов в политических событиях.

К теме французского клерикализма «Вестник Европы» обратился вновь в публикации «Бонапартизм при Мак–Магоне», опубликованной в 1881 году. Касаясь проблемы подготовки в бытность президента Мак-Магогона очередной реставрации монархии, автор материала отмечал активную поддержку духовенства, особенно иезуитских общин, попыткам свержения правительства Республики. Тем не менее материалы непосредственного освещения Законов марта 1880 года в журнале отсутствовали.

Антиклерикальные законы 1880 года являлись лишь малой долей обещанной программы реформ. Колебания кабинета Фрейсине в проведении реформ, вызвали отставку правительства. Оно было сменено командой Жюля Ферри, которая, отнюдь не ограничиваясь декларациями, последовательно осуществляла антиклерикальные шаги. Министерство Ферри осуществило на практике роспуск религиозных конгрегаций в то время как Фрейсике вел преимущественно словесную борьбу [15]; предоставило ряд законопроектов: предполагалось лишить епархии прав юридического лица, упразднить конфессиональные кладбища, уничтожить полковых священников, отнять у высших католических школ названия университетов. Эти политические меры встретили сопротивление сената, который отверг законы, вотированные палатой общин. Однако сопротивление постоянно ослабевало и в конце концов все законопроекты были проведены.

Очередной всплеск интереса «Вестника Европы» к проблемам клерикализма был связан с личностью и политическими амбициями генерала Буланже. Известно, что Буланже поддерживали монархисты, клерикалы и некоторые авантюристически настроенные радикалы типа Наке, Рошфора, усматривавшие в нем «шпагу республики», способную одним ударом сокрушить реакцию. Поражение

булантизма скомпрометировало обе «крайние» буржуазные партии и укрепило позицию умеренных республиканцев.

Большинство консервативной партии, после поражения 1889 г. утратило надежду на восстановление монархии и вернулось к политике конституционной оппозиции, борясь с республиканским составом правительства и его политикой. Этот процесс эволюции, начавшийся еще в 1885 году, нашел отражение в обозрениях «Вестника Европы». Дело в том, что умеренные республиканцы, стремясь избавиться от опеки радикалов, сделали шаг навстречу клерикально-монархическому лагерю. В ответ на заявление Жюля Ферри о том, что «прочно укрепившаяся республика нуждается в консервативной партии», а «умерять демократию, смягчать, сдерживать ее – благородная задача» [16], клерикалы предложили поддержку формирующемуся кабинету Рувье (май 1887 г.) при условии более терпимой позиции министерства к монашеским орденам, церковным школам и т.д. В последствии, возможность подобного торга и сговора самим Рувье отвергалась. Но «Вестник Европы», анализируя ситуацию во Франции, отмечал наличие в правительстве Рувье политиков, действия которых были направлены на внутреннее примирение. Это, как писал журнал, исходило из программы правительства, изложенной в парламенте 18 августа 1887 года. Одной из важнейших ее элементов был призыв отказаться от сведения узко- партийных счетов и устранить почву для их существования [17]. Более того, журнал в этой публикации отмечал элементы критики Рувье в адрес радикалов, настаивавших на осуществлении программного положения от отделении церкви от государства и явное оживление активности в клерикально-монархическом лагере Франции.

Дальнейший поиск путей сближения умеренных республиканцев с консервативной частью общества был продолжен теперь уже клерикалами после выборов 1889 года. Главным препятствием к такому сближению отныне является не столько вопрос о государственном строе, сколько проблема взаимоотношений между церковью и государством. Не удивительно, что попытки примирения с католической церковью стали стержнем внутренней политики умеренных кабинетов (Тирара, Фрейсине, Лубэ, Рибо, Дюпона). Они заверили в 1889 году, что будет проводить максимально примирительную линию в отношении духовенства. Весной 1890 г. в парламенте была создана группа «конституционной правой» (16 чел.). Программа этой группы, среди прочих, предусматривала признание существующего строя, восстановление религиозного преподавания в начальных школах и т.д. Не малую помощь в деле преодоления раскола буржуазии Франции на клерикалов и антиклерикалов сыграла Энциклика папы Льва XIII. Кроме того, движение в сторону существующего республиканского режима сделалось для консервативных групп населения всеобщим и бывшие приверженцы монархии и вековые служители религии примирились с установленным государственным порядком [18], – отмечал журнал.

Таким образом, анализ материалов публикаций журнала «Вестник Европы» 80^{x} – 90^{x} годов XIX века позволяет отметить следующее:

1. Журнал видел деструктивную роль католической церкви в процессе упрочения республиканского правопорядка.

2. Анализируя события буланжистского движения, отмечая его пестрый социальный и партийный состав, «Вестник Европы», не был в состоянии увидеть диалектическую связь между уровнем социально-экономического развития страны, социальным составом населения, политическими его организациями и причинно-следственным характером поведения масс в ходе буланжистского кризиса.

3. Посвятив многие страницы издания вопросам перегруппировки политических сил во Франции, «Вестник Европы» не увидел в действиях клерикальных и республиканских сил различных оттенков их консолидацию и попытку координации усилий в условиях нарастания значения социального вопроса в стране.

Источники и литература

1. История России. (Россия в мировой цивилизации) / Под ред. А.А. Радугина. – М.: Изд-во Центр, 1997. – С. 163.
2. Баханов А.И. Буржуазная пресса России и крупный капитал (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука. – 1984.
3. Крутоголов М.А. Парламент Франции: Организация и правовые аспекты деятельности. – М., 1988.; Рубинский Ю.И. Клерикализм и политическая борьба во Франции на рубеже XIX-XX века // Французский ежегодник. 1972. – М., 1974. – С. 88.
4. Рубинский Ю.И. Клерикализм и политическая борьба во Франции на рубеже XIX–XX века // Французский ежегодник. 1972. – М., 1974. – С. 88.
5. Раймон Ю.А. Политические традиции в истории Франции // Новая и новейшая история. – 1992. – № 5. – с. 59.
6. Кареев Н.И. Политическая история Франции в XIX в. – СПб., 1902. – С. 261.
7. Barron R. Parties and Polities in Modern France. Washington, 1959. – P.8.

8. Siegfried A. Tableau, politigue la France de l'Ouest la Troisieme Republigue. Paris, 1913; 2-eme ed. Paris, 1965.
9. Рубинский Ю.И. Указ. Изд. – С. 91.
10. Быкова А.В. Франция и французы. Очерк развития демократии и республики. – М., 1907. – С. 7.
11. Меч С. Франция. – М., 1908. – С. 53.
12. Вестник Европы. 1882. – Т. 2. (Ян.). – С. 390; Вестник Европы. 1887. – Т. 6. – Кн. 11. – С. 413; Вестник Европы. 1887. Кн. 9. – С. 393; Вестник Европы. 1892. – Кн. 1. – С 846.
13. Вестник Европы. 1880. – Март. – С. 420.
14. Вестник Европы. 1877. – Кн 1.
15. История Франции. – М., 1973. – Т. 2. – С. 481.
16. David K. La Troisie'me Re'publigue. Soixante ans de politigue et d'histoiro (de 1871 a'nos jours). Paris, 1934. – P. 111.
17. Вестник Европы. 1887. – Кн. 9. – С. 393.
18. Вестник Европы. 1892. – Кн. 10. – С. 846.

Svitlana Bobyleva

ROLE AND PLACE OF RELIGION IN FRANCE IN THE END OF THE XIXth CENTURY ACCOREDING TO THE "BULLETIN OF EUROPE"

This investigation is devoted to the analysis of the articles of the periodical "The Bulletin of Europe" published during the 80 – 90-ies of the XIX th. century. The articles of "The Bulletin of Europe" underline a destructive role of the Catholic Church in the consolidation of the Republic administration.

Key words: "The Bulletin of Europe", the Catholic Church, the Republic administration.

Надійшла до редакції 20.02.2008 р.

УДК 625.1 (476) (091)

Сергей Жихарев

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РОССИИ в 80 – 90-е гг. XIX в.

В статье анализируется еще недостаточно изученная в литературе проблема – железнодорожное строительство в России в конце XIX в. как направление правительственной политики. Рассматривается также процесс национализации частных железных дорог государством. В статье ставится общая проблема усиления государственного вмешательства в железнодорожное хозяйство как одна из основных тенденций экономической политики российского правительства в конце XIX века.

Ключевые слова: железная дорога, строительство, акционерная компания, капитал, правительство, транспорт, концессия, прибыль, конкуренция, государство.

Переход к доминирующей роли государства в сфере железнодорожного хозяйства, наметившийся в последнее двадцатилетие XIX в., являлся важным компонентом экономической политики российского правительства обозначенного периода. Однако усиление государственного вмешательства в дела частных железнодорожных компаний воспринималось многими современниками как стремление государства ликвидировать частный сектор железнодорожного хозяйства. Характерной чертой советской историографии являлось превалирование классового подхода к определению сущности экономической политики российского правительства до Октябрьской революции 1917 г. Так, широкомасштабный выкуп железных дорог в казну в 80 – 90-х гг. XIX в. рассматривался как «важное экономическое мероприятие царизма, дополнившее систему политических контрреформ в стране и направленное на укрепление социально-экономических позиций дворянского класса и его государственной надстройки» [1, с. 61].

© Жихарев С.Б., 2008

Подобный искусственный разрыв в изучении роли и значении государства в развитии промышленности и транспортной инфраструктуры приводил к односторонности выводов и пристрастности в оценках.

Обычно новый поворот в политике правительства в отношении железнодорожного хозяйства связывают с приходом к власти нового императора Александра III и началом политики «контрреформ». Вместе с тем обращает на себя внимание факт, что одна из первых попыток направить железнодорожную политику в русло усиления государственного контроля имела место еще в начале 70-х гг. XIX в. Противником концессионной системы постройки железных дорог выступил назначенный в сентябре 1871 г. министром путей сообщения А.П. Бобринский. В 1873 г. им была составлена адресованная царю записка, в которой новый министр подверг острой критике систему частного железнодорожного строительства в России. По мнению Бобринского, «существование многих наших железнодорожных обществ мнимо, фирмы их фальшивы, правления неправильны, акционеры подставные, акции их не реализованы, а Министерство путей сообщения – безвластный свидетель этих действий, прикрытых законными формами…» [2, Т.2, с.130]. Сконцентрировав свое внимание на констатации слабых сторон частно-концессионной системы, Бобринский предложил вернуться к постройке железных дорог государством.

Некоторые идеи министра путей сообщения нашли понимание со стороны Александра II. В тоже время они противоречили мнению всесильного министра финансов М.Х. Рейтерна усилиями которого, в июле 1874 г. А.П. Бобринский был освобожден от занимаемой должности и заменен сторонником частной инициативы в железнодорожном строительстве К.Н. Посьетом. Вместе с тем был усилен контроль над учреждением частных обществ и усовершенствована внутренняя организация акционерных компаний. Эти принципы нашли свое юридическое закрепление в утвержденных 30 марта 1873 г. Александром II новых правилах образования железнодорожных обществ [3, с.152].

Трудности в финансировании железнодорожного строительства, снижение доходности новых дорог и рост их задолженности государству привели к постепенному сокращению с середины 70-х гг. XIX в. масштабов сооружения новых линий. Так, если в первой половине 70-х гг. ежегодный прирост российской железнодорожной сети составлял в среднем 2 тыс. верст, то с середины 70-х гг. и вплоть до начала 90-х гг. XIX в. этот показатель редко превышал отметку в 1 тыс. верст. За период 1871–1878 гг. долги частных железных дорог казне выросли в 5 раз (со 100 до 515 млн. руб.). Кроме того, государство ежегодно выделяло по 50 млн. рублей на выплату процентов и сумм погашения по железнодорожным займам [4, с. 34]. Неудовлетворительное финансовое положение подавляющего большинства частных железных дорог требовало приостановления дальнейшего расширения железнодорожной сети и сосредоточения внимания на улучшении состояния существующих линий и вместе с тем, выявлении причин бедственного положения многих железнодорожных обществ.

В 70-х гг. XIX в. правительства всех западноевропейских государств пришли к осознанию назревшей необходимости провести реорганизацию железнодорожного хозяйства. При этом степень правительственного вмешательства в данный процесс изначально определялась сформировавшейся экономической моделью в той или иной стране. Например, власти государств с устойчивыми либеральными традициями, такие как Англия и США, ограничивались мерами косвенного воздействия на развитие железнодорожного транспорта (введение единых тарифов, поощрение концентрации мелких железнодорожных обществ в более крупные и др.). В свою очередь, в Германии, Австро-Венгрии – странах запоздалой модернизации – роль государства в развитии железнодорожного транспорта была во многом определяющей. Классической страной государственного железнодорожного хозяйства стала Германия, где в 1879 г. был даже принят закон о национализации всех частных железных дорог. Все это давало России возможность воспользоваться опытом других стран.

Поворот правительственной политики к внедрению государственной системы хозяйства на железных дорогах символизировала деятельность возглавляемой председателем Департамента государственной экономии Государственного совета графом Э.Т. Барановым межведомственной комиссии для исследования железнодорожного дела в России (1876–1884 гг.). В состав комиссии вошли представители ключевых министерств. Формальным поводом для ее учреждения послужил специальный доклад военного министра Д.А. Милютина, представленный в апреле 1876 г. Александру II. Здесь давалась в целом негативная оценка состояния железнодорожного транспорта России в отношении его соответствия как экономическим потребностям страны, так и военным нуждам.

До этого руководство Министерства путей сообщения, опасавшееся критики в свой адрес, всячески замалчивало наличие серьезных проблем в железнодорожном хозяйстве страны. Поэтому неудовлетворительное состояние российских железных дорог не находило подтверждения в официальных данных путейского ведомства. В частности, министр путей сообщения А.П. Бобринский в 1872 г. официально уведомил Военное министерство, что Московско-Брестская магистраль способна ежедневно пропускать до 15 поездов. При составлении военного расписания оказалось, что она не в состоянии отправить более 5 составов. Не вызывали адекватной реакции со стороны Министерства путей

сообщения жалобы пассажиров и грузоотправителей на задержку составов, порчу товаров, а также крушения поездов [5, л. 4об.]. В преддверии русско-турецкой войны 1877–1878 гг. неудовлетворительная работа железных дорог могла привести к срыву мобилизационных мероприятий. Поэтому наибольшую заинтересованность во всестороннем и объективном исследовании состояния железнодорожного транспорта проявляло Военное министерство. В итоге 22 октября 1876 г. Александр II одобрил предложенные его руководством меры.

Для сбора статистической информации во все районы, где существовали железные дороги, направлялись подкомиссии: Санкт–Петербургская, Рижская, Московская, Варшавская Юго-Восточная, Харьковская и Киевская. В компетенцию подкомиссий входило выявление причин неудовлетворительного состояния железнодорожного хозяйства в пределах вверенного им района. Каждая местная подкомиссия публиковала результаты своих исследований, которые в свою очередь стали основой для издания шеститомных «Трудов» комиссии. Так, Рижская комиссия издала отдельный труд под названием «Статистическое описание Рижского района», в который вошла, в том числе и подробнейшая информация, относящаяся как к железнодорожному хозяйству, так и экономическому положению Витебской губернии [6, лл. 1–39].

Работа комиссии ликвидировала стереотип о некомпетентности управляющих частных железных дорог, а также в их незаинтересованности в результатах своего труда. Главной причиной всех выявленных негативных моментов в железнодорожном хозяйстве комиссия признала, во-первых, отсутствие единого железнодорожного законодательства и, во-вторых, недостаток эффективного контроля за железнодорожным делом со стороны правительства [7, л. 5 об.].

В апреле 1880 г. на общем съезде председателей подкомиссий было предложено издать Общий устав российских железных дорог, который определил бы обязанности и ответственность железных дорог к правительству, друг к другу и населению (грузоотправителям и пассажирам), а также общие условия для установления тарифов на железных дорогах. Новый устав допускал возможность частной инициативы в железнодорожном хозяйстве, но только при условии установления контроля над частными компаниями и при определенной регламентации их отношений с лицами, которые пользовались железнодорожными услугами [8, с. 123]. Статья 142 устава впервые содержала норму, где признание железнодорожного акционерного общества несостоятельным влекло немедленный переход частной компании в государственное управление. Таким образом, устав отражал возрастающую степень государственного влияния в сфере железнодорожного транспорта.

Учреждение акционерных обществ регламентировалось более строгими требованиями. До этого в структуре основного капитала железнодорожных компаний наблюдалось многократное преобладание облигаций над акциями, что создавало условия для учредителя скупать негарантированные государством акции предприятия. Возможность единоличного управления обществом при сохранении видимости легально функционирующей акционерной компании достигалась через распределение пакета акций среди доверенных лиц учредителя железнодорожного предприятия. С момента введения в действие в 1885 г. Общего устава российских железных дорог учредитель обязывался после утверждения устава в Министерстве финансов в определенный законом срок внести в соответствующие кредитные учреждения 50% акционерного капитала (раньше требовалось 10%). Реализация же облигационного капитала допускалась лишь после того, как обществом производилась полная оплата акций наличными деньгами. Таким способом практически полностью ликвидировалась возможность создания фиктивных акционерных обществ.

Процесс железнодорожного строительства в России развивался во многом с опорой на активную государственную поддержку. В отличие от западных стран в России не существовало эффективного финансового механизма аккумуляции внутренних ресурсов для железнодорожного строительства. Поэтому быстрое осуществление намеченной программы по созданию современной промышленно-транспортной базы становилось возможным только при наличии государственной гарантии на вложенный в дело капитал. Кроме того, давала о себе знать установившаяся еще с петровских времен связь государства и предпринимателей в форме правительственных подрядов и заказов. Искусственное стимулирование важных производств являлось особенностью не только России. Прусская казна специально покупала рельсы для своих железных дорог по более высоким ценам, тем самым, поощряя развитие импортозаменяющих производств. В тоже время доктрина свободы предпринимательства, провозглашенная еще физиократами в виде лозунга «Laisser faire – laisser passer», господствовавшая в России во второй половине 60-х – начале 70-х гг. XIX в. обусловила невмешательство государства в работу частных железнодорожных предприятий. В итоге наметились две противоречивые тенденции в виде все нарастающих ограничений при выдаче концессий на сооружение железных дорог и одновременного все большего расширения автономии правлений частных акционерных компаний в деле эксплуатации рельсовых путей сообщения. Возникла парадоксальная ситуация: из полутора миллиардов рублей, вложенных в железнодорожное строительство, 1,2 миллиарда принадлежали

государству или же были им гарантированы и лишь 300 миллионов составляли прямые частные инвестиции. Поэтому в выводах комиссии графа Э.Т. Баранова подчеркивалось, что правительство имеет полное право учредить государственный контроль над частными линиями, при этом не лишая управления железных дорог самостоятельности в их деятельности [9, л. 6].

С целью выработки необходимых мер 24 мая 1884 г. было образовано особое совещание под председательством М.Х. Рейтерна. Его участники признали необходимым учредить в виде эксперимента на два года контрольный надзор за финансовыми оборотами трех наиболее задолжавших правительству железнодорожных обществ. В «черном списке» оказались общества Балтийской, Лозово-Севастопольской и Московско-Брестской железных дорог. Одна из главных задач контроля состояла в проверке точности в расчетах железнодорожных компаний с государством по правительственной гарантии и ссудам. Теперь при осуществлении контроля имелась возможность проводить комплексный аудит счетных книг, всей делопроизводственной документации, делать проверку выполненных поставок и работ, а также рассматривать эксплуатационные сметы и годовые отчеты [10, с. 28]. Среди нарушений, выявленных в ходе ревизии денежных и хозяйственных оборотов названных трех дорог, выявились факты сокрытия реальных доходов компаний, запись долгов по правительственной гарантии и ссудам велась без учета ежегодно начисляемых на них процентов. В результате на трех обозначенных железных дорогах удалось добиться некоторого снижения эксплуатационных расходов.

В декабре 1887 г. Комитет Министров принял решение о продлении деятельности государственного контроля на Балтийской, Лозово-Севастопольской и Московско-Брестской железных дорогах и в последующем. Аналогичный надзор был учрежден еще над девятью частными компаниями, в число которых вошли Орловско-Витебская и Динабурго-Витебская железные дороги. В начале 1890-х г. контрольные органы выполняли свои ревизионные функции уже на 18 магистралях, среди которых были как частные, так и государственные железные дороги.

Подготовка к военным действиям и сама русско-турецкая война 1877–1878 гг. дестабилизировали финансовое положение России. В результате 1876 и 1877 гг. закончились бюджетными дефицитами: соответственно – 5538368 руб. и 30003210 руб. М.Х. Рейтерн, не являясь сторонником войны, видел в ней крах своих многолетних усилий по созданию бюджетного равновесия. Поэтому после подписания Сан-Стефанского мирного договора он по собственной просьбе об отставке был уволен с должности Министра финансов.

Кроме бюджетного дефицита война 1877–78 гг. привела к снижению импорта капиталов в Россию и замедлению темпов железнодорожного строительства. В итоге в первой половине 1880-гг. было возобновлено государственное строительство. Из числа разрешенных в 1881–1886 гг. к постройке дорог общей длиной 4731 в. за казной были закреплены 3810 в.

После отставки М.Х. Рейтерна – главного апологета частного железнодорожного строительства в России – пост министра финансов в октябре 1880 г. занял А.А. Абаза. Уход с должности Рейтерна оказался крайне выгоден сторонникам корректировки железнодорожной политики правительства в сторону усиления государственного регулирования, так как перевес теперь был на их стороне. 22 января и 3 февраля 1881 года на соответствующих заседаниях Комитета министров А.А. Абаза выступил с программными по своим последствиям заявлениями, в которых указал на крайне неудовлетворительное состояние хозяйства большинства железнодорожных компаний. Новый министр финансов высказался за необходимость вернуться к казенному способу сооружения железных дорог. Кроме того, Абаза счел полезным приступить к постепенному выкупу некоторых линий, переход которых в руки правительства не был бы сопряжен с большими расходами. Официальное заявление главы Министерства финансов о необходимости выкупа частных железных дорог можно трактовать как смену государственных приоритетов в сторону усиления правительственного вмешательства в частный сектор железнодорожного хозяйства.

Следует заметить, что в условиях первой половины 80-х гг. XIX в. предложения о тотальном выкупе частных железных дорог в казну считались еще «радикальными». Дело в том, что вопрос о целесообразности огосударствления всех частных железных дорог в финансовом отношении считался еще до конца невыясненным. В пользу проведения столь масштабной и дорогой акции свидетельствовал лишь опыт Германии. Выбор германским руководством государственной системы хозяйствования в сфере железнодорожного транспорта опирался не на четкое осознание властями ее преимуществ (в плане наилучшего удовлетворения потребностей населения, промышленности и торговли), а на интересы политического свойства: государственная монополия на эксплуатацию железных дорог обеспечивала доминирующее положение среди государств, входивших в состав Германской империи, Пруссии, которая стояла во главе интеграционного процесса [11, с. 155].

В 1882 г. Комитет министров России признал решение об экономической выгодности национализации частных железных дорог преждевременным. В начале 1884 г. в записке, содержащей анализ финансового состояния железнодорожного дела в стране, министр путей сообщения К.Н. Посьет писал что «сам выкуп частных линий еще не обуславливает их непременную эксплуатацию правительством. Передаваемые в казну железные дороги могут быть отданы в арендное содержание

частным лицам или товариществам на продолжительный срок, если последующая эксплуатация предприятия окажется рентабельной» [12, л. 2]. Посьет апеллировал к опыту Италии, где правительство, начав массированный выкуп частных дорог, сразу же сдавало их в аренду акционерным обществам.

Окончательная переоценка основополагающих принципов правительственной политики в сфере железнодорожного строительства и эксплуатации наметилась при министре финансов Н.Х. Бунге, деятельность которого приходилась на первый этап приобретения российскими властями частных железных дорог (1881–1885 гг.) [13, с. 96]. 13 марта 1884 г. Комитет министров санкционировал предложение главы финансового ведомства ограничиться выкупом только тех частных линий, переход которых может состояться на необременительных для казны условиях. Всего в первой половине 80-х гг. в собственность государства перешли лишь 4 линии. Главным мотивом огосударствления являлось финансовое банкротство этих железнодорожных предприятий.

Значительная активизация усилий правительства по дальнейшему огосударствлению частных железных дорог была связана с именем очередного главы финансового ведомства России И.А. Вышнеградского (1887–1892 гг.): у частных обществ было выкуплено 10 линий (5,5 тыс. верст). В конце 80 – начале 90-х гг. приобретение государством частных железных дорог становится неотъемлемым компонентом экономической политики российского правительства. Однако пик национализации частной железнодорожной сети в России начался в середине 90-х гг. И она стала одним из самых значимых направлений деятельности на посту министра финансов С.Ю. Витте (1892–1903 гг.). Железнодорожный транспорт, жестко контролируемый государством, должен был стать ключевым звеном единой экономической стратегии, известной в литературе как «система Витте» [14, с. 100–103; 15, с. 12–13].

Если в 1880-х гг. основной причиной выкупа были банкротства и вопиющие нарушения в эксплуатации отдельных железнодорожных линий, то в 90-х гг. определяющим мотивом стала централизация сети. С 1893 по 1900 г. в результате ликвидации 21 акционерного общества в собственность государства перешло свыше 14 тыс. верст железных дорог [11, с. 181]. Приобретение железных дорог казной продолжалось в течение 20 лет – с 1881 по 1900 г. За обозначенный период было выкуплено 37 из 52 частных дорог общей протяженностью около 22 тыс. верст.

Правительство приобретало в свою собственность акции выкупаемых компаний и таким образом устраняло от управления прежних хозяев. Выкупленные акции бывших компаний обменивались на 4% правительственные облигации. На государство переходили все долги и финансовые обязательства упраздненных обществ, в том числе уплата процентов и погашения по их облигационным капиталам. В ходе выкупа железных дорог Министерству финансов пришлось списать безнадежных долгов бывших частных компаний на астрономическую сумму в 1150 млн. рублей [16, с. 79]. Вместе с тем, с бюджетной точки зрения выкупная операция принесла государству ощутимую выгоду. Выплата выкупной компенсации правительственными 4% облигациями, выпущенными взамен 5% бумаг ликвидированных акционерных обществ, требовала от государства значительно меньших расходов на оплату процентов.

90-е годы XIX столетия ознаменовали качественно новый период в железнодорожной политике российского правительства. Его отличительной особенностью можно считать, во-первых, беспрецедентное по своему масштабу железнодорожное строительство, сопоставимое лишь с концессионным периодом второй половины 60-70-х годов, и, во-вторых, завершающую стадию процесса укрупнения частных железнодорожных компаний. Усиление строительства железных дорог в 90-х годах XIX в. было тесно связано с улучшением общеэкономической конъюнктуры. За 1893–1899 годы было сдано в эксплуатацию более 19 тыс. верст новых железнодорожных путей. Причем максимальный годовой прирост пришелся на 1899 год и составил 5,25 тыс. верст. В результате в России наблюдалась конкуренция между крупными обществами в постройке максимально возможного количества новых магистралей и ветвей.

Расширение железнодорожной сети в конце XIX ст. носило преимущественно экстенсивный характер: новые линии строились в основном только в тех районах, которые до этого еще не были затронуты железнодорожным строительством. Постройка их вызывалась стратегическими потребностями или нуждами вновь возникавших промышленных районов. Главным направлением для государственной «железнодорожной экспансии» были окраинные районы Сибири, Дальнего Востока и Средней Азии.

Поворот политики в 1880-х годах в сторону усиления государственного вмешательства в дела частных железнодорожных компаний воспринимался многими современниками как стремление государства ликвидировать частный сектор железнодорожного хозяйства в России. С предложением концентрации всей железнодорожной сети в руках государства в начале 1890-х годов выступил министр путей сообщения А.Я. Гюббенет [17, с. 236]. С министром солидаризировался государственный контролер Т.И. Филиппов. Тем не менее, прагматично мыслящие политики понимали, что дальнейшее железнодорожное строительство лишь на средства государства неосуществимо. Активным сторонником смешанной (государственно-частной) системы сооружения железных дорог выступил министр финансов С.Ю. Витте. По этому поводу он писал: «Мудрою политикою в железнодорожном деле нужно признать ту, которая соединяет казенное управление с частным, но то и другое в меру необходимости и полезности в данное время. Угадать эту меру, может быть нелегко, но зато такое сочетание дает

наилучшие плоды» [18, с. 349]. Он четко осознавал, что частный железнодорожный сектор, свободный от формальностей казенного хозяйства, способен быстрее адаптироваться к меняющимся условиям. Расчет также делался на то, что крупные частные железнодорожные компании, обладающие значительными оборотными капиталами, смогут быстрее проводить техническое перевооружение собственных линий, а также расширять сеть эксплуатируемых ими железных дорог [2, т. 4, с. 12]. Таким образом, в середине 90-х годов XIX века частное железнодорожное строительство снова приобрело равноправный статус с казенным. На его долю приходилось до 55% прироста железнодорожной сети [19, Ч.1, с. 51].

В отличие от первых пореформенных десятилетий железнодорожное строительство теперь опиралось на качественно новую организационно-правововую базу. Постепенно выделилась группа жизнеспособных предприятий, которые не подлежали огосударствлению. По инициативе правительства они были укрупнены за счет поглощения мелких частных дорог и передачи им в аренду отдельных казенных линий. Подобная тенденция наблюдалась и во второй половине 70-х годов, но наиболее широкий размах она приобрела лишь в 90-х годах XIX в. Слияние железнодорожных обществ сопровождалось концентрацией производства и централизацией капиталов. Политику концентрации на железнодорожном транспорте, как уже отмечалось, активно поддерживало и правительство. В частности, укрупненным обществам взамен на обязательства построить новые магистрали правительство предоставляло значительные льготы, главной из которых была отсрочка выкупа государством железнодорожных линий, принадлежавших частной компании. Государство выкупало в казну прежде всего железные дороги, примыкающие к западной границе государства, восточная же часть Европейской России была предоставлена в распоряжение частных компаний.

Строительство новых линий происходило за счет выпуска дополнительных облигационных займов, гарантированных правительством, без увеличения акционерного капитала. Возврат к подобной практике выпуска гарантированных правительством железнодорожных облигационных займов был обусловлен в первую очередь позицией по данному вопросу министра финансов С.Ю. Витте. Возглавляемое им в конце XIX в. ведомство фактически держало в своих руках нити управления всем железнодорожным хозяйством России, направляя тем самым экономическую деятельность страны в фарватер общей стратегии национального развития. В частности, Витте был уверен, что даже одновременная выплата всей суммы правительственной гарантии по новым облигационным займам будет несравнимо меньше бюджетных затрат при государственном железнодорожном строительстве.

Энергичное преобразование частных железнодорожных компаний правительством на рубеже 1880 – 1890-х годов завершилось созданием 6 крупнейших железнодорожных акционерных обществ (Владикавказской железной дороги, Рязанско-Уральской железной дороги, Московско-Казанской железной дороги, Московско-Киево-Воронежской железной дороги, Юго-Восточных железных дорог, Московско-Виндаво-Рыбинской дороги). За последнее десятилетие XIX ст. железнодорожная сеть, находившаяся в эксплуатации обозначенных компаний, увеличилась с 3,6 до 16 тыс. верст, а общая сумма основных капиталов достигла к 1904 год 1,3 млрд. руб. [20, с. 79]. В самом конце XIX в. они превратились в мощные предпринимательские организации, основанные на широком привлечении государственных средств в расширение частной железнодорожной сети.

Таким образом, изменение железнодорожной политики, осуществленное правительством в начале 80-х гг. XIX в., не может рассматриваться как ее очередной зигзаг. Речь шла о создании новой системы финансово-экономических и правовых приоритетов, направленных, с одной стороны, на ликвидацию наиболее существенных недостатков созданной железнодорожной сети, а с другой,– на усиление государственного регулирования в сфере железнодорожного транспорта.

Источники и литература

1. Журавлев, В.В. Национализация частных железных дорог в СССР / В.В. Журавлев // Исторические записки. – М., 1970. – Т.86.
2. Кислинский, Н.А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров: В 4 т. / Н.А. Кислинский. – СПб.: Типография Ком-та министров, 1902.
3. Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за 100 лет его существования (1798–1898 гг.). – СПб.: Тип. Г. Гемпель, 1898. – 131 с.
4. Мигулин, П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902 гг.) / П.П. Мигулин. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело», 1903. – 348 с.
5. Государственный архив Российской Федерации (далее: ГАРФ). – Ф. 678. – (Александр II). – Оп. 1. – Д. 646.
6. Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 2502 (Витебский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 266.
7. Российский государственный военно-исторический архив (далее: РГВИА). – Ф. 422 (Описание и карты путей сообщения Российской империи). – Оп. 1. – Д. 1359.
8. Краткий отчет о деятельности тарифных учреждений и департамента железнодорожных дел за 1889–1913 гг. – СПб.: Тип. Мин-ва путей сообщ., 1914. – 164с.
9. РГВИА. – Ф. 422. – Оп. 1. – Д. 1359.
10. Общий обзор развития и деятельности государственного контроля в царствование государя императора Александра III (1881–1894 гг.). – СПб.: Гос. тип., 1901. – 146 с.
11. Хадонов, Е.Е. Очерки из истории финансово-экономической политики России / Е.Е. Хадонов. – М.: Юпакс, 1997. – 238 с.
12. ГАРФ. – Ф. 677 (Александр III). – Оп. 1. – Д. 561.

13. Соловьева, А.М. Из истории выкупа частных железных дорог в России в конце XIX в. / А.М. Соловьева // Исторические записки. – М., 1962. – Т.82.
14. Хорос, В. С.Ю. Витте: судьба реформатора / В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №10. – С.97–107.
15. Жуйкова, Т.И. Государственная деятельность С.Ю. Витте (1880–1903 гг.): Автореф. дис….. канд. ист. наук: 07.00.02 / Т.И. Жуйкова; Воронежский гос. пед. ун-т. Воронеж, 1995. – 17 с.
16. Георгиевский, П.И. Финансовые отношения государства и частных железнодорожных обществ в России и в Западно-Европейских государствах / П.И. Георгиевский. – СПб.: Тип. Мин-ва путей сообщ., 1887. – 328 с.
17. Соловьева, А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. / А.М. Соловьева. – М.: Наука, 1975. – 314 с.
18. Витте, С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве / С.Ю. Витте. – СПб.: Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1912. – 568 с.
19. Анфилофьеф, Б.А. Железные дороги страны. Очерк развития железнодорожного транспорта / Б.А. Анфилофьеф. – Самара: Самиит, 1991. –84 с.
20. Справочная книжка для держателей русских государственных и гарантированных правительством ценных бумаг. – СПб.: Тип. редакции период. изд. М–ва финансов, 1911. – 258 с.

Sergey Zhikharev

THE STATE POLICY IN THE SPHERE OF RAILWAYROAD-BUILDING IN RUSSIA IN 80-90TH OF THE XIXTH CENTURY

The article devoted to the scantily explored in the literature subject – the railway building in the end of the XIX century as direction of Russian government's policy. Redeeming private railways by the state is analyzed. The article raises a general problem of the strengthening of state intervention into railway transport as one of main tendencies in the economic policy of the government in the end of XIXth century.

Key words: railway, building, stock company, joint stock, government, transport, concession, profit, competition, state.

Надійшла до редакції 9.03.2008 р.

УДК 94 (470+ 571)

Олена Зінченко

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX – початок XX століть)

У статті виявляються найважливіші особливості теоретичної та практичної лібералізації Російської імперії упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Б.М. Чичерін, лібералізація, конституційна монархія, Державна дума, Державна рада.

Актуальність означеної теми тісно торкається цілої низки проблем, пов'язаних з причинами падіння монархії в Російській імперії, встановлення в країні більшовицького тоталітаризму, а в умовах сьогодення з труднощами побудови на теренах колишньої імперії та СРСР демократичних держав, розвитку в них громадянських суспільств і таке інше. У зв'язку з масштабністю проблеми та обмеженістю публікації ми змушені торкатися лише її стрижня, який полягає у чичерінській концепції лібералізації Росії та сутності двопалатного народного представництва – Державної думи та Державної ради 1906 – 1917 рр. Творчий доробок Б.М. Чичеріна (1828 – 1904 рр.), у тому числі і його внесок у теорію лібералізації Росії вивчався у Російській Федерації істориком Л.М. Іскрою [6] та правознавцем В.Д. Зорькіним [5]. У вітчизняній історіографії з цієї проблематики нами було опубліковано низку статей і захищено у 2002 р. кандидатську дисертацію [3].

Що ж стосується практичного втілення в життя означеної концепції, тобто запровадження та функціонування двопалатного народного представництва, то Державна дума всебічно досліджувалась дорадянською, радянською та пострадянською історіографією, у тому числі і в незалежній Україні. Державна ж рада, навпаки, почала вивчатися лише після розпаду СРСР в Російській Федерації істориками А.П. Бородіним [1], В.А. Дьоміним [2] та правознавцем Є.А. Юртаєвою [16]. Однак їм не вдалося комплексно висвітлити тему. Так, А.П. Бородін торкався лише питання реформування Державної ради та сутності її особового складу. Надмірна деталізація без необхідного аналізу,

© Зінченко О.В., 2008

надзвичайний ухил у бік класовості проблеми та нездатність звільнитися від властивих радянській історіографії методів дослідження завадили йому висвітлити навіть означену вузьку проблему. Не впоралась з поставленою перед собою задачею і Є.А. Юртаєва, яка вирішувала її, говорячи словами В.А. Дьоміна, на підставі "загальних міркувань та абстрактної правової логіки" [2, с. 11]. Далеко не всі аспекти проблеми були охоплені і дослідженням В.А. Дьоміна. В незалежній Україні, за винятком опублікованих нами монографії та низки статей [4], Державна рада зовсім не досліджувалась.

Теоретичні підвалини лібералізації Росії почали формуватися ще в середині 50-х років XIX ст. в громадсько-літературних гуртках та дворянських салонах, виливаючись у рукописні твори, які не носили конструктивного характеру. К.Д. Кавелін вирішив надати літературному потоку програмної цілеспрямованості. Таке завдання вперше ставилося у написаній у 1855 р. Б.М. Чичеріним статті "Східне питання з російської точки зору", у якій розвивалася думка про доцільність обмеження абсолютизму і контролю діяльності уряду, можливого лише за наявності народного представництва [10]. Саме у цьому полягав програмний характер статті, що характеризувалась найбільшою радикальністю серед ліберальних документів і показувала вищий рівень політичної опозиції, якої сягав російський лібералізм 50-х років XIX ст. Ширше та глибше ці ідеї Б.М. Чичерін розвивав у наступній статті – "Священний союз та Австрійська політика" [14]. Автор обґрунтовував закономірність та нагальну необхідність здійснення реформ з лібералізації Росії. Чергова стаття "Сучасні завдання російського життя" вже відверто висувала вимоги запровадження в Росії громадянських свобод, вбачаючи в них головні умови подальшого розвитку країни [15].

1. Свобода сумління. Б.М. Чичерін називав її першим і священним правом громадян, оскільки релігійні переконання людини складають собою святилище, проникати до якого ніхто не має права. Він вимагав припинити усі утиски віруючих, звільнити від гонінь розкольників та євреїв [15, с.114].
2. Свобода від кріпацької залежності. Кріпосне право Б.М. Чичерін називав найбільшим злом сучасної йому Росії, яке визначає рабовласницький характер і усієї держави. Автор пояснював, що, на відміну від держави, поміщик є приватною особою, але володіє абсолютною владою над кріпаком. "Влада над особою може належати лише державі, - констатував він, - а будь-яке приватне підданство складає порушення державних прав. Воно суперечить і моральному почуттю, і справедливості, і громадській користі. Це віддача одного стану у жертву іншому, у той час як усі громадяни повинні однаково користуватися благами громадського життя" [15, с. 114]. Вчений доходив висновку, що кріпосне право складає цілий комплекс причин, що гальмують процес нормального розвитку країни, "псує народний характер, вбиває в народі людську гідність і запроваджує в державі аморальність, беззаконня та розбещеність" [15, с. 118 - 119]. Автор закликав уряд і дворянство нагально скасувати кріпацтво.
3. Свобода громадської думки. Її автор називав наріжним каменем ліберальної політики, заявляючи про необхідність висувати її на перше місце серед усіх свобод. Він стверджував, що уряд не тільки не повинен придушувати у народній масі тягу до політичного життя, але й змушений усіма силами старатися забезпечити усім своїм громадянам можливість мати ясне розуміння законів своєї вітчизни про її внутрішній стан та політичну систему управління. "Людина, - доходив висновку автор, - яку за будь-яке опозиційне слово, за сміливо висловлену думку можуть схопити і піддати свавільному покаранню, є РАБ, а НЕ ГРОМАДЯНИН" [15, с. 120]. Таке положення необхідно замінити пануванням громадської думки, яка може стати кращим помічником уряду. "Одна лише громадська думка здатна розкрити істину, - підкреслював вчений, - викрити зловживання, віднайти здібних людей, збудити діяльність у народі, примусити уряд здійснити необхідні перетворення" [15, с.121]. У вимозі свободи громадської думки перебувала і ідея про свободу слова та положення про те, що покарання може здійснюватися лише по закону та судовому рішенню.
4. Свобода книгодруку. Б.М. Чичерін вважав її необхідним наслідком свободи громадської думки. "Доки існує цензура, яка передбачає попередній дозвіл уряду на висловлювання думки, - констатував автор, - до того часу існує лише думка уряду, а народ змушений мовчати. Скасування ж цензури складає підвалину будь-якої ліберальної системи, що бажає спертися на громадську думку і надати народу деяку самостійність" [15, с.121]. Б.М. Чичерін переконував уряд у безпідставності його страху перед можливими діями опозиції, яка не тільки не послабить, але й, навпаки, зміцнить його позиції. Він доводив, що замість загального таємного роздратування, вмотивованого і безпідставного, опозиція розвине у суспільстві істинне розуміння речей, виховає у ньому політичний смисл, а уряду відкриє правду, вкаже на його недоліки й помилки, висвітлить різнобічні потреби народу. "Опозиція є саме висловлювання цих різнобічних потреб: у їх зіткненні і боротьбі і полягає політичне життя народу, - підкреслював автор статті, - потрібно лише щоб боротьба була мирною і законною, а цього можна досягти тільки наданням їй вільного виходу" [15, с. 122 - 123]. Б.М. Чичерін визнавав можливими висловлювання навіть безглуздих думок, які самі ж себе і викривають. "Моральна сила уряду, - продовжував вчений, - полягає не в тому, щоб усі мовчали і таємно бажали його падіння, а у тому, щоб

більшість примикала до нього з довірою та любов'ю, коли існує можливість суперечити" [15, с. 123]. Таким чином, вимога свободи книгодруку поєднувала у собі і вимогу скасування цензури та забезпечення вільної діяльності опозиції. Остання ж мала на увазі народне представництво. Його ідея підтверджувалася і думкою про мирну політичну боротьбу, про зіставлення думок, про оприлюднення різних потреб мас, нагадуванням ліберальної системи, що спирається на громадську думку та певну самостійність народу.

5. Свобода викладання. Автор стверджував, що наука має розвиватися вільно, без накладання на неї урядових думок. Державна влада може обмежитися контролем навчальних закладів у тому розумінні, щоб кафедри не перетворювалися на осередки релігійно - політичної пропаганди замість викладання та розвитку наукових дисциплін. Однак при цьому "необхідно скасувати усі заходи, що обмежують громадське виховання, яке має ґрунтуватися на ліберальних засадах, а не на військовій дисципліні" [15, с. 123]. Таким чином, вчений вимагав деполітизації науки та навчального процесу та постановки цього питання на ліберальну підставу.

6. Привселюдність усіх урядових дій. Вчений мав на увазі ту діяльність центральної влади, оприлюднення якої не підривало б безпеки країни. Питання стосувалося перш за все бюджету, державних доходів та витрат. "Народ повинен знати, - наголошував на увазі читача автор, - що відбувається у верховному управлінні, громадська справа складає його власну справу, і уряд, який щиро дбає про його користь, не може боятися оприлюднення його дій" [15, с. 124]. З цієї вимоги зробити надбанням народу сутність верховного правління, забезпечити його контроль за здійсненням бюджетних надходжень та витрат яскраво висвічувалась ідея народного представництва, думка про народ як джерело влади.

7. Привселюдність судочинства. Судочинство Б.М. Чичерін називав "однією з найважливіших галузей управління". Вона мала забезпечити правильність суду, прискорення судового процесу, знищити незчисленні зловживання закритих судових засідань, розвинути у громадян почуття права та законності, "які складають першу підвалину будь-якого розумного життя". [15, с. 125]. В останніх словах звучала ідея перетворення Росії на правову державу, найважливішою підвалиною якої було б право та законність.

Таким чином, не вимовивши жодного разу слова "конституція", Б.М. Чичерін всебічно обґрунтував необхідність її ухвали і висунув вимоги основного закону, без якого, хоча б в утятому варіанті, неможливо було запровадити означені громадянські свободи.

Після скасування кріпосного права ліберальний рух поступово розвивався, особливо серед земських обранців. Але вони не йшли далі пропозиції дорадчого представництва на рівні центральної влади. Б.М. Чичерін же опрацював концепцію конституційної монархії, яку він вважав найкращою політичною формою громадського устрою.

Б.М. Чичерін розглядав структуру конституційної монархії через призму розподілу влади, що складалася з двох палат народного представництва та монарха. Дві палати, що здійснюють законодавчий процес, необхідні для забезпечення "більшої зрілості" рішень та для попередження сутичок між монархом та представництвом. Верхній палаті надається рівна з нижньою палатою участь у законодавчому процесі, коли не брати до уваги, що у вирішенні фінансових питань вона посідає лише друге місце. Вона приборкує пристрасті нижньої палати і надає більшої сили рішенням монарха чи палати представників. Дві палати разом представляють й усю повноту громадських елементів – аристократичних і демократичних [11, ч. 1, с.169]. На думку вченого, члени верхньої палати могли бути спадковими і призначеними монархом довічно, оскільки "термінове призначення" несумісне з незалежністю палати. Призначення вимагає певного положення або звання: вищі сановники, багаті землевласники, єпископи, канцлери тощо. Б.М. Чичерін вважав за можливе і виборність членів верхньої палати на певний термін від різних станів, корпорацій, народу. Він категорично протестував проти комплектування верхньої палати тільки одним дворянством, яке, на його переконання, виявлялося ворогом лібералізму та представництва.

Нижня палата, на думку Б.М. Чичеріна, мала складатися з представників усього народу, а не станів, інтересів чи місцевостей. Її перевагу він вбачав в ухвалі бюджету, вирішенні податкових питань та у контролі витрат, у правах запитів до будь-якого міністерства, перевірки дотримання законності та у праві суду над вищими посадовими особами за порушення законів [13, с. 231 - 232]. Вищу виконавчу владу уособлював монарх. Він формує уряд, вирішує питання війни та миру, важливих внутрішніх перетворень, здійснює заходи з покращання життя народу. Монарх отримував право не затверджувати ухвали обох палат, розпускати нижню палату, призначати нові вибори [13, с. 232]. Судова влада також незалежна, як законодавча та виконавча. Народ, аристократія та монарх мали брати участь у здійсненні судової влади: монарх – призначенням суддів, народ – обранням присяжних засідателів, парламент – судом над міністрами, що здійснили злочин [13, с.222, 229, 242].

Після скасування кріпосного права Б.М. Чичерін розширював і поглиблював концепцію лібералізації Росії у своїх працях "Декілька сучасних питань" [12] "Про народне представництво" [13], "Курс державної науки" та інших [11]. Серцевиною чичерінської концепції лібералізації Росії виявились положення про створення двопалатного народного представництва, поступове розширення його повноважень, розвиток громадянського суспільства, ліквідація общинного землеволодіння. Ця концепція здійснила помітний вплив на російський уряд в роки революції 1905 – 1907 років і після неї. Добре знайомий з творчим доробком вченого С.Ю. Вітте втілив його ідеї у Маніфесті 17 жовтня 1905 р., у проектах запровадження Державної думи та нової Державної ради 1906 р., в Основних Державних Законах 1906 р. Ці ідеї знайшли вираження і у підготовленому П.А. Столипіним Законі 3 червня 1907 р., який увів Державну думу у русло нормального функціонування та в певній мірі стабілізував ситуацію в країні.

Оновлена у 1906 р. Державна рада складалася з Загальних зборів, двох департаментів, двох присутствій та Державної канцелярії. Загальні збори складалися з рівного числа призначуваних та обираних державних радників. Склад призначуваних радників формально був незмінюваним [9]. Однак імператор, щорічно опубліковуючи склад Загальних зборів, усував зі списку небажаних осіб. Так, від квітня 1906 до 1912 рр. було замінено 42 призначуваних радників. Микола II дуже ретельно підбирав кандидатів у державні радники. Так, у складі призначених на 1907 р. членів Державної ради було 38 дійсних таємних радників, 21 таємний радник, 10 генерал - ад'ютантів, 11 генералів та адміралів, 7 шталмейстерів та 2 єгермейстери. Отже, усі вони носили найвищі придворні звання та титули. До їх числа входили князі, графи, барони, сенатори, статс-секретарі, вищі церковні посадовці.

Обрання другої половини державних радників відбувалося у п'ятьох куріях. Першу з них складало православне духовенство, що обирало 6 членів Державної ради. Другу курію складали губернські земські збори, які обирали 34 державних радників. Земське представництво було крупно землевласницьким за своїм характером. Це визначалося потрійним виборчим цензом. До губернських земських зборів могли бути обраними поміщики, які володіли не менше 200 десятин землі, а до складу державних радників – поміщики, що володіли не менше 600 десяти землі. До вказаних 34 радників додавалися 26 представників поміщицького землеволодіння тих губерній, у яких не було земських установ. Третя курія складалася з дворянських громад, які обирали 18 членів Державної ради на підставі того ж потрійного виборчого цензу. Четверту курію утворювали промисловці з торговцями, що обирали зі свого осередку 12 радників. Нарешті, останню групу членів Державної ради складали 6 представників від науки [9, с. 146 – 147]. Гідне місце в Державній раді посідала Україна. Так, у 1906 р. вона делегувала 27 членів до верхньої палати, що перевищувало одну чверть її обираного складу. Харківщину було представлено від губернських зборів П.М. Лазарєвим, В.М. Ламздорфом, Я.В. Кучерявим, а від університету – його ректором професором Д.І. Багалієм. Було обрано у радники і таких відомих виходців з України, як академіки О.С. Лаппо – Данилевський та В.І. Вернадський, а також випускника та викладача Харківського університету професора М.М. Ковалевського.

Устрій та система формування особового складу Державної ради Російської імперії мали недоліки, які необхідно сприймати як історичні уроки. Це – перевага у ній дворянства, цілковита відсутність представників міського самоврядування та інших релігійних конфесій, високий майновий ценз, куріально-станова, багатоступенева система виборів, щорічне свавільне усунення призначуваних радників, відсторонення обираних радників від роботи у департаментах та Державній канцелярії, від призначення на міністерські посади, голів уряду та верхньої палати. Водночас саме ця палата комплектувалася представниками інтелектуальної еліти країни, вченими, провідниками церкви, вищими урядовцями з великим досвідом державного управління, представниками конкретних локальних виробничих інтересів. Саме це дозволяло Державній раді перетворитися на "охоронну палату", на систему гальм та противаг деструктивній діяльності нижньої палати.

Державна рада, як і Державна дума, володіла правом законодавчої ініціативи, бюджетними повноваженнями та правом нагляду за законністю управління державою. Під правом законодавчого почину розумілося право внести на розгляд законодавчої палати проект нового закону, право, що покладало на законодавчі установи обов'язок обговорити проект у встановлених формах. Внесення Державною радою чи Думою законопроекту на свій власний розгляд виявлялось актом складним. Коли, наприклад, міністр вносив законопроект, здійснюваний ним при цьому акт влади був простим і зрозумілим. Що ж стосувалось законодавчих установ – Державної ради та Думи – то їм, як багатолюдним колегіям, для здійснення того ж акту, було необхідно підкоритися низці правил, які визначали порядок та умови укладання спрямованого на здійснення належного їм права почину колективного рішення. Ці правила приводили до того, що акт здійснення палатами їх права розпадався

на кілька актів, діючими силами яких виявлялися не тільки Рада та Дума на їх загальних зборах, але й інші органи. Центральним моментом у сукупності пов'язаних з почином палат актів було визнання однією з цих установ "бажаності скасування чи зміни чинного або видання нового закону". Уся попередня низка актів була спрямована на підготовку цього основного рішення. Як тільки воно наставало, відповідно до закону, необхідно наставало і внесення законопроекту. Підготовка центрального акту визнання "бажаності скасування чи зміни чинного або видання нового закону" полягала у тому, що членами Державної ради чи Думи у числі не менше тридцяти подавалась Голові відповідна заява. Остання мала супроводжуватись проектом основних положень пропонованої зміни закону або нового закону з пояснювальною до проекту запискою. Заява вносилась до Державної ради чи Думи і голосувалась для ухвалення постанови про "бажаність". Голосуванню обов'язково мало передувати повідомлення не менше, ніж за місяць, міністра або головноуправляючого про день слухання і одночасне надіслання їм копії заяви з додатками. Подальше просування справи залежало від згоди чи відмови міністра укласти і внести на розгляд палат законопроект [8. с. 953; 9, с.154 – 155]. Отже, процедура здійснення палатами права законодавчого почину складалася з цілої низки обмежень цього повноваження. Серйозним обмеженням права законодавчої ініціативи палат виявилось і положення про право монарха самостійно видавати закони у надзвичайному порядку за ініціативою уряду відповідно до 87 статті Основних державних законів. Для застосування цієї статті необхідна була ціла низка ознак, і перш за все, припинення занять Державної думи і наявність надзвичайних обставин. Однак уряд проводив десятки законів у надзвичайному порядку, розпускаючи навіть на три дні законодавчі установи.

Обмеженими виявились і бюджетні права Державної думи та Ради. Бюджетне право російських законодавчих палат по відношенню до цілої низки кошторисних асигнувань носило лише номінальний характер і позбавлялось скільки-небудь дійового значення. З точки зору цих обмежень усі витрати і прибутки розподілялись на три категорії: 1] витрати, що не підлягали обговоренню Державної думи і Державної ради; 2] витрати, що не підлягали вилученню або скороченню; 3] витрати та прибутки, які не підлягали змінам під час обговорення державного розпису, але які, в той же час допускали окремі зміни у загально законодавчому порядку, який, як зазначено вище, був досить складним [7, с. 296 – 297]. Поряд з цим не підлягали обговоренню палатами включені в проект розпису кредити на витрати власної канцелярії монарха, його канцелярії "з прийняття прохань", а також "десятимільйонний фонд" на непередбачені кошторисами нагальні потреби. Цим фондом уряд користувався без участі палат [7, с.296]. Встановлений порядок відмежовував бюджетну ініціативу від загально законодавчої. Істотне обмеження фінансової влади палат народного представництва складали розписом непередбачені невідкладні витрати секретного характеру. До того ж закон передбачав витрати відповідно до 87 статті під час розпуску палат, кредитування військових потреб царськими указами у порядку верховного управління. Таким чином, палати не володіли правом бюджетної ініціативи навіть у тому обсязі, що охоплював її загально законодавчу ініціативу. Нарешті, право інтерпеляції також було значно обмеженим у порівнянні з західноєвропейськими конституціями [7, с. 155 – 156].

Таким чином, упродовж другої половини XIX – на початку XX століть в Російській імперії розвивався ліберальний рух, теоретики якого не йшли далі пропозиції дорадчого народного представництва. Погляди ж Б.М. Чичеріна на завдання лібералізації країни виявилися найрадикальнішими. Він всебічно обґрунтував концепцію лібералізації Російської імперії, що передбачала обмеження абсолютизму конституцією. Вона знайшла втілення у створеному у 1906 р. двопалатному народному представництві у вигляді Державної думи та Державної ради, які функціонували до лютого 1917 р.

Джерела та література

1. Бородин А.П. Государственный совет России (1906 – 1917). – Киров, Вятка, 1999. – 368 с.
2. Демин В.А. Верхняя палата Российской империи (1906 – 1917). – М.: РОССПЭН, 2006. - 376 с.
3. Зинченко Е.В. Б.Н. Чичерин в либеральном движении России [вторая половина XIX - начало XX вв.]. - Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Харьков, 2002. – 242 л.
4. Зінченко О.В. Державна рада Російської імперії 1906 – 1916 років. – Харків: Колорит, 2005. – 308 с.
5. Зорькин В.Д. Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в. – М.: МГУ, 1975. – 171 с.
6. Искра Л.М. Борис Николаевич Чичерин о политике, государстве, истории. – Воронеж: Изд-во Воронежск . ун-та, 1995. – 216 с.

7. Правила о порядке рассмотрения государственной росписи, а равно о производстве из казны расходов, росписью не предусмотренных // Законодательные акты переходного времени 1904 – 1908 гг. – Спб.: Право, 1909. – С. 294 - 299
8. Учреждение Государственной Думы 20 февраля 1906 г. // Законодательные акты переходного времени. - С. 941 – 957.
9. Учреждение Государственного Совета (24 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. – Спб.: Экон. Тип., 1907. – С. 144 – 171.
10. Чичерин Б.Н. Восточный вопрос с русской точки зрения // Записки князя Трубецкого. – Спб.: Общественная польза, 1907. – С. 120 – 153.
11. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. – В 3-х т. – М.: Кушнерева, 1894 - 1898.
12. Чичерин Б.Н. Несколько современных вопросов. – М.: Грачева, 1862. – 265 с.
13. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М.: Грачева, 1866. – 552 с.
14. Чичерин Б.Н. Священный союз и Австрийская политика // Исторический сборник вольной русской типографии в Лондоне А.И.Герцена и Н.П.Огарева. – Кн. 1. – 1859. – М.: Наука, 1971. – С. 145 – 164.
15. Чичерин Б.Н. Современные задачи русской жизни // Голоса из России. – 1856. – Вып. 1. – Кн. 4. – С. 51 – 123.
16. Юртаева Е.А. Государственный совет России (1906 – 1917 гг.). – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 200 с.

Olena Zinchenko

THEORY AND PRACTISE OF THE LIBERALIZATION OF RUSSIAN EMPIRE [THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES]

In article the major features of theoretical and practical liberalization of Russian empire during the second half of XIX - beginning of XX centuries are installed.

Keywords: B.N.Tchitcherin, liberalization, constitutional monarchy, the State Duma, the State council.

Надійшла до редакції 14.03.2008 р.

УДК 947.6:323.1(470)(=161.3)”18-19”:930(476.2)”20”

Аляксандр Грахоцкі

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ РАСІЙСКАЙ УРАДАВАЙ ПАЛІТЫКІ НА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

У артыкуле разглядаецца стан сучаснай беларускай гістарыяграфіі расійскай урадавай палітыкі на Беларусі ў друг. пал. XIX – пач. XX ст., вызначаюцца плыні ў гістарыяграфіі праблемы, асноўныя накірункі даследаванняў.

Ключавыя словы: сучасная беларуская гістарыяграфія, расійская ўрадавая палітыка, Беларусь, Расійская імперыя.

Пасля абвяшчэння дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь распачалася распрацоўка нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі. На пачатку 1993 г. у першым нумары “Беларускага гістарычнага часопіса” выйшаў артыкул выбітнага беларускага гісторыка М. Біча, у якім выкладалася нацыянальная канцэпцыя гістарычнага мінулага краіны [1]. У артыкуле даследчык вызначаў падыходы нацыянальнай гістарыяграфіі і да праблем становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. М. Біч пісаў, што на працягу 1830-1865 гг. расійскімі ўладамі на Беларусі была ўсталяваная сістэма выключных законаў, накіраваная на татальную русіфікацыю краю. У комплексе гэтыя законы вызначалі каланіяльнае становішча беларускіх зямель. Да такіх мерапрыемстваў царызму гісторык адносіў: буйнамаштабнае, звязанае з масавымі рэпрэсіямі, насаджэнне рускага землеўладання і чынавенства, “разбор” шляхты, ліквідацыю уніяцкай царквы, адмену дзейнасці Статута ВКЛ, закрыццё Віленскага універсітэта і Горы-горацкага земляробчага інстытута, суцэльную русіфікацыю сярэдняй і пачатковай школы, пазбаўленне права на выбарнае земства і выбарныя міравыя суды, на адрыццё ВНУ, забарону выбарчага дваранскага

© Грахоцкі А.П., 2008

самакіравання, устанаўленне шматлікіх абмежаванняў для беларусаў-каталікоў, мясцовых палякаў і яўрэяў. Даследчык прыйшоў да высновы, што ўключэнне Беларусі ў склад Расійскай імперыі негатыўна адбілася на сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыцці Беларусі [1, с. 20-21]. На падставе нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі, ў 1994 г. выйшаў першы ў суверэннай Беларусі абагульняючы выклад айчыннай гісторыі, падрыхтаваны Інстытутам гісторыі НАН Беларусі, двухтомнік "Нарысы гісторыі Беларусі" [2].

У першай палове 90-х гг. XX ст. у беларускай гістарыяграфіі выразна прасочваўся рост інтарэсу гісторыкаў да вывучэння праблем расійскай урадавай палітыкі на Беларусі ў другой пал. XIX – пач. XX ст. Шэраг артыкулаў беларускіх гісторыкаў С. Токця, Д. Карава, Н. Гулак быў прысвечаны палітыцы М.М. Мураўёва на Беларусі ў 1863-1865 гг. [3]. Пытанні стаўлення царызму да беларускай мовы закраналіся ў навукова-публіцыстычных артыкулах С. Сяльвестравай-Куль [4]. Пытанні канфесійнай палітыкі расійскага ўрада на Беларусі ў гэты час даследавалі В.В. Грыгор'ева, П.У. Церашковіч [5]. Праблемы лібералізацыі расійскага ўрадавага курса на Беларусі падчас генерал-губернатарства П. Святаполк-Мірскага (1902 - 1904 г.) даследаваў В.П. Пічукоў [6].

Другая палова 90-х гг. XX ст. унесла нечаканыя змены ў развіццё сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Зноў, як і ў папярэднія этапы развіцця гістарычнай навукі Беларусі, беларуская нацыянальная гістарыяграфія і дзяржаўная палітыка пайшлі рознымі шляхамі. У 1998 г., як своеасаблівая альтэрнатыва "нацыяналістычным" "Нарысам гісторыі Беларусі", выходзіць новае двухтомнае выданне "Гісторыі Беларусі" пад рэдакцыяй прафесараў Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля [7]. Аўтары выдання адзначылі станоўчую ролю факта далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі ў гісторыі Беларусі. Адпаведна, у кнізе ўвогуле не ўзгадвалася аб русіфікацыйнай палітыцы расійскай адміністрацыі на Беларусі.

Знакавым для беларускай гістарыяграфіі быў 2003 г., калі ў свет выйшлі дзве каардынальна адрозныя па сваіх ацэнках і падыходах аўтарскія сінтэтычныя працы па гісторыі Беларусі. Гэта былі "Нарыс гісторыі Беларусі. 1795 – 2002 г." З. Шыбекі і выклад "Истории Беларуси" Я. Трашчанка [8, 9].

У кнізе З. Шыбекі пытанні расійскай урадавай палітыкі на Беларусі ў другой пал. XIX – пач. XX ст. атрымалі дастаткова шырокае адлюстраванне. Асноўным стрыжнем царскай палітыкі ў Беларусі пасля паўстання 1863 г., па словах гісторыка, стала русіфікацыя. Даследчык апісаў русіфікатарскія мэты адміністрацыйна-кадравай, канфесійнай, каланізацыйнай і адукацыйнай палітыкі царызму. З. Шыбека прыйшоў да высновы, што русіфікацыйная палітыка мела для беларусаў трагічныя вынікі: яна перапыніла працэс фарміравання беларускай нацыі, далучэнне беларускай масы да рускай культуры ва ўмовах адсутнасці ўласнай дзяржавы і адметнай рэлігіі давала "эфект дэнацыяналізацыі". Аўтар звярнуўся і да разгляду пытанняў эканамічнай урадавай палітыкі на Беларусі. З. Шыбека адзначыў, што расійскія ўлады не рабілі інвестыцыяў у эканоміку Беларусі, а толькі выкарыстоўвалі яе танныя прыродныя і грашовыя рэсурсы.

Аўтарская канцэпцыя гісторыі Беларусі Я.І Трашчанка здолела ўвабраць у сябе несумяшчальнае: марксісцка-ленінская ідэалогія дзіўным чынам спалучаецца з кансерватыўнай шавіністычнай ідэалогіяй расійскай дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі. Так, напрыклад, аўтар прытрымліваецца марксісцкай перыядызацыі гісторыі, нават раздзелы яго кнігі адзін у адзін супадаюць з раздзеламі "Истории БССР" 1954 і 1961 гадоў выдання [10]. Аднак, у той жа час, характарызуючы паўстанне 1863-1864 гг., Я. Трашчанок прыйшоў да высноў, якія фактычна аправяргаюць сутнасць (крэдо) марксісцкай гістарыяграфіі: "... Пора отказаться от чёрно-белой оценки исторических событий, в которых всё, что в XIX в. исходит от власти, однозначно трактовалось как реакционное, и всё направленное против власти – как революционное, прогрессивное… В подобной интерпритации нередко утрачивалась грань между революционными протестами и обыкновенной уголовщиной, просто своекорыстными противоправными действиями отдельных лиц и груп, лишь прикрывавшихся революционными лозунгами. Об этом особенно стоит помыслить, когда речь идёт о столь неодназначных событиях, как польское восстание 1863 г." [9, с. 223]. Высновы аўтара аб "уголовщине", "своекорыстных противоправных действиях" паўстанцаў 1863 г. ставяць працу Я.І. Трашчанка ў адзіны шэраг з даследаваннямі В. Ратча, А.І. Мілавідава, П.Д. Бранцава і іншых дарэвалюцыйных гісторыкаў [11]. Аднак пры інтэрпрытацыі падзей далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, высновы даследчыка супадаюць ужо з абедзвюма гістарычнымі канцэпцыямі (і з савецкай і з расійскай дарэвалюцыйнай). Я.І. Трашчанок адзначае: "И мы должны знать – только в братском единстве "со всей Русью" белорусский народ видел залог своего счастливого будущего, за это боролся и страдал, это воспевал в песнях, поэтизировал в легендах" [9, с. 18]. Аўтар адзначаў, што асновай непрымірымых супярэчнасцяў паміж "польскім" дваранствам і беларускім сялянствам было тое, што дваранства ў сваёй масе знаходзілася ў апазіцыі да царскіх улад, а мясцовае сялянства гэтую ўладу падтрымлівала. На думку гісторыка, не расійскія ўлады, а польскія паны былі каланізатарамі для "беларускага мужыка" [9, с. 234].

Паступова, на працягу свайго развіцця, сучасная беларуская гістарыяграфія запаўняе асобныя “белыя плямы” ў пытаннях расійская ўрадавай палітыкі на Беларусі. У 1997 г. была абароненая кандыдацкая дысертацыя С.М. Токця на тэму “Дзяржаўны апарат царызму ў Беларусі ў 30 – 60-х гг. XIX ст.”, у якой разглядаліся аспекты адміністрацыйна-кадравай палітыкі самадзяржаўя [12]. У сваёй рабоце гісторык прасочвае эвалюцыю мясцовага дзяржаўнага кіравання Беларусі на працягу адзначанага перыяду ад саслоўна-бюракратычнай да паліцэйска-бюракратычнай мадэлі. Лагічным працягам вывучэння пытанняў адміністрацыйна-кадравай палітыкі царызму на Беларусі сталася даследаванне Н.А. Роцькі, у якім гісторык разглядаў змены ў становішчы чыноўніцтва Беларусі ў 60 - 90-ыя гг. XIX ст. [13].

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі ўздымалася і пытанне аб каланіяльным становішчы Беларусі ў складзе Расійскай імперыі [14]. А. Кіштымаў у сваім артыкуле не знаходзіць пераканаўчых доказаў каланіяльнага становішча Беларусі ў складзе імперыі: палітыка насаджэння расійскага землеўладання поспеху не мела; тэзіс аб кланіяльным характары эканомікі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. не знаходзіць гістарычнага падцвярджэння; нельга прызнаць як каланізатарскую меру і “разбор шляхты”, бо класічныя каланізатары імкнуліся захаваць у калоніях мясцовую “туземную” ўладу, каб з яе дапамогай эксплуатаваць пакоранае насельніцтва; мэтам уніфікацыі, збліжэння, зліцця ў адзінае цэлае, а не дзяленню на метраполію і калонію, служылі ўрадавыя мерапрыемствы па скасаванню уніі, русіфікацыі адміністрацыйнага кіравання і адукацыі.

Дастаткова шырокую распрацоўку у сучаснай беларускай гістарыяграфіі атрымалі пытанні адукацыйнай палітыкі расійскіх улад на Беларусі. У 1999 г. па праблеме адукацыйнай палітыкі царызму і педагагічнай думкі Беларусі ў 60-я гг. XIX ст. – 1917 г. была абароненая доктарская дысертацыя С.В.Снапкоўскай [15]. Зроблены даследчыцай аналіз напрамкаў і механізмаў рэалізацыі ўрадавай адукацыйнай палітыкі на Беларусі ў моўнай, канфесійнай, арганізацыйна-кадравай галінах паказвае, што ў выніку актыўнай русіфікацыі да канца XIX ст. агульнаадукацыйная сістэма была перабудавана ў адпаведнасці з палітычнымі і ідэалагічнымі інтарэсамі самадзяржаўя.

Сапраўдным дасягненнем беларускай гістарыяграфіі сталася выданне калектыўнай працы “Канфесіі на Беларусі”, у якой аўтары прааналізавалі змены ў канфесійным становішчы Беларусі з канца XVIII ст. і да канца XX ст. [16]. Другая глава кнігі называецца “Русіфікацыя насельніцтва і канфесійная палітыка царызму на Беларусі (1861-1904 гг.)” [16, с. 58-110]. Яе аўтар В.В. Грыгор’ева (зараз Яноўская) разгледзела стаўленне духавенства розных хрысціянскіх канфесій да паўстання 1863 г., урадавую палітыку русіфікацыі насельніцтва Беларусі праз праваслаўную царкву, адносіны ўрада да каталіцтва, стараверства і пратэстантызму. У 2002 г. у свет выйшла манаграфія В.В. Яноўскай, у якой даследчыца падае грунтоўны разгляд урадавай палітыкі ў дачыненні да хрысціянскіх канфесій Беларусі [17].

“Польскае пытанне” ва ўрадавай палітыцы расійскага самадзяржаўя на Беларусі разглядаецца ў манаграфіі А.Ф. Смалянчука [18]. Стрыжневай высновай працы вядомага беларускага гісторыка з’яўляецца тэза аб тым, што польская грамадскасць беларускіх і літоўскіх земляў апошняй трэці XIX – пачатку XX ст., якая сфарміравалася ў выніку ранейшых працэсаў паланізацыі і самапаланізацыі, не страціла сувязі з Айчынай і не ператварылася ў “польскіх каланізатараў”. А.Ф. Смалянчук сцвярджаў, што паланізаваныя колы насельніцтва Паўночна-Заходняга краю заставаліся “мясцовым элементам”, неад’емнай часткай этнакультурнага і грамадска-палітычнага краявіду гістарычнай Літвы. На думку даследчыка, вырашэнне расійскімі ўладамі “польскага пытання” набыло характар цывілізацыйнага канфлікту, ад вынікаў якога ў пэўнай ступені залежаў вектар развіцця Беларусі. А.Ф. Смалянчук адзначыў, што палітыка Расійскай дзяржавы на беларускіх і літоўскіх землях эвалюцыянавала ад курса на дзяржаўную асіміляцыю мясцовага насельніцтва і ўніфікацыю Паўночна-Заходняга краю да спробаў поўнай палітычнай дэпаланізацыі і імкнення забяспечыць абсалютнае дамінаванне “велікарускага элемента” не толькі ў палітычным, але і ў нацыянальна-культурным жыцці. Асноўнай прычынай, па якой расійскія ўлады так і не здолелі канчаткова вырашыць “польскае пытанне”, даследчык называе недахоп у імперыі неабходнага цывілізацыйнага патэнцыялу.

Спецыфіка ўрадавай палітыкі ў дачыненні да дваранскага саслоўя Беларусі ў другой пал. XIX – пач. XX ст. разглядаецца ў манаграфія А.П. Жытко [19]. Новым для беларускай гістарыяграфіі сталася вывучэнне расійскай урадавай палітыкі ў сферы горадабудаўніцтва (З. Шыбека), чыгуначнага транспарту (С. Жыхараў), гандлю (В.А. Карніевіч) [20].

У 2000 г. распачалося выданне “Гісторыі Беларусі” ў шасці тамах. Гэтае выданне па праву прэтэндуе на найбольш комплексны, усеабдыбны агляд гісторыі Беларусі з адлюстраваннем навейшых падыходаў і ацэнак сучаснай беларускай гістарыяграфіі. 4-ты том “Беларусь у складзе Расійскай імперыі (к. XVIII – пач. XX ст.)” выйшаў у свет у 2005 г. [21]. Аднак, на нашу думку, расійская ўрадавая палітыка на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. не атрымала ў кнізе належнага разгляду. У выданні адсутнічае асобны агляд (хаця б пункт), у якім вызначаліся б прынцыповыя мэты, задачы расійскай палітыкі на Беларусі, шляхі іх вырашэння, асноўныя накірункі ва ўрадавай палітыцы. Гэтак,

значная ўвага ў кнізе надаецца разгляду канфесійнай палітыцы царызму (пад аўтарствам В.В. Яноўскай), аднак фактычна адсутнічае агляд урадавай палітыкі ў сферы адукацыі і асветы, амаль не закранаюцца пытанні саслоўнай, каланізацыйнай, адміністрацыйна-кадравай, этналінгвістычнай палітыкі расійскай адміністрацыі на Беларусі. Па сутнасці, навейшая і найбуйнейшая праца па гісторыі Беларусі не дае чытачу прамых адказаў на прынцыповыя пытанні: ці праводзіў расійскі ўрад на Беларусі палітыку планамернай і мэтанакіраванай русіфікацыі; калі такая палітыка мела месца, дык у якіх мэтах яна праводзілася – дэпаланізацыі, асіміляцыі ці інтэграцыі беларусаў у агульнарасійскую прастору; якім быў характар эканамічнай палітыкі расійскіх улад ў дачыненні да беларускіх губерняў, царызм праводзіў на Беларусі дыскрымінацыйны эканамічны курс ці ўрадавыя мерапрыемствы былі скіраваныя на інтэнсіўнае развіццё прамысловасці, сельскай гаспадаркі і гандлю Беларусі.

Сярод апошніх публікацый, прысвечаных праблемам расійскай урадавай палітыкі на Беларусі, вылучаюцца артыкулы А.Ю. Бендзіна [22, 23]. У абодвух артыкулах надаецца значная ўвага рагляду палітыкі М.М. Мураўёва на Беларусі. У сваіх работах аўтар адмаўляе самастойнае існаванне беларускага этнасу, зыходзіць з тэзы аб адзіным рускім народзе, які складаўся з трох галін: вялікарускай, маларускай і беларускай. Русіфікацыйная палітыка М. Мураўёва на Беларусі атрымала у рабоце аўтара найменне “мадэрнізацыі”, паводле якой “... русский интегральный национализм становился инструментом социокультурной и экономической эмансипации белорусского крестьянства” [22, с. 67]. Гэтак, А. Бендзін імкнецца прадставіць дзейнасць М.М. Мураўёва ў якасці каталізатара нацыянальнага абуджэння беларускага народа ў 60-е гг. XIX ст. Для гэтага гісторык выкарыстоўвае канцэпцыю М. Гроха па апісанню нацыянальных рухаў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў XIX – пачатку XX ст. Аўтар прыйшоў да высновы, што абуджальнікамі і агітатарамі нацыянальных ідэй беларусаў стала не нацыянальная інтэлігенцыя, як у іншых рэгіёнах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, а расійская адміністрацыя начале з М.М. Мураўёвым, яго паплечнікамі і пераемнікамі [22, с. 70; 23, с. 27]. Гэтак, сваім нібыта сінсацыйна-наватарскім падыходам да разгляду адзначанай праблемы, на нашу думку, А.Ю. Бендзін не прынёс у беларускую гістарыяграфію нічога новага. Усе высновы і ацэнкі аўтара цалкам супадаюць з вывадамі расійскіх дарэвалюцыйных гісторыкаў кансерватыўна-манархічнай плыні (А.І. Мілавідава, П.Д. Бранцава, В.Ф. Ратча і інш.). Выкарыстанне ж у дадзеным выпадку канцэпцыі чэшскага гісторыка М. Гроха, на наш погляд, з’яўляецца зусім не ўдалай спробай аўтара прыстасаваць канцэпцыю вывучэння нацыянальных рухаў да асвятлення палітыкі расійскіх улад на Беларусі. Падобныя ацэнкі дзейнасці М.М. Мураўёва змяшчаёцца і ў артыкуле В. Гігіна [24]. Аўтар прама адзначае: “И, пожалуй сейчас пора заявить со всей определённостью, что Михаил Николаевич Муравьёв, граф Виленский, русский по происхождению, православный по вероисповеданию, консерватор по убеждениям, выдающийся администратор-управленец, являлся крупнейшим государственным деятелем Беларуси XIX века и по праву должен занимать почётное место в пантеоне героев нашего народа” [24, с.139].

Паказальным для сучаснай беларускай гістарыяграфіі стаўся выхад кнігі члена-карыспандэнта Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі П.Ц. Петрыкава “Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е - начало 2000-х годов)” [25]. У даследаванні П.Ц. Петрыкаў падаў сваё бачанне праблем расійскай урадавай палітыкі на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Парадаксальным, на нашу думку, з’яўляецца той факт, што гісторык, які пазіцыянаваў сябе як прыхільнік маркісцка-ленінсай метадалогіі і савецкай гістарыяграфіі, ў сваёй працы выступае ў ролі зацятага абаронцы расійскага самадзяржаўя на Беларусі. Гэтак, мерапрыемствы царызму па насаджэнню на Беларусі рускага памешчыцкага землеўладання і чынавенства гісторык тлумачыць імкненнем улад выратаваць беларусаў ад польскага прыгнёту [25, с. 60]. Далей гісторык прама крытыкуе савецкую гістарыяграфію, якая “... видела плодотворное влияние на прогресс общества прежде всего только со стороны восстаний, тайных антиправительственных обществ, вообще – революционеров” [25, с. 60]. Менавіта гэта тэза савецкай гістарычнай навукі, на думку П.Петрыкава перашкаджала і перашкаджае гісторыкам адзначыць “… позитивную историческую роль царского правительства, русского народа и русской культуры в возрождении и развитии белорусского национального сознания и самосознания” [25, с. 61]. П.Ц. Петрыкаў адзначыў, што палітыка царызму была скіравана не супраць беларусаў і “беларускага народа ў цэлым”, а супраць агрэсіўнага польскага нацыянал-клерыкалізма ў беларускіх губернях. Паводле П. Петрыкава, расійская улада ўзяла на сябе ролю месіі, выратавальніцы “единокровного (древнерусского) белорусского народа”: “Россия распространила на белорусские губернии все свои достижения государственной, хозяйственной, религиозной и культурной жизни. Никаких ограничений для белорусов по национальному признаку на всей территории Российской империи не было. Белорусы получили возможность учиться на родном им русском языке... ” [25, с. 64].

Сентэнцыі П.Ц. Петрыкава прыводзяць да прынцыповай высновы нашага даследавання: у працах прыхільнікаў савецкай інтэрпрытацыі гістарычнага мінула Беларусі адбыўся істотны перагляд ацэнак расійскай урадавай палітыкі на Беларусі. Калі савецкая гістарыяграфіі ў цэлым адзначала адмоўны ўплыў расійскай урадавай палітыкі на станаўленне беларускай нацыі, развіццё беларускай нацыянальнай культуры і літаратурнай мавы, дык сучасныя "савецкія" гісторыкі (П.Ц. Петрыкаў, Я.І. Трашчанок, Я.К. Новік, Г.С.Марцуль) апраўдваюць расійскі ўрадавы курс. Менавіта палітыка расійскага самадзяржаўя, на іх думку, абумовіла выспяванне беларускай нацыі, развіццё беларускай мовы і культуры і, як вынік, станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Гэтак, у гістарычнай навуцы ўтварыўся парадаксальны сімбіёз савецкай інтэрпрытацыі гісторыі Беларусі і рускага шавіністычнага падыходу да гістарычнага мінулага краіны – умоўна назавем яго "заходнеруска-савецкая" плынь ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі.

Такім чынам, на пачатку 90-х гг. XX ст. распачалася распрацоўка нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі, адно з цэнтральных месцаў у якой занялі пытанні расійскай урадавай палітыкі на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.: быў адноўлены тэзіс аб каланіяльных становішчы Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, адзначаўся адмоўны ўплыў русіфікацыйнай палітыкі царызму на развіццё беларускай мовы і культуры, станаўленне беларускай нацыянальнай самасвядомасці. У другой палове 90-х гг. XX ст. вызначыўся сурьёзны раскол у поглядах і падыходах беларускіх гісторыкаў да асвятлення стрыжневых пытанняў гісторыі краіны. У супрацьвагу нацыянальнай плыні ў беларускай гістарыяграфіі актывізавалася "заходнеруска-савецкая" плынь, у інтэрпрытацыі якой расійскі ўрад з'яўляўся выратавальнікам беларускага народа ад нацыянальнага і сацыяльнага прыгнёту палякаў, а палітыка "русіфікацыі" была скіравана на адраджэнне беларускай мовы, культуры і беларускай нацыянальнай самасвядомасці.

Літаратура і крыніцы

1. Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. - № 1. – С. 15–24.
2. Нарысы гісторыі Беларусі. У2-х ч. / Рэд. М.П. Касцюк [і інш.] – Мінск, 1994. - Ч. 1.
3. Токць С. "Мураўёўшчына" і "мураўёўцы" // Літаратура і мастацтва. –1991. - 12 ліпеня. – С. 14-15; Токть С. , Карев Д. Граф М.Н. Муравьев – гвоздник политики и идеологии царизма в Белоруссии в 30-е – 60-е г.г. XIX века // Наш радавод. – Гродно, 1991. – Книга 3. - Часть 3. - С. 586-591; Гулак Н. "Слуга цару..."// Спадчына. – 1995. - № 1. – С. 70-79.
4. Сяльвестрава-Куль С. Між Польшчай і Расіяй. Моўная сітуацыя на Беларусі ў к. XVIII – XIX ст. // Голас Радзімы. - 1995 г. - 24 жніўня. – С. 4, 6.
5. Григорьева В.В. Из истории располячевания костёла в белорусских губерниях (взгляд на проблему через деятельность каноника Сенчиковского) // Наш радавод. – Гродно, 1992. - Кніга 4. – Ч. 3. – С. 672-680; Церашковіч П.У. Этна-канфесійная палітыка расейскай адміністрацыі і фарміраванне беларускай свядомасці ў друг. пал. XIX – пач. XX ст. // Наш радавод. – Гродно, 1992. – Кніга 4. - Частка 3. - С. 655-658.
6. Пічукоў В.П. Нацыянальнае пытанне ў праграме Віленскага генерал-губернатара П. Святаполк-Мірскага (1902 – 1904 гг.) // Нацыянальныя меншасці Беларусі. – Мінск, 1996. - Кніга 2. – С. 40-42.
7. Гісторыя Беларусі: Вучэб. дапаможнік: у 2 ч. / Пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля – Мінск, 2000. - Ч. 1.
8. Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795-2002 гг.) – Мінск, 2003.
9. Трещенок Я.И. История Беларуси: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений: В 2 частях. – 2-е издание. – Могилёв, 2004. - Часть 1.
10. История Белорусской ССР: в двух томах / Под ред. В. Н. Перцева [и др.]. - Минск, 1954. - Т.1; История Белорусской ССР: в двух томах / Ред. кол. Л.С. Абецедарский [и др.]. - Минск,1961. - Том 1.
11. Ратч В. Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России: в двух томах. – Вильна, 1867. – Т. 1; Миловидов А.И. Участие молодёжи Северо-Западного края в мятеже 1863 г. И вызванная им реформа учебных заведений. – Вильна, 1904.; Брянцев П.Д. Польский мятеж 1863 г. – Вильна, 1892.
12. Токць С.М. Дзяржаўны апарат царызму ў Беларусі ў 30 - 60-х гг. XIX ст. (структура, функцыі, чыноўніцкі корпус): аўтарэферат дысертацыі ... кандыдата гістарычных навук: 07.00.02; ІГ АНБ. – Мінск., 1997.
13. Роцька Н.А. Змены ў становішчы чыноўніцтва Беларусі (60 – 90-я гг. XIX ст.) // Веснік БДУ. Серыя 3. – 2000. - № 2. – С. 7-11.
14. Кіштымаў А. Аб характары становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. (Навукова-метадычныя рэкамендацыі Нацыянальнага інстытута адукацыі) // Настаўніцкая газета. – 1996. - 10 лютага. – С. 3.
15. Снапкоўская С.В. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў к. XIX – пач. XX ст. – Мн.: НІА, 1998.
16. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В.Грыгор'ева [і інш.].; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск, 1998.
17. Яноўская В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863-1914 гг. – Мінск, 2002.
18. Смалянчук А.Ф. Паміж краевасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864-1917 г. – Гродна, 2001.
19. Жытко А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861 -1914 гг. – Мінск, 2003.

20. Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я гг. XIX ст. – пач. XX ст.) – Мінск, 1997.; Жихарев С.Б. Политика российского правительства в сфере железнодорожного транспорта и её реализация на территории Беларуси во втор. пол. XIX - нач. XX в.: автореферат диссертации ... кандидата исторических наук: 07.00.03; БГУ. – Минск, 2003; Карніевіч В.А. Развіццё гандлю ў Беларусі (1861-1900 гг.): аўтарэферат дысертацыі ... кандыдата гістарычных навук: 07.00.02; БДПУ ім. М. Танка. – Мінск, 2003.
21. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2005. – Т. 4.
22. Бендин А.Ю. Граф М.Н. Муравьёв Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е гг. XIX в. // Исторический поиск Беларуси: Альманах / Сост. А.Ю. Бендин. – Минск, 2006. – С. 53-77.
23. Бендин А.Ю. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX в. в современной историографии // Исторический поиск Беларуси: Альманах / Сост. А.Ю. Бендин. – Минск, 2006. – С. 8-35.
24. Гигин В. Оклеветанный, но не забытый // Нёман. – 2005. - № 6. – С. 127-139.
25. Петриков, П.Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е начало 2000-х годов). – Минск: Белорусская наука, 2007. – 292 с.

Alexander Grakhotsky

MODERN BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE RUSSIAN STATE POLICY IN BELORUS IN THE SECOND HALF OF XIXTH – IN THE BEGINNING OF XXTH CENTURY

In the article the state of the modern Belarusian historiography of the Russian state policy in Belarus in the middle of XIX – in the beginning of XX cent., trends are defined in the historiography of a problem, the basis directions.

Key words: the modern Belarusian historiography, the Russian state policy, historiography, the Russian empire.

Надійшла до редакції 9.03.2008 р.

УДК94(367)001.891

Марина Кеда

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ XIX ст.: МИХАЙЛО ПЕТРОВ

У статті аналізуються погляди харківського професора XIX ст. Михайла Петрова на історіографію Французької революції. Особлива увага приділяється значенню його доробку в становленні цієї галузі історіографії в Україні.

Ключові слова: Михайло Петров, історіографія, Французька революція.

Вивченням Великої Французької революції XVIII ст. вже більше двох століть опікується окрема галузь історіографії. На теренах України перші впевнені кроки в цьому напрямку було зроблено ще університетською професурою в другій половині XIX ст. На жаль, імена деяких дореволюційних істориків, що працювали в цьому напрямку, в радянські часи були штучно піддані забуттю. До їх числа належить і харківський історик другої половини XIX ст. Михайло Назарович Петров (1826 – 1887), відомий своїм чотиритомним курсом «Лекцій з всесвітньої історії» [12] та низкою нарисів «Із всесвітньої історії» [11].

Спадщина цього вченого через його монархічно-ліберальні погляди довгий час не заслуговувала на належну увагу дослідників. Лише окремі спеціалісти з історіографії наважувались обережно посилатись на його праці, підкреслюючи при цьому «консервативність» та «монархічні переконання» цього історика.

Водночас саме він першим в Російській імперії здійснив спеціальне комплексне дослідження здобутків новітньої європейської історіографії. Під терміном «новітня» він розумів історіографію кінця

© Кеда М.К., 2008

XVIII – першої половини XIX ст. Його праця «Новітньої національної історіографії в Німеччині, Англії та Франції» [14] є цілісною картиною історичної науки країн Європи нового часу. Найголовніші європейські історичні школи були ним розглянуті в ракурсі їх порівняння і поступового розвитку. М.Петров стояв біля витоків історіографії як «спеціальної галузі історичної науки, що вивчає розвиток історичних знань, внесок провідних істориків, історичних шкіл, наукових установ у збагачення історичної думки, формування й утвердження нових наукових концепцій історичного процесу, аналізує повноту і достовірність дослідження тих чи інших проблем і періодів всесвітньої або вітчизняної історії» [7, с.403; 17, с.29]. Дослідник започаткував основи наукового історіографічного аналізу, визначив основні критерії оцінки історичних шкіл, окремих істориків, їхнього внеску в історичну науку. Запропоновані ним характеристики різних шкіл та напрямків у цілому утвердились в історіографії.

Для російської історичної науки другої половини XIX ст. загалом був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Але через цензурну заборону до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтовного конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми [10, с.446]. Тогочасні університетські курси з історії нового часу охоплювали події тільки до другої половини XVIII ст., «не ризикуючи» висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Натомість М.Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, наважився запровадити курс Французької революції в практику університетського викладання. Він дотримувався думки про те, що «не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність та винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь» [22, арк.11зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були «правильні» [20].

Відтак, М.Петров став одним із перших професорів Російської імперії, який наважився виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Протягом 1865/1866 навчального року він почав читати в Харківському університеті спеціальний курс з історії революції у Франції [9, с.10]. Для того часу це було непересічною подією. До нього кілька публічних лекцій з цієї тематики прочитав В.Шульгін у Київському університеті св. Володимира [10, с.450]. Але то були поодинокі лекції, позаяк харківський історик наважився розробити цілісний курс.

Власні погляди М.Петрова на історію революції складалися на основі аналізу широкої джерельної бази, досліджуваної, головним чином, під час закордонного відрядження 1858 – 1860 рр. країнами Європи. Він дійшов висновку, що державний лад старої Франції в 1789 р. не був підготовлений для впровадження ідеї політичної свободи. Співчуваючи тяжкому становищу народних мас, він суворо засуджував революційний фанатизм, що супроводжував їх виступи. В своїх студіях він намагався охарактеризувати всі прошарки населення, задіяні в революції: tiers-état, дворянство та духовенство, кожен з яких відіграв важливу роль.

Зміну існуючого ладу у Франції М.Петров називає історично зумовленим і необхідним кроком. Характеризуючи революцію, він не вживає терміни «антифеодальна» чи «буржуазна», натомість використовує поняття «політична» та «соціальна». Різні періоди революції, на його думку, відрізнялись за своїм змістом. Так, спочатку вона носила політичний характер і була спрямована на формальну ліквідацію фактично неіснуючої феодальної держави, а потім поза політичною революцією зростала соціальна, «похід незаможних класів суспільства проти заможних» [13, с.194-204].

Такі погляди М.Петрова не вкладались у річище поширеної історіографічної концепції, представленої іменами О.Тьєррі, Ф.Гізо, Ф.Міньє. Натомість його візія містила ідеї, які пізніше знайшли відгук у так званій “ревізіоністській” історіографії Французької революції (Ф.Фюре, П.Губер, Д.Ріше та ін. [2, с.141-143; 18, с.3; 5, с.75-79]). У даному випадку можна говорити про тонку наукову інтуїцію вченого, його здатність до критичного переосмислення усталених історичних позицій.

З таких засадничих позицій М.Петров підходив і до аналізу історіографії Французької революції.

З огляду на те, що французькі дослідники зробили найбільше для дослідження революції у власній країні, М.Петров найбільшу увагу приділяв саме французькій історіографії цієї проблеми. Саме література епохи Просвітництва, на глибоке переконання науковця, надовго визначила весь подальший розвиток історичної науки в цій країні. Він виділяв такі її риси: ненависть до минулого; антиісторичність; матеріалізм, який шкодить розвитку суспільної свободи, оскільки заперечує в людині свободу волі, і породжує суспільне рабство; глибока антирелігійність, що мала великі негативні наслідки: під час революції були знехтувані не тільки громадянські закони, але й релігійні та моральні. Звідси він виводив зухвалий, брутальний, руйнівний і страшний характер революції, спричинений захопленням суспільства суто літературними непрактичним теоріями.

Такі особливості історичної літератури епохи Просвітництва призвели до того, що всій подальшій французькій історіографії довгий час бракувало почуття поваги до історії [14, с.191]. Головна мета Просвітництва полягала в тому, щоб відірвати французів від їх минулого, в якому воно вбачало тільки

низку зловживань, «царство насилля та мороку». Державницькі теорії, запропоновані його представниками, він вважав не «французькими», а «абстрактними», однаково непридатними для жодного народу. Щодо ідей Ж.Ж.Руссо і Т.Гоббса, про договірну державу, він зазначав, що життя суспільства є органічним, природним процесом, який не можна змінити без ризику переворотів. Ці вади просвітницької історіографії зрештою призвели до того, що Франція напередодні докорінного перевороту свого державного життя не мала навіть чіткої уяви про те, що саме вона збиралась зруйнувати.

Водночас у Просвітництві він помічав витоки трьох майбутніх напрямків історіографії, втілених в особах А.Вольтера, Ж.Руссо та Ш.Монтеск'є (погляди останнього він називає найбільш практичними). Ці напрямки визначили і новітню історіографію Франції, втілившись у трьох школах: радикальній, Женевській та історичній.

Провідну роль у формуванні радикального «ідеологічного» напряму, на думку М.Петрова, відіграв Ф.Дону. У цього непохитного республіканця його найбільш приваблювали особисті риси: «це була людина непересічних громадянських чеснот, яка ніколи не приносила своїх переконань у жертву чому-небудь або кому-небудь» [14, с.222]. Подібні характери вже самі по собі, на думку М.Петрова, гідні поваги, тим більше у Франції, де «безперервна зміна урядів привчила грати переконаннями та присягами». Він підкреслював у Дону повагу до минулого нації, суворий критичний метод і досить неупереджену оцінку подій, явищ та історичних осіб, зокрема, Наполеона. Підкреслюючи всі позитивні моменти в творчості цього історика, М.Петров все ж не наважився віднести його до історичної школи [14, с.23].

Охолоджені гірким досвідом революції, радикальні ідеї стали більш поміркованими і вже в епоху реставрації імперії виникає природна реакція, «вождем і душею» якої дослідник називає Ж.де Местра, голову «школи ультрароялістів». М.Петров обережно оцінює його «Роздуми про Французьку революцію» та «Санкт-Петербурзькі вечори», засуджуючи крайні провіденційні уподобання і методичні прийоми автора: сарказм, софізм та діалектику, запозичені в його ж ідейних ворогів – просвітників. Проте вказує, що саме він остаточно підірвав «кредит поверхових, але зухвалих і самовпевнених поглядів просвітництва» [14, с.231].

Серед представників реакційного напрямку більш поміркованими та виваженими М.Петров вважає оцінки революції Ф.Р.де Шатобріаном, який писав про цю подію, що всім, що було в ній великого, вона має завдячувати просвітництву, а усім ганебним – «моральній зіпсованості її головних діячів». Дослідник засуджує прийоми «оратора й адвоката», які використовує цей історик у своїх роботах, його нещире ставлення до християнства, але усе ж називає його людиною надзвичайного розуму. За художній смак і стиль викладу матеріалу він порівнює Ф.Шатобріана з В.Скоттом.

Але ані «ідеологи-радикали», ані «реакція-ультрамонтани», на думку М.Петрова, не зробили багато для адекватного висвітлення історії революції, збагативши її оцінки хібащо кількома здоровими судженнями. Обом згаданим напрямкам він протиставляє «Женевську школу», яка пропагувала безпосередність та оригінальність судження замість «чистого розуму» та штучних філософських систем. Дослідник зазначав, що в часи Реставрації на фоні загального суспільного повороту до минулого у Франції на основі ідей женевської школи, забороненої Наполеоном, виникла філософська система, яку він називав "еклектизмом". Вона інтегрувала погляди Ж.Руссо, І.Канта та ідеї «всесвітнього громадянства» Й.В.Ґете і стала «філософією примирення Франції як з її власним минулим, так і з Європою» [14, с.237]. Завдання еклектизму він вбачав у розвінчанні в суспільстві філософських ідей XVIII ст. Погляди провідного представника еклектичної школи В.Кузена імпонували М.Петрову тим, що цей історик у пошуках відповідей на питання сучасності на революцію дивився без ненависті, а його школа сформувала у суспільства адекватне сприйняття протестантизму, англійських політичних установ та повагу до національного минулого.

Дослідник зазначав, що саме на ідеї еклектиків згодом стала спиратися французька історична школа, мета якої полягала в доведенні «непохитності й недоторканості прав органічного саморозвитку народного життя» [14, с.244]. Першим поколінням представників національної історичної школи М.Петров називав Ж.Сисмонді, К.Форіеля та Е.Г.Баранта. Саме вони заклали міцний ґрунт для наукової розробки національної історії.

«Історію французів» Ж.Ш.Л.С.де Сисмонді він вважає першою документальною історією Франції, ґрунтовно і сумлінно дослідженою за джерелами. Разом з тим він зауважує, що працям Ж.Сисмонді бракує об'єктивності: «протестант і республіканець, раз і на завжди окреслив він собі певну моральну норму і, зовсім не беручи до уваги ані сторіччя, ані суспільство та місцеві умови, з однаковою суворістю оцінював усі представлені явища» [14, с.246].

Натомість на високу оцінку М.Петрова заслугували історико-економічні студії Ф.К.Ж. Дроза. Він указує, що Ф.Дроз розвивав ідею, сформульовану свого часу Ш.Монтеск'є, що кожен народ є унікальним і розвивається за своїми особливими і тільки йому притаманними принципами. Він підтримував думку,

висловлену Ф.Дрозом в «Історії правління Людовіка XVI», що революцію можна попередити «розумними і рішучими заходами». Водночас, аналізуючи джерела, М.Петров дійшов висновку про хибність суджень Дроза про Мірабо як єдиного, хто здатний був врятувати Францію від революції. Разом з тим досліднику імпонував вислів Ф.Дроза щодо лютневої республіки, що то була «та сама монархія, тільки без монарха» [14, с.248].

Засуджуючи моральні сентенції, якими Ф.Дроз щедро супроводжував описи історичних подій, М.Петров наводить як взірець в цьому питанні К.Форіеля, якого характеризував з великою повагою. Цей історик усе своє життя був відданий інтересам «чистої науки», як справжній вчений ухилявся від публічної діяльності та політичних орієнтацій, що для Франції було рідкісним явищем. У цьому відношенні він порівнював К.Форіеля з німецькими вченими і підкреслював його надзвичайний особистий вплив на новітню історіографію Франції [14, с.248]. На його ідеях виховувалось ціле покоління французьких істориків: Ф.Гізо, брати Тьєррі, Е.Г.Барант, С.де-Сасі, В.Кузен, Ж.-Ж.-А.Ампер, П. Меріме.

Демократичні твори Ж.Мішлє, Л.Блана та А.Ламартіна про революцію, які з'явились до 1848 р., справили, на думку М.Петрова, згубний вплив на суспільство [14, с.255]. Вони виправдовували існування конвенту зовнішньою небезпекою, звеличували тероризм. Такі точки зору на той час вже давно були засуджені німецькою та англійською історіографіями. У Франції одним з перших, хто виступив проти цього хибного «неісторичного пафосу», став Е.Г.Барант. М.Петров високо оцінив його «Історію національного конвенту» та «Історію директорії», вказав на оригінальні методи дослідження та розумно-ліберальні політичні вподобання автора. Але недоліками його викладення історії революції М.Петров називає «площинну» картину подій, рабське слідування за джерелами. Позаяк «внутрішні пружини, психологічна сторона подій, моральний стан суспільства, дух провінцій, характер адміністрації, ставлення вождів руху до публіки» – тобто ті явища, які визначають послідовність та хід подій, – залишились поза увагою автора. Водночас він підкреслював підсвідомий осуд автором сучасності, слушність його думки про доцільність адміністративної реформи замість зміни всіх форм правління. Адже, на глибоке переконання дослідника, тільки такими змінами може бути обумовлена справжня міцна а не суто номінальна суспільна свобода. Ця думка, як вважав М.Петров, була властива всій тогочасній ліберальній історіографії Франції [14, с.255].

Наступним поколінням дослідників, що затьмарили своєю європейською славою власних вчителів, М.Петров називає Ф.Гізо, О.Тьєррі, А.Токвіля, Ф.Міньє і Л.Тьєра.

Ф.Ґізо він вважав «дуже серйозним та ґрунтовним ученим», якого мало хто перевищив у сумлінному критичному дослідженні джерел [14, с.258]. Він підкреслював поміркованість, тверезість його суджень та поглядів, відсутність захоплень політичними теоріями. Історик погоджується з поясненнями Ф.Гізо розбіжностей в результатах французької та англійської революцій. Успіх останньої він пояснював тим, що вона спиралась на власні історичні традиції, релігію, позаяк головним завданням французької було знищення всіх старих установ, разом з яким зникла і сама можливість розумних реформ. М.Петров наголошував, що жодна революція не здатна створити принципово нового суспільного життя. [14, с.262].

Але він не обминув увагою і недоліки прагматичної школи, головним представником якої був Ф.Ґізо: нівелюючий аналіз, відсутність логічної схеми історичного процесу і мимовільне привнесення у висвітлення минулого поглядів та понять свого часу [14, с.269].

Першим, хто помітив слабкий бік прагматизму, став О.Тьєррі. Саме він створив свій особливий метод, який співвітчизники назвали «описовим» або «живописним», а німці – «генетичним». М.Петров зазначав, що «історик-живописець» не задовольняється тільки відтворенням минулого. Він ставить собі також завдання дослідити походження суспільних явищ і простежити їх розвиток «до… вищої життєвої повноти». Найбільш яскраво ці особливості проявилися у праці О.Тьєррі, присвяченій третьому («середньому») стану, під яким він розумів увесь народ за винятком привілейованих класів. Вивчення історії нижчих станів М.Петров вважав надзвичайно актуальним завданням, «одним із самих живих у Європі і особливо у Франції» [14, с.274]. Він писав, що найкращі французькі історики випробували свої сили, вирішуючи це завдання, однак ніхто не спромігся зробити більше, ніж Тьєррі. Ще 1835 р. Ґізо, який натоді обіймав посаду міністра народної освіти, доручив Тьєррі видання пам'яток, що висвітлювали історію «середнього» стану. Цей проект мав здійснюватись у рамках «Колекції невиданих документів», ініціатором створення якої був Ф.Ґізо [14, с.274]. Подальші дослідники погоджувались з думкою М.Петрова, що саме Тьєррі започаткував основи соціальної історії [3, с.274].

М.Петров ставив автору в заслугу те, що він шукав у джерелах не тільки фактів, але й колориту, утримувався від моральних і політичних оцінок, почав широко використовувати такі джерела, як народні пісні й легенди [14, с. 271]. Він не погоджувався з поширеною думкою, що О.Тьєррі припинив дослідження «tiers-état», розчарувавшись в його слабкості, виявленої в революційних подіях 1848 р. М.Петров вважає, що робота над історією середнього стану була призупинена через посилення хвороби

автора. Свою точку зору він обґрунтовує тим, що 1848 рік став не першим випадком, коли виявилась слабкість tiers-état. Вже в XIV ст. в епоху Марселя він не міг самостійно приборкати анархію і шукав захисту в абсолютній монархії, так само як в кінці XVIII ст. – у військовій диктатурі [14, с. 277]. Єдиним досягненням третього стану в революції М.Петров вважав нівелювання суспільства, стирання привілеїв між класами. Що стосувалось свободи, то тут досягнень було ще менше: «пожертвувавши зради всезагального зрівняння прав тими установами, на які раніше спиралась ця свобода, – самостійністю життя міст, провінційними привілеями, парламентами, – і привівши все до одного знаменника, tiers-état сприяв тільки всемогутності держави. Він створив колосальну суспільну машину з єдиним центром в Парижі і від випадку залежало – хто стане машиністом» [14, с.276].

Цю істину, на думку М.Петрова, із взірцевою добросовісністю та повною неупередженістю довів А.Токвіль. Саме він згодом розвивав питання демократії, порушені О.Тьєррі. Час розповсюдження ідей Токвіля в Росії (кінець 50-х – 60-ті рр.) збігся з переломним етапом у житті країни. Російські ліберали прагнули протиставити революційно-демократичному трактуванню подій у Франції поміркувано-ліберальну концепцію історії революції. У цьому відношенні положення книги А.Токвіля про небажаність революцій, негативна оцінка народних рухів були близькими російським лібералам [6, с.28]. М.Петров вважав, що А.Токвіль, наляканий демократичним духом Європи, прагнув «просвітити маси» стосовно справжньої сутності принципу демократії [14, с.278]. Він указував на небезпеку демократії там, де вона поєднується з централізацією і не спирається на справжню індивідуальну свободу. Такі демократії найбільше схильні до деспотизму, який тягне за собою найзгубливіші наслідки.

Згодом А.Токвіль розвинув ці ідеї у праці «Старий суспільний лад і революція». М.Петров зазначає, що цей найбільш відомий трактат А.Токвіля був заснований на всебічному вивченні офіційної документації – протоколів провінційних сеймів, ділового листування різних міністерств, бюро та канцелярій. Висновки, яких дійшов історик, значною мірою змінили усталені погляди на революцію. Подібну високу оцінку книги А.Токвіля «Старий лад» давали пізніше М.Кареєв та В.Гер'є [23, с. 226]. Але М.Петров раніше за них помітив і поставив А.Токвілю в заслугу те, що доводив автор «Старого ладу» – революція була не протиріччям, не розривом з минулим, а логічним і закономірним продовженням попереднього історичного поступу. Всемогутність держави, всеохоплююча централізація були зруйновані в межах старого режиму, а революція лише прибрала їх руїни. Наприкінці XVIII ст. у Франції так пристрасно вимагали громадянської рівності саме тому, що всі політичні привілеї, по суті, вже були знищені. М.Петров звернув увагу на той висновок автора, що Франція завжди більш наполегливо домагалася рівності, ніж свободи [14, с.279]. Знищення революцією колишніх корпоративних зв'язків поділило націю на море розрізнених індивідуалізмом піщинок. Відтоді загроза військової диктатури і самовладдя постійно висіла над цим морем.

Однак попри чесноти згаданої праці М.Петров указував, що книга залишає у читача враження, ніби революція не зробила для Франції нічого, крім посилення центральної влади. Цю тезу підтримали і сучасні дослідники творчості А.Токвіля [1, с.157; 9, с.26-39].

«Історію Французької революції» харківський історик вважав фаталістичною «філософією революції», підкреслюючи прагнення автора дати картину неминучого, логічного поступу ідей, які керують подіями та людьми. Революція не тільки в цілому, але й в окремих її проявах представлена у нього як природній історичний поступ. На основі цього він виправдовував тероризм, страти жирондистів і політику Наполеона внутрішньою необхідністю й неминучим поступом подій. Таку позицію автора дослідник вважав неприпустимою, оскільки вона знімала моральну відповідальність з індивідуума за наслідки його вчинків. Іншою тенденцією цієї праці М.Петров вважав надмірну ідеалізацію третього стану, що призвело до ігнорування ролі монархії, дворянства та духовенства. Він вважав, що викладаючи історію Франції в період революції, дуже важливо з'ясувати вплив усіх прошарків суспільства на хід подій (середніх станів, дворянства, духовенства, а також ставлення інших держав до революції) в той час як Ф.Міньє намагався повсюдно висунути на перший план тільки tiers-état. Такий підхід, на його думку, дав підстави стверджувати, що книга написана «із заздалегідь підготовленими рамками, у які вкладаються події – з підбором фактів, що підходять під складену програму, і з розміщенням в тіні тих, що не підходять» [14, с.283].

Інший історик епохи Реставрації Л.-А.Тьєр ідеалом «справжньої людської діяльності» вважав військову справу, що, на думку М.Петрова, було зумовлено його заповітною мрією стати генералом. Однак оскільки він працював в історичній царині, то, задумавши написати історію революції, він поставив собі за обов'язок висвітлити передусім військові події, дипломатичні відносини та народні рухи – усе те, в чому проявилася практична діяльність епохи. Розвиток революційних ідей, на яких сконцентрована увага Ф.Міньє, у Л.-А.Тьєра відсунутий на другий план. М.Петров указував, що Л.-А.Тьєр поставився до свого завдання як спеціаліст – він спеціально вивчав військову справу (тактику, артилерійську справу, фортифікацію). Відповідно у центрі уваги Л.-А.Тьєра опинились найбільш енергійні діячі революції – Мірабо, Дантон і особливо Наполеон.

Л.-А.Тьєр, на думку М.Петрова, став першим сучасним істориком Франції [14, с.289]. «Історія консульства та імперії», як він вважав, писалась за дуже сприятливих обставин: автор її мав такі матеріали, які не були доступні жодній приватній особі, йому були відкриті всі архіви, не виключаючи і секретних документів. Багаторічна державна служба ознайомила його з усіма особливостями адміністрації й політики, а величезний статок давав можливість подорожувати з метою вивчення місцевостей, де відбувались військові події. М. Петров погоджувався з твердженням своїх сучасників, що ніхто краще Тьєра не зрозумів і не зобразив Наполеона: «найбільший військовий геній нового часу знайшов найкращого військового історика» [14, с.292]. М.Петров схвально говорить про оцінку цим автором особи Наполеона. Схиляючись перед титанічною натурою свого кумира, Тьєр все ж безжально викриває всі його слабкості. Його державницьку політику він називає низкою неприпустимих помилок, а біди 1814 року – заслуженою катастрофою. Причиною нещасть Франції він називає безконтрольність влади імператора, геній якого міг би ощасливити батьківщину, якби ним керували не особисті пристрасті та інтереси, а здравий голос суспільної думки. М.Петров погоджувався з сучасними йому військовими, які назвали «Історію консульства та імперії» «вічним взірцем» військової історії.

Аналіз праць Тьєра та Міньє дослідник підсумовує висновком про те, що вони мали скоріше політичне, ніж суто наукове значення, були спрямовані на примирення суспільства з самою ідеєю революції, відтак, підготували суспільство до липневих подій.

У сучасній йому французькій історіографії, крім «першокласних корифеїв науки, які вже зійшли або сходять з поприща», М.Петров виділяв ще три групи: а) істориків – «монографів», які за своїми прийомами, методами та ґрунтовністю найближче стоять до історичної школи (А.Базена де Року, Ж.-П.Клемана, Ф.Комба та А.О.Валлона; б) гуманітарну школу з її увагою до соціальних, демократичних проблем історії; в) істориків-літераторів або белетристів («безкрайнє море, у якому важко не загубитись навіть найдосвідченішому бібліографу» [14, с.306].

На його спеціальну увагу заслуговувала «гуманітарна школа», причиною появи якої в історіографії він вважав суспільно-політичну ситуацію, що склалась у 40-х рр. XIX ст. у Франції. Суспільство, вкотре обмануте у своїх сподіваннях, дійшло думки, що оскільки всі зміни форм правління не принесли йому ані справжньої свободи, ані щастя, то «гнилими та неживими» є самі принципи, на які спирається сучасний суспільний лад. Звідси й прагнення відкрити або винайти нові моральні засади і на їх основі перетворювати суспільні відносини. До представників цієї групи М.Петров відносить соціалістів, демократів, комуністів, романтиків та їх ідеологів К.А.де Сен-Сімона, Ш.Фур'є, П.Ж.Прудона, П.Лєру, Л.Блана, Р.Ламмене, В.Гюго та А.Ламартіна. Він погоджувався, що критика цими «апостолами майбутнього» наявного суспільного політичного ладу в багатьох випадках була справедливою, але зазначав, що альтернативи, які вони пропонували суспільству, були надто туманні.

М.Петров вважав, що цей напрямок не мав нічого спільного зі справжньою науковою історією, а історичний матеріал був тільки засобом, за допомогою якого «гуманітарна партія» прагнула поширювати свої ідеї. Особливо впливовими серед цієї групи істориків він вважав А.Ламартіна та Л.Блана, чиї твори якнайбільше збігалися з настроями суспільства і тому були зустрінуті з захопленням.

Все ж попри власні ліберально-монархічні переконання М.Петров з-поміж представників гуманітарної школи особливо високо оцінив творчість Ж.Мішлє – «великого наставника» школи Анналів [5, с. 25], який, на його думку, не поступався представникам історичної школи ні впливом, ні популярністю [14, с. 299]. Найбільш характерним у підходах Ж.Мішлє до історії, він називає талант розповідача та велику майстерність психологічного аналізу, а негативним – провіденціалізм та циклічну теорію розвитку людства, довільність добору історичного матеріалу та намагання звести нанівець роль будь-якої видатної історичної особи. Ж.Мішлє ще в першій третині XIX ст. поставив питання про синтез соціальних наук у дослідженні минулого [5, с. 25]. М.Петров чимало запозичив з його концепції. Так, у вступі до «Лекцій з всесвітньої історії» М.Петров говорив про необхідність використання методів соціології та психології в історичному дослідженні. Ж.Мішлє пропонував історикам активно залучати до своїх досліджень елементи аналізу географічного, кліматичного, демографічного факторів, ураховувати особливості колективної та індивідуальної психіки, народних звичаїв. М.Петров так само наголошував, що історію слід вивчати у всій її різноманітності – не тільки політику, а й релігію, мистецтво, традиції, право, географію і т. д.

«Історію Французької революції» Ж.Мішлє дослідник називав низкою «калейдоскопом картин, змальованих такими символічними рисами, що в них інколи важко вловити справжню думку автора» [14, с.305]. Він підкреслював, що автор нівелює значення яскравих особистостей епохи, а натомість висуває нового героя – народ, під яким розуміє "темну демократичну масу". Надзвичайний ентузіазм, з яким публіка зустріла роботи Ж.Мішлє, дослідник пояснював тим, що цей історик відводив Франції провідну роль у світовому історичному процесі та писав свої твори популярною літературною мовою.

Головною особливістю французької історичної школи М.Петров вважав відсутність єдності. Навіть її провідні представники погоджувались між собою лише щодо адекватності критичного методу та органічності історичного процесу. На його думку, Ф.Гізо і Ф.Міньє вивчали минуле, щоб простежити логічні закони його провіденціального розвитку. "Живописна" школа на чолі з К.Форіелем, О.Тьєррі та Е.Г.Барантом була упевнена, що найкращий засіб зробити історію повчальною – представити усі події в життєвій простоті та безпосередності. Аналітичний метод А.Токвіля мав на меті перетворити історію на точну науку, яка здатна керувати ходом суспільного розвитку. Л-А.Тьєр прагнув досягти мети історії хвалебними гімнами нації. Ж.Мішлє і А.Мартен суб'єктивний прагматизм розуміли як власний особистий погляд на історію [14, с.193].

Аналізуючи європейську історіографію, М.Петров окреслив також найбільш перспективні напрямки подальших досліджень, на яких мала зосередитись вітчизняна історична наука. Він вказував на існування в європейській історіографії окремого "простонародного напрямку", представники якого займалися вивченням життя нижчих, простих прошарків суспільства, селян та робітників [14, с.106, 207-208; 15, с.8, 74].

Таким чином, М.Петрова можна назвати першим в історії вітчизняної історичної науки вченим, який комплексно і глибоко почав досліджувати історіографію Французької революції XVIII ст. В.Далін, автор праці «Историки Франции XIX – XX ст.» відзначав, що М.Петров дав дуже влучні характеристики таким французьким історикам, як Тьєррі, Гізо, Міньє та ін [4, с.15-27], висвітлюючи французьку історіографію в тому напрямку, який згодом активно розвивав М.Кареєв. Про те, що більшість оцінок М.Петрова утвердились в історичній науці, також свідчать пізніші дослідження французької історіографії М.Кареєва [8], М.Алпатова [1], Б.Реізова [16], С.Блуменау [2], Л.Таран [18; 19] та інших фахівців.

Його визначення й аналіз основних напрямків історіографії Французької революції в основному міцно утвердились в історії історичної науки, а переважна більшість оцінок і положень витримали випробування часом і стали основою для подальших студій в цій галузі.

Джерела та література

1. Алпатов М.А. Политические идеи Французской буржуазной историографии XIX века. – М.-Л.: АН СССР, 1949. – 406 с.
2. Блуменау С.Ф. Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике //Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 141 – 150.
3. Виппер Р. Очерки исторической мысли в XIX в. Либерализм и первая историческая формула борьбы классов //Мир божий. – 1901. – Март. – С. 246 – 274.
4. Далин В.М. Историки Франции XIX – XX веков. – М.: Наука, 1981 – 328 с.
5. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.
6. Иванова Т.Н. Оценка книги А. Токвиля «Старый порядок и революция» русской буржуазно-либеральной историографией второй половины XIX – начала XX в. //Эпоха Великой Французской революции: проблемы истории и историографии. К 200-летнему юбилею революции: Межвузовский сборник научных трудов /Чувашский университет. – Чебоксары, 1989. – С. 26 – 39.
7. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] /Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (З нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 402 – 415.
8. Кареев Н.И. Историки Французской революции. Т.3. Изучение Французской революции вне Франции. – Л.: Колос, 1925. – 308 с.
9. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1865 – 1866 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1864. – 20 с.
10. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5т./Под ред. М.В.Нечкиной.–Т.2.–М.: АНСССР,1960.–862с.
11. Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В.А. Сыхра, 1882. – 440 с.
12. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) /В обраб. и с доп. проф. В.П. Бузескула. – 1904. – XII + 226 с.
13. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до национального конвента)/В обработке В.П. Бузескула. – Харьков: Типография Х. Счасни, 1894. – 222 + 92 с.
14. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – VII, 309 с.
15. Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 76 с.
16. Реизов Б.Г. Французская романтическая историография (1815 – 1830). – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1956. – 536 с.
17. Санцевич А.В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії //Український Історичний Журнал. – 1989. – № 5. – С. 29 – 40.
18. Таран Л. Французька революція кінця XVIII ст. в світлі сучасних дискусій //Історія України. – 2003. – № 21 – 22. – С. 1 – 7.

19. Таран Л.В. Великая Французская революция и русская либеральная историография //Преподавание истории в школе.– 1996. – № 6. – С. 31–32.
20. ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 52 – 55 зв. История революций: французской, английской, испанской, прусской. 41 арк.
21. ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 58. Литература XVIII в. 13 арк.
22. ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНПр. 60 арк.
23. Цыганков Д.А. Профессор Московского университета В.И. Герье (1837 – 1919) //Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 219 – 230.

Marina Keda

THE ORIGIN OF HISTORIOGRAPHY OF FRENCH REVOLUTION IN UKRAINIAN UNIVERSITIES IN THE XIXTH CENTURY: MICHAEL PETROV

The article is devoted to the role of Kharkov professor M. Petrov in the origin of historiography of French Revolution in ukrainian universities of Russian Empire in the second half of the XIXth century.

Key words:M.Petrov, historiography, French Revolution.

Надійшла до редакції 22.02.2008 р.

УДК 930.1“652”:37(09)

Олександр Самойленко

ВНЕСОК ВЧЕНИХ НІЖИНСЬКОЇ СЛАВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

У статті відстежується процес становлення ніжинської славістичної школи і аналізується внесок її представників у дослідження проблем, пов'язаних з історією та культурою південнослов'янських народів. Головну увагу зосереджено на найбільш вагомих працях вчених-славістів Ніжинського історико-філологічного інституту кінця XIX – початку XX ст.: А.Будиловича, В.Качановського, Г.Ільїнського, К.Радченка та М.Соколова з історії, джерелознавства та археографії Болгарії, Сербії, Хорватії та Чорногорії, які вирізнялись оригінальністю, науковою новизною і не втратили своєї науковості.

Ключові слова: Ніжинська славістична школа, вчені-славісти, Сербія, Болгарія, Кирило і Мефодій, південнослов'янські народи, давньослов'янська література

У сучасній історичній науці становлення славістики в Російській імперії прийнято відносити до середини XIX століття, що пов'язано з відкриттям у 1835 р. у російських і українських університетах кафедр історії та літератури слов'янських діалектів, а також діяльністю видатних вчених О.Х.Востокова, М.Т.Каченовського, О.М.Бодянського, П.І.Прейса, І.І.Срезневського, В.І.Григоровича та ін. Перше покоління славістів охопило у своїх лекціях всі галузі славістики і виховало цілу плеяду молодих вчених, серед яких були і майбутні представники ніжинської славістичної школи, що почала формуватись у останній чверті XIX ст. з відкриттям у Ніжині у 1875 р. Історико-філологічного інституту князя Безбородька, а вже наприкінці XIX – на початку XX ст. вона перетворилась у один з центрів дослідження славістики в Україні. З її діяльністю пов'язані імена багатьох відомих українських та російських вчених-славістів, серед яких: академік М.Н.Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук А.С.Будилович, Р.Ф.Брандт, Г.А.Ільїнський, професори В.В.Качановський, К.Ф.Радченко, Є.В.Пєтухов, М.І.Соколов та ін. Саме аналіз процесу становлення ніжинської славістичної школи та визначення внеску її представників у дослідження проблем південнослов'янської історії стане головним завданням автора.

Вивчення діяльності та творчої спадщини вчених ніжинської славістичної школи розпочалося ще століття тому і частково знайшли своє віддзеркалення в історіографії, літературознавстві та

© Самойленко О.Г., 2008

мовознавстві, проте цілісного комплексного дослідження про внесок її представників у розвиток гуманітарних наук та їх місце в історичній науці, джерелознавстві, етнографії та фольклористиці до цього часу не існує. Якщо в період їх діяльності науковий доробок вчених пригортав підвищену увагу, то за радянських часів імена більшості з них або ж замовчувались, або ж взагалі були під забороною. Протягом ХХ ст. з'явилось лише кілька невеликих розвідок, переважно біобібліографічного характеру [1], та коротких статей у довідниках і енциклопедичних виданнях [2].

Лише у 80-х – 90-х роках минулого століття в Україні почали з'являтись більш ґрунтовні дослідження, серед яких особливої уваги заслуговують праці Ф.Т.Євсеєва, А.С.Бєлой, Л.А.Амбокадзе, Г.А.Киричка та ін., але вони стосуються головним чином літературознавчих і мовознавчих студій ніжинських славістів [3].

Серед праць сучасних українських дослідників, які намагаються визначити місце ніжинської славістичної школи та проаналізувати науковий доробок її найбільш яскравих представників, слід відзначити наукові розвідки і дослідження Г.В.Самойленка, О.Г.Самойленка, А.С.Бєлой, М.Г.Булахова, М.І.Конюшкевича та ін. [4]. Не залишили поза увагою творчість ніжинських вчених-славістів і сучасні російські дослідники, які в 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. теж активізували аналітично - пошукову роботу щодо повернення несправедливо забутих імен вчених. Перевагою науковців Російської Федерації є те, що більшість архівних документів, рукописів зберігаються в архівосховищах і бібліотеках Москви та Санкт-Петербурга [5]. Серед праць російських дослідників особливо вагомими для висвітлення визначеної проблеми, на нашу думку, є дослідження Л.Д. Захарової, С.В. Смірнова та ін. [6].

Славістична школа у Ніжині почала складатися вже на початку функціонування Історико-філологічного інституту князя Безбородька, коли до вузу на запрошення першого його директора М.О.Лавровського прибули молоді, але вже відомі на той час вчені-славісти А.С.Будилович та Р.Ф.Брандт. І якщо праці Романа Федоровича Брандта носили виключно літературознавче та мовознавче спрямування, то Антон Семенович Будилович значну частину своїх досліджень присвятив історії, джерелознавству та етнографії південнослов'янських народів.

А.С.Будилович став першим вченим-славістом, який у 1875 р. переїхав до Ніжина в якості професора по кафедрі російської словесності. Пройшовши гарну школу академіків І.І.Срезневського та В.І.Ламанського у Петербурзькому університеті, який він закінчив у 1867 р., Антона Семеновича залишили для підготовки до професорського звання зі слов'янської філології. Знайомство з відомими російськими та закордонними вченими-славістами під час з'їзду славістів у Москві у 1867 р., делегатом якого був А.С.Будилович, визначили подальшу долю і наукові інтереси молодого дослідника. Паралельно з науковими пошуками наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Антон Семенович розпочав і педагогічну діяльність, викладаючи слов'янські мови у Духовній академії (1869-1872 рр.) та Історико-філологічному інституті (1871-1872 рр.) у Петербурзі.

У 1871 р. А.С.Будилович захистив магістерську дисертацію "Дослідження мови давньослов'янського перекладу XIII слів Григорія Богослова за рукописом імператорської публічної бібліотеки XI століття" і був затверджений у ступені магістра слов'янської філології, а вже у 1872 р. молодий вчений отримав дворічне закордонне відрядження до Німеччини, Австро-Угорщини, Румунії, Сербії, Чорногорії та європейської частини Османської імперії для вивчення слов'янських мов, етнографії та літератури, що дозволило зібрати значний матеріал, який був використаний у подальшій науковій роботі. На його основі були написані численні статті, серед яких і розвідки, що стосувалися південнослов'янської проблематики ("Подорожні нотатки про долину середнього та нижнього Дунаю", "Про сучасний стан і взаємовідносини слов'ян західних і південних", "Статистичні таблиці розподілу слов'ян за народностями, державами, азбуками, діалектами та віросповіданням, з пояснювальною запискою", "Нарис сучасного становища Чорної Гори" та ін).

У цей час А.С.Будилович переїздить до Ніжина і з 1 жовтня 1875 р. обіймає посаду екстраординарного професора по кафедрі російської словесності. "Ніжинський період" став часом розквіту інтелектуальних і творчих сил вченого. У Ніжині були написані кращі праці молодого науковця, тут він заявив про себе як про визначного вченого-славіста, що здобув визнання наукової спільноти. Про це свідчать його численні дослідження, серед яких інтерес для нас представляють: "XIII слів Григорія Богослова, за рукописом імператорської публічної бібліотеки XI століття: критико-палеографічне видання", "Нариси з сербської історії: I. Падіння сербського царства; II. Відродження сербського народу; III. Про взаємні історичні зв'язки народів російського и сербського", "Заколот графів Петра Зринського і Франца Франкопана. Епізод із хорватської історії XVII століття".

У 1878 р. світ побачила краща праця А.С.Будиловича "Первісні слов'яни в їх мові, побуті та поняттях за даними лексикальними" [7], яку наступного року було захищено як докторську дисертацію. Це дослідження складається з двох частин, кожна з яких поділяється на два розділи, але друком вийшли лише два розділи першої частини (лінгвістичний; історико-географічний і етнографічний) і перший розділ другої частини (побут і заклади), а другий розділ другої частини (історико-палеонтологічний) так і

не було завершено. На думку вченого, мова є головним джерелом для вивчення первісної епохи життя народів, а слово – історичною пам'яткою, мініатюрною грамотою, розкрити яку можливо лише звернувшись до живої пам'яті слов'янських народів, вивчивши взаємовідносини їх діалектів. А.С.Будилович був переконаний, що завдяки застосуванню порівняльно-історичного метода можливо досягти необхідних результатів: "правильне застосування до слов'янської мови порівняльного методу повинно привести до настільки ж переконливих висновків у галузі слов'янської археології та історичної етнографії, як висновки, вже досягнуті цим шляхом у фонетичному та морфологічному відділах слов'янської граматики" [8].

На основі даних лінгвістичної палеонтології науковець прийшов до висновку, що "розумовий світогляд давніх слов'ян був ширшим і глибшим, ніж можливо було б передбачати на основі історичних даних і думок, і що слов'яни знаходились вже у глибоку давнину в культурних зносинах з різними південними і східними народами" [9].

Дослідження А.С.Будиловича викликало схвальні відгуки у наукових колах Російської імперії. Навіть один із найзапекліших критиків поглядів науковця, відомий вчений-славіст І.О.Бодуен де Куртене, зазначив: "Незважаючи на всі свої недоліки, твір Будиловича представляє велику, чудову працю… Мало того, що ні в одній слов'янській літературі не було до цього часу подібного твору, і навіть у всесвітній науковій літературі, крім відомої книги Пікте, навряд чи знайдеться що-небудь, задумане і виконане у настільки широких розмірах. Хто бажає з новітньої точки зору познайомитись з первісною культурою слов'ян, не може ніяк обійтись без твору Будиловича" [10].

Інтерес до слов'янської історії не зник і після переїзду А.С.Будиловича до Варшавського університету у 1881 р., де він очолив кафедру російської та церковно - слов'янської мови, а в 1887-1892 рр. – історико-філологічний факультет. 29 грудня 1882 р. до Антона Семеновича прийшло і офіційне визнання, з його обранням членом-кореспондентом Академії наук. У Варшаві вийшла низка статей, присвячених слов'янським першовчителям – Кирилу та Мефодію ("Замітка про святкування тисячоліття зі дня смерті св. Мефодія", "Промова про слов'янських першовчителів Кирила и Мефодія", "Кілька думок про греко-слов'янський характер діяльності св. Кирила та Мефодія"), але слід зазначити, що для "варшавського періоду", як і для "юр'ївського періоду" (з 1892 по 1901 рік він обіймав посаду ректора Юр'ївського університету), притаманним стає перехід до консервативного слов'янофільства та відстоювання ідеї про російську мову як загальнослов'янську. Заперечення української та білоруської мов, виступ проти читання польської літератури національною мовою, викликало критику з боку не лише національної інтелігенції, але й частини російської. Слов'янофільські ідеї відстоював А.С.Будилович і в часописах, які він редагував "Славянское обозрение" та "Московские ведомости". Останні роки життя Антон Семенович працював у Міністерстві народної освіти (з 1901 р.) і помер у Петербурзі 13 грудня 1908 р., залишивши після себе величезну наукову спадщину, понад 250 монографій і статей, що стосувались різних проблем мовознавства, літературознавства, історії, етнографії, фольклористики та освіти слов'янських народів.

На місце А.С.Будиловича у 1881 р. до Ніжинського історико-філологічного інституту за рекомендаціями І.І.Срезневського та В.І.Ламанського було запрошено випускника Петербурзького університету Матвія Івановича Соколова.

Завдяки своєму вчителю академіку В.І.Ламанському вже на студентській лаві М.І.Соколов набув перших навичок науково-дослідницької праці, був залучений не до філологічного, а до історичного напрямку слов'янознавства. Особливий інтерес викликала у молодого дослідника середньовічна історія Балканського регіону, про що свідчать перші студентські розвідки: "Общинне землеволодіння у Візантійській імперії" [11] та "Боснія до приходу турок" [12], які були надруковані у петербурзьких газетах. Інше студентське дослідження "Із давньої історії болгар" [13], яке було відзначено золотою медаллю, і за яке М.І.Соколов одержав у 1879 р. ступінь кандидата, було вже помічене у наукових колах Росії. У цьому ж році ця ґрунтовна праця була опублікована окремим виданням і заслужила схвальної оцінки серед російських славістів. Професор В.І.Ламанський у своєму відгуку відзначав, що "это сочинение отличается вообще ясным и стройным изложением, свидетельствует о большой начитанности и строго научном направлении автора. Он основательно изучил источники и обладает необходимыми критическими приёмами при их пользовании". На цьому наголошував і академік І.В.Ягич, який відмітив, що праця вирізняється "большой трезвостью и критической оценкой источников" [14].

Дослідження М.І.Соколова "Із давньої історії болгар" складається з двох частин, кожна з яких присвячена окремій проблемі давньоболгарської історії – формуванню болгарської народності та прийняттю християнства болгарами. У першій частині дослідник проаналізував погляди вчених про час розселення слов'ян на Балканському півострові, поставивши під сумнів думку М.С.Дрінова про раннє проникнення слов'ян на півострів (у II – III ст.) та угро-фінське походження болгар. Сам автор відносив вторгнення слов'ян до кінця V – початку VI ст., у наслідок якого вони розселились по всій території півострова і вплинули на руйнацію старого устрою. Слов'янська колонізація призвела до значних

соціальних змін – знищення колонату і поширення общинного землеволодіння. Вчений вказав також на наявність не лише общинного, але й приватного землеволодіння, хоча, як учень В.І.Ламанського, феодалізму Матвій Іванович не визнавав. Розвинув дослідник і думку Куника про тюркське походження болгар. В цілому М.І.Соколов виказав досить правильні ідеї з питання про етнічні відносини на Балканах, які підтверджуються і сучасною наукою.

У другій частині книги вчений проаналізував процес прийняття християнства за князя Бориса, визначивши переважно зовнішні чинники, майже не торкаючись внутрішніх причин хрещення Болгарії. Головними факторами, що вплинули на вибір нової віри, на думку вченого, були взаємини слов'ян з Візантією, яка визнавала лише християнські держави, та поширення володінь Болгарії на захід і південний захід, де простежувався сильний вплив візантійців і франків.

Оскільки у М.І.Соколова не було магістерського ступеню, заяву молодого вченого було прийнято до розгляду, і після ґрунтовного аналізу його наукового доробку 1 червня 1881 р. зарахували на посаду екстраординарного професора Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Як зазначав професор М.Я.Арістов, якому доручили надати оцінку науковому потенціалу претендента і проаналізувати його кандидатське дослідження, "главным достоинством сочинения М.Соколова служит основательное изучение источников и пособий, которыми он пользовался, и строго критическое отношение к ним. Оттого весь труд его является солидным и каждый частный вывод отличается характером зрелой научной точности. Несмотря на запутанный и разноречивый материал, он излагает дело с необыкновенной простотой и ясностью. Зная, что для решения задачи о разных племенах недостаточно известий источников, он старается уяснить характер, нравы и обычаи этих племен, а также степень влияния их на другие народы. Это изучение этнографической стороны жизни народов составляет большую заслугу автора и прибавляет значительную долю убедительности и доказательности его положениям… Сочинение М.Соколова производит отрадное впечатление и обещает много дельных исследований от молодого ученого, если он будет работать в том же направлении" [15]. І Матвій Іванович виправдав всю попередню компліментарність на свою адресу. Не залишаючи наукових занять, молодий професор з головою занурився у викладацьку діяльність. М.І.Соколовим було розроблено лекції з фольклору та російської словесності, курс якої викладався протягом чотирьох років навчання студентам Історико-філологічного інституті. В ніжинському архіві збереглася одна з перших авторських програм навчальної дисципліни, розробленої для студентів І та ІІ курсу і спецкурсу для студентів ІІІ та ІV курсу на 1881/1882 навч. рік. Вона порівняно коротка, тому приведемо її головні положення, що дозволить краще зрозуміти підходи молодого професора до предмету, що викладався. Після історії давньоруської літератури до XIV ст., професор викладав: "Порівняльний огляд давнього періоду літератур болгар, сербів і росіян. Початок слов'янської писемності. Діяльність Кирила і Мефодія: огляд джерел для історії Кирила і Мефодія; нарис їх життя; питання про кирилицю та глаголицю і старослов'янську книжкову мову. Переклад Св. Письма на слов'янську мову і доля цього перекладу до зібрання повної Біблії за архієпископа Геннадія. Переклади догматичних і морально-повчальних творів; збірники творів такого змісту. Походження і зміст апокрифічної літератури. Історична література: переклади візантійських істориків, хронографи. Самостійний літопис у православних слов'ян. Огляд сербських літописів і біографій. Повісті і сказання східно-візантійські та західні і слов'янський їх переклад. Хронологічний огляд творів самостійних сербських і болгарських. Головні періоди давньої літератури болгар, сербів і росіян.

З історії етнографії слов'ян. Поділ слов'ян на групи за мовами. Огляд сучасного становища слов'ян: дані географії та статистики. Історичний огляд слов'янських народностей: джерела свідоцтв про слов'ян: народна словесність, звичаї, заклади, твори письменників. Виклад дохристиянської епохи слов'янської історії: розселення, їх побут і вірування. Епоха утворення слов'янських держав і прийняття християнства (болгари, серби, хорвати, держава Святополка, чехи, поляки) до XI ст. Історія південних слов'ян до турецького завоювання" [16]. Саме позиції, зазначені в програмі, і лягли у подальшому в основу переважної більшості наукових праць вченого.

У Ніжині молодий дослідник продовжив роботу над магістерською дисертацією, але для її завершення необхідно було закордонне відрядження: "Працюючи над магістерською дисертацією на тему "Історія Боснії з найдавніших часів до завоювання турками", використавши доступні джерела і посібники й ознайомившись досконало з предметом, я знаходжу, що для закінчення роботи необхідно звернутися до багатьох друкованих видань, не доступних в Ніжині, і деяких рукописів, що знаходяться в закордонних бібліотеках і архівах. Із друкованих видань я маю на увазі як старі (напр. Лучича, Луккарі, Дюканжа, Фарматі, Шимка, Швандтнера, Прая, Катона, Фейєра, Райнальді, Вадінга та багатьох інших), так і нові (брошури і статті в журналах історико-археологічного і географічного змісту, що з'явились після заняття Боснії та Герцоговини Австрією). Всі ці видання я сподіваюсь знайти у Відні

(енциклопедичні видання, брошури і журнальні статті) і Загребі (старі видання, що відносяться до історії Босні). В Загребі сподіваюсь використати і деякі рукописні джерела … Сподіваюсь також скористатися в Загребі вказівками місцевих вчених, Рачкаго, Любича та ін., відомих своїми чудовими вченими працями з югослов'янської історії. Бажано також відвідати Белград, в бібліотеках якого є рукописні матеріали для історії богомильства, важливого для історії Босні. Якщо дозволить час, кошти та інші умови, то я бажав би ще поїхати до Дубровника (Рагузи), де в архівах знаходяться невичерпні факти рукописних джерел з історії Босні, нам це відомо з вказівок багатьох вчених (напр. Кукулевича-Санцинського, Манушева і із нових видань Югославської Академії). 5.04.1886." [17]. Таке відрядження було надано вченому Міністерством народної освіти з 15 червня по 1 листопада 1886 р. Повернувшись із-за кордону, М.І.Соколов продовжив наукову і викладацьку діяльність в Ніжині, а 3 травня 1888 р. Матвій Іванович публічно захистив на Раді Історико-філологічного факультету Петербурзького університету роботу "Матеріали і замітки з давньої слов'янської літератури", за яку одержав ступінь магістра слов'янської словесності. Це дослідження було відзначене академічною премією Уварова. Академік І.В.Ягич, який презентував працю М.І.Соколова, зазначив: "Все качества сочинения профессора Соколова – богатое содержание новых текстов, подробный анализ каждого из них, а в особенности остроумные соображения насчет апокрифического сказания о крестном древе – представляют этот в таком виде, что он безусловно достоин награждения одною из премий, находящихся в распоряжении Императорской Академии наук" [18].

Ще рік після захисту дисертації М.І.Соколов залишався на посаді екстраординарного професора Ніжинського історико-філологічного інституту, після чого з 8 вересня 1889 р. перейшов на кафедру російської словесності Московського університету на місце професора М.С.Тихонравова. Вся подальша діяльність Матвія Івановича була пов'язана вже з цим навчальним закладом. У 1895 р. Соколова обирають головою слов'янської комісії Московського Археологічного товариства, у 1902 р. вчений захистив при Петербурзькому університеті докторську дисертацію "Слов'янська книга "Епоха"" і був затверджений ординарним професором, а потім і деканом історико-філологічного факультету Московського університету. Саме на московський період припадає написання вченим найбільш ґрунтовних праць, серед яких і розвідки з південнослов'янської історії, літератури і старовини: "Нововідкритий твір Крижанича про об'єднання церков", "Тлумачення історичних пророцтв", "Нові матеріали для пояснення амулетів, що називаються змійовиками", "Болгарська писемність", "Стефан Душан", "Деякі твори Кирила Туровського у сербських списках" та ін. Як зазначав академік В.Істрін, аналізуючи науковий доробок М.І.Соколова, "непосредственное изучение первоисточников, точная филологическая разработка текста, строгая проверка данных, ясное понимание тех пределов, которые отделяют научный вывод от гипотизы – все эти качества придают работам Матвея Ивановича устойчивость и солидность" [19]. На жаль, у розквіті наукових сил, залишивши не завершеними численні розпочаті праці, 17 (30) червня 1906 р. Матвій Іванович Соколов пішов із життя.

За рік до переїзду М.І.Соколова до Москви на посаду екстраординарного професора по кафедрі церковнослов'янської та російської мови Ніжинського історико-філологічного інституту було обрано В.В.Качановського (з 1 вересня 1888 р.), який вже заслужив певне визнання серед наукових кіл Росії [20].

Володимир Васильович Качановський, учень професора В.В.Макушева, який відстоював принципи паралельного вивчення історичного, культурологічного і мовознавчого матеріалу, у 1878 р. закінчив історико-філологічний факультет Варшавського університету. Вже в студентські роки виявив інтерес до науки, захопившись середньовічною історією південнослов'янських народів ("Сербські житія та літописи як джерело історії південних слов'ян в XIV и XV ст.", "Балканські слов'яни в епоху підкорення їх турками", "Візантійські літописи як джерело для історії південних слов'ян у період падіння їх самостійності"). Після завершення навчання В.В.Качановського залишили на кафедрі слов'янської філології для підготовки до професорського звання і направили до Петербурзького університету, де він слухав лекції В.І.Ламанського, О.Ф.Міллера та К.А.Коссовича, а після повернення надали дворічне відрядження за кордон, під час якого молодий дослідник зосередив свою увагу на вивченні слов'янського світу у всьому його розмаїтті, хоча південні слов'яни приваблювали науковця більш за все. Робота в архівах і бібліотеках Османської імперії, Італії та Південної Франції надали можливість вченому глибше пізнати історію, культуру та літературу південних слов'ян. У Дубровницькому книгосховищі В.В.Качановський знайшов невідомий матеріал про Антона Глегевича, який було покладено в основу магістерської дисертації, захищеної у 1882 р. у Петербурзі [21]. У наступному році, одержавши звання магістра слов'янської історії, Володимир Васильович направився до Болгарії з метою підбору матеріалу для болгарського словника, який він планував підготувати спільно з професором М.С.Дріновим [22]. Одночасно, вчений займався виявленням і вивченням джерел, на основі яких були написані численні статті: "К вопросу о литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия", "Новые данные для

изучения литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия (1375-1393 гг.)", "Новооткрытые на Афоне труды болгарского патриарха Евфимия", "Очерк из истории отношения церкви болгарской к церквам греческой и латинской с конца XI в. до половины XIII в.", "Грамота Константина Асеня Зографскому монастырю", "Славянский список описания чудес Димитрия Сасунского" та ін. Особливий інтерес викликає серія статей про патріарха Єфимія, в який В.В.Качановський не лише проаналізував творчу спадщину та переосмислив складну долю отця церкви, але й подав ґрунтовний опис самої епохи, в яку жив один із героїв болгарського народу. Як зазначив його колега М.Н.Сперанський, болгарському народу вчений присвятив "наиболее выдающиеся и крупные по значению труды" [23].

Визначною подією для всієї славістики став випуск збірника "Вестник славянства", засновником і редактором якого був В.В.Качановський. Перші випуски вийшли ще в Казані (1888-1890 рр.), де короткий час працював вчений у місцевому університеті перед переїздом до Ніжина, але найбільш активно науковий збірник видавався (1891-1896 рр.) під час роботи Володимира Васильовича в Історико-філологічному інституті князя Безбородька. На "ніжинський" період діяльності вченого (1888-1901 рр.) припав розквіт його науково-дослідної роботи. У цей час В.В.Качановський написав більшість своїх праць, зосередившись головним чином на історії та культурі Сербії та Болгарії. Поряд із незначними за обсягом розвідками: "Католицька пропаганда в Болгарії в XVII та XVIII століттях", "З історії сербських колоністів в Угорщині в кінці XV і XVI ст.", "До питання про становище болгар і болгарського одягу в першій половині XVI ст.", "Сербський епос. У пам'ять 500-ліття Косовської битви", "До історії Чорногорії", "Чорногорія у другій половині XV ст. і на початку XVI ст.", "Письмо чорногорського самозванця Стефана Малого до уряду Дубровницької республіки", "Боснійський державний герб", "Герцоговина у другій половині XV ст.", "Загальний погляд на давню історію Сербії та її джерела", у Ніжині була написана і одна з найкращих і найвизначніших праць науковця – "Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.: Критичне дослідження джерел", яка практично підсумувала творчий доробок талановитого вченого і мала стати його докторською дисертацією. Вчений у своєму дослідженні намагався висвітлити середньовічну історію сербського народу через призму головних категорій історичних джерел (літописів і житій). З часом була написана лише одна рецензія і одна стаття "З історії сербської літератури", після чого В.В.Качановський тяжко захворів і 11 (24) квітня 1901 р. помер [24].

Кафедра історії російської мови і слов'янських діалектів перейшла до професора Костянтина Федоровича Радченка, випускника Київського університету, учня Т.Д.Флоринського. К.Ф.Радченко увійшов у історію слов'янознавства як знавець богомильства, якому він присвятив всі свої праці, що стосуються історії південних слов'ян: "Релігійний та літературний рух в Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням" (магістерська дисертація), "До історії філософсько-релігійного руху у Візантії та Болгарії XIV ст.", "Маловідомий твір Євфимія Зігабена, що трактує про богомилів", "Етюди про богомильство. До питання про ставлення апокрифів до богомильству", " Етюди про богомильство. Видіння пророка Ісаії в переказі катарів-богомилів", "Етюди про богомильство. Народні космогонічні легенди слов'ян у їх ставленні до богомильства". Ця проблема мала стати і темою докторської дисертації, але передчасна смерть у 1908 р. не дозволила втілити цей задум [25].

Останнім, хто очолював кафедру історії російської мови і слов'янських діалектів у дореволюційний період був Григорій Андрійович Ільїнський. Отримавши освіту в Петербурзькому університеті, де особливу роль на формування молодого вченого відіграли А.І.Соболевський, С.К.Булич та В.І.Ламанський. Написаний у 1898 році під керівництвом В.І.Ламанського студентський твір "Орбельська Тріодь" був відзначений золотою медаллю і за рекомендацією керівника Г.А.Ільїнського залишили для підготовки до професорського звання. В цей період його діяльність була тісно пов'язана лінгвістичним відділенням нефілологічного товариства, створеного за ініціативи А.А.Шахматова. Протягом десяти років (1899-1908 рр.) Григорій Андрійович був секретарем цього відділення. Сферою наукових інтересів стали морфологія і лексикологія слов'янських мов та палеографія. Для поглиблення своїх знань Г.А.Ільїнський здобув закордонне відрядження (1901-1903 рр.), під час якого слухав лекції у Берлінському, Віденському і Празькому університетах, та працював у бібліотеках і книгосховищах Чехії, Лужині, Сербії, Хорватії, Словенії та Болгарії. Після повернення на батьківщину його призначають приват-доцентом Петербурзького (1904 – 1907 рр.), а потім Харківського університету (1907-1909 рр.). У 1905 р. було захищено магістерську дисертацію зі слов'янського мовознавства. У 1909 р. Г.А.Ільїнський разом із П.А.Лавровим направився у відрядження на Афон для копіювання давньоболгарських грамот, після повернення з якого вченого було обрано екстраординарним професором Ніжинського історико-філологічного інституту. Не зупиняючись на величезному творчому доробку Г.А.Ільїнського, який нараховує понад 500 монографій, статей, оглядів і рецензій, присвячених сучасним слов'янським, праслов'янській, старослов'янській, церковнослов'янській мовам, давній історії слов'ян, археології та археографії, палеографії, етнографії та географії слов'ян, джерелознавству і текстології, зосередимо свою

увагу на працях, що стосуються південнослов'янської проблематики. У 1911 р. Григорій Андрійович захистив у Київському університеті докторську дисертацію "Грамоти болгарських царів", відзначену Ломоносівською премією. Серед інших численних праць із історії та культури південних слов'ян слід особливо відзначити: "Грамоти царя Іоанна Асеня II", "До історії слов'янських азбук", "Сто років сербського повстання", "Історія слов'ян: Курс, читаний у Харківському університеті", "Значення Афона в історії слов'янської писемності", "Про єпископський титул Климента Словенського" та ін.

Г.А.Ільїнський багато часу займався вивченням, описанням та виданням старослов'янських, середньоболгарських и сербських пам'яток. Всі дослідження були побудовані за єдиною схемою: з початку детально викладалась історія відкриття та вивчення пам'ятки, подавалась критика по-передніх видань; потім відзначались палеографічні, фонетичні та морфологічні особливості. За одностайним визнанням критики, тексти, що подготував Ільїнським, відмічаються великою точністю, і їх можна вважати одними з найкращих видань ("Софійський Октіох XIII ст.", "Середньо-болгарські листки Ундольського XII-XIII ст.", "Грамота бана Кулина", "Македонський листок: Уривок невідомої пам'ятки кирилівської писемності XI-XII вв.", "Сверлижські уривки", "Македонський глаголичний листок: Уривок глаголичного тексту Єфрема Сирина: XI ст.", "Слепченський Апостол XII ст.") [26].

У 1916 р. Г.А.Ільїнський переходить на кафедру російської мови та слов'янського мовознавства Юрьївського університету. Разом з вузом у 1918 р. вчений евакуювався до Воронежа, де ще залишався два роки. Після цього він був професором Саратовського університету (1920-1927), Східного педагогічного інституту в Казані (1927), Першого Московського університету (1927-1934). Саме за радянських часів до Григорія Андрійовича приходить міжнародне визнання: у 1921 р. його обирають членом-кореспондентом Академії наук РСФСР, з 1929 р. він стає дійсним членом Західнослов'янського інституту в Познані і членом-кореспондентом Болгарської Академії наук, а з 1930 р. – членом-кореспондентом Польської Академії наук. Але це тривало не довго. 11 січня 1934 р. Г.А.Ільїнського було заарештовано за "справою славістів" (Російська національна партія), засуджено до 10 років соловецьких таборів, а після перегляду справи у 1937 р. повторно заарештовано і 14 грудня цього ж року розстріляно в Томській в'язниці (реабілітовано у 1967 р.). Ідеї, виказані Г.А.Ільїнським у наукових працях, належать до головних досягнень світового слов'янознавства і до сьогодення зберігають своє значення та актуальність.

Без сумніву, діяльність вчених ніжинської славістичної школи кінця XIX – початку XX ст. стала помітним явищем у розвитку слов'янознавства в Україні. Ніжинськими вченими-славістами були відкриті і вперше опубліковані джерела з історії та культури південних слов'ян, написані численні узагальнюючі праці і сотні статей з історії, культури та літератури Болгарії, Боснії, Герцеговини, Сербії, Хорватії та Чорногорії, більшість з яких не втратили своєї науковості і в наш час. Звичайно, що проаналізувати всю величезну спадщину, яку залишили після себе представники ніжинської славістичної школи, в одній статті не можливо, але ця публікація може привернути увагу сучасних українських дослідників до праць А.С.Будиловича, Г.А.Ільїнського, В.В.Качановського, К.Ф.Радченка, М.І.Соколова та інших і стимулюватиме розвиток славістики в Україні.

Джерела та література

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. Т. II. - Минск, 1977. - С. 229-236; Журавлев В. К. Григорий Андреевич Ильинский. – М., 1962. - 78 с.; Истрин В. М.И.Соколов: Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1906. – Сентябрь. – С.45; Карский Е.Ф. М.И.Соколов: Некролог // Русский филологический вестник. – 1903. – Т. 56; Резанов В. Памяти Матвея Ивановича Соколова. – Нежин, 1907
2. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб., 1891. – Т. 6 а; СПб., 1900. – Т. 30; Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910; Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2-х т. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1892; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1875-1900. – Нежин, 1900; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1901-1912. – Нежин, 1912; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.2. – М., 19; Т.3. – М., 19; Историография истории южных и западных славян. – М., 1987; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988 та ін.
3. Белая А.С. Из истории лингвистических исследований в Нежинском историко-филологическом институте (наследие А.С.Будиловича) // Література та культура Полісся. Вип.1. – Ніжин, 1990. – С.48-50; її ж. Роль Нежинской высшей школы в развитии лингвистических традиций // Там само. Вип.6. – Ніжин, 1995. – С.80-84; Евсеев Ф.Т. О научной и учебной деятельности Г.А.Ильинского в Нежинском историко-филологическом институте // Там само. Вип.1. – Ніжин, 1990. – С.52-53; Амбокадзе Л.С. Вопросы изучения былин в работах М.Н.Сперанского // Там само. Вип.1. – Ніжин, 1990. – С.54-55; Киричок Г.А. М.Н.Сперанский о Гоголе и Нежинской школе // Там само. Вип.1. – Ніжин, 1990. – С.55-57; Родін С.М. Славістичні ідеї професора П.О.Заболотського // Там само. Вип.6. – Ніжин, 1995. – С.103-105; Григорий Андреевич Ильинский: Библиографический указатель / Сост. Ф. Т. Евсеев. Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. – 12 с.

4. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – 336 с.; його ж. Нежинская филологическая школа. 1820-1990. – Нежин, 1993. – 172 с.; його ж. Ніжинська вища школа. 1820-1995. – Ніжин, 1995. – 106 с.; його ж. Роль Нежинской филологической школы в формировании научных интересов Е.Ф.Карского // Література та культура Полісся. Вип.11. – Ніжин, 1998. – С.51-57; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с.; їх же. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.; Самойленко О.Г. Наукова династія Соколових // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 135-144; Белая А.С. Е.Ф.Карский – исследователь славянских языков // Література та культура Полісся. Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С.3-5; Булахов М.Г. Карський Юхим Федорович // Література та культура Полісся. Вип.33. – Ніжин, 2006. – С.19-24; Конюшкевич М.І. Научная школа Е.Ф.Карского в свете парадигмы конца XX века // Література та культура Полісся. Вип. 31. – Ніжин, 2006. – С.10-21.
5. Див.: Про Ільїнського Григорія Андрійовича. - Архив РАН. Санкт-Петербургское отделение, ф. 9, 35, 116, 126, 134, 156, 247, 284, 292, 752, 898; Про Сперанського Михайла Несторовича. - РГАЛИ, ф. 439, 1815-1938 рр. (774 од. зб.); Архив ПФА РАН, ф. 172, 308 од. зб., 1890-1929 рр.; ИМЛИ, ф. 238, 7 од. зб., 1936-1938 рр.; РГБ, ф. 178, у складі Музейного зібрання №№ 9840, 9841, 99 од. зб., 1887-1895 рр.; Про Соколова Матвія Івановича. - ГИМ, ф. 38, 62 од. зб., XVIII-XIX ст.; РГБ, ф. 468, 7 карт., 1800-1900-і рр.
6. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876-1937) // Московский журнал. 2000. №7. С.2-14. Публ. Г.С.Баранковой, И.Б.Еськовой; Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII - начала XX вв. Справочное пособие. Под общей редакцией академика О.Н.Трубачева. – М.: Флинта-Наука, 2001.– 336 с.; Захарова Л.Д. Григорий Андреевич Ильинский // Отечественные лингвисты XX века. Ч.1. - М., 2003. - С. 180-196; Смирнов С.В. Григорий Андреевич Ильинский: Судьба ученого // Известия АН. Серия литературы и языки. – 1998. – Т.57. – № 2. – С. 65-70.
7. Будилович А.С. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. – К., 1878.
8. Самойленко Г.В. Вчені – філологи Ніжинської вищої школи… – С. 50.
9. Кулаковский Ил. А.С.Будилович: Некролог // ЖМНП. – 1909. – Август. – С.111.
10. Бодуэн де Куртенэ И.А. Несколько слов о культуре первобытных и древних славян // Руський филологический вестник. – 1880. – Т.2. – С.205.
11. Соколов М.И. Общинное землевладение в Византийской империи // С.-Петербургские ведомости. – 1878.- № 319.
12. Соколов М.И. Босния до прихода турок // Еженедельное Новое время. – 1879. – 11 октября.
13. Соколов М.И. Из древней истории болгар: 1/ Образование болгарской национальности. 2/ Принятие християнства болгарскими славянами. – СПб., 1879. – 250 с.
14. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи ... – С. 67.
15. Самойленко Г.В. Матвей Иванович Соколов : Биобиблиографический указатель. – Нежин, 1993. – С. 4.
16. ФЧДОАН, ф.1105, оп.1, спр.199, арк.26-27.
17. ФЧДОАН, ф.1105, оп.1, спр.203, арк.30.
18. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910. – С. 801.
19. Истрин В. М.И.Соколов: Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1906. – Сентябрь. – С.45.
20. ФЧДОАН, ф.1105, оп.1, спр.418. – Особова справа В.В.Качановського.
21. Историко-филологический институт князя Безбородка в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 32.
22. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи ... – С. 120.
23. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 135.
24. Там само. – С. 136.
25. ФЧДОАН, ф.1105, оп.1, спр.1085, 1528. – Особова справа К.Ф.Радченка.
26. Евсеев Ф.Т. Григорий Андреевич Ильинский // Вчені-філологи Ніжинської вищої школи ... – С. 140-141.

Olexander Samojlenko

THE CONTRIBUTION OF THE REPRESENTATIVES OF NIZHYN SLAVONIC SCHOOL TO THE INVESTIGATION OF PROBLEMS WHICH ARE CONNECTED WITH THE HISTORY OF SOUTH SLAVIC NATIONS (THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES)

The process of formation of Nizhyn Slavonic School is observed in the article. The contribution of its representatives to investigation of problems which are connected with history and culture of South Slavic nations are analyzed. The author concentrates his attention on the most important works of the end of XIX – the beginning of XX centuries on History, Source Study, Archaeography of Serbia, Bulgaria and Monte Negro of such Slavonic scholars of Nizhyn Historico-Philological Institute as A.Budylovych, V.Kachanovsky, G.Ilyinsky, K.Radchenko and M.Sokolov, which are original and have scientific novelty.

Key words: Nizhyn Slavonic School, Slavonic scholars, Serbia, Bulgaria, Cyril and Mefodiy, South Slavic nations, Old Slavonic Literature.

Надійшла до редакції 20.02.2008 р.

УДК 94(476) “1897 – 1917”

Михаил Старовойтов

УРОВЕНЬ ГРАМОТНОСТИ И ОБРАЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛОРУССКО - УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ (1897 – 1917 гг.)

Впервые в белорусской историографии на большом статистическом материале анализируется уровень грамотности и образования населения белорусско-украинского пограничья. Компаративистский анализ позволяет показать особенности, характерные для населения белорусских губерний региона.

Ключевые слова: Белорусско-украинское пограничье, полиэтническое население, грамотность, образование.

Изучение истории этнокультурных процессов на постсоветском пространстве приобрело особую актуальность в связи с распадом СССР. Социально-экономические и общественно-политические процессы в условиях капитализма существенно повлияли на развитие общего и профессионального образования в Российской империи, в том числе и в ее западных окраинах. Грамотность и образовательный уровень различных категорий населения Беларуси во второй половине XIX – начале XX веков рассмотрены в работах Н.Н.Улащика [19], З.В.Шибеки [21], А.Г.Кохановского [5] и других белорусских исследователей. Здесь необходимо отметить монографию этнографа П.В. Терешковича [17]. Однако предложенная нами межрегиональная проблема в отечественной историографии еще не получила должного освещения. Необходимость исследования такой проблематики обусловлена возникшей потребностью всестороннего и более взвешенного изучения истории Российской империи в XIX – начале XX вв. На это обратили внимание российские [3], украинские [7] и белорусские [4, 18] исследователи.

Автором уже дано обоснование необходимости изучения этих процессов в полиэтничном белорусско-российско-украинском пограничье (БРУП) в 1920-е – 1930-е годы [14]. В связи с этим, представляется целесообразным исследование уровня грамотности и образования населения обозначенного в заглавии региона. Выявленный статистический и архивный материал позволяет (автором составлены таблицы и сделаны расчеты в %) провести сравнительный анализ изменений качественного состава населения белорусско-украинского пограничья, абсолютное большинство которого проживало в уездах. Это даст возможность более полно показать и понять историко-культурные процессы, происходившие в Беларуси как до 1917 г., так и в межвоенный период. К белорусско-украинскому пограничью мы относим 5 соседних губерний: Минскую, Могилевскую, Волынскую, Киевскую и Черниговскую.

Показатели грамотности и образования – основа культурного и общественного прогресса, главные составляющие этнокультурных процессов. Как видно из таблицы 1 [2, 6, 8, 9, 20], Наиболее высокий показатель грамотности всего населения был в Черниговской губернии. Это связано с тем, что мужчины, проживающие в уездах этой губернии, имели уровень грамотности выше начального и на русском языке, больше чем в других губерниях. По уровню грамотности на других языках первое место занимала Волынская губерния, а затем шли Минская, Могилевская, Киевская и Черниговская, что объясняется наличием в губерниях различного количества нетитульных этносов, общий показатель грамотности которых был выше. Следует сказать, что уровень грамотности населения белорусско-украинского пограничья не был самым низким в Российской империи. Ниже показатель грамотности всего населения (14,9 %) зафиксирован в Псковской губернии, что связано с уровнем грамотности мужского населения уездов (19,9 %). Это на 2-7 пунктов ниже удельного веса грамотных мужчин других губерний. Анализируя данные переписи 1897г., Н. Швейкин отмечал, что Псковская губерния по уровню образования занимала «одно из последних мест среди губерний и областей Европейской России» [13].

Сопоставление данных образовательного уровня (таблица 2) грамотного населения белорусско-украинского пограничья [2, 6, 8, 9, 20] показывает, что более высокий удельный вес лиц с образованием выше начального и со средним образованием был в украинских губерниях, чем в белорусских. Проведенные нами расчеты по соседним (смежным) губерниям уровня грамотности среди мужского и женского населения старше 5 лет (наиболее ранний возраст начала грамотности, хотя встречается незначительное количество грамотных и в 4 года) подтвердили общую тенденцию в показателях, представленных в таблице 1

© Старовойтов М.И., 2008

Таблица 1.

Уровень грамотности населения пограничных белорусско-украинских губерний.

Губернии	Всего грамотных		Грамотные на русском языке		Грамотные на других языках		Образование выше начального	
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Минская								
по губ.	25,410	4	21,171	3	3,103	2	661,000	37
в уездах	22,077	14	18,849	52	732,050	48	0,140	7
в городах	53,336	58	39,726	21	8,258,055		352,360	
Могилевская								
по губ.	25,884	0	22,860	72	061,900	6	880,450	
в уездах	22,959	32	20,841	81	701,590	2	390,170	
в городах	54,835	41	43,426	15	6,625,305	18	793,480	
Волынская								
по губ.	24,498	50	18,752	64	644,230	8	980,360	
в уездах	22,082	10	17,140	74	293,970	5	560,170	
в городах	50,230	22	36,320	98	58,347,505		492,740	
Киевская								
по губ.	27,588	0	23,766	92	021,321	2	760,870	
в уездах	23,052	57	20,840	21	590,990	7	610,240	
в городах	55,734	41	41,825	94	763,719		085,380	

гор 1	9	7	0	
ода				
х				

Черниговская				
по	29,77,30	28,16,10	0,780,600	,870,60
губ.	5		0	
в	27,65,34	26,74,71	0,500,400	,420,23
уез	8		6	
дах				
в	50,226,94	1,420,03	412,595	,384,31
гор	7	1	8	1
ода				
х				

Таблица 2.

Образовательный уровень грамотного населения белорусско-украинского пограничья.

Губернии	Образование выше начального		Университеты и другие вузы		Специальные средние учебные заведения		Средние учебные заведения		Воен. учеб. заведен.
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Минская									
по губернии	3,943,620		500,040		570,142		573,440		30
в уездах	2,171,970		230,010		450,111		401,850		09
в городах	10,06,461		390,090		980,206		626,171		03 2
Могилевская									
по губернии	3,415,290		350,040		600,272		204,980		26
в уездах	1,722,390		160,010		260,161		202,650		10
в городах	10,512,31	5	150,092	2	020,486		479,230		91

Волынская								
по губернии	4,013,63	0,460,05	0,340,07	2,703,51	0,51			
в уездах	2,552,10	0,250,02	0,270,05	1,882,03	0,15			
в городах	10,98,91	1,430,12	0,650,15	6,618,64	2,24	3		
Киевская								
по губернии	6,419,84	1,420,15	0,550,26	3,889,43	0,56			
в уездах	2,664,58	0,320,05	0,320,14	1,944,51	0,07			
в городах	16,315,34	0,320,25	1,130,38	9,000	7	14,71,85	4	
Черниговская								
по губернии	2,928,21	0,420,10	0,280,10	2,108,01	0,12			
в уездах	1,504,29	0,160,05	0,170,05	1,104,18	0,07			
в городах	10,616,01	1,800,19	0,920,20	7,535	8	15,60,43	1	

Удельный вес грамотных старше 5 лет у мужчин Могилевской губернии составил 28,76%, а у женщин – 7,35%; Черниговской соответственно – 33,26% и 6.36% [9, 20]. В определенной мере на эти повышающие или понижающие показатели повлияло и численное преобладание женского населения над мужским. Например, по указанным губерниям это выглядело следующим образом: в Могилевской губернии женщин старше 5 лет проживало на 35 тыс., а в Черниговской – на 55 тыс. больше, чем мужчин [9,20].

По такому показателю, как образование выше начального (см. таблицу 1), наблюдались существенные различия между мужчинами и женщинами. Так, в уездах Минской губернии мужчин с таким образованием было в 3,5 раза больше, чем женщин, - Волынской – в 3, а Киевской – в 2,5 раза. В остальных губерниях – примерно в 2 раза больше. Сами за себя говорят и цифры, отражающие такой показатель, как обучение в университетах и других высших учебных заведениях, что свидетельствует о наличии или отсутствии их в регионах Российской империи. Среди населения уездов с высшим образованием в Минской губернии было 352 мужчины и 5 женщин; Могилевской – 219 и 7; Волынской –

583 и 26; Киевской – 838 и 38; Черниговской – 379 и 26 [2, 6, 8, 9, 20]. По известным причинам, мужчин с высшим образованием было в десятки раз больше, чем женщин.

Даже такой краткий анализ свидетельствует о том, что уровень грамотности населения уездов был чрезвычайно низким, а образование выше начального имело небольшое количество людей. Нельзя не согласиться с точкой зрения Н.Н. Улащика о том, что «грамотность дореволюционного населения была примитивной, грамотным числился всякий, кто мог прочитать печатный текст» [19]. В белорусских губерниях вузов не было. Меньше, чем в украинских губерниях, имелось и общеобразовательных учебных заведений. Так, в 1883г. в Минской губернии действовало 12 средних учебных заведений (2 492 учащихся) и 497 начальных (18 763). В Могилевской - соответственно 9 (1 878) и 260 (10 592), Волынской – 12 (2 809) и 1 015 (32 620), Киевской – 25 (7 940) и 1 262 (42 457) [3].

К концу XIX в. произошли значительные изменения в уровне грамотности и образования городского населения. Сравнительный историко-статистический анализ данных соседних губерний белорусско- украинского пограничья позволяет проследить особенности этого полиэтничного региона. Сопоставление данных таблиц 1 и 2 об уровне грамотности и образования городского населения дает такие результаты. Около 45% городского населения (оба пола) Минской, Могилевской и Киевской губерний было грамотным. Затем шли Волынская и Черниговская. Образование выше начального и общее среднее имело больше горожан украинских губерний. На последнем месте по этим двум показателям женщины городов Минской губернии.

По удельному весу уровня грамотности жителей обоего пола соседние губернские города распределялись следующим образом: в Чернигове он составлял 53,16 %, Минске - 49,10 %, а в Могилеве - 47,68 % [8, 9, 10]. Как видим, в г. Могилеве грамотность горожан была самой низкой.

Целесообразно несколько подробнее охарактеризовать уровень грамотности всего городского населения Могилевской и Черниговской губерний, потому что в первой не были созданы земства, как известно, сыгравшие большую роль в повышении уровня грамотности населения, а во второй были созданы со времени их учреждения. Удельный вес грамотных мужчин в городах Могилевской губернии составлял 54,80 %, а женщин - 35,45 % (оба пола - 45,13 %). В городах губернии (г. Могилев - см. выше) все грамотные дали следующие показатели (по убыванию): Орше - 51,92 %, Гомеле - 48,05 %, Рогачеве - 43,32 %, Черикове - 42,05 %, Чаусах - 41,43 %, Горках - 40,76 %, Сенно - 39,82 %, Копыси - 39,14 %, Мстиславле - 38,29 %, Старом Быхове - 36,38 %, Климовичах- 35,74 % [9, 10, 20].

Удельный вес грамотных мужчин в городах Черниговской губернии составлял 50,43 %, а женщин - 21,91 % (оба пола - 36,17 %). Грамотные среди горожан (г. Чернигов - см. выше) составляли: Новгород-Северский - 43,54 %, Городня - 43,20 %, Глухов - 43,07 %, Козелец - 42,03 %, Стародуб - 41,41 %, Сураж - 40,54 %, Конотоп - 40,19 %, Остер - 37,15 %, Нежин - 36,85 %, Сосница - 35,43 %, Новозыбков 34,46 %, Мглин - 33,47 %, Кролевец - 31,59 %, Короп - 30,79 %, Погар - 29,95 %, Борзна - 27,51 %, Березна - 25,62 % [10, 20].

Несмотря на активный рост численности городского населения в белорусско-украинском пограничье, удельный вес его оставался очень низким. Это хорошо видно из таблицы 3 [1, 2, 6, 8, 9, 15 16, 20].

Таблица 3.

Удельный вес горожан и численность фабрично-заводских рабочих в губерниях.

Губернии	1897 г.	1914 г.		1910 г.		1.01. 1917 г.	
	все население (тыс.)	городское (%)	все население (тыс.)	городское (%)	кол-во горо-дов	рабочих (тыс.)	Рабочих (тыс.)
Минская	2147,6	10,47	3035,8	9,79	11	11,8	6,4
Могилевская	1686,8	8,73	2465,6	10,74	13	7,8	7,3
Волынская	2989,5	7,82	4189,0	8,41	12	15,6	14,6

Киевская	3559,2	12,90	4792,5	18,01	12	56,0	83,7
Черниговская*	2297,9	9,12	3131,5	10,76	23/13	22,9	28,6

*в знаменателе – количество посадов

Из губернских городов наибольший прирост населения в 1897—1914гг. произошел в Гомеле (уездный город Могилевской губернии)—на 272,8%, в Киеве—на 210,4%. Это повлияло на прирост населения в одноименных губерниях. Ниже он был (убывающий показатель): в Чернигове, Житомире, Минске, Могилеве –от 137,7% до 112,0% [2, 6, 8, 9, 10, 15, 16, 20, 21].

Известно, что уровень грамотности у протестантов, католиков и иудеев был выше, чем у православных. Православное население Минской губернии составляло 72,56%, Могилевской – 83,13%, Волынской – 70,46%, Киевской – 83,83% и Черниговской – 92,62% [10]. Достаточно высокий удельный вес представителей неправославных конфессий повлиял на показатели грамотности и уровня образования всего населения, в том числе, и уездов губерний белорусско-украинского пограничья, это подтверждают и данные таблицы 1.

Таблица 4.

Уровень грамотности восточнославянского населения, проживающего в городах.

Население по родному языку	Губернии					
	Минская		Могилевская		Черниговская	
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
Русские	59,83	44,51	65,63	52,82	53,83	34,45
Украинцы	47,62	45,68	53,07	40,43	44,19	17,44
Белорусы	44,00	22,37	45,74	23,45	51,27	25,05

Данные таблицы 4 свидетельствуют, что в пограничных губерниях имеются различия в уровне грамотности и образования восточнославянского населения. Грамотность восточнославянского населения проживающего в городах указанных пограничных губерний, была выше у русских, а у белорусов и украинцев - у тех из них, кто проживал за пределами своих этнических территорий.

Значительную роль в уровне грамотности играл религиозный фактор. Если православные были грамотными в основном на русском языке, то другие этносы были грамотными и на русском языке, и на языке свей национальности. Грамотными на своих языках были в основном латыши, литовцы, поляки, немцы, чехи, евреи и др. Белорусско-украинское пограничье – это значительный полиэтничный регион. Это подтверждает и таблица 5 [2, 6, 8, 9, 10, 20], из которой видно, что удельный вес представителей указанных религий был значительным в Минской, Могилевской, Волынской и Киевской губерниях. Например, в Киеве с 1897 по 1917 гг. удельный вес евреев увеличился с13,0% до 18,6, поляков – с 8,0 до 9,1%, а украинцев и русских уменьшился на 5,7 и на 4% [11]

Таблица 5.

Распределение населения по вероисповеданию.

Губернии	Православные	Старообрядцы	Католики	Протестанты	Иудеи	Другие
Минская	72,56	-	10,15	-	16,06	1,33
Могилевская	83,13	1,38	2,97	-	12,09	0,43
Волынская	70,46	-	9,97	5,49	13,24	0,84
Киевская	83,83	-	3,00	-	12,19	0,98
Черниговская	92,69	1,90	-	-	4,98	0,43

Примечание: (-) – эта категория населения включена в колонку «Другие»

Существенное влияние на этнокультурные процессы в пограничье оказывали поляки, латыши, литовцы, евреи, немцы, чехи и другие этносы, т.к. имели высокий уровень грамотности и образования. Это видно из таблицы 6, в которой учтены оба пола [2, 6, 8, 9, 20].

Таблица 6.

Уровень грамотности национальных меньшинств (оба пола).

Губернии	Поляки	Литовцы/Чехи	Латыши	Немцы	Евреи
Минская	43,53	23,67(л)	50,54	52,89	34,22
Могилевская	50,70	30,03(л)	54,27	65,65	44,13
Волынская	28,04	59,68(ч)	43,02(л/л)	38,22	33,14
Киевская	52,29	75,06(ч)	52,34	51,99	35,56
Черниговская	76,36	67,04(ч)	59,26(л)	53,52	48,55

Примечание: (л) – литовцы; (ч) – чехи; (л/л)—латыши и литовцы

Высокий уровень грамотности нетитульных этносов был как у мужчин, так и у женщин (см. таблицу 7) [2, 6, 8, 9, 10, 20]. По известным причинам заметной разница была в основном у евреев. Православные были грамотными в основном на русском языке, а представители других конфессий были грамотными и на русском языке, и на языке своей национальности.

Таблица 7.

Уровень грамотности национальных меньшинств (муж. и жен.).

Губернии	поляки		литовцы/чехи		латыши		немцы		евреи	
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
Минская	47,03	40,03	34,81(л)	25,45(л)	55,74	45,25	53,55	22,38	82,96	70,40
Могилевская	54,64	46,73	31,42(л)	23,65(л)	59,84	48,76	69,46	54,13	61,85	44,13
Волынская	30,22	25,86	3,85(ч)	3,55(ч)	49,72(л/л)	40,13(л/л)	6,54	5,43	44,62	36,21
Киевская	55,24	49,37	0,47(ч)	0,47(ч)	65,23	49,45	53,50	47,52	3,55	3,55
Черниговская	75,97	73,86	0,26(ч)	0,26(ч)	51,85	51,85	60,63	64,02	6,44	6,44

Примечание: (л) – литовцы; (ч) – чехи; (л/л)—латыши и литовцы

Наиболее высоким, чем у православных (примерно в 2 - 3 раза), он был у протестантов, католиков и иудеев. Их удельный вес среди населения той или иной губернии существенно влиял на общий показатель грамотности, особенно, в рассматриваемом нами регионе. Так, по нашим подсчетам, в белорусских губерниях удельный вес католиков, протестантов и иудеев составлял от 15% (Могилевская) до 26% (Минская), в украинских – от 5% (Черниговская) до 29% (Волынская) [2, 8, 9, 20].

За почти 22-летний период произошел определенный рост уровня грамотности населения как в стране, так и в регионах, но он не был значительным.

Таблица 8.

Уровень грамотности населения отдельных губерний БРУП в 1920 г. (в %)

Губернии	городское население			сельское население		
	муж.	жен.	оба пола	муж.	жен.	оба пола
Витебская	65,42	57,92	60,83	35,74	18,66	26,48
Гомельская	60,14	49,54	54,30	38,01	17,10	26,64
Орловская	65,02	52,63	58,15	37,53	15,40	25,23
Псковская	70,34	57,88	62,53	36,48	17,77	25,99
Киевская	61,51	49,40	54,80	34,96	10,59	22,32

Сопоставляя данные 1 и 8 таблиц [15], мы видим, что у мужского населения городов уровень грамотности повысился на 5-10%. У женщин рост был на 15-20%. В сельской местности он вырос соответственно – на 10-18% и на 5-12%. И тем не менее уровень грамотности сельского населения был в 2 раза ниже, а у женщин даже в 3 раза, чем у городского. Из таблицы 8 видно, что высокий уровень грамотности был у женщин, проживавших в уездах белорусских и российских губерниях, и ниже – в Киевской.

В целом следует отметить, что уровень грамотности и образования населения дореволюционной Беларуси был очень низким. Выступая на Всероссийском съезде беженцев, заведующий издательским отделом Белнацкома И.А.Петрович в июле 1918 г. констатировал: «Белоруссия является самым отсталым в культурном отношении краем: грамотных только 20%, язык и культура никем и нигде не признавались и попирались. Средняя школа была совершенно недоступна для хлебороба-белоруса, как в силу общественных условий, так и социального и материального положения белорусского селянина. Низшее образование недостаточно. Министерские начальные школы, открытые в 1861 г. приходились одна на волость, на 10-15 тысяч человек. Только в 1912 г. после введения земства в крае стали открываться начальные школы в большом количестве, но они не имели собственных зданий, были плохо оборудованы. Грамотность развивалась слабо» [12].

Анализ грамотности и уровня образования населения белорусско-украинского пограничья по социальному, половозрастному и национальному признакам дают основание сделать следующий выводы. Удельный вес лиц с образованием выше начального и со средним образованием в пограничных белорусских губерниях был ниже, чем в украинских. Грамотность городского населения белорусских губерний была выше по сравнению с украинскими из-за преобладания в нем нетитульных этносов. Уровень самосознания, национально-политическую активность абсолютного большинства белорусов в рассматриваемый период не следует преувеличивать. Это связано с их более низким общеобразовательным и общекультурным уровнем, бедственным социально-экономическим положением по сравнению с соседними этносами. Полученные результаты позволят показать всю сложность и противоречивость, степень участия или неучастия белорусского населения пограничья в социально-экономических, общественно-политических и национально-культурных процессах рассматриваемого периода, о чем автором готовится специальная статья.

Источники и литература

1. Авилов Б.В. Статистический обзор развития народного хозяйства в дореволюционной России // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Изд. 7. [Б.г.]. – М. Т. 36. Ч. IV. Россия (продолжение). – С. I–LVI.
2. Волынская губерния / Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. -- [Б.м.]. – 1904. – Вып. VIII.
3. Западные окраины Российской империи. – М, 2006.
4. Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессах генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс, 2007.
5. Каханоўскі, А.Г. Узровень пісьменнасці жыхароў Беларусі на мяжы XIX – XX ст. // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, . – 2006. - № 1. – С. 7 – 11.
6. Киевская губерния / Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. -- [Б.м.]. – 1904. Вып. XVI.
7. Кравченко В. Украины, империя, Россия…(обзор современной украинской историографии) / Западные окраины Российской империи. – М., 2006. - С. 465- 502.
8. Минская губерния /Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. -- [Б.м.]. – 1904. -- Вып. XXII.
9. Могилевская губерния / Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. -- [Б.м.]. – 1903. -- Вып. XXIII.
10. Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий / Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. --[Б.м.]. – 1905. - Вып. 6.
11. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. Довідник.У 2 ч. – К, 1997. –Ч.1.

12. Протоколы, постановления и материалы Всероссийскаго Съезда Беженцев из Белоруссии в Москве 15-21 июля 1918 года. – М, 1918.
13. Псковская губерния / Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. -- [Б.м.]. – 1904. – Вып. XXXIV. Тетрадь 2. (последняя).
14. Старовойтов М.И. Белорусско-российско-украинский этнокультурный пограничный регион в 1920 – 1930-е годы: к постановке проблемы / Романовские чтения – 3:сб.трудов Междунар. науч. конференции.—Могилев, 2007. – С.27-29.
15. Статистический ежегодник. 1913-1917 гг. Вып. первый. – Петроград.1921.
16. Статистический ежегодник России. 1914 г. Вып. первый. – Петроград. 1915.
17. Терешкович П.В. Этническая история Белоруси XIX – начало XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. – Минск, 2004.
18. Токть С. Российская империя и ее политика на белорусских землях в XIX – начале XX в. в современной белорусской историографии / Западные окраины Российской империи. – М., 2006, - С. 503 – 532.
19. 19 Улащик Н.Н. Грамотность в дореволюционной Белоруссии / Н.Н.Улащик // История СССР. – 1968. - № 1. – С. 106 – 118.
20. Черниговская губерния / Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. -- [Б.м.]. – 1905. -- Вып. XLVIII.
21. Шыбека, З.В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX ст.) / З.В.Шыбека. – Мінск: ЭўроФорум, 1997. – 292 с.

Mikhail Starovojtov

THE LEVEL OF LITERACY AND EDUCATION OF THE POPULATION LIVING ON THE BELARUSIAN-UKRAINIAN BODERLAND (1897 – 1917)

For the first time in historiography of Belarus the level of literacy and education of the population living on the Belarusian-Ukrainian borderland is analyzed in this article. The author used vast statistical material. The comparative analysis allows showing the peculiarities characteristic of the population of Belarusian provinces of this region.

Key words: Belarusian-Ukrainian borderland, polyethnic population, literacy, education.

Надійшла до редакції 19.02.2008 р.

УДК 94(47)“1898/1902”

Олег Айрапетов

РУССКО-АНГЛИЙСКИЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ 1898 – 1902 гг. В СВЕТЕ ДАЛЬНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ

В статье анализируются многочисленные аспекты русско-английских противоречий на Дальнем Востоке и усилия русской дипломатии по усилению позиций в данном регионе в период с 1898 по 1902 гг.

Ключевые слова: Россия, Великобритания, Китай, Япония, Корея.

15 (27) марта 1898 г., через несколько дней после заключения германо-китайского договора о Циндао, была подписана конвенция об аренде Россией Порт-Артура и Квантунской области сроком на 25 лет с правом его продления (ст. 3). Порт-Артур получал статус военного порта, открытого только для русских и китайских военных судов, для военных и коммерческих судов других стран он объявлялся закрытым. Одна из бухт Талиенвана получала такой же статус, остальная часть порта открывалась для коммерческого судоходства всех стран (ст. 6). Кроме того, Россия получала право на строительство Южно-Манчжурской железной дороги (ЮМЖД), которая должна была соединить военную базу Порт-Артур и торговый порт Дальний (Далянь) с КВЖД и Транссибом (ст. 7) [1].

На следующий день после подписания этого договора эскадра под командованием контр-адмирала Ф.В.Дубасова высадила десанты в Порт-Артуре и Талиенване. Китайские войска без боя отошли за границы выделенной России территории [2]. «Соглашение это, – гласило русское Правительственное сообщение от 17 (29) марта 1898 г., – является прямым и естественным последствием установившихся дружных отношений между обширными соседними империями, все усилия коих должны быть

© Айрапетов О.Р., 2008

направлены к охранению спокойствия на всем огромном пространстве пограничных владений на обоюдную пользу подвластных им народов. Обусловленное дипломатическим актом 15 марта мирное занятие русскою военно-морскою силою портов и территорий дружественного Государства, как нельзя лучше свидетельствует, что Правительство Богдыхана вполне верно оценило значение состоявшегося между нами соглашения» [3].

На самом деле, первые русские солдаты сошли на китайский берег на день раньше. Их перевез сюда из Владивостока транспорт «Саратов». В гарнизоне этого города ничего не знали о том, что происходило в Китае, и перевозка оказалась абсолютно неожиданной, никто не имел понятия, куда и зачем отправляется небольшой сводный отряд, пока не показались берега Квантуна. Прибыв на рейд 5 (17) марта, стрелки вынуждены были прождать на транспорте несколько дней, т.к. китайцы медлили с подписанием договора и в случае отказа предусматривалась возможность занятия территории силой [4]. Первый эшелон десанта отправился на берег сразу же после того, как из города вышли стоявшие там 2000 китайских солдат. Местные жители немедленно начали растаскивать оставленное имущество. «По необходимости, – писал участник этой высадки, – пришлось успокоить их и защитить помещения от полного грабежа и разорения, следовательно, ввести наши войска и тем положить конец и хищениям, и волнениям» [5].

Несмотря на срыв графика, все закончилось без особых осложнений. 16 (28) марта Великий Князь Кирилл Владимирович поднял на флагштоке Золотой горы у входа в бухту города русский флаг. Несколько дней рядом с ним еще находился и китайский, но потом его спустили. Через 9 дней русский десант был высажен в Талиенване. Уходившие китайские войска и местное население сопротивления не оказывали. Только на подступах к Цзинь-Чжоу один из русских разъездов был обстрелян солдатами местного гарнизона. Правда, на этот раз обошлось без жертв и экзекуций [6]. Для многих русских дипломатов это приобретение было настолько неожиданным, что некоторое время в ходу была шутка, что Порт-Артур был назван в честь русского посланника в Пекине А.П.Кассини [7]. Николай II оценил соглашение как «бескровную победу». В день захвата Порт-Артура его приветствовал кайзер Вильгельм: «Я от всей души поздравляю тебя с достигнутым тобой у Порт-Артура успехом; мы вдвоем будем хорошими стражами при входе в Печилийский залив и внушим к себе достодолжное уважение, особенно желтым» [8]. Международных осложнений тем не менее избежать не удалось.

В результате аренды последовала исключительно резкая реакция правительства Солсбери, а в парламенте прозвучала исключительно резкая речь Дж.Чемберлена. 14 мая 1898 г. он заявил: «Если садишься обедать с чертом, ты должен взять с собой очень длинную ложку». Под нечистой силой подразумевалась Россия, а если иметь в виду, что выражение «длинная ложка» имела в английском языке еще одно значение – «штык» – то понятнее становится и остальная часть речи: «В будущем нам придется посчитаться с Россией в Китае также, как и в Афганистане. Великобритания должна была бы объявить России войну, однако мы не можем, не имея союзника, нанести России серьезного ущерба… Если и в будущем собираются следовать политике изоляции, которая до сих пор была политикой этой страны, то в этом случае судьба Китайской империи может быть и, по всей вероятности, будет решена вопреки нашим желаниям и интересам. И если, с другой стороны, мы решили осуществлять политику открытых дверей, обеспечивать себе равные условия торговли со всеми нашими соперниками, тогда мы не должны допускать, чтобы наши джингоисты вовлекали нас в ссору со всем миром в одно и то же время, и мы не должны отвергать идеи союза с теми державами, интересы которых больше всего приближаются к нашим собственным интересам» [9].

Чемберлен предельно ясно изложил перспективы британской политики на Дальнем Востоке. «На самом деле, – как отмечал заместитель министра иностранных дел Великобритании, – это была важная веха на пути к войне с Россией» [10]. В английской прессе началось активное обсуждение вопроса об англо-японском союзе, тогда же впервые Токио были сделаны первые предложения вступить в консультации по дальневосточным проблемам [11]. Русско-английские отношения действительно резко ухудшились, но о военном противостоянии речи еще не было. Англо-французские противоречия в Судане, приведшие осенью 1898 г. к Фашоде, и кризис на юге Африки, закончившийся в 1899 г. началом войны с бурами, исключали такую возможность, во всяком случае, до тех пор, пока Лондон состоял в «блестящей изоляции» и не имел союзников, которые могли бы воевать за его интересы на континенте.

Со своей стороны, Петербург не планировал проникновение в район Янцзы, который рассматривался как особо важный для британской торговли. В результате противоречия были несколько сглажены соглашением о разделе сфер железнодорожных интересов в Китае, которое было заключено 16 апреля 1899 г. Стороны пошли на взаимные уступки: Россия признавала зоной преимущественного влияния Англии бассейн реки Янцзы, получая взамен признание на собственную зону в «застенном» Китае, т.е. в Манчжурии и Монголии. Если отношения между Петербургом и Лондоном ненамного улучшились, то русско-китайские отношения резко ухудшились. Ли Хунчжан охарактеризовал его как

раздел Китая, цинское правительство заявило о том, что русско-английское соглашение, заключенное без участия представителей Цинской империи, не является обязательным для нее [12].

Процессы, которые шли в Азии, вызывали весьма значительное внимание в Вене и Берлине. Естественно, что ухудшение англо-русских отношений вызывало там прилив энтузиазма [13]. Для того, чтобы компенсировать русское и германское присутствие на морских подступах к Пекину, 1 июля 1899 г. Англия арендовала у Китая порт Вейхайвей «на тот срок, пока Порт-Артур будет оставаться во владении России» [14]. На Дальнем Востоке, таким образом, складывалась на редкость тяжелая обстановка: три европейские державы – Германия, Россия, Великобритания – захватили три военно-морские базы в непосредственной близости от Пекина и Японии. При этом русская (Порт-Артур) и британская (Вей-хай-вэй) базы были первоначально нацелены друг против друга. «Единство Китая, – как отмечал Э.Грей, – было священным принципом, действовавшим против Японии, но не против европейских держав, которые провозгласили его после победы Японии над Китаем» [15]. Это обещало мрачные перспективы на будущее. В Токио усиливалась подозрительность и росли самые мрачные ожидания.

Японии было необходимо жизненное пространство в Китае и безопасный плацдарм в Корее. Островная империя видела угрозу своим планам со стороны европейских держав. «Новыми врагами, – вспоминал об этом времени Кикудзиро Исии, – были не дикие племена сучен или монголы, а две самые сильные, самые алчные державы мира – Германия и Россия. В новых условиях Япония очутилась перед необходимостью рисковать всем, чтобы устранить эту новую угрозу… Как зубы страдали бы от холода без губ, также и Японию ожидала бы трагическая судьба, если бы территория Китая была потеряна. А по движению западных держав на восток было ясно, что она скоро может быть потеряна» [16]. Изменение положения в Китае усилило убежденность Японии в неизбежности войны с Россией. Уже в 1898 г. политика европейских стран и Японии вызвала в Китае движение против иностранцев. Нечто подобное происходило и в Корее, где противоречия России и Японии были также весьма острыми.

С 1885 г. в Сеуле присутствовала русская дипломатическая миссия, русское влияние долгое время имело тенденцию к росту при дворе короля Коджона. Сторонницей русской ориентации и главой анти-японской партии была королева Мин Менсон, однако 8 октября 1895 г., во время организованного японским послом ген. Миура Горо переворота, она была зверски убита. Прояпонски настроенные придворные нанесли ей несколько ранений холодным оружием, выкинули ее в окно и потом, облив керосином, сожгли истекающую кровью женщину. 29 января 1896 г. Коджон вместе с наследником переехал в русскую миссию – он опасался своих солдат. С 1888 г. корейскую армию инструктировали американцы, но в 1895 году их сменили японские учителя. Небольшая корейская армия почти полностью находилась под контролем японцев – они обучали все 5 столичных и 2 из 8 провинциальных батальонов и не очень стремились получить хорошие результаты. Впрочем, в этот период корейская армия использовалась в основном для полицейских функций, а значительная ее часть, особенно в провинции, существовала только на бумаге. Россия заявила энергичный протест, ген. Горо был отозван. Охрана русской дипломатической миссии была доведена до 160 человек за счет десанта пришедшего в Инчхон крейсера «Адмирал Корнилов» [17].

29 января 1896 г. король Коджон вместе с наследником бежал из дворца, контролируемого японцами, и укрылся в здании русской миссии. Здесь было подписано соглашение, предполагавшее передачу обучения корейской армии русской военной миссии во главе с полковником Генерального Штаба Д.В.Путятой, занимавшим пост старшего делопроизводителя Военно-Ученого Комитета Главного Штаба. Всего лишь с октября по декабрь 1896 г. первая партия инструкторов в составе 2 младших офицеров, 10 унтер-офицеров и доктора сумела подготовить батальон (800 чел.), который приступил к охране королевского дворца [18]. За шесть месяцев русские специалисты, подобранные из числа знакомых с реалиями Дальнего Востока служащих 3-го и 10-го Восточно-Сибирских линейных батальонов, добились значительных успехов в строевой и стрелковой подготовке корейских солдат. Обучение велось по русским уставам [19].

«То было время наибольшего нашего влияния, – вспоминал в 1901 г. свидетель этих событий. – В Корее русским правительством подготовлялась почва для непосредственного участия и воздействия на ход дел нашей соседки, в судьбу которой вмешивались и американцы, и японцы; первые для устройства коммерческих предприятий и авантюристских похождений на государственной службе у корейцев, а вторые – мечтая из лучшей части Кореи создать свою колонию, чему они положили доброе начало в Фузане, Гензане и многих иных городах, поставив гарнизоны, наводившие страх на корейцев; в то время прибыли наши инструктора из Приамурья, по инициативе ехавшего в Корею полковника Д.В.Путяты, под его началом дело установилось, и через три месяца после их приезда корейские солдаты выглядели молодцами, ловкими и умелыми...» [20].

В кратчайшие сроки русскими офицерами было обучено 2 столичных батальона, что сделало возможным возвращение короля из миссии во дворец. С конца января король начал покидать миссию и

ночевать во дворце, но окончательно вернулся туда лишь в феврале 1897 г. В июле того же года прибыла еще одна партия инструкторов для обучения второго батальона. Д.В.Путята планировал в течение 3 лет создать 6-тысячную кадровую корейскую армию, которая могла быть развернута до 40 тыс. чел. [21]. 2 (14) мая 1896 г. представители Японии и России подписали в Сеуле договор, гарантировавший безопасность возвращения Коджона в собственный дворец [22]. Тенденция развития не могла не взволновать Токио, для которого Корейский полуостров был естественным и единственным мостом на континент. Контроль над этой дорогой был жизненно важен для японской государственной традиции.

Понимание этого простого факта в русских военных кругах присутствовало. Вот что сообщал своим читателям «Военный сборник» в 1901 г.: «Вопрос о колонизации – вопрос жизни для Японии; немыслимо было представить, что неудача заставит навсегда отказаться от притязаний на Корею и окончательно примириться с новым порядком и усилением русского влияния; то, что произошло, то послужило уроком для дальнейшего. Японцы повели в Корее пропаганду, пользуясь школой, устраивая прогулки с развлечениями для детей, празднества, народные игры, раздавая книги, и все это должно было внушить корейцам, что две сестры и брат (Корея, Япония и Китай) имеют полный интерес жить согласно, чтобы избежать опасности от большого северного медведя – России; агитация имела кое-какой успех...» [23].

В марте 1898 г. правительство Японии попыталось добиться от Петербурга уступок в Корее за счет признания Манчжурии зоной особых интересов России. Русское правительство поначалу отклонило это предложение, но вскоре пошло на уступки. 25 апреля 1898 г. русский посланник в Японии барон Р.Р.Розен и министр иностранных дел Японии барон Т.Ниси подписали протокол о признании полной независимости Кореи, невмешательстве в ее внутренние дела. Россия обязалась не препятствовать японской торговле в Корее, телеграфные концессии были разделены: от русской границы до Сеула отдавались России, от Корейского пролива до того же города – Японии [24]. Влияние России продолжало расти, но 22-23 марта 1898 г. русские инструкторы вынуждены были покинуть Корею, где начался хорошо организованный рост выступлений против присутствия иностранцев. Это был компромисс, не устраивавший обе стороны, продолжившие консультации по корейскому вопросу. В конце концов Петербург и Токио признали независимость Кореи 13 (25) апреля 1898 г., в частности, обе стороны согласились не посылать в эту страну своих военных инструкторов без консультаций друг с другом [25]. В данной ситуации это означало господство Японии. Экономически ее влияние в Корее было несравнимо более сильным, чем русское.

В 1886 г. торговый оборот Японии и Кореи составил 2,5 млн. долларов, в то время как показатели русско-корейской торговли давали гораздо более скромную сумму в 14 тыс. долларов. И в 1898 г. ситуация мало изменилась, на долю Японии приходилось свыше 90% корейского вывоза и ввоза. Русская торговля практически полностью ограничивалась севером Кореи. На юге полуострова японская торговля занимала господствующие позиции. В 1898 г. в северокорейские порты пришло 15 русских судов (2 парусника и 13 пароходов), общей вместимостью 11 326 т, что составило 7,3 % ввоза и вывоза из этих гаваней. В том же году в северную Корею прибыло 379 японских судов (из них 152 парохода), вместимостью в 97 103 т, что составило 62,5 % грузооборота корейских портов. В 1899 г. в северокорейские порты пришло уже 30 русских судов (15243 т – 7,8 % грузооборота), и 551 японских (139 185 т, 71,2 % грузооборота). Очевидно, что несмотря на относительный рост русских торговых показателей, они стабильно и серьезно отставали от таковых же японских. Уже в первой половине 1902 г. японцы заняли господствующее положение в этой стране. Япония имела небольшие (по 1-2 роты) гарнизоны в Сеуле, Пусане и Вонсане (которые, в случае необходимости, могли быть легко увеличены до размеров полка – 1500 чел. при 5 орудиях за счет мобилизации проживавших поблизости японцев), владела железными дорогами Сеул-Инчхон (38 км), Сеул-Пусан (550 км), контролировала 39 маяков на побережье. 72 % внешней торговли Кореи приходилось на Японию, в 1900 г. уже около 80 % всех импортированных в Корею товаров было ввезено на японских судах. Даже в приграничной с Россией северной Корее влияние Японии можно было уже назвать преобладающим. В среднем за период 1898 – 1902 гг. в открытые северокорейские порты приходило 32,8 русских судна в год (7,5 % ввезенных грузов) против 539,6 японских (66,9 % ввезенных грузов) [26].

По мнению министра иностранных дел России, она нуждалась в мире для укрепления своих позиций в Китае для того, чтобы иметь возможность впредь влиять на ход дел в Корее. «Спрашивается, – отмечал в январе 1900 г. Муравьев, – можем ли мы идти навстречу осложнениям с Японией, которую мы соглашением 1898 года обязали признавать целость и неприкосновенность Кореи, в полном сознании, что положение наше на берегах Тихого океана еще не обеспечено и что мы легко можем потерять все плоды понесенных уже нами жертв и усилий в целях укрепления этого положения? На этот вопрос имеется уже определенный ответ военного ведомства, по мнению коего всякие военные действия в Корее, при настоящих условиях, составят для России тяжелую, дорого стоящую и едва ли плодотворную задачу. Только прочно укрепившись в Порт-Артуре и связав его железнодорожной ветвью с Россией, мы

можем твердо ставить свою волю в делах Дальнего Востока и, если потребуется, поддержать ее силой» [27]. Между тем, японо-китайская война и проникновение в Китай иностранных держав привели к серьезному кризису в этой стране.

Достигший совершеннолетия в 1890 г. император Гуансюй после поражения стал склоняться к необходимости кардинальных реформ по образцу Японии, что вызвало нарекания среди традиционалистов и подозрения со стороны вдовствующей императрицы Цы Си, продолжавшей играть значительную роль в управлении империей. Начатые Гуансюем «100 дней реформ» были прерваны 21 сентября 1898 г., фактически произошел государственный переворот – по приказу вдовствующей императрицы Гуансюй передал ей полномочия по управлению страной, а сам был посажен под домашний арест, его ближайшие сподвижники были казнены. Цы Си вернула себе абсолютную власть в Цинской монархии, что нисколько не улучшило положения в стране. Волнения, направленные против иностранцев, начались уже в 1898 г. Организующим центром их стало тайное общество Ихе-Цюань («Кулак во имя справедливости и согласия»), призывавшее освободить Китай от присутствия иностранцев и христиан. Правительство не могло подавить начавшееся движение вооруженной силой и надеялось использовать его общество для того, чтобы решить задачи собственной внешней и внутренней политики. Опасаясь возможности перехода власти к сторонникам реформ, Цы Си решила выдавить из Китая иностранцев с помощью тайного общества, а вслед за этим расправиться уже и с ним.

Ситуация в Китае постоянно ухудшалась. С 1898 г. ряд провинций пострадал от засухи и наводнений. Только разлив Хуаньхе летом 1898 г. привел к гибели около 200 тыс.чел., около 5 млн. человек вынужены были покинуть родные места. Центральное правительство в то же самое время приступило к сокращению численности своей армии, которую оно не могло содержать. В провинции Хэнань, например, было отпущено со службы около 70 % солдат. В массе своей они пополняли отряды постанцев в голодающей стране [28]. Уже в октябре 1898 г. в Пекине имели место выступления против иностранцев, из-за которых для охраны посольств в город был введен сводный отряд – 50 англичан с 2 скорострельными орудиями, 50 казаков и 50 русских матросов, 50 немецких солдат. Но в марте 1899 г. он покинул Пекин, в город, казалось, вернулось спокойствие, и ничего не предвещало массовых волнений и более чем двухмесячной осады «посольского квартала» [29].

«Не говоря уже о различных коммерческих предприятиях, железнодорожных и иных обществах, требовавших себе всевозможных концессий, сплошь и рядом шедших прямо вразрез с интересами Китая, – вспоминал сотрудник русского посольства, – даже духовные просветители китайского народа – миссионеры – ставили себе задачей всестороннюю эксплоатацию страны, ее богатств и жителей» [30]. Нищавшее население Китая с нескрываемым раздражением наблюдало за деятельностью христианских миссионеров, строительством железных дорог и телеграфных линий, объясняя неурожаи и природные катаклизмы появлением на земле Поднебесной империи «янгуйдзы» («заморских дьяволов», т.е. иностранцев) [31]. Волнения в Китае закончились в мае 1900 г. восстанием Ихе-Цюань – на знаменах повстанцев был изображен кулак – поэтому в Европе и США это движение называли «боксерским».

5 (18) апреля 1900 г. русский посланник в Пекине докладывал в МИД: «К сожалению, однако, движение боксеров приняло за последнее время серьезный характер. Из Шаньдунской провинции они перешли в Чжилийскую, направляясь к Пекину. Их отрядам предшествуют эмиссары, расходящиеся по окрестным деревням и довольно успешно вербующие сторонников в местном населении. Среди этих эмиссаров встречаются истеричные, производящие сильное впечатление на деревенских жителей, выдавая себя за неуязвимых. Утверждают, что они доводят себя, проповедуя, до такого состояния исступления, что становятся совершенно бесчувственными к уколам копий и сабельным ударам. При суеверии китайцев и господствующем к тому же недороде хлебов в северном Китае боксеры находят несомненно весьма благоприятный им элемент в толпе голодающих поселян. Трудно определить их численность, так как они не двигаются массою. Скопища их в несколько сот человек были уже усмотрены в окрестностях столицы. Весьма вероятно, что они имеют приверженцев и в самом Пекине; по крайней мере их воззвания передавались уже из рук в руки в китайском городе. Движение их направлено несомненно против иностранцев, ибо на их знаменах красуется надпись, гласящая: «Уничтожим чужеземцев, спасем династию!» [32].

«Боксеры» в мае 1900 г. фактически завладели Пекином, начались нападения на иностранцев и христиан и массовое жесточайшее их уничтожение. Борьба ихэтуаней с «белыми дьяволами» сводилась к изгнанию всего иностранного – религии, книг, товаров, специалистов, орудий производства и различной техники. «С теми, у кого находили чужеземные вещи, – вспоминал очевидец, – расправлялись беспощадно. Наказанию подвергались те, у кого были папиросы, пенсне, иностранные зонты, иностранные носки. Шестеро студентов поплатились жизнью за то, что имели ручки и иностранную бумагу» [33]. Правительство Цы Си смотрело на происходящее через призму красных знамен повстанцев, которые украшали лозунги: «Повинуемся Цинам, уничтожаем иностранцев!», «Прогоним христиан, успокоим народ!», «Бьем лишь иностранцев и христиан, не трогаем китайцев!» [34].

4 (17) апреля 1900 г. в «Пекинской газете» был опубликован указ богдыхана, строжайше предписывавший местным властям не допускать насилий и беспорядков [35]. Одновременно в своих секретных указах императрица призывала: «Я приказываю, чтобы все иностранцы – мужчины, женщины и дети – были немедленно уничтожены. Не позволяйте ни одному избежать смерти. Тогда наша империя может быть очищена от отвратительного источника разложения и мир будет восстановлен для моих преданных подданных» [36].

Правительственные войска не препятствовали действиям «боксеров», а напряжение в китайской столице постоянно увеличивалось. 20 июня 1900 г. в столице были убиты германский посланник, а затем и секретарь японского посольства, их тела растерзаны на куски. Фактически блокированный с мая посольский квартал в Пекине с 20 июня по 14 августа 1900 г. оказался в осаде. До последнего момента руководители миссий не верили в возможность такого развития событий [37]. «Пекинское сидение», – отмечал врач русской дипломатической миссии, живший в китайской столице с 1895 г., – было исключительное во всех отношениях: оно застало всех совершенно неподготовленными и не ожидавшими, что могут разыграться с такою быстротою и такою жестокостью события среди мирного населения, доведенного до озлобления и отчаянья» [38]. 10 тыс. повстанцев не смогли овладеть посольским кварталом, в котором под защитой 525 солдат и офицеров укрылось около 900 европейцев и американцев и 3 тыс. китайцев-христиан [39]. По приказу императрицы на помощь «боксерам» были брошены регулярные войска [40].

Нападениям повстанцев подверглись КВЖД и ЮМЖД. Не только дипломаты в «посольском городке», но и многие военные были застигнуты врасплох. Реакция Петербурга на волнения в Китае демонстрировала слабое понимание возникшей ситуации. «По правде сказать, телеграммы нашего министерства (иностранных дел – А.О.), – вспоминал русский дипломат Коростовец, – представляли набор общих мест о задачах России на Дальнем Востоке, о двухсотлетней дружбе с Китаем и о соглашении держав в поддержании законного китайского правительства. Все эти рассуждения не давали конкретных ответов на наши вопросы и, в общем, обнаруживали непонятную самоуверенность и предвзятость» [41]. Прекращение волнений, естественно, казалось необходимым, но необходимо было и воздержаться от ухудшения отношений с Китаем. Россия не могла позволить себе ни волнений, ни слишком активного участия в их подавлении.

«В самом деле, – докладывал во Всеподданнейшей записке на Высочайшее имя 4 (17) июня 1900 г. Муравьев, – положение наше относительно Китая далеко не тождественно с положением других держав. Имея общую с Китаем границу на протяжении более 8 тысяч верст, сооружая в Манчжурии железную дорогу, на которой занято работою свыше 60 000 китайцев, поддерживая, наконец, в течение двух столетий дружественные мирные сношения со своим соседом, Россия, казалось бы, не должна принимать на себя открытое руководство враждебными действиями против Китая, дабы, по прекращении смут, обеспечить себе восстановление добрых соседственных отношений с Поднебесною империею. Присутствие же на месте нашего 4-х тысячного отряда не позволит державам приступить к каким-либо политическим предприятиям без нашего согласия» [42]. Реакция русских властей Квантуна не отличалась от реакции Петербурга. О возможности столкновения с Китаем в начале событий никто не думал. Весной 1900 г. в Порт-Артуре сложилась весьма сложная обстановка. Прилегающие китайские территории были поражены эпидемией чумы, кроме того, военные власти опасались конфликта с Японией. Отношения с этой страной резко ухудшились из-за разногласий по вопросу о концессиях в корейском порту Мозампо и рыбных промыслах на Сахалине. Китайские рабочие массами покидали город и ЮМЖД. «Несколько раз мирная жизнь в Порт-Артуре прерывалась периодами лихорадочной деятельности по вооружению и подготовке обороны, – вспоминал офицер его гарнизона, – в ожидании внезапного появления англо-японского флота, и убеждение в возможности этого доходило до того, что были случаи ложных тревог при появлении в ночное время коммерческих судов у Голубиной бухты и в бухте Тахэ» [43].

В начале мая 1900 г. в России надеялись обойтись небольшим десантом – не более 100 чел. Вскоре выяснилось, что это было ошибкой [44]. Впрочем, ошибались тогда многие. Командующий британской Тихоокеанской эскадрой вице-адмирал Э.Сеймур собрал сводный отряд из экипажей и морской пехоты кораблей, находившихся в порту Тяньцзинь: 915 англичан, 450 немцев, 358 французов, 312 русских, 112 американцев, 54 японца, 40 итальянцев и 25 австрийцев. 10 июня он выступил на Пекин. После многочисленных атак со стороны ихетуаней, не дойдя до города только 22 км, он вынужден был возвратиться назад и с огромным трудом и потерями вернулся в Тяньцзинь 26 июня [45]. Провал экспедиции поставил под угрозу иностранные сеттльменты в Тяньцзине, которые с трудом удерживал сводный международный отряд. На поддержку ему пришлось выслать войска из ближайших гарнизонов держав, которым была объявлена война Китаем. Естественно, что эти события не могли обойти стороной и русский Порт-Артур. Китайское правительство стало лихорадочно укреплять форт Таку в устье реки Бейхе, прикрывавшие подступы к Тяньцзиню.

В 5 часов утра 28 мая (10 июня) 1900 г. вице-адмирал Е.И.Алексеев получил Высочайшее повеление об отправлении в Пекин десантного отряда. В гарнизоне Порт-Артура в полной готовности находилась 3-я восточносибирская бригада, ее и решили отправить. Поскольку оставались подозрения по отношению к Японии, 29 мая (11 июня) под укрепления Таку отправили только 12-й восточносибирский стрелковый полк, 4 орудия, казачью сотню и взвод саперов. Алексеев не хотел оставлять город без единственной готовой к бою части. Только после взятия форта 17 июня, когда японские войска и флот также приняли участие в подавлении восстания, 4 (17) июня русские корабли перевезли 9-й восточносибирский стрелковый полк, 4 орудия, 4 пулемета и полусотню казаков [46]. При этом настроения в Порт-Артуре в начале «Пекинских событий» были весьма странными. Алексеев обратился к первому эшелону русского десанта со словами: «Вы отправляетесь в Китай не с военной целью, а с целью мирной» [47]. Войска не готовились встретить серьезное сопротивление.

«Сведения о противнике и общем положении были самые смутные, – отмечал участник экспедиции. – Еще в Порт-Артуре, когда эшелон готовился к отправлению, считали, что экспедиция не будет серьезною и ограничится приятной прогулкой в Пекин. В Тянь-Дзине не предполагали останавливаться. О китайских войсках были самого низкого мнения: считали, что они представляют собой неорганизованную орду, вооруженную чуть ли не кремневыми ружьями и луками. На фортах и в укреплениях считали, что артиллерийское вооружение стоит самое незначительное, есть даже деревянные пушки, а то и драконы на страх врагам. Хороших войск так мало, что считать их нечего. Боксеры вооружены только мечами, пиками и ничего страшного собою не представляют. С такими приятными заблуждениями выступили в поход, не думая, что дело окажется гораздо серьезнее» [48]. Русский полк, которому пришлось не только брать, но и оборонять Тяньцзинь, понес значительные потери – до 15% своего состава. Было убито 4 офицера и 50 рядовых, ранено 8 офицеров и 200 рядовых. Еще 200 человек было убито и ранено в частях, принимавших участие в неудачном походе отряда адмирала Сеймура на Пекин [49].

21 июня 1900 г. китайское правительство объявило войну иностранным державам. Все жители Китая призывались к истреблению врага, уклонившимся грозили жестоким и немедленным наказанием. В указе Цы Си говорилось: «…негоже влачить жалкое существование, обрекая себя на позор в глазах потомков. Не лучше ли двинуть войска в карательный поход и решить судьбу сразу!» [50]. На возможную войну с Китаем в Петербурге поначалу смотрели как на колониальное приключение, с которым можно справиться с мизерными средствами. «Боксерское» восстание во многом покончило с этими иллюзиями – для его подавления пришлось мобилизовать Приамурский и Сибирский Военные округа и сформировать в последнем два корпуса. В образованном в 1884 г. Приамурском Военном округе было всего 10 батальонов, 10 сотен, 5 батарей, 1 саперная рота и 1 рота крепостной артиллерии. Через 10 лет количество пехоты увеличилось всего лишь на 10 батальонов [51].

Обстановка в Манчжурии складывалась еще хуже. Под влиянием кризиса С.Ю.Витте сразу же отошел от декларируемых им идей «мирного прокиновения». «Я советовал на всякий случай сосредточить побольше войск, – писал он Д.С.Сипягину 7 (20) июля 1900 г. – Лучше деньги потерять, чем престиж» [52]. Прозрение пришло поздно. Экономия средств и «мирное проникновение» приводили к потере и денег, и престижа. В 1898 г. охрана КВЖД была увеличена с 2 до 5 тыс. чел., чего было явно недостаточно не только для защиты, но даже и для наблюдения за линией железной дороги. Особенно слаба была стража в южной части Манчжурии, где от Телина до границ Квантунской области имелось только 590 чел., а включая постоянные посты в крупных городах – Телине, Ляоне и Инкоу – 674 чел. (477 пеших и 197 конных). Рядом постановлений 2 (14), 16 (28) и 22 июня (4 июля) 1900 г. численность охранной стражи КВЖД была увеличена до 11 тысяч солдат и офицеров, но, естественно, реализовать их в условиях начала военных действий не удалось [53].

В результате имевшиеся охранные части, даже усиленные 5 железнодорожными батальонами, не смогли справиться с ситуацией. Финансовые потери только от разрушения уже построенных участков КВЖД составили 70,1 млн. рублей. Контроль над большей частью КВЖД и ЮМЖД был потерян. Основные силы стражи под командованием генерал-майора А.А.Гернгросса и его заместителя полковника П.И.Мищенко были блокированы в Харбине. Гернгросс, ставший начальником гарнизона города, сумел отбить атаки «боксеров» [54]. 1 (13) июня последовало распоряжение о переброске на Дальний Восток 3 стрелковых бригад с артиллерией из Варшавского и Виленского Военных округов. 10 (22) июня 1900 г. был издан приказ о мобилизации запасных Сибирского и Приамурского Военных округов, последний округ был переведен на военное положение. Через неделю последовал приказ о призыве запасных в Квантунской области. 23 июня (5 июля) последовало распоряжение о передислокации в Приамурье 2 стрелковых бригад с артиллерией из Киевского и Одесского Военных округов [55].

24 июня (6 июля) последовало Высочайшее повеление о сформировании новой 5-й восточно-сибирской стрелковой бригады 4-полкового состава [56], 27 июня (9 июля) – Высочайшее повеление о

сформировании Порт-Артурского крепостного пехотного полка, причем полк должен был быть сформирован в Европейской России, и затем перевезен к месту постоянной дислокации [57]. 26 июня (8 июля) было издано Высочайшее повеление о вступлении в Манчжурию, но уже 2 (14) июля, еще до того, как его смогли выполнить, китайцы начали обстрел Благовещенска. 8 (20) июля началась мобилизация Сибирского Военного округа и Семиреченской области, через три дня было принято решение сформировать для действий в Китае четыре армейских корпуса – 1, 2, 3 и Десантный. В Приамурском и Сибирском Военных округах было призвано 101 887 чинов запаса, мобилизовано 53 батальона, 48 эскадронов и сотен, 18 пеших и конных батарей [58].

И этого оказалось мало – огромная по протяженности граница с Китаем по большей части была не защищенной. В качестве примера можно привести численность Амурского казачьего войска, размещенного по левому берегу этой реки от станицы Покровской до выселка Забеловского – всего на 1800 верст. На 1 января 1899 г. проживало 24 562 человека, из них казаков – 11 363 (всех возрастов) и 10 568 казачек [59]. Пришлось, как и во время японо-китайской войны, прибегнуть к организации крестьянских дружин самообороны. По положению 1900 г. в дружины принималось мужское население всех сословий в возрасте от 21 до 45 лет. В июле 1900 г. было создано 32 сотни (из них 2 корейские) численностью 4 131 тыс. чел., населению только в Приамурском Военном округе было отпущено 26944 винтовки. А ведь в начале событий предполагалось обойтись двумя полками, одной батареей и одной сотней. К осени 1900 г. для подавления восстания по железной дороге на территории России и по морю было перевезено до 100 000 войск. КВЖД и Транссиб оказались не в состоянии полностью обеспечить в полном объеме необходимые для обеспечения войны с Китаем перевозки. С началом осложнений по 1 октября 1900 г. по Сибирской железной дороге было перевезено 54 410 людей, 11 407 лошадей и 188 200 пудов грузов. В тоже время морем только из Европейской России было перевезено 20 000 человек и более 1 млн. пудов грузов. Всего в Манчжурию пришлось послать 126 батальонов, 118 сотен и 336 орудий из Сибири, Приамурья, Забакайкалья, а также частично из Европейской России [60].

Европейские страны, США и Япония отправили для подавления восстания свои войска, международную карательную экспедицию возглавил германский генерал-фельдмаршал граф А. фон Вальдерзее – его кандидатура была предложена Вильгельмом II Николаю II в телеграмме от 24 июля (6 августа) [61]. Кайзер считал себя лично оскорбленным, и, провожая экспедиционный корпус в Бременгафене 27 июня 1900 г., напутствовал своих солдат следующими словами: «Пощады не давать, пленных не брать! Подобно тому, как тысячу лет назад при короле Этцеле (т.е. при Атилле – А.О.) гунны оставили по себе память о своей мощи, до сих пор сохранившуюся в преданиях и сказках, точно так же благодаря вашим деяниям имя немцев в Китае должно запомниться на тысячу лет, так, чтобы никогда китайцы не посмели даже косо взглянуть на немца» [62]. Выполнить эти рекомендации в полном объеме подчиненные Вальдерзее не смогли, так как военные действия закончились до их прибытия в Китай (27 сентября 1900 г.). Сам генерал-фельдмаршал прибыл в Таку 12 (24) сентября, в это время в районе от Печилийского залива до Пекина находились 20 934 японцев, 13 234 русских, 8 353 британских, 8 178 германских, 6 757 французских, 5 608 американских, 2 541 итальянских, 494 австрийских солдат, морских пехотинцев и офицеров [63].

В самый разгар военных действий Витте попытался выступить с позиций если не мирного, то ограниченного военного проникновения, считая необходимым воздержаться от взятия китайской столицы. «Необходимо не зарываться, – писал он 14 (27) июля 1900 г., – а стараться локализовать болезнь, и, установивши порядок в нашем районе (Манчжурии), удалиться восвояси» [64]. Однако эта программа была настолько же хороша, насколько невыполнима. 1 (14) июля был взят Тяньцзинь, 1 (14) августа – Пекин, императрица Цы Си и двор покинули столицу. Восстание было подавлено, Манчжурия была фактически оккупирована русскими войсками. В августе 1900 г., немедленно после занятия Пекина, русское правительство заявило о своем намерении не присоединять занятые войсками территории и о готовности эвакуировать их после соглашения с цинским правительством. 22 декабря 1900 г. китайским уполномоченным в Пекине была передана коллективная нота, предлагавшая программу наказания повстанцев, правительства и страны [65]. По соглашению с державами, заключенному 25 августа (7 сентября) 1901 г., Китай был обязан заплатить им 450 млн. лян серебра контрибуции в течение 39 лет, направить в Берлин и Токио «искупительные миссии» для выражения сожаления в связи с убийством дипломатов этих стран, установить на месте их убийства памятники, провести массовое наказание виновных в поддержке «боксеров», уничтожить укрепления в районе Таку и провести ряд реформ, облегчающих положение иностранцев в империи [66].

Результатом русских действий в Манчжурии стало сближение Англии и Японии. 16 апреля 1901 г. японский посланник в Англии виконт Т.Хаяши получил инструкцию: «Японское Правительство пока не высказывает своего окончательного мнения о союзе с Англией, но представляет Посланнику осведомиться у Великобританского Правительства о союзе частным образом, при том условии, чтобы это не ограничивало действий Японского Правительства в данном вопросе» [67]. В Лондоне были весьма

заинтересованы в обретении регионального союзника. В результате консультаций уже 15 июня 1901 г. Хаяши информировал Токио о готовности со стороны Англии заключить союз [68]. Укрепление военных позиций России в Манчжурии и на Черном море, открытая демонстрация союза с Францией – старым соперником в колониях все больше и больше беспокоило правительство Англии. В 1901 г. в британском Военном министерстве под руководством фельдмаршала Ф.Робертса Кандагарского были разработаны различные варианты плана войны с Россией и Францией [69].

Фельдмаршал скептически относился к возможности ведения одновременного наступления против этих двух стран, а что касается России, то были выделены 4 направления возможных британских активных действий: 1) Средняя Азия, в случае принятия плана наступления из Индии; 2) крепости Владивосток и Порт-Артур; 3) Кавказ и 4) уничтожение русского торгового флота на Черном море. При этом первое направление вызывало вопросы в связи со сложностями снабжения в случае движения англо-индийской армии в Туркестан и ее немногочисленности (75 030 чел., при возможности усиления не более 16 000), третье и четвертое очевидно зависели от позиции Турции, к тому же возможность действий на суше практически не рассматривалась. Оставалось второе, но Владивосток уже оценивался как неприступная крепость, и только Порт-Артур считался удачным пунктом для наступления, но желательно для будущих союзников – японцев. Лондон весьма тревожила возможность использования финансовых средств французского союзника России для укрепления ее военных позиций. Поэтому предусматривалось создание угроз для французских колониальных владений – прежде всего портов, таких как Бизерта (Средиземное море), Дакар (Западная Африка), Мартиника (Вест-Индия), Диего-Суарец (Магадаскар), Сайгон (Индокитай), Джибути (Красное море) и т.д. [70].

Проект англо-японского договора, составленный японским дипломатом в ходе консультаций в Лондоне, состоял из 6 пунктов: 1) поддержка принципа «открытых дверей» в Китае; 2) поддержка территориального status quo в этой стране; 3) предоставление Японии права на свободу действий в Корее; 4) помощь союзников друг другу в случае, если один из них начнет войну с другим государством, поддержанным третьей страной; 5) союз должен быть заключен на длительное время; 6) действие его будет ограничено Дальним Востоком [71]. Существенных возражений со стороны Англии не было, однако с лета 1901 г. перейти от консультаций собственно к переговорам не удалось. Токио выжидал. В августе 1901 г. премьер-министр Японии маркиз Х.Ито совершил поездку по Европе и США с целью выяснения перспектив внешней политики своей страны. Ито считал, что можно договориться с Россией на приемлемых для Токио условиях, и, к тому же, он не верил в перспективу соглашения с Англией. Именно поэтому, не ожидая особых результатов, он дал согласие на начало переговоров в Лондоне [72].

Фактически они уже шли под названием консультаций, но Хаяши в отсутствие полномочий вынужден был не торопится. Только 8 октября 1901 г. японский посланник в Англии получил полномочия и 16 октября переговоры начались и формально. 6 ноября английская сторона представила свой проект соглашения из 4 пунктов, содержание которых в целом соответствовало японскому проекту, за одним исключением – Лондон настаивал на включение британской Индии в зону действия союза [73]. Обстановка на ближних подступах к Индии вызывала весьма серьезные подозрения в Лондоне. Усиление позиций России в Персии привело к нарушению почти полной до этого монополии британского торгового флага в Персидском заливе.

На рубеже XIX и XX вв. на 40 судов, пришедших в залив, приходилось только одно не под британским флагом. В 1901 г. была установлена прямая пароходная линия Одесса-Бендер-Аббас, а общество «РОПиТ», осуществлявшее регулярные рейсы между Югом России и Персидским заливом, получило ежегодную государственную субсидию на них в 200 тыс. руб. (не считая помильной субсидии – 2 руб. за пройденную судами общества милю). В результате в порт Бендер-Аббас, в который ранее заходили исключительно английские торговые суда, в 1901 г. на русских пароходах было импортировано товаров на 2 746 фунтов. Эта была, конечно, незначительная сумма по сравнению с британскими показателями ввоза в тот же порт – 575 000 фунтов. Однако нарушение полной монополии и пристальное внимание России к Бендер-Аббасу воспринималось в Лондоне весьма болезненно – там прямо говорили об опасности повторения истории с Порт-Артуром и необходимости подыскать в этом случае новый Вей-хай-вэй – для противовеса [74]. Французские военные атташе также информировали свое правительство о том, что Россия готовится к выходу на берега Персидского залива [75].

Тревожным виделось из Лондона и положение на подступах к Черноморским Проливам. «Пока Россия не овладеет воротами в Черное море, – гласил отчет британской военной разведки за 1901 г., – она, в своих собственных глазах, останется наполовину развитой, и в Англии она будет видеть главное препятствие достижение того предназначения, которое, по ее убеждению определено для нее. Англия перешла ей дорогу в 1854 и в 1878 гг., и по причине своего морского и финансового могущества, своей способности уничтожить торговлю и охладить союзников, неуязвимости своей территории, долгое время оставалась самых мощным противником России. Неуязвимость, тем не менее, практически исчезла. На сегодняшний день северо-западная граница Индии является северо-западной границей с Афганистаном;

и Россия настолько хорошо подготовила театр войны, что она может оказать такое давление на Индию, чтобы удержать Англию от посылки войск, финансовой или другой помощи султану в случае войны с Турцией» [76].

Слабой стороной британского планирования было отсутствие возможности быстрой поддержки действий флота сколько-нибудь значительными сухопутными силами. Армия Великобритании была рассредоточена: Индия, Египет, Восточные и Африканские колонии, метрополия. Самой сильной считалась англо-индийская армия, но она не могла отправить за пределы Индии более 35 тыс. чел (это доказала вскоре война с бурами), армия метрополии на 2/3 состояла из необученных кадров и была слабо укомплектована офицерами [77]. Что же касается английского флота, то он начал терять свое господствующее положение в Мировом Океане, которое прочно удерживал после Трафальгара. Безусловно, он оставался в абсолютном измерении самым сильным флотом мира. В 1897 г. в военно-морском смотре в Спитхеде в честь «бриллиантового юбилея» королевы Виктории участвовало 165 британских кораблей, в том числе 21 эскадренный броненосец и 54 крейсера [78]. К 1897 г. в составе британского флота насчитывалось 62 броненосных судна водоизмещением свыше 5 тыс. тонн, однако он имел потенциальных противников, в совокупности вполне сравнимых с ним по силе (Франция – 32, Россия – 18, Германия – 12 броненосных кораблей водоизмещением свыше 5 тыс. т) [79]. Будучи мировой морской империей, Великобритания весь XIX век следовала политике абсолютного господства над мировыми коммуникациями.

Технический прогресс многократно усложнил военное кораблестроение, сократил сроки морального старения военных кораблей, значительно увеличил их стоимость. К концу XIX в. появились новые морские державы (Италия, Германия, Аргентина, Уругвай, Чили, США, Япония). Даже Китай обзавелся 2 вполне современными броненосцами. Ни одна из перечисленных держав не претендовала на господство в Мировом Океане, но каждая стремилась к контролю над “своей” частью акватории. «В сущности, – отмечал Тирпиц, – каждый военный корабль, строившийся вне пределов Англии, являлся для нас преимуществом, ибо укреплял равновесие сил на море» [80]. Подобная задача никак не соответствовала интересам и основной стратегической военно-морской доктрине Лондона, что ставило перед политикой Британской империи новые задачи. Показателем их усложнения может послужить следующая таблица [81]:

Таблица 1.

Количество броненосцев в конце XIX в. (по странам).

страна	**броненосцы в 1883 г.**	**броненосцы в 1897 г.**
Великобритания	38	62
Франция	19	36
Германия	11	12
Россия	3	18
Италия	7	12
США	0	11
Япония	0	7

Таким образом, в 1883 г. количество английских броненосцев почти равнялось их количеству у всех остальных стран (38 против 40), к 1897 г. это преимущество исчезло (62 против 96). Еще худшими были перспективы. Например, если США в 1898 г. имели только 6 современных броненосцев, то война с Испанией заставила Вашингтон наращивать свое военно-морское строительство, и в результате к 1905 г. он обладал 12 современными броненосцами, и еще 12 находилось в постройке [82]. Ни одна империя не может быть сильна сразу на всех направлениях. В 1893 г. Великобритания вынуждена была пойти на уступки Франции в Сиаме (Таиланде), в 1895 г. – смириться с совместной демонстрацией Германии, Франции и России на Дальнем Востоке и действиями США в Венесуелле, в 1897 г. – с присоединением Гавайских островов к США, а в 1898 – 1899 г. – с распространением североамериканских владений на Тихом океане и Атлантике в результате испано-американской войны. И, наконец, во время англо-бурской войны 1899 – 1902 гг. Лондон вынужден был признать переход контроля над строящимся Панамским каналом от Франции к США по договорам 1901 и 1902 гг., фактически устраняющим британское влияние в зоне этой будущей важнейшей морской коммуникации [83]. Если раньше Англия нуждалась лишь в сухопутном союзнике, то теперь Лондон вынужден был искать союзников для перераспределения сфер ответственности на морских коммуникациях.

12-21 ноября 1901 г. Ито посетил Петербург, попытавшись еще раз договориться по вопросу о распределении сфер влияния в Корее и Манчжурии. Японцы готовы были окончательно согласиться с переходом к России Квантуна, ожидая взамен вывода русских войск из Манчжурии и провозглашения там политики «открытых дверей». Высокопоставленный представитель Японии был встречен любезно, но холодно, его предложения не встретили поддержки [84]. Поездка Ито в Россию вызвала значительное недовольство Лондона, который торопил японскую дипломатию с заключением союза. Токио до конца ноября затягивал переговоры, внося второстепенные правки в документы, предложенные англичанами (вместо «Китай» – «Китайская империя», вместо «Корея» – «Корейская империя» и т.п.) [85]. Миссия Ито закончилась неудачей, и хотя он еще надеялся на возможность соглашения с Россией и считал, что нет необходимости торопиться с заключением союза с Англией, эта его точка зрения уже не поддерживалась в Токио [86]. Маркиз отправился в Лондон, где 30 января 1902 г. сроком на 5 лет был заключен англо-японский союз. Он гарантировал интересы Англии в Китае, а Японии – в Корее и Китае, Лондон и Токио обязывались в случае войны одного из союзников с третьим государством придерживаться благожелательного нейтралитета (ст.2), а в случае, если к противнику присоединится одно или несколько государств, оказать и прямую военную помощь (ст.3) [87]. Таким образом, это был договор о региональном партнерстве, нацеленный против России и ее союзницы Франции.

Российская дипломатия предпочла отреагировать на известие о союзе декларацией о неизменности своей политики в Китае. 5 (17) марта 1902 г. было опубликована официальная реакция на известие об англо-японском договоре: «Императорское правительство, оценив дружеские сообщения, сделанные России по этому поводу как японским, так и великобританским правительствами, отнеслось совершенно спокойно к заключению означенного договора. Начала, руководившие русскою политикою с самого начала возникновения смуты в Китае, остались и остаются неизменными: Россия требует независимости и неприкосновенности соседнего дружественного Китая, а равно и Кореи; Россия желает сохранения нынешнего положения вещей и полного умиротворения на Крайнем Востоке» [88]. Между тем, неизменность позиции вряд ли была удачной реакцией на союз Лондона и Токио. Он сделал возможным более жесткое поведение британской и японской дипломатии на переговорах о русском военном присутствии в Северо-Восточном Китае и был чрезвычайно выгоден как Великобритании, ослабленной бурской войной, так и Японии, получившей европейского союзника.

По оценке, данной 25 марта 1902 г. британскими экспертами Японии, к этому времени она могла выставить для действий на континенте 182 тыс. обученных солдат, оставив для обороны островов 170 тысячную армию такого же качества. Собственных транспортных возможностей Токио хватило бы для быстрой перевозки 3 дивизий: 42 тыс. солдат и офицеров, 17 100 носильщиков и резерва, 16 830 лошадей. В случае необходимости, по японским данным, полевая армия могла составить 300 тыс. чел. (на 100 тыс. чел. больше британских прогнозов). Финансовые возможности Токио для ведения войны оценивалась Лондоном высоко, как и технические возможности снабжения японской армии на континенте. Цели ее действий были сформулированы предельно точно: Манчжурия, Порт-Артур и Владивосток. Силы русской армии на Дальнем Востоке оценивались в 112 тыс. чел. со 150-180 орудиями, из которых полевая армия составит от 60 до 70 тыс. чел. со 130 орудиями [89]. В 1902 г. японцы представили своим союзникам и общие положения вариантов плана войны с Россией: 1) в случае ее начала весной или летом предусматривалась одновременная высадка десантов и обложение крепостей Владивосток и Порт-Артур, вслед за чем быстрое движение на Харбин и занятие этой смычки КВЖД и ЮМЖД; 2) в случае, если война начнется зимой, сначала планировалась высадка десанта на Квантунском полуострове и обложение Порт-Артура, вслед за чем наступление на Харбин, а весной, после того, как растает береговой лед, высадка десанта и обложение Владивостока и начало движения на Харбин [90].

В случае начала военных действий Токио ожидал от Лондона финансовой поддержки и, в случае необходимости, помощи в контроле над морем и конвоировании транспортов. В случае необходимости японцы были готовы оказать помощь английским войскам в действиях против французского Индокитая. Англичане сомневались в возможности осуществления планов действий против России, особенно в зимнее время. Сомнения вызывали и возможность быстрого взятия русских крепостей, и расстояния (400 миль от Владивостока до Харбина и 600 миль от Порт-Артура до Харбина), и способность японцев эффективно использовать железную дорогу для снабжения (в Лондоне опасались рейдов русской кавалерии с целью вывода ее из строя), и организация наступления на двух направлениях [91]. В июле 1902 г. было достигнуто соглашение об обмене между союзниками разведывательной информацией, совеместной работе по составлению карт и справочных книг по Манчжурии, Корее, Индокитаю на

английском и японском языках, в случае начала военных действий японцам предоставлялся особо благоприятный режим при пользовании британскимим телеграфными линиями [92]. Лондон мог уже не сомневаться в близости русско-японской войны, уровень русской угрозы, вымышленной или реальной, британским интересам резко снизился.

Источники и литература

1. Русско-китайские отношения 1689 – 1916. Официальные документы. – М., 1958. – С.78 – 79.
2. Мышлаевский А.З. 1900 – 1901 гг. Военные действия в Китае. – СПб., 1905. – Ч.1. – С.8.; Цывинский Г.Ф. 50 лет в императорском флоте. – Riga., б.г. – С.167.
3. Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока 1895 – 1905. – СПб., 1906. – С.339.
4. Соловьев Ю.А. Воспоминания дипломата 1893 – 1922. – Минск., 2003. – С.60 – 61.
5. Боев И. Порт-Артур // Разведчик. – 1898. – № 420. – С.953.
6. Дессино. Порт-Артур // Разведчик. – 1900. – № 489. – С.199.
7. Там же. – С.33.
8. Переписка Вильгельма II с Николаем II. – М., 1923. – С.23.
9. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. – М., 1951. – С.418.
10. Grey of Fallodon Ed. Twenty-five years 1892 – 1916. – NY., 1925. – Vol. 1. – P.37 – 38.
11. Записки графа Хаяси об англо-японском союзе // Известия Министерства иностранных дел (далее – ИМИД). – СПб., 1913. – № 5. – С.322.
12. Попов А. Англо-русское соглашение о разделе Китая (1899 г.) // Красный архив (далее – КА). – М.-Л., 1927. – Т. 6 (25). – С.111 – 134.
13. Andrassy J. Bismarck, Andrassy and their successors. – Lnd., 1927. – P.413.
14. Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока… – С.352.
15. Grey of Fallodon Ed. Op. cit. – NY., 1925. – Vol. 1. – P.24.
16. Кикудзиро И. Дипломатические комментарии. – М., 1942. – С.9.
17. Корф Н.А., Звегинцов А.И. Военный обзор Северной Кореи. – СПб., 1904. – С.70.; Симонов Д. На досуге в Корее в 1897 г. // Военный сборник (далее – ВС). – 1901. – № 11. – С.214.; Пак Чон Хе. Россия и Корея 1895 – 1898. – М., 1993. – С.16; 22; 24 – 30; 56; 63.
18. Русские инструкторы в Корее (Извлечение из отчета поручиков Афанасьева 1-го и Н.Грудзинского) // ВС. – 1898. – № 11. – С.34 – 37; 39; 42.
19. Хабаровск // Разведчик. – 1898. – № 412. – С.786.
20. Симонов Д. На досуге в Корее в 1897 г. // ВС. – 1901. – № 11. – С.204.
21. Пак Чон Хе. Ук. соч. – С.57 – 58.
22. Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока… – С.146 – 148.
23. Симонов Д. Ук. соч. – С.215.
24. Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока… – С.159 – 160.
25. Там же. – С.346 – 348.
26. Корф Н.А., Звегинцов А.И. Ук. соч. – С.74, 217; Пак Чон Хе. Русско-японская война 1904 – 1905 гг. и Корея. – М., 1997. – С.39.
27. Царская дипломатия о задачах России на Востоке в 1900 г. // КА. – М.-Л., 1926. – Т. 5 (18). – С.16.
28. Калюжная Н.М. Восстание ихэтуаней (1898 – 1901). – М., 1978. – С.35 – 36.
29. Мышлаевский А.З. Ук. соч. – СПб., 1905. – Ч.1. – С.16.
30. Евреинов Б.Н. Осада Дипломатических Миссий в Пекине май-август 1900 г. // ИМИД. – СПб., 1912. – № 4. – С.125.
31. Сидихменов В.Я. Маньчжурские правители Китая. – М., 1985. – С.176 – 177.
32. Боксерское восстание // КА. – М.-Л., 1926. – Т. 1. (14). – С.9.
33. Калюжная Н.М. Ук. соч. – С.200.
34. Там же. – С.26.
35. Боксерское восстание… – С.10 – 11.
36. Сидихменов В.Я. Ук. соч. – С.188.
37. Евреинов Б.Н. Ук. соч. – С.135.
38. Корсаков В.В. Пекинские события. Личные воспоминания об осаде в Пекине, май-август 1900 года. – СПб., 1901. – С.XIII.
39. Сидихменов В.Я. Ук. соч. – С.190.
40. Пу И (Генри). Первая половина моей жизни. Воспоминания Пу И - последнего императора Китая. – М., 1968. – С.33.
41. Коростовец И.Я. Россия на Дальнем Востоке. – Пекин., 1922. – С.49.
42. Боксерское восстание… – С.15.
43. Санников Н. Печилийский отряд и сводная саперная рота этого отряда; с чертежом и 2-мя рисунками в тексте // Инженерный журнал (далее – ИЖ). – 1903. – № 6-7. – С.841 – 842.
44. Коростовец И.Я. Ук. соч. – С.12; Дацышен В.Г. Русско-китайская война. Маньчжурия 1900. – СПб., 1996. – С.54.
45. Сидихменов В.Я. Ук. соч. – С.191.
46. Санников Н. Ук. соч. – С.846 – 847; 851 – 852.
47. Санников Н. Печилийский отряд и сводная саперная рота этого отряда в Китайскую войну 1900 г.; с 8-ю рисунками в тексте и 1 картой // ИЖ. – 1904. – № 1. – С.50.

48. Там же.
49. Там же. – С.90 – 91.
50. Калюжная Н.М. Ук. соч. – С.216.
51. Редигер А.Ф. История моей жизни. Воспоминания Военного министра. – М., 1999. – Т. 1. – С.316.
52. Письма С.Ю. Витте к Д.С.Сипягину (1900 – 1901 гг.) // КА. – М.-Л., 1926. – Т. 5 (18). – С.32.
53. Овсяный [Н.] [Р.] 1900 – 1901 гг. Военные действия в Китае. – СПб., 1910. – Ч. 3. – Отдел 1. Северная Манчжурия; Отдел 2. Южно-Манчжурский район. – С.52, 244.
54. Суров А. Краткий исторический очерк образования Амурского казачьего войска и настоящее его состояние // ВС. – 1900. – № 10. – С.354.
55. Разведчик. – 1900. – № 505. – С.562; № 507. – С.602; Овсяный [Н.] [Р.] Ук. соч. – С.4.
56. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – СПб., 1902. – Т. 20. 1900. – Собрание третье. – Отделение первое. – № 18945. – С.860.
57. Там же. – № 18947. – С.864.
58. Овсяный [Н.] [Р.] Ук. соч. С.3 – 5, 13.
59. Суров А. Ук. соч. – С.354.
60. Записки генерала Куропаткина о русско-японской войне. Итоги войны. – Berlin, 1911. – С.123, 132, 125 – 126, 151; Русско-японская война в сообщениях в Николаевской Академии Генерального штаба. – СПб., 1906. – Ч .1. – С.5; Иммануэль [Ф.] [Б.] Русско-японская война в военном и политическом отношениях. – СПб., 1906. – Вып. 1. – С.4; Овсяный [Н.] [Р.] Ук. соч. – С.14; Дацышен В.Г. Ук. соч. – С.56 – 57.
61. Боксерское восстание… – С.22.
62. Бюлов Б. Воспоминания. – М.-Л., 1935. – С.164.
63. Овсяный [Н.] [Р.] 1900 – 1901 гг. Военные действия в Китае. – СПб., 1910. – Ч. 2. Действия на Печилийском побережье по взятии г. Тянь-Цзина. – С.108 – 109.
64. Письма С.Ю.Витте к Д.С.Сипягину (1900 – 1901 гг.) // КА. – М.-Л., 1926. – Т. 5 (18). – С.34.
65. Боксерское восстание… – С.46 – 49.
66. Русско-китайские отношения 1689 – 1916… – С.84 – 90.
67. Записки графа Хаяси об англо-японском союзе // ИМИД. – СПб., 1913. – № 5. – С.323.
68. Там же. – С.324.
69. PRO. War office (further WO.). 106/48. Military needs of the Empire in a war with France and Russia. – P.1 – 67.
70. Ibid. – P.32 – 33, 52.
71. Записки графа Хаяси… – С.323.
72. Кикудзиро И. Ук. соч. – С.37 – 40.
73. Записки графа Хаяси.... – С.325 – 326.
74. Whigham W.J. The Persian Problem. An examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with some account of the Persian Gulf and Bagdad railway. – Lnd., 1903. – P.63, 68, 71; Погребинский А.П. Государственно-монополистический капитализм в России. – М., 1959. – С.60; Ментешашвили И.Ш. Закавказье в англо-русских противоречиях в 1880 – 1914 гг. – Тбилиси, 2001. – С.42 – 44.
75. Luntinen P. French information on the Russian war plans 1880 – 1914. – Helsinki,1984. – P.57.
76. Public records office (PRO). War office (WO). 106/48. The military resourse of Russia, and propable method of their employment in a war between Russia and England. – P.14.
77. Зарубежное военное обозрение // ВС. – 1885. – № 6. – С. 217 – 223.
78. Kennedy P. The rise and fall of British naval mastery. – Lnd., 1991. – P.243.
79. Massie R.K. Dreadnought. Britain, Germany and the coming of the Great War. – London, 1991. – P.178.
80. Тирпиц А. Воспоминания. – М.,1957. – С.203.
81. Kennedy P. Op.cit. – P.247.
82. Ibid. – P.250.
83. Альконост. Современная политика Великих Держав // Морской сборник. – 1915. – № 1. – С.67, 69.
84. Витте С.Ю. Воспоминания. – М., 1994. – Т. 2. – С.211.
85. Записки графа Хаяси… – С.328.
86. Там же. – С.330 – 331.
87. Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока… – С.527 – 530.
88. Русско-китайские отношения 1689-1916… Приложение №4. – С.114.
89. PRO. WO. 106/48. Memorandum of the proposed conference between Naval and Military representatives of Great Britain and Japan as to joint action in the event of war. – P.447 – 449.
90. Ibid. – P.450.
91. Ibid. – P.451 – 452.
92. PRO. WO. 106/48. The military resourse of Russia, and propable method of their employment in a war between Russia and England. Secret. – P.436.

Oleg Ajrapetov

RUSSIAN-ENGLISH CONTRADICTIONS ON FAR EAST (1898 – 1902)

The article deals with the numerals aspects of Russian-English contradictions on Far East and Russian diplomacy's efforts to intensificate own positions in that region since 1898 to 1902.

Key words: Russia, Great Britain, China, Japan, Korea.

Надійшла до редакції 20.02.2008 р.

УДК 94(47).083

Светлана Шатохина

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ РОССИЙСКОЙ ПРОВИНЦИИ РУБЕЖА XIX – XX ВЕКОВ (ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ)

На рубеже XIX – XX вв. в российской провинции женщины заняли прочные позиции в сфере образования и стали преобладать в составе педагогической интеллигенции. Женщины успешно заменили мужчин в начальной школе, и на равных трудились в средних учебных заведениях. Пополняли педагогическую интеллигенцию женщины – выходцы из всех основных сословий российского общества.

Ключевые слова: педагогическая интеллигенция, гендер, образование, начальная школа, гимназии.

Вступление России в эпоху модернизационного развития повлекло за собой и изменение роли и места женщины в различных секторах общественной жизни. Особенно это было заметно в сфере образования. В традиционном, доиндустриальном обществе женщине была отдана зона господства в половозрастном разделении видов деятельности, к которой относились дом, семья, домохозяйство [15, 283-284]. Как нам представляется, поэтому экспансия женщин в сферу профессионального труда происходила в близкие по духу и содержанию виды занятий, к которым и относилось образование. С другой стороны, вероятно, и мужчины готовы были постепенно уступить это поле, как не очень пригодное для демонстрации сугубо мужских качеств. Рубеж XIX – XX вв. показал, что женщина не только по форме, но и по качеству перестала уступать мужчине в образовательной сфере и заняла лидирующие позиции в составе педагогической интеллигенции, в том числе и в провинции.

Первые две и наиболее многочисленные группы провинциальной интеллигенции, занятой в образовательной сфере объединяет совместная повседневная деятельность – учебно-воспитательный процесс. Однако, несмотря на общность некоторой части интересов, у каждой из них были свои особенности, своя мотивация деятельности. Различия эти объяснялись не только и не столько тем, что преподаватель и студент, учитель и учащийся были по разные стороны от кафедры или парты, но, прежде всего, общественным положением. Преподаватели – одна из профессиональных групп интеллигенции, а студенты, учащиеся профессиональных учебных заведений только готовились к профессиональной деятельности, и лишь небольшая их часть уже имела некоторый опыт постоянной трудовой деятельности в том числе и в образовательной сфере.

Обе эти группы имеют много общего с той частью церковной интеллигенции, которая была занята преподавательской и учебной деятельностью в духовных учебных заведениях. Однако особая специфика и корпоративность духовенства не позволяют объединить эту часть духовенства с преподавателями и учащимися светских учебных заведений в одну профессиональную группу провинциальной интеллигенции.

Местом приложения своих профессиональных знаний и умений у преподавателей были учебные заведения. Их численность со второй половины XIX в. стала увеличиваться быстрыми темпами, рост в основном шел за счет начальной школы. Это вполне объяснимо в условиях катастрофической неграмотности населения российской провинции. Однако очень медленно развивалась система профессионального образования, только в начале XX в. в Курской губернии проявилась тенденция к увеличению числа таких учебных заведений, но большинство их было низшими, выпускавшими в основном специалистов рабочих профессий, а также младший обслуживающий персонал для промышленных и торговых предприятий.

Такими же бурными темпами возрастала и численность педагогических кадров. Наиболее массовой педагогической профессией была профессия учителя начальной школы. Только за первые 14 лет XX в. численность учителей земской школы в губернии возросла более чем в два раза и достигла 2200 чел., а вместе с учителями церковно-приходских школ – 3267 [10, 132; 19, 13]. В тоже время число учащих в церковно-приходских школах практически не увеличилось, как и количество таких школ.

© Шатохина С.Б., 2008

Таблица 1.

Динамика численности учебных заведений в Курской губернии в 1870 – 1914 гг.
Таблица составлена по Обзорам Курской губернии за указанные годы

	1870	1886	1900	1914
Всего учебных заведений	358	900	1730	2755
% прироста к предыдущему числу	-	151,4	92,2	59,3
Профессиональные высшие	-	1	1	1
учебные средние	3	4	4	7
заведения низшие	-	1	2	33
Всего	3	6	7	41
% от общего числа учебн. заведений	0,8	0,6	0,4	1,5
Средние общеобразовательные	7	18	20	35
% от общего числа учебн. заведений	1,5	2,1	1,2	1,3
Учебные заведения духовного вед-ва	5	6	6	10
Сельские начальные	300*	492	698	1590
% от общего числа учебн. заведений	83,8	54,7	40,3	57,7
Церковно-приходские и школы грамоты	-	274	864	927
% от общего числа учебн. заведений	-	30,4	49,9	33,6
Доля начальной школы	83,8	85,1	90,2	91,3

*Примечание: * – "народные школы", в том числе школы при домах священно и церковнослужителей.*

До начала 1880-х гг. открытие духовенством школ губернской администрацией не приветствовалось [9]. С началом контрреформ 1880-х гг. эта позиция кардинальным образом изменилась. Уже после принятия в 1884 г. «Правил о церковно-приходских школах» число таких учебных заведений стало расти быстрыми темпами: в 1880 г. было 4 таких школы, в 1886 – уже 274, а 1896 – 805 школ. В 1900 г. доля церковно-приходских школ достигла пика – 55,3% от всех начальных школ губернии.

Подобная ситуация наблюдалась и в соседних губерниях. В Тульской губернии, например, на рубеже веков церковно-приходских школ было уже более чем в 2 раза больше чем земских: 1128 против 520. А в необъявленной войне между церковью и земством за первенство в деле образования побеждали священники. И это выражалось не только в стремлении публично опорочить земские школы, только за 1899 – 1900 учебный год в Тульской губернии была закрыта или передана под опеку епархиальному училищному совету 21 земская школа [16, 122]. Жизнь убедительно показала превосходство земской школы над церковно-приходской, несмотря на усилия правительства, местной администрации, уже в 1905 г. церковно-приходские школы составляли 46,5% всего начальная школа страна [7, 337].

На рубеже веков число учительниц в земской школе превысило число учителей. Если в 1898 – 1899 учебном году доля женщин среди земских учителей была 48,9%, то в следующем учебном году уже 50,4% [17, 20]. В последующие годы эта тенденция продолжала усиливаться так, что в 1913 – 1914 учебном году женщины составляли уже 78,7% всех земских педагогических работников [19, 18]. Во многих других губерниях страны доминирование женщин в начальной школе началось гораздо раньше. Так как уже к 1880-м гг. доля женщин среди земских учителей приблизилась к 50% [14, 57].

В 1880 г. подавляющее большинство учителей всех начальных школ Европейской России и Привисленских губерний были выходцами из крестьян, духовенства и мещан: 36%, 36% и 10% соответственно, при чем в земской школе процент выходцев из крестьян был еще выше [14, 55]. К рубежу веков картина социального происхождения земского учительства несколько изменилась. Оставаясь самыми крупными социальными группами, учителя-выходцы из крестьян и духовенства за 6 – 7 лет сократили свой удельный вес с 34,6% и 36,7% до 29,3% и 26,8% соответственно. В тоже время доля дворян и мещан возросла с 13,1% и 10,9% до 17,6% и 13,0% соответственно (табл. 3).

Наблюдение над динамикой социального происхождения учащих в земской школе даже на небольшом временном отрезке (табл. 2) выявило значительные различия между учителями и учительницами. Среди учителей лидирующее положение прочно занимали выходцы из крестьян, в то время как среди учительниц самой большой группой являлись дочери лиц духовного звания, и доля их значительно сократилась с 41,7 до 32,0%. Следует отметить, что учителей – выходцев из духовенства также стало меньше и численно и пропорционально. Взаимообратными были тенденции в динамике доли педагогов дворянского происхождения. Численно возрастая дворяне значительно укрепили свое представительство среди мужской части учительства губернии, а дворянки - наоборот несколько сократили.

В целом же, на наш взгляд, прослеживается тенденция к дальнейшей демократизации провинциального учительства, ведь даже дети и дворян, и духовенства лишь номинально принадлежали к привилегированным слоям общества. Условия труда и быта учителей, принадлежащим к любым сословиям были за редчайшим исключением одинаковыми. Да и редко кто из обеспеченных дворянских семей на рубеже XIX – XX вв. шел в земскую школу за романтикой труда, их выбор часто был вынужденным, сама жизнь, экономические обстоятельства были причиной значительной доли дворянства и духовенства среди учащих в начальной сельской школе.

Таблица 2.

Динамика сословного происхождения учителей земской школы Курской губернии в 1895 – 1902 гг. [2, 195; 18, 26]

	Учителя				Учительницы			
	1895-1896		1901-1902		1895-1896		1901-1902	
	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Дворяне	14	3,4	32	8,1	70	29,2	123	25,3
Духовенство	135	33,4	80	20,3	100	41,7	156	32,0
Мещане	38	9,4	50	12,6	32	13,3	65	13,4
Разночинцы / граждане	3	0,7	16	4,0	8	3,3	28	5,7
Купцы	3	0,7	4	1,0	6	2,5	30	6,2
Крестьяне	204	50,7	201	50,9	18	7,5	57	11,7
Военные	1	0,2	5	1,3	-	-	-	-
Неизвестно	3	1,3	7	1,8	6	2,5	28	5,7
Всего	401	100	395	100	240	100	487	100

Если сравнить учительство (без деления по половому принципу) на более протяженном временном отрезке, то прослеживается та же тенденция к демократизации земского учительства (табл. 3). Подобная картина характерна в целом для российской провинции. В 1911 г. среди земских учителей преобладали выходцы из крестьян (мужчины) и дворян (женщины), а также мещан, лиц духовного звания и др. [8. 329]

Число средних общеобразовательных заведений в провинции даже после издания в 1871 г. нового более реакционного «Устава гимназий и прогимназий» продолжало возрастать. С 1780 по 1886 г. в Курской губернии число гимназий и прогимназий увеличилось с 7 до 18, а за 10 лет после издания циркуляра «о кухаркиных детях» в губернии не было открыто ни одного нового среднего учебного заведения. Затем не только начался заметный рост численности этих школ, но и структурные изменения: увеличение числа реальных училищ, преобразование прогимназий в гимназии так, что в 1914 г. прогимназий в губернии уже не осталось.

Таблица 3.

Динамика сословного происхождения учителей земской школы Курской губернии в 1895 – 1904 гг. [1; 2, 195]

	1895		1904	
	чел.	%	чел.	%
дворяне	84	13,1	169	15,6
мещане	70	10,9	197	18,2
крестьяне	222	34,6	322	29,8
духовенство	235	36,7	295	27,3
др. сословия (купцы, почет. граждане и др.)	21	3.3	80	7,4
неизвестно	9	1.4	19	1,7
Всего	641	100	1082	100

Преобладание на протяжении всего рассматриваемого временного отрезка женских гимназий и прогимназий привело к постоянно возрастающему доминированию женщин среди педагогических коллективов средних учебных заведений. Этому способствовало и разрешение женщинам преподавать некоторые предметы в мужских гимназиях. Проникновение женщин-преподавателей в мужские гимназии и реальные училища началось на рубеже XIX – XX вв., когда в учебные планы гимназий были введены два новых иностранных языка (французский и немецкий), и сразу же встал вопрос

недостаточности подготовленных кадров. Распоряжением Министерства народного просвещения в 1898 г. было разрешено принимать в мужские гимназии женщин для преподавания этих языков [3]. Но, получив раз возможность проявить себя, женщины очень скоро смогли подтвердить свою квалификацию, что отразилось в распоряжениях Министерства, которые постепенно уравнивали права и льготы преподавательниц с их коллегами мужчинами [4]. В 1912 г. Министерство и вовсе разрешило женщинам преподавать в мужских гимназиях и другие предметы.

Таблица 4.

Динамика численности преподавателей и воспитателей средних общеобразовательных учебных заведений в Курской губернии. Таблица составлена по Памятным книжкам и Курским Адрес-календарям за указанные годы.

	1892	1894	1911	1914
Преподаватели	187	194	324	405
в том числе женщины	98	107	183	234
% женщин	52,4	55,2	56,5	57,8
Воспитатели	34	33	95	96
в том числе женщины	22	22	79	87
% женщины	64,7	66,7	83,2	90,6

Непременной частью педагогических коллективов гимназий и прогимназий были воспитатели: классные наставники, надзиратели и их помощники. Среди педагогических работников средней школы их было не много (10,5–22,7%), так как многие преподаватели исполняли и эти обязанности в порядке совместительства.

Таблица 5.

Семейное и социальное положение женщин – преподавателей и воспитателей средних учебных заведений Курской губернии. Таблица составлена по Памятным книжкам Курской губернии на 1892 и 1894 годы.

Преподаватели и	Преподаватели				Воспитатели			
воспитатели	1892		1894		1892			
	Д	ЖВ	Д	ЖВ	Д	ЖВ	Д	ЖВ
выходцы из семей								
дворян и чиновников	41	23	47	26	17	1	17	1
%	60,3	79,3	63,5	86,7	80,8	100	80,8	100
духовенства	12	-	11	-	1	-	1	-
%	17,6	-	14,9	-	4,8	-	4,8	-
купече	6	-	8	-	-	-	2	-

ства								
%	8,8	-	10,8	-	-	-	9,6	-
ме щан	1	-	1	-	1	-	-	-
%	1,5	-	1,4	-	4,8	-	-	-
поч етн ых гра жда н	3	2	3	1	-	-	-	-
%	4,4	7,0	4,0	3,3	-	-	-	-
ино стр анц ев	1	-	1	-	1	-	-	-
%	1,5	-	1,4	-	4,8	-	-	-
учи тел ей, вра чей и др.	4	4	3	3	1	-	1	-
%	5,9	13,7	4,0	10,0	4,8	-	4,8	-
Все го	68	29	74	30	21	1	21	1

Примечание: Д - дочери, ЖВ - жены и вдовы.

Подавляющее большинство преподавательниц гимназий и прогимназий – дочери чиновников, военных, дворян. Получив достойное образование и стремясь не столько из материальной необходимости сколько по убеждению, сформированному литературой и общественным мнением своего круга общения, к посильному участию в достижении общественного блага, они шли на работу в образовательные учреждения. Этим вероятно и объясняется их отказ от создания семьи: 37–40% из них не вышли замуж имея более чем 10-летний стаж работы. Некоторые преподавательницы создавали семьи. Как правило, их мужьями становились педагоги. Например, в период с 1892 по 1894 г. по неполным данным Памятных книжек 3 женщины вышли замуж, в том числе двое за своих коллег – преподавателей гимназий.

Вдовы чиновников, военных шли на преподавательскую работу, чтобы добыть необходимые средства для подъема детей, обеспечения их образования, а также чтобы напряженной работой смягчить боль утраты. В тоже время среди преподавательниц вовсе отсутствуют жены и вдовы лиц духовного и купеческого звания, что является убедительным свидетельством прочного бытования в этих социальных группах провинциального населения иного понимания места и роли женщины в обществе. Однако и здесь происходило постепенное разрушение патриархальных традиций, так как и купцы, и духовенство стремилось дать свои детям светское среднее образование. В гимназиях у девушек из купеческой, мещанской среды и духовенства формировалось иное мировоззрение, и многие из них порывали с привычным образом жизни своих матерей.

На протяжении рассматриваемого периода в губернии оставалось только одно высшее учебное заведение – образованный в 1876 г. Белгородский учительский институт. Поэтому число преподавателей

этого уровня практически не менялось, колеблясь в пределах 9-11 чел. [6, 252; 11, 108-109] А вот рост числа средних профессиональных учебных заведений в губернии привел и к увеличению количества преподававших в них с 8 в 1892 г. до 26 в 1911 г. Во всех профессиональных учебных заведениях (кроме фельдшерской школы) работали исключительно мужчины.

Таблица 6.

Внешкольные преподаватели и воспитатели в Курской губернии в 1897 г. [13, 256-257]

	М	%	Ж	%	Всего
Частные преподаватели	100	37,3	168	62,7	268
Гувернантки и гувернеры у частных лиц	6	4,9	116	95,1	122
Учителя искусств и ремесел	29	40,3	43	59,7	72
Всего	135	29,2	327	70,8	462

Таким образом, общая численность преподавателей и воспитателей, трудившихся в различных учебных заведениях в Курской губернии, возросла в начале XX в. более чем в 1,5 раза. Кроме того в провинции были специалисты, занятые педагогической деятельностью вне учебных заведений. К сожалению, мы имеем только на 1897 г. подробную статистику этой группы работников, занятых учебно-воспитательной деятельностью, что не позволяет выявить динамику и тенденции развития этой категории провинциальной интеллигенции. В средней и начальной школе, а также и среди внешкольных преподавателей и воспитателей в Курской губернии женщины к началу XX в. стали преобладать, педагогический труд все более становился женской профессией. Так уже в 1897 г. в Тульской губернии женщины стали лидерами в сфере образования, их доля составила 50,1% [16, 39], в Курской же губернии пока преобладали мужчины – 53,6% [13, 256-257], а в целом в стране процент мужчин среди педагогов был еще выше - 62% [12, 84].

Таблица 7.

Общая численность педагогических кадров в Курской губернии (сводная таблица)

Преподаватели	1897-1900	1914
начальная школа	1914	3267
средняя общеобразовательная школа	194	405
средняя профессиональная школа	11	26
высшая школа	9	9
воспитатели	35	96
Всего	2163	3803

Студенты и учащиеся профессиональных учебных заведений, на наш взгляд, без сомнения должны включаться в состав провинциальной интеллигенции. Эти молодые люди, уже получившие среднее или близкое к нему образование, сознательно выбрали профессию и готовились стать учителями, фельдшерами, техниками, землемерами, торговыми служащими. Их интересы не ограничивались учебой, многие из них стремились к активному участию в общественной жизни, что особенно ярко проявилось в годы первой русской революции.

Система профессионального образования в российской провинции стала активно формироваться в 1870-е гг. В это десятилетие в Курской губернии были открыты учительский институт и учительская семинария, педагогические курсы губернского земства преобразованы в учительскую школу, действовала фельдшерская школа, создано землемерное училище, появилось техническое железнодорожное училище. Уже в 1880 г. общая численность обучавшихся в профессиональной школе достигла 391 чел., что было в 10 раз больше чем в 1870 г. Почти тоже число студентов и учащихся мы наблюдаем и в 1897 г. Такое сдерживание развития профессионального образования и местной инициативы в этом деле в конечном итоге вылилось в стремительное расширение в начале XX в. в российской провинции сети низших профессиональных учебных заведений. В 1914 г. в различных ремесленных, торговых, сельскохозяйственных учебных заведениях Курской губернии обучалось 1454 чел. [10, приложение №9]

Таблица 8.

Динамика численности учащихся профессиональных учебных заведений в Курской губернии. Таблица составлена по Обзорам Курской губернии за указанные годы

	1870		1875		1880		1886		1896		1905		1914			
			М		М		М		М		М		Ж		М	Ж
Учительский институт	-	-	104		104		121		68		-		72		-	
Учительская семинария	-	74	67		64		125		100		75		146		-	
Учительская школа (педагог. курсы)	23	135	106		111		-		-		-		-		-	
Фельдшерская земская школа	16	32	32		-		-		57		41		22		57	
Землемерное училище	-	-	40		51		63		88		-		165		-	
Низшие профессиональ-	-	-	42		42		81		684		-		1134		320	

ные учебные заведения									
Всего	39	241	391	372	390	997	116	153	3779

Примечания: М - мужчины, Ж - женщины.

Получить профессиональную подготовку в провинции до начала XX в. женщина могла в педагогическом классе гимназии, сдав в то же гимназии или учительской семинарии специальный экзамен на звание домашней учительницы или учительницы начальной школы. Некоторые женщины становились фельдшерицами, акушерками, если им удавалось сдать специальный экзамен, изредка проводившийся при земских губернских больницах или фельдшерских школах. Первым профессиональным учебным заведением в Курской губернии, в которое могли поступать женщины, стала восстановленная губернским земством в 1898 г. фельдшерская школа [5]. Вскоре появилась частная школа А.Н. фон Рутцен, приравненная к учительской семинарии, для подготовки учительниц, а затем различные низшие профессиональные учебные заведения.

Таким образом, на рубеже XIX – XX вв. женщины заняли достойное место в составе педагогической интеллигенции российской провинции. Педагогический корпус начальной школы уже к 1914 г. на три четверти стал женским. Постоянно и уверенно росла доля женщин среди преподавателей средней школы, достигнув к 1914 г. 57,8%. Это достигалось не только преобладанием женских гимназий, но и завоеванием женщинами новых позиций в составе преподавателей мужских гимназий. Происходило и расширение возможностей женщин в получении профессионального образования.

Источники и литература

1. Акимов В. Деятельность Курского земства по народному образованию // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. - №11.
2. Белоконский И.П. Народное начальное образование в Курской губернии. – Курск, 1897.
3. Государственный архив Курской области (ГАБО). Ф.80. Оп.1. Д.171. Л.38.
4. ГАБО. Ф.80. Оп.1. Д.244. Л.39.
5. Курские губернские ведомости, часть неофициальная. 1898. 14 июля. № 149.
6. Курский Адрес-календарь. 1911 год. – Курск, 1911.
7. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. В 3-х тт. – Т.2. – Ч.2. – М., 1994.
8. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. В 3 тт. – Т.3. – Ч.2. – М., 1994.
9. Обзор Курской губернии за 1871 год. – Курск, 1972. Обзор рукописный, страницы не нумерованы.
10. Обзор Курской губернии за 1914 год. – Курск, 1915.
11. Памятная книжка Курской губернии на 1892 год. – Курск, 1892.
12. Паначин Ф.Г. Учительство и революционное движение в России (XIX – начало XX в.). Историко-педагогические очерки. – М., 1986.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. Распределение населения по видам главнейших занятий и возрастным группам, по отдельным территориальным районам. Табл. XX. – СПб., 1905. – Т.1.
14. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. – М., 1986.
15. Пушкарева Н.Л. Гендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие /Под ред И.А.Жеребкиной. – Харьков. – СПб., 2001.
16. Самарцева Е.И. Интеллигенция Тульской губернии на рубеже XIX – XX вв. Диссер. на соиск. уч. степ. к.и.н. – М., 1991.
17. Текущая школьная статистика Курского губернского земства за 1899-1900 учебный год. – Курск, 1900.
18. Текущая школьная статистика Курского губернского земства за 1901-1902 учебный год. – Курск, 1902.
19. Текущая школьная статистика Курского губернского земства за 1913-1914 учебный год. – Курск, 1915.

Shatokhina Svetlana

PEDAGOGICAL INTELLIGENTSIA OF THE RUSSIAN PROVINCES AT THE TURN OF THE 19th CENTURY (GENDER ASPECT)

At the turn of the 19th century women played the prominent role in the educational sphere and predominated among the pedagogical intelligentsia in the Russian provinces. Women had effectively replaced

men in the elementary education and had been working on an equal basis in the secondary education institutions. The pedagogical intelligentsia was replenished with women from all principal estates.

Key words: pedagogical intelligentsia, gender, education, elementary school, grammar school.

Надійшла до редакції 28.02.2008 р.

УДК 394.26 (476.2-2Гом)(=161.3)”19”

Оксана Ященко

ПРАЗДНИЧНАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ ГОМЕЛЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье анализируются торжественно-официальные и массово-развлекательные компоненты праздничной культуры жителей Гомеля в начале XX века.

Ключевые слова: этнология, праздник, культура, Гомель, XX век.

Гомель – уездный город Российской империи – в начале XX в. вступил в эпоху своего бурного подъема, здесь быстро растет численность населения, наблюдается интенсификация экономического развития, усложняется система социальных связей. В Гомеле начала XX в. достаточно ярко прослеживаются новые черты в эволюции культуры его населения, этим обусловлен выбор данного городского населенного пункта среди других для исследования праздника. Актуальность обращения к характеристике праздничной культуры горожан заключается в том, что во время празднования тех или иных дат календаря, отмечания семейных торжеств и др. на первый план выдвигаются самые весомые в обществе ценности, декларируются и подчеркнуто демонстрируются самые значимые в социокультурном плане позиции, поэтому облик культуры населения возможно определить наиболее полно и точно.

Праздничная культура являлась традиционным компонентом при этнологическом анализе народной культуры, впоследствии – также при изучении городской. Народным праздникам восточных славян посвящено огромное число фольклорно-этнографических сочинений, праздничная традиция в городе исследована в меньшей степени. В последние десятилетия научное сообщество гуманитариев получило возможность ознакомиться с рядом новых разработок по этнологии города, в том числе некоторые из них затрагивают вопросы праздничной культуры, опираясь в основном на данные по этнологии крупных городских центров. Разнообразные сочетания историко-культурных материалов с теоретическими обобщениями и методами интерпретации источников придают весомость трудам в данной области. Немаловажное значение имеет и включение авторами в поле исследования самых разных источников: мемуарной литературы, иллюстративных материалов, архивных сведений, литературных текстов и пр.

© Ященко О.Г., 2008

Истоки праздничной культуры в городах России и Беларуси, важные для понимания праздника как социокультурного феномена, охарактеризованы в монографии А.С. Котлярчука [1]. Автор реконструирует общегородские праздники и триумфальные шествия XVII в., рассматривает праздничные церемонии и публичные процессии с участием светских горожан на материалах городов Беларуси, представляет ход проведения государственных праздников и торжеств, церковно-гражданских церемоний, строевых смотров и парадов, включавшихся в официальную праздничную культуру русского города XVII в. В книге также определяется соотношение официальных церемоний и народной обрядности. Для изучения праздничной культуры города начала XX в. представляют интерес введение автором понятия «официальная праздничная церемония» и разработанная им сравнительная типология официальных праздничных церемоний, поскольку ряд характеристик праздничной культуры городов России и Беларуси сохранялся на протяжении нескольких столетий. В сборнике «Развлекательная культура России XVIII – XIX вв. Очерки истории и теории» [2] содержатся статьи о формах праздничной и церемониальной культуры, зрелищах и увеселениях, их атрибутике, что важно для раскрытия вопросов о праздничной культуре столичного и уездного города начала XX в. в сравнительном аспекте, выявления особенностей развлекательной культуры отдельных профессиональных групп горожан и др. Достойное место среди изданий, посвященных рассматриваемой тематике, занимает работа А. Некрыловой по истории русских народных городских праздников, увеселений и зрелищ конца XVIII – начала XX в. [3]

Разделы книги «Грамадскі быт і культура гарадскога насельніцтва Беларусі» [4], в которых описывается общественный быт и духовная культура горожан Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв., содержат краткую информацию о праздниках, отмечавшихся в белорусских губерниях. Наиболее ценным изданием с точки зрения этнологического изучения городской праздничной культуры Гомеля начала XX в. является 6 том серии «Беларусы» [5], в котором на обширных материалах обобщены и классифицированы праздники белорусского этноса в исторической ретроспективе. Они подразделяются авторами на христианские, календарные, профессиональные и государственные, что позволяет полно и глубоко охарактеризовать сложную систему праздников применительно к сельскому и городскому населению. Показательные примеры на основе богатого источникового материала логично сочетаются с обоснованными теоретическими выводами о сути праздничной культуры в конкретные исторические периоды, формах ее функционирования в тех или иных социокультурных срезах.

Скудость сохранившихся архивных материалов по истории городского быта населения Могилевской губернии начала XX в. компенсируется обилием материалов местной периодической печати – газет «Гомельская копейка», «Гомельская мысль», «Гомельское слово» и др., активно издававшихся в Гомеле накануне первой мировой войны и отражавших многие стороны городской жизни, в том числе и ее бытовой ракурс. Это позволяет использовать ряд опубликованных газетных материалов (с учетом их специфики) в качестве источника для исследования городских праздников на материалах уездного города Могилевской губернии – Гомеля.

В научной литературе по истории праздничной культуры предлагаются разные трактовки содержания самого этого понятия, оптимальной представляется дифференциация городского праздника на три компонента: торжественно-официальный, массово-развлекательный и семейно-бытовой. В то же время следует учитывать по причине сложности праздника как явления культуры возможность деления праздников по значимости и масштабам проведения торжеств – на общегосударственные и местные, по приобщенности к ним различных общественных институтов – на государственные и церковные, по критерию участия в них представителей определенных групп населения – на детские, молодежные и «взрослые», профессиональные, сословные, женские и мужские и др. В этнологии при также принято выделять календарные и семейные праздники. В данной статье внимание будет акцентировано на официальных праздничных церемониях и некоторых других видах праздничной культуры, имевших место в Гомеле в начале XX в.

В числе государственных праздников значились различные даты, связанные с жизнью царской фамилии. В Гомеле они проводились по выверенному ритуалу, обязательному для осуществления во всех городах. 21 февраля 1913 г. в Российской империи отмечали 300-летие дома Романовых. Торжества по этому случаю состоялись и в Гомеле, в них очевидна общепринятая схема организации государственного праздника, которая обязательно включала следующие элементы: богослужение, участие городских властей, парад войск, шествие по центральным улицам духовенства, чиновников, учащихся и др. жителей города, народные гулянья.

В день юбилейного торжества центр Гомеля был украшен, в том числе Румянцевская, Замковая и Фельдмаршальская улицы – арками и мачтами из зелени, декорировались лучшие здания в городе – Либаво-Роменский железнодорожный вокзал, д. Шановича, банки, магазины, учебные заведения. Утром на Соборной площади после литургии в Соборе был совершен благодарственный молебен, на котором присутствовали учащиеся, воинские части, представители администрации, а также городских, земских и сословных учреждений, а за ними располагались огромные массы народа. По окончании молебствия учащиеся, среди которых было много потешных отрядов с ружьями, и войска под звуки музыки продефилировали по улицам. Богослужение прошло и в синагоге.

В зале городской думы, возле которой играл оркестр военной музыки, состоялось чтение для народа силами учителей городских училищ, например, Болтрукевич выступил по теме «Иван Сусанин и дом Романовых». В мужской и женской гимназиях, других учебных заведениях не только преподаватели, но и учащиеся читали соответствующие содержанию праздника литературные произведения, в некоторых случаях ставились музыкальные номера. На заводе Ф. Лекерта установили иллюминацию, утром перед рабочими и служащими выступил владелец завода, рассказавший об историческом значении юбилея, затем служащий Г. Слиозберг сделал сообщение «Положение крестьян в царствие дома Романовых». В этот день рабочие данного предприятия были освобождены от работы с выплатой заработной платы за один день, им было отпущено угощение и пиво. Бедным горожанам разных национальностей и вероисповеданий в Гомеле была роздана 1000 обедов в дешевых столовых. В праздничный день народные гулянья в садах были бесплатными. Вечером были иллюминованы сады, здания и улицы, на тротуарах расставлены плошки, во многих домах в окнах выставлены свечи. Вензеля и зелень освещались фонариками и лампочками [6].

Большая роль отводилась праздникам, связанным с победой в войнах. На начало XX в. приходился 100-летний юбилей войны 1812 года, что повлекло за собой в Гомеле, как и в других населенных пунктах страны, серию праздничных мероприятий. Так, с целью ознакомить жителей с историей войны с Наполеоном и ее главными героями на этапе подготовки к празднованию в январе 1912 г. в Гомеле проводились бесплатные народные чтения «О нашествии французов в 1812 году» с туманными картинами [7].

Новый год отмечался всеми горожанами, однако варианты развлечений и пышность обстановки в семьях разного социального статуса и имущественного состояния были не одинаковы. Маскарады, гулянья и другие формы увеселений сопровождали этот праздник. В начале XX в. шире распространяются выходы семей горожан с визитами в клубы для новогодних поздравлений.

Юбилей – составная часть семейной праздничной культуры, в то же время юбилейные даты связаны с деятельностью различных учреждений, вехами в истории государства (победами в войнах и пр.). Применительно к семейно-бытовой сфере юбилейные празднования в Гомеле наиболее трудно реконструируются. Вместе с тем официальный церемониал юбилеев видных общественных особ, а также разнообразных государственных учреждений в городах Российской империи был довольно схожим. Такие празднования проводились по определенной схеме, в которой отражались представления о значимости тех или иных участников мероприятия в социокультурной или профессиональной сфере, о степени их близости к юбиляру, в соответствии с этим и выстраивалась иерархия порядка поздравлений и определялось место поздравителей в зале для произнесения речей и проведения торжественного банкета. Обратимся к красочному фрагменту фельетона «На юбилее», опубликованному на страницах газеты «Гомельское слово» [8]. Автор точно подметил характерные черты праздничной атмосферы и этапность в осуществлении этого мероприятия. Судя по другим сохранившимся текстам, провинциальная публика, в том числе гомельская, стремясь не отставать от столицы, подражала столичным манерам общения и аналогично повторяла описываемую ниже процедуру юбилейного празднования:

Было людно в пышном зале,
Ослеплял всех яркий свет.
Юбиляра ожидали,
На торжественный банкет.
Все сердца полны «героем»,
Говорят здесь лишь о нем.
Белый стол накрыт «покоем»,
И заставлен хрусталем.
Все торжественно одеты,
И юнцы, и старики.
Блеск мундиров, туалеты,
Фраки, фраки, сюртуки.
Люди разных положений,
Смех, улыбки женских уст,
Средь тропических растений –
Юбиляра белый бюст.
Знали все, что соберется
Весь «бомонд» столичный весь.

Весть, как молния несется:
«Он приехал, он уж здесь!»
Вот он входит. Гром оваций.
Тушь оркестра. Голоса.
Вереница депутаций:
Все читают адреса.
В адресах сердечным тоном
Говорится лишь о «нем».
Юбиляр земным поклоном
Отвечает на прием.
Кончен пункт «официальный»,
Адресов уж больше нет.
В пышном зале колоссальный
Открывается банкет.
Тосты, речи, смех и шутки,
Юбиляр здесь центр всего,
Не проходит ни минутки,
Чтоб не пили за него…

Этноконфессиональный состав городского населения оказывал воздействие на праздничную культуру. Приверженность гомельчан к разным конфессиям и культурным традициям обусловила множественность праздничных дат и способов их отмечать. В городе в начале XX в. проживали христиане, иудеи, а также жители, исповедовавшие другие религии. Самые полные сведения сохранились о праздновании православных праздников в Гомеле – Рождестве, Пасхе, Троице и др. Религиозное содержание таких праздников иногда дополнялось другими проявлениями. Так, в связи с освящением верб во всех храмах города после всенощного бдения по случаю праздника входа И. Христа в Иерусалим, по сообщению современника, «невоспитанная молодежь имеет обыкновение драться на улицах вербами…» [9]. С особой торжественностью по специально разработанному ритуалу осуществлялся в Гомеле ежегодный перенос иконы Могилево-Братской иконы Божьей Матери. Процедура переноса предполагала массовое участие гомельчан, совершение богослужений духовенством, проведение парада войск, музыкальное сопровождение шествия с иконой от одного храма к другому и нарядное оформление колонн и пр. [10]. К некоторым православным праздникам в городе приурочивалась организация ярмарок, сопровождавшихся народными гуляньями, привносившими в городскую жизнь яркие краски развлечений.

Календарная обрядность в изучаемый период еще четко фиксировалась в городской среде, однако календарные праздники уступают другим по пышности и масштабам празднования; в своем первозданном облике, корнями уходящем в традиционную культуру, они локализуются в отдельных слоях городского населения, еще не порвавшем тесных связей с сельской округой. В периодической

печати обнаруживаются косвенные упоминания о масленице, колядках, однако развернутые характеристики этих праздников или данные о степени их популярности в Гомеле отсутствуют.

В определенной мере варьировались виды участия в праздниках отдельных половозрастных групп горожан. Действовали некоторые ограничения для женщин, к началу века все большим вниманием во время праздников окружаются юные жители городов, отчетливо прослеживается стремление предложить им увлекательное и отличное от взрослых времяпрепровождение. Детские праздники включали игры, танцы, декламацию стихов, переодевание, элементы театрализации, обилие красочных атрибутов (например, завязывание лент, выставление цветов, запуск воздушного шара), световые и шумовые эффекты. В праздничной атмосфере организовывались специальные дамские карточные вечера и др.

Праздник Розового цветка и Колоса ржи, связанные с благотворительной деятельностью, праздник трезвости, праздник древонасаждения и другие запечатлены в источниках рассматриваемого периода как проводившиеся в Гомеле разовые акции или мероприятия с неустановленной периодичностью. Их программы составлялись с учетом потребностей в пропаганде различными обществами своих идей, такие события в определенной мере вносили разнообразие в жизнь провинциального города, оттеняя праздничными элементами монотонную повседневность.

Если перечень отмечавшихся на протяжении года праздников может быть отнесен к большинству городских жителей, то способы проведения праздничного времени для представителей сословных групп отличались. Имущественный барьер сказывался на возможностях гомельчан и жителей других городов Российской империи начала минувшего века приобщиться к тем или иным формам празднования. Низкий культурный уровень некоторых кругов городского населения влиял на способы отмечания праздников. Так, социальное «дно» в рамках праздничной традиции – еще один аспект рассматриваемой темы. Расширение проявлений девиантного поведения особенно заметно именно в праздничной сфере. Согласно сообщениям местной хроники, праздничные дни в Гомеле и пригородах часто сопровождались драками, пьянством.

В начале XX в. технические новшества активно проникали в городскую среду, они все чаще используются и при украшении помещений или открытых территорий Гомеля для проведения праздника, в том числе распространяется электрическое освещение, выставление напоказ механических игрушек и пр.

Распределение процесса празднования в рамках городского пространства постепенно изменяется, в него, кроме традиционных центральных улиц и площадей, зданий крупных учреждений и культовых сооружений, включаются новые территории. В Гомеле в начале XX в. часто осваиваются как места досуга и праздничной активности зеленые зоны – берега р. Сож, пригороды – для выезда публики на день. Городские власти проявляют заботу о благоустройстве садов и скверов «в виду жаркой погоды и праздничного отдыха» [11].

Хронология праздников насыщается, в нее интенсивно включаются события местного масштаба (открытие новых общественных зданий, памятников и др.), различные общества налаживают индустрию своих праздничных мероприятий. Этому способствует повышение образовательного уровня части горожан, в связи с этим в программы праздников вводятся чтения, лекции, раздача популярных брошюр и др.

В общественном собрании в Гомеле проходили традиционные маскарады, связанные с деятельностью Вольного Пожарного общества. Пришедших в 1911 г. в маскарадной одежде было довольно много, в том числе «интересны были маски в национальных костюмах. Временами казалось, что находишься не на маскараде, а в русской деревне под Москвой или в благодатной Украине – до того живы и правдивы были костюмы этих масок». Отношение современника к праздничному мероприятию отражают следующие слова: «Все это, конечно, веселит, заполняет потехой хоть один час скучного, флегматичного гомельчанина», хотя скептическое отношение к облику самого жителя города следует скорее отнести к модной в то время демонстрации пессимистических настроений [12].

На страницах местных газет иногда публиковали информацию о праздниках в других городах Российской империи, которая могла заинтересовать читателя своей необычностью либо, наоборот, представляла аналогичные гомельским картины праздничных дней в губернских и столичных городах, схожие с подходами гомельчан к праздничным развлечениям по поводу одних и тех же событий или одних и те же дат календаря. Гомельчанам пространно повествовали и о проведении гимнастического праздника учебных заведений виленского округа в 1911 г. [13], и о празднике русской науки, посвященному 200-летию со дня рождения М.В. Ломоносова, отмечавшемуся в Петербурге и

повсеместно в стране [14], в ознаменование юбилея Т.Г. Шевченко на страницах газет публикуются стихи [15] и т.д. Это в определенной мере формировало взгляды городской общественности на праздничную культуру своей эпохи, содействовало упрочению у жителей уездного города чувства своей причастности к духовным ценностям огромной страны – Российской империи.

Источники и литература

1. Котлярчук А.С. Праздничная культура в городах России и Белоруссии XVII века: официальные церемонии и крестьянская обрядность. – СПб., 2001.
2. Развлекательная культура России XVIII – XIX вв. Очерки истории и теории / Редактор-составитель Е.В. Дуков. – СПб., 2001.
3. Некрылова А. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XYIII – начало XX века. – СПб., 2004.
4. Грамадскі быт і культура гарадскога насельніцтва Беларусі. – Мн., 1990.
5. Беларусы: Т. 6. Грамадскія традыцыі. – Мн., 2002.
6. Гомельская мысль. – 1913. – 10 февраля. – С. 2; 24 февраля. – С. 3.
7. Гомельское слово. – 1912. – 15 января. – С. 3.
8. Гомельское слово. – 1911. – 23 декабря. – С. 1.
9. Гомельское слово. – 1912. – 17 марта. – С. 2.
10. Гомельское слово. – 1911. – 23 октября. - С. 2.
11. Гомельское слово. – 1911. - 10 апреля. - С. 3.
12. Гомельское слово. – 1911. – 28 сентября. - С. 4.
13. Гомельское слово. – 1911. – 17 апреля. – С. 4.
14. Гомельское слово. – 1911. – 18 сентября. – С. 2.
15. Гомельское слово. – 1911. – 25 мая. – С. 2.

Oksana Yaschenko

HOLIDAY CULTURE OF GOMEL'S POPULATION IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The solemnly official and mass entertainment components of holiday culture of Gomel's citizens in the beginning of the XX century are analized in the article.

Key words: ethnology, holiday, culture, Gomel, the XX century.

Надійшла до редакції 17.03.2008 р.

УДК 94(477)“19”+94(437. ½)“19”:008

Людмила Павленко

ПОНЯТТЯ “СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ” ТА ІДЕЯ СЛОВ'НСЬКОЇ ЄДНОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Є.РИХЛІКА

У статті аналізуються умови формування та особливості інтерпретації поняття “слов'янський світ” та ідеї слов'янської єдності у науковій спадщині Є.Рихліка. Особлива увага приділяється славістичним поглядам вченого як вихованця Київського університету св. Володимира.

Ключові слова: Є.Рихлік, славістика, слов'янофільство, слов'янська єдність.

Євген Антонович Рихлік – відомий на початку XX ст. вчений-славіст, краєзнавець, етнограф, педагог і громадський діяч, який зробив вагомий внесок у розвиток славістичної науки. “Видатне значення” Є.Рихліка як “одного з рідкісних спеціалістів” – дослідників історії, мови, літератури й

етнографії слов'янських народів було високо поціноване колегами-науковцями – академіком Академії наук СРСР і Всеукраїнської Академії наук В.Перетцем та директором Інституту слов'янознавства Академії наук СРСР Н.Державіним [1]. Сучасні українські вчені, повертаючи до наукового обігу славістичну спадщину Є.Рихліка, відзначили важливість доробку в галузі богемістики та полоністики цього талановитого дослідника [2], "фахівця слов'янського світу" [3], "одного з найбільших знавців "української школи" у польській романтичній літературі першої половини XIX ст." [4].

Детальна реконструкція біографії Є.Рихліка [5] дає підстави стверджувати, що вибір славістичного напрямку наукової діяльності вченого та формування ідеї слов'янської єдності як складової його наукового світогляду не були випадковими, а обумовлювалися низкою причин: чеським походженням, патріотичним вихованням у родині, багатонаціональним характером початкової освіти, впливом слов'янського середовища, у якому зростав майбутній вчений, слов'янофільськими настроями у гімназії, університеті св. Володимира і серед членів Історичного товариства Нестора-літописця, засідання якого він регулярно відвідував. В університеті св. Володимира Є.Рихлік почав вивчати слов'янознавчі дисципліни з 1911 р., перейшовши на III курс слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету, що сприяло поглибленню його інтересу до проблем історії і культури слов'ян.

На початку XX ст. славістика (слов'янознавство) – система наукових дисциплін, що вивчають мови, літератури, фольклор, етнографію слов'янських народів [6] – перебувала на етепі становлення в якості повноправної та самостійної науки [7]. У цей період університет св. Володимира мав найкращу навчально-наукову базу, багатий досвід та традицію викладання славістичних дисциплін.

Вивчення слов'янознавства у Київському університеті переживало надзвичайний підйом за часів Т.Флоринського, який, починаючи з 1882 р., 37 років працював у цьому вищому навчальному закладі, обіймаючи протягом 14 років посаду декана історико-філологічного факультету [8]. Професор Т.Флоринський читав лекції із сучасних слов'янських мов, церковно-слов'янських та слов'янських літератур, слов'янських старожитностей та історії слов'янських народів [9]. Вплив наукової концепції Т.Флоринського позначився на ранніх наукових працях Є.Рихліка, ставши фундаментом його уявлень про минуле, сучасне і майбутнє слов'яського світу.

Захоплення Є.Рихліка ідеєю слов'янської єдності формувалося під впливом двох протилежних концепцій, популярних у стінах університету св. Володимира за часів студентства майбутнього вченого, – русофільства та українофільства. Визначальними факторами у розвитку його русофільських поглядів стала популярність йдей неослявізму початку XX ст. [10] та глибока повага до педагогічного і наукового таланту вчителя – професора Т.Флоринського.

Одним з чинників формування у вищих навчальних закладах України русофільських настроїв було наполегливе насаджування державною освітньою системою ідеї про керівну роль і месіанське призначення російського народу в історичній долі слов'янства. Уряд Російської імперії прагнув запобігти розвиткові сепаратизму з боку неросійських народностей, який, поступово виростаючи із захоплення національними старожитностями та фольклором, загрожував перетворитись на вимогу національної автономії.

Надзвичайний вплив на свого учня мав Д.Флоринський, який сповідував категоричне русофільство, що є цілком закономірним з огляду на те, що вчений народився у Петербурзі в родині православного священика і виховувався як свідомий російський громадянин у стінах Петербурзького університету. Його погляди на слов'янство сформувалися завдяки вчителям В.Ламанському, І.Срезневському, В.Васильєвскому [11].

© Павленко Л.А., 2008

Поширення українофільства було пов'язане з активізацією української інтелігенції у справі вивчення і популяризації національної історії, мови та культури внаслідок скасування у 1905 р. Емського указу від 1876 р. про повну заборону українського письменництва [12]. Гімназичні та студентські роки Є.Рихліка припали на "золоту добу наукового розквіту українознавства і впровадження українознавчих дисциплін у світову науку", яку Л.Винар пов'язує з діяльністю видатного українського вченого М.Грушевського. Плідна діяльність професора М.Грушевського у справі об'єднання творчих сил львівських і київських істориків, пожвавлення роботи завдяки його енергії і таланту у видавничій сфері, заснування багатьох історичних, літературних, етнографічних осередків сприяло формуванню нової генерації української інтелігенції, кадри якої, безумовно, виховувались і в стінах Київського університету – одного з найавторитетніших навчальних закладів Російської імперії [13]. У 1907 р. М.Грушевський очолив Українське наукове товариство у Києві, серед членів яких були і викладачі університету св. Володимира [14]. Завдяки їхній діяльності національно-патріотичними настроями була захоплена значна частина університетської молоді.

Інтерес Є.Рихліка до української культури формувався також під впливом університетського викладача А.Степовича. Його погляди на слов'янські народи як складові монолітного слов'янського організму сприяли зміцненню у майбутнього вченого усвідомлення причетності до історичного розвитку слов'янського світу, бажання долучитися до вирішення нагальних проблем сучасного слов'янства.

Під впливом ідеї національної самобутності Є.Рихлік почав детально знайомитись із культурою та побутом українського народу. Він багато часу приділяв ретельному вивченню української мови і літератури, усвідомлюючи їхню спорідненість з іншими слов'янськими культурами, шукав українські мотиви у польських і чеських художніх творах доби романтизму. Проте пізніше вчений зазначав, що у студентські роки він все ж таки належав до русофільських кіл, і захоплення "українським" було скоріше проявом його прихильності до ідеї слов'янської єдності, яка диктувала необхідність досконалого знання усіх аспектів культурного життя слов'янства [15].

Перші наукові праці, в яких Є.Рихлік спробував втілити своє розуміння поняття "слов'янський світ" та ідеї слов'янської єдності, датовані 1915 р. Це університетська дипломна робота "Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челяковского. (Из истории чешского литературного возрождения)" [16] та популярні нариси під загальною назвою "Жизнь славян" [17]. Є.Рихлік працював над ними під час Першої світової війни. "Великі події сьогодення, що дарували австрійським слов'янам надію на визволення та національне відродження" [18], надихали Є.Рихліка на створення циклу сповнених патріотичного пафосу науково-публіцистичних творів з історії слов'ян.

За "значні" слов'янські народи Є.Рихлік визнавав росіян, поляків, чехів, словаків, словенців, сербів, хорватів, болгар. Вчений групував їх за територіальним принципом – західні, східні та південні. Не обминав увагою і "зниклі" народи – полабських та поморських слов'ян, поневолених та остаточно асимільованих німцями упродовж XII – XVIII ст. Окремо розглядав вчений і лужицьких сербів – "найменший слов'янський народ чисельністю у 157 тис.", які здавались йому "невеличким слов'янським острівком у Пруссії та Саксонії", приреченим на загибель внаслідок агресивного онімечення [19].

Найбільшу увагу Є.Рихлік приділяв західним слов'янам. Територію їхнього розселення й чисельність він оцінював, спираючись, очевидно, на дослідження та підрахунки Д.Флоринського. Характеризуючи етнографічну мапу західних слов'ян, вчений продемонстрував ерудицію у питаннях сучасної історії слов'ян та політичного життя Європи. У 1915 р. Є.Рихлік оцінював чисельність слов'ян Австро-Угорщини у 26 млн. 700 тис., що складало 47,7% від усього населення імперії та 16,1% від слов'янства в цілому [20]. Загальну кількість слов'ян у світі на момент виходу у світ популярних нарисів "Жизнь славян" він вважав рівною 165 млн. 838 тис. 500 чол.

Усі сучасні вченому слов'янські народи він вважав братніми, спорідненими спільним корінням. Наслідуючи основні погляди про єдину природу слов'ян, поширені у тогочасній історіографії, Є.Рихлік вважав, що свій початок вони беруть у "прадавньому слов'янському племені", яке мешкало між Карпатами та Балтійським морем, Віслою та середнім Дніпром. Відтоді їх поєднували дуже схожі історичні долі та національні мови, подібні ментальні та етнографічні ознаки [21].

У наукових працях Є.Рихліка багато уваги приділяється характеристиці менталітету слов'янських народів, який у його формулюванні постає як "слов'янські властивості", "слов'янська натура". На думку вченого, на початку XX ст. у слов'янських народів викристалізувався ідеалізований образ пересічного слов'янина, якому властиві "велика гуманність, прагнення рівності і братерства, глибока релігійність в дусі науки Христа, а саме – євангельська любов, покірливість та терплячість" [22]. Причинами "зіпсованості" деяких слов'янських народів, "викривленості течії їхнього життя" вважали "чужий, ворожий, не слов'янський" вплив. Подібні погляди домінують на початку наукової діяльності Є.Рихліка.

Вчений підкреслював, що усі слов'янські народи мають спільну історичну долю. Він виділяв кілька періодів в історії слов'янства. Перший етап Є.Рихлік пов'язував зі слов'янською колонізацією, яка була частиною загальноєвропейського процесу великого переселення народів і тривала з II по VII ст. Внаслідок цього утворились три групи слов'янських народів, які зайняли певні території: 1) слов'яни полабські, поморські, польські, лужицькі та чесько-словацькі; 2) слов'яни болгарські, сербо-хорватські та словенські; 3) слов'яни руські.

Другий етап історичного розвитку слов'янства, за концепцією Є.Рихліка, був найтривалішим і охоплював VIII – XVIII ст. Цей історичний період вчений схарактеризував розвитком державності в окремих слов'янських народів, безперервною боротьбою із зовнішніми ворогами та поступовим підкоренням іншим народам. Третій період слов'янської історії починався у XIX ст. і тривав на момент написання вченим його славістичних праць. Головною рисою третього періоду був розвиток національно-визвольних рухів більшості слов'янських народів [23].

Найстрашнішим ворогом усього слов'янства у ранніх працях Є.Рихліка постають німці, бо саме вони вперше здійснили завоювання "не тільки політичне, а й культурно-релігійне" [24]. Відтоді слов'янство потерпало від насаджування німецької мови, літератури, освіти. Це призвело до зникнення цілих народів, деградації національних мов та літератур, псування слов'янської "душі". Німецька агресія спричинила Першу світову війну, яка забрала мільйони життів і поставила під загрозу вільний розвиток не тільки слов'янських народів, а й усієї Європи.

Що стосується уявлень Є.Рихліка про майбутнє слов'ян, можна простежити зміну його поглядів на кінцеву мету довготривалої боротьби слов'янства за національну свободу. На початку наукової кар'єри

Є.Рихлік підтримував ідею об'єднання усіх слов'янських народів на основі культурно-літературної співпраці, але у межах окремих груп він виправдовував необхідність політичного єднання. Його погляди на майбутнє слов'янства відповідали настроям тих часів. Є.Рихлік вважав, що оптимальним варіантом державного будівництва окремих слов'янських народів буде утворення федерацій: східних, західних та південних слов'ян. У цьому контексті дуже важливою є проблема визначення народу-месії, який мав стати ядром консолідації усього слов'янства або його окремих груп.

За часів Російської імперії вчений не мав сумнівів щодо провідної ролі Росії й інших гідних претендентів серед слов'янських народів не бачив. Він пояснював свою позицію щирим захопленням та симпатією слов'ян до Російської імперії. На братню допомогу Росії сподівалась чеська, сербська, хорватська, словацька, болгарська інтелігенція, і, взагалі, "всі слов'яни Німеччини, Австрії та Туреччини" [25]. Деякі з них, на думку вченого, прагнули розбудувати незалежні від німецького впливу національні держави, спираючись на економічну, військову та дипломатичну допомогу Росії.

Є.Рихлік неодноразово підкреслював, що деякі лідери національно-визвольних рухів слов'янських народів, які потерпали від німецького "свавілля", були ладні пожертвувати національним суверенітетом в ім'я слов'янської ідеї в моменти найбільшого відчаю, сповідуючи таку політичну концепцію: "Загинемо як окремі одиниці, але, злившись із Росією, будемо жити у крайньому разі як частини єдиного великого цілого" [26]. Доцільність російської гегемонії у майбутньому перевлаштуванні слов'янського світу Є.Рихлік доводив прямою залежністю політики урядів Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини щодо підлеглих їм слов'ян від успіхів на міжнародній арені Російської імперії. Як приклад, він наводив зміни у розв'язанні слов'янської проблеми Австрією після поразки Росії у війні з Японією, а саме анексію Боснії та Герцеговини [27]. Тобто, на ранньому етапі своєї наукової діяльності Є.Рихлік вважав цілком нормальним та історично виправданим об'єднання слов'янських народів навколо Росії на федеративних засадах.

Після оприлюднення рішень загальнослов'янського з'їзду, який проходив у 1910 р. в Софії, вчений повністю підтримав план слов'янської взаємодії, розроблений спільними зусиллями делегатів від всіх слов'янських народів. У галузі економіки він вважав доцільним створення слов'янського банку, організацію промислових, сільськогосподарських та науково-технічних виставок, покращення економічних зв'язків між східними та південними слов'янами. Налагодження культурного обміну Є.Рихлік вбачав у співробітництві слов'янських театрів, художніх товариств, налагодженні книжкової торгівлі, створенні товариства слов'янських туристичних організацій тощо [28].

Він повністю погоджувався із пропозицією з'їзду зміцнювати наукові стосунки та реформувати народну освіту для виховання у молоді слов'янської свідомості і почуття братерства. Така політика передбачала скликання всезагального наукового з'їзду зі славістики, участь слов'янських вчених у місцевих та загальних наукових з'їздах, співпрацю слов'янських академій та інших наукових закладів, середніх та вищих шкіл, обмін учнями та студентами, спільне видання художніх та наукових журналів, організацію публічних бібліотек зі слов'янською літературою, розробку слов'янської хрестоматії, адресної книги слов'янських наукових та літературних закладів, слов'янських діячів та корпорацій, започаткування курсів для слов'янських журналістів та літераторів, написання праць про слов'янську взаємність [29].

Є.Рихлік формулював для себе поняття "слов'янської ідеї" як "складного комплексу ідейних, емоційних та вольових явищ", що складався з: 1) "суми думок про слов'ян, поглядів щодо їх минулого, сучасного та майбутнього життя"; 2) "планів та програм діяльності, а також і вчинків, з тими слов'янськими думками та настроями зв'язаними"; 3) "суми певних почуттів та настроїв, що на тлі отих думок про слов'ян виникають " [30]. Для визначення сутності поняття "слов'янська ідея" він використовував синоніми – слов'янофільство, панславізм, слов'янщина, слов'янство, славізм.

Є.Рихлік вирізняв три напрямки слов'янофільства: західнослов'янський, московський і український. На його думку, ідеологія слов'янської єдності виникла спочатку у західних слов'ян на початку XIX ст. Вчений пов'язував це з процесом "національного відродження", коли "розтерзані, майже зовсім знищені, бідні матеріально та убогі духом, які втратили пам'ять про своє славне минуле, усвідомлення своєї національності, – ці слов'яни потроху починають ворушитися, зміцнюватись і, нарешті, воскресають для нового життя" [31]. Він вважав, що національне "пробудження" розпочалося у сербів, потім – у чехів, а далі – у словаків, хорватів та словенців.

У розвитку ідеї слов'янської єдності в Західній Європі Є.Рихлік виділяв три етапи. За критерії періодизації він обрав форми боротьби прибічників ідеї слов'янської єдності з офіційною австро-німецькою імперською ідеологією та завдання, які вони перед собою ставили. Вчений доводив, що до середини XIX ст. ідея слов'янської єдності не набула політичного забарвлення і мала суто культурно-просвітницький характер, а єдиною формою слов'янського співробітництва були, за визначенням Я.Коллара, взаємовивчення та взаємопізнання.

Початком нової фази у розвитку слов'янської ідеї у Західній Європі Є.Рихлік вважав Всеслов'янський з'їзд у Празі в 1848 р., на якому у виступах слов'янських депутатів вперше пролунала ідея політичного об'єднання слов'янських народів [32]. Відтоді вся друга половина XIX ст. відзначалась спалахами політичного протистояння німців і слов'ян, які ставили за мету вибороти політичну свободу. Ареною їхньої боротьби став рейхсрат, куди "окремі народи присилають своїх обранців, кращих своїх людей, які і працюють тут над здійсненням їхніх надій і мрій, та енергійним, натхненним словом захищають їхні інтереси" [33].

Третій етап Є.Рихлік називав "неослов'янством" або "неослявізмом", хронологічно чітко не окреслюючи його верхню межу. Він припадав на початок XX ст. і тривав на момент написання брошури "Жизнь славян", тобто на 1915 р. Стратегія "неослявізма" полягала у регулярному проведенні всеслов'янських з'їздів, метою яких було культурна взаємодія слов'янських народів і їхнє взаємовивчення і взаємопізнання без проектів політичного об'єднання [34].

Є.Рихлік у своїх працях звертав увагу на той факт, що другий варіант панславізму – "українське слов'янофільство" – виникло на теренах Російської імперії дещо пізніше і вперше більш-менш чітко проявилось у 1840-х рр. в ідеології членів Кирило-Мефодіївського братства, наслідуючи основні засади західного слов'янофільства з певними національними модифікаціями [35]. Вчений пояснював це схожістю політичного становища українців та австрійських слов'ян, які не мали власної державності й прагнули її здобути: "Хоч як велика була соціальна різниця поміж братчиками..., їх всіх об'єднувала одна спільна риса – прагнення до національного визволення України. Тут цілком природно вони й звернули свою увагу на західних слов'ян, що саме під той час уперто йшли до тієї ж таки мети – до національного відродження" [36].

Є.Рихлік здійснив детальний аналіз слов'янофільської ідеології братчиків і доводив, що захоплення українців ідеєю слов'янського братерства формувалось на тлі народофільства – самостійно, паралельно розвиткові панславізму західних слов'ян. І вже згодом, коли "слов'янське питання стало "модним", і життя Європи поставило його на першу чергу", "добачаючи багато спільного в становищі й пориваннях західних слов'ян, братчики з охотою брали собі їх за зразок і далі розвивали їх світогляд, стосуючи його до свого українського ґрунту – до свого "українофільства", і надаючи йому згідно з тим і інших своєрідних рис" [37].

Третій напрямок панславізму – "московське слов'янофільство" – Є.Рихлік вважав більш пізнім хронологічно явищем, ніж західне слов'янофільство. Він не обминав того факту, що російська громадськість досить рано зацікавилась культурою інших слов'янських народів. Цю межу він провів у другій половині 1820-х – першій половині 1830-х рр., коли уряд Російської імперії зробив перші кроки на шляху популяризації і спеціального вивчення слов'янських літератур [38]. Російська історіографія датує початок формування слов'янофільської ідеології межею 1830 – 1840-х рр., коли у літературних салонах Москви розпочалась гостра полеміка про історичний шлях Росії. Але видатні російські слов'янофіли – В.Кюхельбекер, О.Хомяков, І.Кірєєвський, П.Кірєєвський, Ю.Самарін, К.Аксаков, І.Аксаков – більше переймались проблемами самої Росії, ніж слов'янства в цілому. Приділяючи багато уваги вивченню російської історії, російської культури та побуту, вони мало цікавились іншими слов'янськими народами, навіть тими, які мешкали на теренах Російської імперії [39].

Основною причиною досить пізнього розвитку ідеї слов'янської єдності у Росії вчений називав зверхність у ставленні до народів, що не мали належного впливу на міжнародній арені: "Російська освічена людина знала, що десь по сусідству існують "братушки-слов'яни" – бідні, слабкі, які потребують допомоги Росії; вона зверхньо дивилася на цих "братушек" і з гордістю усвідомлювала свою перевагу... Розглядаючи своє відношення до іншого світу, вона встановлювала у своїй свідомості тільки два поняття: Росія – людство; і забувала, що є ще третя, сполучна ланка, що в її свідомості має бути наступний ланцюг понять: Росія – слов'янство – людство" [40].

Вчений вважав таку позицію вкрай хибною. На його думку, Росія була зобов'язана західним слов'янам постійним послабленням її ворогів. Він називав західне слов'янство своєрідним бар'єром, який гальмував натиск агресії. Крім того, вчений підкреслював, що слов'янські народи повсякчасно забезпечували збільшення "морального авторитету Росії в умах європейських народів" [41]. Саме завдяки вірі слов'ян у могутність російської держави, її образ лякав Німеччину, Австрію та Туреччину.

Є.Рихлік наголошував, що московське і українське слов'янофільство весь час знаходились у стані ідеологічного конфлікту через надмірне захоплення росіян своєю величчю і культурними скарбами: "Московське слов'янофільство не раз викликало незадоволення київських слов'янофілів; вони протестували проти націоналістичних захоплень "російською самобутністю" і були пересвідчені, що для спільного вільного життя народів необхідно з повагою ставиться до властивостей інших народів" [42].

Інакше кажучи, у своїх наукових розвідках з історії слов'янства Є.Рихлік дійшов висновку, що представники усіх напрямків слов'янофільства стверджували ідею незалежності та економічного і політичного процвітання для свого власного народу, приписуючи йому роль месії для всього

слов'янства. А тому саме у визначенні народу-рятівника і проекті майбутнього для звільненого та оновленого слов'янства крилися протиріччя між західними, російськими та українськими слов'янофілами.

Цікавим моментом у висвітленні Є.Рихліком ідеї слов'янської єдності є його інтерес до емоційного, психологічного боку проблеми. Вчений вважав, що новизна та велич ідеї слов'янської єдності з початку свого виникнення створювала унікальну емоційну атмосферу, яка характеризувалася надзвичайним піднесенням, захватом, фанатизмом і повним неприйняттям критики майже в усіх, хто захоплювався нею. Він наголошував на романтичності, поетичності настроїв прихильників слов'янської ідеї [43].

Ще під час роботи над дипломним твором молодий вчений звернув увагу на особливе піднесення чеських поетів-романтиків завдяки успіхам росіян, на яких вони покладали надії у боротьбі з німцями. Познайомившись з прослов'янськими та проросійськими поглядами діячів чеського літературного відродження Ф.Челяковського, Й.Юнгманна, В.Ганки, Є.Рихлік охарактеризував їх як палких шанувальників Росії, патріотів слов'янства, мрійників [44]. Захоплення величчю Російської імперії надихало поетів-романтиків майже усіх слов'янських національностей на створення піднесеної, сповненої патріотичного пафосу поезії. На підтвердження цієї тези вчений наводить рядки з популярних віршів С.Ваянського, Я.Ботто, Я.Коллара та інших поетів [45].

Досліджуючи українське слов'янофільство, Є.Рихлік стверджував, що слов'янська ідея породжувала у членів Кирило-Мефодіївського братства особливе, інтригуюче відчуття таємничості, напруження нервів, фантастичний настрій, дивне захоплення і незбагнені передчуття [46].

Не обминула своїм містичним впливом ідея слов'янської єдності і Є.Рихліка. За молодих років він дуже переймався долею поневолених слов'янських народів і вважав справою свого життя популяризацію слов'янської історії та культури серед вітчизняної молоді. У передмові до першого випуску популярних нарисів "Жизнь славян" він звернувся, перш за все, до юних читачів з палкими словами: "Беручись до видання своїх нарисів, я плекаю надію, що мені вдасться заронити у Ваші чуйні серця іскру симпатії до слов'ян і розбудити в Вас бажання ближче познайомитись з їхнім побутом та життям" [47].

Таким чином, уявлення Є.Рихліка про структуру, історичний розвиток, мету та методи досягнення духовної єдності слов'янства сформувалися ще за студентських років під впливом викладачів університету св. Володимира Т.Флоринського й А.Степовича та відповідали усталеній в російській історіографії концепції. Еволюція його славістичних поглядів була обумовлена історичними подіями в Європі на початку XX ст., які призвели до переоцінки цінностей і розуміння остаточного провалу проекту слов'янської федерації.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. Рыхлик Евгений Антонович. [03.01.1931 – 30.12.1958]. – Арк. 169.
2. Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихлика "Слов'янознавство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)" в контексті радянської історіографії Кирило-Мефодіївського товариства 20-х рр. XX ст. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 98; Муляр І. Українсько-польські міждержавні культурні взаємини у 20-х роках XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1993. – С.25; Журжа І.В. Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1839 – 1919): Автореферат дис. …канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006. – С.15 – 16.
3. Скрипник П. Рихлік Євген Антонович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. – К., 2005. – С. 185.
4. Рихлик Є. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького // Хроніка – 2000. – К., 1999. – Вип. 29-30. – С.89.
5. Павленко Л. Євген Рихлік: формування та еволюція наукового світогляду // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С.89 – 97.
6. Маршева Л.И., Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – н. XX ст. // Русский язык в школе. – 2002. – № 2. – С.99.
7. Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты с. XVIII – н. XXвв.: Справочное пособие. – М., 2001. – С.5.
8. Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4822. Послужные списки преподавателей и служащих университета. [1869 – 1920]. Арк.22.
9. Лаптева Л.П. Профессор-славист университета св. Владимира Т.Д.Флоринский // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сборник научных статей. – Воронеж, 1998. – Вып. 4. – С.140 – 141.
10. Дьяков В.А., Мыльников А.С. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.27.
11. Лаптева Л.П. Назв. праця. – С.140.
12. Сарбей В. Емський акт 1876 // Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. – К., 1997. – С.145.
13. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. (Статті і матеріали). – К., 1995. – С.73.
14. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.11.
15. ДАЧО. – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. Рыхлик Евгений Антонович. [03.01.1931 – 30.12.1958]. – Арк.25.
16. Рыхлик Е. Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челяковского. (Из истории чешского литературного возрождения). – К., 1915.

17. Рыхлик Е. Жизнь славян. Популярные очерки. – К., 1915. – Вып. 1. Мать слава и ее австрийские дети; Вып. 2. Поэзия славянского горя и славянских надежд (Коллар и Сладкович).
18. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.3.
19. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.7 – 8.
20. Там само. – С.14.
21. Там само. – С.5.
22. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1926. – Кн. VI. – С.204.
23. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.6 – 26.
24. Там само. – С.8 – 9.
25. Там само. – С.34 – 40.
26. Там само. – С.34.
27. Там само. – С.40.
28. Там само. – С.27 – 28.
29. Там само. – С.28 – 29.
30. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців… – С.195.
31. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.17.
32. Там само. – С.21 – 23.
33. Там само. – С.25.
34. Там само. – С.20 – 30.
35. Там само. – С.19.
36. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців… – С.198.
37. Там само. – С.198.
38. Рыхлик Е. Поэтическая деятельность… – С.129.
39. Цимбаев Н. Славянофилы и западники // Страницы минувшего. Сборник: Очерки. – М., 1991. – С.323 – 373.
40. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.37.
41. Там само. – С.38.
42. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців… – С.208.
43. Там само. – С.211.
44. Рыхлик Е. Поэтическая деятельность… – С.125 – 127.
45. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.37.
46. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців… – С.211 – 213.
47. Рыхлик Е. Жизнь славян… – Вып. 1. – С.3.

Lyudmyla Pavlenko

THE IDEA "SLAVIC WORLD" AND THE SLAVIC UNITY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF E.RYKHLIK

The article analyzes the conditions of forming and specific of interpretation of the idea "Slavic world" and the Slavic unity in the scientific heritage of E.Rykhlik. Special attention is made to the scientific's Slavic views as a pupil of St.Vladimir Kyiv University.

Key words: E.Rykhlik, Slavic studies, Slavic unity.

Надійшла до редакції 19.02.2008 р.

УДК 947. 6 : 323.1 (470) (= 161.3 = 162.1 = 112.28) "19"

Валянцін Міхедзька

"ПАЛЯК, ЯЎРЭЙ І РУСКІ": СЯБРЫ І ВОРАГІ "РУССКОГО ДЕЛА" Ў ПАЧАТКУ XX ст. ВАЧЫМА РАСІЙСКАЙ АДМІНІСТРАЦЫІ "ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНЯГА КРАЮ"

В статье рассмотрены взгляды российской администрации белорусских губерний "Северо-Западного края" на национальные и этноконфессиональные группы населения в русле осуществления русификационной политики.

Ключевые слова: Северо-Западный край, Российская империя, национальная политика, поляки, евреи, русские, белорусы, администрация

У спадчыну ад Рэчы Паспалітай Расійская імперыя атрымала вялізарныя тэрыторыі "заходніх ускраін" – беларускія, украінскія і літоўскія землі. Беларуска-літоўскія землі былога Вялікага княства

Літоўскага стварылі так званы "Паўночна-Заходні край" імперыі. Паліканфесійнае і паліэтнічнае насельніцтва тут істотна адрознівалася сваёй сацыяльнай, эканамічнай і культурнай інфраструктурай, трыдыцыямі грамадскага жыцця і дзеяння. Імперская ўлада на працягу XIX ст. з мэтай "абрусення" гэтых тэрыторый паступова руйнавала мясцовыя традыцыі. Найбольшую заклапочанасць улады выклікала тут польская культурная і эканамічная перавага. З часоў Аляксандра III ў палітычных мерапрыемствах урада выразна прасочвалася памкненне да культурна-цывілізацыйнай уніфікацыі краю ў рэчышчы расійска-праваслаўнай культуры. Таварыш міністра унутраных спраў і дзяржаўны сакратар Расійскай імперыі С. Я. Крыжаноўскі ў пачатку XX ст. заўважаў: "З пункту гледжання інтарэсаў рускага народу як нацыі і Расійскай імперыі як адзінага арганізма… найбольш карысным і лепшым было б паступовае абарачэнне ўсіх падданых Расіі ў нацыянальна рускіх, з магчымым прыціскам іншых нацыянальных пачаткаў…як у Заходнім краі, дзе прыходзілася імкнуцца да вызваленння рускай нацыянальнай глебы ад наносаў польскай цывілізацыі…"[1].

Ці валодала Расія культурным асіміляцыйным патэнцыялам, неабходным для абрусення краю? Крыжаноўскі прызнаваў, што адміністрацыйныя і культурныя магчымасці Расіі для ажыццяўлення такой палітыкі на "заходніх ускраінах" нават у пачатку XX ст. былі яшчэ недастатковыя. У выніку, "высілкі, што былі накіраваныя на абрусенне ... абмяжоўваліся пераважна захадамі гвалтоўнага ўздзеяння...і толькі раздражнялі мясцовае насельніцтва" [2]. Але гэтыя прызнанні былі зроблены ўжо рэтраспектыўна. У 1904 г. віленскі генерал-губернатар П.Дз. Святаполк-Мірскі ў пададзенай цару справаздачы адказваў на гэтае пытанне сцвярджальна: " У першыя дзве траціны XIX стагоддзя нам уяўлялася цяжкім выставіць у адносінах да заходніх ускраін што небудзь акрамя матэрыяльнай сілы...Другая палова мінулага стагоддзя была часам гіганцкага росту духоўных сіл Расіі. Рост гэты адзначаецца у літаратуры, мастацтве, навуцы, дзяржаўных наканаваннях, якія адлюстроўваюць сваеасаблівыя творчыя пачаткі рускага народа. Некультурная некалі Расія выступае цяпер у дачыненні да сваех больш цывілізаваных іншародцаў узброенай магутнымі сіламі...наш Урад...ужо не сустракае сярод заходніх іншародцаў таго супраціву з боку іх духоўных пачаткаў, які б у мінулы час мог уяўляцца небяспечным"[3].

Тым не менш, агульны рэпрэсіўна-абмежавальны характар расійскіх палітычных мерапрыемстваў і недастатковасць тут расійскага культурна-асіміляцыйнага патэнцыяла, таксама як і практычная неабходнасць супрацоўніцтва з мясцовымі элітамі, добра ўсведамляліся ўрадавымі вярхамі. Асабліва яскрава гэта выявілася ў канцы XIX – пачатку XX ст., калі расійская дзяржаўная машына сутыкнулася ў тут з найбольш вострымі з часоў паўстання 1863-1864 гг. выклікамі. Мэты расійскай палітыкі - "канчатковае зліццё з астатняй Расіяй", ці то ажыццяўленне "русского дела" - русіфікацыйнай палітыкі ў цэлым спектры накірункаў – ад адміністрацыйна-кадравага да культурна-моўнага, не падлягалі перагляду. У параўнанні з 60-70-гг. XIX ст., аднак, адбыліся істотныя перамены ў этнапалітычным становішчы. Канчаткова сфармавалася сістэма "абмежавальнага" заканадаўства, якая садзейнічала стварэнню вычварнай сацыяльна-эканамічнай стратыфікацыі мясцовага грамадства. Разам з тым пашыраўся вызвольны рух супраць імперскай улады, што у першыя гады XX ст. зноў актуалізавала для яе праблему захавання расійскага панавання ў краі. Сярод вышэйшай сталічнай бюракратыі, а таксама і на мясцовым, губернскім узроўні выявіліся адрозненні ў бачанні галоўных праблем, якія паўставалі перад расійскай уладай у "Паўночна-Заходнім краі", у разуменні неабходных і дапушчальных сродкаў іх вырашэння і, ўвогуле, кіравання. Да таго ж, у Беларусі ажыццяўленне ўрадавага курса накладвалася на мураўёўскія традыцыі кіравання краем. Як адзначае расійская даследчыца Г. Камзолава, "сістэма Мураўёва", якая паказала сваю эфектыўнасць у 1863 – 1864 гг., працягвала дзейнічаць яшчэ не адно дзесяцігоддзе, і пытанне аб суцэльнай адмове ад яе ніколі не ставілася"[4]. Збольшага, на пачатку XX ст. захоўвалася і замацаванае М.Мураўёвым атаясамленне канфесійнай прыналежнасці з этнічнасцю, хаця разам с тым ўсё часцей чуліся крытычныя водгукі на гэта нават якраз з боку прадстаўнікоў расійскай адміністрацыі.

© *Міхедзька В.А., 2008*

Адміністрацыя мусіла вызначыцца ў сваім стаўленні да нацыянальных супольнасцяў рэгіёну – акрэсліць сярод іх небяспечныя для "русского дела", знайсці магчымых памочнікаў і саюзнікаў. Якраз гэтая праблема займае ў першыя гады XX ст. ў разважаннях мясцовай губернскай адміністрацыі прыкметнае месца. Бадай, найбольш закончаны і, адначасова, палемічны, характар гэтыя разважанні набылі ў справаздачы віленскага генерал-губернатара П.Дз. Святаполка-Мірскага, якая была прадстаўлена цару ў маі 1904 г. Разглядаючы асноўныя нацыянальныя і рэлігійныя супольнасці края, віленскі генерал-губернатар заўважаў, што расійскі ўрад з 60-х гадоў XIX ст. усе свае сілы пакладаў на змаганне супраць польскага палітычнага руху. Між тым, пераконваў Святаполк-Мірскі, на пачатку XX ст. у "Паўночна-Заходнім краі" польская супольнасць, пры яе унутранай сацыяльнай неаднастайнасці, тым не менш ўжо не уяўляла значнай небяспекі расійскаму панаванню: "польскае грамадства страціла ўжо ў вельмі значнай ступені сваю сілу...Працэс канчатковага абрусення ("обрусения") Паўночна-Заходняга краю ідзе хаця і марудна, але цвёрдымі крокамі..." Адзначыўшы, што польскае гарадское насельніцтва "больш ліберальнае і таму больш накіраванае супраць урадавай

палітыкі", генерал-губернатар звяртаў увагу Мікалая II на мясцовых польскіх памешчыкаў як на кансерватыўную супольнасць : "таму вышэйпаказаная група больш спакойная, больш цвярозая, уяўляецца і большай апорай для ўраду"[5]. Святаполк-Мірскі быў упэўнены, што пры захаванні "разумнасці" і паслядоўнасці у ажыццяўленні абмежавальнага заканадаўства памешчыцкі "разумны польскі элемент здольны прызнаць лагічнасць русіфікацыйнай палітыкі ў Паўночна-Заходнім краі" [6]. У той жа час, генерал-губернатар прапаноўваў ураду зняць заканадаўчыя перашкоды і стварыць спрыяльныя ўмовы для перасялення з краю на усход імперыі малазямельнай шляхты, якая, у адрозненне ад буйных землеўладальнікаў, уяўлялася элементам недабранадзейным. Генерал-губернатар пераконваў урад у неабходнасці абаперціся на лаяльныя элементы польскага грамадства краю, спрыяць іх уцягванню у вырашэнне мясцовых культурных і гаспадарчых задач. У праціўным выпадку, лічыў ён, "далейшае захаванне польскай грамадскасці без усялякіх сувязяў з рускай спрыяе згуртаванасці асобаў польскага паходжання, нараджае ў польскім грамадстве незадавальнне і апазіцыйныя настроі. Усё гэта некарысна ўплывае на сам ход рускай справы ў краі" [7].

Падобныя погляды, хаця і больш асцярожна, на мяжы стагоддзяў выказвалі таксама губернатары беларускіх губерняў.

Мінскі губернатар А. Мусін-Пушкін у 1903 г. ставіўся да поспехаў русіфікацыі больш скептычна: "хаця рускае землеўладанне павялічваецца, але сапраўднае аюрусенне ідзе параўнальна марудна" з тае прычыны, што рускія землеўладальнікі у краі не асядаюць, а здаюць свае землі у арэнду мясцовай шляхце. У той жа час, адзначыўшы ролю абмежавальнага заканадаўства у адасабленні польскага і рускага грамадства губерні, мінскі губернатар даводзіў ураду "безумоўную лаяльнасць і вернасць усяго вышэйшага польскага насельніцтва". На думку губернатара, погляды мясцовага дваранства за мінулыя дзесяцігоддзі істотна перамяніліся – "зніклі нязбыўныя мроі, з'явілася шчырае падпарадкаванне дзяржаўнай уладзе". Асаблівыя надзеі мінскій губернатар, як і віленскій генерал-губернатар, ускладаў на маладое пакаленне польскага буйнога дваранства, якое ўжо было выхавана ў расійскай школе. Яно уяўлялася яму "вельмі значным і сур'ёзным кансерватыўным элементам у краі". Губернатар падкрэсліваў ролю польскага буйнога дваранства як сувязі паміж польскім насельніцтвам і расійскай уладай[8].

Віленскі губернатар К.К. Пален у справаздачы за 1903 г. таксама выказваў меркаванне, што польская грамада, асабліва моладзь, якая набыла адукацыю у Пецярбургу і Маскве, не толькі не уяўляе небяспекі кансерватыўным дзяржаўным асновам, але і сама можа стацца апірышчам ураду ў краі[9].

Адначасова, у дачыненні да уплывовай польскай грамады у асяроддзі мясцовай вышэйшай адміністрацыі захоўвалася агульная насцярожанасць. Разумеючы абмежаванасць адміністрацыйнай русіфікацыі, улады прыглядаліся да мясцовага "рускага" насельніцтва. На пачатку XX ст. мясцовыя улады вылучалі у ім некалькі асяродкаў, у тым ліку такія адрозныя па свайму сацыяльнаму, культурнаму і прававому статусу супольнасці рускіх старавераў і беларускага сялянства. Пры гэтым нават беларускія сяляне-католікі усё часцей адасабляліся ад польскага каталіцкага асяродка і разглядаліся не толькі як аб'ект, але і ў пэўнай перспектыве, суб'ект русіфікацыйных намаганняў. Даследаванні беларускага краю, які вяліся у другой палове XIX ст. – пачатку XX ст. і збольшага былі інспіраваныя расійска-польскім супрацьстаяннем, прынеслі досыць нечаканыя вынікі. Назапашаны матэрыял грунтаваў наяўнасць асобнага беларускага этнасу і падштурхоўваў да фармулёўкі самастойнай беларускай ідэі. Аднак беларушчына расійскімі ўладамі і яе апанентамі з польскага боку разглядалася хутчэй як поле змагання і адначасова, як рэсурс гэтага змагання.

Віленскі-генерал-губернатар П.Дз.Святаполк-Мірскі, які сам аказваў фінансавую і арганізацыйную падтрымку навуковаму вывучэнню края, у тым ліку беларусазнаўчым даследаванням Я. Карскага, надаў у сваёй справаздачы асобную ўвагу беларускаму насельніцтву. Асобны падраздзел даклада, прысвечаны беларусам, змешчаны ў раздзеле "Веравызнанні" і названы "Беларускае племя". Фрагмент справаздачы, у якім гаворыцца аб беларусах, большы па памерах суседняга падраздзелу аб рускіх стараверах, але значна саступае вялікім асобным раздзелам аб польскім, літоўскім і яўрэйскім насельніцтве края. Відавочна, што такое размеркаванне невыпадковае і адлюстроўвае тую дапаможную ролю, якую адводзілі беларускаму люду расійскія улады. Святаполк-Мірскі звяртаў увагу на тое, што "беларускае насельніцтва", перад усім, сялянскае, нягледзячы на канфесійны падзел на праваслаўных і католікаў, аб'яднанае агульнасцю мовы. Будучыню беларусаў генерал-губернатар бачыў у далучэнні альбо да польскага, альбо да рускага народаў[10]. Перспектыва зліцця праваслаўнай часткі беларусаў з рускімі не выклікала ў Святаполка-Мірскага сумненняў. Гістарычныя лёсы беларусаў-католікаў мусілі залежаць ад урадавай палітыкі, перад усім у дачыненні да каталіцкай царквы: "у патрэбах дасягнення ўрадавых у краі задач, больш правільна падыйсці да беларускага племені с боку агульнасці яго паходжання з астатнім рускім народам, а не з боку рэлігіі ... калі ж беларускае племя ўбярэ ў сябе ўсведамленне, што яно ёсць племя рускае, яно само звернецца да праваслаўнай царквы ... я надаю найбольш важкую у справе кіравання ... краем значнасць пытанню аб развіцці сярод беларускага насельніцтва нацыянальнай самасвядомасці і увядзення у беларускія каталіцкія прыходы дадатковага

набажэнства на іх роднай мове замест цяперашняй польскай". Віленскі генерал-губернатар у падтрымку сваёй думкі звяртаў увагу урада – "сярод католікаў беларусаў ўжо пачынае праяўляцца плынь на карысць адасаблення ад палякаў, плынь, якая, відавочна, патрабуе падтрымкі з боку урада"[11].

Як заўважыў расійскі даследчык А.Мілер, "урад і мясцовыя дзеячы нярэдка гатовыя былі аказаць падтрымку фармаванню асаблівай нацыянальнай ідэнтычнасці … народаў дзеля таго, каб заблакаваць рэалізацыю больш магутных канкурэнтных праектаў асіміляцыі і культурнай кансалідацыі"[12]. Вядома, што яшчэ М.М. Мураўёў шырока выкарыстоўваў беларускае праваслаўнае сялянства для падаўлення антырасійскага паўстання 1863/64 гг., аднак ніколі не выкарыстоўваў яго ідэнтыфікацыю як беларусаў. Расійскі даследчык М. Далбілаў у гэтым слушна бачыць свядомае і мэтанакіраванае замоўчванне рэчаіснасці дзеля захавання імперскай ідэалагемы "адзінага рускага народа"[13]. У гэтым сэнсе прапановы П.Дз. Святаполка-Мірскага адносна каталіцкай беларускай грамады выяўляюць пэўны зрух бюракратычнай (а, магчыма, разам з ёй і расійскай грамадскай) свядомасці ў дачыненні да беларусаў.

Віленскі губернатар К. Пален, у сваю чаргу, азначыў беларусаў як доўгі час прыгнечаную і "самую лёгкую у кіраванні народнасць губерні". У той жа час ён заўважаў у іх не толькі "падатлівасць, паслухмянасць", але і такія рысы як "хітрасць і помслівасць" [14]**.** Магілёўскі губернатар Н. Клінгенберг запэўніваў урад у лаяльнасці праваслаўнай большасці беларускага сялянства [15].

Насамрэч рэальныя магчымасці выкарыстання імперыяй беларускага насельніцтва як супрацьвагі польскаму культурнаму і эканамічнаму ўплыву былі вельмі абмежаваныя. Фармальна праваслаўная частка беларусаў лічылася "рускімі", што, як сцвярджае А.Капэлер, адкрывала для іх магчымасці кар'ернага росту пры ўмове валодання рускай мовай [16]. На справе скарыстаць з гэтай "прывілегіі" было вельмі цяжка дзеля захавання сацыяльных перапонаў і канкурэнцыі з боку больш надзейных у вачох адміністрацыі ўраджэнцаў унутраных расійскіх губерняў; беларусы жа каталіцкага веравызнання і на пачатку ХХ ст. цярпелі дыскрымінацыю як сацыяльна-эканамічнай, гэтак і ў веравызнаўчай сферы. У рэчаіснасці магчымасці кар'ернага росту былі абумоўлены паспяховасцю пазбаўлення ад спецыфічных рысаў беларускай моўна-культурнай ідэнтычнасці. Зразумела, што для большасці выхадцаў з сялянскага асяроддзя плата не уяўлялася надта вялікай, бо мова разглядалася тут не як самадастатковая каштоўнасць, а выключна як інструмент камунікацыі. Інструмент, які быў няздольны забяспечыць у Расійскай імперыі сацыяльны рост. У гэтым сэнсе трэба пагадзіцца з А.І. Мілерам, які казаў пра "самарусіфікацыю" заходніх "ускраін". Але вынікі яе пры захаванні асноўнага масіву патрыярхальнай беларускай вёскі былі нязначныя. Пры адсутнасці развітай і шырокай рускамоўнай адукацыйнай і інфармацыйнай прасторы для большасці прэтэндэнтаў-беларусаў з сялянскіх нізоў цалкам пазбавіцца спецыфічных адзнакаў было немагчыма. Зрэшты, заставаліся перашкодай і "плябейскі" статус беларускага сялянства і яго эканамічная нямогласць.

Нягледзячы на шматлікія рытарычныя і прагматычныя намаганні мясцовай адміністрацыі звярнуць увагу манарха на сваю заклапочанасць лёсамі "рускага насельніцтва" краю, насамрэч гэта не знаходзіла у ім асаблівага водгуку. Мікалай ІІ, як засведчыў у дзённікавых запісах 1903 г. генерал Курапаткін, "з нейкай гідлівасцю ставіўся да беларусаў ("Несколько брезгливо относится к белоруссам и вполне презрительно к евреям")[17] Як бачна, імператар у асяроддзі сваех набліжаных быў далёкі ад таго, каб лічыць беларусаў "таксама рускімі" і ставіў іх бліжэй да нялюбых яму яўрэяў. Як бы там ні было, трэба пагадзіцца з заўвагай Т. Ўікса: "абрусенне краю" мелася праводзіцца вакол беларусаў, але не пры актыўным удзеле іх саміх[18].

Другой часткай "рускай народнасці" беларуска-літоўскага краю былі рускія стараверы. Віленскі генерал-губернатар падкрэсліваў значнасць місіі стараверaў па умацаванні у краі "рускіх культурных пачаткаў". Менавіта рускія стараверы, якія захавалі "у поўнай чысціні рускую мову і рускія звычаі" і у супрацьвагу беларусам "зусім не паддаліся ўплывам польскай народнасці і каталіцкай царквы" названы віленскім генерал-губернатарам сапраўдным апірышчам расійскага ўраду у краі [19].Аднак колькасць рускіх старавераў у Беларусі была невялікай, і асаблівасці іх сацыяльнага і гаспадарчага побыту, вызначаныя рэлігійнай традыцыяй, а таксама іх прававая непаўнавартасць, замацаваная дыскрымінацыйным "антыраскольніцкім" заканадаўствам, значна звужалі магчымасці іх "русіфікацыйнага" выкарыстання.

Актывізацыя пошукаў надзейнага апірышча ўлады ў краі ў першыя гады ХХ ст. была выклікана хуткім развіццём масавага вызваленчага руху. Віленскі генерал-губернатар Святаполк-Мірскі прызнаваў, што урадавая адміністрацыя краю, прыкладаючы ўсе свае сілы пасля паўстання 1863/64 гг. на змаганне з польскім рухам, не пагардліва не звяртала належнай увагі на развіццё яўрэйскага насельніцтва. Між тым, у гэтым асяроддзі пашырыўся рэвалюцыйны рух, якіх па маштабах і формах праяўлення далёка перакрыў апазіцыйныя памкненні палякаў Паўночна-Заходняга края: "на першым плане цяпер пытанне рабочае, якое шчыльна сплецена з пытаннем яўрэйскім"[20].. Якраз у аналізе гаротнага становішча яўрэйскага насельніцтва края Святаполк-Мірскі выказаў найбольш рэзкую крытыку урадавай палітыкі у "яўрэйскім пытанні". Прапанаваўшы неадкладную адмену найбольш адыёзных абмежаванняў, генерал-

губернатар падсумоўваў: "назіранні мае за час кіравання краем пераканалі мяне, што якім бы моцным не было хваляванне у асяроддзі яўрэйскага насельніцтва, у ім ...шмат тых станоўчых элементаў, захаваць давер якіх для ўрадавай улады неабходна"[21]. У данясеннях губернатараў беларускіх губерняў гэтага часу заклапочанасць віленскага генерал-губернатара падзялялася. Віленскі губернатар К.К. Пален таксама лічыў найбольш небяспечным для дзяржаўнай улады "яўрэйскі сацыяльны рэвалюцыйны рух " [22]. М.М. Клінгенберг пераконваў цара, што галоўнай прычынай ускладнення грамадска-палітычнага становішча у краі з'яўлялася "крайняя варожасць яўрэйскага насельніцтва да рускага". Магілеўскі губернатар лічыў, што магчымасцяў абаперціся на "станоўчыя элементы яўрэйскай грамады" ужо няма: "яшчэ 10 гадоў таму больш адукаваныя і культурныя яўрэі імкнуліся да збліжэння з рускім грамадствам…Зараз яны прасякнуты духам сепаратызма…" Дзеля гэтага, рабіў выснову насуперак прапановам Святаполка-Мірскага магілеўскі губернатар, абмежаванне антыяўрэйскага заканадаўства немагчымае. [23].

Такім чынам, да пачатку XX ст. расійская ўлада стварыла настолькі складаную і супярэчлівую сістэму саслоўных і этнаканфесійных абмежаванняў і дазваленняў, што аніводная з буйных супольнасцяў краю не магла разглядацца ёй сапраўдным саюзнікам і апірышчам. Дасягненне "канчатковага зліцця краю з астатняй Расіяй" сутыкалася з неперадольнымі саслоўнымі і сацыяльнымі перашкодамі.

Аўтар выказвае шчырую ўдзячнасць к.г.н. В.П. Пічукову за прадстаўленую магчымасць карыстацца каштоўнымі крыніцавымі матэрыяламі.

Літаратура і крыніцы

1. Крыжановский С.Е. Заметки русского консерватора // Вопросы истории. - 1997.-№4. – С.122.
2. Тамсама
3. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – РДГА). Ф.1284. Воп.194. Спр.136. арк.73 адв.-74
4. Комзолова А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. – М.,2005.- с. 337.
5. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр.136. арк.60, 63 адв., 100
6. Тамсама, арк. 7адв.
7. Тамсама, арк. 64.
8. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр.98. арк. 5 адв. – 7.
9. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр 52. арк.3адв
10. РДГА). Ф.1284. Воп.194. Спр.136. арк.26.
11. Тамсама, арк.30.
12. Миллер А.И. Русификации: классифицировать и понять / [Электронны рэсурс].–Рэжым доступа:http://www.saratov.iriss.ru/empires/docs/millernew.doc**. -** Дата доступа 2.03.2006.
13. Долбилов М.Д. Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863-1865 гг.// [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа: http://www.saratov.iriss.ru/empires/docs/dolbilov-abimperio.doc. - Дата доступа 2.03.2006.
14. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр 52. арк.3.
15. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр. 121. арк.3.
16. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи //Россия-Украина: история взаимоотношений. – М.,1997. С.125-144.
17. Дневник А.Н. Куропаткина// Красный архив.- 1922.- Т.2. - с.73.
18. Теодор Р. Викс "Мы" или "они"? Белорусы и официальная Россия, 1863–1914// Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология.-М., 2005. с. 589–609.
19. РДГА). Ф.1284. Воп.194. Спр.136. арк.42адв.-43
20. Тамсама, .арк.100-100адв.
21. Тамсама, арк.104.
22. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр 52. арк.4адв.
23. РДГА. Ф.1284. Воп.194. Спр 92. арк.5-5адв.

Valentin Mihedska

"POLE, JEW AND RUSSIAN": SUPPORTERS AND ENEMIES OF "RUSSKOE DELO" AT THE BEGINNING OF XXTH CENTURY THROUGH THE EYES OF RUSSIAN ADMINISTRATION OF "NORTH-EAST REGION".

The publication analyses the evolution of national policy of the Russian administration in Belarus in the beginning of 20 century.

Key words: the Russian empire, Russification, North-Western Provincesr, Nationality Policy, the Poles, the Russians, the Belarusians.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 94(47)“19”

Олена Стрілюк

РОСІЙСЬКА ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ПРО СТОЛИПІНСЬКУ "ПОЛІТИКУ НАЦІОНАЛІЗМУ"

У статті аналізуються оцінки національної політики П.Столипіна, зроблені на сторінках провідних періодичних видань на початку березня 1911 р. Висвітлено, які політичні сили підтримували прем'єра під час т.зв. міністерської кризи.

Ключові слова: П.А.Столипін, націоналізм, міністерська криза, західне земство, російська періодична преса.

На початку весни 1911 р. граф О.Бобринський занотував у своєму щоденнику: "Здається, ніколи Петербург не переживав такого дивного стану невідання та нерішучості" [1]. Причиною незвичної ситуації було відхилення 4 березня Державною радою статті про національні курії у Західному земстві та чутки про скору відставку П.А.Столипіна. Коли ж для більшості сучасників відставка прем’єра почала вважатися фактом, який насправді відбувся, Петро Аркадійович отримав можливість прочитати про себе відверті характеристики, зроблені, незважаючи на побоювання адміністративних штрафів. Унікальність ситуації як раз полягала у тому, що всупереч очікуванням, П.Столипін залишився на своїй посаді, але вже були підведені підсумки, зроблені оцінки його діяльності.

У радянській історіографії закріпилось твердження про те, що міністерську кризу 1911 р. спричинила інтрига правих членів верхньої палати проти П.Столипіна [2]. Спроба ж запровадити земство у шести західних губерніях розглядалась виключно як прояв столипінського "націоналізму", під яким розумілась політика пригнічення інших народностей, у даному випадку – польської. Проаналізувавши відгуки, зроблені на сторінках періодичних видань у березні 1911 р., з'ясуємо ставлення сучасників до національної політики П.Столипіна, визначимо, які політичні сили підтримували прем'єра у період т.зв. міністерської кризи.

Різні за громадсько-політичною спрямованістю періодичні видання висловили своє ставлення до національної політики прем'єр-міністра в цілому і його політики в польському питанні зокрема. Лише газета "Россия" у своїх публікаціях не поспішала з підведенням підсумків, вона тільки висловлювала обурення рішенням Державної ради відхилити куріальний порядок при обранні гласних для західних губернських земських установ. Зазначалось, що це викликало жваву радість у всьому інородницько-кадетському таборі, а тому, "ніби за сигналом, уся ліва преса, вся так звана опозиція відсвяткувала перемогу" [3]. Проте, як зазначала "Россия", рішення верхньої палати болем відгукнулось у серцях російського населення західних губерній, і підтвердженням тому були: резолюція з’їзду діячів Західного краю та численні депутації, які приїздили у Санкт-Петербург спеціально у цій справі. Взагалі всі березневі публікації газети об’єднувала спільна думка: "Політика Росії, якщо не буде національною, сама по собі, за будь-яких умов і незважаючи на будь-які зусилля, перестане бути реальною" [4]. Спільним є також твердження, що Росія – органічне ціле, а російський народ зовсім не лише один із народів, який її населяє.

© Стрілюк О.Б., 2008

На своїх сторінках "Россия" завжди чітко висловлювала погляди уряду, перш за все, самого П.Столипіна, котрий особисто брав участь у визначенні тем і редагуванні найбільш важливих у політичному відношенні матеріалів. Польське питання належало до таких важливих питань, це засвідчує значна кількість відгуків прем’єра на довідках, якими супроводжувались статті, що мали друкуватись в "России" [5]. Більшість передових статей писалась безпосередньо редактором газети, найближчим співробітником П.Столипіна І.Гурляндом. Йому довірялось обґрунтування тих або інших заходів уряду, право відстояти точку зору "верхів". Чиновник особливих доручень при МВС П.Мендєлєєв у своїх спогадах переконував у достеменній обізнаності, що саме І.Гурлянд був навіть автором знаменитого вислову: "Вам потрібні великі потрясіння, а нам потрібна Велика Росія" [6].

Крім редакторських, І.Гурлянд також виконував обов’язки директора Бюро преси [7]. На нашу думку, створення подібного Бюро, котре, до речі, мало замінити Інформаційне та взяти на себе частину його функцій, слід розцінювати як застосування ще одного з механізмів впливу на громадську думку. Бюро преси підпорядковувалось безпосередньо Міністерству внутрішніх справ, а також співпрацювало

з Міністерством фінансів і торгівлі та промисловості. Його основні функції полягали в тому, щоб контролювати політичну інформацію, повідомну хроніку, надавати необхідні дані для розповсюдження їх в пресі, займатися підготовкою журнального та газетного матеріалу. Безпосередньо до обов'язків директора входили зустрічі та бесіди з представниками преси у встановлені часи, підготовка певних роз'яснень і спростування тієї чи іншої публікації [8].

З цими завданнями І.Гурлянд справлявся чудово. Так, він інформував П.Столипіна: "Для доповіді Вашому Високопревосходительству я збираю усі вирізки російських і польських газет про статті "России" з приводу промов панів Дмовського та Новодворського" [9]. Інший приклад – І.Гурлянд доводив до відома прем'єра про свою зустріч з видавцем польської газети "Край" паном Кутиловським, який бажав з'ясувати: чи могли поляки-реалісти розраховувати на підтримку уряду в створенні "нормальних засад" для вирішення польського питання, на підтримку нових течій польського політичного руху [10].

Отже, враховуючи урядову спрямованість "России", можна констатувати, що реакція цього друкованого органу на відхилення національних курій у Державній раді була цілком закономірною та передбачуваною.

Монархічна преса висвітлювала обставини, які супроводжували обговорення верхньою палатою законопроекту про національні курії. На сторінках газети "Московские ведомости", яка залишалася флагманом консервативної преси, достатньо детально розглядались мотиви опозиції у Державній раді. Відзначалось, що, голосуючи проти законопроекту, деякі праві члени Державної ради тим самим "додержувались своїх переконань щодо непотрібності земства" [11]. Для них ця ідея вже спочатку була неприпустима, оскільки вбачалась погроза існуванню старої системи. Земство, яке пропонувалось, не влаштовувало також своїм "демократизмом": безстановим характером і зниженим земельним цензом. Уведення національних курій розглядалось частиною правих, як певна поступка полякам, визнання їх відокремленості, що погрожувало руйнуванням російської державності. Були серед правих і такі, котрі взагалі байдуже ставились до питання запровадження земства, але дуже хотіли, щоб посада голови Ради міністрів належала П.Дурново, а не П.Столипіну.

Центр верхньої палати теж висунув свою опозицію, до якої входили: в першу чергу, поляки, з міркувань суто національних, по-друге – російські лендлорди, великі землевласники, налякані зменшенням цензу. Третю групу складали урядові політики, які врахували, що із шести західних губерній до складу Ради входило відповідно шість поляків, котрі приєднувались до центру, а за умов існування земства, вони могли бути замінені росіянами, які, скоріш за все, виявились би правими. Центр, у такий спосіб, втратить голоси, а права група їх отримає. Що до лівої групи Державної ради, то за словами газети, тут єдність була повною та цілковито опозиційною: "Оскільки мова йшла про російські національні інтереси, то двох думок не могло існувати – закон слід було повністю провалити" [12]. "Московские ведомости" відзначали, що противниками законопроекту були також члени Державної ради з числа кадетів і октябристів, але, тим не менш, традиційною причиною кризи 1911 р. вважається інтрига саме правих членів верхньої палати проти П.Столипіна .

Щоденна газета "Русское знамя", орган "Союзу російського народу", своє спрямування визначила гаслом: "За віру православну, Царя Самодержавного та Росію для росіян". Здавалось, що захист цих ідеалів мав би об'єднувати П.Столипіна та крайнє правих, але до початку XX ст. семантика пресловутої тріади була достатньо розтяжною, і "під цими словами розуміли різне" [13]. П.Столипін – прихильник тези про відсутність нездоланних протиріч між ліберальним ідеалом і старим порядком. Він вважав, що "правовий лад" можна поєднати з самодержавством і на питання про те, "що в Росії: монархія чи конституція", прем'єр-міністр відповідав: "Звісно, у нас – монархія, і дуже сильна, але з народним представництвом" [14]. Своє основне завдання П.Столипін вбачав в тому, щоб "підтримати монархію в умовах розвитку народного представництва" [15]. Отже, прем'єр-міністра та чорносотенців об'єднував спільний ворог – революція, але розділяли абсолютно різні стратегічні цілі, тому, після 1907 р. розпочався "поступовий занепад" крайнє правих партій. Так, після смерті 14 грудня 1908 р. редактора-видавця "Московских ведомостей", прем'єр, намагаючись залучитись підтримкою такого авторитетного у консервативному середовищі друкованого органу, відхилив усіх правих кандидатів на посаду редактора, прямо заявивши: "Ось лише тільки Тихомирова можна б… Мені подобається його особистість і перо" [16]. П.Столипін відверто заявляв, що "не мав намірів підтримувати правих" [17]. Можна стверджувати, що уряд "лише терпів чорносотенців, пам'ятаючи про їх діяльність під час революції" [18]. М.Марков відзначав, що тільки "зовні до нас ставились добре та навіть надавали субсидії, а по суті нас знищували" [19]. Засновник і голова "Союзу російського народу" О.Дубровін "ненавидів" П.Столипіна [20].

"Русское знамя" навіть не приховувало свого ворожого ставлення до прем'єр-міністра та його національної політики. 11 березня 1911 р. газета написала, що вона "довго і відкрито боролося з "всесильним" прем'єром, а тому могла бути справедливою до міністра, який залишив свою посаду" [21].

Далі відмічалось: "Столипін був людиною посередніх здібностей, і саме цим пояснюються всі його помилки в управлінні" [22]. Окрім західного земства, "Русское знамя" не могло вибачити прем'єру, що він "неодноразово висловлював свою теплу симпатію жидам, наповнив нею циркуляр, який дозволив порушувати закон про смугу осілості, залишив у столицях й інших містах цих паразитів, котрі не мали права проживання". Висновок газети виявлявся категоричним: "Росія і без Столипіна буде жити", тим більше, що "кого б воля й милість царська не призначила б на міністерську посаду, він однаково буде лише слугою царським і не більше. П.А.Столипін, як видно, забув цю основну премудрість" [23]. Слід зауважити, що висловлювання про те, що "прем'єр затуляв собою імператора" [24], що "замість Самодержавного Государя Імператора буде самодержавний міністр" [25] особливо дошкуляли Миколі II.

Газета "Гроза" 11 березня 1911 р. писала: "Люди честі дякують групі правих членів Державної Ради й серед них перших П.М.Дурново та В.Ф.Трепова за те, що вони допомогли, нарешті, Росії позбутися прем'єра, який спонукав її на загибель і достатньо вже розорив" [26]. "Гроза" переконувала читачів, що російський уряд повинен був прагнути вищої мети – об'єднання поляків і росіян, а національні курії П.Столипіна переслідували мету антидержавну – "назавжди захистити поляків від поглинання їх російським народом" [27]. Тому, за словами газети, слід було радіти провалу в Державній раді національних курій. На одній з публікацій від 11 березня 1911 р. П.Столипін зробив позначку олівцем: "Ця підленька "Гроза", підголоски "Русского знамени" [28].

Монархічна газета "Колокол" констатувала: "Західний край отримає не земство, а польське панування" [29]. "Земщина", висловлюючи думку крайнє правої фракції Державної думи, писала, що можна було б погодитись з твердженням про непотрібність земства у Західному краї, але не можна змиритися, що земство "буде польським, а не російським" [30]. Крайнє праві взагалі остерігались "посилення польського елементу в суспільному та державному житті". І хоча стверджували, що "Західний край, ані за своїм історичним минулим, ані за етнографічним складом населення (поляків не більше 10%) в жодному разі польським бути не може" [31], але акцентували увагу на тому, що поляки все ж таки "посилюють розбрат в середовищі російських громадян", "сприяючи білоруському, а особливо, українському сепаратизмові" [32].

Політика П.Столипіна в польському питанні не схвалювалась крайнє правими. Вони в цілому негативно ставились до спроб реформування земства і місцевого самоуправління, називаючи такі перетворення "несвоєчасними та шкідливими", оголошуючи їх "лівішими за кадетські проекти" [33]. А головне – крайнє праві кола не могли пробачити прем'єр-міністру його "конституційності", прагнення до встановлення "правового порядку".

Кореспонденти консервативної за своїм спрямуванням газети "Новое время" критикували крайнє праву пресу, що та "достатньо однобічно висвітлювала події, пов'язані з голосуванням" [34]. Газета відмічала, що в цілому в ньому брало участь 160 осіб, проти виявилось 98, за – 62. За законопроект голосували: правих приблизно 40 осіб, увесь правий центр і 5 осіб з основної групи центра. Проти – ліва академічна група, поляки, основний центр, за виключенням 5 голосів, і частини правої групи – 28 членів. Тобто, вирішальне значення відігравала та група правих, яка звалась "елементом, найбільш консервативним, найбільш непохитним", а тому саме на цю групу слід було покласти відповідальність за провал законопроекту, оскільки, якщо б її представники голосували за, то законопроект був би схвалений більшістю голосів [35]. "Новое время" висловлювало дивування з приводу незвичного союзу "непохитних" із графом С.Вітте; констатувало, що більшість кабінету П.Столипіна були солідарні з ним у національному питанні, а тому відставка прем'єра поставила б у скрутне становище міністрів О.Кривошеїна, С.Рухлова, С.Тимашева, Л.Кассо, С.Сазонова. "Новое время" в цілому співчувало можливій відставці Столипіна, але втішалося тим, що Петро Аркадійович "мав відчувати вище моральне задоволення, оскільки він залишав свою посаду, маючи ореол людини, котра постраждала за національну ідею" [36].

Лише провідний публіцист Всеросійського національного союзу М.Меншиков був категоричним і, навіть припускаючи, що інтрига проти прем'єра мала місце, здивовано констатував: "Невже перед першою зустрічною інтригою здаватись? <...> В інтересах міністерства П.А.Столипін можливо вчинив благородно, коли пішов у відставку, проте стосовно Вітчизни він вчинив невеликодушно" [37]. М.Меншиков відзначав, що проти національної політики П.Столипіна виступали євреї, оскільки не була скасована смуга осілості, і вважав не випадковим збігом обставин той факт, що "незадовго до обговорення у Державній думі законопроекту про скасування смуги осілості головою російського уряду мав стати покровитель єврейства В.Коковцов" [38].

Близька за своїм спрямуванням до суворинської газети, газета "Свет" відмічала, що "відхилення земства негативно позначилось на Західному краї, а також і на Державній раді, оскільки викликало серйозний розкол у правій групі з національного питання" [39]. "Свет" вбачав у цій відмові від земства "перемогу політиканства над здоровим і розумним національним почуттям" [40]. Газета відстоювала

думку про необхідність земства, і земства саме такого, яке б задовольняло російські інтереси. Реакція цього періодичного видання на міністерську кризу була висловлена досить чітко: "Ми не бачимо серйозних приводів до відставки, ми вважаємо й міністерську кризу при тих внутрішніх і зовнішніх умовах, як вони зараз створилися в Росії і для Росії, несвоєчасною, недоцільною й, стало бути, небажаною" [41]. Щодо оцінки діяльності прем'єра, то газета писала: "П.А.Столипін був у наших очах самовідданим, переконаним і талановитим борцем за російську національну ідею", а публіцист Г.Муратов відзначав: "Навіть вороги визнають, що Столипін людина рідкісної чесності, непохитної волі та великого таланту" [42].

"Санкт-Петербургские ведомости" відстоювали ідею конституційної монархії та Маніфесту 17 жовтня. Один з авторів газети, дехто Рославлєв, у статті під назвою "Думки" писав, що не належав до числа прихильників екс-прем'єра, оскільки у П.Столипіна не було ані державного розуму, ані далекоглядності, не говорячи вже про досвід. Проте Рославлєв визнавав за ним рішучість, сміливість, красу "жесту", і вважав, що в момент отримання влади такі якості були для П.Столипіна навіть більш необхідними, ніж розум і досвід, і саме вони допомогли прем'єрові досягти успіху та завоювати симпатії. Обмовившись, що "бити по лежачому не хочеться", автор усе ж таки відмітив: діяльність прем'єра та його національна політика була "недержавною, поверховою, незв'язною", "Столипін, безумовно, талановитий, але талант у нього не державної людини, а скоріше – оратора, історика, компіляра" [43].

Центральний орган "Союзу 17 жовтня" газета "Голос Москвы" 8 березня 1911 р. також написала, що загальна політика П.Столипіна не завжди була такою, якою її б хотіли бачити ліберальні суспільні кола, й іноді, змінюючись в інстанціях, доходила до місць вже в зовсім спотвореному вигляді. Однак газета запевняла, що замінити П.Столипіна на посаді буде важко та й відставка такого видатного державного діяча, без усякого сумніву, мала б викликати глибокий жаль у широких громадських колах, які "здатні оцінити значення політичного моменту без партійної упередженості, з точки зору державних і суспільних інтересів" [44].

10 березня "Голос Москви" друкував подробиці подій, які передували міністерській кризі, й повідомляв, що вже зранку, напередодні голосування в Раді, наближені до прем'єр-міністра особи помічали в нього ознаки сильного хвилювання. Усупереч установлених традицій, П.Столипін поїхав до Маріїнського палацу, відмовившись від приготовленого сніданку. У павільйоні міністрів прем'єр зустрів В.Коковцова, із яким увійшов до ложі, і саме В.Коковцов першим помітив недобре у настрої присутніх у залі. Проте на застереження міністра фінансів, що криється щось недобре, П.Столипін відповів: "За одну ніч нічого не могло трапитись, і я маю точні відомості – куріальна система Державною радою буде схвалена". Висновок газети виявився наступним: незважаючи на передчуття, П.Столипін мав упевненість у перемозі, ані він, ані міністр фінансів В.Коковцов не знали про події, які відбулись у ніч перед голосуванням. Вони не знали про поїздку В.Трепова у Царське Село і про таємне нічне засідання правої групи Державної ради [45].

Відзначимо, саме відомості про те, що Микола II зустрічався напередодні обговорення законопроекту з головою верхньої палати М.Акімовим і лідером правих В.Треповим, стало приводом для затвердження в історіографії думки про цілковиту підтримку імператором правих, про його бажання "нашкодити Столипіну". Однак Микола II дав зрозуміти сановникам, що "надає надзвичайного значення проходженню законопроекту" про західне земство [46], хоча це й не заважало В.Трепову та його прибічникам піти на тактичне зближення з лівими. У Державній раді з приводу організації провалу законопроекту спостерігалось "товариське спілкування багатьох правих з членами опозиції" [47]. Власне на це вказував також і І.Гурлянд, який писав: "Голосування Державної ради встановило, що частина правої її групи вирішила використати величезної ваги державний принцип у якості тактичного прийому. Це голосування надихнуло весь лівий табір і ми присутні зараз при дивовижно сумній картині зовсім протиприродного союзу "кадетствующих" політиканів з людьми, котрі, як ми це завжди визнавали, мають право вказувати на своє державне минуле" [48]. Отже, події березня 1911 р. слід розцінювати як антистолипінську акцію, але не правих, а лівих, яких підтримали деякі праві. Метою опозиції було обмеження царської влади в управлінні. Тому, праві сановники, які діяли разом з опозиціонерами, уособлювали для П.Столипіна напрямок, що "свідомо або несвідомо схилявся до парламентаризму та зменшенню прав монарха" [49]. Така поведінка правих, які діяли разом з лівими, викликала "різку реакцію" Миколи II [50]. Великий князь Микола Михайлович у листі до П.Столипіна відзначав:

"Підлість і злість прийомів окремих осіб сягнула крайніх меж нахабства та непристойності. Здається, нарешті, і Верховна влада звернула увагу на таку тактику" [51].

11 березня газета "Голос Москвы" написала, що відставка прем'єр-міністра була б величезною втратою для всієї Росії, оскільки він вартий десяти членів Державної Ради, котрих із легкістю можна було б замінити кращими людьми, в той час, як Столипіна замінити немає ким [52].

"Утро России", газета, видання якої було припинене 1907 р. через переслідування влади та конкуренцію з "Голосом Москви", відновилась у 1909 р. і стала рупором частини крупної московської буржуазії. Газета, котра завдяки своїй опозиційній спрямованості користувалась значною популярністю у широкого кола читачів, вбачала причину падіння П.Столипіна у закулісній діяльності придворної камарильї, Об'єднаного дворянства та впливових кіл, роздратованих сенаторськими ревізіями. Даючи оцінку особистості та діяльності прем'єра, газета відмічала, що він "був людиною сильної волі, проте необхідна творчість, а саме цієї творчості Столипіну не вистачало" [53].

Однією з найстаріших і найкрупніших у Росії залишалась суспільно-політична газета "Русские ведомости". Вона була органом ліберальної інтелігенції, послідовно відстоювала необхідність реформ, політичних свобод, мала значний вплив на громадську думку [54]. "Русские ведомости" висловили своє ставлення до міністерської кризи: "У нас немає підстав вітати осіб, наступників Столипіна, але ще менше підстав жалкувати про його відставку" [55]. Газета зазначала, що прем'єр "намагався зміцнити своє положення на ґрунті націоналізму", але всі законодавчі ініціативи міністерства, і в тому числі закон про західне земство, мали суто імпульсивний характер. До того ж, відверто висунутий з метою змінити склад Державної Ради, закон про земство протягом всієї стадії його підготовки також мав на собі печать безпринципності, а отже, був сповнений протиріч. "У певних колах Столипін мав репутацію "ліберала", – зазначала газета, – він докладав чимало зусиль, щоб засвідчити свою правизну" [56].

Політичну еволюцію поглядів прем'єра відмічало ще і "Русское слово", яке констатувало, що за час свого перебування при владі П.Столипін "пережив переміщення зліва направо", і "печальні наслідки такої еволюції не підлягали ніякому сумніву" [57]. "Але в колі впливових ретроградів, – писала газета, – його продовжували вважати вкрай невідповідним і неугодним. Він не робив усього того, на чому наполягали впливові консерватори та чого вони вимагали, тому останні давно "підготовлювали" відставку Столипіна, і, звичайно, від усієї душі раділи міністерській кризі. Вони сподівалися на призначення своєї людини, котра робила б усе, що від неї вимагатиметься" [58].

Орган конституційно-демократичної партії газета "Речь" була виданням, яке належало до числа добре обізнаних: вона мала розгалужений кореспондентський апарат, як у Росії, так і за її межами. З приводу міністерської кризи газета писала, що вже з вечора 7 березня в бюрократичних колах відставка Столипіна вважалась настільки беззаперечною, що всі розмови та чутки вже мали характер підведення підсумків, проте ніхто не висловлював ніякого жалю, оскільки "вочевидь, Петро Аркадійович просто набрид" [59]. Хоча сама "Речь" відмічала: "Панові Столипіну не можна відмовити в міністерських якостях, які й сприяли тому, що він свою роль зіграв найбільш яскраво. З першої появи у Державній Думі він справив враження цільної й відвертої натури" [60]. Газета повідомляла, що міністерська криза надзвичайно засмутила націоналістів, а відношення октябристів до "падіння" Петра Аркадійовича виявилося набагато складнішим: "деякі з них були сильно задоволені кризою". У цілому "Речь" висловлювала своє переконання, що на П.Столипіна завжди впливало "Об'єднане дворянство" та вимагало виконання його програми.

Подібні висновки пізніше повторив В.Ленін, котрий також характеризував П.Столипіна, як "уповноваженого чи прикажчика" цієї організації [61]. Причина таких оцінок, на наш погляд, була зрозумілою: опозиційні партії на той час боялись будь-яких починань уряду, котрі могли сприяти вирішенню національного питання. Це було саме те питання, яке за умов самодержавного ладу мало взагалі залишатись без розгляду, і тим самим надавати можливість опозиційним елементам підтримувати у більшості населення вороже ставлення до уряду.

Подібні до "Речи" висновки містила газета "Современное слово". Вона писала, що націоналізм, як догма, зайняв перший план, посівши місце рядом з аграрною реформою, а потім, навіть, відтіснив останню та сконцентрував на собі виключно увагу прем'єра. "Прапор націоналізму, на вигляд пишний, був розшитий сусальним золотом, – відмічала газета, – не випадковою є обставина, що об національні курії спіткнувся політик, який замість державної ідеї висунув ідею громадян першого, другого, третього розряду, котрий ішов назустріч вождям "Об'єднаного дворянства" [62]. "Современное слово" відмічало, що, так би мовити, психологічна причина всіх пліток про відставку прем'єра П.Столипіна полягала саме

в тому, що не лише в суспільстві, але й у сферах дійшли висновку: "У ньому так само мало індивідуальності державної людини, як і в тих численних бюрократах, котрі, не піклуючись про програму, вели корабель російської державності" [63].

"Газета для всех" у ті березневі дні писала, що навіть "новомодна національна ідея", палким прихильником якої оголосив себе прем'єр, не врятувала його від краху, і П.А.Столипін залишив свою посаду не як державний діяч, а як чиновник, що став жертвою закулісних впливів. "І він не може бачити на власні очі всезагальну радість. Жодну людину, чесну й чутливу, не засмутило його падіння, – висловлювала впевненість газета. – Ніхто за ним не пожалкує!" [64] Однак у подальших публікаціях уже почала відчуватись певна стурбованість тим, що становище прем'єра, якщо він залишиться на посаді, після міністерської кризи сильно зміцниться, він вийде переможцем, а у переможців "часто порушується рівновага", і енергія "сильної влади" може стати ще більше руйнівною [65].

"Петербургская газета" була переповнена чутками про відставку статс-секретаря П.Столипіна, про роль у відхиленні законопроекту В.Трепова, про В.Коковцова, який "був консервативніший за Столипіна, але мав більш спокійний, не агресивний характер" [66]. І лише "Петербургский листок" справедливо відмічав, що "антагонізм між головою кабінету та верхньою палатою існував давно, і якщо Столипін не пав раніше, то це можна пояснити його вмінням працювати, і знаходити вихід у найскрутніших ситуаціях" [67]. "Петербургский листок" закликав пам'ятати, що пройшло замало часу, щоб неупереджено судити про діяльність прем'єра, та і в цілому, "такий суд – справа нащадків, які з часом скажуть своє вагоме слово, засновуючись при цьому не на чутках і плітках, а на строго перевірених даних". Але сама газета не утрималась від оцінок: "Столипін зробив величезну роботу. Кар'єра його здається чим-то феєричним, що безпосередньо є свідченням виключного таланту" [68]. Дехто Сатурн в одній з публікацій вказував і на похвальні особові якості прем'єра – м'якість, коректність у спілкуванні, а також відмічав, що П.Столипін, без усякого сумніву, був адміністратором надзвичайно обдарованим [69].

Закордонна преса теж відгукнулась на події у Росії. "Биржевые ведомости" повідомляли, що велику зацікавленість ними проявляли Англія, Франція, і пояснювали це тим, що до П.Столипіна існувало добре ставлення за кордоном, особливо в Англії, де його вважали одним із творців англо-російського зближення. Тому, англійські політичні кола шкодували з приводу відставки прем'єра [70]. Про симпатії англійців до Петра Аркадійовича писала ще і "Газета копейка" [71].

"Новая столичная газета" звертала увагу на публікації німецької періодичної преси, які повідомляли, що за п'ять років Столипін не провів жодної значної реформи, а тому, відгуки газет, як консервативного, так і ліберального напрямку, були однаково несхвальними до міністра, який мав залишити свою посаду [72]. Віденські газети також констатували, що обрусіння польського краю було одним із тих заходів, який похитнув положення прем'єра [73].

Отже, оцінки подій початку березня 1911 р., зроблені на сторінках періодичної преси, відрізнялись полярністю та категоричністю, що певною мірою можна пояснити різною суспільно-політичною спрямованістю самих видань. Проте зрозуміло, у той період часу лише деякі політичні та громадські кола цілковито підтримували П.Столипіна, схвально ставились до його національної політики. Для небагатьох – Столипін-"націоналіст" дорівнювало Столипіну-"патріоту", інші вкладали в це визначення суто негативний зміст. На нашу думку, "націоналізм" прем'єра мав подвійний прояв: несвідомий і свідомий. Так, з одного боку, у П.Столипіна було природжене почуття любові до свого народу, країни. З іншого боку – він прагнув створення "Великої Росії", і при цьому чудово розумів, що "принижена народність не може дати великої державності, здатної перемагати". Перший міністр не прагнув до династичного панування російського народу над іншими, але й не міг допустити його пригноблення на підставі будь-яких переваг.

Своє політичне кредо П.Столипін визначив наступним чином: "Я не прихильник одного лише народоправства. Скажу більше – я переконаний монархіст… Мій ідеал – представницька монархія" [74]. Прем'єр-міністр насправді щиро вірив, що саме національна ідея могла стати опорою для молодого російського народного представництва. Однак прихильність П.Столипіна дуалістичній системі зробила його противниками крайнє правих, не дозволила порозумітись з кадетами, а також призвела до розбіжностей з О.Гучковим, оскільки у питанні про народовладдя октябристи були близьким до кадетської партії. П.Столипін, захищаючи у Думі трьохденний розпуск палат для проведення закону про західне земство у думській редакції, відверто говорив, що "14 березня трапилось дещо, що не порушило,

а укріпило права молодого російського представництва" [75]. Проте октябристи його не зрозуміли: розпуск палат, застосування 87 статті вони розцінили, як пряме порушення П.Столипіним законності.

Єдиною політичною силою, яка цілковито підтримала прем'єра, був Всеросійський національний союз. З самого початку П.Столипіна та російських націоналістів об’єднувала та дозволила порозумітись при вирішенні багатьох важливих питань їх прихильність до самодержавно-представницької форми правління, хоча, безумовно, слід врахувати й той факт, що завдяки земству в західних губерніях націоналісти сподівались отримати під свій контроль органи місцевого самоуправління.

Джерела та література

1. Дневник А.А.Бобринского (1910-1911) // Красный архив. – 1928. – Т. 26. – С. 10.
2. Див., напр.: Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система. – М., 1966; Його ж. Столыпин и третья Дума. – М., 1968; Черменский Е.Д. История СССР. Период империализма. – М., 1959; Його ж. IV Государственная дума и свержение царизма в России. Подібне твердження зустрічається також у роботах пострадянського періоду. Див., напр.: Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – М., 1995; Медведев Р.А. Русский вопрос по Солженицыну // Отечественная история. – 2002. – № 4.
3. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3-4.
5. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 85.
6. ДА РФ. – Ф. 5971. – Оп. 1. – Спр. 109.
7. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 1-3.
8. Там само.
9. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 78.
10. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 2.
11. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 282-283.
12. Там само. – Арк. 283.
13. Журнал заседаний 28 марта 1907 г. Третьего съезда уполномоченных дворянских обществ // Объединённое дворянство: Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ: 1906 – 1916: В 3 т. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т. 1. – 1906-1908 гг. – С. 338.
14. РДІА. – Ф. 1620. – Оп. 1. – Справа 524. – Арк. 28.
15. Там само.
16. Тихомиров Л. Из дневника // Красный архив. – 1936. – № 1 (74). – С. 120.
17. Там само.
18. Правые партии: Документы и материалы. 1905 – 1917 гг.: В 2 т. / Под. ред. Ю.И.Кирьянова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. – С. 20.
19. Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии временного правительства: В 7 т. / Ред. П.Е.Щеголев. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – Т. 4. – С. 194.
20. Бородин А.П. Реформы во имя России. – М.: Вече, 2004. – С. 134.
21. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 80.
22. Там само.
23. Там само.
24. Из воспоминаний А.И.Гучкова // Новый журнал. – Нью-Йорк, 1985. – Кн. 161. – С. 189.
25. Труды V съезда уполномоченных дворянских обществ 32 губерний. – СПб., 1909. – С. 148.
26. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 86.
27. Там само. – Арк. 87.
28. Там само. – Арк. 86.
29. Там само. – Арк. 88.
30. Там само. – Арк. 61.
31. Правые партии: Документы и материалы. 1905 – 1917 гг.: В 2 т. / Под. ред. Ю.И.Кирьянова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 2. – С. 52-53.
32. Омельянчук И.В. Украинский и польский вопросы в контексте этнополитической составляющей идеологии консервативно-монархических партий России начала XX века // Славяноведение. – № 5. – С. 22.
33. Бородин А.П. Реформы во имя России… – С.132.
34. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 12.
35. Там само.
36. Там само. – Арк. 16.
37. Там само. – Арк. 34.
38. Там само.
39. Там само. – Арк. 44.
40. Там само. – Арк. 46.
41. Там само. – Арк. 59.
42. Там само. – Арк. 49.
43. Там само. – Арк. 181.
44. Там само. – Арк. 285.
45. Там само. – Арк. 288.
46. Савич Н.В. Воспоминания. – СПб.-Дюссельдорф, 1993.

47. Ковалевский М.М. Воспоминания // История СССР. – 1969. – № 5. – С. 86.
48. РДІА. – Ф. 1629. – Оп. 1. – Справа 47. – Арк. 2.
49. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. – М., 1991. – С. 347.
50. Савич Н.В. Воспоминания… – С. 68.
51. П.А.Столыпин: Переписка. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 408-409.
52. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 290.
53. Там само. – Арк. 342.
54. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 531.
55. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 322.
56. Там само.
57. Там само. – Арк. 331.
58. Там само.
59. Там само. – Арк. 107.
60. Там само. – Арк. 112.
61. Ленин В.И. Политика правительства // Полное собрание сочинений. – Т. 13.– С. 383-387; Ленин В.И. Столыпин и революция // Полное собрание сочинений. – Т. 20. – С. 324-333.
62. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 140.
63. Там само. – Арк. 145.
64. Там само. – Арк. 220.
65. Там само. – Арк. 210.
66. Там само. – Арк. 245.
67. Там само. – Арк. 231.
68. Там само.
69. Там само. Арк. 232.
70. Там само. – Арк. 172.
71. Там само. – Арк. 205.
72. Там само. – Арк. 196.
73. Там само.
74. Шубинский Н.П. Памяти П.Столыпина. Речь, произнесённая 5 сентября 1913 г. в ЦК "Союза 17 октября" в Москве // Правда Столыпина: Альманах I / Сост. Г.П.Сидоровнин. – Саратов: Культурный центр им. П.А.Столыпина; Поволжская академия государственной службы им. П.А.Столыпина, 1999. – С. 96.
75. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия... – С. 364.

Olena Striluyk

RUSSIAN PERIODICALS ABOUT P.A.STOLYPIN'S "POLITICS OF NATIONALISM"

The article analyses the assessments of Stolypin's national politics made on the pages of the leading periodicals at the beginning of March 1911. The particular attention is paid to the political forces which were for the prime minister during so called crisis of Ministry.

Key words: P.A.Stolypin, nationalism, crisis of Ministry, west zemstvo, Russian periodicals.

Надійшла до редакції 10.03.2008 р.

УДК 94 (47)

Ольга Захарова

СТИЛЬ КЕРІВНИЦТВА КНЯЗЯ ГЕОРГІЯ ЛЬВОВА ВСЕРОСІЙСЬКИМ ЗЕМСЬКИМ СОЮЗОМ (1914 – 1917)

У статті розглядається стиль керівництва князя Г.Львова на чолі Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам у роки Першої світової війни. На підставі документальних джерел та мемуаристики проаналізовано організаційні здібності, методи роботи, лідерські якості та взаємини з підлеглими голови об'єднання.

Ключові слова: князь Георгій Львов, Всеросійський земський союз, стиль керівництва, гуманітарна діяльність.

Князь Георгій Львов (1861 – 1925) відігравав важливу роль у громадському та політичному житті Росії кінця XIX – першої чверті XX ст., проте його особистість довгий час лишалася поза увагою істориків. Об'єктом досліджень найчастіше ставала діяльність князя на чолі Тимчасового уряду (березень – липень 1917 р.) [1], а також його роль у подіях внутрішньополітичного життя країни як голови Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (далі – ВЗС, Земсоюз) упродовж Першої світової війни [2].

Два з половиною роки обіймав Г.Львов посаду головного уповноваженого ВЗС. За цей час він не тільки представляв організацію у взаєминах із владою, репрезентував суспільно-політичні настрої своїх підлеглих на з'їздах і нарадах, приймав основні рішення у господарських справах, але й мав певний стиль керівництва, методи роботи, характер спілкування з колегами по Головному комітету (далі – ГК) і низовими підлеглими, одним словом, «задавав тон» в організації.

Коли Г.Львов 30 липня 1914 р. став на чолі об'єднання, голови губернських земських управ, які його обрали, маючи на увазі поблажливість князя, «говорили між собою та думали, що він буде слухняним виконавцем їх волі» [3, с. 270]. Оскільки від початку існування Земсоюзу його фінансування повністю залежало від земських асигнувань, обсяги та спрямування роботи організації мали визначатися виключно з'їздами уповноважених. Але майже відразу та згодом, по мірі надходження від уряду «грандіозних завдань державного» масштабу, а значить, і грошей, ГК ВЗС почав відігравати не пасивну роль суто виконавчого органу, як планувалося, а роль активного замовника, розпорядника та контролера роботи земств. «Уся конструкція союзу перевернулася, – писав співробітник і біограф князя Т.Полнер, – …головний комітет став наділяти коштами губернські та повітові земства» [4, с. 271]. Збори уповноважених відтоді лише визначали пріоритети роботи та розв'язували найбільш принципові питання. Оскільки на зазначених перетворюваннях зумів від самого початку наполягти Г.Львов, він невдовзі зробився господарем становища [5]. Біограф свідчив, що ніхто особливо не мав претензій до керівника за зміни, оскільки часті візити до Москви стали неможливими для уповноважених – на місцях з'явилося багато роботи [6, с. 255].

Сучасники Г.Львова, яким довелося працювати разом із ним, завжди вважали його чудовим організатором. Не можемо не погодитися із Т.Полнером у тому, що організаторські здібності голови Земсоюзу були «абсолютно своєрідними». Будучи великим консерватором у роботі, князь часто-густо керувався народними приказками: «справа навчить», «справа покаже», «не питай розумного, не питай вченого, питай бувалого» тощо [7, с. 191]. Як і народ, не вірив чітко розробленим планам і проектам, знаючи, наскільки «примхливо складається інший раз дійсність» [8]. Як керівник, Г.Львов завжди орієнтувався на «м'який» стиль, встановлюючи ліберальні взаємини з підлеглими. «Простоту й уважність до людей» [9, с. 267], «ласкавість і рівність у спілкуванні з різними людьми [10, с. 285], однаково з вищими та нижчими» [11, с. 373] і «дар ввічливості з ýсмішкою» [12, с. 68] відзначали люди, які бачили князя в кабінетах та коридорах ГК ВЗС. Співробітник по ВЗС князь С.Трубецькой згадував, що простота і гарячність прийому були одним із способів, за допомогою яких Г.Львов привертав до себе людей [13, с. 111]. Аби запобігти конфліктам у колективі, князь прагнув «об'єднати на роботі й утихомирити співробітників» – таку поведінку Т.Полнер навіть називав його особливою тактикою [14, с. 191]. Остання, у поєднанні з рисами характеру князя, викликала у співробітників надзвичайно позитивне ставлення до нього, яке межувало мало не з фанатизмом. Про це писали Т.Полнер, П.Корженевський, А.Тиркова, О.Татищев. Останній згадував, що «у середовищі своїх співробітників Львов викликав якесь обожнювання і преклоніння» [15, с. 62].

© Захарова О.О., 2008

Демократична атмосфера та відсутність авторитарних якостей у самого князя призводили до вільного порядку організації діловодства у ГК ВЗС. Кабінет Г.Львова на Маросейці, 7, у Москві за висловом співробітниці Всеросійського міського союзу (далі – ВСМ) А.Тиркової, нагадував прохідний двір, через який усі пробігали. Її вразив безлад, що панував навколо князя: «молоді юнаки та дівчата ...з паперами під пахвами, стрімко носилися по коридорах і сходах. Приносять, відносять папери і, погано вислухавши, біжать далі» [16, с. 67, 68]. Із власних вражень про той самий безлад писали міністр землеробства О.Наумов [17, с. 263] і кореспондент «Русского слова» І.Жилкін [18].

Г.Львов аж надмірно довіряв своїм найближчим (і, мабуть, не тільки найближчим) колегам. Маючи м'який і поблажливий характер, дозволяв їм керувати собою [19, с. 33]. Ця думка знову таки підтверджується свідченнями очевидців. Запорукою популярності князя та його справи, вважав член ВСМ, кадет В.Оболенський, було те, що він просто не заважав підлеглим працювати: «…умів використовувати енергію помічників, надаючи їм свободу у виявленні ініціативи. Підкидав їм ідеї, а далі покладався на те, що все «образуется» [20, с. 374]. Г.Львов застосовував систему невтручання, заохочуючи активність земців у роботі.

Тим часом м'якість керівника і його надмірна зайнятість вели до потурання більшості вчинків підлеглих. Останнє в свою чергу не могло не призвести до численних зловживань. Взимку 1914 – 1915 рр. О.Наумов був неприємно вражений, коли, звернувшись у справах до Г.Львова, який дуже

поспішав, отримав відповідь: «Сідайте за мій стіл… Напишіть, що треба, а телеграму відправить мій кур'єр». На запитання про те, хто ж підпише телеграму, О.Наумов почув: «Візьміть, та й поставте мій підпис!.. Повторюю, я заздалегідь погоджуюсь на все, що вами буде викладено!» [21, с. 263]. До речі, легковажне ставлення князя до офіційної документації не змінилося і в Тимчасовому уряді. О.Бенуа, Ф.Шаляпін та М.Горький, які звернулися до голови уряду у справах мистецтва, ще навіть не потрапивши до його кабінету, швидко отримали від численних помічників-канцеляристів Г.Львова редакцію певного клопотання із порадою: «Тепер вам лишається тільки підсунути його на підпис» [22, с. 144, 145]. У спогадах В.Гурка знаходимо навіть інформацію про те, що «підлеглі… підписували за нього не лише папери, але навіть асигнації. Йому це було відомо, але він обмежувався… делікатними проханнями цього не робити…» [23, с. 647]. Таке серйозне звинувачення, правда, не підтверджується іншими мемуаристами, проте, враховуючи вищезгадані методи роботи князя, слова автора все-таки не можна повністю відкидати.

Підпадаючи під вплив молодого й енергійного оточення, Г.Львов, будучи по натурі «глибоким провінціалом» [24], привносив у свою роботу в Земсоюзі, як висловився В.Маклаков, «провінційну земську ідеологію» [25, с. 56]. Співробітник князя Д.Олсуф'єв в'їдливо писав, що «про культурний світ він судив за московською і тульською «кружковщиной» [26]. У ГК ВЗС і згодом в уряді князь за старою звичкою створював навколо себе «гуртки», тобто маленькі групи однодумців. Це були «свої» – люди, яких він знав, яким безмежно довіряв і яким був безкінечно відданий. Як істинно земська людина, – писав В.Маклаков, – князь в уряді на всі значні посади прагнув «провести» своїх людей: «навколо нього завелася «кружковщина», роздача місць друзям і знайомим», позаяк «не вистачило сили зректися старих звичок і дружб» [27, с. 57]. Архівні документи підтверджують слова мемуариста: заступниками міністра внутрішніх справ стали В.Вирубов, Д.Щепкін, Н.Авінов, С.Леонтьєв, першим заступником міністра народної освіти став О.Герасимов, а другим старшим головою московської Судової палати – В.Челіщев [28, арк. 1].

Щодо взаємин Г.Львова із колективом можна також додати, що часті звинувачення владними структурами Земсоюзу в цілеспрямованому прийомі на роботу численних революційних агітаторів, які не підтверджуються дослідниками та мемуаристами, певною мірою провокувалися абсолютною політичною толерантністю самого керівника. «Він включав знаменитих агітаторів (антиурядових – О.З.) до числа своїх співробітників; але… робив це не задля створення… пропаганди, але тільки тому, що його девізом було давати всім людям робити те, що вони хочуть», – писав В.Гурко. Дійсно, якщо подивитися на партійну приналежність працівників Земсоюзу, впадає у вічі їх політична різноманітність. На провідних посадах у різних комітетах та відділах різного часу працювали: кадети Д.Щепкін, М.Лопухін, С.Леонтьєв, І.Демидов, октябрист П.Каменський, соціал-демократи М.Ульянова, К.Островітянов, М.Фрунзе, С.Петлюра та ін. Більшовик Н.Терешкович, який називав себе соціал-демократом [29, с. 170], на допиті в Єкатеринбурзі свідчив на користь Г.Львова, що, «запрошуючи співробітників до Земгору і Земсоюзу, він розглядав їх виключно з ділового боку, а не з точки зору «як віруєш» [30, с. 162]. Приймаючи до уваги тиск влади на ВЗС, голові об'єднання треба було мати певну громадянську мужність, аби приймати членів підпільних тоді партій с.-д. та с.-р., «так, наприклад, …він знав, що я старий працівник с.-д., – казав Н.Терешкович, – у нас працював Винниченко, який був тоді на нелегальному становищі…» [31, с. 163].

Хоча і в особистому житті, й у професійній сфері Г.Львов усіляко намагався уникати конфліктів та «розбирань», упродовж головування в Земсоюзі він, принаймні, двічі робив спроби призвати підлеглих до порядку. 2 вересня 1916 р. з огляду на збільшення проблем у виробничій сфері ВЗС, Г.Львов розіслав завідувачам відділів ГК циркулярну телеграму, у якій спробував дисциплінувати персонал. Князь акцентував увагу завідувачів на тому, що ГК та його відділи є прикладом для наслідування, отже, виконуючи роботу «колосальної важливості та загальнодержавного значення», слід працювати «особливо інтенсивно та регулярно» [32, арк. 13]. У телеграмі йшлося про вчасний прихід службовців на роботу, тривалість обіду, заборонялися вечірні роботи, принаймні, за додаткову платню, нарешті, перераховувалися свята, що визнавалися вихідними днями [33, арк. 13, 14].

Інший випадок мав суто політичний підтекст. Князь повсякчас запобігав виходу своїх зреволюціонізованих підлеглих з-під контролю і на всіх зборах уповноважених Земсоюзу, навіть наприкінці 1916 р., прагнув понизити тон їх висловлювань. Неприпустимим, на думку Г.Львова, було самочинне винесення службовцями політичних резолюцій, що могло б призвести до відкритих виступів деяких активістів і спровокувати ще один, цього разу, можливо, останній конфлікт із владою. У складі ВЗС неофіційно існували так звані «Делегатські збори», до складу яких входили близько 50 співробітників (по 2-3 чоловіки від кожного з 20 відділів). Традиційно делегати збиралися щомісяця для обговорення поточних робочих справ. У першій половині грудня 1916 р. Г.Львов хворів і не відвідував ГК. Саме впродовж цього часу учасники зборів, тричі зібравшись у їдальні і вкотре обговоривши розгін поліцією грудневих з'їздів уповноважених Земсоюзу, «винесли резолюції суто

політичного характеру» [34, арк. 304]. Тоді ж студентами Московського університету, багато з яких служили у Земсоюзі, була складена, роздрукована і розповсюджена у навчальному закладі листівка, що «закликала студентів бути солідарними зі службовцями ВЗС і ВСМ у їхній боротьбі з урядом» [35, арк. 304 зв.]. Керівник організації не міг проігнорувати таке самоправство своїх підлеглих. Змушений виїхати 20 грудня у справах до Петрограда, того ж таки дня він направив усім завідуючим відділами «цілком таємний циркулярний лист, у якому зажадав… вказати, хто саме зі службовців відділу був на зборах» [36, арк. 338зв.]. Тоді ж князь звернувся з офіційним листом до ГК Земсоюзу із вимогою надати йому пояснення, з якого приводу були збори, чому без його відома та вказати ораторів. Не знаємо, чим скінчився цей інцидент, але агент охранки занотував, що тоді ж дня серед службовців поширилися чутки про звільнення організаторів та учасників акції. Як результат, негативне ставлення Г.Львова до нарад «знизило настрої службовців» [37, арк. 338 зв.]. Саме тактика лідера організації, спрямована на збереження (хоча б зовні) лояльного «обличчя» ГК, дозволила одному з випадкових візитерів писати на початку січня 1917 р. у листі, що «у політичному відношенні Головний комітет… наближається до типу англійських консерваторів – із червоними прапорами не піде» [38, арк. 29].

Проте, як показав досвід численних порушень і зловживань у ВЗС, Г.Львову не вдалося встановити дисципліну в організації, тим більше марно було це робити 1916 р. Як би там не було, а серйозних розбирань, службових розслідувань чи вишукування політичних агітаторів, Г.Львов у Земсоюзі ніколи не влаштовував. Князь Б.Васильчиков згадував, як колись один із вищих воєначальників в особистій розмові звинуватив князя в потуранні та «вказав на один із діючих на фронті земських загонів, що вочевидь займався революційною пропагандою нижчих чинів», які потрапляли до нього на лікування [39, с. 123]. Загін був відразу ж «демонстративно» розформований Г.Львовим по телеграфу. Цей випадок, продовжував Б.Васильчиков, не призвів до чистки аналогічних «елементів» в інших санітарних загонах. Щодо голови Земсоюзу, то він «завжди відмовлявся (від звинувачень – О.З.), посилаючись на те, що офіційно йому нічого невідомо та їм, вождям, не личить займатися політичним розшуком» [40, с. 124].

Як симпатики Г.Львова, так і його політичні критики в еміграції, – усі мемуаристи віддавали князю належне в одному – він мав унікальний талант просити й, головне, отримувати від можновладців колосальні гроші [41, с. 650; 42, с. 385; 43, с. 375]. Це вміння лідера ВЗС аж ніяк не можна пояснювати його уявними масонськими зв'язками, хоча б тому, що кредитні здібності князя проявилися у дуже молодому віці. Коли в юнацькі роки брати Львови рятували родовий маєток від розорення, вони часто мали гостру потребу в позиках. «Діставати гроші в таких випадках лягало на плечі Георгія, – писав біограф, – він умів викликати довіру і вже тоді порівняно легко привертав гроші» [44, с. 39]. Виручали багаті мужики, заможні сусіди-дворяни, далекі родичі. У зрілі роки, коли князь очолював Загальноземську організацію, але був з головою зайнятий в Тулі, він «акуратно з'являвся на з'їзди й незмінно залучався… до добування грошей на допомогу голодуючим…» [45, с. 194]. Врешті-решт загальноземська кампанія по боротьбі з голодом 1906 – 1907 рр. принесла йому славу неординарного здобувача коштів на громадські гуманітарні потреби.

Комунікативні властивості Г.Львова та здатність тонко відчувати внутрішній стан людини при спілкуванні, її настрій, майже завжди дозволяли йому легко встановлювати психологічний контакт як із рядовими чиновниками, так і з міністрами. Звичайно, далеко не всі можновладці підпадали під «обаяние» голови ВЗС. «Безумовно, він мав особистий шарм для багатьох… категорій людей, – писав С.Трубецькой, – але не вмів підходити до людей, на яких його шарм не діяв» [46, с. 108, 109]. Проте, встановлюючи неофіційні, кулуарні контакти із впливовими особами, Г.Львов багато чого домігся для Земсоюзу. Д.Олсуф'єв згадував його довіреним радником, «шептуном» при людях, які займали високе становище: «Все щось нашіптував наодинці й цим досягав впливу» [47]. Графу вторив В.Маклаков: «…шляхом особистих взаємин, які мав з окремими членами уряду, забезпечував собі з їхнього боку доброзичливе ставлення» [48, с. 359]. Він же називав князя «майстерним чародієм», який діставав шалені гроші [49, с. 385].

Т.Полнер намагався реконструювати уявну схему «фінансової» розмови з уявним чиновником. З перших хвилин знайомства з урядовцем або впливовим чиновником Г.Львов справляв несподіване враження: господар кабінету чекав побачити аристократа, «котрий якщо й не пишається походженням від Рюрика, принаймні, сповнений зовнішнього достоїнства» [50, с. 55]. Натомість він бачив скромну і просту людину, спокійну, симпатичну, але нічим не примітну. Князь умів слухати співбесідника, а сам говорив легко, неголосно, користуючись тільки свіжими фактами, в ході розмови узагальнюючи їх суть. Коли було необхідно для справи, він умів обминути канцелярську тяганину, пробитися до вищого чиновництва і «встановити виключні стосунки з різноманітним начальством» [51, с. 112]. Слова біографа, який не був присутній на таких розмовах і ґрунтувався виключно на власних міркуваннях, на проливають світло на питання. Точний сценарій «фінансової» бесіди, сам механізм даного феномену: як саме Г.Львову кожного разу вдавалося переконувати міністрів-противників Союзів і «виривати мільйони» [52, с. 375] в уряду, залишається незрозумілим для дослідника.

Жоден із сучасників князя не ставив під сумнів його особисту непричетність до фінансових зловживань та махінацій у Земсоюзі. Навіть співробітник по ВЗС В.Гурко, називаючи його «дрібним шахраєм, котрий безсоромно привласнив кошти, якими розпоряджався», дає зрозуміти, що йдеться не про власний добробут Г.Львова, а про його подальшу гуманітарну діяльність в еміграції [53, с. 427]. Практично всі мемуаристи, незалежно від особистого ставлення, писали про кристальну чесність князя та його аскетичний побут. Єдиний сучасник лишив нам неприємне повідомлення такого роду, щоправда, базоване на чутках – В.Друцькой-Соколинський. Він писав, що «чутки вже після перевороту 1917 р. вказували пальцем на князя Львова, який скуповував будинки у Москві за рахунок накопичених заощаджень» [54, с. 146]. Навіть якщо Мінський губернатор мав достовірну інформацію, її неможливо перевірити. Не слід забувати і про те, що Г.Львов на той час був заможною людиною і цілком правомірно міг купувати здешевілу нерухомість. З іншого боку, брудні пересуди не могли обминути прем'єр-міністра Г.Львова, який із просто відомої людини перетворився на центральну фігуру країни. Нам здається, що з такого ж розряду версій є звинувачення (також засноване на плітках) Г.Львова двірським комендантом В.Воєйковим у тому, що 1905 р. він «ночами в канцелярії Тульського губернського земства керував друком антиурядових прокламацій для… армії в Маньчжурії і загортав у них (сам-один! – О.З.)… подарунки для фронту» [55, с. 154]. Несерйозно, отже, приймати такі розмови на віру, адже зростання значущості людини, її публічності завжди провокує поширення чуток про її минуле життя [56, с. 145].

Повертаючись до теми організаторської специфіки Г.Львова, не можемо не зупинитися ще на одному, чи не найважливішому аспекті його діяльності на чолі ВЗС. Розгляд даного питання певною мірою дозволить зрозуміти і фінансову легковажність князя, і стрімке збільшення виробничих та кадрових негараздів 1916 р. у ВЗС. Люди, які знали Г.Львова по його багаторічній громадській діяльності, хто доброзичливими натяками [57, с. 245; 58], а хто відвертою критикою [59, с. 646; 60, с.108], висловлювали спільну думку, що князя завжди сильно приваблювала така гуманітарна робота, яка мала гарантовані перспективи перерости у масштабний за обсягами і бюджетом проект. Допомога голодуючим у 1890-х рр., санітарна робота на Далекому Сході, піклування про сибірських переселенців, ВЗС і, нарешті, емігрантський Земгор. Маємо цікаве спостереження подруги дитинства князя К.Єльцової, датоване кінцем 1890-х рр., коли, розпитуючи брата про тульське життя Г.Львова, вона почула: «Заріс бородою, лежить у ліжку і чекає холери, щоб возитися з хворими» [61, с. 245].

Цікаво, що у суто земському масштабі, так само як і у власному господарстві, він був надзвичайно економним. Більше того, завжди «з любов'ю» входив у суть справи, переймався деталями, «знав кожний цвях і кожну нитку» [62]. Натомість у громадських справах він «органічно не міг осягати «дрібниць господарства», а діяльність князя у ВЗС і згодом в емігрантському Земгорі «йшла якось повз голову, сутністю її він абсолютно не цікавився» [63, с. 376]. Коли 1920 р. князь заснував Земгор у Парижі, він, маючи хворе серце, розвинув небачено активну діяльність, щоб повернути кошти ВЗС, які зберігалися на депозитах Національного Сіті Банку в Нью-Йорку (261 тис. доларів) і Казначейства США у Вашингтоні (11 тис. фунтів стерлінгів) [64, с. 52]. П'ять місяців пробув князь у США, «обідаючи в іменитих громадян», зустрівшись із міністром фінансів, міністром закордонних справ [65, с. 28] та іншими впливовими людьми, і добився таки свого! А коли після повернення «все вляглося і запрацювало без перебоїв, така робота задовольняти» його не могла [66]. Князь без справи занудьгував.

1916 р. Г.Львов, ймовірно, втратив інтерес до керівництва Земсоюзом і особливо, Головним із постачання армії комітетом (Земгором), утвореним 1915 р. Земсоюзом та ВСМ на паритетних началах. У березні Земгором «практично завідував Вирубов» [67, арк. 32а], а влітку на чолі організації «фактично стояв Некрасов» [68, арк. 38 зв.]. Що ж стосується свого головного дітища – ВЗС, то ще наприкінці 1915 р. лідер кадетської партії П.Мілюков законспектував наступне висловлювання князя: «Ми з'єднуємо грошима та шкурницькими інтересами… Союзу нема, є комітет» [69, с. 151]. Ставлення Г.Львова до рішень своїх підлеглих, як і тяжіння до уникнення формальностей у роботі, не менш вдало ілюструє випадок з розповіді Т.Полнера. Одного разу він, приїхавши з фронту, був присутній на засіданні ГК ВЗС, де обговорювалися поточні справи. Засідання проходило пізно ввечері, члени комітету ніяк не могли дійти згоди у питанні: яким чином належить переходити до нового приміщення відділові поїздів – із кухнею для персоналу чи без неї. Поглянувши на годинник, князь передав головування М.Хмельову і вийшов до іншої кімнати, щоб зателефонувати. Коли повернувся, ще годину спокійно вислуховував присутніх, а після засідання віддав розпорядження М.Хмельову, який завідував касою ВЗС, приготувати до завтрашнього дня 6 млн. руб., оскільки щойно купив заводи. Рішення було прийняте князем без попереднього обговорення та постанови ГК [70, с. 295].

Стосовно стиля керівництва Г.Львова Земсоюзом, таким чином, можемо стверджувати, що як директор князь, з одного боку мало залучався до процесу керівництва, делегуючи більшість своїх функцій підлеглим, а з іншого – активно заохочував ініціативу співробітників. Його лідерство було орієнтоване на взаємовідносини. Він завжди знав, яка атмосфера і стиль поведінки переважають у колективі, намагався підвищити працездатність співробітників, оптимізуючи їхні особисті зв'язки, вітав ініціативу, враховував настрої, потреби і симпатії кожного.

Часте нехтування князем загальноприйнятим порядком ведення діловодства, в тому числі й фінансового, так само, як і поблажливе ставлення до численного колективу Земсоюзу, відкривало перед

деякими з них широкий діапазон спекулятивних можливостей, які зазвичай дає воєнний час. Вірогідно, маючи навколо себе «гурток» довірених та енергійних осіб, які з легкістю «проштовхували» деякі його рішення, Г.Львов не дуже рахувався з думкою інших членів Головного комітету.

Джерела та література

1. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. – Л., 1980.; Катков Г.М. Февральская революция. – Париж, 1984.; Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988.; Гайда Ф.А. Механизмы власти Временного правительства (март – апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 141 – 153.
2. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. – М., 1976.; Вишневски Э. Прогрессивный блок // Политические партии и общество в России (1914 – 1917 гг.): Сборник статей и документов. – М., 1999. – С. 89 – 117.; Мультатули П.В. Император Николай II во главе действующей армии и заговор генералов. – СПб., 2002.; Гайда Ф.А. Либеральная оппозиция на путях к власти (1914 – весна 1917). – М., 2003.; Шевырин В.М. Власть и общественные организации в России (1914 – 1917). – М., 2003.; Куликов С.В. Бюрократическая элита Российской империи накануне падения старого порядка (1914 – 1917). – Рязань, 2004.
3. Полнер Т.И. Жизненный путь князя Г.Е.Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности. – М.: Русский путь, 2001. – 450 с.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Астров Н. Судьба // Львов Г.Е., князь. Воспоминания. – М.: Русский путь, 2002. – С. 266 – 276.
10. Полнер Т. Князь Г.Е.Львов. Клочки воспоминаний // Г.Е.Львов, князь. Воспоминания. – М.: Русский путь, 2002. – С. 285 – 296.
11. Оболенский В.А. Моя жизнь и мои современники. – Париж: YMCA-PRESS, 1988. – 754 с.
12. Тыркова-Вильямс А. Подъем и крушение // Возрождение. – 1956. – № 52. – С. 65 – 85.
13. Трубецкой С.Е., кн. Минувшее. – М.: ДЭМ, 1991. – 330 с.
14. Полнер Т.И. Жизненный путь…
15. Татищев А.А. Земли и люди: В гуще переселенческого движения (1906 – 1921). – М.: Русский путь, 2001. – 376 с.
16. Тыркова-Вильямс А. Вказана праця.
17. Наумов А.Н. Из уцелевших воспоминаний. 1868 – 1917: В 2 т. – Нью-Йорк: Издание А.К.Наумовой и О.А.Кусевицкой, 1955. – Т. 2. – 583 с.
18. Жилкин И. Всероссийский Земский Союз // Русское Слово. – 1914. – 7 (20) сентября.
19. Типы руководителей – стили управления / Сост. Н.А.Некрасов. – Новосибирск: ВО «Наука», 1992. – 129 с.
20. Оболенский В.А. Вказана праця.
21. Наумов А.Н. Вказана праця.
22. Бенуа А.Н. Мой дневник: 1916–1917–1918. – М.: Русский путь, 2003. – 704 с.
23. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 810 с.
24. Олсуфьев Д.А., граф. Князь Георгий Львов // Возрождение. – 1931. – 12 сентября.
25. Маклаков В.А. «Хороший человек, хороший барин и земец…» (Фрагменты писем о кн. Г.Е.Львове) // Родина. – 1996. – № 10. – С. 54 – 61.
26. Олсуфьев Д.А. Вказана праця.
27. Маклаков В.А. Вказана праця.
28. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 12564. Главный комитет Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. – Оп. 1. – Спр. 104. О падении старого строя и событиях, связанных с дальнейшим развитием революционного движения в стране. [б/д]. – 44 арк.
29. Князь Г.Е.Львов в Екатеринбургской тюрьме // Исторический архив. – 2002. – № 3. – С. 140 – 170.
30. Там само.
31. Там само.
32. РДВІА. – Ф. 12564. – Оп. 1. – Спр. 1. Справка об организационном устройстве, структуре и функциях ВЗС Главного Комитета, его отделов и промышленных предприятий, а также их деятельности за период до 01.10.1916. [1916]. – 27 арк.
33. Там само.
34. Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ). – Ф. 102. Департамент полиции министерства внутренних дел. Особый отдел. – Оп. 265. – Спр. 343 з.с. – Т. 4. О ВЗС и Военно-Промышленном Комитете. [1916]. – 385 арк.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само.
38. ДА РФ. – Ф. 102. – Оп. 265. – Спр. 1068. Выписки из писем разных лиц. [01. – 14.01.1917]. – 100 арк.
39. Васильчиков Б.А., кн. Воспоминания. – М.: Наше наследие, 2003. – 271 с.
40. Там само.
41. Гурко В.И. Вказана праця.
42. Совершенно лично и доверительно!»: Б.А.Бахметев – В.А.Маклаков. Переписка. 1919 – 1951: В 3 т. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т. 3. – 671 с.
43. Оболенский В.А. Вказана праця.
44. Полнер Т.И. Жизненный путь…
45. Там само.
46. Трубецкой С.Е. Вказана праця.
47. Олсуфьев Д.А. Вказана праця.
48. Совершенно лично и доверительно!»…
49. Там само.

50. Полнер Т.И. Жизненный путь…
51. Там само.
52. Оболенский В.А. Вказана праця.
53. Гурко В.И. Вказана праця.
54. Друцкой-Соколинский В.А., кн. На службе Отечеству. Записки русского губернатора (1914 – 1918). – Орел: РКФ «3 июля», 1994. – 405 с.
55. Воейков В.Н. С царем и без царя. Воспоминания последнего Дворцового Коменданта Государя Императора Николая II. – М.: Родник, 1994. – 272 с.
56. Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
57. Ельцова К. Сын Отчизны // Львов Г.Е., князь. Воспоминания. – М.: Русский путь, 2002. – С. 235 – 265.
58. Зеелер В. Князь Львов в Земско-Городском Комитете // Последние новости. – 1925. – 16 апреля.
59. Гурко В.И. Вказана праця.
60. Трубецкой С.Е. Вказана праця.
61. Ельцова К. Вказана праця.
62. Зеелер В. Вказана праця.
63. Оболенский В.А. Вказана праця.
64. Горюшкин С.П. «Господь с тобой» // Алексинская городская. – 2004. – 3 ноября.
65. Почтовые открытки, отправленные князем Г.Е.Львовым из США в Париж (Из архива Алексинского художественно-исторического музея) // Развитие земских традиций в деятельности современных представительных органов местного самоуправления: Материалы регионального семинара. – Тула: Тульский полиграфист, 2003. – С. 25 – 50.
66. Зеелер В. Вказана праця.
67. РДВІА. – Ф. 12564. – Оп. 1. – Спр. 42. Переписка Львова со Ставкой, фронтовыми комитетами ВЗС, государственным контролем и организациями ВСГ о снабжении медицинских учреждений ВЗС на фронте оборудованием, инвентарем. [29.01.1915 – 30.06.1917]. – 58 арк.
68. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 436. Корженевский П.И. – К. 11. – Спр. 1. Воспоминания. Тетрадь IV. «Война. ВЗС». [1940 – 1950]. – 108 арк.
69. Прогрессивный блок в 1915 – 1917 гг. Стенографические записи П.Милюкова // Красный архив. – 1932. – Т. 3 (52). – С. 143 – 196.
70. Полнер Т. Князь Г.Е.Львов…

Olga Zaharova

PRINCE GEORGE LVOV'S STYLE OF MANAGEMENT OF THE ALL-RUSSIA UNION OF ZEMSTVOS (1914 – 1917)

The article deals with prince George Lvov's style of management of the All-Russia Zemstvo Union of Help for Patient and Wounded Warriors during World War I. His organizing ability, methods of work, leader quality and ralations with subordinates are analyzed on the base of documentary sources and memoirs.

Key words: prince George Lvov, the All-Russia Union of Zemstvos of Help for Patient and Wounded Warriors, humanitarian activity, the style of management.

Надійшла до редакції 11.03.2008 р.

УДК 94(477.51)"1914"

Юлія Петровська

ОСОБЛИВОСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЧЕРНИГОВСКОЙ ЗЕМСКОЙ НЕДЕЛИ»

Стаття присвячена особливостям та основним напрямкам діяльності губернського та повітових земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни в гуманітарній сфері. Використовуючи матеріали місцевого періодичного видання – «Черниговской земской недели», автор доводить, що послідовна й результативна діяльність земців у цій сфері визначалася рядом причин та відігравала

значну роль у наданні допомоги хворим та пораненим воїнам, земським службовцям та сім'ям воїнів, що були призвані на війну.

Ключові слова: Перша світова війна, губернське земство, повітове земство, гуманітарна діяльність.

Історія Першої світової війни належить до рубрики одвічних тем, які продовжують перебувати в центрі уваги як науковців, так і широкого загалу. Регіональний вимір подій світового масштабу також не залишається осторонь наукових пошуків дослідників, результатом чого стала поява цілої низки праць, присвячених внескові земських органів місцевого самоврядування Російської імперії у справу надання допомоги хворим та пораненим воїнам, цивільному населенню, що постраждало внаслідок воєнних дій, біженцям, інвалідам війни тощо [1]. Форсування науковцями дослідження гуманітарного напрямку діяльності земств не є випадковим, адже саме земства під час тогочасних трагічних подій виявилися здатними не тільки до швидкої адаптації, але й адекватної рефлексії на існуючі реалії, до збагачення в результаті цього свого звичного, роками усталеного інструментарію надання допомоги нужденним якісно новими формами та методами.

Аналіз літератури свідчить про те, що питання практичної діяльності земств Чернігівської губернії під час Першої світової війни перебуває у стані розробки і ще далеке від свого остаточного завершення. Так, публікація В.Шевченка присвячена проблемі біженців на Чернігівщині та можливим шляхам її вирішення [2]. Публікації О.Безуглої стисло окреслили й охарактеризували основні напрямки та етапи гуманітарної діяльності Чернігівського губернського земства, його участь у складі Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС) протягом 1914-1918 рр. [3]. Праця Л.Майбороди, присвячена особливостям благодійної допомоги воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни з боку міських дум, сільського населення губернії, кооперативів, кредитних та споживчих товариств, позичково-кредитних кас, чернігівського дворянства, єпархії, церковних братств, добровільних організацій тощо, побіжно торкається й питання земської гуманітарної діяльності, проте розгляд його дослідницею здійснюється переважно на описово-фактологічному рівні [4]. В своїй попередній науковій розвідці авторка даної статті також здійснила спробу з'ясувати роль та внесок Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни в таку важливу справу, як опіка неповнолітніми [5]. Таким чином, існуючі праці свідчать про помітне зростання уваги дослідників до багатовекторної діяльності Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни, проте, як бачимо, дана проблема наразі представлена виключно у вигляді окремих статей, цілісне ж уявлення на рівні дисертацій або монографій про особливості діяльності земств Чернігівської губернії в гуманітарній сфері в історичній літературі відсутнє.

Метою статті є з'ясування особливостей та характерних рис гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії у 1914 р., адже саме цей рік виявився найвідповідальнішим та найскладнішим для земських установ з огляду, перш за все, на нагальну необхідність закладання ними основ та бази, на яких повинна була розгортатися їх подальша діяльність, вироблення відповідного плану своїх дій. Оскільки основна увага наших попередників зосереджувалася, головним чином, на практичній роботі Чернігівського губернського земства, ми плануємо дещо детальніше зупинитися на аналогічному виді діяльності повітових земств, які, незважаючи на обмежені, порівняно з губернськими, фінансові можливості, все ж таки зробили вагомий внесок на користь загальної справи.

© Петровська Ю.М., 2008

Важливим джерелом для відтворення тогочасних подій стало для нас місцеве періодичне видання, що виходило один раз на тиждень та видавалося губернським земством, – «Черниговская земская неделя» (далі – «ЧЗН»). На сторінках цієї газети під час Першої світової війни друкувалася різноманітна інформація, що стосувалася особливостей місцевої земської гуманітарної діяльності, відповідних заходів міських дум, кооперативів, кредитних товариств, сільських громад, містилися відомості щодо настроїв населення Чернігівської губернії у перші дні та місяці війни, офіційні розпорядження та накази губернської адміністрації тощо. Також на сторінках цього періодичного видання дуже часто розміщувалися листи його дописувачів, які намагалися об'єктивно, без зайвого прикрашання, відтворювати вплив тогочасних подій на ситуацію, що склалася в різних частинах губернії. Поряд із висвітленням подій регіонального характеру в «ЧЗН» оперативно друкувалися матеріали загальноімперського масштабу. Мова йде про відтворення на сторінках газети картини земської гуманітарної діяльності в інших губерніях Російської імперії, розміщення інформації щодо роботи Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст, про перебіг воєнних подій на основних театрах війни, про видання розпоряджень і наказів вищого керівництва та ін. Таким чином, «ЧЗН» вигідно відрізнялася від інших тогочасних періодичних видань Чернігівської губернії,

насамперед, достатньо високим ступенем об'єктивності, оперативності та інформативності, а тому і наразі повинна становити невід'ємну частину інструментарію сучасного історика-краєзнавця.

Отже, події, що відбувалися наприкінці липня – на початку серпня 1914 р. вимагали від земств Чернігівської губернії швидких, але виважених дій. Вже 25 липня у №30 «ЧЗН» з'явилося повідомлення про те, що Чернігівська губернська земська управа, отримавши попередньо дозвіл губернатора, скликає 3 серпня надзвичайні губернські земські збори. Питання, які виносилися на розгляд членів надзвичайних зборів, стосувалися, насамперед, організації допомоги пораненим на війні, збереження посад та відповідного утримання за земськими службовцями, що були призвані на військову службу та ін. [6]. Також на сторінках цього ж номеру «ЧЗН» повідомлявся зміст телеграми, яку надіслало Московське губернське земство іншим земствам Російської імперії. Нагадаємо, що в цій телеграмі Московське губернське земство, виступивши ініціатором створення загальноземської організації для надання допомоги пораненим, планувало асигнувати на потреби даного об'єднання 500000 руб. Наголошувалося, що основним завданням загальноземської організації вважатиметься евакуація та розміщення поранених. Також в телеграмі йшлося про необхідність прибуття до Москві спеціальних уповноважених – двох від кожної губернії – та заснування місцевих губернських і повітових комітетів [7].

Відкриття надзвичайних губернських земських зборів відбулося 3 серпня в урочистій обстановці. Засідання розпочалося з молитви за здоров'я Государя Імператора та імператорського дому, а також за перемогу російського війська. Після цього чернігівський губернатор звернувся до гласних із короткою промовою, в якій висловив впевненість у тому, що Чернігівське губернське земство зробить все можливе для надання допомоги, насамперед, сім'ям воїнів, що були призвані на військову службу, асигнувавши для цього в розпорядження губернської управи необхідні кошти. Для того, щоб отримати ці кошти, губернатор пропонував обмежити земські витрати, які вважалися другорядними. Проте найболючішим питанням для Чернігівського губернського земства було, безумовно, питання про організацію допомоги пораненим на війні. Саме цій проблемі була присвячена доповідь голови губернської управи О.Бакуринського, яку розглянули та затвердили присутні на зборах гласні. Про винесену на зборах ухвалу по даному пункту порядку денного йдеться у роботі Л.Майбороди [8], проте вважаємо за необхідне внести деякі уточнення, що суттєво доповнюють та розширюють її зміст. Отже, Чернігівські губернські збори постановили: 1) вступити до Всеросійського земського союзу; 2) обрати не лише одного представника у ВЗС, як зазначила Л.Майборода [9], а також і кандидата до нього; 3) асигнувати ВЗС 100000 руб. [10], проте не відразу, а частинами: 50000 руб. – негайно, 50000 руб. – дещо пізніше (в будь-якому разі затримка другої виплати не повинна була перевищувати 3 місяці); 4) асигнувати в розпорядження губернської управи до 100000 руб. на витрати, що були пов'язані з війною (розширення лікарень, влаштування шпиталів, запрошення персоналу, який повинен був опікуватися цією справою та ін.) [11]; 5) відкрити губернській управі кредит – 200000 руб.; 6) обрати Губернський комітет по організації допомоги хворим та пораненим воїнам із 10 осіб за схемою ВЗС [12].

Іншим, не менш важливим питанням, що вирішувалося на зборах, було питання соціального захисту губернських земських службовців, які були призвані на військову службу, а, отже, мусили залишити свої посади. Даний напрямок гуманітарної діяльності Чернігівського губернського земства не був висвітлений нашими попередниками, хоча для самих земців і вважався пріоритетним. Заслухавши доповідь щодо необхідності зміцнення матеріального становища земських службовців, що призивалися на військову службу, губернські земські збори постановили зберегти за ними їхні посади, а також здійснювати виплату їм заробітної плати, якщо вони працювали на земській роботі не менше 6 місяців, протягом всього часу їхнього перебування на війні (у повному чи половинному розмірі, в залежності від того, в якості яких чинів вони були призвані на військову службу, а також враховуючи їхній сімейний статус). Також було відмічено, що за земськими службовцями, які добровільно поступали на військову службу, зберігалися їхні колишні посади, проте вони позбавлялися права отримувати заробітну плату протягом усього часу перебування на військовій службі; час, протягом якого штатні службовці губернського земства перебували на війні, мав враховуватися при призначенні як 20% доплати до заробітної плати за п'ятирічну вислугу, так і емеритальних пенсій за умови, звичайно, вчасної сплати до емеритального капіталу грошових внесків, утриманих із заробітної плати земського службовця протягом його перебування на військовій службі [13].

Масштабні витрати, які передбачалися у майбутньому, вимагали від губернського земства мобілізації власних фінансів та відповідного перегляду кошторисів витрат, адже коштів, що надходили від Головного комітету ВЗС губернським комітетам, не завжди вистачало, а, отже, виникла нагальна необхідність додаткових асигнувань. В результаті розгляду на зборах даного питання губернський земський кошторис за різними статтями витрат був скорочений на 107739 руб. 45 коп. Також для віднайдення коштів було вирішено порушити клопотання перед Державним банком про надання кредиту як губернському, так і повітовим земствам Чернігівської губернії. Підтримка повітових земств губернським земством виявилася також в ухвалі гласними постанови, запропонованої головою управи

О.Бакуринським. У зв'язку з тим, що деякі повітові земства вирішили переадресовувати витрати, заплановані попередніми кошторисами на агрономічні заходи, на підтримку господарств запасних (допомога під час засіяння ланів, збирання урожаю тощо), О.Бакуринський наголосив на необхідності застосувати подібну схему щодо губернського земства, яке після ухвали даної пропозиції також почало переадресовувати суми, що раніше виділялися на підтримку повітових агрономічних заходів, на користь господарств сімей запасних [14].

Підсумовуючи вищесказане, маємо зазначити, що на початку Першої світової війни Чернігівські губернські земські збори виокремили для себе декілька основних напрямків гуманітарної діяльності: 1) активна участь у ВЗС; 2) допомога хворим та пораненим воїнам шляхом відкриття та участі в діяльності місцевого Губернського комітету; 3) піклування про земських службовців, що були призвані на військову службу, та їхні сім'ї; 4) допомога повітовим земствам губернії. Важливим чинником, який мав безпосередній вплив на особливості гуманітарної діяльності в перші місяці війни, була нагальна потреба віднайдення вільних коштів, а відтак і необхідність перегляду в бік скорочення кошторису запланованих витрат губернського земства. Внаслідок цього «постраждали» інші галузі земського господарства (наприклад, сфера громадської опіки [15]), але знайти більш вдалий вихід із складного становища, в якому опинилося губернське земство, було навряд чи можливим.

У своїх публікаціях О.Безугла вже розглянула деякі фрагменти діяльності Чернігівського губернського комітету по організації допомоги хворим та пораненим воїнам, зупинившись, головним чином, на проблемі відкриття та облаштування ним шпиталів у межах Чернігівської губернії [16]. В свою чергу хотілося б зауважити наступне. Крім створення шпитальної мережі для хворих та поранених воїнів, що, безперечно, було одним із пріоритетних завдань Губернського комітету, його члени також займалися розробкою планів стосовно організації спеціальних приміщень тимчасового перебування та харчових пунктів для воїнів, які після одразу після прибуття на місце призначення мусили чекати протягом деякого часу розподілення у відповідні шпиталі. Також Губернський комітет займався влаштуванням спеціальних проміжних лікарняних пунктів для важкопоранених воїнів. Так, член Губернського комітету граф В.Мусін-Пушкін на засіданні, що відбувалося 6 серпня, вніс пропозицію про відкриття на шляху транспортування хворих воїнів з Києва до Курська спеціального лікарняного пункту, в якому мали розміщуватися важкопоранені воїни, подальше транспортування яких за станом здоров'я було неможливим. Починання Губернського комітету в цьому напрямку обіцяв всіляко підтримувати ВЗС, до якого автор ідеї звернувся за допомогою. Таким чином, Губернський комітет постановив звернутися до ВЗС з проханням облаштувати в Конотопі вокзальний лазарет на 25 ліжок [17].

Наразі вважаємо за необхідне зупинитися на практичній діяльності повітових земств Чернігівської губернії в гуманітарній сфері. Якщо проаналізувати серпнево-вересневі засідання надзвичайних зборів повітових земств, можна встановити, що, в цілому, на них розглядалися ті ж самі питання, що і на губернських зборах, проте висновок про абсолютну тотожність напрямків гуманітарної діяльності губернського та повітових земств у 1914 р. буде не зовсім вірний, адже вирішення, здавалося б, однакових проблем кожним повітовим земством відбувалося по-різному.

Одним із основних питань, яке опинилося в центрі уваги повітових земств, було питання соціального захисту земських службовців, які були призвані на війну. Майже усі повітові земства Чернігівської губернії, які його розглянули, погодилися з необхідністю збереження за земськими працівниками їхніх посад, проте деякі з них запропонували власний порядок здійснення виплат, який дещо відрізнявся, насамперед, адресатами та розмірами сум, від ухваленої губернськими зборами схеми утримання земських службовців [18].

Наступним напрямком роботи повітових земств Чернігівської губернії стала організація допомоги хворим та пораненим воїнам. Якщо на губернському рівні було створено Губернський комітет по організації допомоги хворим та пораненим воїнам, то в повітах, які вирішили приєднатися до ВЗС, розпочали свою роботу створені на надзвичайних земських зборах відповідні повітові комітети. Відомо, що на відміну від губернського земського комітету, який повинен був оперативно реагувати на прибуття до губернії хворих та поранених, розподіляти їх повітам, використовувати вже існуючі лікувальні заклади, створювати нові шпиталі, а також субсидіювати повітові комітети, останні мали в своїй роботі орієнтуватися, переважно, на діючі повітові лікарні, розраховувати на власні сили та активну співпрацю з місцевими благодійними організаціями [19]. Допомога хворим та пораненим воїнам здійснювалася повітовими земствами різними способами. Так, наприклад, Чернігівські надзвичайні повітові земські збори асигнували із сум запасного земського капіталу на потреби війни 15000 руб. [20], Ніжинське земство виділило на допомогу пораненим 10000 руб. [21], Остерські надзвичайні повітові земські збори визнали найбільш вдалим кроком у цьому напрямку лікування військових чинів у повітових земських медичних закладах, а тому запропонували розширити земські лікарні, а також використати для цієї потреби шкільні приміщення в деяких населених пунктах. Остерське земство вирішило на додачу до сум,

що надходили на облаштування ліжок і лікування поранених від губернського земства та ВЗС, виділити 8000 руб. повітових коштів [22].

Ще одним характерним напрямком гуманітарної діяльності повітових земств стала організація допомоги сім'ям осіб, що були призвані на військову службу. Зокрема, Чернігівські надзвичайні повітові земські збори висловилися за необхідність видачі збіднілим сім'ям воїнів грошової допомоги [23], Остерське [24], Мглинське [25] та Ніжинське [26] повітові земства вирішили надавати таким сім'ям трудову допомогу, яка полягала в зборі врожаю, обробці землі, засіянні ланів та ін. Кролевецьке повітове земство поліпшувало матеріальне становище збіднілих родин шляхом надання одночасно і грошової, і трудової допомоги [27]. Підкреслимо, що, вживаючи необхідних дій у даному напрямку гуманітарної діяльності, деякі повітові земства Чернігівської губернії особливу увагу виявляли до дітей-сиріт, кількість яких почала стрімко зростати майже одразу з початком війни. Зокрема, Городянські надзвичайні повітові земські збори вирішили використовувати для прихистку неповнолітніх приміщення шкільних установ, а також звернулися до місцевих учителів із проханням про надання допомоги в цій нелегкій справі [28]. Допомога сім'ям воїнів, що були призвані на війну, з боку повітових земств проявлялася також в активній участі їхніх членів у роботі повітових та волосних попечительств, що були створені з метою призначення та видачі таким сім'ям державної допомоги [29].

Для успішної реалізації запланованих повітовими земствами заходів у гуманітарній сфері необхідна була відповідна фінансова база. Ми вже зазначали, що Губернський комітет повинен був фінансувати діяльність повітових комітетів, проте, оскільки виділених ним коштів не завжди вистачало, повітові земства мали самостійно розв'язувати питання, пов'язані з відшукуванням необхідних фінансових ресурсів. Першим кроком на шляху до вирішення проблеми був перегляд повітовими земствами, так само, як і губернським, кошторисів витрат. Так, наприклад, Городянські надзвичайні повітові земські збори скоротили кошторис своїх витрат на 11000 руб. [30], Мглинські – на 5143 руб. 49 коп. [31], Новогород-Сіверські – на 7830 руб. [32]. Статті витрат, за рахунок яких відбувалося скорочення земських кошторисів, стосувалися, насамперед, культурно-економічної сторони земської діяльності. Проте необхідно відмітити, що, вдавшись до проведення таких скорочень, повітові земці намагалися уникати будь-яких крайнощів у цьому напрямку. Кролевецькі збори, наприклад, не тільки відмовилися від пропозиції управи про тимчасове закриття земського кустарного ткацького складу, але й ухвалили рішення про необхідність більш активних дій щодо його подальшого розширення. Сосницькі надзвичайні земські збори, розглядаючи питання про вироблення кошторису на 1915 р., висловилися категорично проти «ломки» звичної земської діяльності. Було визнано за необхідне лише утримання від будь-якого будівництва, якщо воно, звичайно, не було викликано надзвичайними обставинами (такими, наприклад, як пожежі тощо), від здійснення будь-яких відряджень як з науковою, так і з іншою метою, а також від прийому нових заяв про надання грошової допомоги як службовцям земства, так і стороннім особам [33].

Якщо коштів навіть після скорочення земських кошторисів не вистачало, повітові земства могли також отримати необхідні суми із запасних земських капіталів [34], мали право звертатися з проханням про надання кредиту до Державного банку [35], до приватних осіб [36], до земських кас дрібного кредиту [37], або напряму до ВЗС, Червоного Хреста, інших організацій [38].

Таким чином, можемо сказати, що на початку Першої світової війни повітові земства Чернігівської губернії в цілому діяли за виробленою губернським земством схемою, а відтак виокремили для себе декілька основних напрямків гуманітарної діяльності: 1) участь у ВЗС; 2) допомога хворим та пораненим воїнам шляхом організації повітових комітетів; 3) піклування про земських службовців, що були призвані на військову службу (зауважимо, що кожне повітове земство виробило оптимальну для свого повіту схему виплат заробітної плати); 4) опікування сім'ями воїнів, що були призвані на військову службу (даний напрямок був виражений набагато яскравіше, ніж на губернському рівні); 5) активна участь у діяльності повітових та волосних попечительств. Так само, як і губернське, повітові земства відчували брак коштів, необхідних для ефективності земської діяльності в гуманітарній сфері. Проте, якщо губернське земство було змушено суттєво скоротити свій кошторис на користь незапланованих, але значних за розміром витрат (адже мова йшла про потреби всієї губернії), внаслідок чого опинилися «під ударом» деякі важливі галузі земського господарства, то повітові земства намагалися здійснювати необхідні витрати, не завдаючи особливої шкоди культурно-економічній сфері.

Отже, земства Чернігівської губернії у 1914 р. провели плідну роботу в напрямку закладання основ земської діяльності в гуманітарній сфері. Результати цієї роботи довели, що земства Чернігівської губернії успішно склали іспит на перевірку рівня виконання ними не тільки своїх безпосередніх, але й нових, продиктованих трагічним моментом, функцій та завдань.

Джерела та література

1. Жванко Л.М. До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії) // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2005. – С.139-145; Солдатов Я.В. Казанское земство в период Первой мировой войны: историко-политический анализ: Дисс… канд. ист. наук. – Казань, 2004. – 216 с. та ін.
2. Шевченко В.М. Проблема біженців на Чернігівщині в роки першої світової війни // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. IV. – С. 54-57.
3. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914-1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. – С. 6-10; Вона ж. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914-1918 роках // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 15. Серія: історичні науки: №1: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – №15. – С.71-74.
4. Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет) // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 8. Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б.Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2007. – С. 127-132.
5. Примаченко Ю.М. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 27. Серія: історичні науки: №2: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2004. – №27. – С. 89-96.
6. С разрешения Черниговского губернатора // ЧЗН. – 1914. – №30. – С. 6.
7. Там само. – С. 12.
8. Майборода Л. Вказ. праця. – С. 127.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само; Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // ЧЗН. – 1914. – №32. – С. 4.
12. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание… – С. 4.
13. Там само. – С. 4-5.
14. Там само. – С. 5.
15. Там само.
16. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства… – С. 6-10; Вона ж. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства… – С. 71-72.
17. Первое заседание избранного Черниговским губернским земским собранием комитета по организации помощи раненым и больным воинам // ЧЗН. – 1914. – №33. – С. 5.
18. А.К. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание // Там само.; И.З. Мглинское чрезвычайное уездное земское собрание // Там само. – №35. – С. 4; Городнянское чрезвычайное уездное земское собрание // Там само. – №37. – С. 7.
19. Всероссийский земский союз // Там само. – №31. – С. 11.
20. А.К. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 5.
21. Примак М. Нежинское земское собрание // Там само. – №35. – С. 4.
22. Сластионов Я.И. Остерское чрезвычайное уездное земское собрание // Там само. – №33. – С. 5-6.
23. А.К. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание… – С.5.
24. Сластионов Я.И. Остерское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 5.
25. И.З. Мглинское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 4.
26. Примак М. Нежинское земское собрание… – С. 4.
27. Энес. Кролевецкое чрезвычайное уездное земское собрание // Там само. – №34. – С. 8.
28. Городнянское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 6-7.
29. Доверие к земским силам // Там само. – №42. – С. 8; N.S. О пособиях и пенсиях жертвам войны // Там само. – №43. – С. 8.
30. Городнянское чрезвычайное уездное земское собрание…Там само…– С. 7.
31. И.З. Мглинское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 4.
32. Фиалковский П.П. Чрезвычайное Новогородсеверское уездное земское собрание // Там само. – №41. – С. 6.
33. К.О. Очередные вопросы земских собраний // Там само. – №39. – С. 7.
34. А.К. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание… – С.5; Городнянское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 7.
35. И.З. Мглинское чрезвычайное уездное земское собрание… – С. 4.
36. Примак М. Нежинское земское собрание… – С. 4; Фиалковский П.П. Чрезвычайное Новогородсеверское уездное земское собрание… – С. 6.
37. Фиалковский П.П. Чрезвычайное Новогородсеверское уездное земское собрание… – С. 6.
38. Борзенское экстренное уездное земское собрание // Там само. – №34. – С. 7.

Julia Petrovska

FEATURES OF HUMANITARIAN ACTIVITY OF ZEMSTVOS OF CHERNIGIV PROVINCE AT THE BEGINNING OF FIRST WORLD WAR ON MATERIALS OF THE «CHERNIGIV ZEMSKAJA WEEK»

The article is devoted to the features and basic directions of activity of province and district zemstvos of the Chernigov province at the beginning of the First world war in humanitarian sphere. Analysing materials of the local magazine «Chernigov zemskaja week» - the author proves that successive and effective activity of

zemstvo-manages in this sphere was determined with number of reasons and played a considerable role in helping to patient and injured warriors, zemstvo workers and families of warriors, called on service.

Keywords: First world war, province zemstvo, district zemstvo, humanitarian activity.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 947.083.3+378.4

Сергей Михальченко, Елена Ткаченко

Е.В. СПЕКТОРСКИЙ И УНИВЕРСИТЕТ СВ.ВЛАДИМИРА в 1914-1917 гг.

Статья посвящена начальному этапу киевского периода жизни и деятельности выдающегося отечественного обществоведа и организатора высшего образования Е.В.Спекторского (1875 – 1951). Основное внимание уделяется подготовке и защите им докторской диссертации, а также особенностям академической жизни университета 1914 – 1917 гг.

Ключевые слова: Спекторский Е.В., Киевский университет св.Владимира, Первая мировая война.

Евгений Васильевич Спекторский (1875 – 1951) – известный русский обществовед и организатор высшего образования в России и за границей (в Чехословакии, Югославии, США), последний ректор киевского университета св.Владимира (далее – УСВ). Его труды посвящались теории и истории государства и права, истории культуры, философии, социологии. Между тем, жизнь и деятельность Е.Спекторского изучены пока недостаточно [1]. Начав свою преподавательскую и научную деятельность в Варшавском университете, вскоре после защиты магистерской диссертации по государственному праву Е.Спекторский был приглашен в Киевский университет. Киевский период жизни и деятельности Е.Спекторского, непродолжительный по времени, вместил в себя бурное время войны и революции. В эти пять лет (1914 – 1919 гг.) Е.Спекторский достиг научных и академических высот, став доктором наук и ректором одного из крупнейших университетов России. Переломный 1917 год разбивает этот период на два этапа. Характеристике первого этапа (1914 – 1917 гг.) и посвящена настоящая публикация.

Итак, в марте 1914 г. Е.В.Спекторский был избран на должность экстраординарного профессора по кафедре энциклопедии и истории философии права университета св.Владимира в Киеве [2] (по другим данным в декабре 1913 г. [3]).

По мнению С.Шурлякова, перевод Е.Спекторского в Киев состоялся по инициативе декана юридического факультета университета св.Владимира Г.В.Демченко [4]. Это представляется вполне вероятным, поскольку Г.Демченко с 1897 по 1906 г. преподавал в Варшаве по кафедре уголовного права и, конечно, близко знал Е.Спекторского. Именно Г.Демченко дал положительный отзыв о работах Е.Спекторского для ученого совета Киевского университета. Е.Спекторский развернул в Киеве достаточно бурную деятельность.

© Михальченко С.И., Ткаченко Е.В., 2008

Не ограничиваясь преподаванием в университете, он становится во главе Киевского Научно-Философского общества, образованного 26 октября 1914 г. К этому моменту в Киеве уже существовало Религиозно-философское общество, однако «направленность деятельности общества к 1914 г. перестала удовлетворять тех из его членов, которые занимались не только философией религии, но и философией вообще», поэтому группа профессоров университета организовала другое общество с более широкой платформой [5]. «Отцами-основателями» общества были философы В.В.Зеньковский и Г.И.Якубанис, юрист Г.В.Демченко, искусствовед В.З.Завитневич, филолог С.И.Маслов и др. Стоит отметить, что в прочитанной им 16 сентября 1914 г. при начале преподавания в УСВ лекции «Задача энциклопедии права» [6] Е.Спекторский рассуждал о значении философского подхода в научной деятельности. Е.Спекторский полагал, что именно знания, опирающиеся на законы и достижения философии, являются «вершиной всякой гносеологии» [7]. Заняться постижением философских основ своей науки, считал ученый, необходимо не только философу права, но и юристу-практику, поскольку в современное «судоговорение ... проникли социологические, антропологические и другие идеи, вносящие в обиходное

сознание законодателя, судьи и юрисконсульта понятия, чуждые гносеологии юриста и отчасти даже несовместимые с нею» [8].

Е.В.Спекторский приехал в университет св.Владимира, когда тот превратился в один из крупнейших центров науки в России. «Университет был средоточием передовой мысли в городе, – вспоминал К.Г.Паустовский. – Лекции шли своим порядком в аудиториях, а студенческая – очень бурная и шумная – жизнь шла тоже своим порядком, независимо от лекций, в длинных и темных университетских коридорах…. Впервые я узнал здесь о резких неистовых противоречиях между большевиками и эсерами и меньшевиками, о бундовцах, дашнаках, «щирых» украинцах… В кипении этих страстей уже чувствовалось приближение каких-то новых времен. И странным казалось, что тут же, в нескольких шагах, за дверями аудиторий, почтенные и седовласые профессора читают в скучноватой тишине лекции о торговых обычаях и ганзейских городах или сравнительном языкознании» [9].

Если говорить только о гуманитарном знании, то стоит отметить, что в УСВ в начале XX в. преподавали философы Е.Н.Трубецкой, В.В.Зеньковский историки И.С.Лучицкий, В.С.Иконников, Ю.А.Кулаковский, Т.Д.Флоринский, М.В.Довнар-Запольский, филологи С.Н.Реформатский, А.В.Сперанский и др. Достаточно серьезно был представлен кадрами и юридический факультет. Историю русского права преподавал ученик М.Ф.Владимирского-Буданова проректор университета М.Н.Ясинский, специалист по Великому княжеству Литовскому. Уголовно-правовые дисциплины – другой его ученик, декан юридического факультета, Г.В.Демченко. Сам Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов был еще жив в 1914 г. (он умрет в 1916 г.), но по старости общий курс истории права уже не читал, руководя лишь практическими занятиями. На факультете работал известный Е.Спекторскому по Варшаве цивилист В.И.Синайский, в 1917 г. кафедру государственного права займет крупнейший русский юрист-философ Б.А.Кистяковский.

Как и в Варшаве, юридический факультет в Киевском университете пользовался значительной популярностью у абитуриентов, будучи – наряду с медицинским – наиболее многочисленным в вузе.

Е.В.Спекторский переехал в Киев в год начала Первой мировой войны. Как вспоминал учившийся в это время в университете Н.Холодный, «Первая мировая война не была «тотальной». Не было и той тесной связи между фронтом и тылом, которая составляла существенную черту Великой Отечественной войны. Жизнь гражданского населения в городах, даже сравнительно близких к фронту, как Киев, шла более или менее нормально» [10]. Тем не менее, летом 1915 г. было принято решение о переводе университета (кроме медицинского факультета) в Саратов. «В качестве мотивов была приведена необходимость общей разгрузки Киева, а также нежелательность пребывания в непосредственном тылу армии студенческой массы, легко поддающейся всякой агитации» [11]. При этом была перевезена библиотека, Центральный архив и все лаборатории. По свидетельству учившегося на историко-филологическом факультете Н.Полетики, «учебный год в Саратове протекал менее напряженно, чем в Киеве. Лекций было немного. Профессора и доценты, приезжая из Киева, читали свои курсы в ускоренном порядке и уезжали обратно в Киев. Количество студентов на лекциях было не велико: часть студентов 1 и 2 курсов «была уже призвана в школы прапорщиков и военные училища, часть была занята работой или поисками работы. Главный упор в учебе делался на подготовку и сдачу экзаменов, то есть на работу в библиотеке и дома, на изучение учебников и монографий. Научно-исследовательская работа на семинарах и в кружках отошла на второй план. Экзамены можно было сдавать досрочно, не дожидаясь того, когда чтение курса будет закончено». Притом бытовые условия жизни были достаточно суровыми – «студентов, поселили в здании Саратовской консерватории, построив в аудиториях нары. Жизнь была шумная, неустроенная и неуютная»[12].

В Саратове университет находился 1915 – 1916 академический год и осенью 1916 г.вернулся в Киев. Главным содержанием жизни Е.В.Спекторского в это время становится подготовка к защите и защита докторской диссертации, в качестве которой он представил второй том фундаментального сочинения «Проблема социальной физики в XVII столетии» [13]. Три предшествующих года в периодической печати появлялись статьи Е.Спекторского по теме диссертации [14]. Наконец, к 1917 г. она была готова. Местом защиты был выбран Московский университет. Оценки книги, в целом, были достаточно высокими. Б.А.Кистяковский писал Спекторскому 26 февраля 1917 г.: «Не отдавайтесь во власть пессимистических настроений и разочарованию. Следы этого я нахожу в той *фразе* Вашей.., где Вы утверждаете, что многие считают что... второй том слабее первого. Не знаю, кого Вы при этом подразумеваете. Но я и все, с кем я беседовал о Вашей книге, считают второй том Вашего труда значительно выше первого. Еще недавно это положение обстоятельно доказывал в разговоре со мной Г.Г.Шпет» [15].

По мнению близкого друга Спекторского Ф.В.Тарановского, «больше в ней истории протестантизма…, чем истории юридической и социальной науки, но последней, по моему мнению, вполне достаточно для диссертации на юридическом факультете» [16].

Между тем, дата диспута откладывалась. Б.Кистяковский, взявшийся протежировать Е.В.Спекторскому в ускорении даты диспута, беседовал в Москве с профессорами Н.Н.Алексеевым, Б.П.Вышеславцевым и П.И.Новгородцевым. Алексеев и Новгородцев готовы были проводить диспут «хоть через две недели» (после 16 марта – дата письма Б.Кистяковского), дело было в неспешности Б.Вышеславцева, который собирался назначить диспут только в следующем семестре (т.е. осенью) [17]. В итоге настойчивость Б.Кистяковского сыграла роль, и диспут состоялся в мае.

Из переписки Е.Спекторского этого времени следует, что в марте, когда начался рост украинского национального движения, Е.Спекторский, испуганный перспективой украинизации университета св.Владимира, всерьез подумывал о переходе из Киева в Ярославль. Б.Кистяковский, которого он просил рекомендовать его кандидатуру туда, напротив, уходил из Ярославского Демидовского юридического лицея. «Очень меня огорчает Ваша просьба, чтобы я, уходя из Ярославля, рекомендовал Вас, как своего преемника, – писал Кистяковский 16 марта. – Вы не знаете, в какое трудное положение Вы меня ставите: я всеми силами души готов Вас убеждать остаться в Киеве, что особенно важно, а между тем я уже завтра должен Вас рекомендовать, так как сегодня вечером еду в Ярославль. Вопрос о моем уходе из Ярославля был уже давно предрешен, так как дальнейшее сотрудничество я считаю неудобным. Поэтому я просил не ставить вопрос о моих выборах в заседании 20 марта… Вчера я наконец единогласно избран ординарным профессором Московского Коммерческого Института. Завтра, следовательно, я должен сообщить, что я ухожу из Ярославля, и должен, следовательно, передать, что, может быть, Вы согласитесь принять кафедру в Ярославле. Ваша кандидатура, конечно, будет бесспорной, если *А.А.Рождественский* не заявит претензий на мою кафедру. Тогда в результате моего ухода освободится не кафедра энциклопедии права, а кафедра истории русского права» [18].

Ф.Тарановский, которого Е.Спекторский также спрашивал о Ярославле, мало мог сказать другу, так как ушел оттуда 9 лет назад, при этом он успокаивал разволновавшегося Спекторского: «Что касается Киевского университета, то не лучше ли Вам выждать. Все образуется. Учредят специальные украинские кафедры на историко-филологическом и, м.б., на юридическом факультете, а во всем остальном изменений никаких не будет» [19].

В итоге оказалось, что прав был Е.Спекторский. Он остался в Киеве, но тогда, в марте 1917 г. он вряд ли мог предполагать, что судьба его сделает зигзаг, приведший его вместе с Тарановским через 3 года в эмиграцию.

27 мая 1917 г. в Московском университете Е.Спекторский защитил докторскую диссертацию по государственному праву [20]. К этому моменту он уже три недели был избранным деканом юридического факультета, после защиты диссертации Министерство народного просвещения утвердило его в этой должности [21]. 2 сентября он был утвержден ординарным профессором Киевского университета [22].

Научная деятельность Е.В.Спекторского в 1917 г. не ограничилась защитой диссертации. Он опубликовал несколько статей популярного толка по вопросам государственного права, а также подготовил книгу «Государство», где, фактически, пересказал материал своих лекций в университете. Вышли в свет и сами его лекции по энциклопедии права [23].

Политические взгляды Е.Спекторского этого времени достаточно ясно выражены в сочинениях этого периода. По мнению ученого, главная, неотложная задача момента (лета 1917 г.) – «писаная конституция, т.е.такая, в которой ясно, точно установлены те границы, в которых будет действовать власть и обеспечены права личности и общества в их отношениях к государственной власти» [24]. Предыдущий период развития страны он называл периодом «лжеконституционализма» (от революции 1905 года до революции 1917 года). Теперь на повестке дня «установление и укрепление истинного конституционализма, благодаря которому можно будет сказать: земля наша велика и обильна и порядок в ней есть» [25]. Вполне в духе либерального конституционализма он заключал: «И было бы очень печально, если бы эта задача в учредительном собрании оказалась вытесненной или хотя бы даже только отодвинутой на второй план иными задачами – решением аграрного, рабочего и иных экономических вопросов» [26]. К сожалению, прямых указаний на партийные пристрастия Е.Спекторского (если таковые были) найти не удалось. Но приведенное выше высказывание, как представляется, вполне вписывается в кадетскую программу.

Между тем, высшим учебным заведениям все труднее было сохранять автономию и быть отстраненными от бурлящей вокруг жизни. Как вспоминал Н.Полетика, «март-апрель 1917 года были медовыми месяцами революции. Киев – да и все города России – превратился в площадку для митингов. Митинг был сплошным. Он начинался с раннего утра и продолжался до поздней ночи. В нем принимали участие все желающие. Местом митинга были городские сады и парки, бульвары и площади. Солдаты прекратили строевые и учебные занятия и захватили сады. … Ораторы один за другим поднимались на трибуну – это обычно была скамейка, стол, подножие памятника: памятники Николая I и Александра II прекрасно пригодились для этой цели. Аудитория менялась, люди приходили и уходили. Каждый хотел

сказать свое слово. Но свободы слова, провозглашенной Временным правительством, все же не получилось. Солдаты, толпившиеся на этом перманентном всероссийском митинге, слушали только то, что им хотелось слушать, а именно скорейший мир во что бы то ни стало и раздел помещичьих земель. Ораторов, призывавших продолжать войну для защиты свободы и демократии в России против германского империализма или говоривших о необходимости созыва Учредительного собрания и компенсации, хотя бы частичной, помещикам за конфискацию земли, встречали криками «долой» и сгоняли с трибуны» [27].

Как подчеркивал позднее Е.В.Спекторский, «академическая жизнь была выбита из колеи» [28]. Начинался последний период деятельности Е.Спекторского в Киевском университете.

Источники и литература

1. Материалы к библиографии работ Евгения Васильевича Спекторского // Спекторский Е.В. Проблема социальной физики в XVII столетии. – СПб., 2006. – Т. II. – С. 513 – 521.; Поляков А., Тимошина Е. Спекторский Е.В. // Русское зарубежье. Первая треть XX в. Энциклопедический биографический словарь. – М., 1997. – С.592–593.; Филатов В. Спекторский Е.В. // Русская философия. Малый энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 485 – 487.; Ермичев А.А. Е.В.Спекторский (1875 – 1951). Биобиблиографическая справка // Спекторский Е.В. Проблема социальной физики в XVII столетии. – СПб., 2006. – Т. II. – С.506 – 513; Михальченко С.И., Ткаченко Е.В. Е.В.Спекторский и Варшавский университет в конце XIX – начале XX века // Научные ведомости Белгородского университета. Серия: История. Политология. Экономика. – 2007. – № 8. – Вып.4. – С.103 –108.
2. Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy. - Z.241. - S.660. - K.68.
3. Шурляков С. К истории философских обществ в Киеве (Киевские Религиозно-философское и Научно-философское общества) // Философская и социологическая мысль. - Киев,1993. - №7-8. - С.166
4. Там же. С.167.
5. Там же. С.165.
6. Спекторский Е.В. Задача энциклопедии права. - Киев.1915.
7. Там же. С.16.
8. Там же. С.17.
9. Паустовский К.Г. Беспокойная юность // Собр.соч. - М., 1968. - Т.4. - С.275-276.
10. Холодный Н. Воспоминания и мысли натуралиста // З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріялах та спогадах сучасників. - Київ, 1994. - Т.2. - С.343.
11. Спекторский Е.В.Столетие Киевского университета Св.Владимира: 1834-1934. // Alma Mater: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. - Київ, 2000. - Кн.1. - С.59.
12. Полетика Н. Виденное и пережитое: Из воспоминаний. - Tel-Aviv, 1982. - С.74.
13. Спекторский Е.В. Проблема социальной физики в XVII столетии. Варшава,1910. – Т.1; Киев, 1917. - Т.2.
14. Спекторский Е.В. Естественное право у протестантских авторов XVI века // Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем. - 1914. - Вып.I-II. - С.113-152; Он же. Происхождение протестантского рационализма // Записки Общества истории, филологии и права при Варшавском университете. - Варшава, 1914. - Вып.7. - С.115-181; Он же. Протестантство и рационализм в XVI-XVII столетиях // Варшавские университетские известия. - 1914. - № 3. - С.1-105.; Он же. Номинализм и реализм в общественных науках // Юридический вестник. - 1915. - Кн. IX (I). - С.5-44; Он же. Физицизм и свобода в рациональной психологии XVII века // Вопросы философии и психологии. - 1915. - Кн.130 (V). - С.461-498; Он же. Происхождение идем общего или универсального права // Журнал Министерства народного просвещения. - 1916. - № 11. - Отд.2. - С.33-57.
15. Институт рукописи Центральной научной библиотеки им.В.И.Вернадского НАН Украины. - Ф.43 -.Оп.1 - .Д.210. - Л.1
16. Там же. - Д.256. - Л. 1об.
17. Там же. - Д. 210
18. Там же. - Д.211.
19. Там же -Д.256. - Л. 1 об.-2.
20. Российский государственный исторический архив. -Ф.740. - Оп.19. - Д.47. - Л.84-87
21. Alma Mater. – Т.1. - С.72.
22. Там же. – С.73
23. Спекторский Е.В. Свобода, равенство и братство // Народоправство. - М.,1917. - №5 (1 августа). - С.4-6. Он же. Самоопределение и нации // Народоправство. - М.,1917. - №8 (1 сентября). - С.2-4. Он же. Учредительное собрание и конституция. - Киев, 1917; Он же. Что такое конституция. - М., 1917. Он же. Пособие к лекциям по энциклопедии права. - Киев:, 1917. - Вып.1. Он же. Государство. - Пг., 1918.
24. Спекторский Е.В.Учредительное собрание и конституция. - С.15.
25. Спекторский Е.В. Государство. - Пг., 1918. - С.32
26. Спекторский Е.В.Учредительное собрание и конституция. - С.15.
27. Полетика Н. Указ.соч. - С.92.
28. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св.Владимира // Alma Mater. - Т.1. - С.59

Sergey Mikhalchenko, Elena Tkachenko

E.V. SPEKTORSKY AND KIEV ST. VLADIMIR UNIVERSITY (1914 – 1917)

The article is devoted to the initial stage of the Kiev period of life and activity of an outstanding native social science scholar and organizer of higher education E.V. Spektorsky (1875-1951). The basic attention is

given to his preparation and protection of the doctor's thesis and also to the features of academic life of the University in 1914-1917.

Key words: Spektorsky E.V., Kiev st.Vladimir University, First world war.

Надійшла до редакції 29.02.2008 р.

УДК 94(477.51)“1914/1917”

Олександр Рахно

ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ ОЛЕКСІЙ БАКУРИНСЬКИЙ: ВІХІ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності голови Чернігівської губернської земської управи у 1914 –1917 рр. О. Бакуринського. Визначено основі віхи життєвого шляху, схарактеризовано його роботу у губернському земстві наприкінці XIX – на початку XX ст. та на керівних посадах в адміністрації губернії в 1917 – 1918 рр.

Ключові слова: Олексій Бакуринський, земство, мировий суддя, голова губернської земської управи, губернський комісар.

Олексій Олександрович Бакуринський (1869 – 1919) – визначний громадський діяч Чернігівщини. Втім його життєвий шлях, багатогранна діяльність в органах місцевого самоврядування ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. За радянського часу він кваліфікувався як поміщик і губернський комісар Тимчасового уряду в Чернігівській губернії [1]. В сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про нього практично відсутня. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

О.О. Бакуринський народився в 1869 р. у старовинній дворянській родині. Його далекий предок Микола Бакуринський брав участь у поході польського короля Сигізмунда III під Смоленськ у 1607 р. Протягом XVII –XVIII ст. Бакуринські служили у Чернігівському полку Війська Запорозького. Один з них – Яків Леонтійович деякий час був малоросійським і чернігівським губернатором [2].

Батько Олексія – Олександр Петрович (1828 – до 1899) після закінчення Санкт-Петербурзького університету протягом 1850-1855 рр. служив у канцелярії столичного генерал-губернатора. Потім повернувся господарювати на Чернігівщину, де володів чималим родовим маєтком у с. Церковище Городнянського повіту (нині село Ріпкінського району) у 2500 десятин землі. Йому належали 563 кріпаки чоловічої статі. Був включений до складу Чернігівського губернського комітету з покращення побуту поміщицьких селян (12 липня 1858 р. – 22 лютого 1859 р.). З травня 1859 р. обіймав посаду голови Городянської повітової межової комісії, а з 15 квітня 1861 р. до 1866 р. був Городянським повітовим предводителем дворянства [3]. Влітку 1864 р. саме йому довелося створювати й очолювати Тимчасову повітову комісію по запровадженню в життя Земського положення 1864 р. Незабаром він ще й був обраний гласним Чернігівського губернського земського зібрання першого скликання [4]. О.П.Бакуринський дослужився до чину дійсного статського радника, був нагороджений орденом св. Станіслава 2 ступеня з імператорською короною та медалями. Про матір О.О.Бакуринського відомостей не виявлено. Окрім Олексія в родині були ще його сестри Анна (народ. 1865 р.), одружена з Дмитром Романовичем Тризною, головою Чернігівської повітової земської управи, та Ольга (народ. 1867 р.). Після смерті батька родовий маєток довгий час перебував у їхньому спільному володінні. Лише напередодні Першої світової війни відбувся поділ, і у власності О.О.Бакуринського залишилося 711,25 десятин землі у Городнянському повіті [5].

© Рахно О.Я., 2008

О.О.Бакуринський навчався у Петровській сільськогосподарській академії під Москвою. 31 січня 1894 р. йому було присвоєно ступінь кандидата сільського господарства. Після закінчення навчання він повернувся на Чернігівщину, напевно, займатися сільським господарством у своїх чималих володіннях. Втім, ще 28 травня 1893 р. він був обраний кандидатом на посаду Городянського повітового предводителя дворянства на три роки з 1894 р., а 25 жовтня того ж таки року Городянське повітове

земське зібрання обрало його ще й на посаду почесного мирового судді по Городнянському повіту на такий же термін [6].

О.О.Бакуринський одружився з дочкою статського радника Ольгою Романівною Тризною (2 листопада 1866 - ?). 9 грудня 1894 р. у них народився син Олександр (1894-1919).

3 вересня 1895 р. О.О.Бакуринського обрали гласним Городянського повітового земського зібрання, а 6 жовтня того ж таки року повітове земське зібрання обрало його ще й губернським гласним.

Наприкінці XIX ст. О.О.Бакуринський придбав у Чернігівському повіті 204 десятини землі й будинок по вул. Гончій у губернському центрі. Громадськість Чернігова та повіту не залишила його особу без уваги: 23 травня 1897 р. його обирають кандидатом у гласні міської думи, а 23 червня 1899 р. він приступив до виконання обов'язків міського гласного. До посад кандидата на посаду повітового предводителя дворянства, гласного та почесного мирового судді Городянського повіту на зламі XIX – XX ст. додаються ще й аналогічні посади у Чернігівському повіті [7].

Активна і результативна діяльність в губернському земському зібранні, високі моральні якості зумовили обрання О.О.Бакуринського 4 грудня 1901 р. членом Чернігівської губернської земської управи та заступником її голови. 22 травня 1905 р. надзвичайним Чернігівським губернським земським зібранням він був повторно обраний членом губернської земської управи та заступником голови управи на наступні три роки. Але 21 січня 1906 р. О.О.Бакуринський відмовився від посади заступника голови Чернігівської губернської земської управи [8]. Працюючи членом губернської земської управи, він завідував економічним столом і усіма заходами економічного характеру (засадженням лісом піщаних ґрунтів, осушенням боліт тощо), маєтками губернського земства у селах Слобідка і Довжик, добровільним страхуванням, видачею допомоги сім'ям запасних, а також завідував оціночно-статистичним бюро [9]. Проте спокійно виконувати обов'язки на цій посаді йому не довелося.

Зазначимо, що під час революційних подій 1905-1907 рр. селянські погроми не обійшли стороною економію О.О.Бакуринського. Городнянський повітовий справник, доповідаючи чернігівському губернаторові про події в повіті, зокрема зазначав: "25 октября [1905 г.] в селе Церковище разгромлена экономия и разграблено имущество землевладельца Алексея Александровича Бакуринского. Убытка причинено на 5000 рублей" [10]. Втім, це аж ніяк не вплинуло на його послідовно демократичну позицію.

Як відомо, царський уряд 9 липня 1906 р. розігнав I Державну Думу. Не згодні з цим рішенням 180 колишніх депутатів зібралися у Фінляндії і підписали так звану „Виборзьку відозву", у якій закликали населення до мирного супротиву владі. За це вони потрапили під судове переслідування. З десяти депутатів I Державної Думи від Чернігівської губернії шестеро поставили свої підписи під цим документом: селянин с. Макошине Сосницького повіту О.Є.Бабич, селянин с. Туросни Суразького повіту Л.З.Остроносов, професор Ново-Олександрійського сільськогосподарського інституту, уродженець м. Борзни Т.В.Локоть, дворянин Городянського повіту М.М.Миклашевський, дворянин Новозибківського повіту, колишній губернський предводитель дворянства О.О.Муханов та присяжний повірений при Чернігівському окружному суді І.Л.Шраг. Четверо останніх на тоді перебували гласними повітових і губернського земських зібрань. А згідно з тодішнім законодавством, притягнуті до слідства особи не допускалися до участі у земських зібраннях та засіданнях міських дум, не мали права брати участі у виборах до установ будь-якого рівня [11].

Ці події, певним чином, й призвели до „непорозуміння" між О.О.Бакуринським та адміністрацією губернії. Суть справи певною мірою характеризує політичні погляди й людські якості О.О.Бакуринського та інших земських діячів і потребує більш детального розгляду. Вона полягала в тому, що 29 вересня 1906 р. розпочало роботу Городнянське повітове земське зібрання, на якому за відсутності повітового предводителя дворянства головував кандидат на цю посаду О.О.Бакуринський. Незважаючи на те, що він отримав 27 вересня телеграмму з канцелярії губернатора про заборону участі у зібранні гласного М.М.Миклашевського, голова довів її до відома зібрання, після чого, на прохання присутнього М.М.Миклашевского, надав йому слово [12]. Текст цього виступу у викладі Городнянського повітового справника за декілька днів опинився на столі губернатора. М.М.Миклашевский виголосив таку промову: „Я подписал Выборгское воззвание и теперь привлекаюсь к ответственности по ст. 129. Воззвание это подписали больше 200 человек лучших членов Думы и все они привлекаются по той же 129 ст[атье] неправильно, на том основании, что Выборг находится в Финляндии, на которую закон этот не распространяется, а если бы даже в подписании воззвания и нашли состав преступления, то мы должны привлекаться к ответственности по месту совершения преступления, т.е. в Финляндии. Как привлеченные к ответственности, мы лишаемся права участия в собраниях и выборах, в этом и заключается уловка правительства, оно, привлекая нас к ответственности, имело в виду не допустить нас – лучших членов бывшей Государственной Думы – к выборам в предстоящую новую Государственную Думу. Неправильно применяя к нам статью 129, Правительство протянет выяснение этого вопроса до окончания созыва новой Думы и тогда обвинение это с нас будет снято. Это наделает много шума в свое

время, но пока нужно подготовиться, чтобы избежать напрасных терзаний. Для того, чтобы настоящее собрание не связало себя на время выборов членов Государственной Думы, признанием меня, лишенным права участия в Собрании, я от участия отказываюсь, почему предлагаю занести об этом в протокол, после чего телеграмма Губернатора теряет смысл и о ней не следует упоминать в протоколе. Мне очень больно оставить место, которое я занимал в течение 20 лет, но чтобы не подвергнуть себя и других лишним терзаниям, я ухожу с надеждою, что скоро настанет время, когда Правительство не будет вправе отстранять избранников общества от дела, к которому они призваны и которому преданы всей душой". Після цього він зайняв місце серед публіки, а зібрання приступило до реалізації порядку денного [13]. Наступного дня „секретарь собрания Сергей Николаевич Соколовский прочел журнал заседания 29 сентября, где полностью была помещена речь Миклашевского, сказанная им по поводу отстранения его от участия в земском собрании. По прочтении журнала, Соколовский, выражая сожаление по поводу оставления Миклашевским своей деятельности на пользу земства, сказал: „До сих пор члены земского собрания оставляли свои места за смертию, г. Миклашевский для земства умер политической смертью, почему предлагаю собранию почтить память его вставанием". Предложение было принято и гласные собрания, во главе с председателем Бакуринским, а также и публика, которой было до 20 человек, встали" [14].

Цей протест проти сваволі влади викликав відповідну реакцію керівництва губернії. На вимогу губернатора О.О.Бакуринський змушений був писати пояснення, в яких, спираючись на чинне законодавство, доводив правомірність своїх дій [15]. Однак це не задовольнило губернатора. Справа О.О.Бакуринського розглядалася у Чернігівському у земських і міських справах присутствії, яке звинуватило О.О.Бакуринського в службовому злочині, а потім її передали на розгляд Сенату. Згідно імператорського указу з „Правительствующего Сената" Чернігівському губернатору від 8 серпня 1907 р. за № 7172 справу О.О. Бакуринського було передано для розгляду до Київської судової палати [16]. Розглянувши справу, палата 26 листопада того ж таки роки винесла вирок – „подвергнуть строгому выговору с внесением оного в послужной список". Проте О.О.Бакуринський продовжив відстоювати свою правоту, подавши апеляційну скаргу до Сенату, й „определением уголовного Кассационного Департамента Правительствующего Сената" 18 березня 1908 р. О.О.Бакуринський був визнаний по суду виправданим [17]. Під час судової тяганини він продовжував працювати членом губернської земської управи, але вибори його у губернські гласні влада скасувала й на губернському земському зібранні в листопаді-грудні 1907 р. він перебував у якості члена управи та відмовився балотуватися в її члени на новий термін, незважаючи на „усиленные" прохання зібрання [18]. Незабаром його права губернського гласного були поновлені й він знову активно працював у земстві.

О.О.Бакуринський обирався до складу різних комісій, що створювалися на час роботи губернського земського зібрання, виконував обов'язки секретаря. Можна з упевненістю сказати, що за тривалий термін перебування на посаді губернського гласного він працював у складі майже всіх комісій, а деякі з них ще й очолював. Зокрема, у Чернігівському губернському земському зібранні чергової 46-й сесії 1910 р. він був головою ревізійної комісії, членом проектної, оціночно-емеритально-страхової, шляхів, з народної освіти, комісії з улаштування Музею українських старожитностей імені В.В.Тарновського [19]. На цьому ж зібранні його було обрано ще на три роки з 1911 р. на посаду члена губернського у земських і міських справах присутствія, до складу губернської училищної ради та губернської оціночної комісії [20].

Поряд із земськими проблемами О.О.Бакуринського турбувало й матеріальне становище вчителів губернії. Він разом з дружиною та сестрою увійшов до складу „Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии", перше чергове зібрання якого відбулося 4 січня 1899 р. Товариство ставило собі за мету допомагати вчителям, що досягли пенсійного віку, та їхнім родинам [21]. Зокрема, у 1903-1904 рр. О.О.Бакуринський був обраний до складу правління цього товариства й виконував обов'язки скарбника позичкової каси цієї організації [22].

У 1913 р. в Росії тривала підготовка до відзначення 50-ліття земських установ. До цієї події готувалося й Чернігівське земство. 15 грудня 1913 р. на засіданні губернського земського зібрання було ухвалено рішення щодо відзначення ювілею, а також була обрана депутація „для представления Государю Императору и поднесения хлеба-соли по поводу 50-летнего юбилея земских учреждений". Закритим балотуванням до складу депутації Чернігівського земства було обрано й О.О.Бакуринського, за якого проголосувало 44 з 52 губернських гласних [23]. 8 січня 1914 р. у складі цієї делегації він був на прийомі у імператора Миколи II.

У зв'язку з ювілеєм земства начальник Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ М.М.Анциферов секретним листом №26 від 10 жовтня 1913 р. звернувся до чернігівського губернатора з пропозицією надіслати до 1 листопада 1913 р. нагородні списки й формуляри про службу земських діячів для нагородження орденами у зв'язку з 50-літнім ювілеєм земських установ „за корисну і тривалу діяльність на користь Престолу і Вітчизни" [24]. Підготувавши

відповідне подання, чернігівський губернатор І.І.Стерлігов у цілком секретному листі від 30 жовтня 1913 р. за №5313, зокрема, повідомляв міністра внутрішніх справ, що головними центрами „консервативних течій у Чернігівському земстві" є Глухівський та Новгород-Сіверський повіти і рекомендував відповідно земських діячів цих повітів для нагородження. Водночас він зазначав, що „нынешний состав гласных Нежинского, Черниговского и Борзенского уездных собраний состоит из фрондирующих против администрации деятелей, и поэтому эти гласные, не удовлетворяя указанным в предложении от 10 сего октября условиям, не заслуживают награждения". Не кращим, на його думку, було й керівництво губернського земства: „Вопрос о награждении председателя и членов губернской земской управы оставляю открытым, ввиду демонстративно враждебного отношения этой коллегии ко всем начинаниям правительственной власти; в случае же признания желательным награждения кого-либо из деятелей губернского земства, я предлагал бы остановиться на Петре Николаевиче Солонине или Петре Ивановиче Калиновском, которые являются наиболее умеренными" [25]. Звісно, у списках земських діячів, поданих для нагородження, О.О.Бакуринський був відсутній. Однак 12 січня 1914 р. губернатор отримав телеграму з Міністерства внутрішніх справ з вимогою повідомити „безотлагательно формулярный и наградной список… губернского земского гласного Алексея Бакуринского" [26]. Незважаючи на позицію чернігівського губернатора, 8 січня 1914 р. гласний Чернігівського губернського земського зібрання О.О.Бакуринський був нагороджений орденом св. князя Володимира 4 ступеня [27].

У 1914 р. О.О.Бакуринський разом із дружиною були затверджені попечителем Київського навчального округу членами попечительної ради Чернігівської жіночої гімназії на три роки. 1 березня 1914 р. О.О.Бакуринський був обраний головою Чернігівської губернської земської управи (54 голоси проти 10) і 1 квітня приступив до виконання обов'язків [28].

Період його головування у губернському земстві припав на важкі роки Першої світової війни. 30 липня 1914 р. О.О.Бакуринський брав участь у нараді представників земств у Москві, на якій було створено Всеросійський земський союз допомоги пораненим і хворим воїнам, а згодом створював його філії в Чернігівській губернії.

Після перемоги Лютневої революції та створення Тимчасового уряду розпочалася зміна керівництва губерній і повітів. На посади губернаторів зазвичай призначалися голови губернських земських управ. За розпорядженням голови Ради Міністрів князя Г.Є.Львова, барон Є. П.- М.О.Гревениць і Д.М.Матвєєв були зміщені з посад чернігівського губернатора і віце-губернатора. 6 березня 1917 р. до виконання обов'язків Чернігівського губернського комісара Тимчасового уряду приступив голова губернської земської управи О.О.Бакуринский [29]. Саме на його долю випало створювати за розпорядженням Тимчасового уряду з представників повітів Чернігівський губернський виконавчий комітет – вищий виконавчий колегіальний орган в губернії (50 осіб). Особливе губернське виборче зібрання (155 представників) О.О.Бакуринський скликав у Чернігові 21-24 березня 1917 р. Втім, наростання анархії і хаосу в країні та губернії, напевно, вплинуло на те, що вже 23 березня чернігівський губернський комісар О.О.Бакуринський, відкривши зібрання представників повітових виконавчих комітетів, оголосив, що у зв'язку з складанням своїх повноважень, зібранню належить обрати губернського комісара і членів губернського виконавчого комітету. Наступного дня закритим балотуванням був обраний губернський виконавчий комітет та губернський комісар – колишній депутат 3-ї Державної думи Російської імперії М.А.Іскрицький [30]. 25 березня відбулися вибори голови комітету, двох його заступників та двох секретарів. Головою губернського виконавчого комітету було обрано І.Л.Шрага [31].

Деякий час О.О.Бакуринський залишався головою губернської земської управи. 12 травня 1917 р. на засіданні чергового Чернігівського губернського земського зібрання він повідомив від імені управи, що в зв'язку зі змінами складу гласних губернського земського зібрання, і виходячи з того, що виконавчий орган може успішно працювати лише в тому випадку, коли він обраний цим складом зібрання, О.О.Бакуринський заявив, що „считает своим долгом заявить собранию, что слагает свои полномочия и настоятельно просит собрание произвести выборы управы в настоящую сессию, так как с окончанием собрания, управа будет считать себя свободной от возложенных на нее обязанностей" [32]. Новим головою управи було обрано відомого земського діяча, відставного полковника О.О.Свєчина.

Проте О.О.Бакуринський продовжував залишатися повітовим і губернським гласним, працював у міській думі й брав активну участь у громадському житті. 25 серпня 1917 р. на засіданні Чернігівської міської думи він був обраний представником думи на нараду з обрання голови Чернігівської окружної комісії по виборах до Всеросійських установчих зборів, а в жовтні-листопаді 1917 р. виконував обов'язки її секретаря [33]. 12 жовтня 1917 р. О.О.Бакуринський подав заяву, а 17 жовтня був зареєстрований кандидатом у депутати за списком №15 «Группы внепартийных общественных деятелей» під №4 [34]. Брав він також участь у виборах і до Українських установчих зборів за списком

Українського союзу захисту державності й господарства (Партія Народної Свободи і позапартійних хліборобів і громадських діячів) [35].

У Чернігівському губернському земському зібранні 53-ї чергової сесії, яке відбулося з 3/16 по 17/30 квітня 1918 р., О.О.Бакуринський брав участь як губернський гласний і був обраний до складу комісій з народної освіти, страхової, юридичної, оціночно-статистичної, кошторисної. Водночас він очолив кошторисну та оціночно-статистичну комісії, був заступником голови страхової комісії [36].

29 квітня 1918 р. О.О.Бакуринський разом зі О.О.Свєчиним були обрані земським зібранням представниками губернського земства до Союзу земств України, установчі збори якого мали відбутися незабаром [37]. Функції губернського гласного він виконував до ліквідації земського самоврядування декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січня 1919 р. „О ликвидации общественных организаций „Земсоюза", „Земгора", „Согора", а также военно-промышленных комитетов".

Сучасник подій М.М.Могилянський у своїх спогадах зазначав, що „два Алексея Александровича – Свечин и Бакуринский – по благородству характера и всего духовного облика были украшением земского собрания и вместе с Евреиновым [гласний від Городнянського повіту] – всех троих связывали дружеские отношения – составляли руководящую верхушку, одинаково мысля в чисто земских хозяйственных вопросах" [38].

Тим часом 29 квітня 1918 р. Центральна Рада була усунута від влади, і на чолі держави став гетьман П.Скоропадський. 25 травня (7 червня) того ж таки року чернігівським губернським старостою був призначений колишній керівник губернського земства М.П.Савицький. Знаючи ділові та моральні якості О.О.Бакуринського, староста запросив його на посаду свого помічника [39]. Незабаром сам М.П.Савицький був призначений заступником міністра внутрішніх справ Української Держави, і обов'язки старости тимчасово виконував О.О.Бакуринський. Складність ситуації полягала в тому, що окупаційна влада, втручаючись у внутрішнє життя, загострювала й без того критичну політичну ситуацію в Україні. За цих умов новий губернський староста М.В.Висоцький і О.О.Бакуринський попередили І.М.Соколовського, дітей якого розшукували німці: "якщо вона (Софія Соколовська) не зникне, то можуть бути тяжкі наслідки". Вони турбувалися про заарештованих більшовиків, відтак вирок німецького суду був не дуже суворим – звинувачених передали на поруки губернського старости [40].

Гетьманський режим довго не протримався і впав під натиском повстанських військ Директорії, на зміну якій незабаром на Чернігівщину прийшли більшовики. Наприкінці червня або на початку липня 1919 р. (точніше встановити дату не вдалося) О.О.Бакуринський був розстріляний більшовиками разом із сином під час здійснення „червоного терору" на Чернігівщині [41]. Так трагічно завершився життєвий шлях видатного земського й громадсько-політичного діяча, який залишив помітний слід в історії регіону.

Джерела та література

1. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К., 1983. – С.581.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т.2. – Ч.6. – С.11.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.127. – Оп.14. – Спр.4375. – 6 арк.
4. Там само. – Ф.776. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.
5. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т.1. – С.47; ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1153. – Арк.488 зв. – 489.
6. ДАЧО – Ф. 127. – Оп.14. – Спр. 4004. – Арк. 23 зв.-24.
7. Там само. – Арк. 24 зв.-25.
8. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.14. – Спр.4047. – Арк. 29 зв. – 30.
9. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 42 очередной сессии 1906 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1907. – Приложения (А). – С.210.
10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.18. – Спр. 60. – Арк. 43 зв.
11. Там само. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.362. – Арк.15-18.
12. Там само. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.366. – Арк.1.
13. Там само. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.366. – Арк.3-4.
14. Там само. – Арк.4.
15. Там само. – Арк. 7-8 зв.
16. Там само. – Арк. 24.
17. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр. 1523. – Арк.130-131.
18. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 43 очередной сессии 1907 года с приложениями (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1908. – С.176.
19. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложение. – С.1-2.
20. Там само. – С.204.

21. 21.Журнал общего собрания членов Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 1 июня 1900 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №9. – Приложение. – С.11.
22. Журнал VI очередного общего собрания членов Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 26 мая 1904 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №11. – Приложение. – С.3, 12.
23. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 15-го декабря 1913 года. – Чернигов, 1913. – С.3.
24. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр. 1523. – Арк.1.
25. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр. 1523. – Арк.63-64 зв.
26. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр. 1523. – Арк.128.
27. Высочайшие награды // Черниговская земская неделя. – 1914. – №16. – 18 апреля. – С.4.
28. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – №14. – 4 апреля. – С.3.
29. Смена местной администрации // Черниговская земская газета. – 1917. – 9 марта. – №20. – С.10.
30. Губернский исполнительный комитет // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 марта. – №25. – С.4.
31. От Черниговского губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. – 1917. – 11 апреля. – №29. – С.7-8.
32. Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская газета. – 1917. – 19 мая. – №37. – С.5.
33. Местная хроника // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – №91. – 27 августа. – С.4.
34. ДАЧО. – Ф.1786. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.13; Черниговская земская газета. – 1917. – №84-85. – 3 ноября. – С.3.
35. ДАЧО. – Ф.1786. – Оп.1. – Спр.152. – Арк. 27.
36. Журнал засідання Чернігівської губерніальної народної ради (1-ї (53-й) очередной земской сессии 1917 года). Заседание 4/17 апреля 1918 года, №2. – Чернигов, 1918. – С.2-5.
37. Журнал засідання Чернігівської губерніальної народної ради (1-ї (53-й) очередной земской сессии 1917 года). Вечернее заседание 16/29 апреля 1918 года, №16. – Чернигов, 1918. – С.6.
38. Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.М.Могилянського // Сіверянський літопис. – 1999. – №4. – С.137.
39. Помічники губернського старости // Черниговская земская газета. – 1918. – 25 мая (7 июня). – №39-40. – С.2.
40. Ємельянов В. Губернський староста (Із архівів СБУ) // Сіверянський літопис. – 1995. – №5. – С.7.
41. ДАЧО. – Ф.Р-4609. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.42.

Oleksandr Rakhno

OLEKSIJ BAKURYNSKYI, THE CHIEF OF CHERNIHIV GOVERNMENT ZEMSTVO'S LIFE AND ACTIVITIES

The article is devoted to the analysis of O.Bakurynskyi's life, and social activity. Oleksij Bakurynskyi was a zemstvo-councilor and the chief of Chernihiv government zemstvo executive committee in 1914-1917. The main milestones of his course of life have been defined. His activities as a member of Chernihiv government zemstvo at the end of 19th – beginning of 20th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

Key words: Oleksij Bakurynskyi, zemstvo, Justice of the Peace, chief of government zemstvo executive committee, government commissar.

Надійшла до редакції 1.03.2008 р.

УДК 94(477)

Алла Киридон

РПЦ В УКРАЇНІ: ЦЕРКВА В УМОВАХ КРАХУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розкрито характер і зміст процесів в українському православ'ї, які спричинилися сутнісними змінами відносин між державою, церквою і суспільством в умовах краху Російської імперії та діяльності влади Тимчасового уряду й утвердження більшовицького режиму.

Ключові слова: Росія, Україна, православна церква, автокефалія, церковне життя.

Насамперед спробуємо визначити ситуацію, що склалася в момент революційних подій 1917 року, які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушуючи питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності. Разом із тим, зауважимо, що церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Динамічні соціально-політичні процеси породжували зміну ціннісних орієнтирів суспільства, які визначали уявлення щодо найважливіших заборон, обмежень, моральних норм. Тому цілком зрозуміло, чому в умовах революційних подій 1917 року та кризових явищ, спричинених Першою світовою війною, перед серйозним світоглядним випробуванням опинилися і православна віра та церква.

Наростання соціальної напруженості, спричинене Першою світовою війною, посилило невдоволення щодо церкви серед населення (поширювалося й на зв'язки з державою), поглибило соціальні і національні суперечності між духовенством, сприяло невдоволенню бюрократизацією централізованої системи устрою тощо. Більше того, невирішеність релігійного питання фактично стала одним із суттєвих чинників революційної ситуації, що склалася в Російській імперії.

Тому не випадковою стала поява різних варіантів оновлення церкви, перегляду її статусу в державі, змін суспільного устрою в ході революційних подій, в умовах бурхливого розвитку багатопартійності, в тому числі і в Україні. Не вдаючись до детального аналізу ставлення різних соціально-політичних сил до релігійно-церковного питання (його вже наведено в історичних дослідженнях[1]), обмежимося лише окресленням основних моделей оновлення церковного життя в цей період. Це, сподіваємося, дасть можливість піддати сумніву відповідну більшовицьку історіографічну модель державно-церковних взаємин.

Утвердження влади Тимчасового уряду в ході революції передбачало демократизацію всіх сфер життя на території Російської імперії. Нова влада низкою постанов („Про скасування віросповідних і національних обмежень" (від 20 березня), „Про свободу совісті" (від 14 липня) та ін.) визначила доволі чіткий курс на проголошення свободи віросповідань, узаконення позавіросповідного громадянського стану, часткове (переважно економічного характеру) відокремлення церкви від держави[2]. На думку історика і церковно-громадського діяча А. Карташова, Тимчасовий уряд пропонував „не систему „відокремлення" церкви від держави, а лише систему „віддалення" двох сторін одна від одної на таку відстань, яка б давала і Церкві свободу, і Державі дозволяла бути світською, а не однобічно конфесійною"[3]. Фактично уряд схилявся не до відокремлення, а до цивілізованого співробітництва з церквою.

Між тим, ліві російські та українські політичні партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів серед програмних вимог передбачали відокремлення церкви від держави, підтримуючи націоналізацію церковно-монастирських земель. Вони вважали релігію особистою справою кожного [4].

У той час, коли російські праві партії (монархісти, октябристи) ідеалізували Російську православну церкву, зміцнену матеріальними і моральними зв'язками з державою, українські консерватори в особі представників Української демократично-хліборобської партії домагалися повного забезпечення свободи віри. Причому, на їх думку, поміж рівними за своїми правами всіма віросповіданнями України перше місце мусить належати церкві православній, яка повинна мати соборний устрій і бути автокефальною, незалежною від всяких чужосторонніх політичних впливів і від держави з своїм внутрішнім ладом.

Центристи – російська партія конституційних демократів (кадети), Українська партія соціалістів-федералістів, Українська народна партія, і Українська партія соціалістів-самостійників – обстоювали відокремлення церкви від держави з урахуванням національних традицій. Так, остання з названих партій на з'їзді в грудні 1917 року визначила, що церква в Україні має бути незалежною за статусом і українською за суттю (згідно з історичною традицією), а богослужіння слід відправляти українською мовою. При цьому мала бути декларована свобода віросповідань як запорука свободи народу.

© Киридон А.М., 2008

„Пересічному люду" було складно розібратися в нюансах політичних програм різноманітних партій, які мали своєрідні точки зіткнення (зазначимо: радянська історіографія єдиною силою, що боролася за соціалізм, розглядала лише партію більшовиків). У цьому контексті досить промовистим є факт видання пропагандистської літератури. Так, наприклад, своєрідним „бестселером" 1917 року стала брошура В.Либкнехта „Павуки і мухи", яка витримала понад 20 видань. У ній яскраво, виразно змальовувався „образ ворога" – павука: „Павуки – це пани, сріблолюбці, експлуататори, дворяни, багачі, попи, звідники, всілякі дармоїди". Її друкували і більшовицькі, і есерівські, і меншовицькі видавництва[5]. Тому не дивно, що, за підрахунками Х. Астрахана, станом на 1917 рік 69,5% робітників, не розрізняючи „відтінків", підтримували всі соціалістичні партії [6].

Селянська маса теж, як підкреслив російський дослідник В.Булдаков, „виявилася позбавленою імунітету від більш зрозумілої соціалістичної демагогії”[7]. Оскільки в Росії соціальний ідеал практично завжди пов’язувався з народним очікуванням від влади рішучих дій, перемогу могли здобути лише ті, хто давав конкретні відповіді на наболілі питання, пропонував радикальні заходи та відповідний символ віри. Наростання настроїв на користь утвердження „твердої” влади, порядку і дисципліни в країні фіксує на основі масової селянської кореспонденції весни-осені 1917 року дослідниця О.Поршньова [8]. Авторка вважає, що під впливом подій 1917 року поглиблювалася радикалізація соціальних прагнень мас і, як наслідок, спостерігалося поєднання традиційних (схильність до авторитарного порядку, твердої влади, дисципліни, відданість християнським ідеалам, віра в Бога, православна обрядовість тощо) і революційних (орієнтованих на соціалістичний ідеал) настанов.

Існування такої „змички” в масовій свідомості (оскільки „селянська” свідомість може виступати репрезентантом тогочасного суспільства Росії в цілому) призвело до специфічно традиціоналістської ментальної основи сприйняття соціалістичного ідеалу, коли релігійні уявлення поєднувались із прагненням справедливості й суспільного ідеалу в реальному земному житті. Таким чином, можна припустити, що релігійно-містична свідомість підготувала своєрідний ґрунт для сприйняття соціалістичних ідей як певного надціннісного ідеалу, здатного замінити певною мірою офіційно-церковну ідеологію, яка на той час переживала глибоку кризу (зрозумілими є вимоги „християнського соціалізму”).

„Єдиною силою, здатною, з одного боку, завершити розклад старого, а з іншого – зорганізувати нове.., виявився на той момент лише більшовизм”, – підсумовував М.Бердяєв, аналізуючи прихід партії В.Леніна до влади. – Тільки більшовизм виявився здатним опанувати становищем, тільки він відповідав масовим інстинктам і реальним співвідношенням”[9]. Можна припустити, що популістські ідеї й ставка на диктатуру та вольовий вплив на масову психологію стали одним із чинників утвердження більшовизму. Ліворадикальна альтернатива в Російській імперії змогла реалізуватися, оскільки маси виявилися готові до сприйняття її етики і моралі. Пояснюючи перемогу більшовиків, митрополит Веніамін (Федченков) писав: „Їх прийняв (або, що те ж саме, вибрав з-поміж інших) народ свідомо, по своїй волі”, оскільки відчув у них владність[10].

Вагомим чинником, який впливав на розв’язання питань церковно-правових відносин 1917 - 1918 років (його не можна було ігнорувати новим державним структурам як Росії, так і України), став Помісний церковний Собор. Він розпочав роботу 15(28) серпня 1917 року в Москві і тривав до 7 (20) вересня 1918 року (за цей час відбулося три сесії), але, не завершивши роботи, був змушений перервати її. Всі рішення цього форуму поширювали чинність і на Україну. Більше того: на Всеукраїнському Соборі 1918 року вони були визнані обов’язковими до виконання.

25 жовтня на засіданнях Собору продовжувалися суперечки щодо необхідності відновлення патріаршества, коли прийшло повідомлення про штурм Зимового палацу і повалення Тимчасового уряду. Після перерви в роботі і тривалої кількаденної дискусії 30 жовтня Собор ухвалив рішення про обрання патріарха, визначивши кандидатури претендентів.

В умовах остаточного утвердження більшовиків у Москві 4 листопада 1917 року Собор затвердив „Определение о Высшем Управлении Православной Российской Церкви”, в якому зазначалося, що вища влада – законодавча, адміністративна, судова і контролююча – належить Помісному Собору, у складі єпископів, кліриків і мирян; поновлюється Патріаршество і церковне управління очолюється патріархом; патріарх разом з органами церковного управління підзвітний Собору[11]. 5 листопада 1917 року патріархом Московським і всієї Росії було обрано Тихона (Василя Бєлавіна). Отже, церква, перш за все, мала опікуватися нагальними проблемами внутрішнього устрою.

Паралельно з реорганізацією вищих органів церковного управління з середини листопада Собор розпочав обговорення проекту щодо правового становища РПЦ. Важливо зважити на той факт, що при обговоренні проекту члени Собору сподівалися на нетривале перебування більшовиків при владі. Протоієрей Георгій Митрофанов стверджує, що лише досить незначна їх частина розуміла, яка небезпека нависла над країною[12].

Слушною видається думка німецького професора Г.Шульца про те, що у Православної церкви, як і у всіх європейських церков, не було досвіду існування в нових умовах і розуміння нової епохи в той час, коли „Православна Церква, Помісний Собор, і особливо патріарх, а також єпископи, священики і миряни, тобто вся церковна спільнота, зіштовхнулися не просто з революцією в ряду інших європейських революцій, але зі встановленням режиму з тоталітарними рисами, який відкрив поряд з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом епоху тоталітаризму для європейських церков”[13].

Загалом Собор і акт відновлення Патріархату не лише започаткували новий важливий етап в історії Російської православної церкви, а й значною мірою вплинули на церковне життя в Україні. Тут церковна проблема набула ще більшої гостроти, ніж у Росії, тому що національне питання стало основним у церковно-визвольному русі за автокефалію Української церкви, який розгорнувся під час визвольних змагань 1917-1921 років.

У цьому контексті зауважимо, що народжений революцією український церковний рух був реакцією на стан справ у церкві. Його живили пробуджений націоналізм, церковний радикалізм і

загальне суспільно-політичне піднесення. Цей рух проектував український націоналізм на церковно-релігійну сферу, маючи на меті відродження в ній української національної свідомості. Більше того, церковний рух, почавши з прагнень до організаційної автономії й української літургії, пішов далі – до вимог автокефалії церкви в Україні[14]. Таким чином, утворення УАПЦ в 1921 році було підготовлене всім розвитком національно-визвольного руху попередніх років.

Митрополит В.Липківський у праці „Відродження Церкви в Україні. 1917-1930 рр." пише: „Як тільки пройшли перші дні революції, не стало царя, українці відчули, що ... церкві треба братися за церковні справи при нових умовах. Правда, хоч настали нові умови, але ... єпископат і духівництво на Україні залишилось старе російське..."[15]. Наслідком такої ситуації було те, що на початковому етапі церковно-визвольного руху в його „церковних зібраннях ще не досить виступав національний бік: духовенство, як і мирянство, поділилось не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне; і в тому, і в другому брали участь і українці, і росіяни"16. І.Власовський пояснює таке становище тим, що „в Російській Православній Церкві, в складі якої знаходились й єпархії України, ще далеко до революції 1917 року були досить значні течії поступового характеру, в основі яких було глибоке незадоволення тим станом, в якому перебувала Церква в Росії, підпорядкована державній владі і політиці від часів Петра І"[17].

Уже протягом квітня-травня 1917 року пройшли єпархіальні збори віруючих і духовенства, на яких порушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В.Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебрали ліберальні групи священиків та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву[18].

Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3-6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв; будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священиків; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін.[19].

Слід підкреслити розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священнодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В.Біднов зазначав: „Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви"[20]. Суголосною є думка Ю.Самойловича: „Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію – А.К.] і після з'їздів активно діяла лише меншість його"[21]. Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священиків-„українців"[22]. „Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилося тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні", - зауважує Ю.Самойлович[23].

На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В.Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917-1918 років автор стверджує: „Загалом, це шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення"[24]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської єпархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих єпархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу[25]. На тому, що гасло української церковної автокефалії не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А.Зінченко, зазначаючи: „Єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни-літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співіснували"[26]. Акценти в бік автокефалії, на думку О.Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року[27].

Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Крім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку). Тому, як наголошує В.Ульяновський, „немає нічого дивного, що більша частина церковного тіла українських єпархій в умовах повного розкладу життя поступово повернулася до правого крила й зорієнтувалася на Собор у Москві та новообраного патріарха"[28]. Ця

течія фактично включала в себе весь єпископат українських єпархій. Всі нагальні проблеми церковного життя і надалі законодавчо вирішував Всеросійський Помісний Собор. Причини цього можна вбачати у відсутності докладної програми устрою й принципів церковного життя в Україні, належної підтримки новацій серед єпископату, в обмеженій кількості популярних і високопрофесійних лідерів, погіршенні матеріального становища духовенства, відстороненні української світської влади.

Таким чином, поступальність розвитку ідеї автокефалії, за яку висловлювалася навесні 1917 року більшість делегатів єпархіальних (Полтавської, Кам`янець-Подільської та ін.) з'їздів, була перервана, що мало подвійний наслідок. З одного боку, породжувалася розгубленість у суспільстві, від чого вигравала традиційна церква, а з іншого – пробуджувалася національна свідомість, стрімко піднімаючись до рівня ідеї здобуття Українською церквою автокефалії.

Зазначимо, що виявом загальних трансформаційних тенденцій, характерних для колишньої Російської імперії початку ХХ сторіччя, стала радикалізація суспільства. Йдеться про наростання антиклерикальних настроїв, які зміцнилися в ході революційних подій 1917 і наступних років. Так, уже через місяць після початку Лютневої революції церковні видання повідомляли, що на Волині лише за два тижні складено понад 60 селянських громадських вироків про вигнання священиків із парафій[29]. Протягом березня-квітня селяни прогнали служителів культу у восьми селах Харківщини. Протягом У другій половині травня рішення про позбавлення священика парафії винесли селянські збори в селах Деркачі та Іванівка названої губернії. А в Лебединському повіті набув поширення рух за зменшення платні священикам[30]. До Київської духовної консисторії надходили численні скарги селян на служителів церкви, інформація про стихійні захоплення селянами церковних земель[31].

Населенням також мусувалося питання про відокремлення школи від церкви ще задовго до утвердження більшовицької влади, причому воно постійно радикалізувалося протягом 1917 року. Так, на з'їзді представників семи волосних комітетів Лебединського повіту 28 травня ухвалили: „...Щоб школа була відокремлена від церкви..."[32]. Селяни Березівки на Харківщині вимагали відокремлення церкви від держави і школи від церкви[33]. Тому декларування декретних принципів 18 січня 1919 року не стало абсолютно неочікуваним для населення, більше того – навіть відповідало інтересам значної (зокрема сільської) його частини. Між тим, слід вести мову лише про симпатії громадян власне принципам, а не методам їх реалізації, запропонованим незабаром у більшовицькій практиці.

Не слід ігнорувати й свідчень самого духовенства щодо настроїв населення. Так, журнал харківської консисторії (1917 рік), вказуючи на досить численні факти негативного ставлення прихожан до своїх пастирів, із занепокоєнням констатує „відсутність у приході міцно організованої групи справді віруючих, які мають в особі пастиря-священика свого духовного вождя і які усвідомлюють необхідність його присутності в кожний даний момент і здатні відстояти його"[34]. Крім того, „в усіх повітах Харківської губернії мало місце усунення священиків". 16 травня 1917 року Харківський єпархіальний з'їзд звернув увагу губернського громадського комітету „як повноважного захисника закону і права" на те, що в губернії „продовжуються кощунства над народними святинями, самочинні і безрозсудні виступи безвідповідальних осіб і груп проти духівництва і церковних установ". Наводилися факти, що свідчили про вимоги до духівництва „негайно піти без суду і слідства з приходів, у позбавленні їх свободи, в забороні їм проводити богослужіння в храмі, в закритті самих храмів, у негайній забороні церквам і монастирям користуватися засівом своїх земель і прибутками від луків і лісів..."[35]. Священик В.Шаповалов повідомляв про відхід від церкви значної маси населення і „зростання невіри і релігійного індиферентизму"[36].

На з'їзді духовенства Уманського повіту Київської губернії 9 жовтня 1917 року констатувалося: „Зараз вже від багатьох з нас землі відібрані нашими прихожанами, плата за виконання треб або зовсім припиняється, або ж зменшується до смішного знущання; жалування наше 300 руб. на рік, а з вирахуванням – 250 руб...."[37].

Отже, безперечним є те, що протягом лютого-жовтня 1917 року, як твердить В.Єленський, антиклерикальні настрої ще більше зміцніли[38]. Тому декларовані буржуазною революцією принципи „свободи совісті", „відокремлення церкви від держави" знаходили позитивний відгук частини населення колишньої Російської імперії. Безумовно, інша частина (не менш чисельна), залишаючись відданою ідеї православ'я та християнської любові, намагалася зберегти віковічні устої, захистити батьківську віру, не допустити наруги над церквою та її служителями. Однак, зауважує професор Б.Тітлінов, „сподівання церковних керівників, що „стомільйонна православна Росія" повстане, як один, на захист церкви від „гонінь" абсолютно не справдилися"[39]. Окремі ж виступи в оборону релігії легко придушувалися силовими заходами світської влади і не відзначалися енергійністю та масштабністю. „Церковний люд виявився пасивним і інертним і, вочевидь, далеко не переймався церковними „образами", - зауважує автор. Для народних мас здебільшого було не зрозумілим, із-за чого власне ведеться боротьба, заради чого його закликають йти на самопожертви. „Інтереси духовенства й ієрархій не зачіпали народних почуттів, а відчутних для себе результатів церковного володіння народ ніколи не бачив", - пише Б.Тітлінов. Для церковного люду було мало різниці: вважається церковне майно власністю церкви чи є націоналізованим, якщо користування ним було доступним як і колись[40].

Таким чином, станом на 1917 рік і світська влада, і церква, і суспільство опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин. Розрив між традиційним транслюванням духовних цінностей і новоствердженим більшовицьким безрелігійним міфом породжував амбівалентний тип особистості, характерний для смутних часів. У масовій свідомості суперечлива дійсність призводила до конфлікту старих і нових цінностей, що породжувало характерну для перехідних періодів своєрідну подвійність людських емоцій, думок, поглядів, учинків[41]. У контексті такої глибоко руйнівної поведінки мас, на думку Ж.Бодріяра, лежить зміна смислових орієнтирів. Те, що раніше вважалося втіленням духоної сили, несподівано стає навпаки лише неясно окресленим і побіжним[42].

До того ж слід ураховувати і вплив спричинених модернізаційними процесами початку ХХ сторіччя та Першою світовою війною чинників, котрі, на думку італійського дослідника А.Граціозі, породжували „відчуття психологічної безпритульності" і спричинювали появу погано або замало пристосованих соціальних прошарків і груп, що „зависли між старим та новим світом і яких приваблювали примітивні ідеологічні схеми"[43].

Вважаємо за необхідне наголосити, що основна маса населення все ж залишалася досить далекою від політичних пристрастей, зокрема й проблеми налагодження державно-церковних відносин. Ніби абстрагуючись від „глобального" вирішення питання, населення імплікувало всі постаті цих взаємин на конкретному рівні „власної" парафії і „власного" священика. Нездатність адекватно визначити сутність ситуації і страх відповідальності за прийняття рішень породжували в масах прагнення перенести відповідальність на певну владну структуру та віру у „вождя". Ця своєрідна „втеча від свободи" зробила можливим швидке утвердження нових більшовицьких світоглядних установок замість релігійних.

В Україні національно-визвольні змагання 1917-1920 років наклали відбиток і на своєрідність розвитку церкви в умовах утвердження різноманітних політичних режимів. Зокрема, спостерігалися розвиток українського автокефального руху, поглиблення церковного розколу в раніше єдиній РПЦ, боротьба між тихонівською й українською автокефальною церквами, пошук власного місця в новій системі державно-церковних відносин залежно від конкретного політичного режиму. Вже в ході революційних подій 1917 року в православній церкві в Україні виникли такі течії, як автономізм, автокефалізм, і обновленство[44]. Безумовно, всі названі процеси не могли залишити статичним суспільство. Як наслідок, в цих умовах спостерігалися „коливання" між новими цінностями і „відкат" до перевірених патріархальних – релігії, що знайшло своє відображення на зрізі відносин у трикутнику «держава – церква – суспільство».

Джерела та література

1. Сухоплюєв І. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. – Харків, 1932. – С. 294-306; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997.– С. 22-38 та ін.
2. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917-1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – С. 4; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради)... – С. 34.
3. Карташев А.В. Временное правительство и Русская церковь // Из истории христианской церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – С. 21, 22.
4. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століть. Програмові і довідкові матеріали. – К.: "Консалтинг"; „Фенікс", 1993. – С. 41, 97, 120, 175; Сухоплюєв І. Ставлення соціалістичних партій... – С. 294-306.
5. Колоницкий Б.И. Антибуржуазная пропаганда и „антибуржуйское" сознание // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть: Матер. междунар. коллоквиума, г. Санкт-Петербург, 11-15 янв. 1993 г. / Под ред. В.Ю. Черняева.– С.Пб.: Глаголъ, 1994. – С.189.
6. Астрахан Х.М. Большевики и их политические противники в 1917 году.– Л.: Лениздат, 1973. – С.76.
7. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия.– М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997.– С.25.
8. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны.– М.: РОССПЭН, 2004.– С.217-224.
9. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955.– М.: Наука, 1990.– С.114-115.
10. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох.– М.: Изд-во «Отчий дом», 1994.– С.158.
11. Послание Священного Собора Православной Российской Церкви (11.11.1917) // Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Г.Штриккер. – М.: «Пропилеи», 1995. – С. 105.
12. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской Православной Церкви 1900-1927. – СПб: Сатисъ, 2002.– С. 108.
13. Шульц Г. 1914-1918 гг. как поворотный пункт в церковной истории России // Церковно-исторический вестник. – 2001. – №8. – С. 103.
14. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917-1921 рр.) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., м. Київ, 12 жовт. 1996 р. / За ред. А. Зінченка. – К.: Логос, 1997. – С. 29.
15. Липківський В. Відродження Церкви в Україні 1917-1930 рр. – Торонто: Укр. вид-во „Добра книжка". З друкарні ОО Василіян, 1959. – С. 14.
16. Там само. – С. 16.

17. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 4 (ХХ ст.). – Ч. 1. – К.: Либідь, 1998. – С. 7.
18. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – С. 90.
19. [Булдовський Феофіл]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3-8 травня 1917 р. – Лубни: [Б.в.], 1917. – С. 8-10; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4-х кн. – К.-Нью-Йорк, 1990. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 14.
20. Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тарнів: [Б.в.], 1921. – С. 13.
21. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія: Зб. комісії для дослідження релігійної ідеології. – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – Кн. 2. – С. 222.
22. Симоновський В. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. – 1917. – 10 травня.
23. Самойлович Ю. Назв. праця. – С. 223.
24. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі... (доба Української Центральної Ради). – С. 99.
25. Там само. – С. 97.
26. Зінченко А.Л. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997. – С. 157.
27. Ігнатуша О. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1917-1930 роки) // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 48.
28. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – С. 183.
29. Емелях Л.И. Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 году // Вопросы истории религии и атеизма. Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Вып. 5. – С. 66.
30. Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. // УІЖ. – 1962. - №3. – С. 79-82.
31. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 1194, 1212; оп. 953. – Спр. 2, 25, 65; Оп. 1054. – Спр. 60, 74, 80, 88, 93, 98, 172 та ін.
32. Постановления и резолюции съезда представителей семи волостных Комитетов (28 мая) // Лебединские известия. – 1917. – 9 июня.
33. Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства... – С. 82.
34. Там само. – С. 81.
35. Там само. – С. 82.
36. Шаповалов В. Призыв (Голос священника к православным христианам по поводу предстоящих выборов мирян на епархиальный съезд) // Известия Харьковского Губернского Общественного Комитета (Губернские ведомости). – 1917. – 8 апреля.
37. Емелях Л.И. Назв. праця. – С. 71.
38. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990 рр.). – К.: [Б.в.], 1991. – С. 7.
39. Титлинов Б.В. Церковь во время революции. – М.; Петроград: Былое, 1924. – С. 170.
40. Там само.
41. Головаха Е.И. Социологическая публицистика. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – С. 163, 184.
42. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. – Екатеринбург: [Б. и.], 2000. – С. 16.
43. Граціозі А. Війна і революція в Європі 1905-1956 рр. / Пер. з іт. М.Прокопович; Передм. А.Граціозі. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи", 2005. – С. 96.
44. Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. Відп. ред. О.С. Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 17.

Alla Kiridon

ROC IN UKRAINE: CHURCH IN CONDITION OF FAILURE OF RUSSIAN EMPIRE

The article deals with the character and the essence of the processes in the Ukrainian orthodox Church, that where caused by the change of the relations of the Church, state and the society under the conditions of the decline of the Russian Emporium as well as the activity of the Temporal Government and the Bolshevik Government.

Key words: Russia, Ukraine, Orthodox Church, autocephaly, church life.

Надійшла до редакції 12.03.2008 р.

УДК 94(44)"1922"

Борис Ачкіназі

ДИПЛОМАТІЯ Р. ПУАНКАРЕ НАПЕРЕДОДНІ ГЕНУЕЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1922 р. І ЗОВНІШНІ ВИКЛИКИ ФРАНЦУЗЬКІЙ БЕЗПЕЦІ

В статті аналізуються дипломатичні акції уряду Р.Пуанкаре у Франції напередодні Генуезької конференції 1922 р., які призвели до зближення «ізгоїв» Версальської системи – Німеччини та Радянської Росії, а також до об'єднання радянських республік, що виникли на території колишньої Російської імперії, в єдиний Союз.

Ключові слова: Р.Пуанкаре, Версальська система, Генуезька конференція.

На початку 1922 р. французький уряд Р.Пуанкаре вдався до серії міжнародних заходів, щоб заздалегідь з'ясувати відношення світової спільноти, передусім союзників з Антанти і США, до задекларованого ним курсу «продуктивних застав», який передбачав окупацію Рурської області Німеччини у випадку продовження саботажу репараційних виплат з боку останньої. Ці демарші були приурочені до відкриття Конференції з економічної розбудови Європи, що мала зібратися весною в італійському місті Генуя. Офіційна пропаганда робила наголос на тому, що саме відмова правителів Веймарської республіки від виконання фінансово-економічних і воєнних статей Версальського договору та відмова більшовицького уряду Росії від сплати довоєнних боргів і компенсацій за націоналізовану власність, стоять на перешкоді господарчої і політичної стабілізації в Європі, післявоєнного примирення загалом.

У переважній більшості праць наголос робиться на економічних аспектах франко-німецької і франко-радянської конфронтації часів Генуї. За відомим істориком-міжнародником Ж. Б.Дюрозелем: «Пуанкаре спробував був звести Генуезьку конференцію до простого обговорення російського питання та проблеми репарацій» [1]. Ж.Барьєті, другий представник французької школи дипломатичної історії, відзначав, що проблеми Рейну і Руру були пов'язані для Франції з боротьбою за економічну гегемонію. Використання Руру німецькими підприємцями в умовах занепаду європейського господарства означало, на його думку, кардинальну зміну економічної структури континенту через переміщення сюди «індустріальної потужності». Це давало Німеччині можливість, незважаючи на втрату Лотарингії, «досить швидко відновити свою чорну металургію між 1919 і 1922 рр.», а з нею і загальну могутність. Тому, для Пуанкаре ставало необхідним зламати зростаючу силу німецьких ділових кіл (дослівно у Барьєті – «вдарити їх по голові»), які гуртувалися навколо Стіннеса і Круппа задля збереження промислової могутності Франції у центрі Європи [2].

У той же час набагато менше уваги приділяється тому, що за складними реаліями репараційних проблем, російських боргів, питань роззброєння, демілітаризації Рейнської області, реконструкції постраждалих департаментів, з яких французька сторона перебувала у конфронтації на лише з Німеччиною і Радянською Росією, а також і з союзниками, стояли питання безпеки. На цьому шляху, підкреслював П.Тібо у своїй «Універсальній історії», країна не знайшла порозуміння з боку союзників. «Покинута Сполученими Штатами Америки і, навіть, випробуючи протидію з їхнього боку, Франція, також, викликала недовіру і підозру у Великої Британії, яка побоювалася, що її впертість у вимогах репараційних платежів заважатиме економічному піднесенню Німеччини, в якому було зацікавлене Об'єднане Королівство. Щодо Італії, то вона дорікала Франції слабку підтримку її територіальних вимог під час мирних переговорів» [3].

Саме під кутом набуття гарантій зовнішньої безпеки у статті аналізуються дипломатичні заходи уряду Р.Пуанкаре напередодні Генуезької конференції, спрямовані на протистояння викликам з боку Німеччини і Радянської Росії. Розгляд цих питань дозволяє краще усвідомити міжнародні фактори, які призвели до зближення цих держав і укладення між ними (Рапалльської) угоди на конференції, об'єднання радянських республік, що утворились на терені колишньої Російської Імперії, тощо.

Ставлення до конференції, задовго до її скликання, було викладено в ряді промов і заяв Р.Пуанкаре, призначеного у січні 1922 р. прем'єр-міністром Франції. Він наголосив, що цей форум не може розглядатися як визнання більшовицької Росії де-факто, що на ньому не повинні порушуватися питання перегляду мирного договору з Німеччиною, її репараційних платежів і «ніхто не має права давати Франції рекомендації, як їй слід поводитися в цих питаннях» [4]. Пуанкаре був категорично проти, щоб конференція торкалася політичних аспектів врегулювання європейських проблем, шляхи розв'язання яких були зафіксовані в мирних договорах і рішеннях союзницьких конференцій. Він виступав і проти того, щоб на Генуезькій конференції зацікавлені країни колективно обговорювали репараційне питання, вважаючи, що це є порушенням лондонських резолюцій 1921 р., які вже зафіксували їх суму і термін виплат. Дарма що проблема репарацій була тісно пов'язана із загальними питаннями фінансово-економічної стабілізації в Європі і міжсоюзницьких боргів. В спеціальній заяві канцелярії прем'єр-міністра, оприлюдненої напередодні генуезького форуму, ще раз підкреслювалося, що Франція братиме участь лише при умові збереження ним суто економічного характеру [5]. У свою чергу в меморандумі самого Р.Пуанкаре як

© Ачкіназі Б.О., 2008

голови міжсоюзницької репараційної комісії, опублікованого 3 січня 1922 р., тобто ще до офіційного призначення прем'єр-міністром, зазначалося, що конференція з економічної відбудови Європи мусить мати економічну і фінансову, проте аж ніяк не політичну спрямованість [6].

З позицією французького керівництва в цьому аспекті змушені були погодитися Великобританія та інші учасники. Щоб не створювати прецедент і звести основні протидіючі сторони, перш за все Францію і Німеччину за столом переговорів, принципову згоду на визначений економічний статус конференції підтвердив Д.Ллойд Джордж на особистій зустрічі з Р.Пуанкаре 25 лютого 1922 р. в Булоні. В офіційному комюніке з цього приводу повідомлялося, що обидва прем'єр-міністри «дійшли повної згоди щодо політичних гарантій, необхідних для запобігання будь-яких замахів на прерогативи Ліги Націй, на підписані Францією договори і на права союзників у галузі репарацій» [7]. Таким чином, питання німецьких репарацій виключалися з обговорення у Генуї. Британський лідер погодився також відстрочити скликання конференції до весни і не розглядати запрошення Радянської Росії як її визнання.

Треба сказати, що попри суперечності з англійським урядом з німецького питання, кабінет Р.Пуанкаре напередодні Генуезької конференції домагався узгодження союзницької лінії у підходах до Росії і до тих змін, які відбувалися тут у зв'язку з впровадженням НЕПу. З цією метою 20 – 28 березня 1922 р. в Лондоні відбулася нарада фінансових та економічних експертів союзників, які розробили детальний проект резолюцій конференції з питань економічної відбудови Європи і Росії. Визнання радянського уряду пов'язувалося з виконанням основних пунктів Каннської резолюції. Виходячи з цього, були сформульовані вимоги, які передбачали: 1) сплату боргів усіх російських довоєнних урядів (у тому числі борги урядів А.Денікіна і А.Колчака, та ін., яким в роки громадянської війни була надана допомога на суму до 18 млрд. крб. золотом; 2) повернення націоналізованої власності іноземців (до Жовтневої революції іноземні капітали у переважній більшості були вкладені у Донбас, індустріальні підприємства Петербурга, Катеринослава, Юзівки та ін., у бакинську нафту, залізничну мережу у західній частині Росії); 3) відшкодування збитків іноземців після жовтневого перевороту і створення «комісії російського боргу» з метою контролю; 4) захист статусу іноземних підприємців, загалом, підданих союзницьких, чи будь-яких інших держав; 5) заради можливостей ефективного співробітництва скасувати монополію радянського уряду на зовнішню торгівлю, та експортно-імпортні операції; 6) заборону комуністичної пропаганди за кордоном [8].

За ініціативою французької дипломатії у лютому 1922 р. в Бухаресті відбулася конференція представників Малої Антанти (Чехословаччини, Румунії, Югославії), за участю Польщі, з метою узгодити позиції на конференції. Уряд Р.Пуанкаре намагався використати цей союз для реалізації головних цілей континентальної стратегії: послаблення Німеччини й Росії й зміцнення позицій східноєвропейських союзників в їх конфронтації з останніми. Як слушно зауважив П.Тібо: «Підтримана Бельгією і своїми чотирма східноєвропейськими союзниками (Польщею, Румунією, Югославією, Чехословаччиною – Б.А.), яким вона постачала зброю і нав'язувала керівників, Франція відчувала себе з цього часу здатною примусити Німеччину виконувати свої зобов'язання» [9].

Спираючись на партнерів у Східній Європі, Франція йшла далі шляхом залучення на свій бік країн Балтії, котрі, як і Польща, посідали важливі стратегічні позиції на кордонах Радянської Росії і Німеччини [10]. В березні у Варшаві збиралася нарада прибалтійських держав – Польщі, Латвії, Естонії і Фінляндії. У «Політичній угоді» (Варшавському договорі 1922 р.), укладеній між учасниками, передбачалося збереження «дружнього нейтралітету» з наступною угодою про допомогу, якщо хтось з учасників договору зазнає неспровокованого нападу з боку будь-якої держави [11]. Під «будь-якою державою» малася на увазі більшовицька Росія, з якою усі країни, що брали участь у нараді, витримали війни, уклали мирні договори, але продовжували вбачати загрозу з її боку. Французька дипломатія активно використовувала ситуацію, що склалася, щоб закласти в балтійському регіоні міцний плацдарм для тиску на Радянську Росію і Німеччину. Країни Балтії і Польща підтвердили наміри спільно діяти на конференції і висловили підтримку французькій позиції.

У свою чергу інтереси Німеччини і Радянської Росії збігалися на платформі відсічі претензіям Польщі й Франції, яка стояла за нею. В самих прибалтійських країнах існувало велике побоювання встановленню польської гегемонії в регіоні. «Політична угода» так і не набула чинності внаслідок відмови фінляндського сейму від її ратифікації. В урядових і політичних колах Фінляндії були сильні пронімецькі настрої й уряд не мав наміру зіпсувати відносини з Німеччиною заради амбіцій польських властей. У свою чергу в Берліні всіляко протидіяли утворенню воєнно-політичного блоку балтійських країн під егідою Польщі, розуміючи, що своїм вістрям він спрямовуватиметься не лише проти Росії, а й Німеччини. Крім того в правлячих колах Веймарської республіки із обуренням ставилися до франко-польського союзу, укладеного 1921 р., розуміючи, що Німеччина тим самим обов'язково опиниться у кліщах.

Так само проти польсько-балтійського блоку активно виступала Радянська Росія. Тут намагалися нейтралізувати загрозу, здійснюючи великі дипломатичні зусилля, які розгорталися в руслі підготовки до

Генуезькій конференції. На цьому етапі Росія і Франція виступали як держави-антагоністи. В.Ленін, радянський уряд і НКЗС вдалися до серії заходів, щоб зміцнити позиції делегації РСФРР на конференції і розколоти єдиний блок західних держав, серед яких Франція розглядалася як найагресивніша.

У підґрунтя французької дипломатії покладалися розрахунки на збереження версальського статус-кво. Обґрунтовуючи вимоги до конференції, Р.Пуанкаре виходив з ортодоксальних настанов збереження «здобутків перемоги». Прем'єр-міністр та його оточення підкреслювали, що Франція розраховує на усвідомлення її позиції у розв'язанні проблем фінансової та економічної стабілізації і загальної безпеки. Стрижнем урядової пропаганди слугували наступні «бренди»: як найбільш постраждала у війні держава Франція має законне право на компенсацію збитків і здійснення заходів, що слугуватиме гарантією проти повторення німецької навали 1914 р. Багато з цих положень закріплені в статтях Версальського мирного договору, інших договорів, а також резолюціях союзницьких конференцій 1918-1922 рр. Тому слід, у першу чергу, домогтися їх виконання і покарати тих, хто відмовляється це робити, підриваючи тим самим економічний порядок і рівновагу в Європі. Отже конференція не повинна дублювати, чи підміняти вже нароблене, тим більше, надавати якогось нового статусу (визнання чи напіввизнання) головним порушникам миру і спокою – Німеччині і більшовицькій Росії. За офіційними заявами французьких урядовців, її роль мусила полягати в простому обговоренні російського питання (поверненні боргів, позик, компенсації за націоналізовану власність, звільнення заарештованих іноземних підданих, відмові від монополії зовнішньої торгівлі і т. ін.). Це мусило стати умовою відновлення з нею офіційних стосунків і надання допомоги голодуючим Поволжя.

Саме з цією метою у лютому 1922 р. в Парижі відбулася нарада кредиторів Росії під головуванням бувшого посла у Петрограді Ж.Нуланса. Серед них активну роль відігравали Асоціація британських кредиторів, Головна комісія захисту французьких інтересів, кредитори з Бельгії, Данії, Японії, США. В прийнятому нарадою документі містились вимоги до союзників домогтися від московських правителів визнання усіх боргів, а також прийнятті канських умов як попередньої платформи для переговорів [12].

Задекларований французьким урядом у січні 1922 р. курс «інтегрального виконання» Версальського договору і, відповідно, політики «продуктивних застав», усіма своїми гранями був спрямований проти Німеччини і, певною мірою, проти Радянської Росії. Офіційною пропагандою і правою пресою німецький саботаж репараційних платежів і відмова більшовицького уряду від сплати боргів і компенсацій подавалися як явища одного порядку. Обидві держави розглядалися як «ізгої», що намагаються порушити норми міжнародного права і створити загрозу справі післявоєнного врегулювання. Певною мірою, такий курс зазнав критики з боку колишніх союзників, передусім політичних і ділових кіл Англії, які вбачала в ньому претензії правлячого у Франції Національного блоку порушити баланс сил на континенті, який і так, після поразки центральних держав, схилився на користь Франції. Ж.Барьєті з цього приводу навіть писав, що в цей період англійський і американський фінансовий капітал виступають вже «союзниками німецької справи» [13]. З іншого боку дипломатичні демарші уряду Р.Пуанкаре зумовили зрушення в «поведінці» веймарських урядів і російського Раднаркому, консолідацію їхніх зусиль з метою опору.

В історичній літературі досить повно розкриті міжнародні умови, в яких вершилася робота конференції, і зміни у розстановці сил, що відбулися в результаті розбіжностей між різними групами європейських держав, представлених в Генуї [14]. В контексті проблематики французької безпеки доречно звернути увагу на заходи, здійснені керівництвом Німеччини і Радянської Росії.

За Ж.-Б. Дюрозелем, Росія погодилася взяти участь у Генуезькій конференції з чисто комерційних міркувань [15]. Це, деякою мірою, спрощене трактування. Радянський уряд ретельно готувався здійснити перші кроки в своїй зовнішній політиці, розрахованій після поразки під Варшавою на «паралельне існування» двох систем. В.Леніним була розроблена досить ефективна тактика гри на суперечностях всередині «капіталістичного світу» і домовленостях з ліберальним пацифістським крилом буржуазії [16].

Більшовицька влада, яка утвердилася в результаті перемоги у Громадянській війні, шукала можливості для передишки після струсів 1920-1921 років (поразка від поляків на Віслі, Кронштадтський заколот і «антоновщина»). Країна була розорена війнами та інтервенцією, економічний занепад, який розпочався 1915 року, поглиблювався. В 1920 р. продукція важкої промисловості була в 7 разів меншою за довоєнну (13,8%), виплавка чавуну становила 3% довоєнного рівня, посівна площа – 49% довоєнної.

Нова економічна політика, що почала застосовуватися з 1921 р., тільки набувала обертів. Країна випробувала велику потребу в кредитах, промисловій продукції, технічних новинках, товарах споживання, продовольчих продуктах. Наслідки голодомору 1921 р. помітно відчувалися в багатьох районах Поволжя, Центру й України. Зовнішня політика радянської держави мала забезпечити мир і нормалізацію економічних зв'язків з іноземними державами, передусім, традиційними партнерами Росії.

Уже 1921 р. без дипломатичного визнання були укладені торгівельні угоди з Англією, Німеччиною, Австрією, Італією, Данією й Чехословаччиною, встановлені економічні контакти з Норвегією і Швецією.

Проте уряди держав Антанти навіть допомогу голодуючим Поволжя і України обумовлювали сплатою боргів царського й Тимчасового урядів й поверненням іноземної власності. Про це гарячково радилися правлячи кола переможців, передусім, Англії і Франції, намагаючись подолати економічний занепад.

У відповідь на формування дипломатичного фронту країн Малої Антанти і Балтії уряд РСФРР 22 лютого 1922 р. створив єдиний дипломатичний союз 9 радянських республік (Росії, України, Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Хорезмської, Бухарської та Далекосхідної республік). Підготовка до конференції велася спільно. Урядові Росії доручалося обстоювати на конференції інтереси всіх 9 республік і від їхнього імені підписувати всі договори [17]. Конференція стала каталізатором доцентрових тенденцій між радянськими республіками, які з самого початку були запрограмовані ЦК РКП (б).

Радянське керівництво заздалегідь готувало контрпретензії своїм західним опонентам. Був зроблений облік шкоди, заподіяної Росії та її союзникам іноземними державами під час інтервенції і Громадянської війни. Ці збитки становили близько 39 млрд. карбованців золотом. Радянська делегація повезла в Геную документи, які це підтверджували.

Враховуючи суперечності між західними державами, радянська дипломатія намагалася нейтралізувати негативні сторони Варшавського договору березня 1922 року для РСФРР. По дорозі в Геную делегація на чолі з Г.Чичеріним зустрічалася з представниками прибалтійських країн й досягла часткових домовленостей про узгоджені дії під час конференції. 9 березня у Ризі розпочалися переговори з латвійськими, польськими та естонськими представниками. Із-за конфлікту з Польщею з приводу Вільно литовські представники відмовилися прибути до Риги, а фінляндські дотримувалися статусу спостерігачів.

На ризькій зустрічі було розглянуто три питання: 1) відродження економічного життя Східної Європи; 2) відновлення торгівельних відносин між країнами цього регіону; 3) укріплення миру у Східній Європі.

На конференції дійшли згоди про доречність узгоджених дій делегацій на конференції щодо представлених питань. Були висловлені також побажання надання взаємних гарантій мирним договорам, укладеним 2 лютого 1920 р. між Естонією і Росією, 11 серпня 1920 р. між Латвією і Росією і 18 березня 1921 р. між Польщею, Росією, Україною і Білорусією. Учасники переговорів також дійшли згоди, що для відбудови Східної Європи доречно юридичне визнання Радянської Росії.

Нарада ухвалила рішення про мирне розв'язання конфліктів. Учасники зустрічі одностайно визнали, що вони «будуть повною мірою підтримувати принцип обмеження озброєнь усіх держав». Вже на ризькій нараді були зроблені попередні домовленості про проведення спеціальної конференції з питань роззброєння і містом її проведення радянська делегація запропонувала зробити Москву. В резолюції наголошувалося на необхідності охорони кордонів тільки регулярними військами і утворенні спеціальних прикордонних зон, де «збройні сили будуть присутні лише в обмеженій і рівній кількості для обох сусідніх держав» [18]. Країни-учасниці висловились на підтримку принципу загального обмеження озброєнь і запобігання ворожих дій проти сусідніх держав.

Наступного дня була підписана угода про економічне співробітництво та взаємну безпеку. Це певною мірою сприяло посиленню позицій РСФРР на конференції.

1 квітня радянська делегація зробила зупинку в Берліні й мала зустрічі з канцлером Й.Віртом і міністром економічного розвитку В.Ратенау. Тоді німецький уряд відмовився сепаратно підписувати будь-яку угоду, однак було вирішено (3 квітня), що обидві делегації підтримуватимуть тісні контакти в Генуї.

Дипломатичні маневри Радянської Росії і Німеччини не залишилися непомітними на Ке д'Орсе. Невідворотність зближення між двома країнами ставала предметом ретельних обговорень. Однак мало хто міг сказати, у якій формі будуть формалізовані стосунки цих держав, які опинилися поза межами європейської системи. Рапалло дало відповідь на це питання. Загальна позиція союзників і дипломатія Р.Пуанкаре напередодні Генуезької конференції прискорили німецько-радянські домовленості, які були сприйняті урядом і партіями Національного блоку як підрив стратегічних позицій на Сході Європи і зростання загрози безпеці Франції та її союзників. У свою чергу об'єднавчі тенденції радянських республік, спрямовані більшовицьким керівництвом, призвели до утворення майже на усій території

колишньої Російської імперії соціалістичного Радянського Союзу, зближення з яким правлячі кола Франції згодом почали розглядати як вагомий фактор зовнішньої безпеки країни.

Джерела та література

1. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К.,1995. – С. 58.
2. Bariéty J. Les relations franco–allemandes après la Première guerre mondiale (10 novembre 1918 – 10 janvier 1925 de l'Execution à la Négociation). – P., 1977. – P. X-XI.
3. Thibault P. Histoire universelle. – T.XII.L'âge des dictateures 1918-1947. – P.,1974. – P. 46-47, 51.
4. Pinon R. Le redressement de la Politique française 1922. – P.,1923. – P.III.
5. Archives nationales de la France (ANF) 97 AP. Papiers Poincaré. 44 694 (1922).
6. Journal Officiel de la République Française. Documents parlementaires. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1922. – №178. – P. 838.
7. France.Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques français. – Vol. 3. – P., 1923. –P. 597.
8. Documents of the British Foreign Policy. 1919-1939. – First serie. – Vol. 1. – London, 1947. –P. 303-304.
9. Thibault P. Op. cit. – P. 52.
10. Деякі аспекти французької політики в Прибалтиці та ставлення Франції до відносин прибалтійських республік з РСФРР розглядаються в роботах російського історика А.Ф.Рубцова, депонованих в 1985 р. в ІНІОН, які мають усі ознаки компартійних підходів радянської доби. – Рубцов А.Ф. Роль французского империализма в свержении Советской власти в Прибалтике, 1918-1919. – Ярославль, 1984. – 38 с. – Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР 25.01.1985. – № 19 395; Он же. Франция и советско-балтийские мирные переговоры,1919-1920. – Ярославль,1984. – 38 с. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР 25.01.1985. – № 19 394; Он же. Политика французского империализма по вопросу юридического признания буржуазных государств Прибалтики. – Ярославль, 1985. – 129 с. – Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР 16.07.1985. – № 21 598.
11. Le Matin. – 1922. – 18 Mars.
12. Le Temps. – 14 Février.
13. Bariéty J. Op. cit. – P. XI.
14. Histoire générale des civilisations (publ. sous la dir. de M. Crouzet). – T.VII.L'Époque contemporaine. – P.,1957. – P.147; Histoire des relations internationales. Sous la dir. de P.Renouvin. T.7. Les crises du XX siècle.I.De 1914 à 1929. – P.,1957. – P.268-269.
15. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К.,1995. – С. 58.
16. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.45. – С. 3-5.
17. Цвєтков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917-1945 рр. – К.,1997. - Р. 77-80.
18. Документы внешней политики СССР. – М., 1961. – Т.5. – С. 175.

Boris Achkinazi

R. PUANKARE'S DIPLOMATHY ON THE EVE OF THE GENOA CONFERENCE OF 1922 AND OUTSIDE CHALLENGES TO THE FRANCE SECURITY

The article analyses the diplomatic actions of R.Puankare government in France on the eve of the Genoa conference of 1922 which resulted in uniting the "outlaws" of the Versailles system – Germany and Soviet Russia, as well as uniting Soviet republics, emerged on the territory of the former Russian Empire into the Soviet Union.

Key words: R.Puankare, Versailles system, Genoa conference.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 314.9 (476 = 161.2)

Дмитрий Лин

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ

Изучены демографические характеристики и образовательный уровень украинской национальности, проживающей на территории современной Беларуси. Главное внимание уделено сопоставлению возрастной, половой, территориальной, образовательной и брачной структур

украинцев с соответствующими структурами других национальностей. Выявлена аномально высокая брачная активность украинцев, проявляющаяся в низком уровне окончательного безбрачия, достаточно высоком и стабильном уровне брачности. Деформация половозрастной структуры городского и сельского населения Беларуси, вызываемая разноскоростной миграцией полов, практически не сказывается на брачном поведении украинцев.

Ключевые слова: национальный состав, возрастная структура, уровни образования, брачность, безбрачие, разведенность, вдовство, детность.

В общем составе населения Беларуси украинцы занимают четвертое место, уступая по численности кроме основной белорусской национальности русским и полякам [1]. До 1989 г. численность украинцев в республике уверенно росла, но затем наступил системный спад. По данным переписи 1999 г. (в дальнейшем будут использоваться только результаты этой переписи [1]) в Беларуси проживало чуть более 237 тыс. украинцев – около 2,4 % от общего числа жителей республики. Из всех украинцев менее четверти (22,0 %) проживало в сельской местности, остальные в городах. Степень урбанизации украинского населения (отношение числа горожан к числу сельчан) на момент проведения переписи составляла 3,54. Для сравнения более высокая степень урбанизации была у евреев – 45,64; русских – 5,75 и татар – 4,73. Соответственно более низкий уровень урбанизованности имели: белорусы – 2,07; литовцы – 1,22 и поляки – 1,19.

Украинцы относительно равномерно расселены по территории Беларуси, хотя в этом отношении несколько выделяются Брестская и Гомельская области, где долевая численность украинцев несколько выше (соответственно 3,8 и 3,3 % в общем составе населения регионов).

Возрастная структура (распределение населения по возрастам) украинцев по сравнению с белорусами представляет собой более старое население. Так, доля украинцев, имеющих возраст старше 30 лет, составляет 75,2 % от их численности в республике (для белорусов аналогичный показатель равен 56,6 %). Особенно сильно различаются долевые численности национальностей в младших возрастах. В возрастной группе 0 – 4 года доля детей-украинцев составляет всего 1,7 % от их общей численности, в то время как у белорусов – 5,1 %. Это притом, что доля потенциальных родителей (возраст 25 – 34 года) у украинцев (16,5 %) выше, чем у белорусов (13,6 %). Резкий спад долевой численности, наблюдаемый при переходе от «родительских» поколений украинцев к их «детям» связан с тем, что рождающиеся дети чаще регистрируются как белорусы – представители основной национальности Беларуси. Дело в том, что неосновные национальности, как правило, не проживают компактно в республике и в браке чаще сочетаются представители разных национальностей. В смешанных браках с участием представителя белорусской национальности дети, в основном, унаследуют именно эту национальность. Происходит, таким образом, постепенная «перекачка» неосновных национальностей в единую национальность – белорус. Последние две переписи убедительно подтверждают увеличение доли белорусов в общем составе населения за счет соответствующего снижения доли других национальностей.

В связи с существенным расхождением возрастных структур украинцев и белорусов сопоставление показателей и коэффициентов, относящихся к общей численности в национальных группах населения, является некорректным. Даже качественное сопоставление того или иного процесса подвержено влиянию особенностей возрастной структуры. Чтобы избежать возникающей в таком случае ошибки, нужно пользоваться повозрастными характеристиками изучаемого процесса, то есть оценивать поведение населения в узком возрастном диапазоне. В дальнейшем будем придерживаться именно такого подхода.

Уже отмечалось, что украинцы имеют более высокий уровень урбанизации, чем белорусы. Однако, если говорить о возрастной картине распределения показателя урбанизации, то здесь рейтинг национальностей не является таким однозначным. В области младших возрастов (менее 25 лет) украинцы оказываются менее урбанизированными. Получается так, что при более высокой доле «родительских поколений» украинцев, живущих в городе, доля их детей ниже. Очевидно, что такое положение, в первую очередь, связано с «перекачкой» украинской национальности в белорусскую. Нельзя также исключать и того, что украинки в селе в большей мере сохраняют сложившиеся там более высокие репродуктивные установки.

© Лин Д.Г., 2008

В половой структуре украинцев в отличие от других национальностей выделяются минимум в области 20 – 39 лет и максимум, приходящийся на возрастной интервал 55 – 59 лет. Минимум в структуре свидетельствует о пониженной доли мужчин в составе украинцев. В свое время многие из украинских ребят чаще, чем их сверстники из других национальных групп, выбирали профессиональную

службу в армии. В результате они оказались за пределами республики, то есть вне ее демографической статистики. Максимум в половой структуре украинцев свидетельствует об обратном явлении – миграционном притоке мужчин-украинцев в Беларусь. Многие из военнослужащих, заканчивая службу в армии, выбирали для проживания именно эту республику. Такой приток украинцев привел к увеличению показателя соотношения полов, что и проявилось в их половой структуре.

Миграция сельских жителей в город приводит к изменению половой структуры в территориальных группах населения. Дело в том, что миграционные потоки из села в город и обратно являются неравномерными по своему половому составу. Из-за разноскоростной миграции полов в сальдо внутренней миграции преобладают женщины. Это приводит к образованию избытка мужчин в сельской местности и их недостатку в городских поселениях. Возникает, таким образом, дисбаланс в соотношении полов или деформирование половых структур в территориальных группах населения [2 – 4]. Деформирование в основном происходит на стадии активного миграционного перемещения (возрастной интервал 15 – 25 лет). К концу этой стадии в реальном поколении складывается достаточно устойчивое соотношение полов, которое в дальнейшем подчиняется в основном действию фактора смертности.

Для украинцев деформирование половой структуры в территориальных группах населения оказалось не таким глубоким, как для основной национальности – белорусов. Так, по данным переписи 1999 г. деформирование структуры белорусов в составе городского и сельского населения затронуло интервал возрастов от 15 до 55 лет (у украинцев соответствующий интервал значительно уже – от 35 до 55 лет). В этом различии сказывается не только менталитет национальностей, но и то, что значительная часть украинцев-сельчан проживает в Брестской и Гомельской областях. В этих областях в основном преобладает крупноселенный характер размещения жителей, при котором деформирование половозрастной структуры является не таким глубоким [2, 3]. В Беларуси наиболее деформированными оказались структуры в территориальных группах населения Витебской и Гродненской областей, отличающихся, как известно, мелкодисперсным характером землепользования и расселения жителей.

Уже отмечалось, что деформирование половой структуры городского и сельского украинского населения отчетливо проявляется только в возрастном диапазоне старше 35 лет. Очевидно, что это результат воздействия на структуру в прошлые годы, когда данные поколения находились в активном миграционном возрасте [4]. В возрастном диапазоне 20–35 лет диспропорция в распределении мужчин и женщин между селом и городом практически отсутствует. Это говорит о том, что на современном этапе к концу активного миграционного периода показатели соотношения полов в территориальных группах населения выравниваются, хотя режим разноскоростной миграции полов может сохраняться. Данные по половой структуре украинской национальности показывают, что в составе сельских жителей, имеющих возраст 15 лет, показатель соотношения полов составляет 1,25. Такое увеличение долевой численности мужчин в селе является кратковременным и объясняется интенсивной миграцией молодых украинок в город после окончания базовой школы. Затем, с увеличением возраста, показатель соотношения полов в территориальных группах населения выравнивается. Этому способствует преобладающая миграция мужчин из села, которая особенно интенсифицируется после окончания ими службы в армии. Несмотря на разноскоростной режим миграции полов, в конечном итоге складывается паритет в соотношении мужчин и женщин, проживающих в городской и сельской местностях. Так обстоит дело на современном этапе. Раньше разноскоростная миграция полов приводила к устойчивому розбалансу у показателя соотношения полов в территориальных группах населения, что и проявляется в возрастном диапазоне от 35 до 55 лет.

У украинцев по отношению к другим национальностям сложилось уникальное распределение населения по экономическим группам. В структуре населения обычно выделяют три экономические группы: население, находящееся в трудоспособном возрасте, а также раздельно население старше и младше трудоспособного возраста (в дальнейшем эти группы будем сокращенно называть население или контингенты ТВ, старше или младше ТВ). Среди других национальностей долевая численность контингента ТВ у украинцев является самой высокой (66,0 %). Данный показатель для украинской национальности является наиболее высоким в Брестской области (68,2 %).

«Перекачка» украинской национальности в белорусскую, происходящая на современном этапе, является основной причиной того, что у украинцев доля контингента младше ТВ является низкой – 9,7 % (у белорусов 22,7 %). Относительно невысокой у украинцев является также долевая численность контингента старше ТВ – 24,3 % (наиболее высокое значение показателя у евреев – 48,1 %). Вообще нужно заметить, что у евреев самые низкие доли населения, входящего в контингенты ТВ и младше ТВ, но зато самым высоким является показатель для контингента старше ТВ. Другими словами, при большой доле населения, имеющего пенсионный возраст, евреи имеют самые низкие доли контингентов населения, которые по возрасту должны работать и приходить им на смену. Такое положение сложилось из-за интенсивного миграционного оттока из страны младших и средних поколений еврейской национальности.

Фактор национальности сказывается в уровне образования населения. Обратимся к возрастной динамике данного процесса в составе украинской национальности. Результаты переписи позволяют сопоставить уровни образования в шести образовательных статусах. Это: высшее, среднее и начальное профессиональное и среднее, базовое и начальное общее образование. Исходя из имеющихся данных можно также рассчитать долю лиц, не имеющих никакого образования. В составе населения старше 15 лет не имеющие образования в основном входят в возрастную группу старше 70 лет. В данной группе доля украинцев без образования составляет 3,2 % (самый низкий показатель у евреев – 0,8 %, самый высокий у белорусов – 7,7 %). Людям, входящим в возрастную группу старше 70 лет, война не могла помешать получить хотя бы начальное образование. Очевидно, что основной вклад в указанные выше значения показателя дают самые старые поколения, входящие в данную возрастную группу. Они родились еще в то время, когда отсутствие даже начального образования считалось скорее правилом, чем исключением. Обращает на себя внимание большое различие в долевой численности лиц, не имеющих никакого образования, среди проживающих в западных и восточных областях Беларуси. Так, среди украинцев старше 70 лет, проживающих на территории Брестской и Гомельской областей, не имели образования соответственно 7,7 и 2,5 % населения (среди белорусов 19,9 и 4,6 %). Поскольку речь идет о самых старых поколениях, участвовавших в переписи 1999 г., то очевидно, что неполучение ими никакого образования связано с условиями жизни в довоенный период. До 1939 г. западная часть территории Беларуси входила в состав другого государства – Польши. Результаты переписи убедительно показывают, что в то время получить даже начальное образование в Польше было значительно труднее, чем в Беларуси.

В таблице 1 для двух возрастных групп: 30–34 года и старше 70 лет, представлено распределение долевых численностей национальностей по разным образовательным категориям.

Таблица 1.

Распределение долевых численностей (%) национальностей по образовательным статусам (данные по Беларуси)

Возрастная группа, лет	**Национальность**	**Вид образования**					
		профессиональное			общее		
		высшее	среднее	начальное	среднее	базовое	начальное
Возраст старше 70	белорусы	3,9	6,7	1,1	6,3	14,0	60,2
	русские	16,6	19,8	3,3	15,5	15,9	26,6
	поляки	0,9	1,8	0,4	3,0	8,1	79,7
	украинцы	14,2	17,0	2,9	13,2	16,7	32,8
	евреи	31,9	19,5	2,7	18,4	13,8	12,9
Возраст 30–34 года	белорусы	18,4	33,2	15,7	29,5	2,5	0,4
	русские	30,5	32,7	13,0	21,8	1,7	0,3
	поляки	15,0	35,9	14,3	31,6	2,5	0,4
	украинцы	24,1	32,9	13,7	27,0	2,0	0,3
	евреи	50,6	25,0	9,1	13,7	1,0	0,4

Для обеих возрастных групп общим является то, что показатели уровней образования являются установившимися, то есть, по существу, предельными. Различаются группы тем, что в старшей возрастной группе показатели установились, по меньшей мере, за 40 лет до проведения переписи.

Сопоставление данных, представленных в таблице 1, показывает, что поляки и евреи продолжают находиться на разных полюсах образовательной системы. В старшей возрастной группе евреи по сравнению с другими национальностями имеют более высокий уровень образования в двух, самых престижных, образовательных статусах: высшем профессиональном и среднем общем образовании. Поляки в старшей возрастной группе уступают другим национальностям во всех образовательных номинациях, кроме начального общего образования. Таким образом, в возрастной группе старше 70 лет поляки и евреи в образовательной системе занимают диаметрально противоположные позиции.

При переходе в возрастную группу 30 – 34 лет абсолютные значения показателей в уровнях образования национальностей меняются. Поляки в максимальной степени сблизились с белорусами, но в рейтинговой оценке суммарного образовательного уровня остаются максимально удаленными от евреев. В данной возрастной группе поляки вышли или максимально приблизились к лидирующему положению

в пяти образовательных статусах: среднее и начальное профессиональное образование и все виды общего образования. Зато они уступают другим национальностям и максимально уступают евреем в самой высокой ступени образовательной системы – высшем профессиональном образовании.

На рисунке 1 для национальностей представлены зависимости рейтингового показателя уровня высшего профессионального образования от даты рождения поколений (рейтинговый показатель определяли для отдельных возрастных групп как частное от деления значения уровня высшего профессионального образования для данной национальности на соответствующее значение уровня образования для евреев).

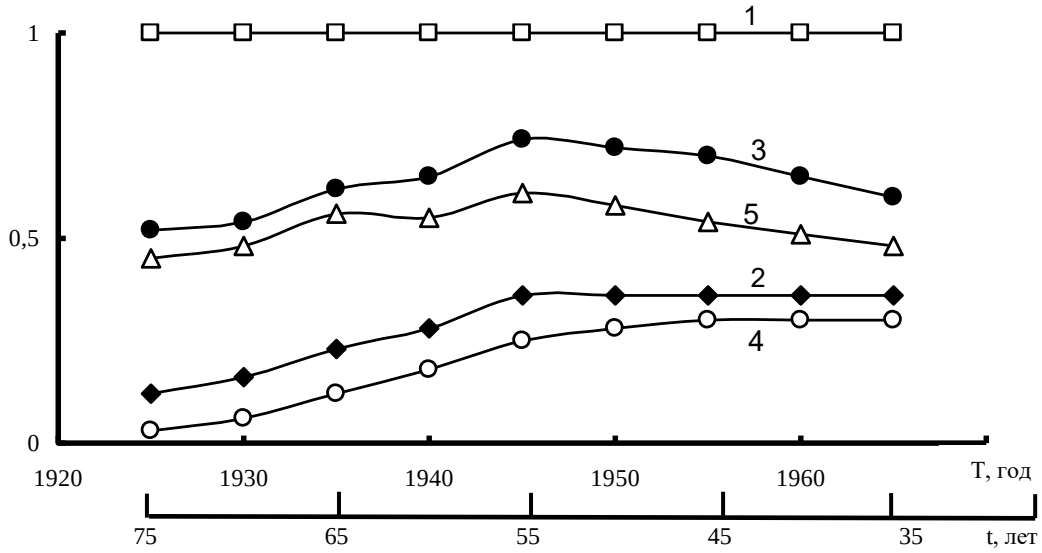

Рис. 1. **Зависимость от даты рождения поколений (обратная шкала возрастов) рейтингового показателя уровня высшего образования для евреев (1), белорусов (2), русских (3), поляков (4) и украинцев (5), проживающих на территории Беларуси**

В сравнении с другими национальностями у евреев доля населения, имеющего высшее образование, является наиболее высокой на всех участках возрастной шкалы (рисунок 1, кривая 1). Поэтому значение рейтингового показателя для других национальностей во всех возрастах остается ниже единицы. Наиболее низкое оно у поляков. Для старшей возрастной группы поляков (больше 70 лет) их рейтинг составил 0,03 – доля поляков с высшим образованием была более чем в 70 раз ниже соответствующей доли евреев. Со временем произошел рост рейтингового показателя высшего образования до значений: 0,30 (поляки), 0,36 (белорусы), 0,61 (украинцы) и 0,74 (русские). Далее во времени наступила либо стабилизация показателя на достигнутом уровне (белорусы, поляки, рисунок 1, кривые 2, 4), либо его спад (русские, украинцы, рисунок 1, кривые 3, 5). Максимальное сближение рейтинга национальностей наблюдается для возрастной группы 50 – 54 года (родившиеся в период с 1944 по 1948 гг.).

Фактор национальности проявляется в брачной структуре – распределении населения по брачным статусам. Вначале остановимся на брачных статусах, относящихся к внебрачному состоянию индивидов.

На рисунке 2 приведены возрастные зависимости показателя безбрачия (доля лиц в промилле, которые никогда не были в браке) для мужчин в составе евреев, украинцев и белорусов, проживающих в Беларуси. Как видно, влияние фактора национальности на уровень безбрачия проявляется вплоть до самых старших возрастов. Украинцы по сравнению с другими национальностями наиболее активно участвуют в формировании брачных союзов и поэтому имеют самый низкий уровень безбрачия (рисунок 2, кривая 2). В этом отношении от них наиболее сильно отличаются евреи, у которых значение показателя безбрачия является наибольшим (рисунок 2, кривая 3). С возрастом разность в уровнях безбрачия у евреев и украинцев сокращается до ничтожно малых значений. Так, если в возрастной группе 30 – 34 года эта разность составляет 158 %, то в группе старше 70 лет она равняется всего 6 %. Мужчины-белорусы по уровню безбрачия занимают промежуточное положение между названной парой национальностей (рисунок 2, кривая 2).

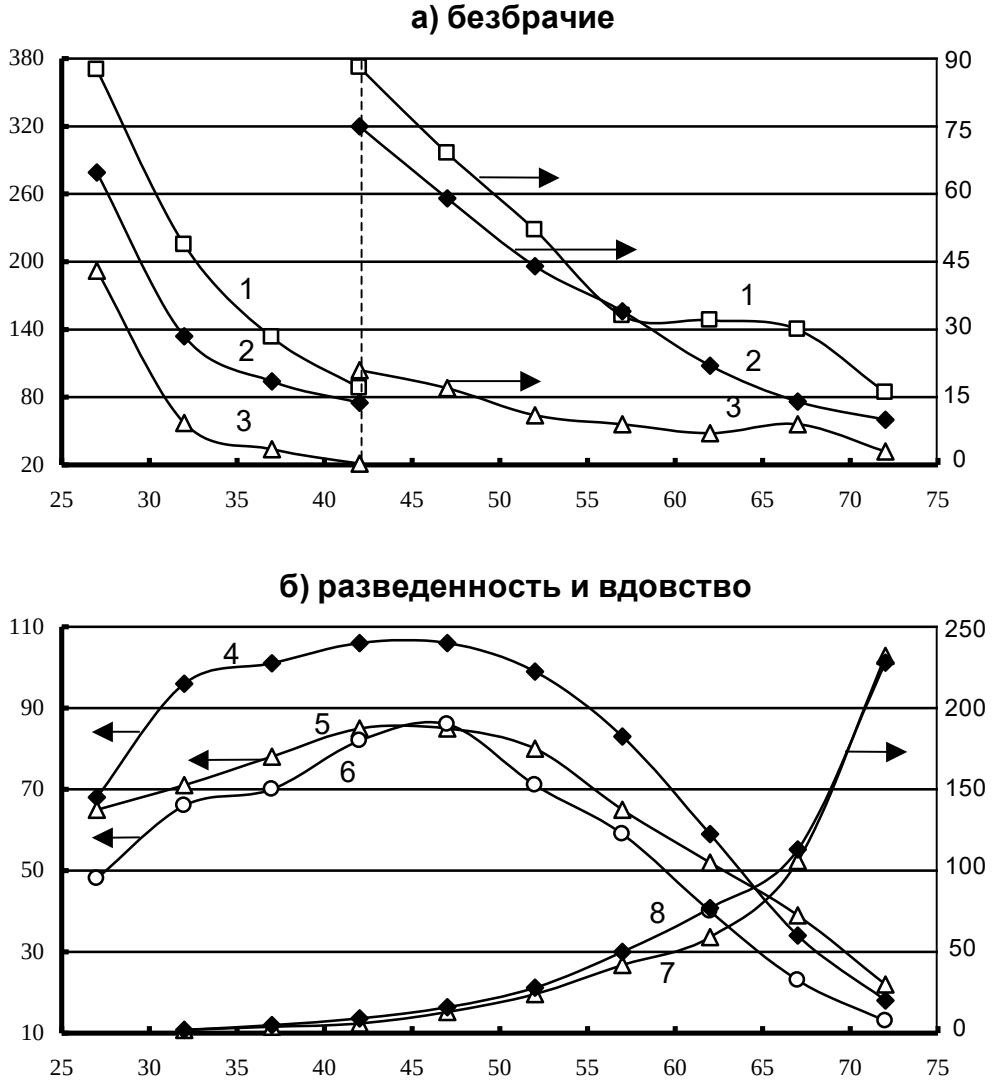

Рис. 2. **Возрастная зависимость показателей (%) безбрачия (1–3), разведенности (4 – 6) и вдовства (7, 8) в составе мужчин – украинцев (3, 5, 7), белорусов (2, 4, 8), евреев (1) и поляков (6), проживающих в Беларуси**

В женских группах национальностей возрастная динамика показателя безбрачия во многом является схожей с динамикой данного показателя для мужчин (рисунок 3, кривые 1 – 3). Также самые высокие и низкие долевые численности лиц, которые никогда не были в браке, характерны соответственно для евреек и украинок (рисунок 3, кривые 1, 3). Женщины-белоруски, как и мужчины, по уровню показателя занимают промежуточное положение (рисунок 3, кривая 2). Обращает на себя внимание увеличение показателя безбрачия в возрастном диапазоне старше 65 лет (рисунок 3, кривые 1–3). Этот рост наблюдается для всех национальностей и обусловлен последствиями войны. Многие женщины этих возрастов не смогли в свое время выйти замуж, то есть их безбрачие является вынужденным. В свою очередь, нехватка мужчин в старших возрастах свела до минимума их безбрачие (рисунок 2, кривые 1–3).

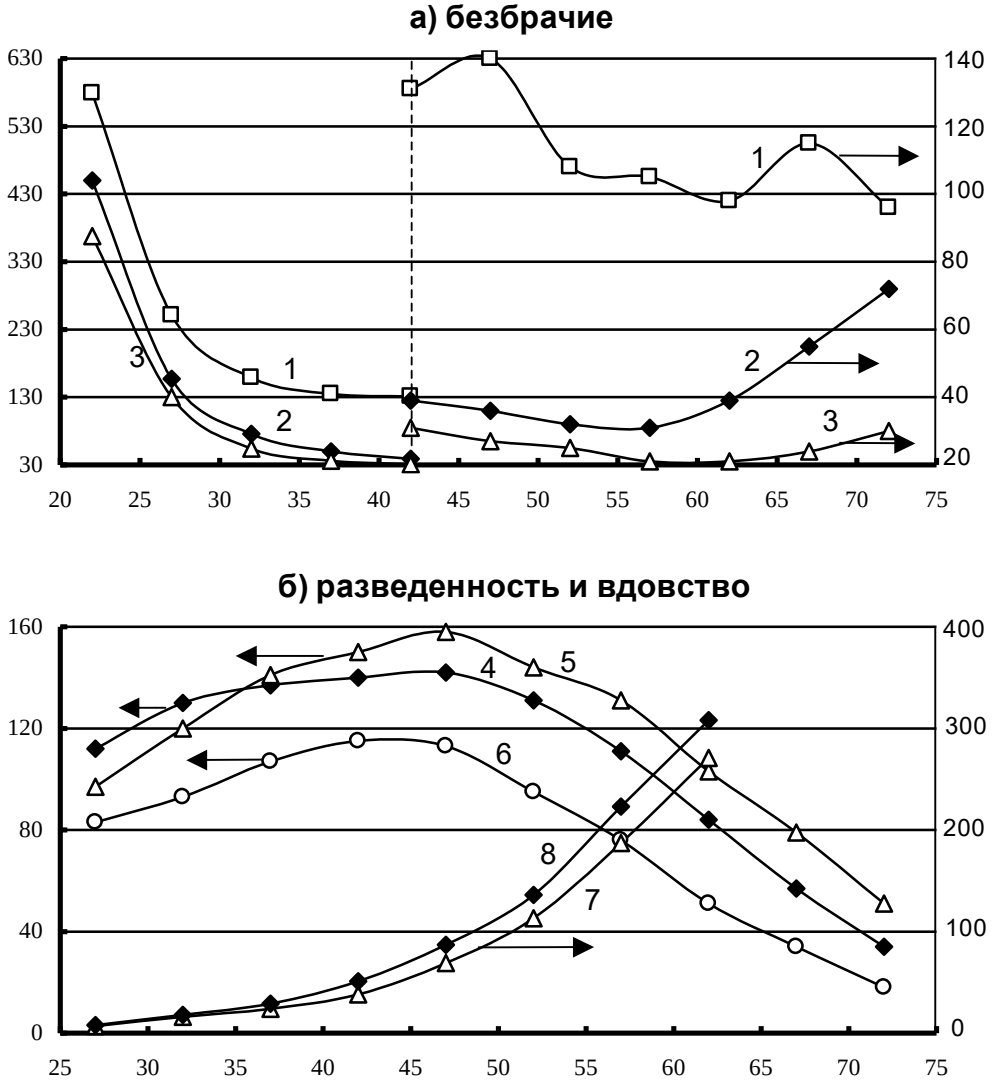

Рис. 3. **Возрастная зависимость показателей (%) безбрачия (1 – 3), разведенности (4 – 6) и вдовства (7, 8) в составе женщин – украинок (3, 5, 7), белорусок (2, 4, 8), евреек (1) и полячек (6), проживающих в Беларуси**

Возрастная зависимость показателя разведенности (доля лиц в промилле, которые являются разведенными или разошедшимися) проходит через максимум, положение которого соответствует интервалу возрастов 40 – 49 лет. На рисунках 2, 3 (кривые 4–6) представлены соответствующие данные для мужчин и женщин украинской, белорусской и польской национальностей. Поляки имеют самый низкий уровень разведенности (рисунки 2, 3, кривые 6). В этом явно проявляется влияние церкви, стремящейся к сохранению брачных союзов.

Показатель разведенности является кумулятивной (накопительной) характеристикой процесса. В младших возрастах с появлением браков практически сразу появляются и разводы, количество которых постепенно увеличивается во времени. Для каждого реального поколения уровень разведенности достигает своего предельного значения. Спад показателя разведенности, наблюдаемый в старших возрастах, выражает собой общую тенденцию увеличения числа разводов во времени (рисунки 2, 3, кривые 4 – 6). Раньше, когда разводы были достаточно редким явлением, предельный уровень разведенности в реальном поколении был низок. Со временем отношение в обществе к разводам становилось более терпимым, а законодательство в этой области – менее жестким. В результате предельный уровень разведенности в реальных поколениях стал нарастать. Эта тенденция проявляется в увеличении показателя разведенности, если следовать от самых старших поколений к младшим (до достижения максимума на зависимостях 4 – 6 рисунков 2, 3). На возрастном участке зависимости,

лежащем левее максимума, предельные значения показателя еще не достигнуты, то есть они являются временными или неустановившимися.

Из данных, представленных на рисунке 2, видно, что браки с мужчинами-украинцами являются достаточно устойчивыми и в этом отношении они близки к полякам (кривые 5, 6). Женщины-украинки по уровню разведенности более близки к белорускам, а их различие с польками является ощутимым.

Показатель вдовства (доля лиц в промилле, которые потеряли супруга в результате его смерти) с возрастом нарастает, при этом доля женщин увеличивается быстрее (рисунки 2, 3, кривые 7, 8). Последнее объясняется более высокой интенсивностью смертности мужчин и поэтому женщины чаще становятся вдовами. Кроме того, вдовым мужчинам легче вступить в повторный брак и тогда они покидают категорию вдовых. Заметный уровень вдовства у женщин фиксируется в возрастной группе 25 – 29 лет, у мужчин примерно на 10 лет позже. На начальном участке возрастных зависимостей показателя вдовства различие между национальностями практически не заметно, так как появление вдовых носит в основном случайный характер. Явное расхождение зависимостей обнаруживается в области средних возрастов. Из представленных на рисунках 2, 3 (кривые 7, 8) данных видно, что в средних возрастах уровень вдовства у белорусов (мужчины и женщины) выше, чем у украинцев. Наиболее низкое значение показателя вдовства характерно для евреев, особенно для женской составляющей этой национальности.

До сих пор мы рассматривали возрастную динамику брачных статусов, относящихся к внебрачному состоянию индивида. На рисунке 4 приведены соответствующие данные для показателя брачности (доля лиц в промилле, состоящих в браке) для трех национальностей: украинцы, белорусы и евреи.

Зависимости имеют максимум, форма которого очень резко отличается для мужчин и женщин. У мужчин область наибольших значений показателя брачности занимает широкий интервал возрастов (рисунок 4а), в то время как у женщин максимум проявляется достаточно резко в узком возрастном диапазоне (рисунок 4б). На начальном участке зависимостей увеличение показателя брачности обусловлено тем, что молодые поколения вступают в активный брачный возраст и идет быстрое образование брачных союзов. На этой стадии доли вдовых и разведенных крайне низки и существенно не сказываются на уровне брачности. По мере нарастания с возрастом показателей разведенности и вдовства (прерванная брачность) уровень брачности начинает снижаться. Показатель прерванной брачности растет быстрее у женщин и поэтому спад уровня брачности на зависимостях проявляется более рельефно.

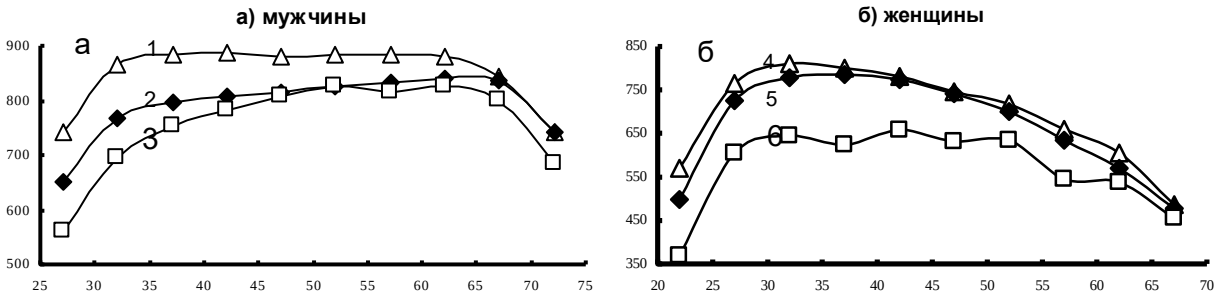

Рис. 4. **Возрастная зависимость показателя (%) брачности в составе украинцев (1, 4), белорусов (2, 5) и евреев (3, 6), проживающих на территории Беларуси**

Уровни брачности для трех национальностей достаточно четко разделяются. В порядке убывания показателя брачности идут: украинцы, белорусы и евреи. В такой же последовательности возрастает для национальностей уровень безбрачия (рисунки 2, 3, кривые 1 – 3). Поэтому можно считать, что значения показателей разведенности и вдовства не изменяют рейтингового положения национальностей в ряду показателя брачности.

Высокая брачная активность украинцев, особенно его мужской составляющей, наиболее резко проявляется в брачной структуре территориальных групп населения. Уже отмечалось, что из-за неравномерной внутренней миграции полов возникает деформация половозрастной структуры в составе

городских и сельских жителей. Образование избытка мужчин в селе ограничивает их возможности вступления в брак и, наоборот, расширяет такие возможности для женщин. В городе складывается обратная картина. Поэтому можно ожидать, что в сельской местности уровень брачности мужчин с возрастом будет увеличиваться медленнее, чем в городе. Такое предположение действительно подтверждается для белорусов и совершенно не выполняется для украинцев (рисунок 5). Данные, представленные на рисунке 5, свидетельствуют о том, что в составе мужчин-белорусов уровень брачности в селе ниже, чем в городе (кривые 1, 2). В этом явно сказывается разбаланс половой структуры населения. Однако данное обстоятельство совершенно не отражается на брачном поведении украинцев, которые скорее следуют правилу о том, что браки в селе являются более ранними. Уровень брачности украинцев в селе оказывается выше, чем в городе (рисунок 5, кривые 3, 4).

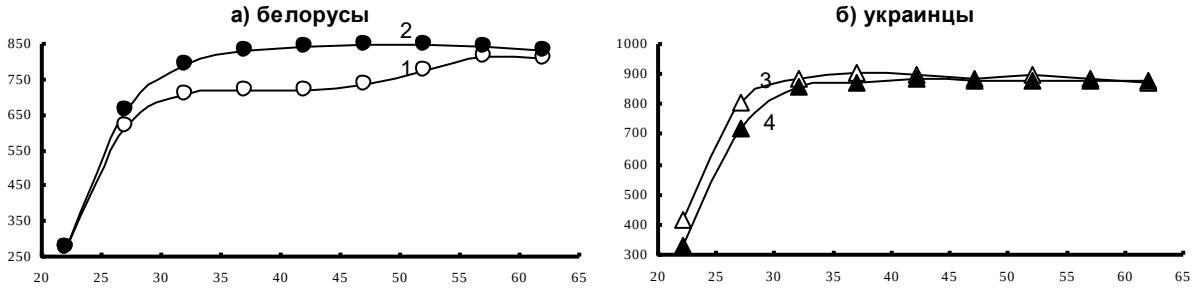

Рис. 5. **Возрастная зависимость показателя (%) брачности в составе мужчин белорусов (1, 2) и украинцев (3, 4), проживающих в городской (2, 4) и сельской (1, 3) местностях Беларуси**

Высокая брачная активность украинцев проявляется в их репродуктивном поведении [5]. На рисунке 6 среди национальностей сопоставлена долевая численность женщин, находящихся в репродуктивном возрасте и не родивших ни одного ребенка (показатель бездетности).

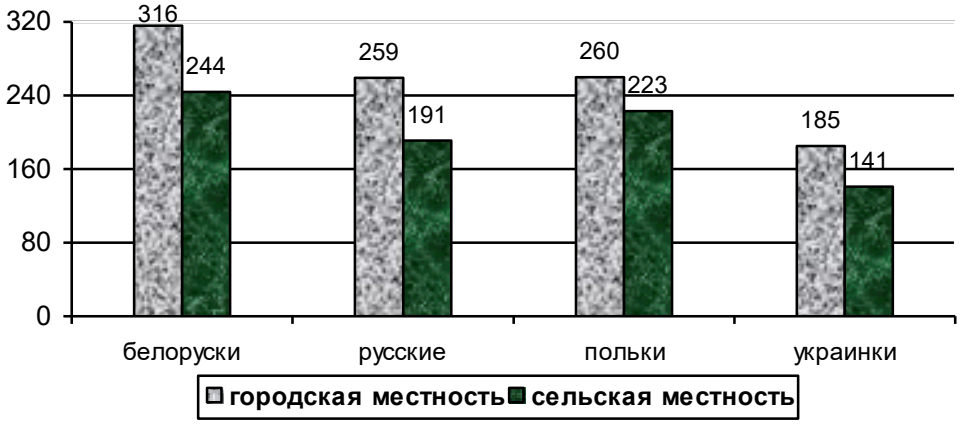

Рис. 6. **Долевая численность женщин (%) различных национальностей, находящихся в репродуктивном возрасте и не родивших ни одного ребенка.**

Как видно, наиболее низкий уровень бездетности характерен для украинок, которые среди других национальностей выделяются высокой активностью в формировании брачных союзов. В тоже время уровень детности среди украинок не является самым высоким (рисунок 7).

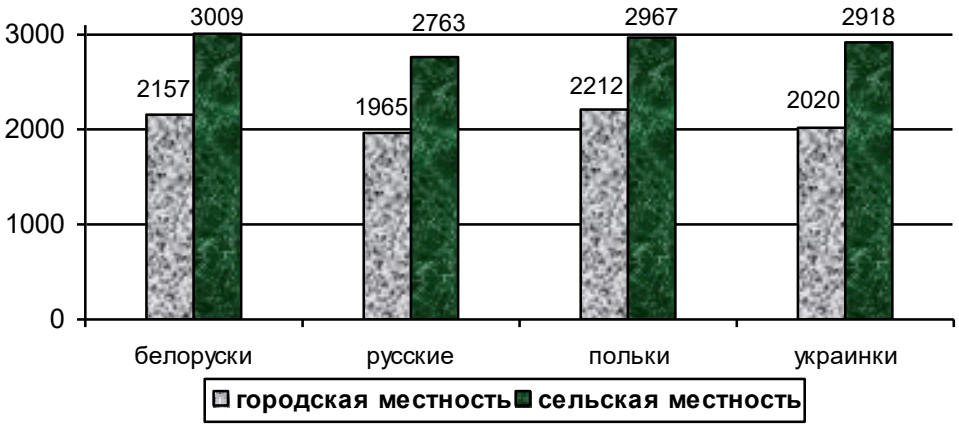

Рис. 7. **Значения специального коэффициента детности (среднее число рожденных детей, приходящихся на 1000 родивших их женщин) для женщин, вышедших из репродуктивного возраста**

Источники и литература

1. Национальный состав населения Республики Беларусь: Статистический сборник. – Т. II. – Минск: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2001. – С. 498.
2. Лин Д.Г., Предыбайло С.Д. Разноскоростной режим миграции полов сельского населения // Сборник научных трудов «Формирование рыночной экономики». – Т. 1. Управление людскими ресурсами: проблемы теории и практики. – Киев, 2005. – С. 298 – 303.
3. Лин Д.Г. Демографические проблемы в Беларуси // Международная научная конференция «Демографические проблемы Беларуси и духовно-нравственное здоровье нации»: Материалы. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2005. – С. 15 – 20.
4. Лин Д.Г. Динамика социального движения населения Республики Беларусь на современном этапе // Механизмы устойчивого развития инновационных социально-экономических систем: Материалы II международной научно-практической конференции, Бобруйск, 30 марта 2007 г. / Минск: БГЭУ, 2007. – С. 14 – 15.
5. Рождаемость в Республике Беларусь: Статистический сборник. – Минск: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2002. – С. 104.

Dmitrij Lin

GENERAL CHARACTERISTICS OF UKRAINIAN NATION IN THE STRUCTURE OF BELARUS POPULATION

Demographic characteristics and educational level of the Ukrainian nationality living in territory of modern Belarus are studied. The main attention is given to comparison of age, sexual, territorial, educational and marriage structures ukrainians with corresponding structures of other nationalities. It is revealed it is abnormal high marriage activity ukrainians, shown in a low level of a final celibacy and stable enough level marriage. Deformation of sexual and aging structures city and agricultural population of Belarus, caused different of high speed migration of floors, practically does not affect marriage behaviour ukrainians.

Key words: national structure, age structure, educational levels, marriage, a celibacy, divorcee, widowhood, children's.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 94 (477.51) “1890/1896”

Ольга Коваленко

Г.МИЛОРАДОВИЧ – ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА

У статті йдеться про багатогранну діяльність Г.О.Милорадовича на посаді чернігівського губернського предводителя дворянства протягом 1890 −1896 рр., спрямовану на збереження провідних позицій цієї верстви у соціально − економічному житті регіону, впорядкування станових архівів, вивчення історії та генеалогії місцевого дворянства.

Ключові слова: Г.О.Милорадович, Чернігівська губернія, губернський предводитель дворянства, доброчинність, дворянські архіви.

Громадська та наукова діяльність заможного поміщика, мецената і благодійника, історика та археографа графа Григорія Олександровича Милорадовича (1839 − 1905) висвітлена у спеціальній літературі лише в загальних рисах [1]. Між тим, він залишив помітний слід у багатьох сферах суспільного життя і значною мірою прислужився зміцненню корпоративної організації дворянської верстви на терені Чернігівської губернії.

На думку Г.Милорадовича, який поділяв ідеологію консерватизму, “нравственное превосходство дворянского сословия, его тонкое чувство чести, его … участие во всех важных общественных делах, его искреннее стремление к просвещению и благосостоянию народных масс” вивищувало його над рештою станів російського суспільства. Водночас він закликав представників дворянської верстви адекватно сприймати виклики сучасності й діяти у відповідності “с требованиями времени” [2]. Відтак, цілком закономірно, що людину з такими переконаннями, значним досвідом військової та державної служби, вагомим науковим доробком Чернігівське губернське дворянське зібрання 1 червня 1890 р. обрало одним з двох кандидатів на посаду губернського предводителя дворянства (за − 141 голос, проти − 106) [3]. 21 червня 1890 р. імператор Олександр ІІІ затвердив Г.Милорадовича на цій посаді [4]. Вдруге Г.Милорадович був обраний кандидатом на цю посаду на наступне трирічча 28 травня 1893 р. (за – 186 голосів, проти – 107) і 30 червня затверджений імператором [5].

Загалом, предводителі дворянства репрезентували один з найважливіших інститутів дворянської станової організації, позбавленої чіткої ієрархічної структури. На них покладалися нагляд за веденням родовідних книг, скликання і ведення дворянських зібрань, відповідальність за використання дворянських капіталів, збирання відомостей про майновий стан, нагляд за поведінкою і моральністю дворян, видача їм характеристик у разі вступу на державну службу. Губернський предводитель дворянства мав також розглядати скарги і клопотання урядовців, що служили за вибором дворянства, головувати на засіданнях губернського земського зібрання, брати участь у роботі низки колегіальних органів місцевої адміністрації − присутствій, комітетів і комісій. Слід також зауважити, що у більшості губерній предводителі дворянства виконували свої обов’язки на безоплатній основі, що, на думку урядових інстанцій, мало унезалежнити їх від будь − яких небажаних зовнішніх впливів [6].

Наприкінці XIX ст. вітчизняне дворянство переживало скрутні часи. Незважаючи на усіляку підтримку з боку уряду, який у 1885 р. навіть пішов на створення Дворянського земельного банку, у країні тривала мобілізація дворянської земельної власності, відсоток якої у загальному земельному балансі неухильно зменшувався [7]. Ця тенденція спостерігалася і в межах Чернігівської губернії, відтак дворянське зібрання у травні 1893 р. за прикладом дворянства Тульської, Полтавської та Курської губерній вирішило “образовать капитал самопомощи”. Йшлося про те, що “как бы акуратно не вел помещик свои дела, но случайные бедствия, как пожары, наводнения или отсутствие спроса в данный момент на продукты его хозяйства могут поставить его в невозможность внести срочные платежи, что повлечет за собою продажу имения, т. е. совершенное разорение, между тем как ссуда на необременительных условиях спасла бы его, так как дала бы ему возможность пережить трудный момент” [8]. Було ухвалено скерувати на ці потреби “сбор в 1/2 к. с каждой десятины дворянской земли, что дает ежегодно 6000 р.”. Водночас Г.Милорадович виступив проти пропозиції щодо поповнення цього капіталу за рахунок так званих “выморочных имуществ”, які, на його переконання, “следует направлять исключительно на поддержку средств воспитания детей бедных дворян, как это и делается теперь”. Натомість, виступаючи на засіданні дворянського зібрання Г.Милорадович заявив, що він жертвує 5 тис. крб., які покладуть початок “основному капиталу для дворянской самопомощи”. Предводителя підтримали й інші заможні землевласники − Ф.Лизогуб, В.Лишин, В.Рігельман, Г.Глібов, М.Долгоруков, і невдовзі цей капітал сягнув 17 тис. крб. і був названий іменами Г.Милорадовича та Ф.Лизогуба.

© Коваленко О.О., 2008

Водночас було створено комісію, яка невдовзі розробила необхідні статутні документи. Г.Милорадович також сповістив відомого мецената М. Терещенка про рішення дворянського зібрання "относительно учреждения капитала для взаимной дворянской помощи, прося его о сочувствии этому делу". Відповідь не забарилася − М.Терещенко пожертвував 15 тис. крб., "выразив дворянству пожелание успеха в этом благом деле" [9]. Згодом губернське дворянське зібрання неодноразово поверталося до цього питання, узгоджуючи окремі положення статуту зі змінами у законодавстві [10]. Зрештою, у 1902 р. за погодженням з фундаторами Г.Милорадовичем та Ф.Лизогубом "капитал самопомощи" було вирішено перетворити у "губернскую дворянскую кассу взаимопомощи" [11].

Втім, подібні заходи не могли переламати ситуацію і зупинити об'єктивно зумовлений процес "упадка благосостояния дворянства". Тим не менше, уряд і надалі намагався зарадити справі й зміцнити становище дворянського стану, що далося взнаки вже на початку царювання Миколи ІІ. Саме з його санкції у лютому 1896 р. міністр внутрішніх справ І.Горемикин скликав у Петербурзі Нараду губернських предводителів дворянства для обговорення дворянського питання, в якій узяв участь і Г.Милорадович. На Нараді, що тривала до середини березня, було розглянуто широке коло питань, а опрацьовані рекомендації фактично зводились до перегляду фінансово − економічної політики уряду[12].

Наприкінці вересня − на початку жовтня 1896 р. цей документ було обговорено на черговому зібранні дворянства Чернігівської губернії [13]. Особливу увагу його учасники приділили оподаткуванню дворянських маєтків, оскільки, як засвідчив Г.Милорадович, Нарада дійшла висновку про те, що воно становило одну з "важных причин, неблагоприятно отзывающихся на благосостоянии дворянства". У своїй доповіді Г.Милорадович наголосив, що місцеві дворяни сплачують чверть "налогов с земли, падающих на всю губернию, не считая своего сословного налога". За його даними, у 1861 р. у Суразькому повіті дворяни володіли 104 тис. десятин землі й сплачували податок у сумі 2 тис. крб. Натомість, у 1896 р. у їхній власності залишилась 71 тис. десятин, а сукупний податок зріс до

16 тис крб. Г.Милорадович навів ще один приклад: податок з дворянського маєтку в Остерському повіті, прибутковість якого визначена в розмірі 205 крб., становить майже 85 крб., тобто понад 41%. Висновок доповідача був невтішним: "Взимаемые теперь с земли налоги велики сравнительно с доходностью ее, между тем для поднятия сельского хозяйства почти ничего не сделано. Если принять во внимание теперешнюю низкую доходность и вычесть из нее налоги и платежи по займам, то что же остается владельцу земли? Почти ничего" [14]. Якщо пропозицію Г.Милорадовича щодо зменшення податкового тиску на земельну власність депутата Чернігівського губернського дворянського зібрання підтримали одноголосно, то з приводу порушеного предводителем питання про запровадження державного страхування дворянського майна думки розійшлися. Зрештою, вони дійшли висновку щодо доцільності "учреждения губернского взаимного страхования дворянских имуществ", яким натоді займалися приватні страхові товариства. Це, на думку депутатів, "могло бы служить источником значительных средств, и … кроме понижения до минимальной цифры платимых страховых премий дворянство нашей губернии могло бы прибыли от страхования употреблять на свои нужды". Відтак, зібрання створило спеціальну комісію на чолі з предводителем дворянства і доручило їй подальшу розробку цього питання [15]. Під керівництвом Г.Милорадовича депутати також обговорили інші проблеми, порушені на Нараді губернських предводителів дворянства, зокрема, про так звані заповідні маєтки, розширення права викупу родових маєтків, опіку над марнотратцями, децентралізацію роботи Дворянського земельного банку [16]. Висловлені під час дебатів зауваження і пропозиції були узагальнені вже наступником Г.Милорадовича на посаді губернського предводителя М.Долгоруковим [17] і надійшли на розгляд Особливої наради у справах дворянського стану, створеної у квітні 1897 р. під проводом голови Комітету міністрів І.Дурново [18].

Значну увагу дворянська корпорація традиційно приділяла освіті та вихованню дітей та молоді. У розпорядженні чернігівського дворянства перебували спеціальні капітали, призначені для виховання дітей збіднілих дворян та придбання посагу для "бедных девиц" − наречених. Дворянське зібрання регулярно розподіляло ці кошти серед представників незаможних дворянських родин. Капітали були зібрані дворянством і пожертвовані окремими особами у різний час і за різних обставин. Як засвідчив Г.Милорадович, "положения о капиталах дворянства да и самые капиталы большинству мало известны, в чем неоднократно мне приходилось лично убедиться". Це й спонукало Г.Милорадовича зібрати докупи і оприлюднити усі положення в книзі під назвою "Сборник черниговского дворянства", що побачила світ у 1892 р. [19]. Це видання містило унікальні відомості з історії дворянської доброчинності й прізвища багатьох благодійників, "дабы они были доступны каждому и … дабы признательное потомство сохраняло в памяти имена достойнейших предков своих, принесших пожертвования на благое дело" [20].

За головування Г.Милорадовича губернське дворянське зібрання активно просувало питання про створення в регіоні вищого сільськогосподарського училища. Так, у 1893 р., узгодивши свої зусилля з губернським земським зібранням, воно вирішило взяти безпосередню участь у фінансуванні цього

проекту, застерігаючи за собою право “преимущественного замещения детей дворян Черниговской губернии не менее 1/3 части всего числа учеников; из этого числа, по расчету ежегодной субсидии со стороны дворянства по содержанию училища, дворянство имеет право на бесплатное замещение учеников своего сословия”. Розмістити цей навчальний заклад передбачалося у Ніжині або Новозибкові [21]. Втім, перемовини з губернським земством затягнулися, і у 1896 р. дворянське зібрання вирішило взяти ініціативу у свої руки й визнало за доцільне перетворити Ніжинський історико − філологічний інститут у сільськогосподарський. У січні 1897 р. новий губернський предводитель дворянства М.Долгоруков під час аудієнції у Миколи II передав йому відповідне клопотання. У відповідь імператор заявив: “Относительно … реорганизации Нежинского института, передайте черниговскому дворянству, что я лично займусь этим вопросом” [22]. Однак, реалізувати цей намір і створити на Чернігівщині вищий сільськогосподарський навчальний заклад з різних причин так і не вдалося.

Г.Милорадовичу довелося також займатися ремонтом і реконструкцією будинку губернського дворянського зібрання, спорудженного в середині XIX ст. в історичному центрі Чернігова. На виділені дворянським зібранням кошти, що сягнули 10 тис. крб., упродовж 1891 − 1893 рр. поновили паркетну підлогу, “сделали новый потолок, устроили четыре новые печи, залу выкрасили восковою краскою, из двух комнат, где было депутатское собрание, устроены две гостиные, при входе в передней сделали арку из бывшей кладовой, поставили две печи, и из коридоров перед входом в залу … устроены три комнаты для депутатского собрания”. Для віталень були замовлені меблеві гарнітури в стилі Ренесансу та Людовика XVI, а також придбано старовинний бронзовий годинник. Велику залу прикрасили герби усіх повітів Чернігівської губернії, портрети російських імператорів, “две мраморные белые доски с фамилиями всех предводителей с царствования Екатерины II и четыре черные мраморные доски с обозначением жертвователей” − місцевих благодійників та меценатів. Крім того, у вітальнях було розміщено зібрані Г.Милорадовичем портрети його попередників − губернських предводителів дворянства. Нарешті, фасад будівлі прикрасили великий балкон і палісадник [23]. Ошатний будинок губернського дворянського зібрання ще близько півстоліття залишався окрасою Чернігова, але був знищений під час Другої світової війни.

Г.Милорадович доклав значних зусиль для впорядкування архіву губернського дворянського зібрання, в якому на тоді зберігалося близько 10 тис. справ. На засіданні надзвичайного губернського зібрання дворянства в грудні 1890 р. він оприлюднив доповідь “о печальном положении архива” [24]. Як з’ясувалося, “распорядок хранения дел, принятый еще в конце тридцатых годов, устарел уже и представляет большие затруднения при розыскании дел”. Крім того, “дела поступили в архив без всякого приведения их в порядок: описей содержащимся в них бумагам нет, они в большинстве не переномерованы, не скреплены, … верхних обложек нет”. Нарешті, внаслідок недбалого зберігання частина документів була пошкоджена [25]. Загалом, з ініціативи Г.Милорадовича дворянське зібрання впродовж 1891 − 1896 рр. асигнувало на облаштування свого архіву понад 3,7 тис. крб. Зокрема, було пронумеровано, підшито і розміщено у спеціально виготовлених шафах усі справи, складено описи, впорядковано бібліотеку. Задля зручності використання документальне зібрання розподілили на два фонди − Чернігівського губернського дворянського зібрання і Чернігівського губернського предводителя дворянства з окремими описами й нумерацією справ [26]. У такому вигляді документальна спадщина чернігівського дворянства увійшла до зібрання створеного за радянської влади губернського (згодом краєвого) історичного, а потім обласного державного архіву. На жаль, під час Другої світової війни ці фонди зазнали значних втрат − насьогодні у Державному архіві Чернігівської області зберігається лише близько 740 справ з колишнього дворянського архіву [27].

Документальна спадщина дворянської спільноти регіону лягла в основу низки праць Г.Милорадовича з історії та генеалогії цієї елітної верстви, що були підготовлені під час його перебування на посаді губернського предводителя дворянства. Так, у 1890 р. побачив світ упорядкований Г.Милорадовичем “Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу, разделенную на шесть частей”, який містив перелік 1525 фамілій [28]. Власне, цей “Алфавитный список” можна розглядати як певний підготовчий етап на шляху створення іншої грунтовної праці Г.Милорадовича − “Родословной книги Черниговского дворянства” [29]. З пропозицією щодо її видання “на дворянские деньги” він звернувся у жовтні 1896 р., але замість обіцяних

3 тис. одержав 1,8 тис. крб. Решту витрат авторові довелося забезпечити власним коштом, а потім компенсувати їх шляхом продажу частини накладу [30]. “Родословная книга Черниговского дворянства” складалася з двох томів, які, у свою чергу, поділялися на шість частин. Так, перша і друга частини першого тому містили родоводи “дворянства пожалованного и дворянства до ста лет” та “военного дворянства, приобретенного чином военной службы”. Другий том складався з чотирьох частин: “Дворянство бюрократическое, приобретенное чином гражданской службы или пожалованием ордена”, “Иностранные дворянские роды”, “Титулами означенные роды”, “Древние, благородные дворянские

роды". Значний інтерес становлять додатки, вміщені у другому томі, а саме: списки чернігівських губернських предводителів дворянства; предводителів дворянства колишнього Новгород − Сіверського намісництва; дворян − благодійників; відомих уродженців краю, які походили з дворянського стану; найбільших землевласників − спадкових дворян Чернігівської губернії, які володіли понад 1 тис. десятин. У виданні також було оприлюднено кілька імператорських грамот, указів і законодавчих актів, Статут капіталу взаємодопомоги дворянства Чернігівської губернії та інші документи. Автор засвідчив, що "Родословная книга Черниговского дворянства" була впорядкована "на основании строго разработанных архивных данных", хоча й визнав, що наведені в ній відомості "неполны за недостатком сведений, сообщаемых в депутатское собрание" [31]. Наукова спільнота в особі О.Лазаревського оперативно відгукнулася на появу цієї праці Г.Милорадовича розлогою рецензією на сторінках квітневої книжки "Киевской старины". Відзначивши низку помилок і друкарських огріхів, видатний історик віддав належне авторові: "мы должны признать большую заслугу за … Г.А.Милорадовичем, который в этом солидном своем труде дает богатый материал для истории нашей общественности" [32]. Сучасні фахівці також досить високо оцінюють цю "фундаментальну роботу" Г.Милорадовича в контексті розвитку вітчизняної генеалогії і як важливе обліково − статистичне джерело з історії дворянства [33].

Значний інтерес становлять також упорядковані й видані Г.Милорадовичем протягом 1893 − 1895 рр. довідники "Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 − 1893 годов" та "Списки губернских предводителей дворянства Российской империи 1785 − 1895 годов" [34]. Їх публікації передувало збирання відомостей з різноманітних джерел та листування з колегами − предводителями дворянства багатьох регіонів країни.

Восени 1896 р. спливав другий термін перебування Г.Милорадовича на посаді губернського предводителя дворянства. Відкриваючи чергове губернське зібрання дворянства 23 вересня 1893 р., він, зокрема, заявив: "Моя любовь Черниговской земле была награждена, … когда шесть лет тому назад … вы избрали меня вашим представителем. Шесть лет эти прошли для меня как один день, и я буду считать эти года самыми счастливыми в моей жизни" [35]. Слід зауважити, що в 1891 р. "во внимание к ревностной службе … и отличным трудам, понесенным по должности Черниговского губернского предводителя дворянства" Г.Милорадович був нагороджений орденом св. Анни першого ступеня [36]. Його діяльність справді виявилась достатньо плідною і, безсумнівно, сприяла консолідації дворянського стану в регіоні. До того ж, попри значні витрати на схарактеризовані вище проекти, помітно поліпшились фінансові показники: з 141,2 до 208,8 тис. крб. збільшився "дворянский капитал" губернської корпорації, а стипендіальний фонд зріс удвічі − з 9,4 до 18,9 тис крб. [37]. Втім, на засіданні губернського зібрання дворянства 2 жовтня 1896 р., "несмотря на дружные, долго, долго несмолкавшие просьбы дворян", з нез'ясованих наразі причин, Г.Милорадович відмовився балотуватися на третій термін. Його наступником став новозибківський повітовий предводитель дворянства М.Долгоруков, обраний переважною більшістю голосів (за − 238, проти − 12). Учасники зібрання дворян вшанували Г.Милорадовича, висловивши "свою глубокую благодарность и признательность за все, им сделанное для дворянства; за его заботы об общих интересах дворянства и за его помощь, в частности, каждому дворянину, кто только обращался к нему; за его необыкновенную доступность и простоту". На пошану Г.Милорадовича було вирішено розмістити його портрет у будинку дворянського зібрання і заснувати у Чернігівській жіночій гімназії "стипендию имени графа Григория Александровича Милорадовича, ассигновав на это из средств дворянства 5000 руб. и предоставив графу Милорадовичу выбор стипендиаток" [38].

Так закінчився важливий етап у житті та громадській діяльності Г.Милорадовича. "Я всегда старался проводить такие убеждения, которые должны упрочить дворянство на той почве, на которой оно призвано к жизни историей", − стверджував Г.Милорадович [39]. Але на імператорську Росію та її становий хребет − дворянську верству насувалися важкі випробування, і зупинити ходу історії лідери дворянства були неспроможні.

Джерела та література

1. Див.: Оглоблин О. Милорадович Григорій // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. − Львів, 1994. − Т.4. − С.1534; Коваленко О. Милорадович Григорій Олександрович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. − К., 1999. − Вип.1. − С.231 − 233.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. − СПб., 1901. − Т.1. − С.II.
3. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства, обыкновенного и чрезвычайного, 1890 года. − Чернигов, 1891. − С.60 − 61.
4. [Милорадович Г.А.]. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. − СПб., 1894. − С.28.
5. Постановления Черниговского губернского дворянского собрания 1893 года. − Чернигов, 1894. − С.51. Див. також: Чернігівський історичний музей. − АЛ 19 − 2 / 2 / 506. − С.4 − 5.
6. Див.: Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861 − 1904: Состав, численность, корпоративная организация. − М., 1979. − С.132 − 135, 220 − 231.
7. Там само. − С.54 − 58.

8. [Милорадович Г.А.]. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. − СПб., 1894. − С.32 −33.
9. Постановления Черниговского губернского дворянского собрания 1893 года. − Чернигов, 1894. − С.39 − 40, 52, 249 − 269.
10. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г. 2) Чрезвычайного в феврале 1897г. − Чернигов, 1897. − С.28 − 31, 154.
11. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1902, 1903 гг., смета и раскладка потребностей и сумм частных земских повинностей дворянских имений в Черниговской губернии на трехлетие с 1903 г. − Чернигов, 1903. − С.10 − 17, 106 − 110, 142, 168 − 169; Журналы Черниговского очередного губернского собрания дворянства в мае 1905 года. − Чернигов, 1906. − С.5, 89.
12. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. − Л., 1973. − С.218 − 227.
13. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г. 2) Чрезвычайного в феврале 1897 г. − Чернигов, 1897. − С.5 − 6, 62 − 69.
14. Див.: Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. − Чернигов, 1896.
15. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г. 2) Чрезвычайного в феврале 1897 г. − Чернигов, 1897. − С.48 − 50.
16. Там само. − С.62 − 69.
17. Державний архів Чернігівської області. − Ф.133. − Оп.6. − Спр.1. − Арк.1 − 11.
18. Див.: Соловьев Ю.Б. Указ. соч. − С.237 − 251.
19. [Милорадович Г.А.]. Сборник черниговского дворянства. − Чернигов, 1892.
20. Там само. − С.3 − 4. Див. також: Опанасенко В. Благодійні справи чернігівського дворянства // Сіверянський літопис. − 2000. − № 4. − С.138 − 141.
21. Постановления Черниговского губернского дворянского собрания 1893 года. − Чернигов, 1894. − С.41, 58 − 59.
22. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г. 2) Чрезвычайного в феврале 1897 г. − Чернигов, 1897. − С.60 − 62, 77 − 78, 149 −150. Див. також: Державний архів Чернігівської області. − Ф.133. − Оп.6. − Спр.1. − Арк.7 зв. − 9.
23. [Милорадович Г.А.]. Сказания о роде Милорадовичей. − СПб., 1894. − С.29 − 31. Див. також: Постановления Черниговского губернского собрания дворянства, обыкновенного и чрезвычайного, 1890 года. − Чернигов, 1891. − С.64 − 65; Постановления Черниговского губернского дворянского собрания 1893 года. − Чернигов, 1894. − С.156 − 157, 174 − 175, 179 − 204, 207 − 210.
24. [Милорадович Г.А.]. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. − СПб., 1894. − С.29
25. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства, обыкновенного и чрезвычайного, 1890 года. − Чернигов, 1891. − С.63 − 64, 250 − 253.
26. Коваленко О. Невідома праця Павла Федоренка “Архіви Чернігівського шляхетства” // Студії з архівної справи та документознавства. − К., 1996. − Т.1. − С.133 − 140.
27. Див.: Коваленко О. Архів Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання: історія та сьогодення // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. − Ніжин, 2005. − Вип.29. − С.252 − 256.
28. Милорадович Г. Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу, разделенную на шесть частей. − Чернигов, 1890.
29. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. − СПб., 1901. − Т.I − II.
30. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1902, 1903 гг., смета и раскладка потребностей и сумм частных земских повинностей дворянских имений в Черниговской губернии на трехлетие с 1903г. − Чернигов, 1903. − С.32, 120.
31. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. − СПб., 1901. − Т.I. − С.XXXIV.
32. Киевская старина. − 1902. − № 4. − Отд. 2. − С.46 − 54.
33. Див.: Томазов В. Генеалогія козацького − старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII − початок XXI ст.). − К., 2006. − С.122 − 125; Привалко Т.В. Обліково − статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX − початку XX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. − К., 2007. − С.7 − 8.
34. Милорадович Г. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 − 1893 годов. − Чернигов, 1893; Його ж. Списки губернских предводителей дворянства Российской империи 1785 − 1895 годов. − Чернигов, 1895.
35. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г. 2) Чрезвычайного в феврале 1897 г. С приложениями. − Чернигов, 1897. − С.4.
36. [Милорадович Г.А.]. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. − СПб., 1894. − С.32.
37. Там само. − С.6.
38. Там само. − С.75 − 76.
39. Там само. − С.4.

Olga Kovalenko

G.MYLORADOVYCH - CHERNIGIV PROVINCE MARSHAL OF THE NOBILITY

The article is devoted to the many − sided Chernihiv province marshal of the nobility G.Myloradovych's activity of 1890 − 1896. The basic guidelines of his activity in the field of nobles' rights reservation in the social and economic sphere of the region, organization of class archives, and researches of local nobles' genealogy and history are investigated in the article.

Key words: G.Myloradovych, Chernihiv province, province marshal of the nobility, welfare, nobles' archives.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

УДК 930

Дмитро Гринь

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА за 2006-2007 рр.*

Впродовж 2006-2007 р. викладачі факультету захистили шість кандидатських дисертацій: Кеда М.К. (за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни), Дорохіна Т.Ф. (за спеціальністю 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни), Доманова Г.С. (за спеціальністю 07.00.01 – історія України), Захарова О.О. (за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія), Павленко Л.А. (за спеціальністю 07.00.01 – історія України), Еткіна І.І. (за спеціальністю 07.00.01 – історія України).

Зросла як кількість публікацій, так й загальний їх обсяг, що становить 350 друк. аркушів. Традиційно широкою залишалась і географія публікацій – від ближнього до дальнього зарубіжжя (Брянськ, Гомель, Москва, Нью-Йорк, Санкт-Петербург).

Викладачі факультету брали участь у роботі наукових симпозіумів, конференцій, семінарів, у тому числі сорока п’яти міжнародних. Водночас відповідна увага приділялась організації та співорганізації наукових форумів. Викладачі факультету брали участь у підготовці та проведенні П’ятих та Шостих Костомарівських читань (Чернігів, травень 2006; Чернігів-Прилуки, травень 2007); ІІІ наукового семінару „Проблеми всесвітньої історії: держава і суспільство в історичній ретроспективі" (Чернігів, травень 2006), V та VI Міжнародної археологічної конференції “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи” (Чернігів, травень 2006, 2007); Міжнародної наукової конференції “Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії” (Чернігів, вересень 2007); науково-практичної конференції “Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини (до 75 річниці утворення Чернігівської області)” (Чернігів, жовтень 2007); Наукових читань “Українська Народна Республіка - 90 років з дня проголошення (до річниці Української революції в рамках днів “Голосу України”), (Чернігів, жовтень 2007).

Провідні викладачі факультету продовжували брати участь у процесі атестації наукових кадрів. Зокрема, професори кафедр є членами чотирьох спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій: Дятлов В.О., Ячменіхін К.М. (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна), Коваленко О.Б. (Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства), Лепявко С.А. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Національний університет “Києво-Могилянська академія”). У 2006 р. розпочала роботу Спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій в ЧДПУ (спеціальність 07.00.01. – історія України, 07.00.02. – всесвітня історія).

Тривало співробітництво як з вітчизняними, так й з зарубіжними науковими установами та навчальними закладами, зокрема, Інститутом історії України НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститутом археології НАН України, Інститутом етнографії та фольклористики імені М. Рильського, Національним університетом ім. Тараса Шевченка, Національним університетом "Києво-Могилянська академія", Національним музеєм історії України, Асоціацією дослідників голодоморів, Національним архітектурно-історичним заповідником “Чернігів стародавній”, Чернігівським обласним історичним музеєм ім. В.В.Тарновського, Сіверським інститутом регіональних досліджень, Державним культурно-історичним заповідником "Гетьманська столиця" (Батурин); Українським Історичним Товариством ім. М.Грушевського, Міжнародною Асоціацією Україністів, Інститутом археології РАН, Інститутом археології Норвегії (м. Тронгейм), Брянським державним університетом ім. І. Петровського, Воронезьким державним університетом, Гомельським державним університетом ім.Ф.Скорини. Поряд з усталеними міжнародними зв’язками, намітилась перспектива співробітництва з Інститутом археології університету Франца-Йозефа (Інсбрук, Австрія), Понтифікальним Інститутом Середньовічних Студій, Міжнародною Асоціацією Візантіністів, Міжнародною Асоціацією медієвістів, Університетом М. Коперника (Торунь).

* Повідомлення є стислим викладом доповіді заступника декана історичного факультету з наукової роботи на засіданні Вченої ради факультету (січень 2008 р.), присвяченої підсумкам наукової роботи кафедр у 2007 р.

© Гринь Д.К., 2008

Випускники та викладачі факультету є стипендіатами Програми академічних обмінів ім.Фулбрайта. Завідувач кафедри історії слов'ян професор С.А. Лепявко у 2007 р. проходив наукове стажування в Канадському інституті українських студій Альбертського університету (Едмонтон).

Впродовж 2006-2007 рр. продовжували функціонувати Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Чернігівське відділення Інституту етнографії та фольклористики імені М. Рильського, Інститут археології та стародавньої історії Лівобережної України Чернігівського державного педагогічного університету. На кафедрах факультету працює понад тридцять проблемних дослідницьких груп, до складу яких входять близько 250 викладачів та студентів. Традиційними є засідання науково-практичного семінаріуму "Церковна історія та історіографія" (керівник – доц. Тарасенко О.Ф.) та спецсемінару "Актуальні проблеми історії Росії XIX початку XX ст." (керівник – проф. Ячменіхін К.М.) Впродовж року продовжувала діяльність Рада молодих вчених (голова – доц. Шара Л.М.), забезпечуючи організацію та проведення предметних олімпіад, конкурсу студентських наукових робіт, конференцій. Щорічний звіт про роботу Ради молодих вчених є неодмінною складовою плану роботи Вченої ради факультету. Значна увага на факультеті приділялася організації та проведенню студентських конференцій, серед яких слід відзначити V та VI Міжнародну студентську наукову конференцію "Середньовічні старожитності Південної Русі-України" (Чернігів, квітень 2006, 2007), IX та X (присвячена 90-річчю вузу) наукову конференцію молодих вчених та студентів історичного факультету (Чернігів, квітень 2006, 2007), VI та VII Міжнародну літню польову школу молодих археологів (с. Шестовиця, червень 2006, 2007), щорічну міжвузівську студентську науково-практичну конференцію "Голодомор 1932-33 рр. та його наслідки" (Чернігів, листопад 2006, 2007).

У 2007 р. розпочато виконання держбюджетної теми "Матеріальна і духовна культура населення Північного Лівобережжя доби формування української державності" (керівник – доц. Коваленко В.П.); продовжено виконання госптем "Археологічні дослідження в охоронних зонах державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл." в рамках виконання Постанови Кабінету Міністрів України № 1123 від 17 серпня 2002 р. "Про затвердження Комплексної програми збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури смт. Батурина"; "Охоронні археологічні дослідження в зоні реставрації Георгіївської церкви в смт. Седнів Чернігівського р-ну.".

На виконання теми № 7/2007 влітку 2007 р. продовжувала свої дослідження Міжнародна археологічна експедиція, що провела плідні роботи на всесвітньо відомому комплексі археологічних пам'яток біля с. Шестовиця поблизу Чернігова, що дозволяє докорінно змінити уявлення про структуру та хронологічні рамки існування комплексу. На території Шестовицького некрополя завершено дослідження унікального поховання конунга вікінгів X ст. у камерній гробниці.

Надійшла до редакції 15.03.2008 р.

ПРО АВТОРІВ

Айрапетов Олег Рудольфович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії XIX – початку XX ст. історичного факультету Московського державного університету імені В.Ломоносова.

Ачкіназі Борис Олександрович – професор кафедри менеджменту та соціально-громадської освіти Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Сімферополь.

Безносова Оксана Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту україно-німецьких досліджень Дніпропетровського національного університету.

Бобилєва Світлана Йосипівна – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету, директор Інституту україно-німецьких досліджень.

Ващенко Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Ганкевич Віктор Юрійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Гейда Ольга Сергіївна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка

Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Гончаров Геннадій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземних мов Академії внутрішній військ Міністерства Внутрішніх справ України.

Готовцева Анастасія Геннадіївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри літературної критики Російського державного гуманітарного університету, м. Москва.

Грахоцький Олександр Павлович – магістр історичних наук, викладач кафедри історії Білорусі Гомельського державного університету імені Ф.Скорини.

Гринь Дмитро Костянтинович – кандидат історичних наук, доцент, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Духопельников Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Жихарєв Сергій Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та допоміжних історичних дисциплін Гомельського державного університету імені Ф. Скорини.

Задерейчук Алла Анатоліївна – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Задерейчук Іван Афанасійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Кримського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Захарова Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Зінченко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків.

Кандаурова Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник інституту культурології Міністерства культури Російської Федерації та Російської Академії наук.

Каплін Олександр Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Католик Андрій Віталійович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Кеда Марина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету.

Киянська Оксана Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри літературної критики Російського державного гуманітарного університету, м. Москва.

Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Коваленко Ольга Олександрівна − асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Козинець Олена Гаврилівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії та теорії держави і права, конституційного та адміністративного права Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці

Комісаренко Аркадій Іванович – доктор історичних наук, професор Російської академії державної служби при Президенті Російської Федерації, м. Москва.

Котельницький Назар Анатолійович – аспірант кафедри українознавства та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Лін Дмитро Григорович – доктор технічних наук, професор Гомельського державного університету імені Ф. Скорини.

Малиновська Таісія Володимирівна – пошукувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету, бібліограф Наукової бібліотеки ім. О.Гончара Дніпропетровського національного університету.

Малишко Сергій Вадимович – аспірант кафедри всесвітньої історії історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Маліцька Юлія Геннадіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.

Маслюк Олена Юріївна – студентка магістратури історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Мащенко Андрій Вікторович – аспірант кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Мезенцев Володимир Ігоревич – професор, викладач Славістичного відділення Торонтського університету, науковий співробітник Канадійського інституту українських студій, м. Торонто.

Михайлов Андрій Юрійович – кандидат історичних наук, асистент кафедри вітчизняної історії до XX ст. історичного факультету Казанського державного університету.

Михальченко Сергій Іванович – доктор історичних наук, проректор Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського.

Михедько Валентин Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Білорусі Гомельського державного університету імені Ф. Скорини.

Мінаков Аркадій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Воронезького державного університету.

Нікулін Валерій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Російського державного університету імені І. Канта, м. Калінінград.

Обушний Олег Олексійович – заступник голови Чернігівської обласної ради.

Павленко Людмила Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Петровська Юлія Михайлівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Потрашков Сергій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Рейко Марина Миколаївна – аспірант кафедри всесвітньої історії історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Самойленко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Старовойтов Михайло Іванович – кандидат історичних наук, провідний співробітник Гомельського державного університету імені Ф. Скорини.

Стрілюк Олена Борисівна – асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Тандура Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Терещенко Олена Анатоліївна – здобувач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Ткач Юрій Володимирович – старший викладач Чернігівської філії Європейського університету, аспірант кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Ткаченко Олена Вікторівна – викладач Брянського державного університету імені академіка І.Г.Петровського.

***Троян Сергій* Станіславович –** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Ципляк Наталія Олегівна – асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Чекунова Антоніна Юхимівна – кандидат історичних наук, доцент, Російський державний гуманітарний університет, м. Москва.

Шаповалов Володимир Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри Російської історії історичного факультету Белгородського державного університету, проректор по заочному та дистанційному навчанню.

Шатохін Іван Тихонович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри російської історії Белгородського державного університету.

Шатохіна Світлана Богданівна – старший викладач кафедри російської історії Белгородського державного університету.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Ященко Оксана Григорівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії Білорусі, Гомельський державний університет імені Ф.Скорини.

ЗМІСТ

Коваленко В.П., Мезенцев В.І.
РЕЗИДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ В БАТУРИНІ 7

Комиссаренко А. И., Чекунова А.Е.
РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА ЕКАТЕРИНЫ II 14

Маліцька Ю.Г.
ШВЕДСЬКЕ НАСЕЛЕНЯ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ХІД МІГРАЦІЇ 21

Гейда О.С.
ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНИХ УСТАНОВ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст. 26

Безносова О.В.
ОСОБЕННОСТИ КОНФЕССИОНАЛЬНОГО СТАТУСА МЕННОНИТОВ
В ЦАРСКОЙ РОССИИ 1786-1917 гг. 29

Мащенко А.В.
ІНОЗЕМНІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.) 33

Малиновська Т.В.
ЗАВДАННЯ І ПОВНОВАЖЕННЯ СІЛЬСКОЇ ОБЩИНИ
У НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.) 37

Задерейчук И.А.
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И.КОРНИСА И Ф.ВИБЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ 41

Духопельников В.М.
АБСОЛЮТИЗМ ПАВЛА I 45

Минаков А.Ю.
РОЛЬ ВЕЛИКОЙ КНЯГИНИ ЕКАТЕРИНЫ ПАВЛОВНЫ В СТАНОВЛЕНИИ
РУССКОГО КОНСЕРВАТИЗМА В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX в. 49

Потрашков С.В.
МЕЖДУ ДВУХ ОГНЕЙ: РОССИЙСКИЕ ЕВРЕИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 г. 56

Ячменихин К.М.
ОХТЕНСКОЕ ВОЕННОЕ ПОСЕЛЕНИЕ:
ХОЗЯЙСТВЕННО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ СТРУКТУРА 61

Готовцева А.Г.
К ВОПРОСУ О НАСТРОЕНИЯХ В АРМИИ
ПЕРЕД ВОССТАНИЕМ ДЕКАБРИСТОВ
(из истории Новороссийского драгунского полка) 65

Киянская О.И.
ДВИЖЕНИЕ ДЕКАБРИСТОВ
КАК ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА 74

Ткач Ю.В.
СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ
В КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ 79
Кандаурова Т.Н.
ВОЕННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ КАВАЛЕРИИ
В КОНТЕКСТЕ МАТЕРИАЛОВ СТАТИСТИЧЕСКИХ АТЛАСОВ 84
Козинець О.Г.
ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ
ДРУГОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ
ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 89
Малишко С.В.
ВІЙСЬКОВІ СВЯЩЕНИКИ АРМІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ПРОШАРОК ДУХІВНИЦТВА 95
Рейко М.М., Тандура В.М.
МЕНТАЛІТЕТ ГОРЦІВ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ
ОЧИМА РОСІЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ 101
Маслюк О.Ю.
ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В РОКИ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ І 105
Терещенко О.А.
ВДОВА І КУЛЬТ ПРЕДКІВ У НАРОДНІЙ СВІДОМОСТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ) 110
Гончаров Г.В, Каплин А.Д.
СВЯТИТЕЛЬ ИГНАТИЙ (БРЯНЧАНИНОВ) О РАЗРЕШЕНИИ
КРЕСТЬЯНСКОГО ВОПРОСА И ДУХОВНОМ СОСТОЯНИИ
РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА XIX в. 113
Ципляк Н.О.
ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ ВИХОВАНЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ 118
Михайлов А.Ю.
ПРЕОДОЛЕВАЯ УТРАЧЕННУЮ ПРАВОСЛАВНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ БАЛКАН:
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОМЕСТНЫХ ПРАВОСЛАВНЫХ
ЦЕРКВЕЙ В КАЗАНСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ 124
Троян С.С.
ОТТО ФОН БІСМАРК І РОСІЯ: ДИПЛОМАТИЧНІ «МІЖСВІТИ» РЕЙХСКАНЦЛЕРА 130
Ганкевич В.Ю. Задерейчук А.А.
О ПРОЦЕССЕ ПРОДАЖИ АНГАЛЬТСКИХ КОЛОНИЙ Ф.И.ФЕЙНУ
(К 180-летию основания колонии Аскания-Нова) 137
Задерейчук А.А.
АСКАНИЯ-НОВА – ОБРАЗЦОВОЕ ХОЗЯЙСТВО НА ЮГЕ РОССИИ (1818 – 1919 гг.) 141
Никулин В.Н.
ГУБЕРНСКИЕ ДВОРЯНСКИЕ КОМИТЕТЫ ОБ УЛУЧШЕНИИ БЫТА
КРЕПОСТНЫХ КРЕСТЬЯН (НА МАТЕРИАЛАХ СЕВЕРО-ЗАПАДА РОССИИ) 146
Шаповалов В.А.
ДВОРЯНСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ В 60-Е ГГ. XIX ВЕКА 151

Шатохин И.Т.
ГОТОВНОСТЬ ГУБЕРНСКОЙ КОРОННОЙ АДМИНИСТРАЦИЯ
К ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ РЕФОРМ 1860 – 1870-х гг. 156
Герасимчук О.М.
НАСЕЛЕННЯ ТА ЗАНЯТТЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1861-1905 рр.) 160
Котельницький Н.А.
ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ І.І.ПЕТРУНКЕВИЧА У РОБОТІ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗІБРАННЯ ДВОРЯНСТВА (1875 – 1878) 166
Ващенко А.В., Обушний О.О.
ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ
ЗЕМСЬКИХ НАЧАЛЬНИКІВ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1890-1917 рр.) 172
Католик А.В.
ПРОБЛЕМИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СТАЦІОНАРНОЇ МЕДИЦИНИ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ 178
Бобылева С.И.
«ВЕСТНИК ЕВРОПЫ» О РОЛИ И МЕСТЕ РЕЛИГИИ
ВО ФРАНЦИИ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА 182
Жихарев С.Б.
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ
ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РОССИИ В 80 – 90-е гг. XIX в. 186
Зінченко О.В.
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(друга половина ХІХ – початок ХХ століть) 192
Грахоцкі А.П.
СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ РАСІЙСКАЙ
УРАДАВАЙ ПАЛІТЫКІ НА БЕЛАРУСІ
Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ ст. 197
Кеда М.К.
СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ ст.: МИХАЙЛО ПЕТРОВ 202
Самойленко О.Г.
ВНЕСОК ВЧЕНИХ НІЖИНСЬКОЇ СЛАВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН 209
Старовойтов М.И.
УРОВЕНЬ ГРАМОТНОСТИ И ОБРАЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ
БЕЛОРУССКО - УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ (1897 – 1917 гг.) 217
Айрапетов О.Р.
РУССКО-АНГЛИЙСКИЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ
1898 – 1902 гг. В СВЕТЕ ДАЛЬНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ 223
Шатохина С.Б.
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ
РОССИЙСКОЙ ПРОВИНЦИИ РУБЕЖА XIX – XX ВЕКОВ (ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ) 236

Ященко О.Г.
ПРАЗДНИЧНАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ ГОМЕЛЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА 242
Павленко Л.А.
ПОНЯТТЯ “СЛОВ’ЯНСЬКИЙ СВІТ” ТА ІДЕЯ СЛОВ’НСЬКОЇ ЄДНОСТІ
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Є.РИХЛІКА 247
Міхедзька В.А.
"ПАЛЯК, ЯЎРЭЙ І РУСКІ": СЯБРЫ І ВОРАГІ "РУССКОГО ДЕЛА" Ў ПАЧАТКУ XX ст.
ВАЧЫМА РАСІЙСКАЙ АДМІНІСТРАЦЫІ "ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНЯГА КРАЮ" 253
Стрілюк О.Б.
РОСІЙСЬКА ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА
ПРО СТОЛИПІНСЬКУ "ПОЛІТИКУ НАЦІОНАЛІЗМУ" 257
Захарова О.О.
СТИЛЬ КЕРІВНИЦТВА КНЯЗЯ ГЕОРГІЯ ЛЬВОВА
ВСЕРОСІЙСЬКИМ ЗЕМСЬКИМ СОЮЗОМ (1914 – 1917) 265
Петровська Ю.М.
ОСОБЛИВОСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
«ЧЕРНИГОВСКОЙ ЗЕМСКОЙ НЕДЕЛИ» 271
Михальченко С.И., Ткаченко Е.В.
Е.В. СПЕКТОРСКИЙ И УНИВЕРСИТЕТ СВ.ВЛАДИМИРА В 1914-1917 гг. 276
Рахно О.Я.
ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ
ОЛЕКСІЙ БАКУРИНСЬКИЙ: ВІХІ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ 280
Киридон А.М.
РПЦ В УКРАЇНІ: ЦЕРКВА В УМОВАХ КРАХУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 286
Ачкіназі Б.О.
ДИПЛОМАТІЯ Р. ПУАНКАРЕ НАПЕРЕДОДНІ ГЕНУЕЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1922 р.
І ЗОВНІШНІ ВИКЛИКИ ФРАНЦУЗЬКІЙ БЕЗПЕЦІ 292
Лин Д.Г.
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ
В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ 297
Коваленко О.А.
Г.МИЛОРАДОВИЧ − ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА 306
Гринь Д.К.
ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА за 2006-2007 рр. 311
ПРО АВТОРІВ 313
ЗМІСТ 316

Наукове видання

Друкується за рішенням Вченої ради
Чернігівського державного педагогічного
університету ім. Т.Г.Шевченка

Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 52. Серія: історичні науки: № 5: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2008. – 320 с.

Свідоцтво **ЧГ №171 від 30.11.1998 р.**

Технічний редактор ***О.Клімова***
Верстка та макетування ***І.Кондратьєв***
Коректори ***Т.Соломенна, М.Кеда, О.Стрілюк, О.Захарова***

Підписано до друку 26.03.2008. Формат 70x108 1/16. Друк на різографі.
Умовн. друк. арк. 40,71. Обл. вид. арк.28,65.
Наклад 350 прим. Зам. №241.

Редакційно-видавничий відділ ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка,
14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53. Тел. 65-17-99